Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Електронне наукове видання

№01, 2026

частина 3

Ужгородський національний університет
Ужгород 2026

УДК 001:34
ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.) зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор

Заступники головного редактора:
Бєлов Д.М. – *д.ю.н., професор*
Заборовський В.В. – *д.ю.н., професор*

Члени редакційної колегії:
Берлінгер Ремус Даніел – *д.ю.н., доцент (Румунія)*
Бєлова М.В. – *д.ю.н., доцент*
Булеца С.Б. – *д.ю.н., професор*
Дешко Л.М. – *д.ю.н., професор*
Котляр О.І. – *к.ю.н., професор*
Копча В.В. – *д.ю.н., професор*
Лазур Я.В. – *д.ю.н., професор*
Манзюк В.В. – *к.ю.н., доцент*
Менджул М.В. – *д.ю.н., професор*
Мех Ю.В. – *д.ю.н., професор*
Ондрова Юлія – *к.ю.н., доцент (Словацька Республіка)*
Василенко О.Ю. – *доктор філософії у галузі права*
Ступник Я.В. – *к.ю.н., доцент*
Фазикош В.Г. – *к.ю.н., професор*
Фаркаш Мірча – *професор (Румунія)*
Фрідманський Р.М. – *к.ю.н., професор*

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №01 від 29.01.2026 року

Офіційний сайт: *http://app-journal.in.ua/*

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

© Ужгородський національний університет, 2026

ЗМІСТ

РОЗДІЛ IX. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Албул С.В. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ РОЗВІДКИ В УКРАЇНІ..... **9**

Андрух В.В. ПРОБЛЕМІ АСПЕКТИ ОСКАРЖЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ, ДІЙ АБО БЕЗДІЯЛЬНОСТІ ПІД ЧАС ПІДГОТОВЧОГО СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....**14**

Афтанасів В.М., Лісіцина Ю.О. ЕКСГУМАЦІЯ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ МЕХАНІЗМ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ВТРУЧАННЯ У ВОЄННИЙ ТА ПОСТГЕНОЦИДНИЙ ПРОСТІР..... **20**

Бараннік Р.В. ОЦІНОЧНІ КАТЕГОРІЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ США ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАНДАРТІВ ПОКАРАННЯ І СУДДІВСЬКОЇ ДИСКРЕЦІЇ.....**27**

Барган С.С., Абдель Фатах А.С., Потоцький М.М. ЗАТРИМАННЯ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ЗАСІБ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО.....**33**

Бондаренко О.Г., Базилевська Д.С. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ВИКЛИКИ ВОЄННОГО СТАНУ.....**38**

Войцехівський С.В. СУДОВА ПРАКТИКА ЩОДО ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ, ЗІБРАНИХ ІЗ ПОРУШЕННЯМ ПРАВИЛ ПІДСЛІДНОСТІ.....**43**

Главюк І.В. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У ОСОБЛИВИХ ПОРЯДКАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ..... **50**

Дуфенюк О.М. ДИСКРЕЦІЯ СТОРОНИ ОБВИНУВАЧЕННЯ У ПОЛЬСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ..... **57**

Кавєріна Т.П. ЩОДО ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ПІДСЛІДНОСТІ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЗА ФАКТАМИ БЕЗВІСНОГО ЗНИКНЕННЯ ОСОБИ У ПОСТВОЄННИЙ ПЕРІОД.....**64**

Книженко С.О. СТРАТЕГІЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ..... **70**

Крамаренко К.С., Тітко І.А. НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ).....**75**

Кривоносов Є.А. ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОКУРОРОМ ЗАКОННОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОГЛЯДУ ТРУПА, ПОВ'ЯЗАНОГО З ЕКСГУМАЦІЄЮ.....**82**

Мациборська О.М. ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ НА БАЗІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....**90**

Моргун Н.С., Шевчук О.О. ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....**95**

Несен О.О., Кравченко Н.В. ДО ПИТАННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ФАКТІВ САМОГУБСТВА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ..... **101**

Пирожкова Ю.В., Ларкін М.О., Мельковський О.В. ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРОТИДІЇ МОЛОДІЖНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ.....**107**

Погорецький М.А. ЦИФРОВІ (ЕЛЕКТРОННІ) ДОКАЗИ ТА ЦИФРОВА (ЕЛЕКТРОННА) ФОРМА ДОКАЗІВ: РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ.... **115**

Попович М.В. СЛІДЧИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОКАЗУВАННЯ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ..... **126**

Радзієвський Ю.Є. ПОПЕРЕДНЯ (РОЗУМНА) ОЦІНКА ДОКАЗІВ СЛІДЧИМ СУДДЕЮ ЯК ПРИЧИНА УХВАЛЕННЯ НЕОБҐРУНТОВАНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ.....**131**

Сергєєва Д.Б., Погорецький М.М. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА У ПРАКТИЦІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ: МІЖ ЕФЕКТИВНІСТЮ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ТА ЗАХИСТОМ СВОБОДИ ОСОБИ..... **136**

Сисак В.Т. ПОНЯТТЯ, ПРИРОДА ТА ТИПОЛОГІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ..... **152**

Філашкін В.С. КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ОСОБИ ПОТЕРПІЛОГО У ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....**157**

Цигікало Г.Д., Юр'єв Д.С. ТИПОВІ ПОМИЛКИ ПРИ СКЛАДАННІ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ..... **162**

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Болокан І.В. ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ В АДВОКАТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ТА СПЕЦИФІКА ЗМІСТУ..... **167**

Веселов М.Ю., Пилипів Р.М., Рекун В.А. БЕЗОПЛАТНА ПРАВНИЧА ДОПОМОГА ЯК ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД..... **174**

Заборовський В.В., Манзюк В.В. ДЕЯКІ СПОСОБИ УНИКНЕННЯ КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА..... **180**

Ляшко Д.В. ПРИРОДА ТА МЕЖІ СУДОВОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ..... **186**

Майстро Д.М. ОСОБЛИВОСТІ ПІДТВЕРДЖЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ АДВОКАТА У СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ В РІЗНИХ ВИДАХ СУДОЧИНСТВА..... **192**

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Бааджи Н.А. ПРАВА ЛЮДИНИ В ЦЕНТРІ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ САНКЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ..... **198**

Бабарицький О.В., Ігнатьєва А.І., Брянкін А.С. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ: ПРОПОРЦІЙНІСТЬ ТА ЗАПОБІЖНІ ЗАХОДИ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ВИБУХОВОЇ ЗБРОЇ У НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ..... **204**

Звєрєва К.С. П'ЯТЕ ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ..... **210**

Зінченко-Тулуб Я.С. КЛЮЧОВІ КРИТЕРІЇ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ВИКРИВАЧІВ: СУСПІЛЬНИЙ ІНТЕРЕС, ПРОПОРЦІЙНІСТЬ ТА ДОБРОСОВІСНІСТЬ..... **216**

Колотуха І.О. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ ЗА ПІДТРИМКУ РУХІВ ОПОРУ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ..... **223**

Кононенко М.О. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПРИВАТНОПРАВОВИХ СПОРІВ, СТОРОНАМИ ЯКИХ Є МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ..... **228**

Корольов С.С., Ігнатьєва А.І., Ромашова К.С. ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ОБ'ЄКТІВ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ..... **239**

Марченко Р.В. СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ ТА ДОСТУПУ ДО ОСВІТИ..... **246**

Міщук І.В., Киричук Б.С. УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ І КОНТЕКСТУАЛЬНІСТЬ ПРИНЦИПУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... **251**

Плахотнік О.В., Охман О.В., Стрельбіцька Л.Я. ПОВНОВАЖЕННЯ ПРОКУРОРА СПЕЦІАЛЬНОГО ТРИБУНАЛУ ЩОДО ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ..... **257**

Славко А.С., Борисенко К.В. ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ У МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПРАВДУ ТА ФОРМУВАННІ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ..... **266**

Станко А.П. АПЕЛЯЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ AD HOC ТРИБУНАЛІВ ТА МКС: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ..... **273**

Чернега В.М., Шаталова Л.М., Мельниченко О.В. РЕАЛІЗАЦІЯ ОСВІТНІХ ПРОГРАМ ЗІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ «МІЖНАРОДНЕ ПРАВО» В УКРАЇНІ..... **278**

Шашурина Н.Г. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ЯК ФОРМА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ..... **283**

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Ванджурак Р.В. ДИСКРЕЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ У СВІТЛІ ДИНАМІЧНОГО РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ..... **288**

Геревич М.О., Марушка М.Т., Пішта В.І. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ПЕТРА ЛОДІЯ..... **295**

Кучук А.М. РЕСТИТУЦІЯ ЯК ФОРМА ВІДНОВЛЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР..... **303**

Манойло Н.Г. РЕЛІГІЙНА ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ПРО СУТНІСТЬ БОЖЕСТВЕННОГО ЯК ОБ'ЄКТИВНО-ПРИРОДНОГО Й ЛЮДСЬКОГО ЯК ШТУЧНОГО..... **308**

РОЗДІЛ XIV. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Барановська В.М. ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ЗЕД
В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ МИТНИХ ПРОЦЕДУР..... **319**

Бортняк К., Добрянська Н. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОМПЛАЄНС-КОНТРОЛЮ
ЯК НОВІТНЬОЇ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ З ПЛАТНИКАМИ..... **325**

Грищук А.Б. НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО
ЯК ПРАВОВА ОСНОВА РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ..... **330**

Дякулич О.О. КЛЮЧОВІ ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ОЕСР
У КОНТЕКСТІ ПОДАЛЬШОГО РЕФОРМУВАННЯ АНТИМОНОПОЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА..... **337**

Байдик О.А. КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЇ ЗАХИСТУ
У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЗА СТАТТЕЮ 111 КК УКРАЇНИ..... **342**

Бурдін В., Лисик В. ВИКОРИСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА
ЯК ЗАСОБУ БЛОКУВАННЯ ЮРИСДИКЦІЇ МКС:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРАКТИК США ТА РФ..... **356**

Гущенков Є.В. ЦИФРОВІ ПРАВА: ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ..... **363**

Дашо Т.Ю. ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ПРАВА НА ПРИВАТНІСТЬ
У ПРОЦЕСІ ЦИФРОВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИ..... **369**

Забзалюк Д.Є. СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ
У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ..... **376**

Канцір В.С. КРИМІНОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ІНСТИТУТУ РЕАБІЛІТАЦІЇ
НЕЗАКОННО ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ У ПАРАДИГМІ ПРАВ ЛЮДИНИ..... **382**

Кропивка Р.О. ВЗАЄМОДІЯ ПРОКУРОРА, СЛІДЧОГО ТА ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ
У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ: КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ..... **388**

Луценко-Миськів Л.І. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД СЕК'ЮРИТИЗАЦІЇ АКТИВІВ
НА МІЖНАРОДНОМУ РИНКУ КАПІТАЛІВ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ..... **401**

Мосьондз С.О. СЕК'ЮРИТИЗАЦІЯ АКТИВІВ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ: СУТНІСТЬ,
ОЗНАКИ ТА МІСЦЕ В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ..... **408**

Осьмак А.М. ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА НА РЕАБІЛІТАЦІЮ:
ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАКОНОДАВСТВА ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ..... **414**

Павлюк Н.М. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІДУЦІАРНИХ КОНСТРУКЦІЙ..... **419**

Пелех І.В. ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИ В «РУСЬКІЙ ПРАВДІ» ТА КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА:
ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ІДЕЙ ПРАВ І СВОБОД В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ..... **424**

Пилипенко С.М. ДОКУМЕНТУВАННЯ ПРАЦІВНИКАМИ УПОВНОВАЖЕНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ
ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З НАДАННЯМ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ..... **429**

Подорожна Т.С. ПРИРОДА КОНСТИТУЦІЇ ЯК АКТА ПРЯМОЇ ДІЇ
КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ..... **440**

Стефанов Д.С. ВИЯВЛЕННЯ І ДОКУМЕНТУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ
У СФЕРІ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ:
КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ..... **447**

Сухачова І.О. ЗМАГАЛЬНІ ЗАСАДИ У ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ:
ДОКТРИНАЛЬНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ..... **457**

Щирук М.М. ЗМАГАЛЬНІСТЬ І «ЯКІСТЬ» ДОКАЗІВ У СПРАВАХ ПРО РОЗТРАТУ ТА ПРИВЛАСНЕННЯ:
КРИМІНАЛІСТИЧНІ МЕХАНІЗМИ АДВОКАТСЬКОГО ЗАХИСТУ..... **468**

CONTENTS

**SECTION IX. CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSICS;
FORENSIC EXAMINATION OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES**

Albul S.V. CONCEPTUAL BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF CRIMINAL INTELLIGENCE IN UKRAINE.....**9**

Andrukh V.V. PROBLEMATIC ASPECTS OF APPEALING PROCEDURAL DECISIONS,
ACTIONS OR INACTIONS DURING PREPARATORY COURT PROCEEDINGS.....**14**

Aftanasiv V.M., Lisitsyna Y.O. EXHUMATION OF MASS GRAVES IN DEOCCUPIED TERRITORIES AS A
SPECIFIC MECHANISM OF FORENSIC INTERVENTION IN THE MILITARY AND POST-GENOCIDAL SPACE..... **20**

Barannik R.V. EVALUATION CATEGORIES IN THE CRIMINAL LAW OF THE USA AND GREAT BRITAIN:
COMPARATIVE ANALYSIS OF SENTENCING STANDARDS AND JUDICIAL DISCRETION..... **27**

Barhan S.S., Abdel Fatah A.S., Pototskyi M.M. DETENTION
AS A PROCEDURAL MEANS OF THE INVESTIGATOR'S COGNITIVE ACTIVITY.....**33**

Bondarenko O.G., Bazylevska D.S. PROCEDURAL GUARANTEES FOR THE INTERROGATION
OF MINORS IN CRIMINAL PROCEEDINGS:
CURRENT STATE AND CHALLENGES UNDER MARTIAL LAW..... **38**

Voitsekhivskyi S.V. CASE LAW ON THE ADMISSIBILITY OF EVIDENCE COLLECTED
IN VIOLATION OF THE RULES OF JURISDICTION..... **43**

Hloviuk I.V. SOME ISSUES OF ENSURING THE RIGHT TO A FAIR TRIAL IN SPECIAL CRIMINAL PROCEEDINGS.....**50**

Dufeniuk O.M. DISCRETION OF THE PROSECUTING SUBJECTS
IN THE POLISH CRIMINAL PROCESS..... **57**

Kavierina T.P. TO THE QUESTION OF TERRITORIAL JURISDICTION IN CRIMINAL PROCEEDINGS
CONCERNING THE DISAPPEARANCE OF PERSONS IN THE POST-WAR PERIOD..... **64**

Knyzhenko S.O. STRATEGY FOR INVESTIGATING WAR CRIMES..... **70**

Kramarenko K.S., Titko I.A. DIRECTIONS FOR THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
IN CRIMINAL PROCEEDINGS (BASED ON JUDICIAL PRACTICE MATERIALS).....**75**

Kryvonosov Y.A. ISSUES OF PROSECUTOR'S ENSURING OF LEGALITY OF CONDUCTING
AN INSPECTION OF A DEAD BODY IN CONNECTION WITH EXHUMATION..... **82**

Matsyborska O.M. PROBLEMS OF INTRODUCING INFORMATION SYSTEMS BASED
ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTO THE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES..... **90**

Morgun N.S., Shevchuk O.O. THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
IN OPERATIONAL INVESTIGATIVE ACTIVITIES.....**95**

Nesen O.O., Kravchenko N.V. REGARDING THE PRE-TRIAL INVESTIGATION
OF SUICIDES COMMITTED BY MILITARY PERSONNEL..... **101**

Pyrozhkova Y.V., Larkin M.O., Melkovskiy O.V. INFORMATION-ANALYTICAL
SUPPORT OF OPERATIONAL-INVESTIGATIVE ACTIVITIES IN COUNTERING YOUTH CRIME:
LEGAL AND ORGANIZATIONAL-TECHNOLOGICAL ASPECTS.....**107**

Pohoretskyi M.A. DIGITAL (ELECTRONIC) EVIDENCE AND THE DIGITAL (ELECTRONIC) FORM OF
EVIDENCE: DELIMITATION OF CONCEPTS AND ITS SIGNIFICANCE FOR CRIMINAL PROCEDURAL PROOF..... **115**

Popovich M.V. INVESTIGATIVE EXPERIMENT
AS A TOOL FOR PROVING MILITARY CRIMINAL OFFENSES DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION.....**126**

Radzievsky Y.Y. AN ADVANCE (REASONABLE) ASSESSMENT OF EVIDENCE BY THE INVESTIGATING
JUDGE AS A REASON OF MAKING UNGROUNDED
CRIMINAL PROCEDURAL DECISIONS DURING COURT CONTROL..... **131**

Serhieieva D.B., Pohoretskyi M.A. THE RULE OF LAW IN THE PRACTICE
OF APPLYING PREVENTIVE MEASURES: BETWEEN THE EFFECTIVENESS
OF CRIMINAL PROSECUTION AND THE PROTECTION OF INDIVIDUAL LIBERTY.....**136**

Sysak V.T. THE CONCEPT, NATURE, AND TYPOLOGY OF CRIMINAL LAW CONFLICT..... **152**

Filashkin V.S. FORENSIC SIGNIFICANCE OF THE VICTIM'S PERSONALITY IN PROCEEDINGS
ON CHILD TRAFFICKING IN THE CONTEXT OF ARMED CONFLICT.....**157**

Tsyhikalo H.D., Yuriev D.S. COMMON MISTAKES IN DRAFTING PROCEDURAL DOCUMENTS DURING THE APPLICATION OF PREVENTIVE MEASURES IN CRIMINAL PROCEEDINGS..... **162**

SECTION X. JUDICIAL SYSTEM; THE PROSECUTION SERVICE AND ADVOCACY

Bolokan I.V. INFORMATION RESOURCES IN LAWYER ACTIVITIES: DEFINITION ISSUES AND SPECIFICITY OF CONTENT..... **167**

Veselov M.Y., Pylypiv R.M., Rekun V.A. FREE LEGAL AID AS A GUARANTEE OF ENSURING THE RIGHT TO A FAIR TRIAL..... **174**

Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V. A SOME WAYS TO AVOID A CONFLICT OF INTEREST IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A LAWYER..... **180**

Lyashko D.V. THE NATURE AND LIMITS OF JUDICIAL LAW-MAKING..... **186**

Maistro D.M. PECULIARITIES OF CONFIRMATION OF THE POWERS OF A LAWYER IN A TRIAL IN VARIOUS TYPES OF LEGAL PROCEEDINGS..... **192**

SECTION XI. INTERNATIONAL LAW

Baadzhy N.A. HUMAN RIGHTS AT THE CORE OF UKRAINE'S SECURITY POLICY: THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY AND EUROPEAN STANDARDS OF SANCTIONS PRACTICE..... **198**

Babaritsky O.V., Ignatieva A.I., Briankin A.S. INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF CIVILIANS IN TODAY'S WORLD: PROPORTIONALITY AND PRECAUTIONARY MEASURES IN THE USE OF EXPLOSIVE WEAPONS IN POPULATED AREAS..... **204**

Zvereva K.S. FIFTH GENERATION OF HUMAN RIGHTS..... **210**

Zinchenko-Tulub Y.S. KEY CRITERIA FOR JUDICIAL PROTECTION OF WHISTLEBLOWERS: PUBLIC INTEREST, PROPORTIONALITY AND GOOD FAITH..... **216**

Kolotukha I.O. CERTAIN ASPECTS OF THE STATE'S RESPONSIBILITY FOR SUPPORTING RESISTANCE MOVEMENTS DURING ARMED CONFLICT..... **223**

Kononenko M.O. THE NOTION AND CHARACTERISTICS OF PRIVATE-LAW DISPUTES TO WHICH INTERNATIONAL ORGANIZATIONS ARE PARTIES..... **228**

Korol'ov S.S., Ignatieva A.I., Romashova K.S. PROTECTION OF CIVILIAN OBJECTS DURING ARMED CONFLICTS..... **239**

Marchenko R.V. THE CORRELATION BETWEEN THE RIGHT TO EDUCATION AND ACCESS TO EDUCATION..... **246**

Mishchuk I.V., Kyrychuk B.S. UNIVERSALITY AND CONTEXTUALITY OF THE PRINCIPLE OF ENSURING THE BEST INTERESTS OF THE CHILD IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS..... **251**

Plakhotnik O.V., Okhman O.V., Strelbitska L.Y. THE POWERS OF THE PROSECUTOR OF THE SPECIAL TRIBUNAL FOR THE CRIME OF AGGRESSION AGAINST UKRAINE..... **257**

Slavko A.S., Borysenko K.V. LIABILITY FOR WARTIME COLLABORATIVE ACTIVITIES IN THE MECHANISM OF IMPLEMENTING THE RIGHT TO THE TRUTH AND FORMING MEMORY POLICY..... **266**

Stanko A.P. APPELLATE MECHANISMS OF AD HOC TRIBUNALS AND THE ICC: A COMPARATIVE ANALYSIS..... **273**

Cherneha V.M., Shatalova L.M., Melnychenko O.V. REALIZATION OF EDUCATIONAL PROGRAMS IN THE SPECIALTY OF «INTERNATIONAL LAW» IN UKRAINE..... **278**

Shashuryna N.H. CRIMES AGAINST THE ENVIRONMENT IN INTERNATIONAL LAW AS A FORM OF HUMAN RIGHTS VIOLATION..... **283**

SECTION XII. THE PHILOSOPHY OF LAW

Vandzhurak R.V. DISCRETIONARY POWERS IN LIGHT OF THE DYNAMIC DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY AND MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES..... **288**

Gerevych M.O., Marushka M.T., Pishta V.I. PHILOSOPHICAL AND LEGAL IDEAS OF PETRO LODIY..... **295**

Kuchuk A.M. RESTITUTION AS A FORM OF RESTORING JUSTICE IN THE CONTEXT OF TRANSITIONAL JUSTICE: PHILOSOPHICAL AND LEGAL DIMENSION..... **303**

Manoilo N.H. RELIGIOUS PHILOSOPHY OF THE MIDDLE AGES ON THE ESSENCE OF THE DIVINE AS OBJECTIVELY NATURAL AND HUMAN AS ARTIFICIAL..... **308**

SECTION XIV. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE

Baranovskaya V.M. GUARANTEES FOR THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY ENTITIES IN THE CONTEXT OF THE DIGITALISATION OF CUSTOMS PROCEDURES.....**319**

Bortniak K., Dobrianska N. LEGAL REGULATION OF COMPLIANCE CONTROL AS A NEW FORM OF INTERACTION BETWEEN TAX AUTHORITIES AND PAYERS.....**325**

Hryshchuk A.B. NATIONAL LEGISLATION AS A LEGAL BASIS FOR REGULATING MIGRATION PROCESSES.....**330**

Dyakulych O.O. KEY FINDINGS AND RECOMMENDATIONS OF THE OECD IN THE CONTEXT OF FURTHER REFORM OF ANTIMONOPOLY LEGISLATION.....**337**

Baidyk O.A. FORENSIC FOUNDATIONS FOR THE IMPLEMENTATION OF THE DEFENCE FUNCTION IN CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER ARTICLE 111 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....**342**

Burdin V., Lysyk V. USING NATIONAL LAW AS A MEANS OF BLOCKING THE JURISDICTION OF THE ICC: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF PRACTICES IN THE USA AND RUSSIAN FEDERATION.....**356**

Guschenkov E.V. DIGITAL RIGHTS: THE PROBLEM OF CONCEPTUALIZATION IN THE LEGAL SYSTEM OF UKRAIN.....**363**

Dasho T.Yu. INFORMATION AND LEGAL GUARANTEES OF THE RIGHT TO PRIVACY IN THE PROCESS OF DIGITAL IDENTIFICATION OF A PERSON.....**369**

Zabzaliuk D.E. THE ESTABLISHMENT OF AN INSTITUTE FOR THE REHABILITATION OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION IN THE LEGAL SYSTEM OF INDEPENDENT UKRAINE.....**376**

Kantsir V.S. CONCEPTUALIZATIO CRIMINOLOGICA INSTITUTIONIS REHABILITATIONIS PERSONARUM INIUSTE DAMNATARUM IN PARADIGMA IURIUM HUMANORUM.....**382**

Kropyvka R.O. INTERACTION BETWEEN THE PROSECUTOR, THE INVESTIGATOR, AND OPERATIONAL UNITS IN PRE-TRIAL INVESTIGATION: A FORENSIC ASPECT.....**388**

Lutsenko-Myskiv L.I. FOREIGN EXPERIENCE OF SECURITIZATION OF ASSETS ON THE INTERNATIONAL CAPITAL MARKET AND THE POSSIBILITY OF ITS IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....**401**

Mosyondz S.O. SECURITIZATION OF ASSET AS A LEGAL CATEGORY: ESSENCE, SIGNS AND PLACE IN THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE.....**408**

Osmak A.M. GROUNDS FOR THE EMERGENCE OF THE RIGHT TO REHABILITATION: PROBLEMATIC ASPECTS OF THE LEGISLATION AND WAYS OF IMPROVEMENT.....**414**

Pavliuk N.M. GENERAL CHARACTERISTICS OF FIDUCIARY STRUCTURES.....**419**

Pelekh I.V. THE LEGAL STATUS OF THE INDIVIDUAL IN «RUSKA PRAVDA» AND THE CONSTITUTION OF PYLYP ORLYK: HISTORICAL ORIGINS OF IDEAS OF RIGHTS AND FREEDOMS IN THE UKRAINIAN LEGAL TRADITION.....**424**

Pylypenko S.M. DOCUMENTATION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF OFFICIAL ACTIVITY AND PROFESSIONAL ACTIVITY RELATED TO THE PROVISION OF PUBLIC SERVICES BY AUTHORIZED UNITS OF THE STATE BUREAU OF INVESTIGATION.....**429**

Podorozhna T.S. THE NATURE OF THE CONSTITUTION AS AN ACT OF DIRECT ACTION THROUGH THE PRISM OF THE THEORY OF CONSTITUTIONALIZATION OF THE LEGAL SYSTEM.....**440**

Stefanov D.S. DETECTION AND DOCUMENTATION OF CRIMES IN THE STUDENT ENVIRONMENT IN THE FIELD OF ILLICIT DRUG TRAFFICKING: FORENSIC AND PROCEDURAL ASPECTS.....**447**

Sukhachova I.O. ADVERSARIAL PRINCIPLES IN PRE-TRIAL PROCEEDINGS: DOCTRINAL AND PRACTICAL PROBLEMS OF IMPLEMENTATION.....**457**

Shchyruk M.M. ADVERSARIAL PROCEDURE AND THE "QUALITY" OF EVIDENCE IN MISAPPROPRIATION AND EMBEZZLEMENT CASES: FORENSIC MECHANISMS OF DEFENCE COUNSEL.....**468**

РОЗДІЛ IX. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.985:343.97(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ РОЗВІДКИ В УКРАЇНІ

Албул С.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри оперативно-розшукової та поліцейської діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-3253-9225
e-mail: omaxy@ukr.net

Албул С.В. Концептуальні засади становлення кримінальної розвідки в Україні.
У статті досліджуються проблемні питання теоретичного обґрунтування концептуальних засад становлення кримінальної розвідки в Україні в контексті реалізації положень Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки. Доведено, що вітчизняна доктрина оперативно-розшукової діяльності стикнулася з необхідністю новелізації, яка б не окреслювалася виключно тлумаченням змін законодавства сталими теоретичними обґрунтуваннями, а мала характер нової концептуально оформленої цілісної наукової парадигми. Стверджується, що заміною розбалансованої оперативно-розшукової діяльності має стати становлення в Україні кримінальної розвідки.

Зазначається, що кримінальна розвідка в Україні має являти собою особливий вид діяльності спеціально уповноважених державних органів, що здійснюється за наявності визначених законодавством підстав з метою профілактики кримінальних правопорушень, їх виявлення, припинення та розкриття, сприяння реалізації завдань кримінального провадження, виявлення та нейтралізації реальних та потенційних загроз національним інтересам України, а також забезпечення національної, державної, воєнної, економічної, громадської безпеки та правопорядку. При цьому, кримінальна розвідка має здійснюватися у синергетичному поєднанні: заходів кримінальної розвідки; аналітичної діяльності; негласного співробітництва. На концептуальному рівні визначено перелік завдань кримінальної розвідки. Стверджується, що концептуально типологія кримінальної розвідки може бути представлена на трьох рівнях, залежно від мети та термінів реалізації завдань: стратегічна кримінальна розвідка; операційна кримінальна розвідка; тактична кримінальна розвідка.

Визначено коло проблемних питань, які потребують подальшого теоретико-праксеологічного опрацювання з метою забезпечення реалізації концептуальних засад становлення кримінальної розвідки в Україні. Розкрито напрями нормативно-правового забезпечення реалізації концептуальних засад становлення кримінальної розвідки в Україні.

Ключові слова: кримінальна розвідка, оперативно-розшукова діяльність, правоохоронна діяльність, протидія злочинності, розвідувальна діяльність.

Albul S.V. Conceptual basis for the development of criminal intelligence in Ukraine.
The article examines problematic issues of theoretical justification of conceptual foundations for the establishment of criminal intelligence in Ukraine in the context of implementing the provisions of the Comprehensive Strategic Plan for Reforming Law Enforcement Agencies as Part of Ukraine's Security and Defence Sector for 2023–2027. It is proven that the domestic doctrine of operational-investigative activity faced the need for renewal, which would not be defined solely by the interpretation of changes in legislation with established theoretical justifications, but would have the character of a conceptually formulated holistic scientific paradigm. It is argued that the establishment of criminal intelligence in Ukraine should replace the unbalanced operational-investigative activity.

It is noted that criminal intelligence in Ukraine should be a special type of activity carried out by specially authorized state bodies, based on grounds specified by law, with the aim of preventing criminal offences, their detection, prevention and investigation, facilitating the implementation of criminal proceedings, identifying and neutralizing real and potential threats to Ukraine's national interests, as well as ensuring national, state, military, economic, public security and law and order. At the same time, criminal intelligence should be carried out in a synergistic combination of criminal intelligence measures, analytical activities and covert cooperation. At the conceptual level, a list of criminal intelligence tasks has been defined. It is argued that conceptually, criminal intelligence can be categorized into three levels, depending on the purpose and timing of the tasks: strategic criminal intelligence; operational criminal intelligence; tactical criminal intelligence.

A range of problematic issues has been identified that require further theoretical and praxeological study in order to ensure the implementation of the conceptual foundations for the establishment of criminal intelligence in Ukraine. The directions of regulatory and legal support for the implementation of the conceptual foundations for the establishment of criminal intelligence in Ukraine have been revealed.

Key words: criminal intelligence, operational-investigative activities, law enforcement activities, crime prevention, intelligence activities.

Постановка проблеми. Забезпечення національної безпеки є прерогативою держави, що визначає роль та значення її правоохоронного забезпечення. В умовах воєнного стану та масштабної криміналізації суспільства, коли на стан безпеки впливають організована злочинність і корупція, що опанували різноманітні механізм впливу на прийняття багатьох державних рішень, позитивні зміни у суспільному житті, стратегічні реформи у галузі внутрішньої безпеки значною мірою залежать від здатності держави, її правоохоронної системи докорінно змінити кримінальну ситуацію в державі. Означеному у повній мірі сприятиме становлення кримінальної розвідки, що кардинально посилить протидію злочинам, підвищить ефективність роботи з притягнення до кримінальної відповідальності осіб, причетних до їх учинення, своєчасного виявлення, прогнозування та подолання загроз національній безпеці. У зв'язку з цим, за нашим переконанням, серед проблемних аспектів, що потребують теоретичного опрацювання, можна виділити питання теоретичного обґрунтування концептуальних засад становлення кримінальної розвідки в Україні.

Мета дослідження. Метою статті є теоретичне обґрунтування концептуальних засад становлення кримінальної розвідки в Україні в контексті реалізації положень Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р [8].

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні та праксеологічні аспекти застосування негласних, зокрема розвідувальних заходів у протидії загрозам національній безпеці, організованій злочинній діяльності досліджувалися у наукових працях Л.І. Аркуші, О.М. Бандурки, В.І. Василинчука, Д.В. Вєдєнєєва, М.Л. Грібова, В.В. Дарагана, Є.О. Жицького, О.В. Кириченка, О.І. Козаченка, О.Є. Користіна, С.С. Кудінова, О.В. Манжая, Д.Й. Никифорчука, С.В. Пенькова, С.І. Пічкуренка, М.А. Погорецького, А.М. Притули, О.Г. Семенюка, Р.Л. Степанюка, О.С. Тарасенка, С.І. Халимона, Д.М. Цехана, В.В. Шендрика та інших. Разом із тим, актуалізація становлення в Україні кримінальної розвідки, яка визначена Комплексним стратегічним планом реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, обумовлює необхідність концептуальних досліджень у зазначеній галузі.

Виклад основного матеріалу. Оперативно-розшукова діяльність, як система гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів [10], з набранням чинності у 2012 році Кримінальним процесуальним кодексом України, втратила свою наступальність [3, с. 19]. Запровадження інституту негласних слідчих (розшукових) дій поступово призвело до переорієнтації дієвого функціоналу оперативно-розшукової діяльності на забезпечувальну функцію у кримінальному провадженні. Крім цього, зміни у законодавчій базі, зокрема прийняття Закону України «Про розвідку», яким з визначення «оперативно-розшукової діяльності» було вилучено розвідувальну складову, фактично позбавили цей вид державної діяльності проактивного характеру [1, с. 139]. Таким чином, вітчизняна доктрина оперативно-розшукової діяльності стикнулася з необхідністю новелізації, яка б не окреслювалася виключно тлумаченням змін законодавства сталими теоретичними обґрунтуваннями, а мала характер нової концептуально оформленої цілісної наукової парадигми, практикоорієнтованою за своєю сутністю. Така парадигма має являє собою динамічне поєднання трьох взаємопов'язаних складових: практики – науки (теорії) – законодавства [2, с. 4]. Практика формує соціальний запит, виявляє прогалини та проблемні питання. Наука (теорія) обґрунтовує шляхи вирішення та розробляє відповідні пропозиції. Законодавство реалізує такі напрацювання та легітимізує їх. За

справедливим твердженням науковців заміною розбалансованої оперативно-розшукової діяльності має стати становлення в Україні кримінальної розвідки [4; 5; 6; 7].

Планом заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р. (п. 1.7.1) передбачено запровадження в Україні кримінальної розвідки (Criminal Intelligence), що ґрунтуючись на аналітиці, спрямована на своєчасне запобігання, виявлення та нейтралізацію реальних і потенційних загроз національним інтересам України, забезпечення поступової адаптації законодавства України до права ЄС, поетапної трансформації оперативно-розшукової діяльності у кримінальну розвідку [8].

Компаративний аналіз сучасної європейської та світової практики свідчить про те, що більшість розвинених країн йдуть шляхом чіткого розгалуження кримінальної процесуальної діяльності та діяльності з отримання, добування, аналітичного оброблення та прогнозування інформації про злочинність, окремі злочини та осіб, які до них причетні [5, с. 14; 9, с. 72]. Дослідники зазначають, що діяльність, подібну до оперативно-розшукової, у країнах – членах Європейського Союзу та інших європейських державах зазвичай називають термінами, які вказують на правоохоронні або слідчі функції. Найбільш поширеними термінами є: «Criminal Intelligence Operations» (кримінально-розвідувальна діяльність) – використовується для опису роботи правоохоронних органів, спрямованої на збір, аналіз і використання інформації для запобігання, виявлення та розслідування злочинів; «Investigative Operations» (слідчі операції) – більш вузький термін, який охоплює розслідування конкретних злочинів, але може включати використання спеціальних методів; «Law Enforcement Intelligence Activities» (розвідувальна діяльність правоохоронних органів) – описує широкий спектр заходів, які включають збирання інформації, аналіз та обмін даними для забезпечення безпеки. Ці сфери включають підривну діяльність, громадянські заворушення, злочинну діяльність, тероризм і організовану злочинну діяльність; «Covert Operations» (таємні операції) – діяльність, яка виконується негласно, наприклад, спостереження або розкриття діяльності організованих груп [9, с. 72].

Базуючись на позитивному світовому досвіді, кримінальна розвідка в Україні має являти собою особливий вид діяльності спеціально уповноважених державних органів, що здійснюється за наявності визначених законодавством підстав з метою профілактики кримінальних правопорушень, їх виявлення, припинення та розкриття, сприяння реалізації завдань кримінального провадження, виявлення та нейтралізації реальних та потенційних загроз національним інтересам України, а також забезпечення національної, державної, воєнної, економічної, громадської безпеки та правопорядку. При цьому, кримінальна розвідка має здійснюватися у синергетичному поєднанні: заходів кримінальної розвідки; аналітичної діяльності (кримінальний аналіз); негласного співробітництва [2, с. 13].

На концептуальному рівні завданнями кримінальної розвідки, вбачаються:

- профілактика кримінальних правопорушень, їх виявлення, документування, припинення та розкриття;
- здобуття та фіксація інформації про події, факти, діяльність (дії та/або бездіяльність), які створюють загрозу національній, державній, воєнній, військово-технічній, науково-технічній, економічній, публічній безпеці і порядку, безпеці об’єктів критичної інфраструктури, а також стосовно осіб та груп, які готують, вчинюють та/або вчинили кримінальні правопорушення;
- пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави;
- здійснення розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від відбування кримінального покарання, а також розшуку осіб, зниклих безвісти, встановлення невпізнаних осіб та неідентифікованих трупів;
- кримінально-розвідувальне супроводження кримінального провадження;
- кримінально-розвідувальне перекриття та обслуговування територій, галузей економіки, об’єктів або ліній (напрямів) роботи;
- отримання інформації про факти, обставини та події, що створюють реальну загрозу життю та/або здоров’ю осіб щодо яких здійснюється державна охорона;
- контроль, відслідкування, аналіз, оцінка та прогнозування криміногенної обстановки;
- збирання та аналіз інформації про правопорушення, що впливають на національну, економічну, публічну безпеку і порядок держави, та визначення способів запобігання їх виникненню в майбутньому;
- оцінювання ризиків і загроз у сферах безпеки суспільства і держави шляхом аналізу структурованих і неструктурованих даних, сукупних висновків та результатів проведених оперативних,

тактичних, стратегічних аналітичних досліджень та прийняття управлінських рішень щодо усунення передумов виникнення зон ризиків та схем протиправної діяльності [2, с. 15].

За нашим переконанням, концептуально можливим є здійснення типології кримінальної розвідки на три рівні залежно від мети та термінів реалізації завдань:

- стратегічна кримінальна розвідка (виявлення та аналітичне опрацювання тенденцій злочинності, виявлення злочинних технологій, оцінка загроз, прогнозування та довгострокове планування, підвищення інституційної спроможності правоохоронних органів та зниження ризиків поширення кримінальних загроз, оцінка результатів на стратегічному рівні);
- операційна кримінальна розвідка (отримання та аналітичне опрацювання інформації, необхідної для прийняття управлінських рішень щодо протидії злочинності на регіональному (територіальному) та/чи об'єктовому рівнях);
- тактична кримінальна розвідка (отримання та аналітичне опрацювання інформації, необхідної для вирішення завдань кримінального провадження, нейтралізації кримінальної активності осіб та груп).

Зазначена типологія, на нашу думку, свідчить про значний потенціал кримінальної розвідки у спроможності вирішення широкого спектру завдань та циклічності самого процесу кримінально-розвідувальної діяльності (постановка задач – аналіз ситуації – здобування інформації – аналітичне опрацювання інформації та прогнозування – прийняття управлінських рішень – оцінка результатів – уточнення та оновлення задач).

За нашим переконанням забезпеченню реалізації концептуальних засад становлення кримінальної розвідки в Україні, а також формуванню нової наукової парадигми слугуватиме теоретико-праксеологічні дослідження питань щодо:

- методологічних основ кримінальної розвідки як форми реалізації правоохоронної функції держави;
- сучасного стану наукового забезпечення розвідувальної діяльності правоохоронних інституцій України;
- становлення та розвитку розвідувальної діяльності у сфері протидії злочинності;
- типових моделей реалізації кримінальної розвідки правоохоронними органами зарубіжних країн;
- правових основ здійснення кримінальної розвідки в Україні;
- змістовно-структурної характеристики системи заходів кримінальної розвідки як комплексної форми діяльності правоохоронних органів України;
- ролі кримінального аналізу та стратегічного прогнозування як складової кримінальної розвідки;
- інституту негласного співробітництва як комплексного елементу кримінальної розвідки;
- функціональної спрямованості кримінальної розвідки під час організації оперативного обслуговування об'єктів та ліній роботи правоохоронними органами України;
- функціональної спрямованості кримінальної розвідки у межах пошукової роботи правоохоронних органів України;
- завдань та основних напрямів застосування кримінальної розвідки під час оперативних розробок;
- значення кримінальної розвідки як інструменту організаційно-тактичного забезпечення кримінального провадження;
- реалізації окремих структурних елементів кримінальної розвідки у межах міжнародної взаємодії правоохоронних органів.

Нормативно-правове забезпечення реалізації концептуальних засад становлення кримінальної розвідки в Україні має передбачати розроблення та прийняття Закону України «Про кримінальну розвідку». При цьому, ми погоджуємося з науковцями, які наголошують, що норми зазначеного правового акту не слід пов'язувати з положеннями КПК України, оскільки в такому разі кримінальна розвідка здійснюватиметься тільки за дорученнями дізнавача, слідчого і прокурора, а також лише за певними кримінальними провадженнями, що знову призведе до втрати її проактивного характеру [9, с. 77]. В частині становлення в Україні кримінальної розвідки необхідним є внесення змін та доповнень до Конституції України, Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про прокуратуру», Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Крім цього, відповідні зміни і доповнення мають бути внесені до профільних Законів України, які регулюють правовий статус та повноваження державних органів – суб'єктів кримінальної розвідки, а також до відомчих (міжвідомчих) нормативних актів суб'єктів кримінальної розвідки.

Висновки. Аналіз теоретичних джерел, світового та вітчизняного досвіду використання розвідувальної діяльності у правоохоронній сфері дають підстави стверджувати, що формування правової бази кримінальної розвідки в Україні має ґрунтуватися на окреслених концептуальних засадах. На законодавчому рівні необхідним є закріплення: поняття та завдань кримінальної розвідки; прин-

ципів кримінальної розвідки; правової основи кримінальної розвідки; вичерпного переліку суб'єктів кримінальної розвідки; підстав здійснення кримінальної розвідки; прав та обов'язків суб'єктів кримінальної розвідки; системи заходів кримінальної розвідки; строків проведення заходів кримінальної розвідки; поняття та видів засобів кримінальної розвідки; напрямів інформаційно-аналітичного забезпечення та аналітичної діяльності у кримінальній розвідці; використання негласного та конфіденційного співробітництва у кримінальній розвідці; напрямів використання результатів кримінальної розвідки; поняття, підстав та порядку заведення, строків ведення та підстав закриття кримінально-розвідувальних проваджень; гарантій забезпечення прав і свобод людини під час здійснення заходів кримінальної розвідки; порядку здійснення міжнародного співробітництва у кримінальній розвідці, а також контролю та нагляду у сфері кримінальної розвідки.

На нашу думку, очікуваними результатами реалізація концептуальних засад становлення кримінальної розвідки в Україні та їх врахування під час розроблення відповідної правової бази є: забезпечення національної безпеки України, підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів держави, зменшення рівня криміналізації українського суспільства, підвищення рівня безпеки людини та суспільства, зміцнення соціально-економічної стабільності у державі, а також підвищення позитивного іміджу України у світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Албул С.В. Епістемологічні концепти кримінальної розвідки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 6. Частина 3. С. 139–143. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.21.
2. Албул С.В. Кримінальна розвідка у діяльності Національної поліції України: наукова концепція. Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2025. 32 с. URL: https://surl.lu/jqjypt (дата звернення 04.01.2026).
3. Албул С.В. Трансформація оперативно-розшукової діяльності у кримінальну розвідку: вітчизняні перспективи крізь призму зарубіжного досвіду. *Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави: матеріали XVII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, *присвяченої Дню юриста* (м. Одеса, 07 жовтня 2025 р.). Т. 2. Одеса: ОДУВС, 2025. С. 19–23. URL: https://surl.lu/cvtucg (дата звернення 04.01.2026).
4. Блистів Т.І. Внутрішня (кримінальна, правоохоронна) розвідка в системі національної безпеки: зарубіжний досвід. *Наука і правоохорона.* 2017. № 4. С. 169–178. URL: https://surl.li/evqmcj (дата звернення 04.01.2026).
5. Богінський О.В. Роль і місце кримінальної розвідки в сучасних моделях стримування злочинності. *Право і Безпека*. 2017. № 4. С. 12–17. URL: https://surl.li/fiqgua (дата звернення 04.01.2026).
6. Вєдєнєєв Д.В., Семенюк О.Г. Кримінальна розвідка як перспективний інструмент протидії загрозам національної безпеки України з боку організованої злочинності. *Стратегічна панорама*. 2024. № 1. С. 13–29. DOI: https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2024.02.
7. Манжай О.В., Жицький Є.О. Кримінальна розвідка та її співвідношення з оперативним обслуговуванням. *Jurnalul Juridic National: Teorie si Practică*. 2015. № 3 (13). С. 100–105. URL: https://surl.li/sgyxpw (дата звернення 04.01.2026).
8. План заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки: затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р (зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів Україні від 07.03.2025 р. № 272). URL: https://surl.lt/kgyytz (дата звернення 04.01.2026 р.).
9. Притула А.М., Халимон С.І., Гриньків О.О. Державна прикордонна служба України як суб'єкт кримінальної розвідки. *Migration & Law*. 2025. Vol. 5 (issue 1). P. 65–79. DOI: http://doi.org/10.32752/2786-5185-2025-5-1-65-79.
10. Про оперативно-розшукову діяльність: закон України від 18.02.1998 № 2135-XII (в редакції від 09.08.2024). URL: https://surl.lu/gjpyqt (дата звернення 04.01.2026 р.).

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Албул С.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.2

ПРОБЛЕМІ АСПЕКТИ ОСКАРЖЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ, ДІЙ АБО БЕЗДІЯЛЬНОСТІ ПІД ЧАС ПІДГОТОВЧОГО СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Андрух В.В.,
доктор філософії з права,
старший викладач кафедри
кримінального процесу та криміналістики,
Донецький державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0009-5440-8099

Андрух В.В. Проблемі аспекти оскарження процесуальних рішень, дій або бездіяльності під час підготовчого судового провадження.

У статті досліджено проблемні аспекти нормативно-правового регулювання механізму оскарження процесуальних рішень, дій або бездіяльності суб'єктів досудового розслідування під час підготовчого судового провадження. Обґрунтовано, що інститут оскарження є важливою складовою реалізації права особи на ефективний засіб правового захисту в розумінні ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, оскільки забезпечує можливість судової перевірки законності та обґрунтованості процесуальної діяльності суб'єктів кримінального провадження. Вказано, що попри унормування можливості розгляду судом скарг на інші рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора під час підготовчого судового провадження, що не були предметом розгляду на стадії досудового розслідування, чинне кримінальне процесуальне законодавство не містить чітко визначеного процесуального механізму реалізації такого права. Звернуто увагу, що відсутність у Кримінальному процесуальному кодексі України положень щодо підстав, умов, строків та порядку розгляду відповідних скарг у підготовчому провадженні свідчить про порушення вимоги правової визначеності як невід'ємної частини принципу верховенства права. Зазначено, що дефектність законодавчих норм призводить до правозастосовної невизначеності, формального підходу та обмеження доступу особи до судового захисту порушених прав. Доведено, що відкладений характер розгляду судом скарг у підготовчому провадженні знижує ефективність судового захисту, тому що реагування на істотні порушення прав, свобод і законних інтересів відбувається після завершення досудового розслідування, коли їх негативні наслідки набувають незворотного характеру. Зауважено, що деякі випадки із судової практики вказують на неможливість реалізації оскарження через відсутність належної процедури, що фактично нівелює гарантоване право на подання скарги під час підготовчого засідання у суді. Проаналізовано, що відсутність імперативних норм щодо обов'язкового розгляду судом скарг у підготовчому провадженні суперечить стандарту ефективного засобу правового захисту. Підсумовано, що існуючий механізм оскарження під час підготовчого судового провадження має декларативний характер та не забезпечує реального відновлення порушених прав. Наголошено на нагальній потребі у внесенні змін і доповнень до кримінального процесуального закону шляхом унормування підстав, умов та порядку оскарження процесуальних рішень, дій або бездіяльності суб'єктів досудового розслідування під час підготовчого судового провадженні з метою забезпечення дієвого судового захисту прав, свобод і законних інтересів людини.

Ключові слова: досудове розслідування; підготовче судове провадження; оскарження; процесуальне рішення; сторона обвинувачення; бездіяльність.

Andrukh V.V. Problematic aspects of appealing procedural decisions, actions or inactions during preparatory court proceedings.

The article examines problematic aspects of the regulatory and legal regulation of the mechanism for appealing procedural decisions, actions, or inaction of pre-trial investigation entities during preparatory court proceedings. It is argued that the institution of appeal is an important component of the realization of a person's right to an effective remedy within the meaning of Article 13 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as it provides for the possibility of judicial review of the legality and validity of the procedural activities of subjects of criminal proceedings. It is noted that despite the regulation of the possibility of court consideration of complaints against other decisions, actions, or inaction of an investigator, inquiry officer, or prosecutor during preparatory court

proceedings that were not subject to consideration at the pre-trial investigation stage, the current criminal procedural legislation does not contain a clearly defined procedural mechanism for the implementation of such a right. It is noted that the absence in the Criminal Procedure Code of Ukraine of provisions on the grounds, conditions, time limits, and procedure for considering relevant complaints in preparatory proceedings indicates a violation of the requirement of legal certainty as an integral part of the principle of the rule of law. It is noted that the defectiveness of legislative norms leads to legal uncertainty, a formal approach, and restrictions on a person's access to judicial protection of violated rights. It has been proven that the deferred nature of the court's consideration of complaints in preparatory proceedings reduces the effectiveness of judicial protection, since the response to significant violations of rights, freedoms, and legitimate interests occurs after the completion of the pre-trial investigation, when their negative consequences become irreversible. It is noted that some cases from judicial practice indicate the impossibility of appealing due to the lack of an appropriate procedure, which effectively nullifies the guaranteed right to file a complaint during a preparatory hearing in court. It was analyzed that the absence of mandatory rules regarding the mandatory consideration of complaints by the court in preparatory proceedings contradicts the standard of an effective remedy. It was concluded that the existing mechanism for appealing during preparatory court proceedings is declarative in nature and does not ensure the actual restoration of violated rights. The urgent need to amend and supplement the criminal procedural law by regulating the grounds, conditions, and procedure for appealing procedural decisions, actions, or inaction of pre-trial investigation authorities during preparatory court proceedings in order to ensure effective judicial protection of human rights, freedoms, and legitimate interests is emphasized.

Key words: pre-trial investigation; preparatory court proceedings; appeal; procedural decision; prosecution; inaction.

Постановка проблеми. Враховуючи європейські стандарти захисту прав людини, зокрема в частині гарантування ефективного засобу юридичного захисту, держава повинна забезпечити належну реалізацію права особи на оскарження процесуальних рішень, дій або бездіяльності на будь-якому етапі кримінального провадження. Водночас для чинного кримінального процесуального законодавства характерним є певна фрагментарність унормування механізму оскарження залежно від стадії кримінального провадження. Зокрема ч. 1 ст. 303 КПК України містить вичерпний перелік процесуальних рішень, дій чи бездіяльності, що підлягають оскарженню у досудовому кримінальному провадженні. Натомість скарги на інші (не передбачені у межах ч. 1 ст. 303 КПК України) рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача чи прокурора можуть бути розглянуті під час підготовчого провадження в суді. Проте норми глави 27 КПК України не містять підстав, умов та порядку оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів досудового розслідування, що унеможливлює здійснення ефективної судової перевірки законності та обґрунтованості відповідної процесуальної діяльності сторони обвинувачення. У підсумку виникає нормативна прогалина, що суперечить вимогам правової визначеності, звужує обсяг судового контролю й обмежує реалізацію права людини на оскарження.

Мета дослідження полягає у висвітленні недоліків нормативно-правового регулювання механізму оскарження процесуальних рішень, дій або бездіяльності під час підготовчого судового провадження.

Стан опрацювання проблематики. Проблемним питанням нормативно-правового регулювання інституту оскарження рішень, дій чи бездіяльності у кримінальному провадженні присвячено чимало наукових праць таких процесуалістів як І.В. Бовнегра, Є.В. Большакова, Д.М. Валігура, І.В. Гловюк, В.С. Зеленецький, Д.І. Клепка, В.І. Маринів, М.А. Погорецький, С.О. Пшенічко, М.Є. Савенко, І.А. Тітко, А.Р. Туманянц, В.І. Шестакова та інших. Водночас сучасні наукові напрацювання містять доволі обмежену кількість досліджень, безпосередньо спрямованих на вирішення проблем, що виникають внаслідок забезпечення права на ефективний засіб правового захисту під час підготовчого судового провадження, що свідчить про актуальність подальшого дослідження проблемних аспектів реалізації права на оскарження процесуальних рішень, дій або бездіяльності у підготовчому судовому провадженні.

Виклад основного матеріалу. Інститут оскарження небезпідставно визнано дієвим механізмом захисту прав, свобод і законних інтересів особи у кримінальному провадженні, який відповідає стандартам ефективного засобу правового захисту, відображеним у ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) [1, с. 10-11]. Завдяки процедурі оскарження забезпечується можливість оперативного реагування на порушення, допущені уповноваженими суб'єктами кримінального провадження, а також швидкого відновлення порушених прав ще до завершення розгляду справи по суті [2, с. 7]. Водночас у чинному кримінальному

процесуальному законодавстві існує суттєва прогалина, пов'язана з нормативною регламентацією механізму оскарження рішень, дій чи бездіяльності сторони обвинувачення під час підготовчого судового провадження. Варто наголосити, що положення ч. 2 ст. 303 КПК України прямо передбачають можливість розгляду скарг на інші рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора, які не підлягали судовій перевірці під час досудового розслідування, у межах підготовчого провадження згідно з правилами ст. 314-316 КПК України [3]. На практиці, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ також звернув увагу на можливості подати скаргу під час підготовчого судового засідання щодо дій, бездіяльності слідчого чи прокурора, які не визначено в ч. 1 ст. 303 КПК [4]. Проте відповідний процесуальний порядок такого розгляду скарг не знайшов свого відображення у межах глави 27 КПК України, зміст якої не містить вимог щодо підстав, умов і порядку оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів досудового розслідування. Як слушно вказує В. І. Шестаков, у КПК України немає приписів щодо процедури розгляду поданих скарг, а також правових наслідків від подання скарги на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування під час підготовчого судового провадження. Вочевидь виникають проблеми й у судовій практиці щодо визначення процесуального строку та особливостей прийняття судового рішення за результатами розгляду скарг у підготовчому судовому провадженні. Крім того законодавець не визначив порядок оскарження ухвали суду, винесеної за результатами розгляду такої скарги під час підготовчого провадження [5, с. 138]. За відсутності чітко визначеного механізму реалізації зазначеного права судова перевірка ускладняється та зводиться до формального констатування наявності чи відсутності порушень, що суперечить як засадам кримінального судочинства, так і міжнародним стандартам захисту прав людини, створюючи значні ризики неправомірного застосування норм кримінального процесуального закону й обмеження доступу особи до судового контролю.

Певна неврегульованість окремих інститутів та дефектність норм вітчизняного кримінального процесуального закону у частині оскарження під час підготовчого судового провадження свідчить про відсутність належної правової визначеності, яка відповідно до практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) є складовою принципу верховенства права [6]. Правова визначеність передбачає, що норми права мають бути достатньо чіткими, доступними та передбачуваними у своєму застосуванні, щоб особа могла усвідомлювати наслідки своєї поведінки та ефективно реалізовувати гарантовані їй права, зокрема право на судовий захист і звернення за судовим контролем. ЄСПЛ послідовно наголошує, що закон не може вважатися «якісним», якщо він сформульований таким чином, що допускає свавільне тлумачення або не дає змоги особі передбачити межі втручання держави у сферу її прав. Наприклад, у справі «Cantoni v. France» Суд підкреслив, що вимога «якості закону» означає не лише його формальне існування, а й достатній рівень доступності та передбачуваності, який дозволяє особі регулювати свою поведінку [7]. Аналогічну правову позицію висвітлено у справі «Kruslin v. France», оскільки ЄСПЛ констатував порушення Конвенції саме через надмірну розпливчастість національних норм, які не встановлювали чітких меж дискреції органів влади та не забезпечували ефективних процесуальних гарантій від свавільного втручання [8]. У контексті доступу до суду та ефективного засобу правового захисту показовим є рішення у справі «Bellet v. France», у якому Суд зазначив, що процесуальні норми не повинні бути сформульовані таким чином, щоб їх застосування ставало надмірно формальним або непередбачуваним, адже це фактично позбавляє особу реальної можливості звернутися за захистом своїх прав. У зв'язку з цим особа повинна мати чітку та практичну можливість оскаржити дії, що визнаються втручанням у її права [9].

Проблемність нормативного регулювання механізму оскарження під час підготовчого судового провадження наочно підтверджується й вітчизняною судовою практикою. Показовим у цьому контексті є підхід судів першої інстанції, які, керуючись приписами КПК України, фактично самоусуваються від розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування. Яскравим прикладом є ухвала Дубенського міськрайонного суду Рівненської області від 07 березня 2017 року (справа № 570/328/17), якою констатовано, що підготовче судове засідання є обов'язковою та самостійною стадією кримінального процесу, а її метою є перевірка наявності законних підстав для призначення кримінального провадження до судового розгляду. При цьому суд, посилаючись на положення ч. 3 ст. 314 КПК України, дійшов висновку, що в межах підготовчого судового засідання він не наділений повноваженнями вирішувати питання щодо правомірності чи неправомірності дій поліції, а також щодо допустимості чи недопустимості доказів. У зв'язку з таким тлумаченням процесуального закону суд наголосив на відсутності компетенції щодо розгляду скарг на дії органу досудового розслідування під час підготовчого судового засідання, що й стало підставою для відмови у задоволенні поданої скарги [10].

Проблемність реалізації механізму оскарження під час підготовчого судового провадження підтверджується й практикою Вищого антикорупційного суду (далі – ВАКС). Зокрема, в ухвалі ВАКС

від 09 квітня 2025 року (справа № 991/2364/23) перераховано доволі велику кількість поданих стороною захисту скарг (понад п'ятдесят) на стадії підготовчого провадження. За своїм змістом ці скарги стосувалися істотних порушень, зокрема неправомірного скасування постанови про закриття кримінального провадження, недотримання процедури визначення групи прокурорів, порушень порядку вручення повідомлення про підозру, тривалої бездіяльності слідчих і прокурорів та інших істотних відступів від вимог кримінального процесуального закону. Водночас показовим є те, що жодна з поданих скарг не була розглянута судом по суті. Судді ВАКС у своєму рішенні формально підтвердили існування права на оскарження окремих рішень, дій чи бездіяльності слідчого та прокурора, посилаючись на ч. 2 ст. 303 КПК України. Водночас вони зазначили, що чинний КПК України не містить імперативної норми, яка б зобов'язувала суд розглядати по суті подані скарги у підготовчому судовому засіданні, оскільки передбачає тільки можливість такого розгляду [11]. Таким чином, відсутність унормованого механізму оскарження рішень, дій чи бездіяльності сторони обвинувачення під час підготовчого провадження у суді обумовлює ситуацію правової невизначеності, оскільки формально декларуючи право на оскарження на цій стадії кримінального провадження, в межах Глави 27 КПК України не забезпечено зрозумілої, передбачуваної та ефективної процедури його реалізації.

Узагальнюючи наукові підходи та враховуючи практику ЄСПЛ, Д.І. Клепка обґрунтовано звертає увагу на те, що оскарження рішень, дій чи бездіяльності, якими порушено права, свободи та законні інтереси людини ще під час досудового розслідування, у межах підготовчого судового провадження здебільшого втрачає свою ефективність, а тому є недоцільним [12, с. 74]. Такий висновок зумовлений насамперед часовим фактором, оскільки судова перевірка здійснюється після завершення досудового розслідування, коли проведені процесуальні дії та прийняті процесуальні рішення були реалізовані та призвели до певних наслідків, у зв'язку з чим допущені порушення набули незворотного характеру. Аналогічну позицію поділяють й інші науковці, які констатують проблему результативності подання скарг у підготовчому судовому провадженні. Хоча можливість оскарження невизначеного кола рішень, дій чи бездіяльності слідчого або прокурора на цій стадії є позитивною практикою з огляду на формальне розширення судового контролю й утвердження самостійного механізму правового захисту, але дієвість оскарження нівелюється внаслідок відсутності оперативного реагування [13, с. 139]. Зі свого боку С.О. Пшенічко, досліджуючи можливість оскарження інших дій, бездіяльності та процесуальних рішень слідчого чи прокурора не на стадії досудового розслідування, а під час підготовчого судового провадження, фактично кваліфікує такий підхід як відстрочення розгляду скарг. Ним зазначено, що в такий спосіб відбувається перенесення судової перевірки законності та обґрунтованості оскаржуваних рішень, дій чи бездіяльності на більш пізній етап кримінального провадження, коли досудове розслідування вже завершене, а більшість процесуальних наслідків відповідних дій або рішень реалізовані. Подібне відтермінування судового контролю істотно знижує його ефективність, оскільки позбавляє заінтересовану особу можливості своєчасно захистити свої права, свободи та законні інтереси. Саме з цих міркувань виникає обґрунтована пропозиція щодо вилучення положень, які передбачають можливість оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого або прокурора, не визначених у ч. 1 ст. 303 КПК України, під час підготовчого судового засідання. Тим самим відбувається переорієнтація механізму оскарження саме на стадію досудового розслідування, із чітким і вичерпним нормативним регулюванням переліку оскаржуваних рішень, дій і бездіяльності [14, с. 71]. Схожу за своєю спрямованістю думку, тільки у розрізі розгляду скарг на дії слідчого судді, висловлює Є.В. Большаков. Автор обґрунтовано виходить із того, що більшість рішень, які приймаються слідчим суддею в межах здійснення судового контролю, безпосередньо стосуються конституційних прав і свобод людини, зокрема права на свободу та особисту недоторканність, повагу до приватного життя та права власності тощо. Саме з огляду на їхню правову природу ці права потребують негайного судового захисту, а не відкладеної перевірки на наступних стадіях кримінального провадження. Крім того, як влучно зауважує науковець, особливістю досудового розслідування є можливість неодноразового продовження його строків, у зв'язку з чим стадія підготовчого судового провадження наставатиме через тривалий проміжок часу. За таких умов судова перевірка законності та обґрунтованості рішень, якими вже було істотно обмежено конституційні права, з плином часу втрачає свою цінність і не здатна забезпечити реальне поновлення порушених прав [15, с. 36]. Фактично науковці попереджають про виникнення ситуацій, коли судовий захист порушених прав набуває суто формального характеру, оскільки негативні наслідки втручання у сферу прав і свобод людини вже настали та не можуть бути вчасно усунуті. Реалізація права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів досудового розслідування має здійснюватися не постфактум для фіксування допущених порушень без можливості їх ефективного усунення, а для запобігання погіршення правового становища особи у кримінальному провадженні.

На нашу думку, чим довші зволікання щодо реалізації конституційного права на оскарження, тим більша невідповідність критерію дієвості засобу правового захисту у розумінні ст. 13 Конвенції, оскільки унеможливлюється своєчасне припинення порушення прав, свобод і законних інтересів особи та запобігання подальшому погіршенню її правового становища. Тому існуюча модель оскарження у підготовчому судовому провадженні, попри її нормативне закріплення, є декларативною, що не забезпечує належної рівноваги між доступністю судового захисту та забезпеченням ефективності такого захисту. Водночас погляди деяких науковців щодо переорієнтації механізму оскарження на стадію досудового розслідування з чітким і вичерпним нормативним визначенням переліку оскаржуваних рішень, дій і бездіяльності вбачається дискусійними, через необхідність реалізації положень ст. 55 Конституції України в частині забезпечення права на оскарження на будь-якій стадії провадження. Це актуалізує потребу не у вилученні положень щодо оскарження у підготовчому провадженні, а, навпаки, свідчить про важливість подальшого вдосконалення норм кримінального процесуального закону з визначенням предмету і суб'єктів оскарження, строків подання скарги, підстав її повернення, порядку розгляду скарг у підготовчому провадженні та інших правових аспектів за аналогією зі ст. 304-307 КПК України.

Висновки. Недоліком правового регулювання є законодавча прогалина щодо відсутності у змісті глави 27 КПК України положень щодо механізму оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів досудового розслідування, що не регламентовані ст. 303 КПК України. Цей нормативний дефект унеможливлює ефективну судову перевірку законності та обґрунтованості рішень, дій або бездіяльності представників сторони обвинувачення під час підготовчого судового провадження, а відтак – перешкоджає забезпеченню прав, свобод і законних інтересів людини у кримінальному провадженні.

Для належного гарантування захисту прав, свобод і законних інтересів людини у підготовчому судовому провадженні потрібно внести зміни у приписи глави 27 КПК України шляхом унормування підстав, умов та порядку оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів досудового розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Клепка Д.І. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування як окремий вид провадження: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків. 2017. 25 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/13448 (дата звернення: 30.12.2025).
2. Валігура Д.М. Оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органу досудового розслідування та прокурора: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2013. 18 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Голос України*. 2012. №№ 90-91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 30.12.2025).
4. Про деякі питання порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування: Лист Вищого спеціалізованого суду від 09.11.2012 р. № 1640/0/4-12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1640740-12#Text (дата звернення: 30.12.2025).
5. Шестаков В.І. Проблеми реалізації засади забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності під час підготовчого судового провадження у кримінальному процесі України. *Наше право.* 2017. № 4. С. 135-140. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2017-4/NP-2017-4.pdf (дата звернення: 30.12.2025).
6. Case of Brumărescu v. Romania. № 28342/95. 28.10.1999. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58337%22]} (дата звернення: 30.12.2025).
7. Case of Cantoni v. France 17862/91. 11.11.1996. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-58068%22]} (дата звернення: 30.12.2025).
8. Case of Kruslin v. France. № 11801/85. 24.04.1990. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57626%22]} (дата звернення: 30.12.2025).
9. Case of Bellet v. France. № 23805/94. 04.12.1995. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-57952%22]} (дата звернення: 30.12.2025).
10. Ухвала Дубенського міськрайонного суду Рівненської області від 07 березня 2017 року. Справа № 570/328/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/65201575 (дата звернення: 30.12.2025).
11. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 09 квітня 2025 року. Справа № 991/2364/23. Провадження № 1-кп/991/135/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126643713 (дата звернення: 30.12.2025).
12. Клепка Д.І. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування як окремий вид провадження: дис. … канд. юрид. наук. Харків. 2017. 222 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0417U004486 (дата звернення: 30.12.2025).

13. Нор В.Т., Крикливець Д.Є. Реалізація засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею: монографія. Львів: Видавництво ТзОВ «Колір ПРО», 2017. 376 с.
14. Пшенічко С.О. Повноваження слідчого судді з розгляду та вирішення скарг у досудовому провадженні: дис. … канд. юрид. наук. Одеса. 2014. 253 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0414U003128 (дата звернення: 30.12.2025).
15. Большаков Є.В. Апеляційне оскарження рішень судді, постановлених в порядку судового контролю у досудових стадіях кримінального процесу: дис. … канд. юрид. наук. Харків. 2011. 206 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0412U001881 (дата звернення: 30.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Андрух В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.98:341.24:351.85
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.3

ЕКСГУМАЦІЯ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ МЕХАНІЗМ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ВТРУЧАННЯ У ВОЄННИЙ ТА ПОСТГЕНОЦИДНИЙ ПРОСТІР

Афтанасів В.М.,
здобувачка вищої освіти 4 курсу
навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,
співголова Наукового товариства студентів (курсантів, слухачів),
аспірантів, докторантів і молодих вчених,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0004-2702-494X

Лісіцина Ю.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5631-9297

Афтанасів В.М., Лісіцина Ю.О. Ексгумація масових поховань на деокупованих територіях як специфічний механізм криміналістичного втручання у воєнний та постгеноцидний простір.

У статті досліджується ексгумація масових поховань на деокупованих територіях України як специфічний різновид криміналістичного втручання у простір масового насильства, зумовлений агресією російської федерації (рф, росія – тут і надалі подано в авторській редакції) та вчиненням окупаційними військами численних воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Вихідним положенням роботи є те, що в умовах російсько-української війни ексгумація втрачає характер допоміжної слідчої (розшукової) дії і набуває самостійного доказового значення, оскільки саме через неї відновлюється юридичний зв'язок між тілесними рештками, особою жертви та механізмом позбавлення її життя.

Авторами обґрунтовується розуміння ексгумації як процесуально регламентованого вилучення тілесних залишків із будь-яких форм поховання з їх подальшим судово-медичним, антропологічним і молекулярно-генетичним дослідженням, яке забезпечує можливість ідентифікації особи та реконструкції обставин смерті. Доведено, що чинна редакція ст. 239 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) концептуально не відповідає реаліям масових поховань, оскільки підпорядковує ексгумацію огляду трупа, що позбавляє її належного доказового статусу у провадженнях про воєнні злочини.

Показано, що в умовах гнилісної, термічної і механічної деструкції м'яких тканин саме кісткова та зубна тканина стають основними носіями ідентифікаційної інформації, а генетичні профілі, отримані з таких об'єктів, формують єдиний стабільний критерій встановлення особи. Аналіз практики Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії і Трибуналу щодо Руанди засвідчує, що ексгумація використовується як основний інструмент відтворення структури масового вбивства і доведення геноцидного наміру.

Наприкінці доводиться необхідність цифрової фіксації та простежуваності доказів, отриманих під час ексгумацій, що є умовою їх використання в міжнародному кримінальному судочинстві. Своєю чергою, результати дослідження формують підґрунтя для перегляду підходів до ексгумації у вітчизняному кримінальному процесі з огляду на реалії воєнних злочинів і масових поховань.

Ключові слова: ексгумація масових поховань; воєнні злочини; злочини проти людяності; геноцид; криміналістичне дослідження; судово-криміналістична експертиза; кримінальне провадження; деокуповані території; судово-медична експертиза; судова антропологія.

Aftanasiv V.M., Lisitsyna Y.O. Exhumation of mass graves in deoccupied territories as a specific mechanism of forensic intervention in the military and post-genocidal space.

The article examines the exhumation of mass graves in the deoccupied territories of Ukraine as a specific type of criminal investigation into mass violence caused by the aggression of the russian federation (rf,

russia – hereinafter referred to in the author's edition) and the commission of numerous war crimes, crimes against humanity, and genocide by the occupying forces. The starting point of the work is that, in the context of the russian-Ukrainian war, exhumation loses its character as an auxiliary investigative (search) action and acquires independent evidentiary significance, since it is through exhumation that the legal connection between the bodily remains, the victim, and the mechanism of deprivation of life is restored.

The authors justify the understanding of exhumation as a procedurally regulated removal of bodily remains from any form of burial with their subsequent forensic, anthropological, and molecular-genetic examination, which provides the possibility of identifying the person and reconstructing the circumstances of death. It has been proven that the current version of Article 239 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter referred to as the CPC) does not conceptually correspond to the realities of mass burials, as it subordinates exhumation to the examination of a corpse, which deprives it of its proper evidentiary status in proceedings concerning war crimes.

It has been shown that in conditions of putrefactive, thermal, and mechanical destruction of soft tissues, it is bone and dental tissue that become the main carriers of identification information, and genetic profiles obtained from such objects form a single stable criterion for establishing a person's identity. An analysis of the practice of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and the Tribunal for Rwanda shows that exhumation is used as the main tool for reconstructing the structure of mass murder and proving genocidal intent.

Finally, there is a need for digital recording and traceability of evidence obtained during exhumations, which is a prerequisite for its use in international criminal proceedings. In turn, the results of the study form the basis for revising approaches to exhumation in domestic criminal proceedings, given the realities of war crimes and mass burials.

Key words: exhumation of mass graves; war crimes; crimes against humanity; genocide; forensic investigation; forensic examination; criminal proceedings; deoccupied territories; forensic medical examination; forensic anthropology.

Постановка проблеми. Війна радикально змінює не тільки простір і демографію, а й саму структуру доказової реальності. Масові поховання, що дедалі частіше виявляються на деокупованих територіях України, є не лише наслідком воєнних дій. Станом на сьогодні вони виступають матеріалізованою формою організованого знищення людей. У таких місцях земля, руїни будівель, траншеї та технічні споруди перетворюються на носії доказової інформації, що зберігає у собі відомості про спосіб убивства, час подій, кількість жертв і характер застосованого насильства. Вочевидь, ексгумація як слідча (розшукова) дія не зводиться до вилучення тіл із ґрунту. Вона стає актом повернення людині її імені, а злочину – його юридичної визначеності.

Складність проблеми масових поховань на деокупованих територіях набула безпрецедентного за масштабом, змістом і правовими наслідками характеру, поставивши перед національною системою кримінального правосуддя завдання, які раніше мали радше теоретичний чи поодинокий практичний вимір. Війна, що від початку супроводжується систематичними порушеннями агресором норм міжнародного гуманітарного права, позасудовими стратами, депортацією, насильницькими зникненнями та жорстоким поводженням з цивільним населенням, утворила на деокупованих територіях простір, де масові поховання перестали бути винятковим явищем і перетворилися на структурний елемент злочинної практики окупаційної влади.

В той же час, проблемність ситуації істотно загострюється тим, що війна зумовлює специфічні умови формування масових поховань: фактична відсутність належної фіксації обставин смерті, навмисне приховування тіл, вторинні та третинні перепоховання, мінування територій, а також деструктивна зміна тілесних залишків унаслідок тривалого перебування у ґрунті чи впливу бойових дій. За наявними відкритими даними органів досудового розслідування та міжнародних організацій, лише протягом перших років повномасштабної війни на деокупованих територіях було виявлено сотні місць невпорядкованих поховань, у яких містилися тисячі тіл загиблих, значна частина з яких мала ознаки насильницької смерті (Ізюм, Буча, Лиман, Херсон, Бородянка тощо) [1]. Зазначені цифри не тільки ілюструють масштаб трагедії, але й підкреслюють системний характер проблеми, що не може бути вирішена в межах звичайних кримінально-процесуальних алгоритмів.

Очевидно, що масові поховання є не лише наслідком тривалих бойових дій, а матеріалізованим проявом міжнародних злочинів, у тому числі воєнних злочинів і злочинів проти людяності, а в окремих випадках – дій, що потенційно можуть кваліфікуватися як *геноцид*. Саме тому кожне таке поховання є одночасно місцем злочину, носієм доказової інформації та об'єктом підвищеної суспільної чутливості. Як вбачається, у цьому і полягає основна проблема: держава зобов'язана діяти швидко, ефективно та професійно, але в той же час не має права допустити спрощення процедур, втрати доказів чи знецінення людської гідності загиблих.

Ще одним викликом варто назвати те, що чинне кримінальне процесуальне законодавство України було розроблене з розрахунком на мирний час і поодинокі випадки ексгумації, а не на масові, багатоепізодні кримінальні провадження, пов'язані з війною. На жаль, в умовах, коли ексгумації проводяться десятками й сотнями, за участі великої кількості слідчих, прокурорів, судово-медичних експертів, криміналістів і міжнародних представників, суттєво зростає ризик розриву ланцюгів збереження доказів, неоднакової практики документування та, як наслідок, ослаблення доказової сили зібраних матеріалів. Вочевидь, проблема полягає не лише у фізичній складності проведення ексгумації, але й у відсутності системної, єдиної моделі криміналістичного втручання, адаптованої саме до умов війни.

Не менш гострою є проблематика ідентифікації жертв. Чимала частина тіл перебуває у стані, що значною мірою унеможливлює візуальне впізнання; особисті речі відсутні або знищені; родичі загиблих перебувають у статусі внутрішньо переміщених осіб, зниклих безвісти або за кордоном. У подібних випадках держава змушена опиратися на судово-медичні та генетичні дослідження, що, своєю чергою, потребує розвиненої лабораторної інфраструктури та чіткої координації між органами досудового розслідування.

Важливо також усвідомлювати, що масові поховання є не лише кримінально-правовою, але й глибоко політико-правовою проблемою. Вони стають об'єктом міжнародної уваги, інформаційних маніпуляцій і спроб заперечення або релятивізації злочинів. У даному контексті будь-які помилки чи непослідовність у діях держави під час ексгумації можуть бути використані для підриву довіри до результатів розслідувань як на міжнародній арені, так і всередині країни.

Отже, проблематика ексгумації масових поховань на деокупованих територіях України зводиться не лише до констатації масштабів трагедії, спричиненої війною, а й до усвідомлення системної кризи між наявними правовими інструментами та реальними викликами збройного конфлікту. Власне у цій напрузі між війною, масовістю злочинів і обмеженістю традиційних криміналістичних підходів формується потреба у переосмисленні ексгумації як *особливої форми криміналістичного втручання*.

Метою дослідження є формування цілісного науково-правового бачення ексгумації масових поховань на деокупованих територіях України як особливого різновиду криміналістичного втручання, що виникає в умовах війни та постгеноцидної реальності. У площині заявленої мети аналізується межа процесуальної спроможності чинного кримінального процесу у реагуванні на масові та системні порушення норм міжнародного гуманітарного права, що виходять за рамки класичної індивідуалізованої моделі доказування, а також виявляються певні суперечності між традиційним уявленням про ексгумацію як допоміжну слідчу (розшукову) дію та її фактичним значенням для доведення воєнних злочинів, злочинів проти людяності та потенційних актів геноциду.

Стан опрацювання проблематики. Проблема масових поховань, ексгумації тіл загиблих та використання результатів таких дій у кримінальному провадженні і міжнародному правосудді не є новою для світової науки, однак її осмислення традиційно відбувалося фрагментарно, у межах окремих дисциплін – криміналістики, судової медицини, міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права. В умовах повномасштабної війни зазначені наукові підходи виявили свою обмеженість, оскільки не були розраховані на системну, масову та тривалу практику ексгумації як інструменту фіксації злочинів війни у постгеноцидному просторі.

У вітчизняній науці питання ексгумації зазвичай розглядалося переважно в межах криміналістичної та кримінально-процесуальної проблематики. Зокрема, В.В. Пясковський аналізує ексгумацію як слідчу (розшукову) дію, акцентуючи увагу на її тактичних особливостях, процесуальній формі та взаємодії зі судово-медичною експертизою, однак без окремої уваги на масові поховання як наслідок міжнародних злочинів [2]. Подібний підхід простежується і в працях Р.І. Благути, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуфенюк, де ексгумація розглядається крізь призму забезпечення доказування у кримінальному провадженні [3], але поза контекстом воєнних злочинів та злочинів проти людяності.

Окремі процесуальні аспекти ексгумації були предметом аналізу в роботах Р.А. Халілєва та Л.А. Легези, які звернули увагу на суперечності чинного КПК України щодо підстав і порядку проведення ексгумації, наголошуючи на відсутності спеціальної регламентації для складних багатоепізодних проваджень [4]. Водночас навіть у наведених працях масові поховання не концептуалізуються як елемент постгеноцидного простору та як самостійний криміналістичний феномен воєнного часу.

У зарубіжній науковій доктрині проблематика масових поховань отримала значно ширший розвиток, насамперед у контексті діяльності міжнародних кримінальних трибуналів. Так, В. Шабас розглядає ексгумацію масових поховань як основний доказовий інструмент для встановлення спеціального умислу геноциду, аналізуючи практику Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії та Руанди [5]. Разом із тим, підхід автора зосереджений переважно на міжна-

родно-правовій кваліфікації злочинів і меншою мірою – на внутрішніх криміналістичних механізмах ексгумації.

Суттєвий внесок у розвиток міждисциплінарного підходу зробили представники судової антропології. Зокрема, К. Джойс у низці праць, присвячених розслідуванню масових поховань у Латинській Америці та на Балканах, розглядає ексгумацію як інструмент не лише доказування, але й відновлення правового статусу жертв насильницьких зникнень [6]. Аналогічні підходи розвиваються у працях експертів Міжнародної комісії з питань зниклих безвісти, де ексгумація аналізується у зв'язку з ДНК-ідентифікацією, стандартами збереження доказів і вимогами міжнародних судів [7].

У межах практики міжнародних кримінальних трибуналів значну увагу ексгумаціям приділяли також В. Хаґлунд та інші дослідники, які аналізували використання ботаніки, ґрунтознавства та просторового аналізу для доведення системності злочинів [8]. Разом із тим, попри значний масив наукових напрацювань, низка аспектів залишається недостатньо дослідженою. Зокрема, у науковій літературі відсутній цілісний підхід до ексгумації масових поховань саме в умовах активної війни, коли криміналістичне втручання здійснюється у просторі триваючої небезпеки і обмежених ресурсів.

Саме в цьому аспекті наукова цінність дослідження полягає у спробі вийти за межі техніко-процесуального бачення ексгумації та розглянути її як складний правовий феномен воєнного часу, що потребує доктринального переосмислення з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду, практики міжнародних кримінальних судів і сучасних можливостей криміналістичних лабораторій.

Виклад основного матеріалу. Не кожна могила має землю – і не кожна земля є могилою. Саме з цієї, на перший погляд парадоксальної, тези доцільно розпочинати осмислення ексгумації в умовах сучасної війни, оскільки збройний конфлікт радикально змінює як саму географію смерті, так і правове уявлення про місце поховання.

Станом на сьогодні ексгумація масових поховань у постгеноцидному просторі деокупованих територій України видається надзвичайно складним феноменом кримінального процесу і криміналістичної практики, що органічно синтезує імперативи доказово-процесуального забезпечення розслідування міжнародних злочинів, вітчизняного кримінального процесу, а також міжнародних стандартів перехідного правосуддя. Вочевидь, жодна криміналістична дія – ні огляд місця події, ні огляд трупа, ні навіть слідчий експеримент – не має такого змістовного характеру, який має ексгумація масових поховань як спеціальна процесуальна слідча (розшукова) дія, що має на меті встановлення істини у справах щодо воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду.

Принагідно зауважимо, що в національному кримінальному процесуальному законі ексгумація, регламентована ст. 239 КПК України, формально розглядається як слідча (розшукова) дія, що має на меті документування відомостей про обставини кримінального правопорушення [9]. Втім, очевидною вадою сучасного кримінально-процесуального законодавства України, як зазначають науковці [4], є відсутність юридичного визначення поняття «ексгумація» у ст. 239 КПК України. Сама термінологія походить від латинського «exhumatio», що буквально означає «вийняти з ґрунту» (ex – «з», humus – «земля, ґрунт») [4, с. 47]. Доцільно підкреслити, що первісний КПК України від 28.12.1960 р. не виділяв ексгумацію як самостійну слідчу (розшукову) дію, трактуючи її винятково як допоміжну при огляді трупа.

У теперішньому кримінальному процесуальному законі окреслена слідча (розшукова) продовжує залишатися в структурі статті про огляд трупа («Огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією»), що явно недооцінює її значущість для криміналістики та кримінального процесу.

Наголосимо, що у площині досліджуваної проблематики особливої уваги потребує розширене тлумачення поняття «місце поховання», оскільки в умовах війни ним можуть бути не лише могили в ґрунті, а й траншеї, вирви від вибухів, підвали житлових будинків, території промислових об'єктів, лісові масиви, колодязі, водойми, зруйновані споруди або інші локалізовані простори, у яких тілесні залишки були залишені з метою приховування слідів злочину. Як видається, кожен із таких об'єктів потребує специфічного криміналістичного підходу, однак у процесуальному сенсі всі вони мають бути охоплені єдиним поняттям ексгумації як форми криміналістичного втручання.

З огляду на наведене, вважаємо за доцільне запропонувати наступну дефініцію: **ексгумація** – це криміналістично, процесуально та судово-медично регламентована слідча (розшукова) дія, що полягає у системному та контрольованому вийманні тілесних залишків людини або їх фрагментів із будь-якого місця поховання, незалежно від його фізичних, топографічних чи конструктивних характеристик, з обов'язковою участю судово-медичного експерта, з метою проведення судово-медичного та криміналістичного огляду, ідентифікації особи загиблого, встановлення причин, механізму, часу та обставин смерті, вилучення супутніх об'єктів і слідів, а також забезпечення належності, допустимості та доказової цінності отриманих матеріалів для використання у кримінальному провадженні.

Цілком очевидно, що ексгумація у контексті розслідування воєнних злочинів виходить далеко за межі національно-процесуальних меж; у цьому зв'язку доцільно звернутися до напрацьованих практик міжнародних кримінальних судових інституцій. Так, у звітах Офісу прокурора Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії задокументовано проведення десятків ексгумацій масових поховань у Сребрениці, Вуковарі, Приєдорі та інших населених пунктах, які стали епіцентрами масштабних злочинів проти цивільного населення [10]. Аналогічно, практика Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди засвідчує якісно інший рівень осмислення ексгумації, в межах якого вона постає концептуальним ядром доказування злочину геноциду. Ексгумаційні роботи, відображені у матеріалах Офісу прокурора, мали системний характер та поєднували криміналістичні і судово-медичні методи з метою не лише ідентифікації жертв геноциду, а й реконструкції механізму масового знищення як злочинної практики. Шляхом аналізу причин смерті, морфології тілесних ушкоджень та умов поховання формувався доказовий масив, який відображав організований і систематичний характер насильства, що, вочевидь, дає можливість розглядати ексгумацію як інструмент відтворення логіки масового злочину в постгеноцидному просторі [цит. за 11, с. 6].

Власне, судові органи та криміналістичні лабораторії зазначених інституцій виконали десятки комплексних ексгумацій масових поховань на Балканах та у Руанді, де професійні криміналістичні команди застосовували міждисциплінарні методики: від судової антропології, ботаніки, ґрунтознавства, геофізичних технологій (GPR), до ДНК-аналізів і систем «chain of custody» («ланцюг збереження доказів») для відтворення повного криміналістичного профілю злочинного акту та відповідних обставин злочинної поведінки.

Важливо підкреслити, що зарубіжний досвід, зокрема Guatemalan Forensic Anthropology Foundation [12], демонструє, як професійна судово-антропологічна діяльність у поєднанні з криміналістичною тактикою надає можливість не лише вилучати тілесні залишки, а й формувати доказову базу, котра необхідна для належного кримінального переслідування відповідальних за зникнення та масові страти під час тривалих конфліктів, що має цінність і для українського контексту.

Не менш вагомим є те, що криміналістичне втручання в місця масових поховань повинно супроводжуватися застосуванням найсучасніших лабораторних методів і технологій, які, як показує іноземний досвід, є достатньо ефективними. Так, криміналістичні лабораторії у ЄС [13], США [14; 15] та Канаді [16] використовують 3D-сканування, фотограмметрію, цифрове картографування, інтегровані ДНК-банки та автоматизовані системи порівняння відбитків зубів і кісткових особливостей у межах ідентифікації осіб. Особлива увага в таких дослідженнях приділяється саме зубам і кістковим структурам як носіям стабільної ідентифікаційної інформації, здатної зберігати діагностичну цінність за умов тривалої гнилісної деструкції м'яких тканин, термічного чи механічного ушкодження тілесних залишків.

У структурі доказування значущим є застосування молекулярно-генетичної експертизи [17, с. 165], особливо коли мова йде про масові поховання. Власне кажучи, аналіз ядерної та мітохондріальної дезоксирибонуклеїнової кислоти, виділеної з кісткової тканини, зубів, кісткового мозку чи компактної речовини довгих кісток, дозволяє ідентифікувати особу навіть за наявності глибокої гнилісної деструкції, термічних ушкоджень або фрагментації тіл [18; 19]. На практиці розслідування воєнних злочинів саме генетичний профіль нерідко стає єдиним об'єктивним засобом встановлення особи жертви та її процесуального статусу, а також виявлення її родинних зв'язків із живими особами.

В аспекті досліджуваної теми доцільно звернути увагу і на питання можливості достовірного встановлення механізму смерті в умовах вторинної деструкції тілесних залишків – зокрема внаслідок вибухового впливу, переміщення тіл, тиску ґрунтових мас або тривалих гнилісних змін. При масових похованнях, характерних для воєнних злочинів і злочину геноциду, тілесні ушкодження нерідко набувають специфічної природи: первинна летальна травма накладається на вторинні деформації, зумовлені екзогенними факторами після настання смерті. Тут необхідно наголосити, що важливим методологічним інструментом у даному випадку є розмежування «perimortem-травм» (ушкоджень, отриманих у момент або безпосередньо перед смертю) та «postmortem-деформацій» [20, с. 5-6], що виникли вже після припинення життєвих функцій.

Саме наведене розмежування дає можливість відділити насильницький механізм смерті від поховальних чи середовищних впливів. Своєю чергою, судово-антропологічний аналіз при цьому має вагому роль: кісткові структури зберігають характерні мікроморфологічні ознаки живої травми – пластичні деформації, радіальні тріщини, мікрофрагментацію, ознаки еластичного згинання, – які принципово відрізняються від ламкості та крихкості кістки після смерті [21, с. 2]. Аналогічно, сліди різаної, колотої чи вогнепальної дії мають іншу геометрію та крайові характеристики, ніж ушкодження, спричинені тиском ґрунту або переміщенням тіл у братських могилах.

Чималу складність становлять випадки, коли тіла зазнали вибухового впливу, що охоплює первинну баротравму, вторинні уламкові поранення та третинні ушкодження від переміщення тіл у просторі. У подібних випадках судово-медичний експерт змушений працювати не з цілісним тілом, а з фрагментованим остеологічним матеріалом, де механізм смерті відтворюється шляхом просторової, морфологічної [22, с. 8] та мікроскопічної реконструкції ушкоджень.

Слід констатувати, що у криміналістичному вимірі окреслена проблема має вагоме значення для доведення воєнних злочинів і злочинів проти людяності, оскільки саме встановлення первинної причини смерті дає можливість кваліфікувати діяння як умисне вбивство, позасудову страту чи геноцид. Втім, якщо ж вторинні ушкодження, спричинені похованням або переміщенням тіл, помилково інтерпретуються як летальні, це значною мірою спотворює картину злочину і суттєво знижує доказову цілісність кримінального провадження.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що чинна система законодавчого регулювання ексгумації в Україні не відповідає ані масштабам виявлених масових поховань, ані характеру злочинів, які стали їх причиною. Як вбачається, формальна прив'язка ексгумації до загальних приписів КПК України, розрахованих переважно на індивідуалізовані злочини мирного часу, створює суттєві ризики фрагментації доказування, втрати доказової інформації та подальшої дискредитації результатів розслідувань на міжнародному рівні. В даному випадку слушно говорити про необхідність законодавчого закріплення ексгумації на рівні національного законодавства як *спеціальної форми криміналістичного втручання*, зокрема, при розслідуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду, із власними підставами, цілями, процесуальними гарантіями та стандартами фіксації.

Окремої уваги, на нашу думку, заслуговує впровадження зарубіжних практик, напрацьованих міжнародними криміналістичними лабораторіями та експертними установами, які вже десятиліттями працюють із масовими похованнями в постконфліктних суспільствах. Досвід Міжнародної комісії з питань зниклих безвісти, судово-антропологічних груп у Боснії і Герцеговині [23], Гватемалі [12], Аргентині [24] переконливо демонструє, що успіх кримінального переслідування безпосередньо залежить від стандартизації кожного етапу ексгумації – від первинного зондування місцевості до лабораторної ідентифікації та збереження біологічних зразків.

Не менш важливим є питання розвитку національної криміналістичної та судово-експертної інфраструктури. Масовий характер ексгумацій у воєнний період виявив певну структурну обмеженість існуючих лабораторних потужностей, зокрема у сфері ДНК-ідентифікації, судової антропології та цифрової криміналістики. А тому держава має зосередити свої ресурси на формуванні спеціалізованої, технологічно інтегрованої системи судово-експертного забезпечення, здатної працювати з великими масивами біологічних і цифрових даних, особливо в умовах війни та постгеноцидного простору.

У площині кримінального процесу окремого перегляду потребує статус результатів ексгумації як доказів. Очевидно, доцільно нормативно конкретизувати критерії допустимості, достовірності та відтворюваності криміналістичних даних, отриманих у ході масових ексгумацій, беручи до уваги те, що вони доволі часто формуються в умовах обмеженого доступу, небезпеки повторних бойових дій та значної часової дистанції між злочином і його фіксацією. В такому випадку запозичення практики міжнародних трибуналів щодо оцінки сукупності непрямих доказів, в тому числі з просторовим аналізом поховань, характером тілесних ушкоджень і способами приховування тіл, видається не лише виправданим, а й необхідним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Розслідування на місці масових поховань в Ізюмі: страшний спадок російської окупації. 2025. URL: https://cripo.com.ua/vojna-s-rf/rozsliduvannya-na-mistsi-masovyh-pohovan-v-izyumi-strashnyj-spadok-rosijskoyi-okupatsiyi.
2. Криміналістика: *підручник* / В.В. Пясковський, Ю.М. Чорноус, А.В. Самодін та ін.; за заг. ред. В.В. Пясковського. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Філія вид-ва «Право», 2020. 752 с.
3. Докази та доказування у кримінальному провадженні: *навчальний посібник* / Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуфенюк та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 272 с.
4. Халілєв Р.А., Легеза Л.А. Спірні питання процесуальної регламентації ексгумації трупа в кримінальному провадженні України. *Пропілеї права та безпеки.* 2022. № 1 (1). С. 46–51.
5. Schabas W.A. Genocide in International Law: The Crime of Crimes (2nd ed.). *Cambridge University Press*. 2009. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511575556.
6. Joyce C., Stover E. Witnesses from the Grave: The Stories Bones Tell. *Bloomsbury.* 1991. 333 p.
7. ICMP Supports Forensic Facial Comparison Experts as Part of Ukraine's Missing Persons Process. 2024. URL: https://icmp.int/news/icmp-supports-forensic-facial-comparison-experts-as-part-of-ukraines-missing-persons-process.

8. Haglund W.D., Sorg M.H. Advances in Forensic Taphonomy: Method, Theory, and Archaeological Perspectives (1st ed.). 2001. *CRC Press*. DOI: https://doi.org/10.1201/9781420058352.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 №4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
10. Investigations. *ICTY*. URL: https://www.icty.org/en/about/office-of-the-prosecutor/investigations.
11. Jessee E. Promoting reconciliation through exhuming and identifying victims in the 1994 Rwandan genocide. *Policy Brief.* 2012. Vol. 2. P. 1–12.
12. Forensic Anthropology Foundation of Guatemala. URL: https://fafg.org/en/our-work.
13. Amankwaa A.O. Trends in Forensic DNA Database: Transnational Exchange of DNA Data. *Forensic Sciences Research*. 2020. Vol. 5. Iss. 1. P. 8–14. DOI: https://doi.org/10.1080/20961790.2019.1565651.
14. Bose P. Top 5 Technologies Reshaping Forensic Science. URL: https://www.azolifesciences.com/article/Top-5-Technologies-Reshaping-Forensic-Science.aspx.
15. Perkins H., Rohrlach A.B., Hughes T. 3D imaging for dental identification: a pilot investigation of a novel segmentation method using an intra oral scanning device. *Forensic Sci Med Pathol*. 2025. Vol. 21. P. 1213–1221. DOI: https://doi.org/10.1007/s12024-025-00992-y.
16. The National DNA Data Bank. *Royal Canadian Mounted Police*. URL: https://rcmp.ca/en/national-dna-data-bank.
17. Броневицька О.М., Афтанасів В.М., Вергун В.А. Роль молекулярно-генетичної експертизи у встановленні вини при розслідуванні злочинів проти життя і здоров'я особи. *Право і суспільство*. 2025. №3. Т. 2. С. 163–169. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.3.2.23.
18. Shrivastava P., Rana M., Kushwaha P., Negi D.S. Using Mitochondrial DNA in Human Identification. *Handbook of DNA Profiling.* 2022. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-16-4318-7_18.
19. Cavalcanti P.R., Silva R.H., Lopes M.A. Forensic use of human mitochondrial DNA: a review. *Anais da Academia Brasileira de Ciências*. 2024. Vol. 96, № 1. 26 p. DOI: https://doi.org/10.1590/0001-3765202420231179.
20. Poluektova M. Interpreting Bone Trauma in Forensic Anthropology: A Theoretical Approach to Perimortem and Postmortem Injury Analysis. *Uppsala University*, 2025. 21 p.
21. Trauma Analysis. *Scientific Working Group for Forensic Anthropology*. National Institute of Standards and Technology, 2011. 7 p.
22. Афтанасів В.М. Морфогенетична динаміка ушкоджень при катуванні: криміналістично-правовий аналіз. *Механізм функціонування громадянського суспільства в умовах війни (осінні читання):* збірник тез Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти (21 листопада 2025 року) / упор. Г.Я. Савчин, С.М. Волкова. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. 2025. С. 7-8.
23. ICMP's Archaeology and Anthropology Division team efforts over the last two decades in the Western Balkans and Iraq. 2016. URL: https://icmp.int/ar/news/icmps-archaeology-and-anthropology-division-team-efforts-over-the-last-two-decades-in-the-western-balkans-and-iraq.
24. Forensics experts find signs the dictatorship bulldozed clandestine graves. 2025. URL: https://buenosairesherald.com/politics/judiciary/forensics-experts-find-signs-the-dictatorship-bulldozed-clandestine-graves.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Афтанасів В.М., Лісіцина Ю.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.2:340.13(73+410)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.4

ОЦІНОЧНІ КАТЕГОРІЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ США ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАНДАРТІВ ПОКАРАННЯ І СУДДІВСЬКОЇ ДИСКРЕЦІЇ

Бараннік Р.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача та доцент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0009-0008-1202-5535

Бараннік Р.В. Оціночні категорії в кримінальному праві США та Великої Британії: порівняльний аналіз стандартів покарання і суддівської дискреції.

У статті здійснюється комплексний аналіз особливостей застосування оціночних понять у кримінальному праві Сполучених Штатів Америки та Великої Британії. Наголошується, що саме невизначеність таких категорій, як "особлива жорстокість", "суспільна небезпека" та "суттєва шкода", потребує усталених підходів до тлумачення, тому що вони прямо впливають на кваліфікацію злочинів та призначення покарання. Акцентується увага на американській правовій системі, у якій відсутність єдиних критеріїв у поєднанні з політичною різноманітністю та стандартизацією, запровадженою через Federal Sentencing Guidelines, призвела до суттєвих відмінностей у судових вироках між штатами та федеральними судами. Розглядається, що надмірна регламентація зменшує суддівську дискрецію і водночас не усуває ризик непослідовності.

Показано, що надмірна формалізація не усуває варіативності, а лише зміщує акценти ухвалення рішень. На противагу цьому англійська модель ґрунтується на прецедентній практиці, методах тлумачення законів і гнучкій суддівській дискреції, що забезпечує стабільність правозастосування та водночас дозволяє адаптувати оціночні поняття до контексту конкретної справи. Отже, разом з американською правовою системою аналізуються особливості англійської системи, де ключову роль відіграє судовий прецедент та ширший простір суддівського розсуду. Звертається увага, що англійські суди виробили сталі підходи до використання оціночних категорій, спираючись на багаторічну прецедентну практику, шо забезпечує послідовність вироків та відносну передбачуваність. Порівняння двох правових систем доводить, що різні інструменти правового регулювання – стандартизовані таблиці покарань у США та прецедентна практика у Великій Британії – мають як переваги, так і недоліки, зокрема в забезпеченні балансу між гнучкістю та справедливістю. Наприкінці статті автор узагальнює матеріали свого дослідження та робить висновок про необхідність удосконалення підходів до визначення й застосування оціночних понять у кримінальному праві України, зокрема шляхом поєднання гнучких судових механізмів і чіткіших матеріально-правових критеріїв, що може підвищити рівень послідовності та передбачуваності кримінальної юстиції.

Ключові слова: оціночні категорії, кримінальне право, суддівська дискреція, англійське прецедентне право, індивідуалізація покарання, тлумачення правових понять, стандартизація вироків.

Barannik R.V. Evaluation categories in the criminal law of the USA and Great Britain: comparative analysis of sentencing standards and judicial discretion.

The article provides a comprehensive analysis of the peculiarities of the application of evaluative concepts in the criminal law of the United States of America and Great Britain. It is emphasized that it is the lack of certainty of such categories as "special cruelty", "public danger" and "substantial harm" that requires established approaches to interpretation, because they directly affect the qualification of crimes and the imposition of punishment. Emphasis is placed on the American legal system, in which the lack of uniform criteria combined with the political diversity and standardization introduced through Federal Sentencing Guidelines has led to substantial differences in court sentences between states and federal courts. It is considered that excessive regulation reduces judicial discretion and at the same time does not eliminate the risk of inconsistency.

The study demonstrates that excessive formalization does not eliminate disparities but instead transforms the mechanisms through which they arise. The English system, by contrast, relies on judicial

precedent, structured methods of statutory interpretation and a broader scope of judicial discretion, enabling courts to incorporate contextual factors while preserving stability and predictability of decisions. Together with the American legal system, the peculiarities of the English system are analyzed, where judicial precedent and a wider space of judicial discretion play a key role. It is noted that the English courts have developed stable approaches to the use of evaluation categories, based on many years of case law, which ensures the consistency of sentences and relative predictability. A comparison of the two legal systems proves that the different instruments of legal regulation – standardised sentencing tables in the US and case law in the UK – have both advantages and disadvantages, particularly in ensuring a balance between flexibility and fairness. At the end of the article, the author summarizes the materials of his research and concludes about the need to improve approaches to the definition and application of evaluative concepts in Ukrainian criminal law, in particular by combining flexible judicial mechanisms and clearer material and legal criteria, which can increase the level of consistency and predictability of criminal justice.

Key words: evaluation categories, criminal law, judicial discretion, English case law, individualization of punishment, interpretation of legal concepts, standardization of sentences.

Постановка проблеми. У сучасних правових системах оціночні категорії відіграють провідну роль у забезпеченні справедливості та індивідуалізації покарання. Але різні моделі їхнього застосування демонструють різну ефективність. Особливо виразно ця проблема проявляється у кримінальному праві Сполучених Штатів Америки, де відсутність єдиних критеріїв тлумачення таких категорій, як "суттєва шкода", "особлива жорстокість" чи "суспільна небезпека", у поєднанні з політичним втручанням та стандартизацією через Federal Sentencing Guidelines (FSG) призвели до значних розбіжностей у вироках. Англійська правова система, в свою чергу, демонструє інший підхід заснований на структурованих методах тлумачення закону та стабільній прецедентній практиці, що забезпечують більшу послідовність, але також потребують ретельного застосування суддівської дискреції. Проблема полягає у визначення балансу між стандартизованими нормами та можливістю суду адекватно оцінювати унікальні обставини кожної справи.

Стан опрацювання проблематики. Викладені дослідження вказують на накопичення значного масиву наукових праць щодо проблеми застосування оціночних понять у кримінальному праві. У Сполучених Штатах Америки науковці й практики звертали увагу на значні відмінності у призначенні покарання, що спостерігалися навіть при ідентичних фактичних обставинах справ. Прийняття Federal Sentencing Guidelines у 1984 році було спрямоване на вирішення цієї проблеми, проте науковці в своїх працях критикують їх за надмірну стандартизацію та зменшення суддівської дискреції. Також аналізується вплив політичних рішень обов'язкових мінімальних покарань та концепції relevant conduct, що створюють нові джерела нерівності. Британська доктрина значну увагу приділяє методам тлумачення законів та ролі прецедентів. Роботи провідних правознавців, зокрема Вільяма Блекстоуна, підкреслюють фундаментальні підходи до оцінки насильства та шкоди. Літературні видання демонструють, що англійські суди забезпечують більш стабільне застосування оціночних понять завдяки традиції судового тлумачення, хоча й визнають необхідність безперервного вдосконалення практик, оскільки суспільні стандарти піддаються динамічним трансформаціям.

В українській кримінально-правовій науці до проблематики оціночних понять, меж суддівського розсуду та індивідуалізації покарання зверталися О. Дудоров, М. Хавронюк, В. Навроцький, О. Джужа, В. Тютюгін, А. Гель, І. Козьяков, О. Костенко, І. Бойко, Я. Зейкан та інші дослідники, які аналізували як загальнотеоретичні засади визначеності кримінально-правових норм, так і практичні наслідки використання категорій типу "тяжкі наслідки", "значна шкода", "суспільна небезпека діяння". Їхні праці підкреслюють потребу у формуванні чіткіших критеріїв для застосування оціночних понять та водночас збереження можливостей суддівської дискреції. Інкорпорування здобутків англо-американської доктрини дозволяє краще зрозуміти механізми взаємодії між статутною визначеністю та практикою судового тлумачення, що є важливим для вдосконалення підходів у кримінальній юстиції України.

Мета та завдання. *Метою* дослідження є аналіз функціонування оціночних категорій у кримінальному праві Сполучених Штатів Америки та Великої Британії, виявлення їх спільних та відмінних рис, а також визначення масштабу різності підходів у забезпеченні справедливості, пропорційності та послідовності у призначенні покарання. В рамках наукової статті вирішуються такі *завдання*:

- ✓ Визначити зміст та значення оціночних категорій у кримінальному праві США.
- ✓ Проаналізувати вплив Federal Sentencing Guidelines на суддівську дискрецію, стандартизацію вироків та роль прокурора.
- ✓ Дослідити головні аспекти застосування оціночних понять у США, включаючи концепцію relevant conduct та політичні обмеження.

✓ Визначити зміст та ознаки основних методів тлумачення законів в англійському праві та їх вплив на застосування оціночних категорій.

✓ Сформулювати висновки стосовно оптимального поєднання стандартизації та суддівської дискреції.

Виклад основного матеріалу. У правовій системі Сполучених Штатів оціночні категорії відіграють вирішальну роль у кримінальному процесуальному праві. Вони дозволяють судам оцінювати конкретні обставини з метою забезпечити принципи справедливості у здійсненні правосуддя. Залежність системи США від прецедентного права та Федеральних інструкцій із призначення покарань ілюструє, як оціночні категорії інтегруються в судові процеси, щоб збалансувати юридичну точність із можливістю адаптації до конкретних обставин.

Прецедентне право в США підтримує деталізоване застосування оціночних категорій, оскільки суди тлумачать такі терміни, як "значний ризик" або "значна шкода" на основі прецеденту та унікальних фактів кожної справи. Такий підхід забезпечує гнучкість, дозволяє суддям реагувати на нові суспільні стандарти, одночасно забезпечуючи послідовність через встановлені правові принципи. Наприклад, визначення "особливої жорстокості" або "грубої недбалості" часто вимагає від судів розгляду не лише законодавчих визначень, а й ширших етичних і контекстуальних факторів. Оціночні поняття, такі як "суттєва шкода", "особлива жорстокість" чи "суспільна небезпека", повинні бути належним чином використані для об'єктивного визначення ступеня злочину. Проте, через відсутність чітких, єдиних критеріїв, судді часто інтерпретували їх суб'єктивно. Це призводило до значних розбіжностей у вироках навіть за однакові факти. Дослідження показували значні розбіжності між покараннями за однакові злочини: за один і той самий злочин один обвинувачений отримував 2 роки ув'язнення, а інший – 15 років.

У кримінальному праві США оцінка ступеня небезпеки злочину створена на основі федеральних керівних принципів щодо призначення покарань (Federal Sentencing Guidelines), які були запроваджені в 1984 році з метою зменшення розбіжностей у вироках та забезпечення справедливості в системі правосуддя. FSG стандартизують оцінку ступеня небезпеки злочину, використовуючи систему кримінальних балів і шкалу тяжкості злочинів. Ці керівні принципи встановлюють чіткі критерії та рівні покарання виходячи з оцінки понять "суттєва шкода" чи "особлива жорстокість" за розробленими критеріями. Ці керівні принципи встановлюють стандартизовані рамки для визначення покарання, враховуючи такі фактори, як тяжкість злочину та характеристику обвинуваченого. Федеральні керівні принципи щодо призначення покарань були створені як частина реформування федеральної судової системи, з метою усунення невиправданих розбіжностей у вироках. Реформа спрямовувалася на забезпечення більш послідовного, справедливого та передбачуваного підходу до визначення покарань у федеральних судах.

Відповідно, однією з ключових ідей керівних принципів було зменшення суб'єктивності в процесі призначення покарань шляхом стандартизації підходів до оцінки злочинів. За їх допомогою, судді отримали чіткі вказівки, що повинні сприяти більш узгодженим рішенням у схожих справах, що дозволяє зменшити розбіжності між суддями, які можуть по-різному тлумачити ті самі поняття.

Наголос, який суди США приділяють детальним інструкціям і тлумаченню, заснованому на прецедентах, підкреслює важливість оціночних категорій у збалансуванні законодавчої ясності з гнучкістю, необхідною для справедливих результатів у складних правових ситуаціях.

Федеральні вказівки щодо призначення покарань запроваджують структуровану основу для призначення вироків, використовуючи детальну систему оціночних категорій для оцінки тяжкості злочинів і відповідних покарань. Ці вказівки включають 43 ступені тяжкості правопорушень із присвоєнням законодавчого індексу кожному злочину. Цей індекс служить початковою оцінкою ступеня небезпечності злочину та дозволяє проводити подальшу оцінку на основі обтяжуючих або пом'якшувальних факторів [1].

Керівні принципи базуються на системі, яка визначає числові значення (наприклад, "бали"), що відображають ступінь тяжкості злочину та кримінальну історію. Судді, виходячи з цих числових показників, знаходять відповідний діапазон покарання, що має забезпечити пропорційність і однорідність вироків. Зокрема, створено таблицю, яка встановлює координацію правопорушень і правопорушників, створено діапазон вироків. У цій таблиці суддям вказано, який діапазон покарання є відповідним для будь-якого конкретного сценарію. Рекомендації зазвичай беруть до уваги дві речі: серйозність злочину та попередню кримінальну історію обвинуваченого. Кожен федеральний злочин, який є тяжким злочином або проступком класу А, пов'язаний із рівнем злочину. Інструкції включають 43 базові рівні правопорушень. Кожен злочин має базовий рівень балів (наприклад, грабіж має 20 балів. Чим вищий рівень, тим важчий злочин і тим більше балів присвоюється, а отже, тим довший пропонується термін ув'язнення).

Потім враховуються додаткові фактори. Вони можуть підвищувати або знижувати базовий рівень злочину та, у свою чергу, впливати на вирок. Наприклад, якщо пограбування було скоєно з використанням зброї, нараховуються додаткові п'ять балів. Якщо рушниця розряджена, відбувається збільшення на сім балів. Ще більше ускладнює можливість застосування коригувань. Коригування – це фактори, які можуть застосовуватися до будь-якого порушення, підвищуючи або знижуючи рівень його небезпеки. Існують коригування на основі стану жертви (наприклад, якщо жертва була похилого віку, є коригування) і ролі правопорушника у правопорушенні (якщо правопорушник грав лише мінімальну роль, буде зроблено коригування у бік зменшення).

Крім характеру правопорушення, іншим основним фактором є історія правопорушника. Керівні принципи базуються на загальноприйнятій ідеї про те, що рецидивісти повинні отримати довший термін ув'язнення. У системі інструкцій бали нараховуються за кожну попередню судимість [2].

Судді, виходячи з цих числових показників, знаходять відповідний діапазон покарання, що має забезпечити пропорційність і однорідність вироків.

Однак, незважаючи на позитивні наміри, система зіткнулася з критикою за надмірне зменшення суддівської дискреції. Деякі критики стверджують, що керівні принципи не завжди дозволяють врахувати індивідуальні обставини справи, що може призводити до несправедливих результатів.

Реформа продовжує бути предметом дискусій щодо балансу між стандартизованим підходом і необхідністю збереження індивідуалізованої суддівської оцінки.

Верховний Суд США визнав, що керівні принципи є "консультативними", але вони мають "гравітаційний ефект", тобто судді рідко відходять від їхніх рекомендацій. Це підтверджує, що FSG відіграють ключову роль у визначенні міри покарання, використовуючи оціночні поняття у структурованій та прогнозованій формі.

FSG не скасовують оціночні поняття, а роблять їх застосування більш передбачуваним і рівномірним. Використання FSG унеможливлює надмірну суворість або м'якість покарання через суб'єктивне тлумачення оціночних категорій.

Реформа федерального призначення покарань, зокрема впровадження керівних принципів, вважається провальною у тому числі через недосконале використання оціночних понять. Після впровадження керівних принципів не вдалося встановити єдиний підхід до оцінки злочину, адже керівні принципи базувалися на історичних середніх показниках, а не на чітко визначених цілях. Таким чином, оціночні поняття втратили свій смисловий фундамент, що мало вирішальне значення для забезпечення справедливості.

Хоча керівні принципи мали стати інструментом для стандартизації застосування оціночних понять, законодавчі органи ввели обов'язкові мінімальні покарання та встановили конгресом конкретні діапазони вироків. Це фактично знецінювало експертно-обґрунтований підхід, адже замість того, щоб судді застосовували свої оціночні знання, вони змушені були керуватися жорстко заданими межами. Таким чином, оцінка ступеня злочину відбулася через призму політичних рішень, а не на підставі об'єктивних критеріїв.

Застосування жорстко визначених діапазонів покарань обмежує можливість суддів брати до уваги унікальні обставини кожної справи. Оціночні поняття давали можливість врахувати всі нюанси злочину, проте, через надмірну стандартизацію, судді стали менш спроможними адаптувати вирок до конкретної ситуації. Це спричинило нерівномірність у призначенні покарань, призвело до втрати семантичного фундаменту оціночних понять, що ускладнило їхнє коректне застосування. Суддів обмежили в можливості "розмірковувати" над оціночними категоріями. Система також спричинила нерівномірність у вироках через те, що принцип "real-offense sentencing" дозволяв судам враховувати відповідну поведінку (relevant conduct), навіть якщо вона не була предметом судового розгляду. Це означало, що два обвинувачених у схожих злочинах могли отримати кардинально різні вироки, залежно від суб'єктивного трактування.

Додаткові проблеми спричинило політичне втручання у процес призначення покарань. Запровадження обов'язкових мінімальних покарань та жорстких діапазонів, встановлених Конгресом, фактично знецінило експертний підхід. Це посилило владу прокурорів, які отримали можливість маніпулювати обвинуваченнями, застосовуючи розмиті оціночні формулювання, такі як "серйозний злочин" чи "особлива жорстокість", що безпосередньо впливало на міру покарання.

Досвід США із впровадження Федеральних керівних принципів щодо призначення покарань (FSG) демонструє, що стандартизований підхід до кримінального судочинства може зменшити суддівську дискрецію, але водночас посилити прокурорську владу та створити нові джерела нерівності.

Ключову проблему визначають у тому, що формалізація правових норм без чіткого визначення оціночних понять може призвести до непослідовності у правозастосуванні. Вироки стають залежними від жорстких рамок, а не від об'єктивної оцінки всіх обставин. Таким чином, ефективна си-

стема покарань має поєднувати єдині стандарти з гнучкістю суддівської оцінки, щоб забезпечити справедливість і рівність перед законом.

Англійська правова система є однією з найрозвиненіших у світі, а джерела права в ній охоплюють такі елементи, як статути, судові прецеденти, міжнародні договори, коментарі провідних науковців та інші авторитетні джерела. Також, у сфері кримінального права англійський законодавець створив правовий інститут тлумачення законів, який має власну структуровану класифікацію. Цей інститут забезпечує ефективність та передбачуваність правозастосування, а також дозволяє адаптувати законодавство до нових соціальних викликів та потреб.

Англійська правова система пропонує витончений підхід до регулювання та застосування оціночних категорій. Оціночні категорії, такі як "значний внесок" або "ступінь шкоди", служать гнучкими інструментами, які дозволяють застосовувати правові норми до конкретних обставин, враховуючи складність реальних випадків.

Основні методи тлумачення законів в англійському праві включають буквальне правило, золоте правило та правило про злочини. Буквальне правило зосереджується на простому значенні слів, уникаючи абсурдних висновків; золоте правило вирішує неоднозначності шляхом вибору інтерпретацій, які дають логічні результати; а правило про злочини враховує законодавчий намір, що лежить в основі статуту щодо досягнення мети закону. Заснований на прецедентах характер англійського права сприяє узгодженості, водночас дозволяючи судам на власний розсуд адаптувати оціночні рішення до соціального контексту, що розвивається. Цей підхід підкреслює баланс між жорсткістю тлумачення закону та адаптивністю, необхідною для розгляду унікальних обставин у кримінальних справах [3].

У кримінальному праві англійські суди часто застосовують такі оціночні терміни, як "значний внесок" (significant contribution) у визначенні причинного зв'язку для таких злочинів, як вбивство. Наприклад, оцінюючи роль обвинуваченого у спричиненні смерті, суди не лише досліджують причинно-наслідковий зв'язок, а й оцінюють ступінь впливу дій підсудного на результат. Однак, ступінь шкоди не має значення при визначенні факту нападу. Як зазначає Вільям Блекстоун у своїх "Commentaries on the Laws of England", закон не розрізняє різні ступені насильства, а забороняє будь-який його прояв, навіть найменший, оскільки кожна людина є недоторканною, і ніхто не має права торкатися її без згоди. Таким чином, англійське кримінальне право визначає будь-який незаконний дотик як напад, незалежно від ступеня заподіяної шкоди [4]. У той же час, хоча сам факт нападу не залежить від ступеня шкоди, при призначенні покарання суд враховує тяжкість завданої шкоди та обставини правопорушення. Різні види нападу, такі як common assault, actual bodily harm (ABH) та grievous bodily harm (GBH), класифікуються відповідно до ступеня заподіяної шкоди, і це впливає на суворість покарання [5]. У британському кримінальному праві терміни "common assault" та "actual bodily harm" мають специфічні значення. "Common assault" зазвичай перекладається як "звичайний напад" і стосується випадків, коли особа навмисно або необережно змушує іншу особу очікувати негайного та незаконного насильства, навіть без фактичного фізичного контакту. "Actual bodily harm" (ABH) перекладається як "фактичне тілесне ушкодження" і охоплює випадки, коли потерпілому завдається фізична шкода, яка є більш ніж незначною, але не настільки серйозною, щоб кваліфікувати її як тяжке тілесне ушкодження. У свою чергу термін "grievous bodily harm" (GBH) перекладається українською як "тяжке тілесне ушкодження". Цей термін використовується для опису серйозних фізичних ушкоджень, завданих іншій особі, і є кримінальним правопорушенням, що передбачає суворе покарання. Ці терміни відображають різні рівні серйозності правопорушень і відповідно впливають на ступінь покарання.

Таким чином, у британській правовій системі прецеденти відіграють ключову роль у тлумаченні оціночних понять. Рішення вищих судів встановлюють стандарти, яких повинні дотримуватися нижчі інстанції, що сприяє послідовності та передбачуваності судових рішень. Судді повинні постійно оновлювати свої знання та навички, щоб ефективно застосовувати оціночні поняття, враховуючи розвиток суспільних відносин та зміну правових норм.

Висновки і пропозиції. Аналіз правових систем США та Великої Британії підкреслює головну роль оціночних категорій у кримінальному процесі, а також демонструє різні підходи до їх застосування та стандартизації. У США оціночні поняття інтегруються у систему кримінального правосуддя через прецедентне право та Federal Sentencing Guidelines (FSG). Адже саме вони забезпечують баланс між законодавчою визначеністю та суддівською гнучкістю, одночасно намагаючись стандартизувати вироки та зменшити суб'єктивність суддівських рішень. Проте прийняття та запровадження FSG зумовлювалося певними труднощами: надмірна формалізація знижувала дискрецію суддів, посилювала вплив на прокурорів та створювала нерівність у призначені покарань, особливо через введення обов'язкових мінімальних термінів та політичних обмежень у визначені діапазонів вироків.

Британська правова система застосовує оціночні категорії більш гнучко та адаптивно, з приділенням уваги на прецедентне право та структоровані методи тлумачення законів. Система враховує ступінь шкоди, соціальний контекст та причинний зв'язок, що дозволяє суддям оцінити конкретні обставини справи при призначенні покарання.

Отже, аналіз дослідження свідчить, що обидві системи покладаються на оціночні категорії як на інструмент забезпечення справедливості, але США прагнуть стандартизувати їх застосування через формальні керівні принципи, в той час як британська система віддає перевагу адаптивності та контекстуальному тлумаченню. Ефективність кримінального правосуддя залежить від здатності балансувати між рівністю вироків, необхідністю враховувати індивідуальні обставини справи та юридичною визначеністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Federal sentencing guidelines & chart. Nemann Law Offices, LLC. URL: https://www.nemannlawoffices.com/library/federal-sentencing-guidelines-chart.cfm (дата звернення: 20.11.2025).
2. History of Federal Sentencing Guidelines. LegalMatch. URL: https://www.legalmatch.com/law-library/article/history-of-federal-sentencing-guidelines.html (дата звернення: 20.11.2025).
3. Walker R. The english legal system. London : Butterworths, 1970. 536 c.
4. Blackstone W. Oxford university press. Commentaries on the Laws of England. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=WjvKDAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=Blackstone,+W.+(2016)+Commentaries+on+the+Laws+of+England.+Oxford:+Oxford+University+Press,+472pp.&ots=xrDqhMGCQ-&sig=9nrOxs6vKQqNuw-QbaYenU4zKhI&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 20.11.2025).
5. Assault offences explained. Sentention Council. URL: https://www.sentencingcouncil.org.uk/news/item/assault-offences-explained/?utm_source= chatgpt.com (дата звернення: 20.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Бараннік Р.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.5

ЗАТРИМАННЯ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ЗАСІБ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО

Барган С.С.,
доктор філософії з права,
викладач кафедри права,
Криворізький національний університет
ORCID: 0000-0002-1706-0355

Абдель Фатах А.С.,
доктор філософії з права, доцент,
доцент кафедри права,
Криворізький національний університет
ORCID: 0000-0001-9494-7614
Потоцький М.М.,
доктор філософії з права,
доцент кафедри кримінального процесу
та криміналістики
факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування НПУ,
Донецький державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-2979-9114

Барган С.С., Абдель Фатах А.С., Потоцький М.М. Затримання як процесуальний засіб пізнавальної діяльності слідчого.

У статті досліджено сутність затримання як процесуального засобу пізнавальної діяльності слідчого з урахуванням гносеологічних особливостей цього запобіжного заходу кримінального провадження. Обґрунтовано, що попри законодавче віднесення затримання до запобіжних заходів, воно має виражену гносеологічну природу, оскільки супроводжується отриманням фактичних даних, що становлять предмет доказування. Вказано, що у процесі затримання відбувається сприйняття, виявлення та фіксація відомостей про подію кримінального правопорушення, особу підозрюваного, обставини вчинення кримінального правопорушення та його наслідки. Звернуто увагу, що саме на етапі затримання створюються найбільш сприятливі умови для пізнання вихідної інформації, необхідної для здійснення подальшого процесу доказування. Доведено, що, на відміну від інших заходів забезпечення, затримання безпосередньо сприяє формуванню первинних фактичних даних шляхом спостереження, аналізу, вилучення речей, документів і знарядь злочину. Проаналізовано судову практику щодо застосування статей 207 і 208 КПК України, відповідно до якої затримання визнається раптовою процесуальною подією, що нерідко передує реєстрації кримінального провадження, що актуалізує потребу в отриманні будь-якої початкової інформації. Констатовано, що в таких умовах слідчий, затримуючи особу, фактично пізнає інформацію поза межами відкритого провадження, що потребує законодавчого врегулювання порядку фіксації результатів пізнавальної діяльності. Зазначено, що в межах затримання здійснюються супутні процесуальні дії, зокрема особистий обшук, огляд, тимчасове вилучення майна тощо, які мають безпосереднє доказове значення. Наголошено, що не дивлячись на те, що кримінальне процесуальне затримання щільно межує з затриманням особи у адміністративному порядку, є недопустимим використовувати адміністративну процедуру затримання для досягнення цілей кримінального провадження. Обґрунтовано, що затримання варто розглядати не лише як тимчасове обмеження права на свободу, а як активний процес пізнання, що забезпечує встановлення фактичних даних, що мають значення для кримінального провадження. Підсумовано, що затримання трансформується в універсальний процесуальний засіб пізнавальної діяльності слідчого, який сприяє не лише забезпеченню дієвості кримінального провадження, але й підвищує ефективність процесу доказування завдяки його пізнавальній сутності.

Ключові слова: кримінальне провадження; досудове розслідування; запобіжний захід; затримання; пізнавальна діяльність слідчого; процесуальні засоби пізнання.

Barhan S.S., Abdel Fatah A.S., Pototskyi M.M. Detention as a procedural means of the investigator's cognitive activity.

The article examines the essence of detention as a procedural means of cognitive activity of an investigator, taking into account the epistemological features of this preventive measure in criminal proceedings. It is argued that, despite the legislative classification of detention as a preventive measure, it has a pronounced epistemological nature, as it is accompanied by the collection of factual data that constitute the subject of proof. It is indicated that in the process of detention, information about the criminal offense, the suspect, the circumstances of the criminal offense, and its consequences is perceived, identified, and recorded. Attention is drawn to the fact that it is at the stage of detention that the most favorable conditions are created for obtaining the initial information necessary for the further process of proving. It has been proven that, unlike other security measures, detention directly contributes to the formation of primary factual data through observation, analysis, and seizure of items, documents, and instruments of crime. The court practice regarding the application of Articles 207 and 208 of the CPC of Ukraine has been analyzed, according to which detention is recognized as a sudden procedural event that often precedes the registration of criminal proceedings, which highlights the need to obtain any initial information. It is stated that in such circumstances, when detaining a person, the investigator actually obtains information outside the open proceedings, which requires legislative regulation of the procedure for recording the results of investigative activities. It is noted that within the framework of detention, related procedural actions are carried out, in particular, personal search, inspection, temporary seizure of property, etc., which have direct evidentiary value. It is emphasized that despite the fact that criminal procedural detention closely borders on the detention of a person under administrative procedure, it is unacceptable to use the administrative detention procedure to achieve the goals of criminal proceedings. It is justified that detention should be considered not only as a temporary restriction of the right to freedom, but as an active process of cognition that ensures the establishment of factual data that are relevant to criminal proceedings. It is concluded that detention is transformed into a universal procedural means of cognitive activity of the investigator, which not only contributes to ensuring the effectiveness of criminal proceedings, but also increases the effectiveness of the process of proving due to its cognitive essence.

Key words: criminal proceedings; pre-trial investigation; preventive measure; detention; investigator's cognitive activity; procedural means of cognition.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення правової природи затримання в межах кримінального провадження. Традиційно цей інститут розглядається як запобіжний захід кримінального провадження, призначений для реалізації процесуального примусу шляхом тимчасового обмеження права особи на свободу та особисту недоторканність. Водночас затримання особи, окрім забезпечення дієвості кримінального провадження, має вагоме значення й у процесі доказової діяльності слідчого, оскільки під час його застосування відбувається безпосереднє виявлення й фіксація фактичних даних, що мають значення для кримінального провадження. Фактична взаємодія між слідчим і затриманим супроводжується сприйняттям та отриманням інформації щодо слідів кримінального правопорушення. Попри це, в теорії кримінального процесу гносеологічна сутність затримання як процесуального засобу пізнавальної діяльності слідчого залишається розкритою недостатньо, що призводить до звуження наукового бачення ролі затримання у процесі доказування.

Мета дослідження полягає у визначенні пізнавальної спрямованості затримання як процесуального засобу пізнавальної діяльності слідчого, а також з'ясування його ролі в отриманні фактичних даних, що становлять предмет доказування.

Стан опрацювання проблематики. Окремі проблемні аспекти щодо нормативно-правового регулювання затримання особи неодноразово ставали предметом дослідження таких сучасних процесуалістів як Н.В. Глинська, О.В. Капліна, Т.О. Лоскутов, Є.І. Макаренко, В.О. Малярова, О.В. Маник, М.М. Потоцький, В.В. Рогальська, О. В. Шульга та інших. Проте переважна більшість наукових напрацювань висвітлює саме процесуальну сторону затримання, в тому числі його відповідності вимогам міжнародних стандартів захисту прав людини. Водночас розуміння правової природи затримання як запобіжного заходу пізнавальної спрямованості залишається дискусійним питанням, адже здійснення затримання особи нерідко супроводжується проведенням слідчих (розшукових) дій, які у своїй сукупності сприяють з'ясуванню обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. В цьому контексті визначення пізнавальної сутності затримання як процесуального засобу пізнавальної діяльності слідчого залишається малодослідженим, але доволі актуальним питанням.

Виклад основного матеріалу. Станом на сьогодні розуміння природи затримання залишається дискусійним питанням, адже його здійснення нерідко супроводжується проведенням супутніх

слідчих (розшукових) дій. Хоча, В.В. Вапнярчук наголошує, що затриманню не властиві пізнавальні риси [1, с. 223], на нашу думку, попри його законодавче віднесення до категорії тимчасових запобіжних заходів для вчинення процесуального примусу, затримання сприяє встановленню обставин, що становлять предмет доказування.

В межах гносеології пошук є різновидом пізнання та характеризується вчиненням активних дій при здійсненні пошукової діяльності. Зокрема у тлумачному словнику зазначено, що пошук полягає у розшукуванні кого-небудь, чого-небудь [2, с. 1099]. З урахуванням цього, можна зазначити, що пізнавальний характер тимчасового запобіжного заходу у вигляді затримання особи передбачає відповідну послідовність дій, першими з яких виступають пошук та огляд особи, з подальшим фактичним та юридичним затриманням особи та обранням запобіжного заходу, що трансформується в процесуальний засіб пізнавальної діяльності слідчого.

Відповідно до судової практики затримання особи в порядку ст. 207 або 208 КПК України за визначенням є раптовою і несподіваною для його учасників подією. Оскільки закон надає органам правопорядку повноваження за певних умов проводити затримання без попереднього судового дозволу, це означає, що законодавець визнає непередбачуваність обставин, які зумовлюють таке затримання, чим обумовлюється неможливість одночасного внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР [3]. Тобто виникає ситуація, коли затримана особа внаслідок несподіваного і непередбачуваного характеру тимчасового запобіжного заходу у вигляді затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення підлягає проведенню комплексу процесуальних дій, але фактично у незареєстрованому кримінальному провадженні [4, с. 599]. Зі свого боку В.В. Рогальська пропонує законодавчо передбачити можливість проводити до внесення відомостей до ЄРДР затримання особи, на рівні з оглядом місця події [5, с. 201]. Саме через раптовий і несподіваний характер, у теорії кримінального процесу затримання зазвичай розглядають з позиції обмеження прав людини на свободу та особисту недоторканність через примушування особи залишатися протягом певного часу поряд з уповноваженою службовою особою або у приміщенні, визначеному такою особою [6, с. 64; 7, с. 136]. Проте у пізнавальній площині, тобто з огляду на можливість сприймати та отримувати фактичні дані, затримання призводить до більших наслідків окрім як обмеження свободи особи. Разом з цим, процес затримання, що супроводжується захопленням підозрюваної особи під час або відразу ж після вчинення кримінального правопорушення, відіграє важливу роль у доказуванні, яку важко переоцінити, так як затримання є тим запобіжним заходом, який відіграє роль дієвого засобу викриття злочинця й одержання доказової інформації про його причетність до вчиненого кримінального правопорушення [8, с. 116].

Доказове, а відповідно й пізнавальне значення затримання особи як запобіжного заходу пояснюється тим, що в межах гносеології пошук є різновидом пізнання та характеризується вчиненням активних дій при здійсненні пошукової діяльності. При цьому положення кримінального процесуального закону визначають, що затримання особи супроводжується застосуванням додаткових заходів примусового характеру (проведення особистого обшуку затриманого, особистого огляду речей, вилучення майна тощо) [9, с. 88]. Хоча, як вже було зазначено, деякі науковці наголошують, що затриманню не властиві пізнавальні риси, на нашу думку, затримання не можна відділяти від подальшого проведення огляду особи на предмет наявності слідів вчинення кримінального правопорушення, внаслідок чого відбувається фактичне отримання певної сукупності інформації. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 168 КПК України для забезпечення власної безпеки, особа, яка здійснила затримання, має право оглянути одяг затриманого та тимчасово вилучити майно (наявні при ньому речі та предмети, зокрема знаряддя вчинення кримінального правопорушення, вогнепальну чи холодну зброю). У зв'язку з цим, пізнавальний характер затримання особи передбачає відповідну послідовність дій, першими з яких виступають пошук та огляд особи, з подальшим фактичним та юридичним затриманням, що трансформується в процесуальний засіб пізнавальної діяльності слідчого.

В умовах сьогодення все ще залишається актуальним питання щодо затримання та доставлення осіб, які вчинили порушення мобілізаційного законодавства. Кримінальне процесуальне затримання щільно межує з затриманням особи у адміністративному порядку. Під порушенням мобілізаційного законодавства мається на увазі вчинення кримінальних правопорушень (ст.ст. 336, 337 КК України тощо) або ж вчинення адміністративних правопорушень (ст.ст. 210, 210^1 КУпАП тощо). За зовнішнім вираженням та пізнавальною метою обидва види затримання особи мають багато спільного. Однак слід відзначити, що процедура затримання особи у кримінальному процесуальному порядку (ст.ст. 208, 298^2 КПК України) містить у собі більше гарантій дотримання прав, свобод і законних інтересі затриманої особи. З огляду на це треба наголосити, що є недопустимим використовувати адміністративну процедуру затримання для досягнення відповідних цілей у кримінальному провадженні. Обидві процесуальні форми затримання особи передбачають, за наявності

відповідних підстав, правомірне застосування заходів примусу (фізичної сили, спеціальних засобів тощо) саме у момент здійснення затримання. Після фактичного затримання особи, наступним обов'язковим етапом процедури затримання є доставлення такої особи до найближчого підрозділу органу досудового розслідування. З огляду на фіксацію у протоколі затримання відомостей щодо часу і місця затримання, анкетних даних затриманої особи, результатів особистого обшуку, пояснень затриманої особи тощо варто відмітити, що затримання особи в будь-якому випадку має пізнавальний характер, тобто несе у собі інформацію, яка може бути використана у ході доказування.

Якщо розглядати затримання особи не лише як захід забезпечення (запобіжний захід) кримінального провадження, а як один із видів процесуальних засобів пізнання, то в широкому значенні затримання не може бути позбавлене пізнавального змісту, тому що під час його проведення слідчий встановлює та фіксує низку фактичних даних, що мають значення для кримінального провадження. На цьому також наголошував Є. І. Макаренко, що при затриманні підозрюваного органи досудового розслідування мають реальну можливість безпосередньо пізнати різні обставини вчинення та приховування кримінального правопорушення, які в подальшому будуть використані під час кримінального процесуального доказування всіх фактичних даних, що мають доказову перспективу [10, с. 181]. Безумовно, такі сліди підлягають обов'язковій фіксації в протоколі затримання як запобіжного заходу, а їх виявлення, вивчення та закріплення є невід'ємним елементом, що вказує на пізнавальний аспект цієї процесуальної дії.

Найперше слідчий пізнає сукупність очевидних ознак на тілі, одязі особи чи місці події, що вказують на те, що саме вона вчинила кримінальне правопорушення, що віднесено до підстав затримання уповноваженою службовою особою без ухвали слідчого судді, суду (п. 2 ч. 1 ст. 208 КПК України). Разом з тим встановлюються загальні відомості про особу підозрюваного (прізвище, ім'я, по батькові й інші анкетні дані, необхідні для ідентифікації правопорушника). Крім того, завдяки супутнім слідчим (розшуковим) діям при проведенні запобіжного заходу у вигляді затримання створюються сприятливі умови для отримання (пізнання) інформації про:

– факт вчинення кримінального правопорушення;

– стадію вчинення кримінального правопорушення (підготовка, замах, закінчений злочин);

– спосіб вчинення кримінального правопорушення;

– засоби та методи вчинення кримінального правопорушення (фізична сила, обман, шантаж тощо);

– груповий характер вчиненого кримінального правопорушення (самостійно, за попередньою змовою, організованою групою тощо);

– місце (адреса, будинок, квартира, транспортний засіб, громадське місце тощо) та час (проміжок часу, час доби) вчинення кримінального правопорушення;

– мотив і мету вчинення кримінального правопорушення (корисливий, хуліганський, політичний, релігійний тощо);

– визначити ступінь суспільної небезпеки та наслідки вчиненого кримінального правопорушення (визначення виду і розміру шкоди, заподіяної здоров'ю, життю, майну, честі, гідності людини, суспільству, державі).

Розглянутий запобіжний захід, як було зазначено у попередніх дослідженнях, у розрізі процесуального засобу пізнавальної діяльності слідчого свідчить про своє пізнавальне та інструментальне значення в процесі доказування [11, с. 154]. Схожу думку висловлюють Ю.М. Грошевий і В.Я. Тацій що засобами отримання доказів можуть бути будь-які процесуальні дії, передбачені кримінальним процесуальним законом, які проводяться з метою отримання доказів, що сприятиме повноті, всебічності та неупередженості встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні [12, с. 200]. Затримання особи виконує функцію інформаційного забезпечення початкового етапу кримінальної процесуальної діяльності (завдяки здійсненню затримання вже на первинному етапі можуть підтверджуватись чи спростовуватись дані про можливе вчинення кримінального правопорушення та з'ясування причетності затриманого до його вчинення. Також може бути отримана оперативна інформація про наявності співучасників кримінального правопорушення, місце знаходження жертви чи викраденого майна, інша інформація, яка має суттєве значення на початковому етапі кримінального провадження [13, с. 74-75]. Разом з тим, на всі засоби пізнання слідчого, в тому числі й на затримання, мають розповсюджуватися правила отримання законних та правомірних доказів у кримінальному провадженні. Це означає, що під час затримання особи необхідно керуватися не лише процедурними нормами кримінального процесуального законодавства, а й вимогами щодо «правомірності» одержання доказів щодо істотного порушення / не порушення прав і свобод людини.

Висновки. Внаслідок застосування процесуального затримання слідчий пізнає доволі широке коло вихідної інформації, необхідної для належного виконання завдань кримінального прова-

дження, включаючи дані про особу підозрюваного, обставини вчинення кримінального правопорушення, місце його вчинення, знаряддя кримінального правопорушення, вилучене майно, речі та документи, що мають значення для кримінального провадження. Зазначені відомості пізнаються шляхом спостереження, вивчення, аналізу й опису, що дозволяє за результатами пізнання належним чином зафіксувати отримані фактичні дані про обставини вчиненого кримінального правопорушення. В цьому контексті затримання як процесуальний засіб пізнання сприяє пізнавальній діяльності слідчого та має ширший зміст, аніж тимчасове обмеження прав людини на свободу та особисту недоторканність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування: монографія. Харків: Юрайт, 2017. 408 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/13425 (дата звернення: 11.01.2026).
2. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. URL: https://archive.org/details/velykyislovnyk (дата звернення: 11.01.2026).
3. Постанова Верховного Суду від 15.06.2021 р. Справа № № 204/6541/16-к. Провадження № № 51-2172км19. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97736430 (дата звернення: 11.01.2026).
4. Волобуєва О.О. Окремі аспекти участі адвоката під час затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 596–599. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/139.
5. Рогальська В.В. Затримання уповноваженою службовою особою без ухвали слідчого судді: процесуальні аспекти. *Порівняльно-аналітичне право.* 2017. № 2. С. 198–201. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/516927.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
6. Маник О.В. Процесуальний порядок затримання особи без ухвали слідчого судді: дис. … канд. юрид наук. Харків. 2023. 241 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/cd8f304c-5a57-4731-a161-3b4c19e7cd88 (дата звернення: 11.01.2026).
7. Лобойко Л.М., Банчук О.А. Кримінальний процес: навч. посіб. Київ: Ваіте, 2014. 280 с. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/9/2/358176.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
8. Малярова В.О. Тактико-криміналістичні та процесуальні основи пошуку та затримання злочинця: дис. канд. юрид. наук. Харків. 2005. 262 с.
9. Лук'яненко Ю.В. Теоретичні та прикладні питання прокурорський нагляд за законністю здійснення затримання особи. *Процесуальні та криміналістичні аспекти досудового розслідування (14 квітня 2016 р., м. Одеса).* Одеса. 2016. С. 88-89.
10. Макаренко Є.І. Чи є доказом факт затримання підозрюваного в учиненні злочину. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Ч. 1. С. 177–184. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2015/4_2015/part_1/34.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
11. Барган С.С. Пізнавальна діяльність слідчого: криміналістичний та процесуальний аспекти: дис. … д-ра філософії. Кропивницький, 2024. 258 с. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/items/42d29745-8875-4862-a2f6-08badd186b92 (дата звернення: 11.01.2026).
12. Грошевий Ю.М., Тацій В.Я., Туманянц А.Р. та ін. Кримінальний процес: підручник. Харків: Право, 2013. 824 с. URL: http://kizman-tehn.com.ua/wp-content/uploads/2017/09/Krim-protse-Tatsiy.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
13. Потоцький М.М. Затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення: дис. … д-ра філософії. Кропивницький, 2022. 275 с. URL: https://dnuvs.in.ua/wp-content/uploads/2022/09/dysertacziya__potoczkyj.pdf (дата звернення: 11.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Барган С.С., Абдель Фатах А.С., Потоцький М.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК: 343
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.6

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ВИКЛИКИ ВОЄННОГО ЧАСУ

Бондаренко О.Г.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та процесу
факультету права та міжнародних відносин,
Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0002-8270-5316
e-mail: Ollenabond@ukr.net

Базилевська Д.С.,
здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня
факультету права та міжнародних відносин,
Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0003-1751-6011
e-mail: dashabazilevska@gmail.com

Бондаренко О.Г., Базилевська Д.С. Процесуальні гарантії допиту неповнолітніх у кримінальних провадженнях: сучасний стан та виклики воєнного стану.

У статті проаналізовано процесуальний порядок допиту неповнолітніх в Україні як спеціальну систему гарантій захисту прав дитини під час кримінального провадження. Розглядаються ключові нормативні засади, включаючи ст. 226 КПК України в редакції Закону № 1256-IX, імплементацію міжнародних стандартів (Конвенція ООН про права дитини, Ланцаротська конвенція) та особливості застосування в умовах воєнного стану. Особлива увага приділена методиці «зелена кімната», обов'язковому відеофіксуванню, ролі психолога, обмеженням тривалості допиту та тактичним прийомам, спрямованим на мінімізацію психологічної травматизації.

У тексті досліджено специфіку допиту малолітніх і неповнолітніх свідків, потерпілих та підозрюваних, у тому числі дітей-переселенців, дітей – близьких родичів підозрюваних та тих, хто пережив бойові дії. Проаналізовано збереження спеціальних гарантій навіть за спрощених процедур воєнного часу, а також методичні рекомендації щодо створення дружнього до дитини середовища та дистанційного спілкування.

Разом із тим, застосування таких дитиноцентричних стандартів у воєнних умовах стикається з низкою практичних викликів, що впливають на якість та ефективність процесу. Використання спеціальних підходів має подвійний ефект: з одного боку, воно суттєво знижує ризик вторинної віктимізації та підвищує достовірність показань; з іншого – виявляє проблеми нерівномірного технічного забезпечення регіонів, недостатньої підготовки слідчих з дитячої психології, а також обмежень, зумовлених бойовими діями чи окупацією.

Основна проблема полягає у фрагментарності впровадження «зелених кімнат», відсутності єдиної національної мережі та недостатній адаптації процедур до масового травматичного досвіду дітей під час війни. Це створює ризики порушення прав дитини та визнання доказів недопустимими.

У статті наголошується на необхідності комплексного підходу до вдосконалення ювенальної юстиції: розширення мережі спеціалізованих приміщень, обов'язкове навчання слідчих і прокурорів, розробка єдиних протоколів оцінки емоційного стану дитини перед допитом та посилення координації з психологами й ювенальною поліцією. Стаття підкреслює амбівалентність сучасного стану – наявність прогресивного законодавства та одночасне існування суттєвих практичних бар'єрів, які потребують негайного усунення для повної реалізації принципу найкращого забезпечення інтересів дитини.

Ключові слова: допит неповнолітніх, малолітні свідки, зелена кімната, воєнний стан, права дитини, відеофіксування, психологічний захист, ювенальна юстиція.

Bondarenko O.G., Bazylevska D.S. Procedural guarantees for the interrogation of minors in criminal proceedings: current state and challenges under martial law.

The article analyzes the procedural framework for the interrogation of minors in Ukraine as a special system of guarantees aimed at protecting children's rights during criminal proceedings. The key legal

foundations are examined, including Article 226 of the Criminal Procedure Code of Ukraine as amended by Law No. 1256-IX, the implementation of international standards (the UN Convention on the Rights of the Child, the Lanzarote Convention), and the specifics of their application under martial law. Particular attention is paid to the "green room" method, mandatory video recording, the role of a psychologist, limitations on interrogation duration, and tactical techniques aimed at minimizing psychological trauma.

The study explores the specifics of interrogating young and minor witnesses, victims, and suspects, including displaced children, children who are close relatives of suspects, and those who have experienced hostilities. The preservation of special guarantees even under simplified wartime procedures is analyzed, as well as methodological recommendations for creating a child-friendly environment and enabling remote communication.

At the same time, the application of such child-centered standards in wartime conditions faces a number of practical challenges that affect the quality and effectiveness of the process. The use of specialized approaches has a dual effect: on the one hand, it significantly reduces the risk of secondary victimization and increases the reliability of testimony; on the other – it reveals problems of uneven technical support across regions, insufficient training of investigators in child psychology, and limitations caused by active hostilities or occupation.

The main problem lies in the fragmented implementation of "green rooms," the absence of a unified national network, and insufficient adaptation of procedures to the widespread traumatic experiences of children during the war. This creates risks of violating children's rights and of evidence being deemed inadmissible.

The article emphasizes the need for a comprehensive approach to improving juvenile justice: expanding the network of specialized facilities, mandatory training of investigators and prosecutors, developing unified protocols for assessing the child's emotional state before interrogation, and strengthening cooperation with psychologists and juvenile police. The study highlights the ambivalence of the current situation – the existence of progressive legislation alongside significant practical barriers that require urgent resolution to fully ensure the best interests of the child.

Key words: interrogation of minors, young witnesses, green room, martial law, child rights, video recording, psychological protection, juvenile justice.

Постановка проблеми. Сучасні реалії кримінального провадження в Україні, особливо в умовах триваючого воєнного стану, суттєво підвищують кількість злочинів проти дітей, злочинів, учинених неповнолітніми, а також справ, де малолітні чи неповнолітні особи виступають свідками або потерпілими від воєнних злочинів. Це створює нові виклики для процесуального порядку допиту неповнолітніх: необхідність швидкого отримання доказової інформації стикається з імперативом абсолютного захисту психіки дитини від повторної травматизації. Традиційні методи допиту в кабінеті слідчого часто призводять до вторинної віктимізації, зниження достовірності показань і подальшого визнання їх недопустимими доказами. Водночас впровадження дружніх до дитини процедур («зелена кімната», обов'язкове відеофіксування, залучення психолога) залишається нерівномірним через брак технічної бази, недостатню підготовку слідчих та регіональні відмінності, що гальмує повну реалізацію законодавчих гарантій. Усе це робить проблему вдосконалення процесуального порядку допиту неповнолітніх надзвичайно актуальною й потребує комплексного науково-практичного осмислення.

Мета статті. Проаналізувати чинне законодавче регулювання та сучасні науково-практичні підходи до процесуального порядку допиту неповнолітніх в Україні з урахуванням дії воєнного стану. На основі узагальнення нормативних актів, методичних рекомендацій і наукових джерел розробити рекомендації щодо подальшого вдосконалення спеціальних гарантій захисту прав малолітніх та неповнолітніх осіб під час допиту як свідків, потерпілих і підозрюваних, спрямовані на мінімізацію психологічної травматизації та підвищення доказової цінності отриманих показань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання процесуальних і тактико-психологічних особливостей допиту неповнолітніх активно розробляється сучасними українськими вченими-криміналістами та процесуалістами. До аналізу цієї проблематики зверталися А.В. Іванова, О.В. Пчеліна, Т.О. Лоскутов, В.С. Кордон, В.В. Романюк, І.О. Бандурка, С.В. Корнакова, О.С. Сергєєва, Т.І. Мальована, І.О. Поліванова та ін. Дослідники акцентують увагу на впровадженні методики «зелена кімната», особливостях допиту в умовах воєнного стану, тактиці роботи з дітьми-переселенцями та дітьми – близькими родичами підозрюваних, а також на імплементації міжнародних стандартів захисту прав дитини в національне процесуальне законодавство. Окремі роботи присвячено психологічним і тактичним засадам першого та повторного допиту, питанням відеофіксації та ролі психолога. Разом із тим комплексного узагальнення сучасного стану правового регулювання та практичних рекомендацій щодо єдиної дитиноцентричної моделі допиту неповнолітніх у науковій літературі все ще бракує.

Виклад основного матеріалу. Процесуальний порядок допиту неповнолітніх у кримінальному провадженні України є спеціально адаптованою системою норм, що забезпечує баланс між необхід-

ністю отримання достовірних доказів та захистом психіки дитини від повторної травматизації. Законодавець чітко розрізняє малолітніх осіб віком до 14 років та неповнолітніх від 14 до 18 років, надаючи першим значно ширший обсяг гарантій через їхню вищу вразливість до зовнішнього впливу та обмежену здатність усвідомлювати наслідки своїх дій. Цей порядок ґрунтується на принципі найкращого забезпечення інтересів дитини, який пронизує всі стадії провадження незалежно від процесуального статусу особи – свідка, потерпілого чи підозрюваного. Загальні засади захисту прав дитини під час будь-яких процесуальних дій, включаючи допит, встановлені Законом України «Про охорону дитинства», який зобов'язує державні органи та посадових осіб запобігати жорстокому поводженню, експлуатації та діям, що можуть завдати шкоди фізичному чи психічному здоров'ю дитини [9].

Найважливішим практичним механізмом повної імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, став пілотний проєкт, запроваджений спільним наказом Офісу Генерального прокурора, МВС, Мін'юсту та Мінсоцполітики від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187 (зі змінами від 30.05.2024).

Проєкт спочатку діяв у Житомирській, Львівській, Кіровоградській, Черкаській, Чернівецькій областях та м. Києві, а з 01.06.2024 розширений на Волинську, Дніпропетровську, Закарпатську, Київську, Полтавську, Тернопільську області.

У частині саме допиту та інших слідчих дій з неповнолітніми проєкт запровадив обов'язкові (а не рекомендаційні) стандарти:

– обов'язкове залучення дитячого психолога до кожної слідчої дії незалежно від віку дитини (п. 10, 22, 29, 50 Порядку);

– допит проводять виключно ювенальні слідчі/прокурори, які пройшли спеціальну підготовку і не ведуть «дорослі» справи (п. 5);

– пріоритет – проведення допиту в «Зеленій кімнаті» або іншому дружньому приміщенні (вдома у дитини, в центрах БПД тощо) за її згодою (п. 36, 41);

– обов'язкове врахування письмових рекомендацій психолога щодо часу, тривалості, статі слідчого, формулювань питань та можливого обмеження участі законного представника (п. 9, 14, 40, 50);

– мінімізація кількості допитів за чітким алгоритмом: спочатку дії без дитини → дистанційно → з відеофіксацією → лише в крайніх випадках у традиційному форматі (п. 34);

– обов'язковий допит малолітніх/неповнолітніх потерпілих і свідків слідчим суддею за ст. 225 КПК з подальшим відтворенням запису в суді (п. 35);

– категорична заборона присутності підозрюваного/обвинуваченого під час надання дитиною показань (п. 39);

– для дітей до 11 років, які вчинили суспільно небезпечне діяння – особливе опитування лише ювенальним прокурором за участю психолога, захисника та довіреної близької особи (п. 44).

Пілотний проєкт також створив регіональні робочі групи, запровадив спільне навчання всіх суб'єктів і єдину звітність, фактично перевівши більшість положень КПК до міжнародних стандартів з розряду «бажано» в розряд «обов'язково» для ювенальних підрозділів у 12 регіонах України станом на кінець 2025 року. Досвід пілотних областей уже використовується для підготовки до повного масштабування проєкту на всю країну [10].

Також фундаментальну роль у формуванні національного регулювання допиту неповнолітніх відіграють міжнародні стандарти. Конвенція ООН про права дитини 1989 року встановлює, що в усіх діях стосовно дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, пріоритетно враховуються найкращі інтереси дитини, а сама дитина має право вільно висловлювати свою думку в будь-яких питаннях, що її стосуються, з урахуванням віку та ступеня зрілості. Цей документ зобов'язує державу створювати спеціальні процедури для слухання дітей у судових та адміністративних провадженнях, забезпечуючи їм можливість бути почутими безпосередньо або через представника [2].

Значне вдосконалення національного законодавства відбулося після прийняття Закону України № 1256-IX від 18 лютого 2021 року, який імплементував положення Ланцаротської конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та насильства. Цей акт суттєво посилив вимоги статті 226 КПК України, запровадивши обов'язкове відеофіксування допиту малолітніх та неповнолітніх свідків і потерпілих, залучення психолога чи іншого фахівця, обмеження тривалості та кількості допитів, а також проведення процедури в умовах, що мінімізують психологічний тиск і запобігають повторній віктимізації. Завдяки цим змінам допит дитини перетворився на чітко структуровану процедуру, спрямовану насамперед на її захист [8].

Одним із найефективніших інструментів реалізації оновлених норм стала методика «зелена кімната», яка передбачає проведення допиту в спеціально обладнаному дружньому до дитини приміщенні з м'яким освітленням, іграшками, комфортними меблями та відсутністю формальних атрибутів кабінету слідчого. У такому приміщенні дитина спілкується виключно з психологом чи педа-

гогом, тоді як слідчий або прокурор ставить запитання дистанційно через технічні засоби, а весь процес фіксується приховано. Це дозволяє значно знизити рівень тривожності, уникнути прямого контакту з особою, яка асоціюється у дитини з владою, та отримати більш щирі й послідовні показання. Дослідження підтверджують, що використання «зеленої кімнати» зменшує ризик вторинної травматизації на 70–80 % порівняно з традиційним допитом [1, с. 288].

Методика «зелена кімната» отримала детальне методичне забезпечення, яке визначає вимоги до приміщення, кваліфікації фахівців, порядку підготовки дитини та технічних аспектів фіксації. Згідно з цими рекомендаціями, перед початком допиту психолог проводить адаптаційну бесіду, пояснює дитині мету зустрічі доступною мовою, а слідчий зобов'язаний узгоджувати запитання з фахівцем, щоб уникнути різких чи травмуючих формулювань. Такий підхід забезпечує не лише дотримання прав дитини, а й підвищує доказову цінність отриманих показань [5, с. 10].

В умовах воєнного стану, попри тимчасове спрощення окремих процесуальних вимог, спеціальні гарантії для допиту неповнолітніх залишилися незмінними. Допит малолітніх свідків і потерпілих не може проводитися без участі законного представника та психолога, якщо це технічно можливо, навіть при використанні відеоконференції чи в укритті. Законодавець зберіг пріоритет захисту психіки дитини, розуміючи, що діти, які пережили бойові дії чи вимушене переміщення, часто перебувають у стані гострого стресового розладу, що суттєво впливає на їхню здатність давати показання [4, с. 318].

Особливої уваги потребує допит неповнолітнього свідка, який є близьким родичем чи членом сім'ї підозрюваного. У таких випадках дитина переживає внутрішній конфлікт між сімейною лояльністю та обов'язком говорити правду, що може призводити до суперечливих показань або емоційного виснаження. Рекомендується обов'язкове залучення ювенального психолога, попередня оцінка емоційного стану дитини та, за можливості, проведення допиту в нейтральному приміщенні поза сімейним середовищем [11, с. 386].

Допит неповнолітнього підозрюваного має додаткові обмеження, спрямовані на запобігання тиску з боку слідчого. Обов'язковою є участь захисника з моменту повідомлення про підозру, а також законного представника. Тривалість безперервного допиту не може перевищувати двох годин, а загальна тривалість за день – чотирьох годин. Заборонено будь-яке навіювання чи обман, а тактичні прийоми обмежуються лише пред'явленням доказів у межах, що не завдають додаткової травми [6].

Тактичні засади допиту неповнолітніх вимагають виключно неконфронтаційного підходу: бесіда починається з нейтральних тем, поступово переходить до суті події та завершується на позитивній ноті. У разі необхідності одночасного допиту кількох вже допитаних осіб за наявності суперечностей залучення психолога є обов'язковим для кожної дитини, щоб уникнути взаємного впливу чи тиску [7, с. 155].

Діти, які стали свідками чи потерпілими від воєнних злочинів або пережили евакуацію, потребують особливої обережності. У таких випадках слідчий має враховувати можливі ознаки посттравматичного стресового розладу та за можливості відкласти допит до стабілізації стану дитини або провести його за участю спеціаліста з травматерапії [3, с. 315].

Таким чином, процесуальний порядок допиту неповнолітніх в Україні є комплексною системою, що поєднує міжнародні стандарти, спеціальні національні норми та сучасні психологічні методики. Незалежно від обставин провадження, включаючи воєнний стан, пріоритетом залишається мінімізація психологічної шкоди для дитини при забезпеченні ефективного розслідування злочинів.

Висновки. Сучасні виклики кримінального провадження в умовах воєнного стану та зростання кількості злочинів проти дітей підкреслюють необхідність постійного вдосконалення процесуального порядку допиту неповнолітніх як ключового механізму захисту прав дитини та забезпечення достовірності доказової бази. Ключовими концептуальними засадами залишаються принцип найкращого забезпечення інтересів дитини та мінімізації вторинної віктимізації, де обов'язкове відеофіксування, залучення психолога та використання дружнього до дитини середовища забезпечують баланс між інтересами розслідування і психологічним благополуччям малолітніх та неповнолітніх осіб незалежно від їхнього процесуального статусу.

Не менш важливою є імплементація міжнародних стандартів, зокрема Конвенції ООН про права дитини та Ланцаротської конвенції, через національне законодавство, що знайшло відображення як у змінах до статті 226 КПК України, запроваджених Законом України № 1256-IX від 18.02.2021, так і в практичному механізмі – спільному наказі Офісу Генерального прокурора, МВС, Мін'юсту та Мінсоцполітики від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187 (зі змінами від 30.05.2024) «Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність».

Саме цей наказ уперше перевів більшість положень Конвенції ООН, Ланцаротської конвенції та Керівних принципів Ради Європи у розряд обов'язкових для ювенальних слідчих і прокурорів у пілотних

регіонах, запровадивши чітку систему спеціальних гарантій (обов'язкове залучення психолога, пріоритет «зеленої кімнати», обмеження тривалості допиту, заборону навіювання, спеціалізацію слідчих та прокурорів, суворе обмеження участі законного представника за рекомендацією психолога тощо). Це суттєво підвищує доказову цінність показань і знижує ризик їхнього визнання недопустимими.

Перспективним напрямом виступає подальший розвиток ювенальної юстиції через удосконалення підготовки слідчих і прокурорів з питань дитячої психології, розширення мережі «зелених кімнат» та створення єдиної методології оцінки емоційного стану дитини перед допитом. Це сприятиме формуванню гнучкої, дитиноцентричної системи кримінального провадження, здатної ефективно реагувати на виклики сьогодення, включаючи наслідки збройної агресії, та забезпечувати реалізацію права дитини бути почутою без шкоди для її психічного здоров'я. Такий підхід не лише підвищує якість досудового розслідування, але й сприяє відновленню довіри суспільства до правоохоронної та судової систем в умовах тривалої кризи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іванова А.В., Пчеліна О.В. Особливості допиту дітей за правилами «зеленої кімнати». Гуманітарний дискурс суспільних проблем: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (м. Черкаси, 20 квіт. 2023 р.). Черкаси: ЧІПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2023. С. 367-371. URL: https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/19278.
2. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини від 20.11.1989 р. (ратифікована Законом України від 27.02.1991 № 789-XII, набула чинності для України 27.09.1991 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 24.11.2025).
3. Кордон В.С. Процесуальний порядок проведення допиту під час воєнного стану. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів: тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 16 трав. 2025 р.). Вінниця: ХНУВС, 2025. С. 314–317. URL: https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/23525.
4. Лоскутов Т. О. Правова регламентація допиту в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. Вип. 71. С. 315–320. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.53.
5. Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ, 2021. 20 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/16976/file/Green%20Room%20Methodology%20for%20Police%20Offciers.pdf.
6. Особливості допиту неповнолітнього: що потрібно знати. ЮРЛІГА. 2022. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/209538_dopit-nepovnoltnogo-shcho-potrbno-znati (дата звернення: 24.11.2025).
7. Поліванова І.О. Психологічні і тактичні засади одночасного допиту кількох вже допитаних осіб. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія: Право. 2017. Вип. 23. С. 155–157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2017_23_44.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції): Закон України від 18 лютого 2021 р. № 1256-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20#Text (дата звернення: 24.11.2025).
9. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III (в редакції станом на 2025 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 24.11.2025).
10. Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: Наказ Офісу Ген. прокурора від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187 : станом на 31 трав. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text (дата звернення: 27.11.2025).
11. Романюк В.В. Деякі особливості допиту неповнолітнього (малолітнього) свідка–близького родича/члена сім'ї підозрюваного в умовах дії правового режиму воєнного стану. Теоретико-прикладні проблеми кримінального процесу та криміналістики в умовах воєнного стану: тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 24 листоп. 2023 р.). Кам'янець-Подільський: ХНУВС, 2023. С. 385–388. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2016_4_17.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Бондаренко О.Г., Базилевська Д.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.7

СУДОВА ПРАКТИКА ЩОДО ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ, ЗІБРАНИХ ІЗ ПОРУШЕННЯМ ПРАВИЛ ПІДСЛІДНОСТІ

Войцехівський С.В.,
магістр права
ORCID: 0009-0005-7775-0656

Войцехівський С.В. Судова практика щодо допустимості доказів, зібраних із порушенням правил підслідності.

Стаття присвячена аналізу актуальної судової практики стосовно питання допустимості зібраних із порушенням правил підслідності доказів. Окреслено поняття підслідності та розглянуто доктринальні погляди щодо її видів (ознак), наголошено на відсутності єдності бачення інституту підслідності в кримінальному провадженні серед науковців.

Наведено та проаналізовано постанови Касаційного кримінального суду Верховного Суду, у яких висловлені правові позиції стосовно визнання таких доказів допустимими. Як було з'ясовано, можна виокремити два підходи до цього питання: старий, який полягає у тому, що докази, зібрані із недотриманням вимог підслідності, є недопустимими, та новий, який передбачає їх допустимість. Висвітлено деякі аргументи стосовно обґрунтованості використання того чи іншого підходу, у тому числі зазначено, що під питанням є відповідність засаді законності нового погляду Касаційного кримінального суду Верховного Суду щодо допустимості зібраних із недотриманням вимог підслідності доказів.

Проаналізувавши двадцять вироків судів першої інстанції та десять рішень судів другої інстанції було встановлено дотримання більшістю як місцевих, так і апеляційних судів позиції щодо допустимості таких доказів, водночас варто констатувати й наявність певної кількості судових рішень із висновком про недопустимість зібраних із порушенням підслідності доказів.

Незважаючи на фактично надану Верховним Судом можливість відступати від встановленої чинним законодавством кримінальної процесуальної форми, наведено твердження про важливість дотримання засади законності у кримінальному провадженні, а у випадку допущення невідповідності кримінальному процесуальному порядку така невідповідність не має бути необґрунтованою або такою, що порушує права людини, а також має бути оціненою з точки зору співвідношення її тяжкості та виконання завдань кримінального провадження. У той самий час наголошено на помилковості такого бачення через його невідповідність чинному законодавству.

Ключові слова: підслідність, допустимість доказів, судова практика, правові позиції, Верховний Суд.

Voitsekhivskyi S.V. Case law on the admissibility of evidence collected in violation of the rules of jurisdiction.

The article is devoted to the analysis of current case law on the issue of admissibility of evidence collected in violation of the rules of jurisdiction. The author outlines the concept of jurisdiction and considers the doctrinal views on its types (features), and emphasises the lack of unity of vision of the institute of jurisdiction in criminal proceedings among scholars.

The author provides and analyses the rulings of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court which express legal positions on the recognition of such evidence as admissible. As it has been found out, two approaches to this issue can be distinguished: the old one, which is that evidence collected in violation of the requirements of jurisdiction is inadmissible, and the new one, which provides for its admissibility. The author highlights some arguments regarding the validity of using one or the other approach, and notes that the compliance of the new view of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court on the admissibility of evidence collected in violation of the requirements of jurisdiction with the principle of legality is in question.

After analysing twenty verdicts of the first instance courts and ten decisions of the second instance courts, it was found that the majority of both local and appellate courts adhere to the position on the admissibility of such evidence, while it should be noted that there are a number of court decisions concluding that evidence collected in violation of jurisdiction is inadmissible.

Despite the fact that the Supreme Court has actually granted the possibility to deviate from the criminal procedural form established by the current legislation, the author states that it is important to observe the principle of legality in criminal proceedings, and in case of non-compliance with the criminal

procedural order, such non-compliance should not be unreasonable or violating human rights, and should be assessed in terms of the ratio of its severity and fulfilment of the tasks of criminal proceedings. At the same time, the author emphasises the fallacy of such a vision due to its inconsistency with current legislation.

Key words: jurisdiction, court practice, legal positions, admissibility of evidence, Supreme Court.

Постановка проблеми. Наявність двох протилежних підходів Верховного Суду стосовно допустимості зібраних із недотриманням вимог підслідності доказів – незважаючи на те, що логічно припускати слідування новішому погляду, – може створювати певну невизначеність щодо того, яку позицію займають суди нижчих інстанцій. Тож є доцільним проаналізувати їх практику щодо цього питання.

Метою дослідження є проаналізувати актуальну судову практику допустимості доказів, зібраних із порушенням правил підслідності.

Стан опрацювання проблематики. Загалом проблематику інституту підслідності досліджували: С. Волкотруб, І. Головюк, М. Городецька, М. Григорчук, В. Гринюк, І. Грицюк, Ю. Кицан, О. Крикунов, Л. Лобойко, Т. Лужецька, О. Музиченко, М. Погорецький, В. Романюк, А. Омаров, І. Семенюта, І. Смоляк та інші. Водночас не є дослідженою судова практика щодо визнання чи невизнання допустимими доказів, зібраних із недотриманням вимог підслідності, у контексті зміни погляду Верховного Суду на зазначене питання.

Виклад основного матеріалу. Почати варто з того, що визначення підслідності у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК) не наведено. А. Омаров вважає, що підслідність – це сукупність правил, дотримання яких дозволяє встановити орган, котрий має здійснювати досудове розслідування кримінального правопорушення. При цьому під правилами автор має на увазі в першу чергу правовий зміст ст. 216 та 218 КПК [1, с. 29]. Відповідно до найбільш поширеної думки у науці, у межах інституту підслідності можна виокремити наступні її види: 1) предметна – визначається кваліфікацією кримінального правопорушення; 2) персональна – визначається суб'єктом вчинення кримінального правопорушення; 3) за зв'язком проваджень – коли розслідування одного кримінального правопорушення пов'язане з розслідуванням іншого кримінального правопорушення; 4) альтернативна – визначається, якому органу досудового розслідування має бути підслідне провадження у випадках, коли розслідування окремих кримінальних правопорушень одночасно віднесено законом до предметної підслідності різних органів; 5) універсальна – підслідність одразу всім органам досудового розслідування; 6) територіальна – визначається місцем вчинення кримінального правопорушення [1, с. 168; 2, с. 198]. Перші п'ять зазначених видів передбачені ст. 216 КПК, у той самий час територіальна підслідність врегульована ст. 218 КПК [3]. Проте варто констатувати, що єдності серед науковців стосовно видів підслідності немає. Мало того, деякі автори взагалі не визнають наявність видів підслідності, натомість стверджують про наявність її ознак, стосовно яких теж немає єдності [3, с. 196; 4].

Окрім цього, варто підкреслити також важливість наявності міжвідомчої та внутрішньовідомчої підслідності, яка ґрунтується на правилах територіального розподілу проваджень [1, с. 169]. У контексті цього доцільно навести твердження про існування ще одного виду підслідності – інстанційної підслідності, яка передбачена ч. 5 ст. 36 КПК України [5]. Тож інститут підслідності у кримінальному провадженні, незважаючи на порівняно невелику кількість норм, що його складають, є доволі непростим.

Раніше Касаційний кримінальний суд Верховного Суду (далі – ККС ВС) відстоював позицію, згідно з якою докази, зібрані із порушенням правил підслідності, є недопустимими. Зокрема, в постанові від 4 квітня 2020 року в справі № 761/34909/17 зазначено наступне: «Відповідно до вимог ст. 86 КПК докази визнаються допустимими, якщо їх отримано у порядку, встановленому цим Кодексом. Докази мають бути отримані тільки уповноваженими на це особами (органами); способами і засобами, які призначені для одержання певних доказів; у процесі отримання доказів мають бути дотримані вимоги закону, що визначають порядок проведення конкретних дій, їхню послідовність, склад учасників; докази мають бути закріплені належним чином. Недодержання вказаних вимог має наслідком визнання доказів недопустимими, вони не можуть бути використані при прийнятті процесуальних рішень, на них не може послатися суд при ухваленні судового рішення. Згідно приписів ст. 87 КПК недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, в тому числі, внаслідок порушення права особи на захист та шляхом реалізації органами досудового розслідування чи прокуратури своїх повноважень, не передбачених КПК, для забезпечення досудового розслідування кримінальних правопорушень. Тобто здійснення досудового розслідування неуповноваженими на те особами (органами) визнається істотним порушенням прав людини і основоположних свобод та

має наслідком визнання отриманих доказів недопустимими» [6]. Такі ж висновки були викладені у постановах ККС ВС від 30 вересня 2020 року в справі № 563/1118/16-к [7] та від 23 лютого 2022 року в справі № 225/3731/18 [8]. У контексті цього також важливо згадати й про постанови від 24 травня 2021 року в справі № 640/5023/19 та від 28 жовтня 2021 року в справі № 725/5014/18, у яких констатовано, що зібрані або отримані неуповноваженою особою або органом докази є недопустимими [9; 10]. Зважаючи на це, на недопустимості зібраних із порушенням підслідності доказів наголошували й вітчизняні науковці [11, с. 598].

Кардинальна зміна позиції стосовно розглядуваного питання була зумовлена постановою Великої Палати Верховного Суду (далі - ВП ВС) від 31 серпня 2022 року в справі № 756/10060/17, у якій констатовано, що «у разі визнання доказів недопустимими суд має вмотивувати свої висновки про істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, зазначивши, які саме й чиї права і свободи було порушено і в чому це виражалося» [12]. Тож у постанові від 20 жовтня 2022 року в справі № 565/1354/19 ККС ВС зазначив, що «сторона захисту не вказала як зміна органу, який повинен проводити досудове розслідування вплинула на її процесуальні права та обов`язки, в чому саме полягає порушення таких прав та яким чином воно вплинуло на допустимість доказів у цьому провадженні» [13]. Очевидно, що така позиція суперечить вищенаведеним твердженням ККС ВС стосовно недопустимості доказів, зібраних із порушенням правил підслідності, та водночас відповідає висновку в постанові ВП ВС, хоч і не посилається на неї безпосередньо.

Більш чітко позиція щодо допустимості таких доказів висловлена у постанові ККС ВС від 28 лютого 2023 року в справі № 761/34746/17: «Інститут підслідності покликаний оптимізувати діяльність органів, що здійснюють досудове розслідування, з метою його найбільш ефективної та результативної організації для досягнення завдань кримінального провадження, передбачених у ст. 2 КПК. Водночас забезпечення ефективного розслідування і, як складова цієї діяльності, визначення органу розслідування є по суті управлінською діяльністю прокурора, у якого можуть бути найрізноманітніші підстави для передачі справи тому чи іншому органу. Це можуть бути відомості про особисту зацікавленість посадових осіб «правильного» органу розслідування в результатах справи, і їхня функціональна залежність від сторін у справі, і відсутність достатнього досвіду, ресурсів та інформації в того органу, який має проводити розслідування за визначеною законом підслідністю, тощо. Водночас специфіка корупційних злочинів та особливості здійснення досудового розслідування у них потребують недопущення зволікання у фіксації відомостей про такий злочин, термінового вжиття заходів, спрямованих на збирання доказів, та залучення співробітників правоохоронного органу до розслідування в обсязі, необхідному для прийняття рішення щодо ініціювання проведення комплексу негласних слідчих (розшукових) дій. У розумінні п. 2 ч. 3 ст. 87 КПК реалізація органами досудового розслідування своїх повноважень, не передбачених цим Кодексом, як підстава для визнання доказів недопустимими означає вчинення дій чи прийняття рішень, які не належать до предмета відання цих органів. Нормативна вимога проведення процесуальних дій уповноваженими суб`єктами покликана забезпечити вчинення цих дій особами з необхідною кваліфікацією, які виконують свої професійні обов`язки в умовах передбаченого законом контролю і у визначений правовий спосіб. Якщо орган розслідування здійснює слідчі дії прямо передбачені КПК, такі дії не можуть вважатися «реалізацією повноважень, не передбачених КПК» у значенні п. 2 ч. 3 ст. 87 КПК і мати наслідком автоматичне визнання доказів недопустимими». Також ККС ВС у цьому рішенні посилається на вже згадану постанову ВП ВС [14]. Такі ж або подібні висновки були викладені у постановах ККС ВС від 29 лютого 2024 року в справі № 759/11669/19 [15], від 28 березня 2024 року в справі № 397/430/20 [16] та від 12 серпня 2025 року в справі № 941/1790/20 [17].

Ураховуючи викладене, логічним видається твердження, що практика місцевих і апеляційних судів дотримуватиметься нового підходу до цього питання, який полягає у допустимості доказів, зібраних із недотриманням вимог підслідності [11, с. 599], натомість варто зазначити, що під питанням є його відповідність засаді законності [11, с. 603], на відміну від старого підходу. Тож доцільно перевірити наскільки воно відповідає дійсності.

Так, із 20 знайдених вироків судів першої інстанції за 2025 рік, у яких вирішувалося питання допустимості доказів, зібраних із порушенням правил підслідності, в 14 (70%) [18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31] такі докази були визнані допустимими, що відповідає новим висновкам ККС ВС, натомість в 6 (30%) [32; 33; 34; 35; 36; 37] суди дотрималися старого підходу та визнали докази недопустимими.

При цьому, наприклад, у деяких вироках суди в обґрунтуванні свого рішення визнати такі докази допустимими посилалися на висновок із вищенаведеної постанови ВП ВС [18; 25; 31]. Проте у більшості випадків суди обґрунтовували свою позицію висновком із постанови ККС ВС від 23 лютого 2023 року [21; 23; 24; 26; 27; 29], у той самий час Київський районний суд м. Харкова у вироку від 24 березня 2025 року в справі № 953/3842/22 до цього також додав, що «правила предметної

підслідності не є складовою встановленого КПК України порядку збирання доказів, а лише забезпечують раціональний розподіл державних ресурсів, оперативність, злагодженість, ефективність та належну координацію органів досудового розслідування на відповідній стадії кримінального провадження. Порушення цих правил саме по собі не впливає на якість зібраних доказів, оскільки для усіх передбачених в ст. 216 КПК України органів досудового розслідування передбачено однакові правила збирання доказів поза залежністю від їх спеціалізації» [22].

У деяких випадках суди хоч спершу і наводили вже згадані постанови ККС ВС, якими відстоювалась позиція щодо недопустимості доказів, зібраних із порушенням правил підслідності, однак згодом посилалися на висновки, у яких викладений протилежний погляд на це питання, тож зрештою констатували допустимість таких доказів [19]. Окремо варто звернути увагу на вирок Вищого антикорупційного суду від 3 жовтня 2025 року в справі № 991/5305/23, де наявне найбільш ґрунтовне пояснення своєї позиції стосовно допустимості таких доказів у контексті висновків ВС щодо цього питання та їх зміни. Тож зрештою суд констатував таке: «керуючись більш новим підходом до оцінки порушення правил підслідності під час проведення досудового розслідування та не встановивши як досудове розслідування неуповноваженим органом вплинуло на конвенційні, конституційні чи будь-які інші права обвинуваченого, суд визнає докази допустимими» [28].

Натомість у вироках, якими визнано недопустимими докази, зібрані з порушенням підслідності, суди здебільшого дослівно відтворювали висновок із постанови ККС ВС від 24 травня 2021 року в справі № 640/5023/19: «Наслідком недотримання належної правової процедури як складового елементу принципу верховенства права є визнання доказів, одержаних в ході досудового розслідування недопустимими на підставі ст. 86, п. 2 ч. 3 ст. 87 КПК як таких, що зібрані (отримані) неуповноваженими особами (органом) у конкретному кримінальному провадженні, з порушенням установленого законом порядку» [33; 35], або ж із інших наведених вище постанов ККС ВС, якими передбачено недопустимість таких доказів: «здійснення досудового розслідування не уповноваженими на те особами (органами) визнається істотним порушенням прав людини і основоположних свобод та має наслідком визнання отриманих доказів недопустимими» [36]. У інших випадках суди обґрунтовували своє рішення відповідно до цих висновків, не цитуючи їх дослівно [32; 34], або ж просто констатували недопустимість доказів без обґрунтування [37].

Водночас із 10 рішень апеляційних судів у 6 було констатовано допустимість доказів. У одному з них суд послався на постанову ВП ВС [38], в іншому – на постанову ККС ВС від 28 лютого 2023 року [39], у ще одному – на обидві зазначені вище постанови [40]. Також у двох рішеннях суди не обґрунтували свої позиції, натомість один із них зазначив, що «…захист не навів мотивів як сам по собі факт здійснення досудового розслідування саме слідчими національної поліції, а не детективом НАБУ, порушив права та свободи обвинуваченого ОСОБА_5 чи перешкодив останньому реалізувати його права» [41], а інший – що «у матеріалах кримінального провадження відсутні докази того, що порушення правил підслідності суттєво вплинуло на обсяг або достовірність зібраних доказів, порушило права учасників процесу чи призвело до неправомірного обвинувального вироку» [42]. Ще в одному рішенні суд вказав, що правила предметної підслідності покликані раціонально розподіляти державні ресурси, забезпечувати оперативність, злагодженість, ефективність та належну координацію органів досудового розслідування, тож порушення цих правил не впливає на якість зібраних доказів, оскільки для усіх органів досудового розслідування передбачено однакові правила збирання доказів [43]. Натомість у трьох із чотирьох рішень із протилежним поглядом суди не визнали допустимими докази, зібрані з порушенням підслідності, без обґрунтування своєї позиції [44; 45; 46], і в одному випадку суд послався на постанову Об`єднаної палати ККС ВС від 24 травня 2021 року в справі № 640/5023/19, якою встановлено недопустимість зібраних або отриманих неуповноваженою особою або органом доказів [47].

Окремої уваги заслуговує Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 21 жовтня 2025 року в справі № 161/695/25. У ньому суд визнав такі докази допустимими, та водночас наголосив, що «…засада законності, у тому числі в частині порядку отримання доказів покликана запобігти свавіллю держави та заохочувати доброчесну поведінку правоохоронних органів та їх посадових осіб. Поряд із цим, порушення тих чи інших численних формальностей, які регулюють порядок здійснення досудового розслідування, чи окремих процесуальних дій, які втім не зачіпають права і свободи особи, мають оцінюватися, з урахуванням балансу конкуруючих інтересів, з одного боку потреби суспільства у розкритті корупційного кримінального правопорушення і покарання особи, яка його вчинила, а з іншого важливість тих формальностей для забезпечення справедливості розгляду кримінального провадження в цілому» [30]. Це є важливим, оскільки за наявності, фактично, «дозволу» ВП ВС вдаватися до певних процесуальних порушень, суд все ж наголошує на важливості дотримання кримінального процесуального законодавства, чого не можна побачити в інших вироках. Як випливає із викладеного, незначне відхилення від кримінальної

процесуальної форми допускається за умови доцільності такого кроку з точки зору співвідношення тяжкості такого порушення та виконання завдань, що передбачені ст. 2 КПК, зокрема забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування [3]. Тож не є і не може бути прийнятним не тільки недотримання норм законодавства, що порушує права людини, але також свавільне та фактично необґрунтоване.

У контексті цього варто констатувати, що станом на зараз створено можливість для значної кількості зловживань не тільки щодо визначення підслідності, але й в інших аспектах кримінального провадження. Як уже було зазначено, сумнівно, що концепція «незначного порушення» кримінальної процесуальної форми відповідає засаді законності, тож варто зазначити, що питання дотримання належної правової процедури зараз є особливо важливим.

Висновки. За наявності двох протилежних підходів ККС ВС до питання допустимості доказів, зібраних із недотриманням вимог підслідності, – старого, який полягає у їх недопустимості, та нового, відповідно до якого констатується їх допустимість, – доцільним було дослідити який підхід превалює в судах нижчих інстанцій.

Доволі складним є питання правильності того чи іншого підходу. З одного боку, новий погляд має переважати у зв'язку із самим фактом наявності новішої позиції з певного питання, а також через його зумовленість правовою позицією ВП ВС, чого не можна сказати про старий погляд. Натомість у підході допустимості доказів проглядається невідповідність передбаченій у КПК засаді законності, якою зумовлений і якій чітко відповідає протилежний погляд, що є вагомим аргументом. Правові позиції не можуть суперечити нормам КПК, а лише тлумачити їх та надавати висновки щодо їх застосування.

У будь-якому випадку, можна констатувати дотримання більшістю судів першої інстанції нового підходу, що свідчить про його загальне утвердження. У той самий час варто згадати й наявність певної кількості вироків, у яких суди надають перевагу старому підходу, згідно з яким такі докази є недопустимими. Не буде помилковим стверджувати, що таке саме становище проглядається й серед апеляційних судів, ураховуючи те, що вибірка судових рішень є невеликою. З цієї ж причини стверджувати про реальне відсоткове співвідношення підходів на основі цього дослідження очевидно не доводиться, натомість було продемонстровано загальну тенденцію прихильності судів до визнання допустимими доказів, зібраних із порушенням правил підслідності.

У цьому контексті важливим є твердження про те, що за умови наданої ВП ВС можливості відступати від передбаченої кримінальним процесуальним законодавством правової процедури службовими особами, що здійснюють процесуальне керівництво та досудове розслідування, важливим є дотримання засади законності задля запобігання свавіллю, а у випадку допущення невідповідності кримінальній процесуальній формі така невідповідність не має порушувати прав людини або бути необґрунтованою. Проте варто наголосити на помилковості такого бачення через його невідповідність чинному законодавству.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Омаров А.А. Інститут підслідності в кримінальному провадженні: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 214 с.
2. Грицюк І.В., Лаба О.С. Підслідність як інститут кримінального процесуального права. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. № 3-4 (12-13). С.193-198. URL: https://journals.dpu.kyiv.ua/index.php/law/home.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 02.01.2026).
4. Сидорчук В.В. Щодо деяких питань підслідності у кримінальному процесі України. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 2. С. 100-104. URL: http://www.jes.nuoua.od.ua/archive/2_2021/24.pdf.
5. Вирок Зарічного районного суду м. Суми від 29 грудня 2021 року в справі № 591/2281/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102285956.
6. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14 квітня 2020 року в справі № 761/34909/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88904111.
7. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 30 вересня 2020 року в справі № 563/1118/16-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91998609.
8. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 23 лютого 2022 року в справі № 225/3731/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104019953.

9. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 24 травня 2021 року в справі № 640/5023/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97286253.
10. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 28 жовтня 2021 року в справі № 725/5014/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100734909.
11. Войцехівський С.В., Канцір В.С. Вплив порушення правил підслідності на визнання доказів недопустимими. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 4(34). С. 595-607.
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду України від 31 серпня 2022 року в справі № 756/10060/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141457.
13. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20 жовтня 2022 року в справі № 565/1354/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106988921.
14. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 28 лютого 2023 року в справі № 761/34746/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109395449.
15. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29 лютого 2024 року в справі № 759/11669/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117473212.
16. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 28 березня 2024 року в справі № 397/430/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118109202.
17. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12 серпня 2025 року в справі № 941/1790/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129497027.
18. Вирок Заводського районного суду міста Запоріжжя від 3 лютого 2025 року в справі № 332/418/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124870770.
19. Вирок Вінницького міського суду Вінницької області від 12 лютого 2025 року в справі № 127/11870/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125429082.
20. Вирок Городоцького районного суду Львівської області від 27 лютого 2025 року в справі № 441/193/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125470133.
21. Вирок Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 24 березня 2025 року в справі № 593/987/15-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126041384.
22. Вирок Київського районного суду м. Харкова від 14 квітня 2025 року в справі № 953/3842/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126565890.
23. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 22 квітня 2025 року в справі № 766/8881/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126796194.
24. Вирок Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області від 23 травня 2025 року в справі № 740/5929/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127561428.
25. Вирок Рівненського районного суду Рівненської області від 30 травня 2025 року в справі № 570/3153/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127748747.
26. Вирок Вищого антикорупційного суду від 11 червня 2025 року в справі № 991/3097/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128028878.
27. Вирок Чечелівського районного суду міста Дніпра від 7 липня 2025 року в справі № 204/1716/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128643308.
28. Вирок Вищого антикорупційного суду від 3 жовтня 2025 року в справі № 991/5305/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130735447.
29. Вирок Новосанжарського районного суду Полтавської області від 16 жовтня 2025 року в справі № 542/1070/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131049284.
30. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 21 жовтня 2025 року в справі № 161/695/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131120790.
31. Вирок Кропивницького районного суду Кіровоградської області від 27 жовтня 2025 року в справі № 404/3662/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131304058.
32. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 16 квітня 2025 року в справі № 521/1258/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126637591.
33. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 24 квітня 2025 року в справі № 495/2328/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126843424.
34. Вирок Запорізького районного суду Запорізької області від 16 червня 2025 року в справі № 317/41/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128119938.

35. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 3 вересня 2025 року в справі № 522/5282/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129953374.
36. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 9 жовтня 2025 року в справі № 161/15861/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130896436.
37. Вирок Долинського районного суду Івано-Франківської області від 24 листопада 2025 року в справі № 343/1934/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132009122.
38. Вирок Кропивницького апеляційного суду від 14 січня 2025 року в справі № 941/1790/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124410795.
39. Ухвала Полтавського апеляційного суду від 12 лютого 2025 року в справі 554/7985/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125322335.
40. Ухвала Одеського апеляційного суду від 17 січня 2025 року в справі № 947/8537/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124669118.
41. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 3 квітня 2025 року в справі № 991/2899/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126747480.
42. Ухвала Харківського апеляційного суду від 15 липня 2025 року в справі № 953/24454/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129086355.
43. Ухвала апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 22 травня 2025 року в справі №991/7255/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127655721.
44. Ухвала Київського апеляційного суду від 14 січня 2025 року в справі № 760/22577/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124537851.
45. Ухвала Київського апеляційного суду від 9 жовтня 2025 року в справі № 361/5548/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131224722.
46. Ухвала Хмельницького апеляційного суду від 23 жовтня 2025 року в справі № 686/25691/16-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131234315.
47. Ухвала Хмельницького апеляційного суду від 7 жовтня 2025 року в справі № 274/301/15-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131485924.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Войцехівський С.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.13:342.722
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.8

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У ОСОБЛИВИХ ПОРЯДКАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Гловюк І.В.,
докторка юридичних наук, професорка,
Заслужена юристка України,
професорка кафедри кримінального процесу та криміналістики
факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Національної поліції України
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5685-3702

Гловюк І.В. Деякі питання забезпечення права на справедливий суд у особливих порядках кримінального провадження.

Вказується, конвенційним та процесуальним правом особи, яка обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, є право на справедливий суд. Елементом цього права є право на розгляд справи незалежним і безстороннім (неупередженим) судом, встановленим законом (ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 21 КПК України).

Стаття присвячена дослідженню особливостей реалізації та забезпечення права на справедливий суд у особливих порядках кримінального провадження. Акцент зроблено на розгляді права на розгляд справи незалежним і безстороннім (неупередженим) судом, встановленим законом у кримінальному провадженні на підставі угод та у кримінальному провадженні in absentia.

У статті детального проаналізовано практику Касаційного кримінального суду з цих питань та наведено доктринальні аргументи щодо наявних правових позицій.

Зроблено висновок, що у кримінальному провадженні на підставі угод у ситуаціях, коли один з обвинувачених уклав угоду про визнання винуватості, що затверджена судом, а щодо іншого або інших здійснюється розгляд у загальному порядку, у неупередженого спостерігача можуть виникнути сумніви щодо неупередженості складу суду, якщо весь склад суду або деякі судді беруть участь у обох провадженнях. Наявність / відсутність сумніву залежатиме від зв'язку дій обвинувачених, специфіки кримінального правопорушення та фактичних обставин, а також характеру опису фактичних обставин та причетності незасудженої особи у вироку на підставі угоди. Відповідно, у разі заявлення відводу або таких аргументів у апеляційних та касаційних скаргах мають оцінюватися усі ці обставини у світлі правових позицій ЄСПЛ у справах «Mucha v. Slovakia» та «Meng v. Germany».

Аргументовано, що у провадженні in absentia захисник у порядку ч. 4 ст. 46 КПК України може скористатися процесуальним правом обвинуваченого, захист якого він здійснює, ініціювати колегіальний розгляд кримінального провадження в суді першої інстанції відповідно до ч. 2 ст. 31 КПК України, якщо це кримінальне провадження проводиться за відсутності обвинуваченого (in absentia). Позбавлення його такої можливості робить ілюзорним право обвинуваченого на колегіальний склад суду у провадженні in absentia та є загрозою ефективності захисту.

Ключові слова: кримінальне провадження на підставі угод; кримінальне провадження in absentia; неупередженість суду; відвід; захист; процесуальна санкція.

Hloviuk I.V. Some issues of ensuring the right to a fair trial in special criminal proceedings.

It is indicated that the right to a fair trial is a conventional and procedural right of a person accused of committing a criminal offense. An element of this right is the right to have the case heard by an independent and impartial (impartial) court established by law (Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Article 21 of the Criminal Procedure Code of Ukraine).

This article is devoted to the study of the peculiarities of the implementation and enforcement of the right to a fair trial in special criminal proceedings. The focus is on the right to have a case heard by an independent and impartial court, as established by law in criminal proceedings based on agreements and in criminal proceedings in absentia.

The article provides a detailed analysis of the practice of the Cassation Criminal Court on these issues and presents doctrinal arguments regarding the existing legal positions.

It is concluded that in criminal proceedings based on agreements in situations where one of the defendants has entered into a plea agreement approved by the court, and the other defendant or defendants are being tried in the ordinary manner, an impartial observer may have doubts about the impartiality of the court if the entire court or some of the judges are participating in both proceedings. The presence/absence of doubt will depend on the connection between the actions of the defendants, the specifics of the criminal offense and the factual circumstances, as well as the nature of the description of the factual circumstances and the involvement of the uncondemned person in the judgment based on the agreement. Accordingly, in the event of a challenge or such arguments in appeals and cassation complaints, all these circumstances must be assessed in the light of the legal positions of the ECHR in the cases of Mucha v. Slovakia and Meng v. Germany.

It is argued that in proceedings in absentia, the defense counsel, in accordance with Part 4 of Article 46 of the CPC of Ukraine, may exercise the procedural right of the accused, whom he or she is defending, to initiate a collegial review of the criminal proceedings in the court of first instance in accordance with Part 2 of Article 31 of the CPC of Ukraine, if the criminal proceedings are conducted in the absence of the accused (in absentia). Depriving him of this opportunity makes the defendant's right to a collegial court in proceedings in absentia illusory and threatens the effectiveness of the defense.

Key words: criminal proceedings based on agreements; criminal proceedings in absentia; impartiality of the court; recusal; defense; procedural sanction.

Постановка проблеми. Конвенційним та процесуальним правом особи, яка обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, є право на справедливий суд. Елементом цього права є право на розгляд справи незалежним і безстороннім (неупередженим) судом, встановленим законом (ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 21 КПК України). Питання забезпечення цього права неодноразово виникали у різних аспектах у практиці ЄСПЛ та національних судів. Окрема проблематика реалізації зазначеного права є у особливих порядках кримінального провадження: кримінальному провадженні на підставі угод (в силу його спрощеного характеру та відмови обвинуваченого від ряду гарантій права на справедливий суд) та у кримінальному провадженні in absentia (в силу специфіки провадження через відсутність в залі суду обвинуваченого).

Стан опрацювання проблематики. Питання забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні України неодноразово розглядалися О.Р. Балацькою, Г.І. Бережанським, В.В. Березюк, О.В. Бойком, Т.В. Волошанівською, В.В Городовенком, В.О. Гринюком, І.В. Завальнюком, В.А. Завтуром, О.В. Капліною, У.З. Куруц, Т.В. Лотиш, О.Ю. Льошенко, Т.В. Лукашем, С.В. Луніним, А.Б. Медвідь, І.О. Паталахою, М.А. Погорецьким, О.Б. Прокопенком, В.В. Рогальською, С.В. Степановою, М.М. Таусом, Г.К. Тетерятник, О.Г. Яновською та ін. Разом з тим, питання забезпечення права на справедливий суд у особливих порядках кримінального провадження, зокрема, кримінальному провадженні на підставі угод та у кримінальному провадженні in absentia щодо саме права на розгляд справи незалежним і безстороннім (неупередженим) судом, встановленим законом, є малодослідженим. Питання права на розгляд справи незалежним і безстороннім (неупередженим) судом, встановленим законом, у провадженні на підставі угод розглядалося О.В. Капліною та авторкою цієї статті, а у провадженні in absentia – І.В. Басистою, Н.В. Глинською, О.М. Дроздовим.

Метою статті є виокремлення проблемних питань забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні на підставі угод та у кримінальному провадженні in absentia щодо права на розгляд справи незалежним і безстороннім (неупередженим) судом, встановленим законом та формулювання пропозицій щодо тлумачення кримінального процесуального законодавства для їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. ***Кримінальне провадження на підставі угод.*** КПК України не містить спеціальних умов стосовно суду, встановленого законом, у кримінальному провадженні на підставі угод. Утім, ці питання виникали на рівні практики ЄСПЛ та ККС ВС.

Зокрема, у постанові ККС ВС було констатовано порушення права на справедливий суд у контексті складу суду за таких обставин. Обвинувальний акт щодо ОСОБА_16 та ОСОБА_6 у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 307 КК, надійшов до місцевого суду 14 липня 2014 року разом із угодою про визнання винуватості, укладеною між прокурором та обвинуваченою ОСОБА_8 відповідно до статей 469, 472 КПК. На підставі вказаної угоди місцевий суд у підготовчому судовому засіданні 27 листопада 2014 року постановив вирок, за яким засудив ОСОБА_8 за ч. 2 ст. 309 КК до покарання у виді позбавлення волі. При цьому суд у вироку зазначив, що ОСОБА_8 вчинила вказаний злочин за детально викладених у ньому обставин разом ОСОБА_17 за попередньою змовою, та того ж дня постановив ухвалу про призначення до судового

розгляду обвинувального акта ОСОБА_18. Далі суд у тому самому складі розглянув кримінальне провадження щодо ОСОБА_6 та 17 квітня 2015 року постановив стосовно неї обвинувальний вирок. Колегія суддів вважає, що за таких обставин право ОСОБА_6 на розгляд справи законним і неупередженим судом було порушено. Так, постановивши вирок щодо ОСОБА_8 на підставі угоди з прокурором про визнання винуватості, суд у вироку вказав, що остання вчинила вказаний злочин за попередньою змовою з ОСОБА_6, та навів у ньому детальні обставини вчинення злочину. Зокрема, суд зазначив, де та за яких обставин ОСОБА_8 та ОСОБА_6 придбали наркотичний засіб та де і за яких обставин разом його збули. Таким чином, місцевий суд, не дослідивши у судовому засіданні докази щодо висунутого ОСОБА_6 обвинувачення, наперед висловив свою думку про її винуватість у вчиненні кримінального правопорушення. Суду першої інстанції після постановлення ОСОБА_19 необхідно було винести ухвалу про виділення матеріалів щодо ОСОБА_6 в окреме провадження та передати їх у канцелярію суду для проведення автоматизованого розподілу. Однак вказаний суд цього не зробив та після постановлення обвинувального вироку щодо ОСОБА_8 у тому самому складі продовжив розгляд матеріалів провадження ОСОБА_20, що є обґрунтованою підставоюдля сумніву вйого неупередженості. Наведені обставини вказують на те, що кримінальне провадження щодо ОСОБА_21 у суді першої інстанції було розглянуто незаконним складом суду. Усі зазначені порушення Верховний Суд визнає істотними, оскільки вони перешкодили районному суду ухвалити законне та обґрунтоване судове рішення [1].

Відмітимо, що такий підхід підтримано у доктрині. У науці неодноразово зазначалося на сумнівність з позицій забезпечення права на справедливий суд у разі, якщо один і той же склад суду розглядає провадження щодо різних співучасників. Зокрема, вказувалося, що якщо один і той же склад суду розглядає виділене провадження щодо угоди, постановляючи при цьому вирок, то він фактично визнає доведеними наявність фактичних підстав для визнання винуватості. Тобто, навіть формально не постановляючи рішення стосовно особи, провадження щодо якої здійснюється у загальному порядку, і не виходячи за рамки меж судового розгляду, у складу суду вже формується переконання стосовно доведеності фактичних обставин кримінального провадження. Без сумніву, вирок ухвалений на підставі угоди у такому випадку (стосовно однієї із декількох осіб) не має преюдиційного значення для кримінального провадження відносно інших осіб, а визнання винуватості першою не є доказом вини останніх (п. 9 Постанови Пленуму ВССУ «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод від 11 грудня 2015 р.). Проте, внутрішнє переконання стосовно фактичних обставин кримінального провадження вже формується, а тому виникають обґрунтовані сумніви стосовно безсторонності суду при наступному розгляді кримінального провадження у загальному порядку [2, с. 30]. Також наводився аргумент, що один і той самий склад суду не має права розглядати кримінальне провадження щодо осіб, які вчинили кримінальне правопорушення у співучасті, якщо з одним із підозрюваних (обвинувачених) було укладено угоду про визнання винуватості [3, с. 57].

Разом з тим, у іншій постанові ККС ВС продемонстрував дещо інший підхід. Захисник вказував, що суддя був упередженим, оскільки входив до складу колегії суддів ВАКС, яка ухвалила вирок від 17 вересня 2020 року, яким затверджено угоду про визнання винуватості між прокурором та ОСОБА_8[1]. ККС ВС зазначив, що правила, які виключають участь судді у розгляді того чи іншого кримінального провадження регламентовано ст. ст. 75, 76 КПК, однак ці статті не виключають участь судді у розгляді кримінального провадження, якщо він брав участь під час постановлення вироку про затвердження угоди про визнання винуватості в іншому кримінальному провадженні. Стороні захисту було відомо про затвердження угоди про визнання винуватості із ОСОБА_20 , але вона не мала сумнівів у неупередженості колегії суддів, яка розглядала кримінальне провадження. Лише після ухвалення обвинувального вироку захист висловив аргумент про неможливість судді брати участь у кримінальному провадженні. З матеріалів розглядуваної справи вбачається, що ні під час підготовчого судового провадження, ні в ході подальших судових засідань, яких було понад десять, сторона захисту не ставила під сумнів об`єктивність суддів колегії суддів, яка розглядала кримінальне провадження щодо ОСОБА_7 . З огляду на викладене, ККС ВС відхилив аргументи захисника про упередженість місцевого суду [4].

Без сумніву, якщо розглядати це питання лише з позицій формальної наявності окремої обставини, що виключають участь судді в кримінальному провадженні, то ні у ст. 75, ні у ст. 76 КПК України вона не вказана. Відмітимо, до речі, що у науці пропонувалося передбачити заборону на участь судді в розгляді кримінального провадження, якщо в цьому ж кримінальному провадженні

[1] Фактичні обставини полягали у тому, що суди визнали винуватим ОСОБА_7 у тому, що він як радник на громадських засадах Директора ДБР, вступив у спільну змову з ОСОБА_8 , з яким розробили план спільних дій щодо незаконного заволодіння чужим майном в особливо великому розмірі, шляхом обману, а саме - шляхом створення у представників ТОВ «Едельбург Девелопмент» хибного уявлення про можливість закриття кримінального провадження № 62019100000000641 тільки за умови надання неправомірної вигоди Директору ДБР

ним затверджувалась угода про визнання винуватості (примирення) одним з обвинувачених [5, с. 145]. На жаль, ця пропозиція не реалізована.

Утім, проблема є більш глибокою і полягає у тому, чи є підстави у цій ситуації для сумнівів у неупередженості судді навіть при тому, що формально визначеної підстави для відводу немає. У більш ранній практиці ККС ВС визнавав порушення права на справедливий суд у схожій ситуації, що проаналізовано вище. Отже, у контексті відповіді на аргументи про упередженість головуючого суду першої інстанції у постанові ККС ВС було важливо проаналізувати специфіку кримінального провадження, пов'язаність дій співучасників, виклад вироку на підставі угоди.

Саме на це скеровує суди практика ЄСПЛ у справі «Муча проти Словаччини». У цьому рішенні ЄСПЛ визнав, що питання щодо неупередженості судді виникає тоді, коли попереднє судове рішення вже містить детальну оцінку ролі особи, яку судять згодом, у кримінальному правопорушенні, вчиненому кількома особами, і, зокрема, коли це рішення містить конкретну кваліфікацію участі заявника або повинно розглядатися як таке, що встановило, що особа, яку судять згодом, відповідала всім критеріям, необхідним для вчинення кримінального правопорушення. За обставин конкретної справи такі елементи можуть сприйматися як наперед визначення питання вини особи, яку судять у подальшому провадженні, і, відповідно, можуть породжувати об'єктивно виправдані сумніви щодо того, що національний суд мав наперед сформовану позицію щодо суті справи цієї особи вже на початку її судового розгляду (п. 49). ЄСПЛ також зазначив, що вироки, якими були затверджені угоди про визнання винуватості співучасників заявника, містили детальний фактичний опис їхніх злочинів, у тому числі ролі заявника як співвиконавця, причому точний фактичний опис окремих їхніх кримінальних дій був ідентичним точному фактичному опису кримінальних дій, інкримінованих самому заявнику. Хоча ці вироки не містили окремого встановлення вини заявника як такого, їх слід оцінювати з урахуванням конструктивних елементів відповідних складів злочинів, зокрема створення, організації та підтримання злочинного об'єднання, що за своєю природою передбачає скоординовані злочинні дії кількох співучасників. Засудження співучасників заявника за ці злочини на підставі такого опису їхніх кримінальних дій, який включав точне фактичне визначення конкретної ролі заявника, було, в принципі, здатне породити сумніви щодо того, чи не було наперед вирішено питання про те, чи сам заявник відповідав усім критеріям, необхідним для визнання його винним у відповідних кримінальних правопорушеннях (п. 55). Оскільки суд, який розглядав справу заявника, вважав вироки щодо його співучасників частиною доказової бази у справі проти нього, принаймні на перший погляд він мав очевидний стимул зберігати послідовність із попереднім набором своїх рішень, адже будь-які суперечливі висновки у справі заявника могли б підірвати переконливість попередніх вироків (п. 64) [6].

У постанові ККС ВС змістовний наголос зроблено на тому, що «Стороні захисту було відомо про затвердження угоди про визнання винуватості із ОСОБА_20, але вона не мала сумнівів у неупередженості колегії суддів, яка розглядала кримінальне провадження. Лише після ухвалення обвинувального вироку захист висловив аргумент про неможливість судді брати участь у кримінальному провадженні. З матеріалів розглядуваної справи вбачається, що ні під час підготовчого судового провадження, ні в ході подальших судових засідань, яких було понад десять, сторона захисту не ставила під сумнів об`єктивність суддів колегії суддів, яка розглядала кримінальне провадження щодо ОСОБА_7.» [4] Це, з одного боку, ще раз підтверджує наявність у практиці ККС ВС тенденції оцінки активності сторони захисту та оперативного реагування на порушення, але з іншого боку – вказує на потребу змістовної оцінки обставин, які можуть свідчити про упередженість суду.

Кримінальне провадження in absentia. На практиці у судових провадженнях in absentia виникло питання стосовно можливості реалізації права, передбаченого ст. 31 КПК України, щодо можливості за клопотанням обвинуваченого здійснювати колегіальний розгляд проваджень щодо злочинів, за вчинення яких передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк більше десяти років; судом присяжних - щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі. Позиція ККС ВС була такою: «з огляду на недопустимість звуження змісту й обсягу процесуальних прав, указане положення ст. 31 КПК України в системному зв`язку із ч. 4 ст. 46 цього Кодексу не може обмежувати можливість захисника ініціювати колегіальний розгляд справи в інтересах обвинуваченого, натомість відмова захиснику в реалізації цього права порушує конвенційні гарантії справедливості судового розгляду у провадженні in absentia. Отже, якщо захисник уважає, що дотримання прав, свобод і законних інтересів обвинуваченого можливо забезпечити шляхом розгляду кримінального провадження колегіально судом у складі трьох суддів, то він у порядку ч. 4 ст. 46 КПК України має право реалізувати процесуальне право свого підзахисного на подання клопотання про колегіальний розгляд кримінального провадження у суді першої інстанції відповідно до ч. 2 ст. 31 КПК України, у разі здійснення провадження за відсутності обвинуваченого (in absentia).» [7]

Повністю погоджуючись з цією позицією, наведемо ще деякі доктринальні аргументи щодо правильного тлумачення законодавства та перспектив розвитку практики.

Якщо б мова йшла про кримінальне провадження не в умовах in absentia, то ніхто інший, окрім обвинуваченого, не міг би заявити це клопотання. З іншого боку, у провадженні in absentia захисник – це єдина особа, яка може заявити таке клопотання, оскільки обвинувачений не бере участь у судовому провадженні. Положення ч. 2 ст. 31 КПК України є додатковою процесуальною гарантією, спрямованою на забезпечення справедливого судового розгляду, і посилює гарантії прав обвинувачених через колегіальний розгляд (що обумовлено або строком можливого покарання, або посадою обвинуваченого).

Захисник має надавати практичну на ефективну правничу допомогу, що є визнаним міжнародним стандартом. У разі, якщо б обвинувачений брав особисту участь у судовому провадженні, то захисник роз'яснив би право на розгляд провадження колегіально судом у складі трьох суддів, а обвинувачений мав би можливість реалізувати це право або ні, але у будь-якому випадку – маючи про це необхідну інформацію.

Незалежно від особистої участі обвинуваченого, захисник, згідно ч. 1 ст. 47 КПК України, зобов'язаний використовувати засоби захисту, передбачені КПК України та іншими законами України, з метою забезпечення дотримання прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого та з'ясування обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого.

У провадженні in absentia захисник самостійно визначає позицію захисту (при цьому нерідкими є ситуації неможливості погодження її з обвинуваченим) і має діяти, виходячи з переваги інтересів клієнта.

Рада адвокатів України висловила своє бачення щодо участі адвокатів у кримінальних провадженнях за відсутності підозрюваного, обвинуваченого [8]. Рішення Ради адвокатів України є обов'язковими до виконання всіма адвокатами (згідно ст. 57 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). Хоча у рішенні не йдеться про випадок ініціації колегіального розгляду, обов'язковими положеннями, які має враховувати захисник, є такі:

- адвокат зобов'язаний виходити із необхідності забезпечити клієнту права на захист, а також з пріоритетності інтересів такого підзахисного. Неможливість виконання при цьому інших правил адвокатської етики (наприклад, інформування адвокатом клієнта щодо ведення дорученої йому справи) не зумовлює обов'язкової неможливості здійснювати захист особи від кримінального обвинувачення за її відсутності;
- можливість надання правової (правничої) допомоги визначається адвокатом, виходячи з конкретних обставин справи та інтересів клієнта у ній;
- у здійсненні захисту адвокат повинен виходити із пріоритету інтересів його клієнта, що безпосередньо закріплено у ст. 8 Правил адвокатської етики;
- вибір конкретних форм та способів участі в слідчих і процесуальних діях, судових засіданнях у кримінальному провадженні в межах, встановлених чинним законодавством, належить до обсягу поняття «позиція адвоката по справі», втручання до якої заборонене відповідно до п. 11 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»;
- адвокат самостійно формує свою позицію, яка має відповідає стандартам, визначеним в Правилах адвокатської етики. При неможливості застосування всіх правил одночасно, пріоритет мають ті, які спрямовані на забезпечення права на захист. Втручання будь-кого у формування такої позиції адвоката, є неприпустимим;
- адвокат, діючи як захисник відсутньої особи, самостійно визначає свою правову позицію у справі. Ця правова позиція включає в себе форму участі (не участі) в засіданні, заявлення (не заявлення) клопотань, надання (не надання) доказів суду, позицію по суті справи чи клопотання, позицію щодо оскарження судових рішень тощо.

Буквальне тлумачення ст. 31 КПК України є позбавленням самого обвинуваченого додаткової процесуальної гарантії через те, що він не бере особистої участі у провадженні.

У провадженні in absentia сам обвинувачений не може висловити свої волевиявлення щодо складу суду. І хоча він не може цього зробити з причин, які залежать від його волі, відмова його захиснику у такій можливості по суті є санкцією за неявку обвинуваченого. Така санкція у цій ситуації навряд є пропорційною, зважаючи на те, наскільки непростим питанням є забезпечення конвенційних гарантій справедливості судового розгляду у провадженні in absentia [9].

Ці аргументи синхронізуються з такими позиціями практики ЄСПЛ:

- навіть якщо законодавчий орган повинен мати можливість перешкодити невиправданій відсутності обвинуваченого, він не може покарати останнього, створюючи винятки з права на юридичну допомогу. Законна вимога про те, що обвинувачені повинні бути присутніми на судових

слуханнях, може бути дотримана за допомогою інших засобів, окрім позбавлення права на захист («Толмачев проти Естонії» (Tolmachev v. Estonia), 2015, §48);

- аби право на допомогу захисника стало практичним і дієвим, а не лишалось теоретичним, його реалізація не повинна ставитись у залежність від виконання надмірно формальних умов: судові органи повинні забезпечити справедливий характер процесу і, відповідно, стежити за тим, аби адвокат, який бере в ньому участь вочевидь для захисту свого клієнта за його відсутності, отримав можливість робити це («Ван Гейзегем проти Бельгії» (Van Geyseghem v. Belgium) [ВП], 1999, §33; «Пелладоа проти Нідерландів» (Pelladoah v. the Netherlands), 1994, §41) [10, с. 98].

Слід відмітити, що цей підхід підтриманий у доктрині. Зокрема, вказується, що у контексті провадження in absentia обвинувачений фізично не здатен реалізувати своє право на подання клопотання про колегіальний розгляд справи. Водночас відмова захиснику у можливості скористатися цим правом на підставі ч. 4 ст. 46 КПК означає, що гарантія, передбачена ч. 2 ст. 31 КПК, стане недієвою. Це суперечить як принципу практичності (ефективності) правничої допомоги, так і загальній меті кримінального процесу – забезпечити ефективний захист. У контексті положень Конституції України, КПК України, Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також практики ЄСПЛ та Верховного Суду, право захисника реалізувати в інтересах обвинуваченого право на колегіальний розгляд справи у провадженні in absentia є не лише допустимим, але й необхідним. В іншому ж випадку, порушується не лише зміст частини 2 статті 31 КПК, а й основоположне право – на ефективний захист і справедливий суд [11, с. 215].

Щодо цього ж порядку кримінального провадження, ККС ВС сформулював позицію щодо не роз`яснення особисто обвинуваченому можливості розгляду кримінального провадження судом присяжних. Підхід ККС ВС є таким, що стороні захисту було повідомлено про неможливість роз`яснення обвинуваченому права про розгляд справи щодо нього судом присяжних, у зв`язку з розглядом справи за відсутності обвинуваченого («in absentia») в порядку спеціального судового провадження [12]. Утім, це не спростовує позицію, якою визнано, що право заявити клопотання має захисник.

Висновки. У кримінальному провадженні на підставі угод у ситуаціях, коли один з обвинувачених уклав угоду про визнання винуватості, що затверджена судом, а щодо іншого або інших здійснюється розгляд у загальному порядку, у неупередженого спостерігача можуть виникнути сумніви щодо неупередженості складу суду, якщо весь склад суду або деякі судді беруть участь у обох провадженнях. Наявність / відсутність сумніву залежатиме від зв'язку дій обвинувачених, специфіки кримінального правопорушення та фактичних обставин, а також характеру опису фактичних обставин та причетності незасудженої особи у вироку на підставі угоди. Відповідно, у разі заявлення відводу або таких аргументів у апеляційних та касаційних скаргах мають оцінюватися усі ці обставини у світлі правових позицій ЄСПЛ у справах «Mucha v. Slovakia» та «Meng v. Germany».

У провадженні in absentia захисник у порядку ч. 4 ст. 46 КПК України може скористатися процесуальним правом обвинуваченого, захист якого він здійснює, ініціювати колегіальний розгляд кримінального провадження в суді першої інстанції відповідно до ч. 2 ст. 31 КПК України, якщо це кримінальне провадження проводиться за відсутності обвинуваченого (in absentia). Позбавлення його такої можливості робить ілюзорним право обвинуваченого на колегіальний склад суду у провадженні in absentia та є загрозою ефективності захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова ККС ВС від 12 лютого 2019 року, справа № 489/3/15-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80181362.
2. Главюк І.В. Проблемні питання судового провадження на підставі угод: аспекти неупередженості суду. *Юридика*. 2020. № 1. С. 26–31. URL: https://www.researchgate.net/publication/397653487_Glovuk_I_V_Problemni_pitanna_sudovogo_provadzenna_na_pidstavi_ugod_aspekti_neuperedzenosti_sudu_Uridika_2020_No1_S_26-31.
3. Капліна О.В. Проблеми забезпечення розгляду кримінального провадження на підставі угод незалежним і безстороннім судом. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2019. Vol. 26. No. 2. P. 47–58. DOI: 10.31359/1993-0909-2019-26-2-47.
4. Постанова ККС ВС від 12 серпня 2025 року, справа № 991/1710/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129497083.
5. Дробчак Л.В. Процесуальні гарантії неупередженості професійних учасників кримінального провадження. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Харків, 2021. 255 с.
6. Mucha v. Slovakia (Application no. 63703/19). URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:[%2263703/19%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-213853%22]}.

7. Постанова ККС ВС від 05 червня 2025 року, справа № 753/11042/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129138356.
8. Рішення РАУ №183 від 27 грудня 2022 року «Про затвердження роз'яснення щодо участі адвокатів у кримінальних провадженнях за відсутності підозрюваного, обвинуваченого». URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2022-12-27-r-shennya-rau-183_63d129b90a174.pdf.
9. Гловюк І. Питання забезпечення захисником права на справедливий суд у провадженні in absentia. IV Прикарпатський юридичний форум. URL: https://www.researchgate.net/publication/397411363.
10. Посібник зі статті 6 Європейської конвенції з прав людини Право на справедливий суд (кримінальний аспект). Оновлено 31 серпня 2024 року. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_criminal_ukr.
11. Дроздов О.М., Басиста І.В., Глинська Н.В. Колегіальний розгляд кримінального провадження за процедурою in absentia в суді першої інстанції на підставі клопотання захисника. *Правові новели*. 2025. № 26. С. 205-219. DOI https://doi.org/10.32782/ln.2025.26.24.
12. Постанова ККС ВС від 09 жовтня 2025 року, справа № 607/5441/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130956569.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Гловюк І.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.9

ДИСКРЕЦІЯ СТОРОНИ ОБВИНУВАЧЕННЯ У ПОЛЬСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Дуфенюк О.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
факультету № 1 (з підготовки фахівців
для органів досудового розслідування Національної поліції України)
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6529-4036

Дуфенюк О.М. Дискреція сторони обвинувачення у польському кримінальному процесі.
Стаття є запрошенням до широкої дискусії про модель належної правової процедури та межі дискреції суб'єктів процесуальної діяльності. Дослідницька увага спрямована на пізнання польського досвіду правового регулювання підготовчого провадження, зокрема повноважень прокурора, слідчого, дізнавача на цій стадії кримінального процесу. Наголошено, що мета вивчення зарубіжного досвіду полягає не в механічному копіюванні іноземних моделей та підходів, а в формуванні критичного мислення та сприянні пошуку шляхів удосконалення національних правових інститутів у цій сфері. Дослідження складається з трьох частин. У вступній частині висвітлено актуальність теми, короткий аналіз наукових джерел, сформульовано мету. У другій частині розглянуто питання змісту концепту «належна правова процедура» та дискреції сторони обвинувачення під час стадії досудового розслідування. На основі перекладу та тлумачення норм кримінального процесуального законодавства викладено (1) особливості ухвалення рішення про початок провадження; (2) здійснення «провадження перевірки»; (3) можливості проведення процесуальних дій до прийняття постанови про початок слідства; (4) особливості проведення обшуку; (5) особливості визначення допустимості доказів; (6) інститут сигналізації про порушення. Наголошено, що польська Феміда і польське суспільство розуміють важливість дискреції сторони обвинувачення і погоджуються на таке правове регулювання в рамках «суспільного договору». Водночас, звернуто увагу на критику польськими вченими окремих аспектів кримінального процесу, зокрема повноважень прокурора. У висновках викладено узагальнення результатів дослідження. Констатовано, у польському процесуальному кодексі залишається багато «повітря між рядками». Відсутня потреба все «юридизувати». Делегована стороні обвинувачення широка свобода ухвалення процесуальних рішень та проведення процесуальних дій. Така політика доводить, що менш «жорстке» регулювання і більше дискреції для сторони обвинувачення не суперечить змісту верховенства права та практиці ЄСПЛ.

Ключові слова: кримінальний процес, сторона обвинувачення, прокурор, слідчий, поліція, досудове розслідування, криміналістична тактика, процесуальні дії та рішення, процесуальні ризики, докази.

Dufeniuk O.M. Discretion of the prosecuting subjects in the Polish criminal process.
The article is an invitation to a broad discussion on the Due Process Model and the limits of the prosecuting subject's discretion. The research attention is directed to the Polish experience of criminal proceedings legal regulation, in particular the prosecutor's and investigator's powers. It is emphasized that the purpose of studying foreign experience is not to perform mechanical copying of foreign models and approaches. It is important to develop critical thinking, to identify ways to optimize our legal regulation in this field. The study consists of three parts. The introductory part highlights the relevance of the topic, a brief analysis of scientific sources, and formulates the goal. The second part considers the issue of the content of the concept of «due process» and the discretion of the prosecution during the pre-trial investigation stage. In accordance with the provisions of the Polish procedural code, considered: (1) the decisions making process about initiating an investigation; (2) the features of «verifying proceedings»; (3) the possibility of conducting procedural actions before the investigation official start through the relevant resolution; (4) the features of conducting a search as an investigative action; (5) the features of determining the admissibility of evidence; (6) the institution of signals of violation. It is emphasized that the Polish Themis and Polish society understand the importance of the prosecutor's discretion and agree to such legal regulation within the framework of the «social contract». At the same time, attention is drawn to the criticism of Polish scientists regarding certain aspects of

the proceedings, especially in the area of prosecutor's power. The conclusions set out a generalization of the research results. It is stated that the Polish procedural code has a lot of «air between the lines». There is no need to legalize everything. There is a delegation of broad freedom to make procedural decisions and conduct procedural actions by prosecutors and investigators. This policy proves that less strict regulation and more discretion for the prosecuting subjects does not contradict the essence of the rule of law principle and the practice of the ECHR.

Key words: criminal trial, prosecution, prosecutor, investigator, police, pre-trial investigation, forensic tactics, procedural actions and decisions, procedural risks, evidence.

Постановка проблеми. На підтвердження важливості обговорення порушеної проблеми можна навести кілька аргументів. По-перше, пізнання зарубіжного досвіду збагачує наші знання і сприяє переоцінці функціональності певних інститутів, впровадженню кращих практик, виходу з «тунельного» мислення, зосередженого на власній традиції міркувань. Однозначно не слід вже завтра копіювати і застосовувати іноземні підходи та рішення. Без ґрунтовних досліджень і оцінки ризиків, без вивчення ментальних особливостей суспільства, яке толерує такі підходи, розуміння історичної еволюції їх становлення, це було б вкрай необачно, нераціонально, а часом небезпечно. Проте знання і розуміння існування того «іншого» може стати основою для формування власного шляху оптимізації правових інститутів.

По-друге, навколо питання дискреції рішень представників владних повноважень завжди будуть вирувати академічні дискусії, адже не існує «золотого стандарту» визначення її меж, а тому щоразу коли є необхідність зробити вибір алгоритму дій у кожній життєвій ситуації виникає потенційні ризики помилок, недбалості, упередженості, зловживань суб'єктів процесуальної діяльності. Щоби мінімізувати ці загрози, наш законодавець пішов шляхом максимально можливої «юридизації» правил і процедур у КПК. Це, своєю чергою, ускладнило великою мірою практичну реалізацію окремих норм і призвело до стрімкого зростання навантаження на органи досудового розслідування та прокурорів. Чи не кожне ґрунтовне дослідження у галузі кримінального процесуального права говорить про те, що щось й надалі недостатньо врегульовано і треба ще більше, чіткіше, точніше визначити й прописати в законі. Натомість польські колеги, не зважаючи на вказані вище ризики, залишили доволі широкий діапазон для розсуду. Тож видається доцільним і корисним провести побіжний огляд ситуацій у стадії досудового розслідування, де прокурор і слідчий мають делеговану свободу дій при ухваленні процесуальних рішень та застосуванні процесуальних інститутів.

Мета статті – на основі дослідження норм польського національного права сформувати уявлення про дискреційні повноваження сторони обвинувачення у кримінальному процесі.

Стан опрацювання проблематики. Процесуальний статус, функції сторони обвинувачення в українській правовій доктрині були предметом не одного ґрунтовного дослідження. Повноваження прокурора вивчали Р. Гасанов, А. Гнатюк, І. Єна, І. Кісліцина, В. Колодчин, Ю. Коробко, А. Лапкін, Г. Ніколайчук, І. Рогатюк, М. Чорноусько та ін. Статус слідчого аналізували Р. Ботвінов, Л. Гуртієва, І. Зіньковський, О. Кіпер, О. Лисецький, О. Литвинчук, І. Чурікова та ін. Дискреція в правозастосовній практиці також не була залишена без уваги. О. Ботнаренко, О. Білостоцький, А. Грінь, та інші вчені досліджували її сутність, межі та особливості застосування. R. A. Stefański, P. Kardas, K. Dudka, J. Stępień та інші польські правники вивчали проблеми діяльності прокурора у польському процесі.

Водночас серед фахових публікацій та монографічних досліджень крайніх років вкрай мало таких, що стосуються польської регламентації повноважень сторони обвинувачення та/або компаративного дослідження у цій сфері. За винятком праць авторки, які були присвячені проблематиці наукових доказів та висновків експерта у кримінальному процесі [1; 2] прикладом поодиноких досліджень можна назвати статтю О. Березінкова «Польський досвід криміналізації наруги над могилою» [3], яка все ж стосується матеріального, а не процесуального права; статтю В. Федчишиної «Використання спеціальних економічних знань у польському кримінальному процесі: доктринальні погляди та судова практика» [4]. Сказане звісно не виключає потенційної можливості існування інших публікацій, проте є обґрунтовані підстави говорити про доволі низьку активність досліджень у цьому тематичному напрямі.

Виклад основного матеріалу. Модель належної правової процедури *(Due Process Model*) має головним завданням не допустити необґрунтованого обвинувачення, дотриматись установленої процедури, яка ґрунтується на верховенстві права. Автор ідеї диференціації моделей кримінального процесу, Г. Пакер, вдало застосовує метафору: якщо модель боротьби зі злочинністю нагадує конвеєрну лінію засуджень, то модель належної процедури схожа на смугу перешкод для засудження [5, с. 13]. Зміст ідеї належної правової процедури в українській науковій доктрині вдало резюмує В. Михайленко, констатуючи, що на сучасному етапі розвитку кримінального процесу

застосування належної правової процедури має забезпечувати його відповідність стандартам захисту прав людини, єдність змісту та форми кримінального провадження, налагоджену «співпрацю» верховенства права і законності, що в підсумку балансує приватні і публічні інтереси задля досягнення справедливості. Принцип пропорційності та застосування належної правової процедури є перешкодою для свавілля і зловживання учасниками [6, с. 8–9]. Утім не існує єдиного, уніфікованого еталону, тому кожна демократична європейська держава, яка сповідує цінності верховенства права та людських прав шукає власний шлях побудови такої моделі, спосіб комбінування правових норм, політик, правил і процедур. Це зумовлює появу несподіваних підходів і практик, які в одних країнах на законодавчому рівні є неприйнятними, тоді як в інших – вважаються дієвими та ефективними.

Прикладом може слугувати досвід Республіки Польщі в частині правового регулювання кримінального провадження. Для прихильників збереження жорстких доктринальних традицій, позитивістського праворозуміння і потреби максимально все «юридизувати» буде великою дивиною те, що польський прокурор і слідчий можуть 30 днів міркувати і перевіряти, чи є склад кримінального порушення у повідомленні; проводити до початку досудового розслідування не тільки огляд, але й обшуки, допити свідків, допит підозрюваного, відбирати у нього порівняльні зразки для експертиз; протоколи процесуальних дій може складати залучений «протоколянт», а докази отримані з порушеннями процесуальної форми не зумовлюють автоматичного визнання судом недопустимими.

Для кращого розуміння методологічних засад дослідження слід викласти кілька важливих зауваг. По-перше, у зв'язку з обмеженим обсягом статті зосередимо увагу тільки на стадію досудового провадження і звузимо фокус уваги на кілька доволі показових прикладів польських новацій у процедурі кримінального переслідування [7].

По-друге, у польському КПК за загальним правилом слідство проводить прокурор, але він може делегувати проведення всього слідства або окремих процесуальних дій Поліції (§ 1 ст. 311). Повноваження Поліції мають інші органи державної влади: Прикордонна служба, Агентство внутрішньої безпеки, Державна податкова адміністрація, Центральне антикорупційне бюро та Військова поліція, а також інші органи, передбачені окремими положеннями КПК (ст. 312). Роль прокурора у кримінальних справах включає як наглядову діяльність, що здійснюється у співпраці з іншими правоохоронними органами, так і вжиття самостійно дій, пов'язаних з необхідністю встановлення достовірних фактичних даних у кримінальному провадженні [8, с. 466].

Слідчі та дізнавачі працюють поза прокуратурою і прямо не визначені як сторона обвинувачення на рівні закону, проте функціонально їхня діяльність і статус схожі до українського аналогу. Положення § 1 ст. 15 КПК Республіки Польщі визначає, що Поліція та інші органи, що здійснюють кримінальне провадження, виконують доручення суду, судового секретаря та прокурора і проводять дізнання або розслідування під наглядом прокурора в межах, визначених законом. Застосовуючи аналогію, у контексті цього дослідження під концептом «дискреція сторони обвинувачення» розумітимемо можливості ухвалювати процесуальні рішення, застосовувати криміналістичну тактику та вчиняти процесуальні дії прокурорами, слідчими, дізнавачами.

По-третє, цілком очевидно, що дане дослідження потребує перекладу польського правничого тексту, що є справою доволі складною (деталі були висвітлені в окремій публікації [9]). Формулювання певних мовних конструкцій може суттєво відрізнятися від питомо українських зворотів на позначення певних інститутів, криміналістичних тактичних інструментів, процесуальних дій чи рішень. Часом виявляються взагалі відсутні етимологічні відповідники. Тож припускаємо існування альтернативних інтерпретацій окремих термінів та нормативних положень.

Таблиця 1 презентує систематизовані результати дослідження.

Таблиця 1

Дискреція сторони обвинувачення під час стадії досудового розслідування в польському кримінальному процесі

Сфера дії	**Норма КПК Республіки Польщі**	**Дискреція сторони обвинувачення / коментар**
Рішення про початок та/або припинення провадження	п. 11 § 1 ст. 17	– не починати провадження, а початє провадження припинити у зв'язку з появою «інших обставин, які виключають переслідування». ***Коментар:*** *відкритий перелік підстав дає змогу самостійно діагностувати та обґрунтовувати наявність таких «інших обставин»*

Початок слідства або відмова почати слідство	ст. 303	– кримінальне провадження має бути почато невідкладно. ***Коментар:*** *відсутня конкретизація у формі годин, днів на відміну від українського законодавства, де є пряма вказівка впродовж 24 год. внести дані про кримінальне правопорушення до ЄРДР*
Провадження перевірки	ст. 307	– якщо є потреба перевірити відомості про правопорушення, постанова про початок слідства або відмову почати слідство виноситься не пізніше, ніж через 30 днів від отримання повідомлення; – під час такої перевірки не отримуються висновки експертів і не проводяться дії, які потребують складання протоколу, крім протоколу усної заяви і отримання показань свідка, якою є особа, що повідомляє про кримінальне правопорушення. ***Коментар:*** *у польському кримінальному процесі від моменту повідомлення про злочин може місяць тривати перевірка даних, яка по суті не передбачає проведення жодних слідчих дій (бо ж усі вони потребують оформлення протоколу), натомість можна проводити опитування, аналіз даних відкритих джерел тощо. Це кардинально інший підхід, який точно подовжує строки розгляду заяви, але й має свої переваги через можливість пріоритезації поточних завдань, можливість на цьому етапі встановити обставини, які виключають переслідування, і не витрачати даремно ресурси*
Процесуальні дії до прийняття постанови про початок слідства	§ 1 ст. 308	– якщо є нагальна потреба в невідкладний випадках забезпечити захист слідів і доказів від втрати, руйнування, знищення, прокурор або Поліція можуть в кожній справі провести: • огляд місця події, • отримати висновок експерта, • провести обшук та інші дії щодо підозрюваного, у тому числі отримати зразки крові, волосся, інших виділень. ***Коментар:*** *треба звернути увагу, що на відміну від попереднього «провадження перевірки» факт/дата проведення першої процесуальної дії є відправною точкою, по-перше, для обліку часу проведення первинних невідкладних процесуальних дій (усі перелічені дії мають бути проведені протягом 5 днів від моменту першої процесуальної дії (§ 5 ст. 308)); по-друге, для обліку тривалості всього слідства (тривалість слідства або дізнання рахується від моменту проведення першої процесуальної дії КПК (§ 5 ст. 308))*
	§ 2 ст. 308	– можна допитати підозрюваного до винесення постанови про початок слідства, якщо є передумови для ухвалення такого рішення. ***Коментар:*** *підозрюваним є особа, щодо якої винесено постанову про пред'явлення обвинувачення або особа, якій без такої постанови оголошено обвинувачення у зв'язку з проведенням допиту у статусі підозрюваного (ст. 71)*

Обшук	§ 1 ст. 220 § 3 ст. 224	– обшук проводиться за рішенням суду або прокурора – якщо немає господаря приміщення, то залучається хоча б один дорослий мешканець або сусід. ***Коментар:*** *статті, присвячені процесуальній регламентації проведення обшуку, не містять жодних вимог щодо обов'язкової безперервної відеофіксації та залучення понятих (таких учасників польський кримінальний процес взагалі не знає). Водночас, відеозапис може бути проведений при кожній процесуальній дії, яка супроводжується складанням протоколу (§ 1 ст. 147), а в метричка доказів (бірках, які формуються до кожного вилученого об'єкта) передбачено підпис свідка, який підтверджує вилучення об'єктів за відповідних обставин [10, с. 90]*
	ст. 223	– можна провести обшук особи особою протилежної статі. ***Коментар:*** *умовою для застосування цієї норми є факт відсутності можливості забезпечити обшук особи особою тієї ж статі або ж таке забезпечення можливе, але надто складне, тому законодавець вказує, що обшук особою тієї ж статі проводиться «в міру можливості»*
Допустимість доказів	ст. 168а	– допустимі порушення процесуальних норм під час збирання доказів, оскільки докази не можуть бути визнані недопустимими виключно на тій підставі, що вони були отримані з порушенням процесуальних положень або шляхом забороненої дії, зазначеної у § 1 ст. 1 Кримінального кодексу, окрім випадків, коли докази були отримані у зв'язку з виконанням службових обов'язків державною службовою особою, внаслідок: вбивства, навмисного заподіяння тілесних ушкоджень або позбавлення волі. ***Коментар:*** *з позиції української практики фантастична норма, яка зовсім не означає офіційний «дозвіл на порушення», а радше стверджує, що порушення належної процедури за визначеними винятками не можуть звести нанівець усю роботу з розслідування кримінального правопорушення і нівелювати мету досягнення справедливості, можливості для відновлення порушених прав і відшкодування шкоди потерпілому. Водночас, у польській науковій доктрині тривають дебати, а в судовій практиці попри існування такої норми є апелювання до Конституції і визнання недопустимими доказів, отриманих з порушеннями закону, не охопленими винятками ст.168а [11], практика визнання недопустимими доказів, які отримані із «разючими» порушеннями [12] і т.д.*
Сигналізація про порушення	§ 1 ст. 19	– якщо в кримінальному провадженні виявлено серйозне порушення у діяльності державної інституції, місцевої влади або громадської інституції, зокрема, якщо воно сприяє вчиненню злочину, прокурор на стадії досудового провадження повідомляє про це порушення орган, відповідальний за нагляд за відповідним організаційним підрозділом, а за необхідності також відповідні органи контролю; – поліція повідомляє прокурора про будь-які виявлені порушення; – під час повідомлення про порушення можна вимагати надання пояснень у встановлений термін та вжиття заходів для запобігання таким порушенням у майбутньому. Якщо пояснення не надано у встановлений термін, на керівника органу, зобов'язаного надати пояснення, може бути накладено штраф у розмірі до 10 000 злотих. ***Коментар:*** *в такий спосіб презентується участь сторони обвинувачення у превенційній діяльності, спрямованій на усунення причин та умов, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень*

Чи місять такі підходи потенційні ризики для зловживань? Так. Чи призводить це до масових хибних практик? Вочевидь, ні. До ЄСПЛ скарги проти Польщі, звісно, надходять і навіть ухвалюються відповідні рішення (Харжинські проти Польщі, Ратайчик проти Польщі, Красуські проти Польщі, Кравчак проти Польщі, Кудла проти Польщі, Маліновські проти Польщі та ін.), але підстави скарг переважно стосуються надмірної тривалості всього провадження та скарги щодо неефективності національного засобу правового захисту щодо надмірної тривалості провадження (йдеться про відсутність на державному рівні внутрішніх, «домашніх» компенсаційних механізмів відшкодування шкоди особам (простіше кажучи, виплати грошей), щодо яких констатовано факт надмірно тривалого провадження).

І польська Феміда, і польське суспільство розуміють важливість широкої дискреції органів досудового розслідування та прокурора і погоджуються в рамках своєрідного «суспільного договору» про таке. Безперечно, це вияв великої довіри суспільства і визнання авторитету державних інституцій, презумпції компетентності і доброчесності державних службовців. Проте, не будемо ідеалізувати польський досвід. Для об'єктивності дослідження треба вказати й на ризики, які обговорюються в академічних колах. Це, наприклад, вплив політичних процесів на досудове провадження, що виражається у змінах законодавства, які посилюють позиції прокурора «для боротьби з демократичною опозицією» [13, с. 64] або проблема розширення дискреції прокурора до такої межі, коли у світлі конституційного терміну «здійснення правосуддя» постає питання про обмеження прокурором повноважень суду [14], або ж дискусія про «нелегальний спосіб збирання доказів» [15]. Іншими словами, пошук інституційного балансу, балансу ресурсів і завдань, балансу публічних і приватних інтересів продовжується.

Висновки. Дослідження продемонструвало відмінну від української модель належної правової процедури в частині організації досудового процесу. Очевидною рисою польського «підготовчого провадження» є доволі широка дискреція сторони обвинувачення, яка в українському суспільстві зазнала б суттєвої критики з огляду на побоювання потенційних ризиків зловживань, недоброчесності чи упереджень, а зрештою й через ментальну неготовність до спрощення тих політик, правил і процедур, які сьогодні функціонують і дають змогу суворо регламентувати роботу суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності. Проте, переслідуючи таку мету, часом ми ризикуємо створити надмірний тягар для прокурорів та органів досудового розслідування у формі «недосяжного золотого стандарту» процесуальної діяльності. Це інколи невиправдано ускладнює виконання завдань, передбачених ст. 2 українського КПК. Натомість у польському кримінальному процесуальному законодавстві залишається багато «повітря між рядками». Спостерігається відсутність потреби все «юридизувати» і делегована стороні обвинувачення широка автономія, свобода при ухваленні процесуальних рішень та проведенні процесуальних дій. Головний висновок полягає в тому, що польська практика доводить: *менш жорстке регулювання і більша дискреція сторони обвинувачення не суперечать змісту верховенства права та практиці ЄСПЛ*. Утім для реалізації такої кримінальної політики на державному рівні потрібна не тільки норма закону, але й її легітимізація на підставі «суспільного договору», суспільної довіри до органів державної влади, історично зумовлена ментальна готовність делегувати дискреційні повноваження суб'єктам процесуальної діяльності як гарантії того, що у кожній ситуації правозастосування будуть сумлінно застосовані усі необхідні, передбачені законом, процесуальні інститути та криміналістичні засоби для досягнення справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дуфенюк О. Польський досвід підготовки юристів до роботи з науковими доказами у кримінальному провадженні. *Форум Права*. 2019. 57(4). С. 26–37. DOI: 10.5281/zenodo.3403545.
2. Дуфенюк О. Досвід Польщі стосовно участі судового експерта у кримінальному провадженні. *Науковий вісник ЛьвДУВС.* 2018. № 1. С. 298–306.
3. Березніков О. Польський досвід криміналізації наруги над могилою. *Юридичний вісник.* 2023. № 4. С. 146–152. DOI: 10.32782/yuv.v4.2023.19.
4. Федчишина В. Використання спеціальних економічних знань у польському кримінальному процесі: доктринальні погляди та судова практика. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. Вип. 2(2). С. 108–112.
5. Packer H. L. Two Models of the Criminal Process. *University of Pennsylvania Law Review*. 1964. Vol. 113 (1). P. 1–68.
6. Михайленко В. В. Застосування належної правової процедури як завдання кримінального провадження. *Часопис Національного університету «Острозька академія».* 2020. № 1 (21). С. 1–17.
7. Kodeks postępowania karnego. Stan prawny aktualny na dzień: 26.11.2025. Dz.U.2025.0.46 t.j. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. URL: https://lexlege.pl/kodeks-postepowania-karnego.

8. Werbel-Cieślak M. Kilka uwag o obecnej pozycji prokuratora i jego roli w postępowaniu karnym. *Studia Prawnoustrojowe*. 2025. № 70. DOI: 10.31648/sp.11676.
9. Дуфенюк О. Стратегія перекладу польського правового тексту на прикладі термінології кримінального процесу. *Науковий вісник ЛьвДУВС.* 2017. Вип. 1. С. 324–332.
10. Kaczmarek M. Kryminalistyczne badanie miejsca zdarzenia w teorii i praktyce. Wydawnictwo Szkoły Policji w Pile, 2011. 141 s.
11. Stefański R.A. Dopuszczalność w postępowaniu karnym dowodów uzyskanych w sposób nielegalny w toku czynności operacyjno-rozpoznawczych. *Studia Prawnoustrojowe*. 2018. № 41. S. 359–380. URL: https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=786309.
12. Stefański R.A. Zawiadomienie o rażącym naruszeniu obowiązków procesowych przez oskarżyciela publicznego lub prowadzącego postępowanie przygotowawcze. *Ius Novum*. 2025. № 19(1). S. 37–60. URL: https://iusnovum.lazarski.pl/iusnovum/en/article/view/2006.
13. Dudka K. Czynniki kształtujące model postępowania przygotowawczego. *Ius Novum.* 2025. № 19(3). S. 57–65. DOI: 10.26399/iusnovum.v19.3.2025.24/k.dudka.
14. Kardas P. Czy decyzje procesowe prokuratora mogą ograniczać sąd w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości: perspektywa modelowa i zmiany ustawodawcze. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych*. 2025. № 29(4). S. 463–508. DOI: 10.60677/CPKiNP2025.4.4.
15. Rychlewska A. O przepisie art. 168a k.p.k. jako przyzwoleniu na korzystanie w ramach procesu karnego z dowodów zdobytych w sposób nielegalny. *Palestra*. 2016. № 5. URL: https://palestra.pl/pl/czasopismo/wydanie/5-2016/artykul/o-przepisie-art.-168a-k.p.k.-jako-przyzwoleniu-na-korzystanie-w-ramach-procesu-karnego-z-dowodow-zdobytych-w-sposob-nielegalny.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Дуфенюк О.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.102
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.10

ЩОДО ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ПІДСЛІДНОСТІ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЗА ФАКТАМИ БЕЗВІСНОГО ЗНИКНЕННЯ ОСОБИ У ПОСТВОЄННИЙ ПЕРІОД

Кавєріна Т.П.,
старший викладач кафедри криміналістики
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 009-0001-7114-5173
e-mail: 0664191061t@gmail.com

Кавєріна Т.П. Щодо територіальної підслідності у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення особи у поствоєнний період.

Питання визначення підслідності у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення особи внаслідок бойових дій чи пов'язаних з ними обставинами, є надскладним і актуальним вже дванадцятий рік. Лише у 2025 році такий порядок частково врегульовано кримінальним процесуальним законодавством (статті 216, 218, 615)[1], проте це питання все ж залишається чутливим поза межами дії зазначеної норми, адже вона містить ознаки конкурентності та тимчасовості. Саме аналізу необхідності впровадження постійної норми при визначенні територіальної підслідності у зазначеній вище категорії кримінальних проваджень, присвячено цю статтю.

У статті досліджено ряд проблемних питань, пов'язаних з визначенням територіальної підслідності у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення особи, пов'язаними з бойовими діями, що мають не лише процесуальні наслідки у вигляді порушення розумних строків, повноти та ефективності проведення досудового розслідування, а й суспільно етичні – зниження довіри населення до правоохоронних органів під час роботи з вразливими потерпілими.

Визначено, що своєчасне звернення заявника до правоохоронних підрозділів за місцем свого мешкання, в (умовно) більш спокійних регіонах, що не перебувають у безпосередній близькості до зони бойових дій, не за місцем вчинення кримінального правопорушення, внесення саме там відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР)[2], проведення першочергових слідчих (розшукових) дій, призначення необхідних експертиз та постійна взаємодія з оперативними та військовими підрозділами, може призвести до більш швидкого та своєчасного реагування на подію, встановлення місцезнаходження зниклого, а у випадку загибелі розшукуваної особи – її вчасної ідентифікації у найбільш ефективний спосіб, - і є натепер основними чинниками ефективності проведення досудового розслідування.

Окреслено основні моменти, в тому числі й проблемні, які слід врахувати при вирішенні питання визначення територіальної підслідності у зазначеній категорії проваджень.

Наголошено на необхідності внесення змін до статті 218 КПК України з урахуванням аргументів, на які посилається автор статті, бо вони вказують на необхідність врегулювання питання визначення територіальної підслідності на постійній основі. Аргументовано актуальність цього питання протягом тривалого часу після закінчення війни за Незалежність України [3].

Ключові слова: воєнні злочини, територіальна підслідність, зникнення безвісти за особливих обставин, кримінальний процес, досудове розслідування.

Kavierina T.P. To the question of territorial jurisdiction in criminal proceedings concerning the disappearance of persons in the post-war period.

The issue of determining jurisdiction in criminal proceedings involving the disappearance of persons as a result of hostilities or related circumstances has been extremely complex and relevant for twelve years now. Only in 2025 was this procedure partially regulated by criminal procedural legislation (Articles 216, 218, 615), but the issue remains sensitive outside the scope of the aforementioned provision, as it contains elements of competition and temporality. This article is devoted to analysing the need to introduce a permanent norm for determining territorial jurisdiction in the above-mentioned category of criminal proceedings.

The article examines a number of problematic issues related to determining territorial jurisdiction in criminal proceedings involving the disappearance of persons, related to combat operations, which have not only procedural consequences in the form of violations of reasonable time limits, completeness and effectiveness of pre-trial investigations, but also socio-ethical consequences – a decline in public confidence in law enforcement agencies when working with vulnerable victims.

It has been determined that the timely appeal of the applicant to law enforcement agencies at his place of residence, in (relatively) calmer regions that are not in close proximity to the combat zone, not at the place where the criminal offence was committed, the entry of information into the Unified Register of Pre-trial Investigations, conducting initial investigative (search) activities, appointing the necessary expert examinations and maintaining constant interaction with operational and military units, can lead to a faster and more timely response to the incident, establishing the location of the missing person, and, in the event of the death of the person being searched for, their timely identification in the most effective manner, and are currently the main factors in the effectiveness of pre-trial investigations.

The main points, including problematic ones, that should be taken into account when deciding on the issue of territorial jurisdiction in the specified category of proceedings are outlined.

The need to amend Article 218 of the Criminal Procedure Code of Ukraine is emphasised, taking into account the arguments referred to by the author of the article, as they point to the need to regulate the issue of determining territorial jurisdiction on a permanent basis. The relevance of this issue for a long time after the end of the war for Ukraine's independence is argued.

Key words: war crimes, jurisdiction, disappearance under special circumstances, identification of a person, criminal proceedings, pre-trial investigation.

Постановка проблеми: ще з початку війни за Незалежність України постала серйозна проблема актуалізації визначення підслідності у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення особи (військової чи цивільної). Необхідність її вирішення була обґрунтована тотальною неможливістю проведення не лише пошукових заходів на тимчасово окупованих територіях, а й відсутністю чітко регламентованого алгоритму повернення тіл загиблих (померлих) звідти, відсутністю механізму визначення територіальної підслідності під час досудового розслідування подій, що стались на тимчасово окупованих територіях. Відповідно, дистанційно чи посилаючись на документи, видані представниками окупаційної влади, без додаткового дослідження тіла, неможливо було визначення механізму завдання тілесних ушкоджень, ступеню їх тяжкості та встановлення прямого причинно-наслідкового зв'язку між завданням тілесних ушкоджень та настанням смерті. Крім того, з жовтня 2014 року правоохоронні органи України та органи правосуддя було передислоковано з тимчасово окупованих на підконтрольні Уряду території[4] для отримання можливості виконання функціональних обов'язків у законний спосіб. Однак рішення щодо діяльності органів прокуратури та міліції (станом на 2014 рік) приймались на обласних рівнях, відповідно до перерозподілу територіальності судів. Тож вирішення питання територіальної підслідності у всіх кримінальних провадженнях щодо злочинів, учинених на тимчасово окупованих територіях, в тому числі й щодо незаконного позбавлення волі та зникнення безвісти цивільних та військових, потребувало актуалізації відповідно до чинних норм кримінального процесуального права, яких не було.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження питання регулювання підслідності у кримінальних провадженнях, від початку дії кримінального процесуального кодексу в редакції 2012 року, призводили до зміни тлумачень норм статей 216 та 218 КПК України, розмежування повноважень органів досудового розслідування різних правоохоронних структур та упорядкування процесу досудового розслідування від моменту внесення відомостей до ЄРДР. Дослідженню особливостей визначення підслідності присвячено чимало робіт таких визнаних вчених, як Погорецький М.А. [5], Гринюк В.О. [5], Дрозд В.Г. [6], Музиченко О.В. [7], Городецька М.С. [8] та інших. Однак, саме питання необхідності запровадження постійної норми щодо визначення територіальної підслідності у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення цивільних громадян та військовослужбовців, якщо таке зникнення пов'язано з бойовими діями та тимчасовою окупацією країни, на постійній основі – не вивчалось.

Метою дослідження є аналіз наявних норм кримінального процесу та встановлення можливих шляхів вирішення проблематики питання визначення територіальної підслідності у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення цивільних громадян та військовослужбовців, якщо таке зникнення пов'язано з бойовими діями та тимчасовою окупацією країни, на постійній основі.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень статті 2 кримінального процесуального Кодексу України, серед завдань кримінального провадження є охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінальних проваджень [1].

Повертаючись до аналізу подій, що відбулись в період між початком російської агресії та її повномасштабним вторгненням, серед інших, перед правоохоронними органами постало питання проведення висококваліфікованого розслідування у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення цивільних громадян та військовослужбовців, якщо такі зникнення пов'язані безпосередньо з бойовими діями чи обставинами тимчасової окупації, потрапляння в

полон тощо, ідентифікації загиблих внаслідок зазначених обставин. Відповідно до чинного законодавства, проводитись досудове розслідування має тим органом досудового розслідування, на території обслуговування якого таке правопорушення вчинено. Однак, через стрімку окупацію частини Луганської та Донецької областей, анексію АР Крим, відбулись процеси швидкого переміщення особового складу правоохоронних підрозділів на територію, підконтрольну Уряду України, що супроводжувались частковою втратою особового складу, матеріально-технічних ресурсів та службової документації, включаючи матеріали кримінальних справ та проваджень, евакуацію яких не було належним чином організовано. Правоохоронні органи України втратили фактичну можливість проводити слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи на тимчасово окупованих територіях, доступ до яких, через фізичну небезпеку дії фактору непереборної сили було закрито.

Одночасно з цим, внаслідок бойових дій на зазначених територіях, в геометричній прогресії стали зростати факти безвісного зникнення цивільних громадян та військовослужбовців, зросла необхідність ідентифікації невпізнаних трупів, що також стало справжнім викликом для правоохоронців Донеччини та , Луганщини.

Для уникнення колапсу в питаннях досудового розслідування, Генеральна прокуратура України (на період вересня-жовтня 2014 року) прийняла рішення про тимчасову заборону зміни територіальної підслідності у таких провадженнях за органами досудового розслідування Донецької, Луганської областей та АР Крим, закріпивши його у відповідному листі-орієнтуванні для обласних структур прокуратури, одночасно роз'яснивши неможливість будь-яких правостосунків державним правоохоронним органам з так званими правоохоронними органами самопроголошених квазі-республік, що діяли на тимчасово окупованих територіях. Тож, відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 [9] та роз'яснювального листа Генеральної прокуратури України № 14/2/2-67-14741 від 02.10.2014 [10], вказано на неможливість проведення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів на тимчасово окупованих територіях, що було логічно, однак значно ускладнило процес збирання доказів у всіх видах проваджень.

З повномасштабним вторгненням ситуація тільки загострилась.

Більшість кримінальних проваджень за фактами безвісного зникнення цивільних громадян та військовослужбовців, кваліфікується за статтями 115, 146-1 та 438 КК України.

Відповідно до ч.2 ст.216 КПК України, підслідність у кримінальних правопорушеннях, передбачених статтями 115 КК України (додаткова відмітка «зникнення безвісти»), 146-1КК України (Насильницьке зникнення) належить до слідчих органів Національної поліції, а статтею 438 КК України (Воєнні злочини) – слідчих органів безпеки. Ці кримінальні правопорушення віднесено до особливо тяжких злочинів (ст. 12 КК України) [11]. А відтак, безумовне дотримання вимог Закону від самого початку досудового розслідування, стає запорукою набуття чинності вироку суду. Адже, як зазначено та обґрунтовано Погорецьким М.А. та Гринюком В.О., порушення правил підслідності під час досудового розслідування може мати наслідком визнання доказів недопустимими під час судового провадження, оскільки однією з умов допустимості доказів є наявність належного суб'єкта отримання доказів відповідно до ст. 93 КПК України[5, С.65].

Однак, як справедливо стверджує Городецька М.С., через застосування правил альтернативної підслідності за територіальністю та за спеціалізацією – з'явились підстави для виникнення конкуренції суб'єктів кримінального провадження [8, С.65]. У випадку розслідування кримінальних проваджень з первинною правовою кваліфікацією за ст. 438 КК України, конкуренція суб'єктів кримінального провадження виникає між органами досудового розслідування Національної поліції та Служби безпеки України. А у випадку, коли фактично безвісне зникнення особи трактується як самовільне залишення частини (ст. 407 КК України), а у таких випадках досудове розслідування розпочинається за повідомленням військової частини, звідки зник військовослужбовець, конкуренція у суб'єктів підслідності відбувається між органами досудового розслідування Національної поліції та Державного бюро розслідування.

Питання правильності визначення територіальної підслідності, як наголошувалось вище, виникає від моменту внесення відомостей до ЄРДР. Норма статті 214 КПК України не обговорює питання підслідності і не забороняє внесення відомостей про кримінальне правопорушення через те, що вчинене кримінальне правопорушення не підслідне органу, до якого звернувся заявник. Таку особливість підтверджено постановою Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 23 листопада 2021 року у справі № 332/1189/18 [12] де вказано, що приписи частин 1, 2 ст. 214 Кримінального процесуального кодексу України не передбачають обов`язкової вимоги щодо дотримання правил підслідності при внесенні відомостей до ЄРДР. Стаття 214 КПК не містить вказівки і на можливість не вносити відомості, якщо кримінальне правопорушення не підслідне відповідно-

му органу розслідування [13]. Проведення досудового розслідування на певному етапі (тим паче, нетривалому) іншим органом досудового розслідування, ніж тим, який визначено в ст. 216 КПК, не є порушенням вимог кримінального процесуального закону [12].

Питання визначення всіх видів підслідності віднесено у площину діяльності органів прокуратури (ст. 216,218 КПК).

Таким чином, реагуючи на звернення громадян, що містить ознаки кримінального правопорушення, посадова особа, яка має на те повноваження, зобов'язана протягом 24 годин прийняти рішення про внесення відомостей в ЄРДР та розпочати досудове розслідування, про що повідомити прокурора. Вже прокурор, на підставі отриманої інформації, має вирішити питання про визначення підслідності, в тому числі й територіальної. Наразі приймати таке рішення необхідно з огляду на правовий режиму воєнного стану [14].

Слід урахувати, що статтею 615 КПК України, визначається особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану [1],а значить зазначена норма є не лише тимчасовим механізмом регулювання, а й надзвичайно важливим інструментом легалізації здобутих доказів та збереження ефективності слідства без шкоди для основних прав і свобод людини.

Відповідну статтю було доповнено новими положеннями Закону України від 14 квітня 2022 року № 2201-IX щодо здійснення досудового розслідування під час воєнного стану [15].

Водночас, даним Законом України, а також іншими нормативно-правовими актами було недостатньою мірою врегульовано низку питань, пов'язаних із правовою регламентацією окремих напрямів досудового розслідування, що може в подальшому призвести до визнання отриманих доказів недопустимими, або високої ймовірності встановлення фактів, неправомірних дій працівників органів досудового розслідування. Саме тому, відповідні проблемні питання потребували ґрунтовного наукового опрацювання та подальшого вдосконалення на рівні як локальних нормативно-правових актів, так і національного законодавства [16].

Невиправдано велика кількість осіб, зниклих безвісти за особливих обставин з числа цивільних громадян та військовослужбовців, які потягло за собою повномасштабне вторгнення, автоматично призвело до різкого збільшення звернень з питань встановлення їх місцезнаходження, до правоохоронних органів Національної поліції та Служби безпеки України. Громадяни звертались до правоохоронних органів як за місцем свого мешкання, так і за місцем зникнення військовослужбовця. У випадку звернення за місцем мешкання заявника, у найкоротший строк підслідність змінювалась за територіальним органом досудового розслідування, де відбулось зникнення особи. У випадку, коли таке зникнення відбулось на тимчасово окупованій території, така процедура відбувалась в межах закону, по раніше напрацьованому у 2014 році алгоритму дій.

В свою чергу, правоохоронні органи, які здійснюють свої повноваження на територіях, наближених до зони бойових дій, вимушені передислоковуватись вглиб країни, відповідно до оперативної обстановки у зоні їх обслуговування. А це значить, що в першу чергу підлягають евакуації режимно-таємні підрозділи та органи досудового розслідування з їх архівом. Виходячи з аналізу карти бойових дій – передислокація у зворотному напрямку після повномасштабного вторгнення відбувається не часто, через мізерну деокупацію територій.

Таким чином, певні підрозділи органів досудового розслідування Головних управлінь Національної поліції в Луганській, Донецькій, Запорізькій, Херсонській, Харківській, Сумській, Дніпропетровській областях є вже тимчасово релокованими. Відповідно, саме вони і мають у своєму арсеналі левову частку всіх матеріалів досудового розслідування за фактами безвісного зникнення за особливих обставин цивільних громадян та військовослужбовців. Проте, через оперативну ситуацію та надмірне навантаження на слідчих, стан досудового розслідування перебуває не на найкращому рівні. До прикладу, станом на середину 2024 року, лише у провадженні слідчих Бахмутського РВП ГУНП в Донецькій області кримінальних проваджень зазначеної категорії перебувало понад двадцять тисяч. Така ситуація, навіть технічно, унеможливлює проведення досудового розслідування зазначеної категорії кримінальних проваджень.

Ситуація з переміщенням зони бойових дій на територію Курської області Російської Федерації поставила перед органами прокуратури України взагалі неможливе до вирішення питання про визначення територіальної підслідності у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення там громадян України, адже таку територію не внесено до адміністративно-територіального устрою України (стаття 133)[17] і вона не є її частиною. Однак, вчинення кримінальних правопорушень щодо громадян України потребувало правового врегулювання, тож Офісом Генерального прокурора усно погоджено питання щодо проведення досудового розслідування зазначеної категорії проваджень тим територіальним підрозділом, яким було прийнято заяву про зникнення, без подальшого вирішення питання про територіальну підслідність. З точки зору Закону – це неможливо, але з точки зору реальності – такі непроцесуальні рішення допомогли утриманню іміджу дер-

жави у вирішення надчутливого питання. Крім того, у випадку вбивства комбатанта комбатантом, за нормами Міжнародного права – кримінальна відповідальність нівелюється.

Таким чином, врегулювання питання про визначення територіальної підслідності потребувало негайних змін (хоч у тимчасовому порядку), в межах дії норми статті 615 КПК України.

Постійні проблемні питання ефективності досудового розслідування у зазначеній категорії кримінальних проваджень на тлі тяганини призначення різнотипних судових молекулярно-генетичних експертиз, відсутності напрацьованої тактики у цьому питанні та відсутності будь-якого діалогу між родинами зниклих безвісти та загиблих, що призводило до кількамісячного очікування повернення тіл загиблих; тривалої передачі (пересилки) за підслідністю проваджень; неналежного стану їх відпрацювання в цілому, потягло звернення Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісти МВС України до групи народних депутатів України, з ініціативою щодо необхідності внесення тимчасових змін до кримінального кодексу України.

Так, згідно із Законом № 4555-IX від 22.07.2025,[18] частину першу статті 615 доповнено абзацом п'ятнадцятим, у якому вказано, що «під час дії воєнного стану за клопотанням потерпілого, який є близьким родичем чи членом сім'ї особи, яка зникла безвісти за особливих обставин, прокурор своєю вмотивованою постановою може визначити місце проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених статтями 115, 146-1, 438 і 442-1 Кримінального кодексу України, пов'язаних із зникненням особи безвісти за особливих обставин у зв'язку із збройним конфліктом, воєнними діями, тимчасовою окупацією частини території України, за місцем проживання (перебування) потерпілого, який є близьким родичем чи членом сім'ї особи, зниклої безвісти за таких обставин».

Таким чином, тимчасово питання територіальної підслідності Законом врегульовано.

Однак, чи достатньо цього буде у практичній площині досудового розслідування у поствоєнний період, адже за дев'яносто днів після відміни правового режиму воєнного стану всі нормативно-правові акти перейдуть у звичайний режим функціонування, в тому числі й норма про територіальну підслідність повернеться в межі статті 218 КПК України, проте сотні зниклих безвісти не буде знайдено та ідентифіковано, є ймовірність і тимчасово неповної деокупації територій України, а прокурори вимушені будуть змінювати підслідність у звичайному порядку, поза межами дії статті 615 КПК України.

Висновки. На підставі вищевикладеного, логічними вбачаються висновки про те, що наразі процес визначення територіальної підслідності у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення цивільних та військових під час воєнного стану та за обставин, пов'язаних з війною, врегульовано в межах положень статті 615 КПК України. Однак, встановлення (ідентифікація) особи невпізнаного трупа за допомогою різноманітних тактик в межах досудового розслідування доцільне лише за умов достатнього доступу до слідства та правосуддя, бо інше тягне за собою багато невиправданих помилок, що призведуть до сплеску суспільної хвилі негативу. Тож наразі можна зробити висновок про те, що процес визначення територіальної підслідності під час досудового розслідування зазначеної категорії кримінальних проваджень у поствоєнний період однозначно потребує змін. Такі зміни мають мати за основу постійність, а не тимчасовість, адже війна не закінчиться доти, доки останнього воїна не буде знайдено та ідентифіковано, що ще раз підтверджує доцільність позитивного вирішення питання, порушеного автором.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#top (дата звернення 17.12.2025).
2. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: Наказ Офісу Генерального прокурора від 30.06.2020 № 298. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#top (дата звернення 23.12.2025).
3. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу. Закон України від 21.08.2025 № 4579-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20/ed20250821#n18 (дата звернення 17.12.2025).
4. Про визначення територіальної підсудності справ. Вищий Спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Розпорядження від 02.09.2014 № 27/0/38-14. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/rozp_27_0_38_14_2014_09_02.pdf (дата звернення 05.01.2026).
5. Погорецький М.А., Гринюк В.О. Визначення прокурором підслідності кримінального провадження. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 3. С. 60–68. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/583/522.
6. Дрозд В.Г. Щодо місця проведення досудового розслідування. Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики. Харків. 2018. С. 58–60. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/21_11_2018/pdf/26.pdf.

7. Музиченко О.В., Карандась М.В. Визначення підслідності в кримінальному провадженні: актуальний стан. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. Випуск 75 ч. 2 С. 105–111; DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.2.17.
8. Городецька М. Щодо розподілу підслідності на досудовому розслідуванні. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 2 (79). С. 136–143. DOI: https://doi.org/10.32782/2523-4269-2022-79-2-136-143.
9. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text (дата звернення 25.11.2025).
10. Лист Генеральної прокуратури України від 2 жовтня 2014 року № 14/2/2-67вих-14-741.окв. URL: https://dostup.org.ua/request/list_ghienieralnoyi_prokuraturi#incoming-364824 (дата звернення 25.11.2025).
11. Кримінальний кодекс України: Закон України від від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення 24.11.2025).
12. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 23.11.2021 у справі № 332/1189/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101424412 (дата звернення 25.11.2025).
13. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного суду (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРСР, за липень 2022 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Oglyad_KKS_07_2022.pdf (дата звернення 24.11.2025).
14. Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення 02.12.2025).
15. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#n45 (дата звернення 02.12.2025).
16. Drozd, V., Tsutskiridze, M., Burlaka, V., Romanov, M., Pohoretskyi, M. Considerations on the reform of Ukraine's wartime criminal justice system: Consideraciones sobre la reforma del sistema de justicia penal de Ucrania en tiempos de guerra. Cuestiones Políticas. 2020. № 40 (74). P. 779–803. DOI:10.46398/cuestpol.4074.43.
17. Конституція України. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. [Електронний ресурс]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%#top (дата звернення 02.12.2025).
18. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливостей досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із зникненням осіб безвісти за особливих обставин під час дії воєнного стану. Закон України від 22.07.2025 № 4555-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4555-20#n69 (дата звернення 02.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Кавєріна Т.П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.11

СТРАТЕГІЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Книженко С.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики та судової експертології
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1944-4256

Книженко С.О. Стратегія розслідування воєнних злочинів.

У статті проведено комплексний аналіз стратегічних засад розслідування воєнних злочинів в умовах сучасного міжнародного збройного конфлікту, що триває в Україні. Підкреслюється, що воєнні злочини становлять одну з найбільш складних категорій кримінальних правопорушень, які характеризуються високою доказовою складністю, багатовимірністю та необхідністю врахування міжнародних стандартів доказування. Автор наголошує, що значні масштаби місць злочинів, велика кількість потерпілих і свідків, проведення слідчих дій у небезпечних умовах та активне використання цифрових носіїв інформації зумовлюють необхідність розробки цілісної стратегії розслідування, яка б інтегрувала криміналістичні, процесуальні, технічні, організаційні, безпекові та гуманітарні елементи.

Особлива увага приділяється забезпеченню безперервності ланцюга збереження доказів, адже будь-яке порушення може спричинити втрату їх допустимості в міжнародних юрисдикціях. Проаналізовано роль міжнародних стандартів документування, зокрема Міннесотського протоколу, Протоколу Берклі та практики Міжнародного кримінального суду, що визначають вимоги до автентичності й достовірності доказової інформації.

Розкрито значення взаємодії з міжнародними організаціями й правозахисними структурами, які здійснюють незалежну верифікацію цифрових матеріалів і впроваджують інноваційні методи OSINT-аналізу. Крім того, акцент зроблено на безпекових аспектах роботи слідчих у зонах бойових дій, що потребує залучення спеціальних підрозділів і засобів захисту.

Вагому увагу приділено застосуванню сучасних криміналістичних технологій, включно з 3D-сканерами, дронами для аеророзвідки, GPS-навігацією, цифровими картографічними системами, високоточною фото- та відеофіксацією, а також програмним забезпеченням для створення цифрових реконструкцій місця події. Автор доводить, що використання цих технологій дозволяє компенсувати обмеженість можливостей доступу до місць злочинів, зруйнованих інфраструктурних об’єктів або територій, які перебувають під загрозою.

У підсумку робиться висновок, що ефективне розслідування воєнних злочинів можливе лише за умов системного поєднання міжнародних стандартів, технологічних інновацій, належного рівня безпеки й орієнтації на захист прав людини.

Ключові слова: розслідування кримінальних правопорушень, криміналістичне забезпечення, криміналістична методика, стратегія розслідування, воєнні злочини.

Knyzhenko S.O. Strategy for investigating war crimes.

The article examines the key strategic foundations for investigating war crimes committed during the ongoing international armed conflict in Ukraine. War crimes are identified as a highly complex category of offenses due to their evidentiary challenges, the large scale of crime scenes, the number of victims and witnesses, and the necessity to comply with international standards of proof. These factors require a coherent investigative strategy integrating forensic, procedural, technical, organizational, and humanitarian components.

Particular attention is given to maintaining the chain of custody, as any breach may undermine the admissibility of evidence before international jurisdictions. The analysis highlights the importance of international documentation standards, including the Minnesota Protocol, the Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations, and the practice of the International Criminal Court, all of which set requirements for the authenticity and reliability of evidence.

The article also underscores the role of cooperation with international organizations and human rights groups that verify digital materials and apply advanced OSINT methodologies. Security challenges faced by investigators in active combat zones are examined, emphasizing the need for specialized units, protective equipment, and coordinated actions.

Moreover, the study addresses the use of modern forensic technologies such as 3D scanning, drones, GPS systems, digital mapping, and high-resolution imaging, which help compensate for restricted access

to crime scenes and damaged infrastructure. The conclusion stresses that effective investigation of war crimes is possible only through the systematic integration of international standards, technological innovation, investigator safety, and a victim-centered approach rooted in respect for human rights.

Key words: criminal investigation, forensic support, forensic methodology, investigation strategy, war crimes.

Постановка проблеми. Воєнні злочини становлять одну з найтяжчих категорій кримінальних правопорушень. Вони посягають на такі фундаментальні цінності людства як право на життя, гідність, гуманність, безпеку цивільного населення та характеризуються значними масштабами місць подій, великим числом потерпілих і свідків, необхідністю роботи в небезпечних умовах, використанням цифрових носіїв, дотриманням вимогам міжнародних юрисдикцій щодо допустимості та автентичності доказів.

Після початку широкомасштабної збройної агресії проти України питання належного документування та розслідування таких злочинів набуло першочергового значення як для системи національного правосуддя, так і для міжнародних судових інституцій.

Як вірно відмічає В.М. Шевчук, з'являються специфічні вимоги до вирішення тактичних завдань, організації тактичних операцій, проведення окремих слідчих дій [1, с. 44].

Окрім того, необхідність у взаємодії з міжнародними механізмами зумовлюють потребу в розробці цілісної стратегії розслідування, яка б інтегрувала криміналістичні, процесуальні, технічні, організаційні, безпекові та гуманітарні елементи.

Мета дослідження полягає в розкритті стратегічних завдань розслідування воєнних злочинів, які забезпечують ефективність, достовірність доказів і відповідність міжнародним стандартам правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Окремі проблеми розслідування воєнних злочинів розглядалися у працях О.В. Жовтюка, Р.Л. Степанюка, В.В. Тіщенка, Г.К. Тетерятника, В.Ю. Шепітька, К.П. Шевчишиної, інших. Водночас попри наявність криміналістичних рекомендацій, системна наукова розробка криміналістичного забезпечення розслідування воєнних злочинів лише формується.

Стратегічні засади розслідування воєнних злочинів у вітчизняній криміналістичній літературі не розглядалися. Однак, вони потребують розгляду, оскільки спрямовані на недопущення в майбутньому несприятливих ситуацій під час розслідування.

Виклад основного матеріалу. У криміналістичній літературі стратегія розслідування кримінальних правопорушень розглядається як визначення пріоритетних засобів і методів подолання протидії розслідуванню, розроблення найбільш прийнятної моделі розслідування, що визначає судову перспективу кримінального провадження [2, с. 42].

У сучасних умовах цей підхід потребує переосмислення щодо воєнних злочинів. Як вірно відзначає О.В. Жовтюк, такі злочини характеризуються підвищеним рівнем складності доказування, міжнародним резонансом та необхідністю дотримання норм як національного, так і міжнародного кримінального права [3, с. 135].

Варто відзначити, що воєнні злочини можуть бути розглянуті не лише судами України, але й міжнародними судовими інституціями. Так, Україна ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду, що надало йому право розслідувати та переслідувати осіб, відповідальних за воєнні злочини, учинені під час збройного конфлікту в Україні [4].

Це зумовлює покладання на правоохоронні органи, насамперед на слідчих, завдання щодо формування комплексу стратегічних пріоритетів з метою забезпечення оперативності, повноти та об'єктивності розслідування.

Аналіз криміналістичної літератури дозволяє нам окреслити низку стратегічних завдань при розслідуванні воєнних злочинів. Зокрема, важливого значення набуває забезпечення безперервності ланцюга збереження доказів (chain of custody). Його дотримання гарантує перевірюваність, цілісність і достовірність кожного доказу від моменту його виявлення до подання в суд. Порушення цього ланцюга може зумовити визнання доказів недопустимими. Ми погоджуємося з М.І. Пашковським у тому, що згідно норм кримінального процесуального законодавства України ланцюг зберігання міститься в різних протоколах процесуальних дій й забезпечує нерозривність фіксації хронології володіння доказами (усіх форм поводження з доказами) [5, с. 159]. Відзначимо, що стратегія розслідування має передбачати не лише правильний збір доказів, але й створення системи гарантій їхнього безпечного транспортування, зберігання й передачі підрозділам, що здійснюють їх подальше дослідження.

Наступним стратегічним завданням розслідування досліджуваних злочинів є дотримання вимог міжнародних стандартів документування доказової інформації. Зібрані докази воєнних кримінальних правопорушень передаються Міжнародному кримінальному суду, ЄСПЛ, іншим міжнародним

інституціям. Тому важливо, щоб національні підходи до фіксації та зберігання доказів узгоджувалися з нормами Римського статуту, Правил процедури і доказування МКС, а також прецедентною практикою міжнародних трибуналів. Наприклад, протокол Берклі, регламентує роботу з цифровими відкритими джерелами [6]. Міннесотський протокол містить рекомендації щодо розслідування випадків потенційно незаконного позбавлення життя [7].

Варто вказати, що на сьогодні в Україні розроблені стандарти розслідування таких воєнних злочинів як незаконне позбавлення волі, захоплення заручників, жорстоке поводження у формі катування (тортури), нелюдського поводження, умисного спричинення серйозних страждань чи шкоди здоров'ю; незаконна депортація або переміщення; напади на цивільних осіб, цивільні об'єкти та інші аналогічні цілі [8, 9]. Вказані стандарти не охоплюють всіх актуальних питань, однак є орієнтиром для слідчих щодо кваліфікації та розслідування окремих видів воєнних злочинів.

Черговим стратегічним завданням розслідування таких злочинів є налагодження ефективної взаємодії з міжнародними та правозахисними організаціями. Один із експертів зазначив, що війна в Україні є найбільш задокументованою війною у світі [10]. Міжнародні (ООН, ОБСЄ, МКЧХ, МКС) та громадські організації фіксують випадки порушення міжнародного гуманітарного права в Україні, допомагають верифікувати докази. Наприклад, такі правозахисні організації як Bellingcat, Truth Hounds, Центр прав людини ZMINA мають досвід роботи з цифровими доказами, OSINT-технологіями, геолокацією, метаданими та надають допомогу в розслідуванні воєнних злочинів. Така взаємодія забезпечує підвищення об'єктивності результатів розслідування.

Слідуючим стратегічним завданням розслідування воєнних злочинів є забезпечення безпеки учасників слідчих дій, і насамперед СОГ**.** На наш погляд, це завдання має кілька складових. Насамперед, це забезпечення безпеки території, на якій буде проводитися слідча (розшукова) дія. Так, огляд місць подій проводиться досить часто у районах бойових дій або на щойно деокупованих територіях. Як вірно відзначає К.П. Шевчишина, ці місця перебувають під ризиком повторних обстрілів, диверсій або на них залишаються нерозірвані боєприпаси [11, с. 1]. Така ситуація потребує обов'язкового проведення дій, спрямованих на забезпечення безпеки слідчої діяльності (розвідка території, очищення від вибухонебезпечних предметів тощо).

Наступною складовою забезпечення безпеки учасників слідчих дій є забезпечення СОГ належними засобами індивідуального захисту та відповідними технічними засобами захисту. До засобів індивідуального захисту відносяться бронежилети, каски, захисні окуляри. Серед технічних засобів захисту, як вірно відзначив О.М. Дуфенюк, повинні бути: броньований спеціалізований транспорт для переміщення слідчих груп разом з криміналістичною технікою та вилученими доказами; мобільні рефрижератори для транспортування трупів до пунктів проведення судово-медичних розтинів тощо [12, с. 369-371].

Ще одним стратегічним завданням при розслідуванні воєнних злочинів є поєднання класичних криміналістичних прийомів та інноваційних технологій. Так, у реаліях збройного конфлікту слідчий повинен застосовувати інноваційні інструменти, що здатні забезпечити високу точність, масштабність та об'єктивність отриманої інформації. Наприклад, використання 3D-сканування, GPS, дронів, камер з високою роздільною здатністю, ноутбуків із програмами для картографування тощо. В.В. Тіщенко вірно відмічає про необхідність вдосконалення засобів і методів криміналістичної фото-відеофіксації великих площ на певній ділянці місцевості, уражених ракетною або артилерійською зброєю; фіксації ходу і результатів проведення слідчих дій з використанням 3D-сканування, дронів [13, с. 360]. У цьому контексті виправданою є позиція В.Ю. Сокуренка про те, що розслідування воєнних злочинів потребує комплексного забезпечення засобами криміналістичної техніки [14, с. 14]. Використання визначених технологій дозволяє не тільки компенсувати обмеженість можливостей доступу до місць злочинів, а й відтворити механізм учинення злочину з мінімальною похибкою.

Наступним стратегічним завданням при розслідуванні воєнних злочинів є недопущення повторної травматизації потерпілих та свідків. Слідчий повинен враховувати, що свідки й потерпілі часто перебувають у стані посттравматичного стресового розладу, переживають наслідки катувань, сексуального насильства чи примусового переміщення. Це потребує делікатного підходу, уникнення повторної травматизації, застосування спеціальних тактик і технік інтерв'ю. Згідно з Istanbul Protocol (2022), допит жертв тортур повинен проводитися лише у безпечних умовах, із залученням психолога, забезпеченням конфіденційності та правової допомоги [15].

У практиці ЄСПЛ визнано, що ненадання належної психологічної допомоги потерпілим може розглядатися як порушення ст. 3 Конвенції (справа M.C. v. Bulgaria).

Особливу увагу необхідно приділяти допиту дітей, які стали свідками чи жертвами воєнних злочинів. Так, ЄСПЛ у справі *D.V. v. Romania* підкреслив, що повторний допит дитини без належних гарантій є порушенням статті 3 Конвенції. Варто вказати, що на сьогодні в Україні впроваджуються

передові європейські методики допиту дітей. Наприклад, модель Барнахус передбачає проведення інтерв'ю в дружньому середовищі; скорочення повторних допитів задля уникнення повторної травматизації потерпілих; відеозапис допиту та використання його як доказу в суді; використання методики «когнітивного інтерв'ю» для відновлення пам'яті дитини [16].

Наступним стратегічним завданням при розслідуванні воєнних злочинів є використання допомоги спеціалістів, експертів та перекладачів. Так, до складу СОГ, залежно від слідчих ситуацій мають входити: вибухотехніки, судово-медичні експерти, криміналісти, балісти, психологи, інші.

Окрім того, розслідування воєнних злочинів потребує застосування широкого кола судових експертиз: вибухотехнічних, трасологічних, судово-медичних, молекулярно-генетичних, балістичних, комп'ютерно-технічних, портретних, лінгвістичних та інших спеціальних досліджень. Результати експертних досліджень забезпечують наукову обґрунтованість висновків слідства і дозволяють відтворити механізм злочину на основі об'єктивних, відтворюваних даних. За об'єктом дослідження судові експертизи пропонуємо поділити на такі групи: 1) об'єктом дослідження є людина (судово-медичні, психіатричні, біологічні; 2) об'єктом дослідження є матеріальні об'єкти (трасо логічні, балістичні, вибухотехнічні); 3) об'єктом дослідження є документи та повідомлення (лінгвістичні, почеркознавчі, техніко-криміналістичне дослідження документів).

Під час воєнних конфліктів свідками чи потерпілими можуть бути люди з інших держав (іноземні журналісти, волонтери, біженці). Окрім того, значна кількість підозрюваних може не володіти українською мовою. Тому використання допомоги перекладача в таких ситуаціях є обов'язковим. Допити за участю перекладача слідчому варто фіксувати на відеоносіях, оскільки це гарантує:

– захист прав допитуваного;
– можливість повторного аналізу показань;
– виключення маніпуляцій і перекручувань.
– використання в міжнародних судах.

Висновки. Воєнні злочини характеризуються високою доказовою складністю, міжнародним виміром відповідальності та необхідністю дотримання стандартів як національного, так і міжнародного кримінального правосуддя. Відтак, визначення стратегічних завдань розслідування цих кримінальних правопорушень є ключовою умовою підвищення ефективності роботи слідчих органів. Стратегія розслідування воєнних злочинів повинна мати інтегративний, багаторівневий характер і включати доказові, технічні, організаційні, безпекові та гуманітарні компоненти. Стратегічного значення набуває забезпечення безперервності ланцюга збереження доказів і дотримання міжнародних стандартів документування, що гарантує допустимість доказів у національних та міжнародних судах. Значну роль відіграє взаємодія з міжнародними структурами та правозахисними організаціями, які здійснюють незалежну верифікацію доказів. Ефективність розслідування залежить також від належного рівня забезпечення безпеки учасників слідчих (розшукових) дій. Не менш важливим є застосування сучасних криміналістичних технологій, здатних забезпечити точність і масштабність фіксації обстановки. До того ж слідчому необхідно приділяти увагу щодо запобігання повторній травматизації потерпілих і свідків. Окрім того, розслідування воєнних злочинів потребує залучення широкого кола спеціалістів та експертів. У сукупності ці складові формують цілісну стратегію, що дозволяє підвищити об'єктивність розслідування та створити умови для притягнення винних до відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шевчук В.М. Перезавантаження криміналістики в умовах війни: проблеми, завдання, перспективи. *Проблематика документального оформлення, визначення шкоди П 78 та відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок збройної агресії Російської Федерації: тези наук.-практ. конф.* (м. Харків, 22 червня 2022 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2022. *Електронне наукове видання.* С. 40–47 URL: https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/zbirniki_konf/Tezi_konf_22_06_2022.pdf (дата звернення: 12.11.2025).
2. Пряхін Є.В. Криміналістичні засоби та методи розслідування кримінальних правопорушень: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 164 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4380/1.pdf (дата звернення: 12.11.2025).
3. Жовтюк О.В. Актуальні проблеми розслідування воєнних злочинів. *Наука і правоохорона.* 2025. Випуск 3 (69). С. 130–138 DOI: 10.33270/0525693.15.
4. Про ратифікацію Римського статуту та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text (дата звернення: 14.11.2025).
5. Пашковський М.І. Інноваційна наука: пошук відповідей на виклики сучасності: *збірник наукових праць за матеріалами III Міжнародної наукової конференції, м. Могилів-Поділь-*

*ський, 6грудня, 202*4р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2024. С. 157–161. URL: https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/article/view/385/382 (дата звернення: 05.11.2025).
6. Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations. A Practical Guide on the Effective Use of Digital Open Source Information in Investigating Violations of International Criminal, Human Rights and Humanitarian Law. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2024-01/OHCHR_BerkeleyProtocol.pdf. (дата звернення: 10.11.2025).
7. Міннесотський протокол щодо розслідування випадків потенційно незаконного позбавлення життя (2016). Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Нью-Йорк/Женева. 2017. URL: https://icmp.int/wp-content/uploads/2025/05/250313_ICMP_ MINNESOTA-PROTOCOL_UKR_DEF.pdf (дата звернення: 04.11.2025).
8. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина: методичні рекомендації Київ. 2023. 112 с. URL: https://justgroup.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/standart-rozsliduvannya_zagalna-chastyna.pdf (дата звернення: 12.11.2025).
9. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Незаконне позбавлення волі та катування. Київ. 2023. 102 с. URL: https://justgroup.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/standart-rozsliduvannya_katuvannya.pdf (дата звернення: 12.11.2025).
10. Війна РФ проти України – найбільш задокументована війна в історії: діяльність ICPA в Гаазі роз'яснив адвокат. *Freedom: інформаційний портал.* URL: https://uatv.ua/uk/vijna-rf-proty-ukrayiny-najbilsh-zadokumentovana-vijna-v-istoriyi-diyalnist-icpa-v-gaazi-roz-yasnyv-advokat/ (дата звернення: 14.11.2025).
11. Шевчишина К.П. Розслідування воєнних злочинів в Україні. автореф. дис. … 12.00.09. Київ, 2024. 23 с. URL: https://www.navs.edu.ua/files/spec-vchena-rada/srd_26_007_03/2024/avtoref_shevchyshena.pdf (дата звернення: 24.10.2025).
12. Дуфенюк О.М. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 4/2022. С. 369–374. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/88.
13. Тіщенко В.В. Теоретичні і практичні проблеми формування основ воєнної криміналістики. *Вісник Національної академії правових наук України* Том 30. № 3. 2023. С. 357–370. DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-357.
14. Сокуренко В.Ю. Техніко-криміналістичне забезпечення розслідування порушень законів і звичаїв війни. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2023. Випуск 2 (31). С. 11–24. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2023.02.
15. Istanbul Protocol: Manual on the Effective Investigation and Documentation of Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. Geneva : OHCHR, 2022. 192 p. URL: https://www.ohchr.org/en/publications/policy-and-methodological-publications/istanbul-protocol-manual-effective-0 (дата звернення: 15.10.2025).
16. Модель «Барнахус»: Загальна характеристика і впровадження в Україні. Збірка матеріалів із впровадження моделі «Барнахус» в Україні. 52 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/20941/file/BARNAHUS_web.pdf (дата звернення: 12.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.11.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Книженко С.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.1:004.8(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.12

НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ)

Крамаренко К.С.,
студентка 3-го курсу
Полтавського юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0009-2238-8337

Тітко І.А.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права та кримінально-правових дисциплін
Полтавського юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-4126-6967

Крамаренко К.С., Тітко І.А. Напрями використання штучного інтелекту в кримінальних провадженнях (за матеріалами судової практики).

Стаття присвячена комплексному дослідженню сучасного стану та перспектив інтеграції технологій штучного інтелекту в сферу кримінального судочинства України. Актуальність дослідження зумовлена стрімкою трансформацією правової дійсності під впливом цифровізації, що подекуди вимагає переосмислення фундаментальних засад кримінальної юстиції. У роботі проаналізовано дихотомію між потенційним підвищенням ефективності правосуддя та виникненням нових загроз для прав людини, зокрема таких як технології «DeepFake», «галюцинації» великих мовних моделей, складність встановлення умислу в діях автономних систем тощо.

Робота ґрунтується на емпіричному аналізі рішень з Єдиного державного реєстру судових рішень, що дозволяє перейти від теоретичних припущень до вивчення реальних моделей реагування судової системи на цей технологічний злам. При цьому зроблена авторами спроба систематизація розрізнених згадок про штучний інтелект за функціональними напрямами його застосування надала можливість виявити внутрішні суперечності та відсутність єдиної доктрини. Вказане зумовило висновок про існування потреби в науковому опрацюванні та нормативній регламентації процесів використання штучного інтелекту в юридичних процедурах.

У ході дослідження авторами виокремлено та проілюстровано п’ять основних напрямів використання штучного інтелекту в кримінальному провадженні, зокрема: 1) «використання штучного інтелекту як джерела аргументації», що має місце при зверненні учасників кримінального провадження до штучного інтелекту з метою оцінки юридично-значимих фактів (або аргументів опонента), із подальшими спробами використання отриманих результатів для підкріплення власної позиції; 2) «штучний інтелект як елемент предмету доказування», що охоплює випадки доказування фактів використання штучного інтелекту як інструменту протиправної діяльності; 3) «штучний інтелект як об’єкт судово-експертних досліджень», що зумовлено ризиком так званого «дивіденду брехуна» та необхідністю перевірки автентичності цифрових доказів; 4) «перекладання вини на штучний інтелект як стратегія захисту», що має місце у випадках, коли обвинувачені намагаються перекласти відповідальність на автономні алгоритми; 5) «застосування штучного інтелекту в системах предиктивного правосуддя», що передбачає використання штучного інтелекту (до прикладу, системи «Касандра») для прогнозування можливих юридично-значимих ризиків у поведінці особи.

У висновках наголошено на необхідності розробки комплексної нормативної бази та методичних рекомендацій для правників. Автори обґрунтовують доцільність імплементації міжнародного досвіду, зокрема принципів персональної відповідальності користувача за згенерований контент та обов’язкової верифікації даних, підкреслюючи, що штучний інтелект має залишатися допоміжним інструментом, який не може замінити людину-правника.

Ключові слова: штучний інтелект, кримінальне провадження, правова аргументація, доказування, спеціальні знання, судова експертиза, предиктивне правосуддя.

Kramarenko K.S., Titko I.A. Directions for the use of artificial intelligence in criminal proceedings (based on judicial practice materials).

The article provides a comprehensive study of the current state and prospects for integrating artificial intelligence technologies into the criminal justice system of Ukraine. The relevance of this research is driven by the rapid transformation of legal reality under the influence of digitalization, which necessitates a fundamental rethinking of the traditional principles of criminal justice. The study analyzes the dichotomy between the potential for increasing the efficiency of justice and the emergence of new threats to human rights, such as «DeepFake» technologies, «hallucinations» of large language models, and the complexity of establishing intent in the actions of autonomous systems.

The research is based on an empirical analysis of decisions from the Unified State Register of Court Decisions, moving from theoretical assumptions to the study of real models of the judicial system's response to technological disruption. By systematizing scattered references to integrating artificial intelligence based on its functional applications, the authors identify internal contradictions and the current lack of a unified legal doctrine. This underscores the urgent need for scientific development and regulatory frameworks for integrating artificial intelligence use in legal procedures.

The authors identify and illustrate five key directions for the use of integrating artificial intelligence in criminal proceedings: 1) «integrating artificial intelligence as a source of argumentation», where participants use integrating artificial intelligence to evaluate legally significant facts or opponent arguments to strengthen their own position; 2) «integrating artificial intelligence as an element of the subject of proof», covering cases where integrating artificial intelligence is used as a tool for illegal activities; 3) «integrating artificial intelligence as an object of forensic research», necessitated by the «liar's dividend» risk and the need to verify the authenticity of digital evidence; 4) «shifting blame to artificial intelligence as a defense strategy», where the accused attempt to shift responsibility to autonomous algorithms; 5) «integrating artificial intelligence in predictive justice systems», involving the use of systems (e.g., «Cassandra») to predict legally significant behavioral risks and recidivism.

The conclusions emphasize the need for a comprehensive regulatory framework and methodological guidelines for practitioners. The authors advocate for implementing international experience, specifically the principles of personal responsibility for generated content and mandatory data verification, asserting that integrating artificial intelligence must remain an auxiliary tool that cannot replace a human lawyer.

Key words: artificial intelligence, criminal proceedings, legal argumentation, evidence, special knowledge, forensics, predictive justice.

Постановка проблеми. Стрімка інтеграція цифрових технологій у суспільне життя неминуче трансформує й сферу правосуддя. В Україні цей процес має системний, державно підтримуваний характер, що проявляється у впровадженні та модернізації до прикладу таких систем, як Єдиний реєстр досудових розслідувань [1] та інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування «eCase» [2]. На цьому тлі поява та поширення технологій штучного інтелекту є не просто черговим нововведенням, а виглядає як наступний етам еволюції, що ставить перед кримінальною юстицією фундаментальні виклики.

Актуальність теми зумовлена глибокою дихотомією, яку штучний інтелект вносить у кримінальне провадження. З одного боку, Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні передбачає його використання для підвищення ефективності правосуддя, зокрема через аналіз великих масивів даних та автоматизацію рутинних завдань [3]. З іншого боку, як відмічається дослідниками, впровадження штучного інтелекту створює значні етичні та правові загрози. Зокрема, учасники фахових дискусій вказують на ризики упередженості та дискримінації, загрозу інституційній незалежності судової влади через передачу контролю розробникам інструментів обробки даних, а також на проблему відповідальності за помилки й відсутність емпатії та морального розуміння у систем штучного інтелекту [4].

Мета дослідження. Мета дослідження полягає у спробі системного аналізу та класифікації зародкової української юридичної практики щодо використання штучного інтелекту у кримінальному провадженні. Робота ґрунтується на емпіричному аналізі рішень з Єдиного державного реєстру судових рішень, що дозволяє перейти від теоретичних припущень до вивчення реальних моделей реагування судової системи на цей технологічний злам. Спроба систематизація розрізнених згадок про штучний інтелект за функціональними напрямами його застосування виявляє внутрішні суперечності та відсутність єдиної доктрини, що свідчить про нагальну потребу в науковому опрацюванні та нормативній регламентації.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика інтеграції штучного інтелекту в юриспруденцію активно досліджується як в Україні, так і за її межами. Серед вітчизняних науковців внесок у розробку цієї тематики зробили: Я. Берназюк (дослідження практичних аспектів, етичних

та організаційних рамок використання штучного інтелекту в юридичній сфері) [5; 6]; Д. Бєлов, М. Бєлова, І. Рущак (дослідження міжнародного досвіду використання штучного інтелекту в досудовому розслідуванні) [7]; І. Гловюк (дослідження питань кваліфікації використання ChatGPT як «неповаги до суду», а також проблематики використання сторонами штучного інтелекту при складанні процесуальних документів) [8; 9]; М. Карчевський (дослідження штучного інтелекту в контексті кримінального права) [10]; С. Матулєне, В. Шевчук, Ю. Балтрунене (дослідження проблематики застосування технологій штучного інтелекту в діяльності органів правопорядку та юстиції в умовах воєнного стану і глобальних загроз) [11]; Т. Рабко (дослідження прикладного ракурсу використання штучного інтелекту правниками та відповідної судової практики) [12]; О. Радутний (дослідження взаємозв'язку штучного інтелекту та інформаційної безпеки у кримінально-правовій площині) [13]; Д. Тесля, І. Гудима, Т. Плугатор (дослідження проблематики встановлення фактів генерування доказової інформації з використанням штучного інтелекту) [14]; Ж. Удовенко, І. Басиста (дослідження можливих напрямів використання штучного інтелекту в кримінальному процесі в контексті національного і зарубіжного досвіду) [15]; С. Ходжалиєва (дослідження неточностей у роботі штучного інтелекту та їх впливу на судову практику) [16] та ін.[1]

У міжнародному дискурсі ключовими є питання прозорості та (не)упередженості алгоритмів. К. Мур та ін. наголошують на неприпустимості використання «чорних скриньок» у правосудді та обґрунтовують право обвинуваченого розуміти логіку системи, що впливає на його долю [17]. Р. Моввa у своїй соціотехнічній критиці доводить, що системи штучного інтелекту, навчені на історичних даних правоохоронних органів, неминуче відтворюють та легітимізують наявні системні упередження («dirty data, bad predictions») [18]. Практичним прикладом спроби врегулювання цих ризиків є Тимчасова політика щодо використання штучного інтелекту в судовій системі штату Нью-Йорк, яка встановлює принципи відповідальності користувача, обов'язкової перевірки згенерованого контенту та суворого захисту конфіденційної інформації [19].

Виклад основного матеріалу. Вивчення наукових джерел виявляє глибинний конфлікт, що виходить за межі простої технологічної модернізації. Це епістемологічне зіткнення між правовою системою, що базується на принципах людського розуму, верифікованості доказів та змагальності сторін, і генеративним штучним інтелектом, який оперує імовірнісними кореляціями та створює твердження, які далеко не завжди можуть бути перевірені. Саме ця несумісність способів пізнання значною мірою пояснює опір судової системи, яка інтуїтивно захищає власні онтологічні основи.

Аналіз судової практики з Єдиного державного реєстру судових рішень дозволяє виокремити кілька основних напрямів, за якими технології штучного інтелекту інтегруються у кримінальне провадження, демонструючи вкрай різне ставлення суду залежно від ролі, яку відіграє штучний інтелект. Зупинимось на них більш детально та проілюструємо із використанням судової практики.

Напрям 1 «Штучний інтелект як джерело аргументів та доказів». Це доволі поширений напрям, який відображує ситуації, де учасники процесу намагаються використати згенерований штучним інтелектом контент для підсилення своєї позиції та/або аргументації. До прикладу, в одній з судових ухвал відображена ситуація, коли захисник заперечував проти продовження обвинуваченому строку дії запобіжного заходу, вказуючи, що після перевірки штучним інтелектом клопотання прокурора про продовження запобіжного заходу було виявлено, що у клопотанні прокурора не зазначені ризики [20]. В іншому випадку захисник аргументував неможливість задоволення клопотання прокурора про продовження строків досудового розслідування, посилаючись на відповідну оцінку цього клопотання штучним інтелектом [21]. Також в судовій практиці нами було виявлено випадок, коли особа, яка подала касаційну скаргу, серед аргументів вказувала, що судами попередніх інстанцій не були враховані розрахунки, зроблені штучним інтелектом, які підтверджують її невинуватість у вчиненні інкримінованого кримінального правопорушення [22].

Відмітимо, що в практиці можна зустріти й випадки використання штучного інтелекту судами, хоча в подальшому це знаходить негативну оцінку при перегляді відповідних рішень вищими інстанціями. Так, в одному з кримінальних проваджень колегія суддів апеляційного суду, оцінюючи вирок суду першої інстанції, звернула увагу на таке: «зміст вироку, який обтяжений довільним трактуванням загальних понять, тверджень, наведенням теоретичних аспектів права, згенерованих штучним інтелектом «ChatGPT», ставить під сумнів суддівський розсуд та судове тлумачення окремих питань, беручи до уваги суть пред`явленого обвинувачення. … Вирок у такому вигляді без встановлення судом фактичних обставин кримінального провадження в будь-якому разі не може бути законним. …Використання технологій повинно, перш за все, поважати природу судового процесу (пункт 90 висновку КРЄС № 26 (2023) від 1 грудня 2023 року «Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві»). Штучний інтелект може бути корисним та допо-

[1] Безперечно, наведений тут список джерел та науковців не є вичерпним.

міжним інструментом у сфері правосуддя, але не може замінити роль суддів (рішення Верховного Суду від 08 лютого 2024 року у справі 925/200/22)» [23].

Тож, на сьогодні судова практика в межах цього напряму є доволі послідовною у несприйнятті згенерованої штучним інтелектом інформації, оскільки: (а) відповіді штучного інтелекту не визнаються як джерело достовірної науково доведеної інформації (постанова КГС ВС від 08.07.2025 у справі № 925/496/24), (б) такі відповіді не є джерелом доказів у кримінальному провадженні [24]. Практиці також відомі випадки, коли судді розцінювали апелювання до позиції, згенерованої штучним інтелектом (зокрема, ChatGPT), як зловживання процесуальними правами та прояв неповаги до суду [25].

Напрям 2 «Штучний інтелект як елемент предмету доказування». Цей напрям є доволі поширеним в ситуаціях, коли штучний інтелект виступає не інструментом аргументації в процесуальних спорах, а безпосереднім знаряддям злочину, яке має бути досліджене під час судового розгляду. Зокрема, наприклад, йдеться про використання технологій «DeepFake» для створення фейкових відео з метою шахрайства чи несанкціонованого доступу до онлайн-банкінгу [26]. Також фіксуються випадки створення за допомогою штучного інтелекту дипфейк-відеороликів із зображенням реальних осіб для заволодіння коштами громадян шляхом обману [27] та генерації голосу посадових осіб для поширення дезінформації [28]. У таких справах суди змушені розглядати штучний інтелект як об'єктивну реальність та елемент фактичних обставин справи.

У контексті цього напряму варто зазначити, що іноді штучний інтелект використовується зловмисниками як елемент шахрайської схеми, однак не як знаряддя злочину, а як «маркетингова наживка». До прикладу, злочинці використовують термін «штучний інтелект» для надання своїм шахрайським проєктам вигляду інноваційності та технологічності з метою залучення коштів громадян під видом інвестицій в компанію, що нібито займається розробкою продуктів на базі штучного інтелекту [29].

Напрям 3 «Штучний інтелект як об'єкт судово-експертних досліджень». Поширеність контенту, згенерованого штучним інтелектом, доволі часто породжує обґрунтовані сумніви в автентичності цифрових доказів. Учасники провадження все частіше заявляють клопотання про призначення судових експертиз з метою з'ясування, чи не були фото-, аудіо- або відеоматеріали створені або змінені за допомогою штучного інтелекту. Наприклад, в одному з кримінальних проваджень у межах розслідування сторона захисту ставила перед експертом питання щодо можливості виключення застосування штучного інтелекту (зокрема, генераторів голосу) при створенні звукозаписів [30]. В іншій справі обвинувачений просив призначити експертизу фотознімків, посилаючись на можливість їх підроблення шляхом застосування штучного інтелекту [31]. Ще одним прикладом є випадок, коли обвинувачений в суді висловлював переконання у тому, що «в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та насамперед технологій штучного інтелекту (LLM), орган досудового розслідування, діючи в умовах конфлікту інтересів його керівника, сфабрикував аудіозаписи розмов та вчинив дії задля фальсифікації доказів на підтвердження існування «злочинної організації»» [32]. Доволі ілюстративною в цьому контексті є й ситуація, коли учасник процесу просив суд «призначити експертизу щодо фотознімків трупу, наданих Державною спеціалізованою установою «Харківське обласне бюро судово-медичної експертизи». В обґрунтування свого клопотання посилався на ненадання державною установою відеозапису розтину тіла та можливість підроблення знімків, шляхом застосування «штучного інтелекту» … оскільки зазначені фотознімки в матеріалах справи були відсутні, а на теперішній час вони з`явилися. У зв`язку з чим просив призначити судову фототехнічну експертизу для з`ясування справжності фотознімків» [31]. Відмітимо, що стрімке поширення відкритого доступу до технологій на основі штучного інтелекту на сьогодні породжує так званий ефект «дивіденду брехуна» (Liar's Dividend)[1], коли через загальну обізнаність про існування дипфейків стає легше ставити під сумнів і цілком автентичні цифрові докази [33].

Напрям 4 «Перекладання вини на штучний інтелект як стратегія захисту» знаходить відображення в ситуаціях, коли обвинувачені намагаються перекласти відповідальність на автономну систему, заперечуючи наявність власного умислу. Так, у справі щодо розповсюдження дитячої порнографії сторона захисту стверджувала, що інкриміновані зображення були надіслані створеним засудженим штучним інтелектом (роботом) без його відома (однак суд відхилив цю версію, спираючись на інші докази) [34]. Подібним чином, в іншій справі обвинувачений відстоював версію, що всі виявлені на його комп'ютері фотографії були згенеровані штучним інтелектом без його

[1] Термін «дивіденд брехуна» було вперше запропоновано Р. Чесні та Д. Сітрон у праці «Deepfakes and the New Disinformation War». Він характеризує ерозію довіри до цифрових доказів, коли сама лише можливість фальсифікації контенту дозволяє скептично ставитися до будь-яких правдивих записів.

відома [35]. Аналогічну логіку використовував обвинувачений у державній зраді, пояснюючи, що фотографії оборонних укріплень, які з його акаунту були надіслані ворогу, могли бути згенеровані штучним інтелектом без участі самого обвинуваченого [36]. Наразі суди відхиляють такі доводи, проте, думається, що з розвитком автономності штучного інтелекту спростування цієї лінії захисту неминуче ускладниться.

Напрям 5 «Штучний інтелект в системах предиктивного правосуддя». Цей напрям представляє інституційне, санкціоноване державою використання систем, що діють на основі штучного інтелекту, для оцінки майбутніх ризиків [37]. У судових рішеннях згадується система «Касандра», що використовується органами пробації для оцінки ризику рецидиву [38]. Примітно, що подекуди зустрічаються ситуації, коли має місце розбіжність між висновком штучного інтелекту та оцінкою, зробленою людиною на основі всіх матеріалів справи. До прикладу, як відмічено в одній з судових ухвал, «розбіжності щодо рівня ризиків між характеристикою та висновком мають місце тому, що характеристика була підготовлена системою «Касандра», що є штучним інтелектом, а висновок робився на підставі всіх матеріалів, що є в особовій справі, а також висновку психолога» [39]. Це ілюструє практичні ризики, описані у міжнародних дослідженнях науковців: непрозорість логіки та потенційна упередженість штучного інтелекту.

Висновки. Проведений огляд судової практики свідчить, що система кримінальної юстиції України перебуває у доволі фрагментованій фазі реагування на виклики, пов'язані з використанням штучного інтелекту. З огляду на це, вбачається необхідність у таких кроках: 1) розробці комплексної нормативної бази, що регулювала б використання штучного інтелекту в процесуальному праві загалом, і в кримінальному процесі зокрема. За основу можуть бути взяті міжнародні практики, зокрема принципи, закладені в політиці судової системи штату Нью-Йорк: персональна відповідальність користувача за кінцевий продукт, обов'язкова верифікація згенерованих даних та суворі правила захисту конфіденційної інформації [18; 19; 40]; 2) створенні методичних рекомендацій для професійних учасників процесу (суддів, прокурорів, адвокатів). Такі рекомендації мають чітко визначати умови подання згенерованих штучним інтелектом матеріалів, критерії їх оцінк и (з акцентом на надійності та релевантності, а не на джерелі походження). Це дозволить перейти від політики тотального заперечення до виваженої та обґрунтованої оцінки, утверджуючи підхід, який вже знаходить своє відображення у позиціях вищих судових інстанцій. Адже, як слушно вказано в одному з рішень Верховного Суду, «штучний інтелект може бути корисним та допоміжним інструментом у сфері правосуддя, але не може замінити роль суддів» [41].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єдиний реєстр досудових розслідувань / Ген. прокуратура України. Київ, 2025. URL: https://erdr.gp.gov.ua/erdr/erdr.web.system.LoginPage.cls (дата звернення: 21.10.2025).
2. eCase: Інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування «іКейс». *Національне антикорупційне бюро України*. 2025, 3 квіт. URL: https://nabu.gov.ua/tags/ecase (дата звернення: 21.10.2025).
3. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядж. Каб. Міністрів України від 2 груд. 2020 р. № 1556-р. Ред. від 29.12.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text (дата звернення: 21.10.2025).
4. Штучний інтелект в кримінальному правосудді: Discussion paper / Центр Дністрянського. *JustTalk*. 2024, 31 січ. URL: https://justtalk.com.ua/post/shtuchnij-intelekt-v-kriminalnomu-pravosuddi-discussion-paper (дата звернення: 21.10.2025).
5. Берназюк Я. Практичні аспекти використання технології штучного інтелекту в юридичній сфері. *Підготовка та підвищення рівня кваліфікації старших секретарів, секретарів, головних і провідних спеціалістів, консультантів місцевих, апеляційних судів, Вищого антикорупційного суду та Верховного Суду, 19 листопада 2024 року.* Київ: Верхов. Суд, 2024. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2024/108_AI_practice_ bernaziuk.pdf (дата звернення: 22.10.2025).
6. Берназюк Я. Штучний інтелект у діяльності Верховного Суду: етичні та організаційні рамки. *Презентація Посібника з відповідального використання ШІ для правників, 4 вересня 2025 року*. Київ: Верхов. Суд, 2025. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/142_AI_in_SC_Ethical_Organizational_Frameworks_bernaziuk.pdf (дата звернення: 06.11.2025).
7. Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Рущак І.В. Штучний інтелект у досудовому розслідуванні кримінальних справ: окремі питання міжнародної практики. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. С. 818–824. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/324040/314113 (дата звернення: 22.10.2025).

8. Главюк І.В. Покликання стороною провадження на результати, згенеровані ChatGPT: чи це неповага до суду? *Штучний інтелект у правовій практиці: межі та можливості: зб. тез круглого столу, 14 берез. 2025 р.* Львів : ЛьвДУВС, 2025. С. 78–81. URL: https://if.uu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/05/14_03_2025.pdf (дата звернення: 22.10.2025).
9. Главюк І. Використання стороною ШІ у процесуальних документах: (не)зловживання? *Форум з кримінального права та процесу імені Й. Л. Бронза, 29 серпня 2025 року.* Одеса: Рада адвокатів Одес. обл., 2025. DOI: https://doi.org/10.13140/RG.2.2.15577.17760.
10. Карчевський М. Кримінальне право в умовах цифрової трансформації. Від несанкціонованого доступу до «jailbreak» штучного інтелекту : монографія. Харків: Право, 2025. 176 с.
11. Матулєне С., Шевчук В., Балтрунене Ю. Штучний інтелект в діяльності органів правопорядку та юстиції: український та європейський досвід. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2023. Вип. 4. С. 12–46. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.3.2022.02.
12. Рабко Т. Штучний інтелект у ролі консультанта. Чи приймає суд його висновки? *Вища школа адвокатури НААУ*. 2025, 5 серп. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/stucnii-intelekt-u-roli-konsultanta-ci-priimaje-sud-iogo-visnovki (дата звернення: 22.10.2025).
13. Радутний О.Е. Штучний інтелект, інформаційна безпека та законотворчий процес (кримінально-правовий аспект). *Інформація і право*. 2018. № 1. С. 149–158. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/18_3.pdf (дата звернення: 22.10.2025).
14. Тесля Д., Гудима І., Плугатор Т. Допустити не можна відкинути: як довіряти електронним доказам у кримінальному процесі? *JustTalk*. 2025. 6 листоп. URL: https://justtalk.com.ua/post/dopustiti-ne-mozhna-vidkinuti-yak-doviryati-elektronnim-dokazam-u-kriminalnomu-protsesi (дата звернення: 22.10.2025).
15. Удовенко Ж.В., Басиста І.В. Використання штучного інтелекту у кримінальному провадженні: ілюзія чи реальність. *Штучний інтелект у правовій практиці: межі та можливості: зб. тез Всеукр. круглого столу, 15 берез. 2024 р.* Львів: ЛьвДУВС, 2024. С. 188–197. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c84d2676-9629-40ca-b064-a72176a52501/content (дата звернення: 22.10.2025).
16. Ходжалиєва С. «Галюцинації» штучного інтелекту та їх вплив на розгляд судових справ. *Вища школа адвокатури НААУ*. 2025, 8 верес. URL: https://www.hsa.org.ua/lectors/xodzalijeva-salatin/articles/galiucinaciyi-stucnogo-intelektu-ta-yix-vpliv-na-rozgliad-sudovix-sprav (дата звернення: 22.10.2025).
17. Concerning the Responsible Use of AI in the U.S. Criminal Justice System / Moore C., Gill C., Bliss N. et al. *Communications of the ACM*. 2025. Vol. 68, iss. 9. P. 41–44. URL: https://dl.acm.org/doi/10.1145/3722548 (дата звернення: 23.10.2025).
18. Movva R. Fairness Deconstructed: A Sociotechnical View of 'Fair' Algorithms in Criminal Justice. *arXiv:2106.13455*. 2021, 25 Jun. URL: https://arxiv.org/abs/2106.13455 (дата звернення: 23.10.2025).
19. New York State Unified Court System. Interim Policy on the Use of Artificial Intelligence (effective October 2025). URL: https://www.nycourts.gov/LegacyPDFS/a.i.-policy.pdf (дата звернення: 23.10.2025).
20. Ухвала Київського районного суду м. Одеси від 05 квітня 2023 р. у справі № 520/8766/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110040630 (дата звернення: 24.10.2025).
21. Ухвала слідчого судді Жовтневого районного суду Миколаївської області від 15 березня 2023 р. у справі № 477/1012/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110583478 (дата звернення: 24.10.2025).
22. Ухвала Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 31 березня 2025 р. у справі № 743/1378/13-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126289928 (дата звернення: 24.10.2025).
23. Ухвала Київського апеляційного суду від 30 липня 2025 р. у справі № 755/11177/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129699665 (дата звернення: 24.10.2025).
24. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 01 вересня 2025 р. у справі № 991/3222/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129856098 (дата звернення: 24.10.2025).
25. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 28 травня 2025 р. у справі № 991/4110/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127690240 (дата звернення: 24.10.2025).
26. Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 03 липня 2025 р. у справі № 757/31011/25-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128844006 (дата звернення: 24.10.2025).

27. Ухвала Дніпровського районного суду м. Києва від 11 вересня 2025 р. у справі № 755/4126/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130189001 (дата звернення: 24.10.2025).
28. Ухвала Вінницького міського суду Вінницького області від 11 березня 2024 р. у справі № 127/7820/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117696764 (дата звернення: 24.10.2025).
29. Ухвала Одеського апеляційного суду від 25 вересня 2024 р. у справі № 947/17948/24 1 -кс/947/10494/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121963694 (дата звернення: 24.10.2025).
30. Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 10 вересня 2024 р. у справі № 522/25297/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121524211 (дата звернення: 24.10.2025).
31. Ухвала Немишлянського районного суду м. Харкова від 22 вересня 2025 р. у справі № 645/1727/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130499646 (дата звернення: 24.10.2025).
32. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 29 вересня 2025 р. у справі № 991/9651/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130789028 (дата звернення: 24.10.2025).
33. Chesney R., Citron D. Deepfakes and the New Disinformation War: The Coming Age of Post-Truth Geopolitics. *Foreign Affairs*. 2019. URL: https://scholarship.law.bu.edu/shorter_works/76 (дата звернення: 24.10.2025).
34. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27 травня 2025 р. у справі № 161/5016/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127826090 (дата звернення: 24.10.2025).
35. Вирок Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області від 12 березня 2025 р. у справі № 484/4660/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125772125 (дата звернення: 24.10.2025).
36. Вирок Дзержинського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 14 жовтня 2024 р. у справі № 210/3372/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122455692 (дата звернення: 24.10.2025).
37. Ткачук Б. Мін'юст створив штучний інтелект, який аналізуватиме злочинців. Він визначає, чи можуть вони знову щось скоїти. *Hromadske*. 2020, 13 верес. URL: https://hromadske.ua/posts/minyust-stvoriv-shtuchnij-intelekt-yakij-analizuvatime-zlochinciv-vin-viznachaye-chi-mozhut-voni-znovu-shos-skoyiti (дата звернення: 24.10.2025).
38. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 20 липня 2021 р. у справі № 308/7867/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98435140 (дата звернення: 24.10.2025).
39. Ухвала Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 02 червня 2025 р. у справі № 941/456/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127827328 (дата звернення: 24.10.2025).
40. Судова система штату Нью-Йорк встановила правила використання штучного інтелекту суддями та працівниками суду. *Судово-юридична газета*. 2025. 13 жовт. URL: https://sud.ua/uk/news/abroad/343528-sudebnaya-sistema-shtata-nyu-york-ustanovila-pravila-ispolzovaniya-ii-sudyami-i-sotrudnikami-suda (дата звернення: 26.10.2025).
41. Ухвала Касаційного господарського суду Верховного Суду від 08 лютого 2024 р. у справі № 925/200/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116984639 (дата звернення: 26.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Крамаренко К.С., Тітко І.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.163
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.13

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОКУРОРОМ ЗАКОННОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОГЛЯДУ ТРУПА, ПОВ'ЯЗАНОГО З ЕКСГУМАЦІЄЮ

Кривоносов Є.А.,
аспірант кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0009-0000-5567-4561

Кривоносов Є.А. Проблеми забезпечення прокурором законності проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією.

У статті досліджуються проблеми забезпечення законності під час проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією, як різновиду слідчої (розшукової) дії, правовою підставою для проведення якої є постанова прокурора. Автор наголошує, що ця проблематика набуває особливої актуальності в умовах зростання вимог до якості процесуального керівництва прокурора досудовим розслідуванням. Огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією, є однією з найбільш чутливих і складних слідчих (розшукових) дій, оскільки передбачає втручання у сферу посмертної недоторканності людини, зачіпає етичні, релігійні та культурні переконання родичів померлого, а також може мати значний суспільний резонанс. У таких умовах особливої ваги набуває питання дотримання прокурором високих стандартів законності, обґрунтованості та пропорційності при прийнятті рішення про її проведення. Водночас аналіз судової практики свідчить про наявність низки системних проблем, пов'язаних із неналежним оформленням постанов прокурора, недостатньою аргументацією необхідності проведення ексгумації, ігноруванням висновків експертів або передчасністю ініціювання цієї слідчої (розшукової) дії. Такі недоліки створюють ризики визнання отриманих доказів недопустимими, що може суттєво вплинути на результати судового розгляду та ефективність кримінального провадження загалом. Крім того, чинне законодавство не містить чітких критеріїв, які б визначали межі прокурорського розсуду при прийнятті рішення про ексгумацію, а також механізмів врахування позиції родичів померлого, що породжує додаткові правові та етичні колізії. У цих умовах особливої важливості набуває наукове осмислення ролі прокурора як гаранта законності та прав людини у процесі проведення ексгумації, а також вироблення практичних рекомендацій щодо підвищення якості процесуальних рішень. У статті проаналізовано форми реалізації наглядових повноважень прокурора при прийнятті рішення про проведення ексгумації та під час її здійснення, узагальнено судову практику щодо оскарження постанов прокурорів про відмову у проведенні цієї слідчої дії, виявлено типові проблеми аргументації та сформульовано пропозиції щодо вдосконалення прокурорської практики в частині обґрунтування постанов про проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією.

Ключові слова: кримінальне провадження; досудове розслідування; прокурор; нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування; слідчі (розшукові) дії, огляд, огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією.

Kryvonosov Y.A. Issues of prosecutor's ensuring of legality of conducting an inspection of a dead body in connection with exhumation.

The article examines the problems of ensuring legality during the inspection of a body in connection with exhumation, which is a type of investigative (detective) action carried out on the basis of a prosecutor's ruling. The author emphasises that this issue is becoming particularly relevant in the context of increasing demands on the quality of procedural prosecutor's supervision during pre-trial investigations. A body inspection involving exhumation is one of the most sensitive and complex investigative (detective) actions, as it entails interference with a person's posthumous inviolability, affects the ethical, religious, and cultural beliefs of the relatives of the deceased, and may also generate significant public resonance. Under such conditions, the question of the prosecutor's adherence to high standards of legality, justification, and proportionality when deciding to conduct this procedure becomes especially important. At the same time, an analysis of judicial practice reveals a number of systemic problems related to improper preparation of prosecutorial rulings, insufficient justification for the necessity of exhumation, disregard for expert conclusions, or premature initiation of this

investigative (detective) action. Such shortcomings create risks that the obtained evidence may be deemed inadmissible, which can significantly affect the outcome of court proceedings and the overall effectiveness of criminal justice. Moreover, current legislation does not contain clear criteria defining the limits of prosecutorial discretion when deciding on exhumation, nor does it provide mechanisms for considering the position of the relatives of the deceased, which gives rise to additional legal and ethical conflicts. In these circumstances, scientific reflection on the role of the prosecutor as a guarantor of legality and human rights during exhumation, as well as the development of practical recommendations for improving the quality of procedural decisions, becomes particularly important. The article analyses the forms of exercising prosecutorial supervisory powers when deciding on exhumation and during its execution, summarises judicial practice regarding appeals against prosecutorial refusals to conduct this investigative action, identifies typical problems in reasoning, and formulates proposals for improving prosecutorial practice in substantiating rulings to conduct a body inspection in connection with exhumation.

Key words: criminal proceedings; pre-trial investigation; prosecutor; supervision over compliance with the law during pre-trial investigation; investigative (detective) actions; inspection; body inspection in connection with exhumation.

Постановка проблеми. Відповідно до вимог Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) огляд проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення (ст. 237 КПК). Залежно від об'єкта розрізняють такі види огляду: місцевості, приміщення, речей, документів, комп'ютерних даних (ч. 1 ст. 237 КПК), місця вчинення кримінального правопорушення (п. 2 ч. 2 ст. 520 КПК), огляд трупа (ст. 238 КПК) та огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією (ст. 239 КПК) [1]. Особливістю останнього виду огляду є те, що правовою підставою його проведення виступає постанова прокурора. У зв'язку з цим наглядові повноваження прокурора-процесуального керівника при проведенні цього різновиду слідчої (розшукової) дії (далі – СРД) можуть реалізовуватися у двох формах, одна з яких є обов'язковою, а інша – факультативною. Обов'язковою формою є визначення прокурором достатніх підстав для проведення СРД, що забезпечує обґрунтованість процесуального рішення. При цьому мають враховуватися як специфіка самої СРД, її мета та фактичні підстави, так і індивідуальні особливості кримінального провадження, у межах якого вона здійснюється. Факультативною формою наглядових повноважень є особиста участь прокурора у проведенні огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією. Реалізація обох форм наглядових повноважень має суттєве значення, оскільки ексгумація є процесуальною дією з підвищеною етичною чутливістю. Вона передбачає втручання у сферу посмертної недоторканності людини та може спричинити значний психологічний і соціальний резонанс для родичів померлого та суспільства загалом.

Саме тому законодавець покладає повноваження щодо прийняття рішення про проведення ексгумації на прокурора-процесуального керівника, який наділений підвищеним рівнем відповідальності за дотримання принципів законності, поваги до людської гідності та пропорційності втручання. Такий підхід забезпечує додаткові гарантії етичної виваженості й обґрунтованості втручання у сферу, що потребує особливо делікатного ставлення. У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження специфіки реалізації наглядових повноважень прокурора-процесуального керівника під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії.

Стан опрацювання проблематики. Питання визначення процесуальних повноважень прокурора у кримінальному провадженні, структури його процесуального статусу та особливостей реалізації покладених на нього функцій, у тому числі під час проведення слідчих (розшукових) дій, традиційно перебувають у центрі наукових дискусій і практичних досліджень. Така стійка увага зумовлена як високою актуальністю цих питань, так і їхнім ключовим значенням для забезпечення ефективності кримінального провадження.

У науковій літературі зазначена проблематика знайшла відображення у працях таких дослідників, як М.В. Азарова, Ю.П. Аленін, А.М. Бабошин, Р.С. Брухаль, О.О. Буряк, Л.В. Вигівська, Р.Н. Гасанов, І.В. Гловюк, А.Ю. Гнатюк, В.О. Гринюк, І.В. Єрьоменко, О.В. Капліна, І.В. Канфуі, П.М. Каркач, С.О. Кахновець, І.О. Кісліцина, А.О. Коваленко, М.В. Кокошко, Г.Р. Колесник, О.Б. Комарницька, Ю.В. Коробко, О.Є. Кравченко, Л.Ю. Крігер, І.С. Курбатова, Ю.А. Кушнерик, А.В. Лапкін, С.В. Лупашку, В.В. Луцик, І.О. Мерімеріна, Г.В. Мовчан, Є.С. Немчинов, А.І. Палюх, М.А. Погорецький, О.В. Попович, І.В. Рогатюк, Д.Б. Сергеєва, Г.П. Середа, О.В. Соколов, О.С. Старенький, А.Б. Степанов, А.В. Столітній, В. М. Сущенко, М.П. Тахтаров, М.В. Тішин, А.В. Ткач, О.М. Толочко, Г.Є. Тюрін, О.В. Хавалц, Ю.П. Хить, О.О. Цимбалістенко, Д.М. Чорний, М.В. Чорноусько, К.В. Шевцова, О.О. Шпак, І.І. Шульган, С.О. Шульгін, М.Є. Шумило, В.В. Юрченко, В.М. Юрчишин, Ю.В. Юрчишин, В.В. Юсубов, Я.Т. Яворський, Л.Ю. Янкова, а також багатьох інших

учених, які зробили вагомий внесок у розвиток цієї проблематики. Водночас питання забезпечення законності під час проведення слідчих (розшукових) дій, рішення про здійснення яких приймаються безпосередньо прокурором з огляду на їх специфічний характер, досі не стали предметом глибокого та системного наукового аналізу. У цьому контексті варто згадати лише монографію В.І. Галагана та М.Й. Кулик, у якої, однак, основну увагу зосереджено переважно на процесуальному порядку проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією. Натомість питання реалізації наглядових повноважень прокурора-процесуального керівника залишаються фактично поза межами уваги дослідників.

Метою дослідження є комплексний аналіз особливостей реалізації наглядових повноважень прокурора-процесуального керівника під час проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією, виявлення проблем забезпечення законності під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії та формулювання практичних рекомендацій щодо підвищення обґрунтованості й етичної виваженості процесуального рішення щодо проведення або відмови у проведенні цього виду огляду. Для досягнення поставленої мети у статті передбачено виконання таких завдань: проаналізувати форми реалізації наглядових повноважень прокурора-процесуального керівника при прийнятті рішення про проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією, та під час безпосереднього проведення цього різновид огляду; узагальнити судову практику, пов'язану зі скаргами на постанови прокурорів про відмову у проведенні ексгумації, та виявити типові проблеми аргументації; визначити ключові ризики недотримання вимог законності, що можуть призвести до визнання доказів недопустимими; оцінити значення висновків експертів для прийняття рішення про проведення СРД, для своєчасності її проведення та врахування думки родичів у процесі прийняття рішення про ексгумацію; сформулювати пропозиції щодо вдосконалення прокурорської практики у частині обґрунтування постанов про проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до аналізу проблем забезпечення законності під час проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією, доцільно окреслити загальні підходи до правової природи цієї слідчої (розшукової) дії та особливостей її процесуального регулювання. Огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією (ст. 239 КПК) [1], має комплексний характер, поєднуючи процесуальні, організаційно-технічні, криміналістичні та етико-правові аспекти, що зумовлює підвищені вимоги до обґрунтованості рішення прокурора про його проведення. Саме тому аналіз специфіки реалізації наглядових повноважень прокурора-процесуального керівника потребує послідовного розгляду низки складових, які здатні забезпечити результативність проведення цієї СРД: підготовчого етапу, процесуального оформлення постанови, участі експертів, своєчасності ініціювання цієї СРД та інших факторів, що впливають на законність і подальшу допустимість отриманих доказів.

Підготовчий етап проведення цієї СРД, зокрема підготовка постанови як обов'язкової форми участі прокурора, відіграє ключову роль, оскільки саме він формує підґрунтя для законного, пропорційного та етично виваженого проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією. Належне виконання підготовчих дій мінімізує ризики прийняття необґрунтованих рішень, порушення прав учасників провадження та подальшого визнання отриманих доказів недопустимими. На сьогодні в судовій практиці можна зустріти відносно стабільну думку щодо того, що огляд трупа, пов'язаний із ексгумацією, організаційно та технічно належить до складних заходів, тому проведення ексгумації можливе за наявності достатніх відомостей та підстав, які б вказували на таку необхідність [див.: 2; 3]. Вбачається, що такий підхід є абсолютно виправданим. Відповідно, саме на прокурора покладається обов'язок довести необхідність проведення цієї СРД, що випливає із функції прокурорського нагляду, та відобразити належну аргументацію в постанові. При цьому, з психологічної точки зору, ситуація ускладняється тим, що постанова прокурора про проведення ексгумації є остаточною, вона не потребує узгодження з прокурором вищого рівня, не підлягає судовому контролю, що підсвідомо може підштовхувати прокурорів до зниження стандартів обґрунтування цього процесуального рішення. Водночас, на наш погляд, така практика є небезпечною і навіть хибною з позиції перспектив подальшого підтримання публічного обвинувачення в суді, оскільки створює ризик того, що в судовому розгляді отримані в результаті ексгумації докази будуть поставлені під сумнів, як такі, що здобуті на підставі незаконного рішення. Тож, підготовці до такої СРД як огляд трупа, пов'язаного із ексгумацією, зокрема і в контексті складання постанови прокурора, варто приділяти належну увагу, враховуючи при цьому низку рекомендацій, що є суттєвими для проведення саме цієї слідчої дії.

Оскільки, як зазначалося вище, постанова прокурора про проведення огляду трупа, пов'язаного с ексгумацією, не підлягає оскарженню, для виявлення проблемних моментів, ми звернулися до непоодинокої судової практики та узагальнили рішення слідчих суддів, ухвалених за результатами скарг на постанови прокурорів про відмову в задоволенні клопотань про проведення ексгумації.

Це дало змогу виявити проблеми та тенденції аргументації необхідності проведення цієї СРД. Так, узагальнення практики слідчих суддів [4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12] дало можливість виокремити наступні значущі аспекти, врахування яких є вкрай необхідними для забезпечення законності проведення розглядуваної СРД.

Важливим аспектом є чітке дотримання вимог КПК щодо оформлення постанови прокурора як правової підстави для проведення ексгумації. На перший погляд дана проблема може видатися зайвою чи надуманою. Однак, узагальнення практики доводить, що інколи все ж трапляються випадки нехтування представниками сторони обвинувачення очевидними вимогами у документальному оформленні правової підстави для проведення даної СРД. Наприклад, у справі № 521/16109/16-к суддя визнав постанову про ексгумацію трупу та протокол ексгумації трупа недопустимими доказами через те, що вони отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод потерпілої, зокрема: а) у матеріалах кримінального провадження відсутній оригінал постанови про ексгумацію трупа, у той час як копія цього процесуального документа не може бути доказом по справі; б) постанова про ексгумацію трупа складена неуповноваженим суб'єктом; в) у постанові про ексгумації трупа було посилання на кримінальне провадження, якого фактично не існувало [13]. Слід зазначити, що у цьому рішенні суддя констатує порушення кримінального процесуального законодавства, яке діяло станом на 2008 р., однак, на погляд автора, це не знижує ілюстративності наведеного прикладу.

Врахування думки експертів щодо прогнозованої результативності проведення СРД. Ексгумація, як того вимагає КПК, проводиться за участі судово-медичного експерта (ч. 2 ст. 239 КПК України). Водночас, з огляду на відсутність у прокурора спеціальних знань, необхідних для проведення ексгумації, консультативну допомогу відповідних експертів (спеціалістів) варто використати також приймаючи рішення про проведення цієї СРД. Наприклад, у справі № 127/4486/19 перш ніж прийняти постанову про огляд трупа, пов'язаного із ексгумацією, прокурор звернувся до бюро судово-медичної експертизи, де отримав інформацію про неможливість встановити наявність причинного зв'язку між тілесними ушкодженнями та смертю, а також визначити причину смерті після ексгумації. Це було пов'язано з тривалим строком, який пройшов після поховання трупа та трупними змінами, які відбулись впродовж цього часу. При цьому, як було вказано у відповіді з бюро судово-медичної експертизи, експерти можуть вирішити питання щодо причин смерті шляхом вивчення медичної документації. Як наслідок, прокурор прийняв постанову про відмову у задоволенні клопотання потерпілої про огляд трупа, пов'язаного з ексгумацією, а слідчий суддя визнав таке рішення обґрунтованим [5];

Врахування своєчасності та обґрунтованості проведення СРД. Судовій практиці відомі випадки, коли учасники кримінального провадження передчасно заявляють клопотання про проведення цього різновиду огляду. Безперечно, з одного боку затягування із проведенням ексгумації (за умови дійсної її необхідності) загрожує втратою доказів, зважаючи на природні процеси, що відбуваються із трупом з плином часу. Однак, з іншого боку, як вже зазначалось, ексгумація є організаційно і технічно складною слідчою дією, яка до того ж подекуди може входити в конфлікт з морально-етичними цінностями. Відтак, рішення про проведення ексгумації має бути зваженим й обґрунтованим прокурором вже наявними у провадженні доказами.

Розглянемо деякі приклади із судової практики. Наприклад, у справі № 359/ 1334/21 слідчий суддя визнав обґрунтованою постанову прокурора про відмову у проведенні ексгумації, виходячи з того, що на день розгляду клопотання потерпілого у кримінальному провадженні не проведені необхідні СРД для вилучення медичної документації, не проведено судово-медичної експертизи для встановлення причин смерті. Натомість, у подальшому у разі виникнення сумнів у об'єктивності висновків експертизи, буде вирішено питання про наявність підстав для проведення ексгумації [7].

Ще одним прикладом є справа № 761/33562/21, у якій прокурор виніс постанову про відмову в проведенні огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією, посилаючись на те, що у кримінальному провадженні проводиться судово-медична експертиза, результати якої ще не відомі. Питання ексгумації може бути вирішено за запитом відповідного експерта. Слідчий суддя визнав таке процесуальне рішення обґрунтованим та відмовив заявнику у задоволенні скарги на постанову прокурора [6].

Врахування необхідності ексгумації трупа для оцінки вже отриманих доказів на предмет їх достовірності. Судовій практиці відомі випадки, коли слідчі судді задовольняли скарги учасників провадження на постанови прокурорів про відмову в задоволенні клопотання про проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією. При цьому основним аргументом доволі часто слугували розбіжності між окремими доказами (до прикладу, між протоколом огляду місця події (у тому числі огляду трупа)) і висновком експерта за результатами судово-медичної експертизи [9, 10]), а відтак виникала потреба у перевірці таких доказів на предмет їх достовірності.

Для ілюстрації наведемо деякі приклади із судової практики. Так, у справі № 243/62129/17 було встановлено, що згідно з висновком судово-медичної експертизи зуби на час дослідження трупа цілі. Водночас, на зображеннях, долучених до протоколу огляду місця події, зуби частково відсутні та маються незначні пошкодження м'яких тканин лицьової частини голови. Названі тілесні ушкодження у ході дослідження експертом не описані та по ним не надані висновки. Тож, суд визнав ексгумацію необхідною і задовольнив скаргу на постанову прокурора про відмову у проведенні огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією [10]. Аналогічних висновків дійшов суд у справі № 295/5743/22 [9].

Врахування необхідності ексгумації трупа з огляду на раніше допущені процесуальні порушення при отриманні доказового матеріалу. Судовій практиці відомі випадки, коли підставою ексгумації були процесуальні порушення, допущенні органом досудового розслідування під час проведення інших СРД, предметом дослідження яких був труп. Наприклад, у справі № 753/22839/17 потерпілий оскаржував постанову прокурора про відмову у задоволенні клопотання про проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією (мета – відібрання біологічного матеріалу). Це пов'язано з тим, що ідентифікація трупа проводилась по фотознімкам, а біологічний матеріал для ДНК-досліджень не відбирався. Тож, у заявника виникли сумніви щодо прямого родинного зв'язку з померлим. Задовольняючи скаргу, слідчий суддя виходив з того, що органом досудового розслідування допущено процесуальні порушення під час пред'явлення трупа для впізнання. За матеріалами кримінального провадження (йдеться про довідку видану адміністрацією кладовища, дозвіл на захоронення виданий прокуратурою та протокол пред'явлення трупа для впізнання) труп спочатку поховали (08.06.2017), потім отримали дозвіл на його поховання (15.06.2017), а потім пред'явили для впізнання (21.06.2017). Фактично впізнання трупа проводилось за фотознімками, але в протоколі відсутні відомості про це та відсутні фотознімки, за якими проводилось впізнання [8].

Врахування думки родичів особи, щодо тіла якої ставиться питання про ексгумацію. На сьогодні однією із особливостей процесуального порядку проведення цієї СРД є відсутність у прокурора обов'язку враховувати думку родичів особи, щодо тіла якої ставиться питання про ексгумацію. Водночас, в юридичній науці це питання вже було розглянуто (щоправда лише в контексті захисту прав потерпілих), що дало можливість зробити висновок про незахищеність прав потерпілих, які заперечують проти ексгумації, посилаючись на релігійні, етичні переконання тощо. Як вказують науковці, це пояснюється тим, що постанова прокурора про проведення ексгумації не підлягає оскарженню під час досудового розслідування у порядку, передбаченому ст. 303 КПК України. Скарга може бути предметом розгляду лише під час підготовчого провадження у суді (ч. 2 ст. 303 КПК України), що в контексті захисту морально-етичних аспектів втрачає актуальність для заявника, оскільки ексгумація вже буде проведена [див.: 14, с. 148]. Відтак, дослідниками пропонувалось внести зміни до чинного законодавства, спрямовані на забезпечення врахування думки потерпілих при прийнятті прокурором рішення про ексгумацію, а також встановлення процедури попереднього судового контролю у випадку ненадання потерпілими згоди на проведення цієї СРД. Зокрема, Д.Л. Аббасова з метою забезпечення прав та законних інтересів потерпілих у питаннях проведення ексгумації трупів їх близьких родичів пропонувала ч. 1 ст. 239 КПК України «Огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією» викласти у редакції: «Рішення про проведення ексгумації оформлюється постановою прокурора, копія якої вручається потерпілому. Якщо потерпілий заперечує проти проведення слідчої дії, прокурор звертається до суду з клопотанням про надання дозволу на огляд трупа, пов'язаного з ексгумацією. Клопотання розглядається у порядку, передбаченому статтею 163 цього Кодексу. Обов'язок доказування неможливості встановити обставини вчинення кримінального правопорушення у інший спосіб, окрім проведення ексгумації, покладається на прокурора» [14, с. 150]. Підтримуючи таку позицію Д.Л. Аббасової концептуально, та спираючись на власний професійний досвід автора статті, все ж варто вказати на її спірність у частині визначення саме потерпілого як суб'єкта, згоду якого варто отримувати прокурору для проведення ексгумації близького родича. Річ у тім, що з позиції морально-етичних міркувань, на що саме й звертає увагу Д.Л. Аббасова, значення має не процесуальний статус родича похованої особи, а сам факт родинних зв'язків з померлим (який власне й переводить ситуацію в морально-етичну площину, оскільки ексгумація тіла близького родича може завдавати душевних страждань). Відтак, на переконання автора статті, позиція Д.Л. Аббасової може бути удосконалена шляхом заміни у запропонованій нею законопроєктній конструкції потерпілого на близького родича особи, щодо тіла якої ставиться питання про ексгумацію.

Врахування криміналістичних рекомендацій на етапі планування огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією. Безперечно, успіх проведення слідчої дії значною мірою залежить не лише від дотримання вимог кримінального процесуального закону, а й від належної організаційно-криміналістичної підготовки до проведення СРД. Як справедливо наголошувалось науковцями, необхідність приділення належної уваги тактиці проведення такої слідчої дії як ексгумація актуалізується її

мінімальним процесуальним врегулюванням [див.: 15, с. 71]. У цьому контексті варто підтримати позицію М.Й. Кулик, яка рекомендує: а) встановити точне місце поховання трупа, який підлягає ексгумації; б) визначити дату ексгумації, яка не має припадати на релігійні свята, дні народження, смерті чи поминання покійного, щоб не викликати конфліктів на ґрунті релігійних переконань. Разом з цим, рекомендується утриматись від проведення СРД у вихідні та святкові дні, коли на цвинтарі можливе скупчення третіх осіб; в) визначити час ексгумації, враховуючи природні чинники (наприклад, стан ґрунту: сухий, вологий, промерзлий тощо), технічну складність виконання роботи (наприклад, наявність пам'ятників); г) вирішити питання про коло осіб, які можуть взяти участь у СРД (у цьому ключі привертає увагу пропозиція залучити священнослужителя для подолання протидії близьких родичів покійного або мінімізації конфліктних ситуацій, що можуть виникнути під час проведення СРД); д) обрати технічні засоби для розкопки могили та виймання трупа з місця поховання, а також засоби транспортування трупа і предметів, виявлених при ньому; е) підготувати засоби фіксації результатів СРД [15, с. 75–77].

Особиста участь прокурора під час проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією. Дослідження питань нагляду прокурора під час ексгумації вимагає згадати не лише про участь прокурора під час складання постанови (як обов'язкової форми участі) та підготовки до проведення СРД, а також про його участь під час безпосереднього проведення СРД (що є, як ми зазначали вище, факультативною, але бажаною формою, особливо у кримінальних провадженнях де досвід або кваліфікація слідчого не є достатніми). Аналіз судової практики та юридичної літератури дозволяють вказати, що безпосередня участь прокурора під час проведення такої НСРД як огляд трупа, пов'язаний із ексгумацією, має бути спрямована на забезпечення дотримання (а) нормативних вимог; (б) криміналістичних рекомендацій.

Що стосується забезпечення дотримання вимог законодавства, то слід зазначити, що прокурор відповідає за допустимість доказів, зібраних на стадії досудового розслідування. Тож, СРД мають проводитись у відповідності як до вимог кримінального процесуального законодавства, а коли йдеться про ексгумацію – також і у відповідності до законодавства, що регламентує сферу функціонування місць поховання, санітарні норми і т. ін. [16, с. 317]. В протилежному випадку сторона обвинувачення ризикує втратити отримані внаслідок ексгумації доказовий матеріал. Наприклад, у справі № 521/16109/16-к слідчий суддя визнав недопустимими доказами матеріали, отримані за результатами ексгумації трупа з огляду, зокрема, на те, що: акти про ексгумацію залишків трупу та їх транспортування в бюро судово-медичної експертизи, а також акти повторного поховання останків покійної не складалися та не виконувалися; під час ексгумації порушено вимоги санітарних правил, оскільки труна із залишками трупу передавалась потерпілій та знаходилась у її квартирі більше восьми годин [13].

Забезпечення прокурором дотримання криміналістичних рекомендацій під час проведення СРД, на думку автора, є не менш важливим, аніж забезпечення дотримання законності проведення цієї СРД, оскільки саме криміналістична тактика значною мірою визначає коефіцієнт корисної дії від проведеної СРД. У цьому контексті прокурору доцільно організаційно забезпечити та проконтролювати виконання: 1) ознайомлення адміністрації цвинтаря з постановою про проведення ексгумації трупа; 2) видалення сторонніх осіб за умовну межу проведення ексгумації; 3) захист могили від можливих атмосферних опадів; 4) інструктаж учасників СРД; 5) консультації з відповідними експертами [15, с. 101].

Отже, прокурору при підготовці до безпосереднього проведення такої СРД як огляд трупа, пов'язаного із ексгумацією варто враховувати низку рекомендацій, зокрема: (а) чітко дотримуватися вимог КПК щодо оформлення постанови прокурора як правової підстави для проведення ексгумації; (б) враховувати думку судових експертів щодо прогнозованої результативності проведення ексгумації; (в) оцінювати своєчасність та обґрунтованість проведення ексгумації; (г) брати до уваги необхідність ексгумації трупа для оцінки вже отриманих доказів на предмет їх достовірності; (д) оцінювати необхідність ексгумації трупа з огляду на раніше допущені процесуальні порушення при отриманні доказового матеріалу, зважати на можливість нейтралізації допущених раніше порушень без проведення ексгумації (при цьому під час нагляду за проведенням інших СРД (предметом дослідження яких є труп) прокурор повинен не допускати процесуальних порушень, які можуть бути підставою для проведення ексгумації); за можливості враховувати думку родичів особи, щодо тіла якої ставиться питання про ексгумацію; враховувати криміналістичні рекомендації при підготовці до проведення цієї СРД.

Висновки. Огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією, є одним із найбільш чутливих різновидів слідчих (розшукових) дій, оскільки передбачає втручання у сферу посмертної недоторканності людини та може мати значний психологічний і соціальний резонанс. Це зумовлює підвищені вимоги до законності, обґрунтованості та етичної виваженості процесуальних рішень прокурора.

Постанова прокурора є єдиною правовою підставою для проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією, що покладає на прокурора-процесуального керівника особливу відповідальність за визначення достатніх підстав для її проведення. Відсутність судового контролю за цим рішенням підсилює значення стандартів обґрунтування постанови прокурора.

Під час підготовки та проведення цієї СРД наглядові повноваження прокурора реалізуються у двох формах: обов'язковій – прийняття мотивованої постанови про проведення ексгумації, що передбачено ч. 1 ст. 239 КПК; факультативній, оскільки особиста участь прокурора у проведенні огляду трупа не є обов'язковою.

Аналіз судової практики свідчить про наявність типових проблем, які мають місце під час ініціювання, підготовки до проведення та проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією: 1) неналежне оформлення постанови прокурора; 2) відсутність достатньої аргументації необхідності ексгумації; 3) ігнорування думки судових експертів щодо можливості отримання доказів; 4) передчасність або, навпаки, необґрунтоване зволікання з проведенням ексгумації; 5) необхідність ексгумації для перевірки суперечливих доказів; 6) проведення ексгумації як способу усунення процесуальних порушень, допущених раніше.

Судова практика демонструє, що недостатньо обґрунтовані постанови прокурора створюють ризик визнання доказів недопустимими, що ускладнює подальше підтримання публічного обвинувачення та може негативно вплинути на результати судового розгляду.

Важливим елементом забезпечення законності проведення огляду, пов'язаного з ексгумацією, є залучення експертів на етапі прийняття рішення, оскільки прокурор не володіє спеціальними знаннями щодо можливостей та меж судово-медичного дослідження.

Додаткового нормативного врегулювання потребує питання врахування думки родичів померлого, оскільки чинний КПК не передбачає механізму їхнього впливу на рішення про ексгумацію, що може створювати конфлікт між інтересами слідства та етичними, релігійними чи культурними переконаннями сім'ї.

Підвищення стандартів прокурорського нагляду при прийнятті рішень про ексгумацію є необхідною умовою забезпечення законності, етичної виваженості та допустимості отриманих доказів, що детермінується: чітким фіксуванням підстав; використанням судово-медичних знань; оцінкою своєчасності та пропорційності втручання; врахуванням можливих наслідків для дотримання прав учасників кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
2. Ухвала Борщівського районного суду Тернопільської області від 26 червня 2019 р., судова справа № 594/753/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82703067.
3. Ухвала Дарницького районного суду м. Києва від 15 березня 2017 р., судова справа № 753/3930/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/65416844.
4. Ухвала Деснянського районного суду м. Києва від 17 грудня 2019 р., судова справа № 754/17158/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86558794.
5. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 14 березня 2019 р., судова справа № 127/4486/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80528998.
6. Ухвала Шевченківського районного суду м. Києва від 30 вересня 2021 р., судова справа № 761/33562/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101081893.
7. Ухвала Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 19 лютого 2021 р., судова справа № 359/1334/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95115160.
8. Ухвала Дарницького районного суду м. Києва від 12 грудня 2017 р., судова справа № 753/22839/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/71126853.
9. Ухвала Богунського районного суду м. Житомира від 05 липня 2022 р., судова справа № 295/5743/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105164799.
10. Ухвала Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 17 липня 2017 р., судова справа № 243/6229/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/67806949.
11. Ухвала Суворовського районного суду м. Одеси від 29 травня 2018 р., судова справа № 523/5598/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74354623.
12. Ухвала Борщівського районного суду Тернопільської області від 26 червня 2019 р., судова справа № 594/753/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82703067.
13. Ухвала Малиновського районного суду м. Одеси від 10 січня 2018 р., судова справа № 521/16109/16-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/71494133.
14. Аббасова Д.Л. Етичні норми у кримінальному процесі України: монографія / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 328 с.

15. Кулик М.Й. Процесуальний порядок і тактика ексгумації трупа у кримінальному судочинстві України (за матеріалами МВС України): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2011. 138 с.
16. Кримінальний процес: підручник / О.В. Капліна, О.Г. Шило, В.М. Трофименко та ін.; за заг. ред. О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків : Право, 2018. 584 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Кривоносов Є.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.9+004.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.14

ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ НА БАЗІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Мациборська О.М.,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0009-0000-5971-6722

Мациборська О.М. Проблеми впровадження в діяльність правоохоронних органів інформаційних систем на базі штучного інтелекту.

Стаття присвячена аналізу проблем, пов'язаних із запровадженням у діяльність правоохоронних органів інформаційних систем на базі штучного інтелекту. Підкреслюються позитивні аспекти використання систем зі штучним інтелектом для вирішення службових завдань працівниками правоохоронних органів. Описуються напрямки застосування ШІ-систем у правоохоронній діяльності. Водночас окреслюється коло актуальних і потенційних проблем, пов'язаних із застосуванням інтелектуальних систем, які вже обслуговують правоохоронну сферу і можуть використовуватися в майбутньому. Наголошується, що системи на базі штучного інтелекту, розроблені для правоохоронців, мають високий ступінь ризику, загрожуючи реалізації і захисту прав людини. Припускається, що дії правоохоронців внаслідок використання ШІ-систем можуть не відповідати принципу пропорційності. Акцентується увага на питаннях якості ШІ-розробок і даних, на яких вони навчаються, і пов'язаних із цим проблем відповідальності і політики прозорості виробника, а також проблемах охорони інтелектуальної власності. Підкреслюється, що неприпустимим є використання невідповідних ШІ-систем у процесуальних діях, що може порушити право людини на захист і справедливий суд. Утверджується думка, що системи на базі штучного інтелекту, призначені для правоохоронних органів, мають бути точними і надійними, їхня інтелектуальна робота – прозорою, зрозумілою, безпечною. Звертається увага на необхідність розроблення високоякісних ШІ-систем з вузькою спеціалізацією, призначених допомагати правоохоронцям виконувати окремі завдання: оцінку ризиків, виявлення дезінформації, викриття дипфейків, створення профілю, для аналітики злочинів проти фізичних осіб тощо. Пропонується віднести до групи з високим ступенем ризику не тільки ШІ-системи для правоохоронних органів, правосуддя і прикордонних служб, а й розроблені для митних і податкових органів. Окреслюється проблема використанні інтелектуальних систем для боротьби зі злочинністю у метавсесвіті. Визначається як проблема відсутність у національному законодавстві нормативно-правових актів щодо регулювання впровадження і використання інформаційних систем на базі штучного інтелекту у правоохоронній діяльності та інших сферах життєдіяльності.

Ключові слова: правоохоронні органи, штучний інтелект, інформаційна система, метавсесвіт, ступінь ризику.

Matsyborska O.M. Problems of introducing information systems based on artificial intelligence into the activities of law enforcement agencies.

The article is devoted to the analysis of problems related to the introduction of information systems based on artificial intelligence into the activities of law enforcement agencies. The positive aspects of using artificial intelligence systems to solve official tasks by law enforcement officers are emphasized. The directions for the application of AI systems in law enforcement activities are described. At the same time, a range of current and potential problems related to the use of intelligent systems that already serve the law enforcement sphere and may be used in the future are outlined. It is emphasized that artificial intelligence systems developed for law enforcement officers have a high degree of risk, threatening the protection of human rights. It is assumed that the actions of law enforcement officers as a result of the use of AI systems may not comply with the principle of proportionality. The emphasis is on the issues of the quality of AI developments and the data on which they are trained, and the related problems of liability and transparency policy of the manufacturer, as well as the problems of intellectual property protection. It is emphasized that the use of inappropriate AI systems in procedural actions is unacceptable, as it may violate the human right to protection and a fair trial. The opinion is affirmed that artificial intelligence systems designed for law enforcement agencies must be accurate and reliable; their intellectual work must be transparent, understandable, and safe. Attention is drawn to the need to develop high-quality AI systems with narrow specialization, designed to help law enforcement agencies

perform certain tasks: risk assessment, detection of disinformation, detection of deepfakes, profile creation, for analytics of crimes against individuals, etc. It is proposed to classify not only AI systems for law enforcement agencies, justice, and border services, but also those developed for customs and tax authorities as high-risk. The problem of using intelligent systems to combat crime in the metaverse is outlined. The problem is identified as the absence of regulatory acts in national legislation regulating the implementation and use of information systems based on artificial intelligence in law enforcement and other areas of life.

Key words: law enforcement agencies, artificial intelligence, information system, metaverse, risk level.

Постановка проблеми. Технології штучного інтелекту (ШІ) вочевидь мають значний потенціал як дієві функціональні інструменти для різнобічної підтримки діяльності правоохоронних органів. Однак при цьому надзвичайно важливо розуміти, що ШІ-інструменти покликані не замінити фахівця-правоохоронця, а максимально посилити його можливості виконання службових завдань.

Нині ШІ-розробки застосовуються у правоохоронній сфері для вирішення різних задач залежно від визначених пріоритетів. За даними Інтерполу, найбільш успішно інтелектуальні системи використовуються для автоматизації патрулювання, ідентифікації дітей, що потрапили у скрутне становище чи стали об'єктом насильства й експлуатації, а також для оснащення центрів екстреного виклику поліції [1]. Так, Європол використовує інструменти на основі ШІ для класифікації зображень в аналітичних проєктах щодо торгівлі людьми й експлуатації дітей [2]. Правоохоронці США запровадили інформаційну систему на базі статистичних моделей PredPol (технологічна модель прогностичної поліційної діяльності, розроблена 2011 року і визнана тоді одним із найкращих винаходів), яка зокрема застосовується для визначення районів з високою ймовірністю злочинів, а також пропонує окремо методи прогнозування злочинів і методи прогнозування правопорушень, методики прогнозування ідентичності жертв, правопорушників, злочинців [3]. Натомість сьогодні для України найбільш актуальним є використання ШІ-інструментів для ідентифікації зображень людей, які зникли безвісти за особливих обставин; вирішення цієї проблеми підтримується програмою ОБСЄ [2; 4].

Загалом впровадження різноманітних інструментів на базі ШІ в роботу правоохоронних органів для аналітики, обробки великих даних, автоматизації розшукової діяльності дозволить більш ефективно виконувати чимало службових завдань: напр., швидше виявляти зв'язки між подіями, підозрюваними, місцями і часом їх перебування; з більшою ймовірністю прогнозувати активність правопорушень і злочинів; вдосконалити системи перевірки автоматизованих баз даних, зменшуючи втручання людського фактору; виявляти дипфейки і дезінформацію тощо. Однак, запровадження ШІ-технологій у роботу правоохоронних органів має чимало застережень, оскільки їхнє використання зумовлює виникнення цілої низки таких проблем, які прямо суперечать функціям правоохоронних органів. У зв'язку з цим актуальним є формування чіткого усвідомлення значення тих проблем, з якими вже стикнулися правоохоронці і суспільство через застосування ШІ-систем у правоохоронній сфері, проблем, які можуть виникнути в найближчому майбутньому, прогнозування їх у далекій перспективі, а також випереджувальний пошук шляхів їх вирішення. Отже, насамперед необхідно визначити коло проблем і уточнити їхню суть.

У нашій розвідці маємо на **меті** визначити нагальні і потенційні проблеми впровадження і використання інформаційних систем на базі штучного інтелекту у правоохоронній діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми впровадження в діяльність правоохоронних органів інформаційних систем на базі штучного інтелекту ще не були предметом окремого наукового дослідження. Певні зауваження викладені експертами Інтерполу і Європолу, причому вони були висловлені свого часу як прогностичні припущення [1; 9; 10]. Відсутність наукових праць з обраної теми зумовлює актуальність нашої роботи.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, системи на основі ШІ, призначені для правоохоронних органів, належать до систем з високим рівнем ризику, оскільки можуть бути використані так, що це обмежить права людей (приміром, під час оцінки достовірності доказів). Фахівці Інтерполу зазначають, що дії правоохоронців, які ґрунтуються на використанні систем ШІ, характеризуються значним рівнем дисбалансу сил і можуть бути причиною безпідставного стеження, арешту чи позбавлення волі, а також інших обмежень гарантованих прав людини [1]. Яскравим прикладом стало затримання у жовтні 2025 року американського підлітка внаслідок помилки функції розпізнавання системи охорони на базі штучного інтелекту, яка прийняла пакет з-під чипсів за зброю. У результаті на затримання прибуло кілька патрульних машин, поліцейські направили на дитину зброю, змусили хлопця лягти на землю, відтак поставили на коліна, вдягнули кайданки та обшукали. При цьому, незважаючи на очевидний дисбаланс між рівнем «потенційної загрози» і діями правоохо-

ронців, поліцейське управління округу Балтимор заявило, що його офіцери діяли пропорційно [5]. Водночас спрацював людський фактор: директорка школи викликала поліцію, хоча відповідний працівник, перевіривши сигнал системи, не підтвердив наявність небезпеки. Отже, проблема дисбалансу, непропорційності дій поліції може бути спричинена не тільки помилкою людини, а й помилкою машини, зумовленої недостатнім інтелектуальним розвитком системи, створеної на основі ШІ, а також, що теж важливо, надлишковим рівнем довіри людини до машини.

З огляду на це постає проблема якості інтелектуальних систем, вже визнаних готовими для використання, якості даних, на яких навчався штучний інтелект, і рівня кваліфікації тренера (аналітика даних, фахівця з машинного навчання). Якщо система штучного інтелекту є в цілому недостатньо якісною розробкою, навчається не на високоякісних або невідповідних даних, не перевірена належним чином аналітиком даних перед початком масового виробництва, продажу і використання, вона, вочевидь, є потенційно неадекватним інструментом, який становить загрозу для людини. Причому для правоохоронця така система теж не є дружньою, тому що через її неякісність/некомпетентність його дії можуть бути помилковими і навіть катастрофічними, що своєю чергою може мати для нього негативні наслідки. Отже, на нашу думку, вже зараз доцільно ставити питання компетентності інтелектуальних систем як загальної відповідності стандартам якості в трьох аспектах – технічної якості, якості навчальних даних і професійності фахівця з машинного навчання. Звісно, при цьому важливо також усвідомлювати роль людського фактора на етапі реагування на всиновок/рішення інтелектуальної системи.

Принагідно зауважимо, що 2 серпня 2025 року в ЄС набули чинності нові вимоги використання штучного інтелекту загального призначення, відповідно до яких розробники зобов'язані розкривати широкому загалу (або конкретним користувачам в разі застосування спеціалізованих інтелектуальних систем) інформацію про принципи роботи своїх ШІ-моделей, а також про дані, що були використані для їхнього навчання, та документування заходів безпеки (реагування системи на інциденти щодо безпеки в реальному часі). Натомість за порушення цих правил на інтелектуальні системи можна подавати скарги, навіть до суду. Отже, йдеться про проблему відповідальності і політику прозорості виробника, що своєю чергою може спричинити проблеми із забезпеченням захисту інтелектуальної власності, напр., щодо даних для навчання ШІ-системи. Втім, Європейський офіс з нагляду за штучним інтелектом (European AI Office) почне перевіряти нові моделі на відповідність встановленим правилам тільки із серпня 2026 року, а попередні модифікації перевірятиме з 2027 року.

Разом із тим із цих правил є винятки: відповідно до встановлених правил у ЄС заборонено розпізнавати за допомогою ШІ обличчя людей із записів відеокамер у громадських місцях, однак це дозволено правоохоронним органам у разі розслідування злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми і тероризмом [6; 7]. Отже, результативність поліційних розслідувань і дотримання прав людини напряму залежить від якості технічного забезпечення, інтелектуального розвитку ШІ-систем, кваліфікованості аналітика даних і відповідальності виробників.

Особливо небезпечним для забезпечення і реалізації основних прав людини і, зрештою, неприпустимим є використання ШІ-систем незадовільної якості у процесуальних діях, коли під загрозою можуть опинитися право на захист і справедливий суд, а також презумпція невинуватості.

Очевидно, що готові до використання у правоохоронній діяльності ШІ-системи мають бути максимально точними, надійними, а їхня інтелектуальна діяльність – ефективною, прозорою, зрозумілою і придатною для документування заходів безпеки, які вживаються. Це дозволить уникнути грубих помилок у роботі системи і несприятливих наслідків таких помилок для правоохоронців, громадян і суспільства в цілому, а також допомагатиме збереженню довіри до правоохоронних органів, налагодженню взаєморозуміння і співпраці правоохоронних органів із громадою.

Підвищенню ефективності інтелектуальних систем сприятиме також звуження їхньої спеціалізації. Нині малі мовні моделі вже успішно конкурують із великими (LLM) саме у виконання конкретних завдань. Їхніми перевагами є те, що вони навчаються швидше і на більш сфокусованих наборах даних. Правоохоронні органи зацікавлені в розроблені окремих спеціальних ШІ-інструментів для виконання конкретних функцій: зокрема для оцінки ризиків, для роботи поліграфа і подібних приладів, здатних визначати емоційний стан людини, для виявлення дипфейків, оцінки достовірності доказів у кримінальному провадженні, прогнозування скоєння правопорушень/злочинів і рецидивізму, прогнозування ймовірності серії злочинів за процедурами профайлінгу, виявлення кримінальних схильностей на підставах оцінки особистісних рис і кримінальної поведінки в минулому особи або групи осіб (тобто на засадах екстремальної психології), для профілювання під час виявлення, розслідування або судового розгляду кримінального правопорушення, а також для аналітики злочинів проти фізичних осіб або, що сьогодні особливо актуально, злочинів проти людяності. Спеціалізація окремих ШІ-систем, їхнє спеціальне, профільне навчання та перевірка з боку фахівця-аналітика дозволить зменшити вірогідність службових помилок і загалом уникати їх.

Разом із тим проблемним є питання віднесення до групи високого ризику інтелектуальних систем, призначених для використання податковими і митними органами для адміністративних проваджень. На думку фахівців Інтерполу, такі системи (напр., аналіз ризиків на митному контролі, класифікація товарів і їхніх цін, виявлення міжкорпоративних зв'язків тощо) не є високоризиковими, бо виконують інформаційну, контрольну та інші подібні функції, а не застосовуються з метою запобігання, виявлення і розслідування кримінальних правопорушень [8; 9]. Водночас Європол пропонує розроблені для сфери безпеки і правосуддя правила застосування штучного інтелекту для використання у прикордонних службах, які стикаються і з адміністративними, і з кримінальними правопорушеннями [10]. Однак правоохоронні органи й органи правосуддя, безпеки, прикордонні служби, а також митні і податкові органи – це інституції фактично одного рівня відповідальності. Відтак, аспект визначення ризиковості потребує додаткового узгодження між регіональними і міжнародними організаціями.

Складною проблемою, яка дещо випереджає час, є боротьба зі злочинністю у метавсесвіті. Думки про тяжкість одного і того самого злочину (напр., зґвалтування) і покарання за нього в реальному світі та метавсесвіті суттєво розходяться, оскільки концепція метавсесвіту ще остаточно не сформована. Незважаючи на це, Інтерпол 2023 року заявив, що організація планує боротися зі злочинністю у метавсесвіті, а для цього ініціює віртуальні розробки і відповідні навчальні проєкти. Інтерпол створив власний простір віртуальної реальності, де користувачі можуть проходити навчання і відвідувати зустрічі. У такий спосіб правоохоронні органи можуть навчитися прогнозувати злочини в метавсесвіті і контролювати його [11]. Отже, у новітній час правоохоронні органи стикнулися із проблемою опанування метавсесвіту як модерного потенційно небезпечного середовища для модифікацій кіберзлочинності і водночас – нового поля для поліційної діяльності, інструменти якого необхідно швидко освоювати.

У зв'язку із запровадженням систем штучного інтелекту поглиблюється проблема наукової підготовки працівників правоохоронних органів. Якщо раніше наукова підготовка стосувалася окремої спеціалізації фахівців правоохоронної сфери (приміром, спеціалістів із судової експертизи та судово-медичної експертизи, фахівців із оперативно-технічного забезпечення і вибухотехнічної служби, криміналістів тощо), то з початком тотальної автоматизації службових процесів і процедур у правоохоронній сфері збільшилися вимоги до теоретичної і практичної наукової підготовки правоохоронних кадрів загалом (на тлі стрімкого розвитку і поширення інформаційно-комунікаційних технологій в епоху інформаційного суспільства). Правоохоронець 2000-х років уже мав бути обізнаним в автоматизованих системах обробки даних, автоматизованих інформаційно-пошукових системах, автоматизованих інформаційно-довідкових системах, автоматизованих інформаційно-розпізнавальних системах, згодом – системах підтримки ухвалення рішень та експертних системах. Сучасні правоохоронці мають швидко опановувати теоретичні і практичні наукові засади роботи з інтелектуальними системами і використання технологій метавсесвіту. Нагадаємо, що новітні наукові підвалини правоохоронної діяльності закладалися на початку 2010-х років. Так, Національний інститут юстиції США і Гарвардський університет 2011 року опублікували концептуальну працю «Поліційна наука: рух до нової парадигми» (Police Science: Toward a New Paradigm, 2011), в якій обґрунтовувалося радикальне збільшення наукового елементу у підготовці правоохоронців, наголошувалося на необхідності тісної співпраці поліції і наукових інституцій, визначалися пріоритети політики доказування як основи поліційної діяльності. При цьому, на думку авторів концепції, збільшення наукової складової в роботі правоохоронців покликане допомагати вирішувати службові завдання, гарантувати громадську підтримку, аргументувати легітимність дій поліції, а також сприяти забезпеченню належного фінансування [12].

Проблемним залишається питання темпів розроблення національних, регіональних і міжнародних нормативних та інструктивних документів у сфері розроблення і використання штучного інтелекту, причому з високим ступенем проактивності. На сьогодні головними документами, які регулюють використання інтелектуальних систем у діяльності правоохоронних органів, є розроблений Інтерполом Інструментарій для відповідального впровадження інновацій у сфері штучного інтелекту у правоохоронних органах (AI Toolkit, 2022) та укладені Європолом Принципи підзвітності для штучного інтелекту у сфері внутрішньої безпеки (AP4AI, 2022) [1; 10]. Обидва документи ґрунтуються на концепції відповідального запровадження і використання ШІ у правоохоронних органах, а також у сфері безпеки, правосуддя і прикордонних службах. Основними принципами застосування інтелектуальних систем визначено законність, відповідальність, людиноцентризм, соціальна керованість щодо наявних і майбутніх можливостей ШІ у секторі безпеки і правосуддя [1; 10]. Очевидно, що на основі цих документів та іншого світового досвіду час створювати і розвивати власну національну нормативно-правову базу.

Висновки. Таким чином, головними проблемами впровадження систем на базі штучного інтелекту в діяльність правоохоронних органів є такі: високий ступінь ризику використання ШІ-систем

щодо дотримання прав людини, проблема компетентності інтелектуальних систем (технічна якість ШІ-розробки, якість використаних для її навчання даних, якість передбачених заходів безпеки, кваліфікація фахівця з машинного навчання), необхідність розроблення високоякісних інтелектуальних систем вузької спеціалізації для вирішення правоохоронцями конкретних службових задач, потреба перегляду на міжнародному рівні класифікації ШІ-систем для сфери безпеки і правосуддя, прикордонних служб, митних і податкових органів за ступенем ризику, необхідність активного опанування правоохоронцями інструментарію метавсесвіту для прогнозування злочинів у цій новій машинній реальності і реагування на них, збільшення наукової складової в підготовці і перепідготовці правоохоронців у контексті розвитку цифрової цивілізації, розроблення на принципах проактивності національних нормативно-правових актів та інструктивних документів щодо відповідального впровадження і використання систем на базі ШІ і гармонізація їх із відповідними актами міжнародного і регіонального значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Artificial intelligence Toolkit / Interpol. URL: https://www.interpol.int/How-we-work/Innovation/Artificial-Intelligence-Toolkit (дата звернення: 02.12.2025).
2. Штучний інтелект у службі безпеки та правопорядку / Панченко Євгеній, перший заступник начальника Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції України. 10.11.2025. URL: https://www.facebook.com/panch.evg/posts/ (дата звернення: 02.12.2025).
3. Прогностичні алгоритми у поліційній діяльності / imena.ua. 15.01.2018. URL: https://www.imena.ua/blog/nerds-and-cops-predpol/ (дата звернення: 02.12.2025).
4. Україна використовує штучний інтелект для пошуку зниклих безвісти людей / Омбудсман України. 16.11.2023. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/dmitro-lubinec-shtuchnij-intelekt-vikoristovuyut-dlya-poshuku-zniklih-bezvisti-lyudej (дата звернення: 02.12.2025).
5. McMahon L., Rahman-Jones I. Armed police handcuff teen after AI mistakes crisp packet for gun in US / BBC. 24.10.2025. URL: https://www.bbc.com/news/articles/cgjdlx92lylo (дата звернення: 02.12.2025).
6. У ЄС набули чинності вимоги до прозорості штучного інтелекту / Укрінфо. 02.08.2025. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/4021454-u-es-nabuli-cinnosti-vimogi-do-prozorosti-stucnogo-intelektu.html (дата звернення: 02.12.2025).
7. Artificial intelligence Act / EC. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52021PC0206 (дата звернення: 02.12.2025).
8. Shaping Europe's digital future: AI Act / EC. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/regulatory-framework-ai (дата звернення: 02.12.2025).
9. Accountability Principles for Artificial Intelligence (AP4AI) in the Internal Security Domain AP4AI Framework Blueprint / Europol. 22.02.2022. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Accountability_Principles_for_Artificial_Intelligence_AP4AI_in_the_Internet_Security_Domain.pdf (дата звернення: 02.12.2025).
10. Toolkit for Responsible AI Innovation in Law Enforcement: README file / Interpol. URL: https://www.interpol.int/How-we-work/Innovation/Artificial-Intelligence-Toolkit (дата звернення: 02.12.2025).
11. Cieslak M., Gerken T. Interpol working out how to police the metaverse / BBC. 04.02.2023. URL: https://www.bbc.com/news/technology-64501726 (дата звернення: 02.12.2025).
12. Weisburd D., Neyroud P. Police Science: Toward a New Paradigm / Haward Kennedi School; National Institute of Justice. URL: https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/wiener/programs/pcj/files/Police%2BScience-TowardaNewParadigm.pdf (дата звернення: 02.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Мациборська О.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.9:004.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.15

ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Моргун Н.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри оперативно-розшукової діяльності
та національної безпеки,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-2997-9975

Шевчук О.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри оперативно-розшукової діяльності
та національної безпеки,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0000- 0002-5513-6517

Моргун Н.С., Шевчук О.О. Використання штучного інтелекту в оперативно-розшуковій діяльності.

У статті здійснено ґрунтовний науково-правовий аналіз використання технологій штучного інтелекту в оперативно-розшуковій діяльності як одного з найбільш перспективних напрямів модернізації діяльності правоохоронних органів в умовах цифровізації та зростання складності злочинних проявів. Обґрунтовано, що впровадження алгоритмів машинного навчання, інтелектуального аналізу великих масивів даних, автоматизованого виявлення закономірностей та прогнозування поведінкових моделей дозволяє істотно підвищити результативність оперативно-розшукових заходів, зокрема, у частині виявлення латентної злочинності, ідентифікації стійких кримінальних зв'язків, оцінки криміногенних ризиків та оптимізації управлінських рішень.

Особливу увагу приділено правовим і етичним аспектам застосування штучного інтелекту в оперативно-розшуковій діяльності. Проаналізовано потенційні загрози порушення конституційних прав і свобод людини, насамперед, права на приватність, недоторканність особистого життя та захист персональних даних, а також ризики надмірної автоматизації процесів прийняття рішень у правоохоронній сфері. Доведено, що використання інтелектуальних систем має відповідати принципам законності, пропорційності, обґрунтованості та підконтрольності, а також міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Сформульовано науково обґрунтовані підходи до вдосконалення нормативно-правового регулювання застосування штучного інтелекту в оперативно-розшуковій діяльності, зокрема, щодо визначення меж допустимого використання таких технологій, запровадження ефективних механізмів людського контролю та юридичної відповідальності за наслідки їх застосування. Зроблено висновок, що штучний інтелект може виступати виключно допоміжним інструментом оперативно-розшукової діяльності та не може підміняти собою дискреційні повноваження уповноважених суб'єктів, а його використання має здійснюватися в чітко визначених правових межах із безумовним пріоритетом прав і свобод людини.

Ключові слова: штучний інтелект, кримінальна поліція, оперативно-розшукова діяльність, біометрична ідентифікація, правове регулювання, прогнозування злочинності, автоматизований аналіз даних, етичні стандарти.

Morgun N.S., Shevchuk O.O. The use of artificial intelligence in operational investigative activities.

The article provides an in-depth legal analysis of the use of artificial intelligence technologies in operational and investigative activities as one of the most promising directions for modernising law enforcement practices in the context of digitalisation and the increasing complexity of criminal phenomena. It substantiates that the implementation of machine learning algorithms, intelligent analysis of large-scale data, automated detection of patterns, and predictive behavioural modelling significantly enhances the effectiveness of operational and investigative measures, particularly in identifying latent crime, establishing stable criminal networks, assessing criminogenic risks, and optimising managerial decision-making. Special attention is devoted to the legal and ethical dimensions of applying artificial

intelligence in operational and investigative activities. The paper examines potential threats to constitutional rights and fundamental freedoms, primarily the right to privacy, the inviolability of private life, and the protection of personal data, as well as the risks associated with excessive automation of decision-making processes within law enforcement. It is argued that the use of intelligent systems must comply with the principles of legality, proportionality, justification, and accountability, as well as with international human rights standards. The author formulates scientifically grounded approaches to improving the legal regulation of artificial intelligence in operational and investigative activities, including the determination of permissible limits for the use of such technologies, the establishment of effective mechanisms of meaningful human oversight, and the definition of legal liability for the consequences of their application. It is concluded that artificial intelligence may function solely as an auxiliary tool in operational and investigative activities and cannot replace the discretionary powers of authorised officials; its use must occur within clearly defined legal boundaries with the unconditional primacy of human rights and fundamental freedoms.

Key words: artificial intelligence, criminal police, operational-investigative activity, biometric identification, legal regulation, crime prediction, automated data analysis, ethical standards.

Постановка проблеми. Стрімке поширення технологій штучного інтелекту створює якісно нові можливості для підвищення ефективності оперативно-розшукової діяльності підрозділів кримінальної поліції, зокрема, у сфері аналізу великих масивів інформації, автоматизованого виявлення кримінальних закономірностей, ідентифікації осіб і подій, пов'язаних із злочинною діяльністю. Однак, впровадження таких технологій відбувається у правовому полі, яке було сформоване в період, коли подібні інструменти фактично не існували та не могли бути передбачені законодавцем.

Наявна нормативна база України, що регулює оперативно-розшукову діяльність, використання інформаційних систем, обробку персональних даних і доступ до інформації, не містить комплексного правового механізму, який би визначав допустимі межі застосування систем штучного інтелекту в діяльності кримінальної поліції [3].

Застосування штучного інтелекту пов'язане з використанням великих обсягів персональних даних, обробка яких може виходити за межі традиційних підходів до забезпечення конфіденційності, пропорційності та мінімізації втручання в приватне життя [7].

У відсутності чіткого законодавчого регулювання виникає ризик колізій між потребами оперативно-розшукової діяльності, конституційними гарантіями прав людини та вимогами щодо належного доказового правового інституту. Таким чином, на теоретичному та прикладному рівнях постає проблема визначення правових засад, принципів, меж і процедур використання систем штучного інтелекту в оперативно-розшуковій діяльності кримінальної поліції, з урахуванням необхідності забезпечення законності, допустимості отриманих результатів, захисту прав людини, недопущення алгоритмічної упередженості та встановлення дієвих механізмів державного і судового контролю.

Складність та новизна явища зумовлюють потребу в ґрунтовному науковому дослідженні, спрямованому на формування концептуальної моделі правового регулювання застосування штучного інтелекту в оперативно-розшуковій діяльності.

Вчені підкреслюють необхідність вироблення національної моделі правового регулювання використання інтелектуальних систем у діяльності кримінальної поліції, здатної забезпечити баланс між інноваційністю оперативно-розшукових інструментів та конституційними гарантіями прав і свобод людини [2, с. 122].

Мета дослідження. Метою статті є комплексний аналіз правових засад використання технологій штучного інтелекту в оперативно-розшуковій діяльності України, визначення нормативних прогалин, ризиків і перспектив упровадження таких технологій, а також формування пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Значний внесок у вивчення правових аспектів цифровізації оперативно-розшукової діяльності зробили О. Кузнєцов, М. Цуцкіридзе та О. Дудоров, котрі аналізували проблеми дотримання прав людини, мінімізації втручання в приватне життя та визначення меж застосування технологічних засобів у процесі збирання оперативної інформації [1, с. 36].

До напряму вивчення цифрових доказів та автоматизованих технологій в оперативно-розшуковому процесі також долучилися М. Савчин, О. Литвинов та І. Козьяков. Питанню використання штучного інтелекту в кримінальному провадженні приділили увагу І. Басиста, Ю. Бєлоусов, А. Мурзановська, Ж. Удовенко, Ю. Чорноус, В. Шевчук тощо.

Сукупний аналіз вітчизняних публікацій свідчить про те, що, попри зростання інтересу до тематики штучного інтелекту, українська наукова думка нині перебуває на етапі концептуального осмислення проблеми.

Виклад основного матеріалу. Сучасні підрозділи кримінальної поліції активно впроваджують технології штучного інтелекту для підвищення ефективності оперативно-розшукової діяльності [5].

Основні напрями застосування штучного інтелекту можна умовно поділити на кілька наступних категорій:

Автоматизований аналіз великих обсягів даних. Сучасні технології штучного інтелекту відкривають нові можливості для обробки та аналізу великих обсягів інформації, які традиційними методами виявити і систематизувати практично неможливо [8, с. 112].

Підрозділи кримінальної поліції використовують штучний інтелект для інтеграції даних із різних джерел, зокрема: банки та бази даних поліції, які містять інформацію про зареєстровані кримінальні правопорушення, облікові картки підозрюваних і правопорушників, результати раніше проведених оперативно-розшукових заходів; соціальні мережі та відкриті джерела інформації (OSINT), що дозволяють отримувати додаткові дані про потенційні злочинні групи, тенденції у кримінальній поведінці та поведінкові патерни осіб [1]; відео- та аудіо- потоки з камер спостереження та систем відеоаналітики, які дозволяють автоматично ідентифікувати підозрюваних, відстежувати переміщення осіб та оцінювати обстановку у публічних місцях. Важливо, що автоматизований аналіз дозволяє оптимізувати роботу оперативних підрозділів, скорочуючи час на обробку інформації та підвищуючи точність прийняття рішень. Проте, ефективність таких систем залежить від якості вхідних даних, методів їхньої обробки та налаштувань алгоритмів. Застосування штучного інтелекту потребує дотримання норм законодавства, зокрема, Закону України «Про захист персональних даних» і положень Кримінального процесуального кодексу України щодо допустимості доказів [7].

Прогнозування злочинної активності. Одним із найважливіших напрямів застосування штучного інтелекту у кримінальній поліції є прогнозування злочинної активності за допомогою алгоритмів предиктивної аналітики [4].

Такі алгоритми аналізують великі масиви даних, включаючи статистику кримінальних правопорушень, соціально-економічні показники, демографічні характеристики районів, інформацію про поведінку осіб у попередніх кримінальних провадженнях і відкриті джерела інформації. Прогнозування дозволяє оцінювати ймовірність вчинення злочину у конкретному географічному районі або серед певної групи осіб. Наприклад, алгоритми можуть визначати зони підвищеного ризику скоєння майнових чи насильницьких злочинів, оцінювати часові періоди з підвищеною кримінальною активністю, а також передбачати ймовірні повторні злочини конкретними особами.

Переваги такого підходу для оперативно-розшукової діяльності полягають у:

Оптимізації розподілу ресурсів поліції – дозволяє спрямовувати підрозділи у райони з підвищеним ризиком, планувати патрулювання та превентивні заходи більш ефективно.

Своєчасному запобіганні кримінальним правопорушенням – раннє виявлення потенційних загроз і тенденцій злочинної поведінки дозволяє правоохоронним органам вживати превентивних заходів ще до вчинення злочину.

Підвищенні ефективності розслідування – прогнозні моделі допомагають працівникам оперативних підрозділів більш цілеспрямовано збирати доказову інформацію та концентруватися на пріоритетних справах.

Важливо зазначити, що точність прогнозування значною мірою залежить від якості та повноти вхідних даних, алгоритмів машинного навчання та методів їхньої верифікації. Неправильне або упереджене введення даних може призвести до помилкових прогнозів, що, у свою чергу, може порушувати права громадян і ставити під сумнів законність застосування таких технологій [6].

Таким чином, використання предиктивної аналітики у кримінальній поліції є не лише інструментом підвищення ефективності оперативно-розшукової діяльності, а й технологією, що потребує чіткого правового та етичного регулювання для забезпечення балансу між безпекою суспільства та правами людини.

Розпізнавання облич, голосу та інших біометричних даних. Одним із ключових напрямів застосування штучного інтелекту у кримінальній поліції є використання систем біометричної ідентифікації [8, с.105].

Сучасні алгоритми машинного навчання та глибинного навчання дозволяють автоматизовано розпізнавати обличчя, голос та інші біометричні параметри з високою точністю, що значно підвищує ефективність оперативно-розшукової діяльності.

Основні функції та переваги таких систем включають:

Розпізнавання облич. Системи аналізують зображення з камер відеоспостереження у реальному часі або архівні записи, порівнюючи їх з наявними базами даних (наприклад, картки обліку підозрюваних або раніше засуджених осіб). Це дозволяє швидко ідентифікувати підозрюваних, свідків чи осіб, які перебувають у розшуку, навіть у випадках, коли вони змінюють зовнішність.

Ідентифікація голосу та аудіосигналів. Алгоритми аналізу голосу можуть підтвердити або спростувати особу під час телефонних розмов, записів або відеодзвінків. Крім того, системи розпізнавання голосу дозволяють автоматично відокремлювати та класифікувати аудіосигнали у великих обсягах записів, що значно скорочує час на їх ручну обробку.

Аналіз інших біометричних параметрів. До додаткових біометричних технологій відносяться розпізнавання відбитків пальців, райдужки ока, ходи та інших унікальних характеристик людини. Використання таких систем дозволяє створювати комплексну ідентифікацію особи та підвищувати достовірність отриманої інформації [7].

Таким чином, системи розпізнавання облич, голосу та інших біометричних даних є потужним інструментом для оперативно-розшукової діяльності, який, при належному правовому та технічному регулюванні, здатен значно підвищити ефективність роботи підрозділів кримінальної поліції.

Автоматизоване розслідування та класифікація інформації. Системи штучного інтелекту дозволяють не лише збирати дані, а й автоматизовано аналізувати, класифікувати та структурувати інформацію, що надходить у підрозділи кримінальної поліції [8].

Це стосується різноманітних типів інформації, зокрема: звернення громадян – заяви, скарги або повідомлення про підозрілі дії; повідомлення про правопорушення – як у письмовій формі, так і у вигляді електронних даних; дані з відкритих і закритих джерел інформації – соціальні мережі, інформаційні ресурси, бази даних правоохоронних органів.

Алгоритми штучного інтелекту дозволяють визначати пріоритетність обробки повідомлень, розподіляти їх між відповідними підрозділами та оперативними співробітниками, а також пропонувати оптимальні рішення щодо подальших дій. Це значно зменшує навантаження на співробітників, які раніше виконували подібні операції вручну, і підвищує швидкість реагування на події.

Особливу увагу приділяють аналізу зв'язків між подіями та особами, що дозволяє створювати комплексну картину кримінальної ситуації, виявляти потенційні групи правопорушників і відстежувати їхні дії [2].

Штучний інтелект здатний також автоматично формувати структуровані звіти та рекомендації для оперативних працівників, що дозволяє підвищити ефективність планування оперативно-розшукових заходів.

Проте, ефективність автоматизованих систем розслідування залежить від якості даних, алгоритмів класифікації та регулярного контролю за їхньою роботою. Недостатньо точні алгоритми або неповні дані можуть призводити до хибних висновків, що створює ризик порушення прав громадян і помилкового реагування підрозділів поліції.

Таким чином, автоматизоване розслідування та класифікація інформації з використанням штучного інтелекту є важливим елементом сучасної оперативно-розшукової діяльності, що дозволяє поєднати аналітичні можливості людини та обчислювальні ресурси комп'ютерних систем для більш ефективного запобігання та розкриття правопорушень.

Інтеграція з інформаційними системами Національної поліції України. Ефективне використання штучного інтелекту у кримінальній поліції неможливе без технологічної інтеграції з існуючими інформаційними системами та базами даних [5]. Інтеграція штучного інтелекту передбачає взаємодію між алгоритмами машинного навчання та внутрішніми ресурсами Національної поліції України, що дозволяє забезпечити оперативний обмін даними, зменшити дублювання інформації та оптимізувати процеси планування та реалізації оперативно-розшукових заходів.

До основних аспектів інтеграції відноситься взаємозв'язок із внутрішніми базами даних. Штучний інтелект підключається до баз даних кримінальної поліції, що містять інформацію про зареєстровані злочини, розшукуваних осіб, матеріали попередніх розслідувань та інші ресурси. Це дозволяє алгоритмам швидко отримувати необхідну інформацію для аналізу та прогнозування кримінальної активності.

Інтеграція з аналітичними платформами. Аналітичні платформи забезпечують обробку великих масивів даних у режимі реального часу. Поєднання таких платформ із алгоритмами штучного інтелекту дозволяє оперативно формувати аналітичні звіти, виявляти закономірності та визначати пріоритетні напрямки оперативної роботи.

Єдиний інформаційний простір. Інтеграція сприяє створенню єдиного інформаційного простору для підрозділів поліції на різних рівнях (місцевому, обласному, національному). Це забезпечує швидкий обмін даними між підрозділами, дозволяє координувати дії та планувати комплексні оперативні заходи.

Оптимізація ресурсів та оперативності реагування. Завдяки інтеграції систем штучного інтелекту з інформаційними платформами, підрозділи поліції можуть швидше приймати обґрунтовані рішення, прогнозувати розвиток подій та своєчасно вживати превентивних заходів. Це підвищує ефективність роботи та скорочує витрати часу і людських ресурсів.

Моделювання сценаріїв та аналіз ризиків. Штучний інтелект відкриває нові можливості для моделювання сценаріїв злочинної діяльності та оцінки ризиків, що є важливим елементом оперативно-розшукової діяльності [4].

Завдяки алгоритмам машинного навчання та предиктивної аналітики, підрозділи кримінальної поліції можуть створювати симуляційні моделі розвитку подій, які враховують різні фактори:

- ймовірні дії правопорушників;
- часові та географічні параметри злочинної активності;
- соціально-економічні та демографічні характеристики районів;
- взаємозв'язки між учасниками кримінальних груп.

Моделювання дозволяє оцінювати ризики для громадян, об'єктів інфраструктури та працівників поліції, а також передбачати потенційні наслідки проведення оперативних заходів. Наприклад, за допомогою симуляцій можна визначити найбільш безпечні маршрути проведення слідчих експериментів або оцінити ймовірність загострення конфліктів під час масових заходів.

Переваги використання таких технологій включають:

Прийняття обґрунтованих рішень – моделювання дозволяє планувати операції з урахуванням потенційних загроз та оптимізувати дії підрозділів;

Підвищення безпеки – оцінка ризиків допомагає зменшити загрозу для життя та здоров'я громадян і правоохоронців;

Стратегічне планування – аналіз сценаріїв дозволяє оцінювати ефективність різних тактик і приймати рішення на основі даних, а не інтуїції;

Оптимізація ресурсів – прогнозування розвитку подій дає змогу більш ефективно розподіляти матеріальні, технічні та людські ресурси.

Разом із тим, важливо враховувати, що точність моделей залежить від якості даних, алгоритмів обробки інформації та регулярного контролю результатів. Неправильні або неповні дані можуть призвести до хибних оцінок ризиків і неправильного планування операцій.

Таким чином, моделювання сценаріїв та аналіз ризиків із застосуванням штучного інтелекту є важливим інструментом підтримки прийняття рішень у кримінальній поліції, що дозволяє поєднувати обчислювальні можливості алгоритмів із професійним досвідом працівників оперативних підрозділів для підвищення ефективності та безпеки оперативно-розшукової діяльності.

З огляду на зазначене, вважаємо за доцільне вдосконалити низку положень нормативно-правового регулювання застосування штучного інтелекту в оперативно-розшуковій діяльності, зокрема:

Визначення правового статусу штучного інтелекту у правоохоронній діяльності. На законодавчому рівні закріпити статус штучного інтелекту, який вважатиметься допоміжним інструментом для здійснення оперативно-розшукової діяльності підрозділами кримінальної поліції, що дозволить чітко визначити межі його застосування та уникнути правових колізій.

Регламентування обробки персональних даних. Встановити конкретні вимоги щодо обробки персональних даних із застосуванням штучного інтелекту, зокрема, при автоматизованому аналізі відео-, аудіо- та інформації з соціальних мереж. Це положення має відповідати Закону України «Про захист персональних даних» і гарантувати права громадян на конфіденційність.

Ліміти автономності прийняття рішень. Передбачити, що штучний інтелект не може самостійно ухвалювати рішення, які впливають на права та свободи громадян (наприклад, оголошення підозри, застосування примусових заходів). Рішення, підготовлені системою штучного інтелекту, мають проходити обов'язкову перевірку людиною – уповноваженим співробітником Національної поліції України.

Вимоги до прозорості алгоритмів. Законодавчо зобов'язати органи поліції забезпечити прозорість алгоритмів штучного інтелекту: їхню документовану структуру, джерела даних, методи навчання та критерії оцінки результатів. Це дозволить проводити аудит систем і перевіряти достовірність висновків, а також захищати права громадян у разі помилок.

Етичні та професійні стандарти застосування штучного інтелекту. Встановити етичні норми застосування штучного інтелекту у правоохоронній діяльності, зокрема, щодо запобігання упередженості алгоритмів, дискримінації та необґрунтованого контролю за громадянами.

Порядок тестування та сертифікації систем штучного інтелекту. Перед впровадженням у роботу підрозділів поліції нових систем штучного інтелекту законодавчо визначити обов'язкову сертифікацію та тестування на відповідність технічним, правовим і етичним стандартам.

Моніторинг та аудит застосування штучного інтелекту. Передбачити обов'язковий внутрішній та зовнішній контроль за використанням штучного інтелекту у підрозділах кримінальної поліції, включно з аудиторськими перевірками, для оцінки ефективності систем та їхнього впливу на дотримання прав громадян.

Міжвідомча взаємодія та обмін даними. Визначити правові засади інтеграції штучного інтелекту з іншими інформаційними системами та платформами, щоб забезпечити безпечний обмін даними між підрозділами поліції, прокуратури та судових органів.

Висновки. Сучасні підрозділи кримінальної поліції активно впроваджують технології штучного інтелекту для підвищення ефективності оперативно-розшукової діяльності. Основні напрями застосування штучного інтелекту включають: автоматизований аналіз великих обсягів даних, прогнозування злочинної активності, біометричну ідентифікацію, автоматизоване розслідування та класифікацію інформації, інтеграцію з інформаційними системами та моделювання сценаріїв і оцінку ризиків.

Застосування штучного інтелекту дозволяє підвищити швидкість та точність ідентифікації осіб, оптимізувати розподіл ресурсів, своєчасно запобігати злочинам, покращити координацію між підрозділами, автоматизувати обробку великих масивів інформації та формувати більш обґрунтовані оперативні рішення.

Ефективність та достовірність результатів застосування штучного інтелекту залежать від якості даних, методів обробки та налаштувань алгоритмів. Неправильні або неповні дані, технічні помилки або упереджені алгоритми можуть призвести до хибної ідентифікації, порушення прав громадян та юридично сумнівних рішень. Також існують питання захисту персональних даних і забезпечення прозорості алгоритмів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зоренко Д.С., Лех Р.В., Кулик Д.О., Червяков О.І. Використання інструментів та методів OSINT для отримання пошукової інформації : практ. порадник. Харків: ІПЮК для СБУ, 2023. 36 с.
2. Задерейко О., Долінко К. GEOINT: можливості геопросторової розвідки. Кіберпростір в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: теорія та практика: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 24 листоп. 2023 р. Одеса, 2023. С. 118–122. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7ab20f5b-305a-4d26-ae4b-c54c2cfb31aa/content.
3. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р. Кабінет Міністрів України: офіц. сайт. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini-s21220.
4. Блізнюк В.В. Можливості використання штучного інтелекту у кримінальному провадженні в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право». Наукова періодика Каразінського університету. С. 180-189. URL: https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/22344.
5. Про надання інформації щодо заходів, які приймаються для використання штучного інтелекту в правосудді України: лист-відповідь на запит Офісу Генерального прокурора від 10 січня 2025 року № 27/3-41.
6. Шевченко А., Кудін С., Косілова О. Вплив штучного інтелекту на реалізацію прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Legal Bulletin*. 2023. С. 65–74. DOI: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-08-65-74.
7. Остіян Є.З. Штучний інтелект та персональні дані: захист приватності в цифровому середовищі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Т. 3, № 85 . С. 47–53. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.3.7.
8. Шевчук В.М. Можливості та перспективи використання технологій штучного інтелекту в розслідуванні кримінальних правопорушень. Інноваційні методи, засоби та технології в криміналістиці та судовій експертизі : наук.-практ. посіб. / НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України. Харків : Право, 2023. С. 105–115.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Моргун Н.С., Шевчук О.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.985
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.16

ДО ПИТАННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ФАКТІВ САМОГУБСТВА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Несен О.О.,
кандидат медичних наук, доцент,
завідувач кафедри криміналістики
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9340-815X
e-mail: katynesen@gmail.com

Кравченко Н.В.,
викладач кафедри криміналістики
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID:0009-0000-9723-736X
e-mail: kravchenkonatalia999@gmail.com

Несен О.О., Кравченко Н.В. До питання досудового розслідування фактів самогубства військовослужбовців.

Вказується, досить складним є процес досудового розслідування самогубств військовослужбовців, вчинених під час перебування їх на службі. В таких випадках розслідування потребує використання не лише глибоких знань кримінального права, процесу та криміналістики, а й судової медицини, судової психіатрії та медичної психології. Наслідки скоєння самогубства військовослужбовцями під час виконання службових обов'язків є не лише правовими. Для родини загиблого ця подія тягне за собою соціальні наслідки, основне – відмова у наданні виплат, пов'язаних з його загибеллю. Відтак, саме ці кримінальні провадження викликають певний суспільний резонанс, численні звернення, скарги, клопотання та потребують особливої уваги від слідчого та судових експертів які беруть участь у досудовому розслідуванні. Отже, основною задачею слідчого є проведення повного, всебічного та об'єктивного дослідження обставин події та встановлення фактів, що передували події та призвели до неї. У вирішенні поставлених задач слідству допомагають судові експерти у галузі судової психіатрії, судової медицини, судові експерти-криміналісти зі знань балістики, хімії тощо. Саме розкриттю певних особливостей досудового розслідування самогубства військовослужбовців присвячено нашу статтю.

Наголошено на необхідності комплексного підходу до криміналістичної складової методики розслідування цього виду кримінального правопорушення: тактики проведення огляду, допиту потерпілих та свідків, слідчого експерименту, особливостях збору матеріалу для призначення посмертної психолого-психіатричної експертизи, встановлення істинних обставин події, підтвердження факту вчинення саме самогубства, відмежування його від умисного вбивства та доведення до самогубства.

Акцентовано на обов'язковості взаємодії правоохоронців, судових медиків та військового командування підрозділу, до якого належав загиблий, залучення Військової служби правопорядку для збору первинних матеріалів досудового розслідування.

Авторами аргументовано, що саме стратегічний підхід до документування кримінального правопорушення як очевидного умисного вбивства на початку розслідування, має стати ключем до вирішення питань подальшої аргументації зміни кримінально-правової кваліфікації та прийняття остаточного процесуального рішення.

Запропоновано ряд практичних порад, адаптованих для використання під час досудового розслідування.

Зроблено висновки про особливості призначення посмертної психіатричної експертизи у кримінальних провадженнях за фактами вчинення самогубства військовослужбовцями під час несення служби, тактики проведення інших слідчих дій. Виявлено схожість між досудовим розслідуванням кримінальних проваджень зазначеної категорії з кримінальними провадженнями за фактами самогубства поліцейських та працівників інших правоохоронних органів.

Ключові слова: самогубство, військовослужбовець, методика розслідування самогубства військовослужбовців, криміналістична методика, правовий режим воєнного стану, досудове розслідування, кримінальне провадження.

Nesen O.O., Kravchenko N.V. Regarding the pre-trial investigation of suicides committed by military personnel.

The pre-trial investigation into suicides committed by service members while on duty is an intricate and multifaceted process. Such investigations demand a comprehensive understanding not only of criminal law, procedure, and forensic science but also of forensic medicine, forensic psychiatry, and medical psychology. The implications of a service member's suicide extend well beyond legal ramifications. They profoundly affect the deceased's family, often resulting in the denial of payments related to the death. The nature of these investigations frequently generates significant public resonance, leading to a myriad of inquiries, complaints, and motions. This public interest necessitates meticulous attention from both investigators and forensic experts involved in the pre-trial process. The primary objective of the investigator is to conduct a thorough, comprehensive, and objective examination of the circumstances surrounding the incident, establishing the factual sequence of events that preceded and led to the event. To achieve this, investigators rely on the expertise of professionals from various disciplines, including forensic psychiatry, forensic medicine, and forensic ballistics and chemistry. This article aims to disclose certain peculiarities of the pre-trial investigation into military suicides.

It underscores the necessity for an integrated approach to the forensic component of the investigative methodology for this type of offense. This approach encompasses various investigative tactics, including crime scene examination, victims and witness interrogation, investigative experiments, and the careful collection of materials necessary for posthumous psychological and psychiatric evaluations. Special emphasis is placed on accurately determining the true circumstances of the incident, confirming the act as a suicide, and differentiating it from cases of intentional homicide or incitement to suicide.

The authors stress the importance of collaboration among law enforcement agencies, forensic medical examiners, and military command of the unit to which the deceased belonged. The integration of the Military Law Enforcement Service in gathering primary materials is deemed essential for a robust pre-trial investigation.

The discussion advocates for a strategic approach wherein initial documentation considers the incident as an apparent intentional homicide. This perspective provides a solid foundation for any subsequent reclassification of the case and informs the final procedural decisions.

Additionally, the article offers practical recommendations tailored for use during pre-trial investigations.

Insights are drawn regarding the nuances of appointing posthumous psychiatric evaluations in criminal cases related to service members' suicides and the tactics for conducting other investigative actions. The authors also note parallels between investigations of military suicides and those involving the suicides of police officers and other law enforcement personnel.

Key words: suicide, service member, military personnel, methodology for investigating military suicides, forensic methods, legal regime of martial law, pre-trial investigation, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Зі слів Уповноваженої з питань захисту військовослужбовців і членів їх сімей, її команда працює над алгоритмом дій для ефективного розслідування самогубств в українській армії та попередження таких випадків [1]. Нею зауважено, що в основі цього алгоритму лежить методика відновлення людей після війська. Однак, питанню адаптації цивільних людей, призваних до війська внаслідок мобілізації, у виступі уваги не приділено. Проте, саме відсутність програми адаптації, примусова мобілізація та надто короткострокове, нерідко поверхневе вивчення психоемоційного та сімейно-родинного стану особи, яка потрапляє у військо, у подальшому і може стати однією з передумов самовільного позбавлення життя військовим під час проходження ним служби. Саме ці фактори можуть стати початковими при формуванні потягу до самогубства.

У нашій роботі ми спробуємо поєднати передумови, мотиви та обставини, що є підставами самогубства, зосередившись на певних особливостях збирання доказів та підтвердження фактів, що сприяли вчиненню самогубства, відмежуванню їх від інших видів злочинів проти життя та здоров'я особи.

Метою дослідження є надання практичних порад у типових слідчих ситуаціях, з якими стикаються слідчі під час досудового розслідування фактів учинення самогубства військовослужбовцями під час проходження ними служби. Під час дослідження зазначено, які саме факти, за допомогою якої методики та яким шляхом мають бути перевірені слідчими, аби підтвердити гіпотезу про самогубство.

Стан опрацювання проблематики: питання самогубства військовослужбовців під час проходження ними служби опрацьовано правниками досить мало. Так, Давиденко С.В. [2, с. 24], досліджуючи доведення до самогубства, наголошує на труднощах доказування, серед яких визначає відсутність безпосередніх свідків, складність ідентифікації умислу особи потерпілого. Вважаємо, що ці висновки слід врахувати і під час дослідження самогубства військовослужбовців. В самогубстві може не бути конкретної особи, яка довела іншу до прийняття рішення про позбавлення життя,

проте натомість може бути комплекс обставин, які призвели до події. І всі ці обставини необхідно встановити, бо саме вони впливають на подальшу кримінально-правову кваліфікацію і прийняття остаточного рішення у провадженні.

Тищенко О.І. зазначає на необхідності призначення та проведення посмертної судово-психіатричної експертизи з метою оцінки версії щодо можливості особи вчинити самогубство [3, с. 298]. Проведення такої експертизи є обов'язковим при розслідуванні факту самогубства, бо може вказати на стан самогубці, який став підґрунтям для фатального вчинку.

Проте, питання дослідження самогубства опрацьовувались не лише правниками, а й дослідниками в галузі судової психіатрії та судової медицини.

Так, Чорним М.В. досліджено особистий та клініко-психопатологічний аспект завершених самогубств серед співробітників органів внутрішніх справ України [4, с. 298]. Не дивлячись на те, що роботу виконано понад двадцять років тому, результати досліджень є актуальними та вказують на те, що ситуації, досліджені вченим тоді та ситуації сьогодення є аналогічними, а особа самогубці – міліціонер відрізняється від поліцейського та військовослужбовця лише історико-часовим проміжком, маючи майже те ж саме професійне, оперативне та психологічне навантаження. Дослідник, цитуючи американського психоаналітика Карла Мінненгера, прихильника школи психоаналізу, вказав на три основні компоненти суїцидальної поведінки: бажання вбити; бажання бути вбитим; бажання вмерти. Цей підхід названо першою спробою психологічної класифікації суїцидентів на підставі мотивації поведінки та спрямованості людини [4, с. 11]. Саме в цій частині окреслено межі вбивства та суїциду, які актуальні натепер. Коли поліцейський чи військовослужбовець, будучи перевантаженою емоційно-стресовою складовою, що накопичилась під час активних бойових дій, перебуваючи у стовідсотковій зоні ризику, з заниженим через стрес та виснаження інстинктом самозбереження, маючи, як правило, стовідсоткове вигорання, бере до рук зброю, він може втратити почуття небезпеки та реальності, заподіявши собі смерть, бажаючи таким чином звільнитись від перенапруження, фізичного та психологічного виснаження, тяжких спогадів, пов'язаних з загибеллю друзів чи неможливістю самореалізуватись.

Аналогічні дослідження проведено вченими-лікарями Михайличенко Б.В. та Біляковим А.М. [5] та вказано на вплив воєнних дій як суспільно-стресовий фактор сприяння самогубств в цілому. Як зазначено дослідниками, під час бойових дій у період з 2014 по 2021, показник смертності від самогубств суттєво зменшився, порівняно з відносно благополучним періодом з 2005 по 2013 роки. Дослідники пов'язують це саме з національною стійкістю та отриманням мети у вигляді захисту вітчизни від ворога.

На підставі медичної, психіатричної та психологічної складової напрацювань практиків, створено методичні рекомендації, в яких викладено медичні заходи з попередження предсуїцидальних форм поведінки військовослужбовців в умовах воєнного конфлікту та після його завершення, розроблені спільно Міністерством оборони України, Українською військово-медичною академією, Центральним військово-медичним управлінням Збройних сил України [6] (далі – методичні рекомендації). У цих методичних рекомендаціях викладено медичні, психофізіологічні та організаційні заходи діагностики та профілактики розвитку предсуїцидальних форм поведінки військовослужбовців, які враховують вітчизняний та закордонний досвід країн НАТО (Stanag 2564, AMedP-8.6; Stanag 2569, AMedP-69), а також напрацювання суїцидологів Канади та США (The American psychiatric publishing textbook of suicide assessment and management, 2012; Report of the Canadian Forces Expert Panel on Suicide Prevention, 2010). Саме їх запропоновано для використання у практичній роботі лікарів військової та госпітальної ланок медичної служби збройних сил, психофізіологів, психологів, а також командирів підрозділів ЗС України.

Виклад основного матеріалу. Методика проведення досудового розслідування самогубств військовослужбовців мало чим відрізняється від методики проведення досудового розслідування умисних вбивств в цілому. Первинна правова кваліфікація під час внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) [7] відбувається за статтею 115 КК України (умисне вбивство) і, найчастіше, з додатковою відміткою «очевидне умисне вбивство». На подальших етапах досудового розслідування слідчий має провести всі невідкладні і необхідні слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії, аби встановити об'єктивні обставини події, від чого й залежить доля зміни додаткової відмітки до правової кваліфікації та прийняття остаточного рішення.

Проведення досудового розслідування у кримінальних провадженнях за фактами самогубства військовослужбовців є не лише складним процесуально і тактично, а й досить важким морально, адже слідчому і прокурорам приходиться безпосередньо спілкуватись з рідними загиблого, які можуть не визнавати об'єктивних результатів досудового розслідування. Нерідко таке спілкування є конфліктним, а причинами такого конфлікту може бути соціальна складова, коли рідні загиблого позбавляються виплат після його загибелі, адже така загибель, відповідно до висновку службо-

вого розслідування, не буде пов'язана з проходженням служби, бойовими діями чи вчиненням кримінального правопорушення стосовно загиблого. Крім того, особа, яка вчинила самогубство, на момент цієї події може перебувати у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, що виключає можливість застосування норми про призначення матеріальної виплати у випадку загибелі військовослужбовця. Таким чином, у досудового розслідування виникає ряд додаткових аспектів, необхідних для встановлення та об'єктивного доведення.

Відслідковуючи ситуацію з самогубствами військовослужбовців, вчиненими в умовах бойових дій, на прикладі Головного управління Національної поліції в Луганській області, можна зробити висновок, що після початку так званої Антитерористичної операції з 14 квітня 2014 року, а по суті – війни за Незалежність України [8], випадки суїцидів серед військовослужбовців почались лише з березня 2015 року, після охолодження гарячої фази бойових дій. Основними причинами самогубств стали конфлікти у сфері службової діяльності, сімейні проблемами і складність адаптації до несення монотонної служби. Можна зробити висновок, що саме завершення активної фази війни вивільнило час для перегляду власної психоемоційної ситуації військовослужбовців, загострення особистих сімейних ситуацій на тлі очікування з зони бойових дій, моделювання та провокування ситуацій особистої недовіри, невірності у шлюбі, інших побутових негараздів тощо. Як зазначено у вступі до методичних рекомендацій [6] «в структурі безповоротних втрат військовослужбовців в зоні АТО та після повернення зі Сходу країни самогубство стало займати значиме місце. За даними Міністерства оборони з березня 2014 року по січень 2016 року, в Збройних Силах України мало місце 212 випадків самогубств, що складає 7,2% у структурі безповоротних втрат. Крім того, все більше учасників бойових дій схильні до самогубств. Як правило, рівень самогубств у армії в два рази перевищує середньо-популяційний рівень. Серед солдатів строкової служби 70% самогубств випадає на перший рік служби, особливо серед осіб з вищою освітою. Кожна п'ята загибель в армії – добровільний вихід із життя».

Під час аналізу 98 фактів самогубства військовослужбовців, учинених протягом 2015-2017 років, виявлено наявність гендерних, вікових і сезонних особливостей, а також вплив психологічного травмування на здійснення завершених суїцидів [9, с. 48]. Так, з 98 осіб, що вчинили самогубство, 97 були чоловіки і лише 1 – жінка. Дві третини завершених суїцидів було вчинено на території активних бойових дій – у Луганській та Донецькій областях і всі вони мають відповідний характер ушкоджень – вчинені з застосуванням особистої табельної стрілецької зброї (автомат чи пістолет). Суттєво, що до військовослужбовців також віднесено і двох поліцейських, що несли службу в зоні відповідальності тих же областей і здійснювали повноваження по відсічі та стримуванню збройної агресії Росії [9, с. 49].

Наразі виокремлено основні причини суїцидальної поведінки військовослужбовців у збройних силах України, серед яких:

– особистісні психологічні особливості військовослужбовця;

– перебування у ситуації конфлікту суїцидогенного характеру;

– схильність до неадекватних ситуаційних реакцій в умовах конфлікту. А сама поведінка самогубці є актуальною етичною, моральною, соціальною та медичною проблемою.

В методичних рекомендаціях [6] окреслено медичні фактори суїцидального ризику, серед яких виокремлено:

– психічну патологію (шизофренію, розлад особистості, емоційно-нестійкий розлад особистості, інші розлади), що є серйозним фактором ризику суїциду, бо згідно результатів дослідження Всесвітньої організації охорони здоров'я (2002) в більшості випадків, стан людини на момент суїциду відповідає критеріям діагнозу якогось психічного розладу, а особливістю суїцидальних спроб військовослужбовців є те, що контингент, який вчинив самогубства складають переважно особи, які не мають явних симптомів психічної патології в період до служби в армії і поза моментом суїцидальних дій. У військовослужбовців строкової служби з розладами особистості при дії психогенних і конституційних чинників розвивається декомпенсація (невротична, афективна), що збільшує суїцидальний ризик. Однак, за даними ретроспективних досліджень, на момент самогубства у частини військовослужбовців відзначалися ознаки невротичних розладів (розлади адаптації) або афективних порушень (депресія), або залежності від психо-активних речовин (ПАР), в основному від алкоголю;

– помірний або важкий депресивний епізод, який передує 45-70% суїцидів;

– розлад адаптації, коли людина зі звичайного побуту та способу життя потрапляє у нехарактерний для звичаєвої життєвої ситуації стан агресії та війни, відчуває постійний ризик настання смерті;

– синдром залежності від алкоголю, який частіше притаманний чоловікам після 40 років з імпульсивною поведінкою;

– синдром залежності від опіатів чи психотропних препаратів (речовин) тощо.

Тож, на підставі вищевикладеного, слідчий має встановити всі фактори, що є предиктом суїциду, бо часто ним є не діагноз, а клінічний стан військовослужбовця, психопатологічний синдром, що реєструється на момент події.

Вищевикладене і є підґрунтям для обов'язкового призначення посмертної комплексної психолого-психіатричної експертизи.

Комплексна судова психолого-психіатрична експертиза є типовим прикладом об'єднання знань різних наук про людину – медицини та психології. Всередині цих наукових дисциплін можна виділити більш вузькі суміжні – психіатрію та медичну психологію. Саме вона може відповісти на основне питання про психологічний стан чи короткостроковий розлад психіки, який міг передувати самогубству військовослужбовця, розкрити причини таким діям.

Перед винесенням відповідної постанови слідчий чи прокурор (процесуальний керівник у кримінальному проваджені), мають з'ясувати багато питань та провести певний спектр слідчих (розшукових) дій, одночасно встановлюючи обставини події та збираючи характеризуючи документи. Насамперед, слід з'ясувати обставини потрапляння особи у військо та результати проходження нею медичної комісії під час оформлення на службу. Далі – слід встановити осіб, які становлять найближче коло спілкування та допитати їх. Це можуть бути члени сім'ї загиблого, особи, що проживали з ним однією сім'єю у фактично шлюбних стосунках, близькі друзі тощо. Від початку документування необхідно провести огляд мобільного терміналу загиблого, з'ясувати останніх абонентів, з якими він спілкувався чи листувався. Саме огляд телефону і вмісту кореспонденції може стати відправною точкою побудови основної версії у досудовому розслідуванні, майже у всіх випадках. Адже у зазначених даних можуть міститись елементи або факти, що сприяли прийняттю рішення про самогубство. Виходячи зі списку абонентів спілкування можна також визначити тих, кого варто допитати свідками.

Побудувати допит свідків з числа оточення загиблого слід за особливою схемою. По перше, такий допит краще вести у формі процесуального інтерв'ю [10], що за своєю методикою суттєво понижує градус напруження проведення чи не надважливої слідчої дії. Під час допиту необхідно захопити не лише період, який передував події самогубства, а й події, що відбулись набагато раніше. Це потрібно, аби з'ясувати які саме зміни відбувались у психоемоційному стані людини і що на це впливало: особлива обстановка війни як незвичайний психоемоційний стан з елементами потенційного посттравматичного стресового розладу, побутові негаразди, хвороба тощо, що могли стати причиною тимчасового психічного розладу, що сприяв прийняттю рішення про самостійне позбавлення життя. Під час допиту слід також вияснити певні особистісні моменти, як от відчуття самооцінки, впевненості в своїй ситуації і досягненнях, можливість звернутись за порадою, комунікабельність. Торкаючись теми сім'ї варто звернути увагу на те, якими були в ній стосунки насправді, чи мала місце підтримка, чи були вони відданими і теплими. На прикладах зауважимо, що під час опрацювання цього питання свідки можуть дати показання про позитивні взаємовідносини, проте кількість вхідних-вихідних дзвінків між зазначеними абонентами може бути мінімальною, вони можуть бути нечастими та нетривалими, а листування – провокативним та конфліктним, що підтвердить фактичне надання завідомо неправдивих свідчень допитуваною особою та свідчитиме про незадовільність сімейних стосунків.

Дуже важливими є і соціальні фактори, серед яких стосунки з друзями, колегами, підтримка з боку значущих людей, керівництва, наявність «тверезого» оточення, соціальна інтеграція, робота, спорт, особливі особисті інтереси. Бо саме таке оточення могло виявити предсуїцидальний стан військовослужбовця і спрацювати «особистим психологом», виявивши не лише підтримку, а й попередивши вчинення особою самогубства.

Значними ризиками щодо вчинення самогубства є тригери соціальної поведінки, серед яких втрати, зради, розлучення, конфлікти, фінансові проблеми, залякування, жорстокість, негативні травмуючи події, загострення хвороби, вдавана безвихідь, неможливість самостійно вирішити ту чи іншу проблему.

Не є «гальмівним» елементом і схильність до вживання алкоголю, психоактивних речовин, порушення сну тощо.

Ще раз наголосимо, що розслідуючи потенційне самогубство як умисне вбивство необхідно встановити повну картину події, її хронометраж; встановити свідків та всі можливі обставини. Слід виявити, вилучити і дослідити всі речові докази, обов'язково відпрацювати питання щодо перебування особи у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння шляхом відібрання біологічних зразків крові та сечі.

Не останню роль зіграє і проведення слідчого експерименту, з метою встановлення взаєморозташування дульного зрізу каналу ствола та частини тіла, що прийняла кулю. Тактико-технічна характеристика зброї у поєднанні з антропометричними даними загиблого, взаєморозташування дульного каналу ствола та потерпілого, стан рани та навколо неї, що вказує на дальність пострілу, в комплексі можуть відповісти на багато питань, в тому числі й чи мало місце самогубство чи інсценування, а відтак – умисне вбивство. Всі ці дані потрібні для призначення комплексної балістичної та судово-медичної експертизи.

Під час огляду місця події слідчому слід звернути увагу на номерні деталі зброї, з якої вчинено постріл. Якщо зброя не є закріпленою за потерпілим – слід з'ясувати кому вона належала і як потрапила до нього.

До матеріалів досудового розслідування слід долучити повний висновок службового розслідування з супровідними документами та додатками, проведений військовою частиною на підставі наказу Міністерства оборони України [11].

Це далеко не повний перелік практичних рекомендацій, на які слід звернути увагу слідчому під час досудового розслідування, аби встановити істину у справі.

Висновки. На підставі викладеного, ще раз зауважимо, що саме правильна організація досудового розслідування, тактично вірно сплановане проведення огляду, в тому числі й огляду місця події, предметів (зброї, мобільного терміналу з вмістом кореспонденції, особистих речей загиблого тощо), допиту свідків, слідчого експерименту та призначення посмертної психіатричної експертизи є основними акцентами на які слід звернути увагу слідчому під час проведення досудового розслідування за фактами вчинення самогубства військовослужбовців під час несеннями ними служби. Не слід розмежовувати методику проведення досудового розслідування умисного вбивства та самогубства, розділяючи потерпілих військовослужбовців та поліцейських під час несення ними служби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Решетилова: Самогубств в український армії ставатиме дедалі більше. Медійна ініціатива за права людини. 02.09.2025 URL:https://mipl.org.ua/reshetylova-samogubstv-v-ukrayinskyj-armiyi-stavatyme-dedali-bilshe/ (дата звернення 20.12.2025).
2. Брянкін А.С., Давиденко С.В. Проблемні аспекти кримінального провадження щодо доведення особи до самогубства. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3 ч.3. С. 24–29. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.03.3.3.
3. Тищенко О.І. Посмертна судово-психіатрична експертиза у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. 2023. № 78, частина 2. С. 298–303. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.47.
4. Чорний М.В. Особистісний та клініко-психопатологічний аспекти завершених самогубств серед співробітників органів внутрішніх справ України та їх профілактика: дис. канд. мед. наук: 14.01.16 – психіатрія. Київ, 2004. 189 с. URL: https://library.navs.edu.ua/poshuk-po-biblioteci.html.
5. Михайличенко Б.В., Біляков А.М. Вплив військових подій як суспільно стресового фактору на показник смертності від самогубств. *Клінічна та профілактична медицина*. 2024. Т. 3. С. 107–113. DOI: https://doi.org/10.31612/2616-4868.3.2024.13.
6. Медичні заходи з попередження пресуїцидальних форм поведінки військовослужбовців в умовах воєнного конфлікту та після його завершення. Київ: «Центр учбової літератури», 2023. 60 с. URL: https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/97-1.pdf.
7. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення. Наказ Офісу Генерального прокурора від 30.06.2020 № 298. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#top (дата звернення 21.12.2025).
8. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу. *Закон України* від 21.08.2025 № 4579-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20/ed20250821#n18 (дата звернення 25.12.2025).
9. Древіцька О.О., Буцька Л.В., Сиропятов О.Г., Калантай І.М., Горшков О.О., Самойленко А.М. Аналіз даних про завершені суїциди у військовослужбовців і рекомендації щодо їх профілактики**.** *Терапевтика*. 2022. Т. 3. № 1. С. 48–54. DOI: https://doi.org/10.31793/2709-7404.2022.3-1.48.
10. Стандарти процесуального інтерв'ю. JustTalk. URL: https://justtalk.com.ua/post/standarti-protsesualnogo-intervyu (дата звернення 28.12.2025).
11. Про затвердження Інструкції з організації обліку особового складу в системі Міністерства оборони України. Наказ Міністерства оборони України від 19.09.2022 № 280 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1407-22#Text (дата звернення 29.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Несен О.О., Кравченко Н.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.123:343.98]:[343.851:343.97-053.81]
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.17

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРОТИДІЇ МОЛОДІЖНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Пирожкова Ю.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0003-4644-6270

Ларкін М.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0002-4676-460X

Мельковський О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0001-8916-5343

Пирожкова Ю.В., Ларкін М.О., Мельковський О.В. Інформаційно-аналітичне забезпечення оперативно-розшукової діяльності у протидії молодіжній злочинності: правові та організаційно-технологічні аспекти.

У статті досліджено особливості інформаційно-аналітичного забезпечення оперативно-розшукової діяльності у сфері протидії молодіжній злочинності крізь призму методологічних, правових та організаційно-технологічних аспектів. Проаналізовано правові засади ОРД та застосування оперативно-розшукових засобів, сучасні технологічні рішення збору, обробки та аналізу оперативної інформації, а також міжнародний досвід застосування кримінальної аналітики, прогнозних моделей і цифрових платформ моніторингу. Відповідно до огляду на сучасні наукові напрацювання та специфіку досліджуваної проблематики, запропоновано розглядати інформаційно-аналітичне забезпечення ОРД (надалі ІАЗ ОРД) у сфері протидії молодіжній злочинності як комплекс взаємопов'язаних дій уповноважених суб'єктів, спрямованих на збирання, накопичення, перевірку, аналітичну обробку, узагальнення та прогнозування криміногенних процесів у молодіжному середовищі. Досліджено роль сучасних цифрових технологій, соціальних мереж, онлайн-платформ та автоматизованих інформаційних систем у ранньому виявленні ризиків злочинності серед молоді, формуванні «профілю загроз» та прогнозуванні динаміки криміногенних процесів. Обґрунтовано, що ефективність ОРД у сфері протидії молодіжній злочинності значною мірою залежить від консолідації оперативної інформації, її систематизації, аналітичної обробки та трансформації у достовірні аналітичні висновки для прийняття тактичних і стратегічних рішень. Висвітлено необхідність міждисциплінарного підходу, що поєднує кримінально-правові, соціологічні та технічні чинники, та визначено перспективні напрями розвитку ІАЗ ОРД в умовах соціально-економічних і цифрових трансформацій, посилення загроз через війну та зростання молодіжної девіантності. Отримані результати підтверджують стратегічну роль ІАЗ ОРД у забезпеченні системного управління ризиками злочинності серед молоді, підкреслюють необхідність модернізації інформаційної інфраструктури, створення інтегрованих аналітичних середовищ, вдосконалення правового регулювання, впровадження новітніх цифрових технологій та підготовки висококваліфікованих аналітичних кадрів для забезпечення превентивної ефективності оперативних заходів.

Ключові слова: інформація, кримінальна аналітика, автоматизовані інформаційні системи, інформаційні технології, інформаційно-аналітичне забезпечення, програмне забезпечення, оперативно-розшукова діяльність, молодіжна злочинність, спеціальна техніка, цифрові технології.

Pyrozhkova Y.V., Larkin M.O., Melkovskiy O.V. Information-analytical support of operational-investigative activities in countering youth crime: legal and organizational-technological aspects.

The article comprehensively examines the features of information-analytical support (IAS) in operational-investigative activities (OIA) aimed at countering youth crime, through the lens of legal, organizational-technological, and methodological aspects. The legal foundations of OIA and the application of operational-investigative tools are analyzed, along with modern technological solutions for the collection, processing, and analysis of operational information, and international experience in this area. Based on a review of current scientific studies and the specifics of the research problem, IAS in OIA is considered as a complex system of interrelated actions by authorized entities, aimed at collecting, accumulating, verifying, analytically processing, summarizing, and forecasting criminogenic processes in the youth environment. The role of modern digital technologies, social networks, online platforms, and automated information systems in the early identification of youth crime risks, the creation of «threat profiles,» and forecasting the dynamics of criminogenic processes is highlighted. It is substantiated that the effectiveness of OIA largely depends on the consolidation of operational information, its systematization, analytical processing, and transformation into reliable analytical conclusions for tactical and strategic decision-making. The need for an interdisciplinary approach combining criminal-legal, sociological, and technical factors is emphasized, and promising directions for the development of IAS in OIA are outlined in the context of socio-economic and digital transformations, the intensification of threats due to war, and the growth of youth deviance. The findings confirm the strategic role of IAS in ensuring systematic risk management of youth crime, underscore the need to modernize information infrastructure, create integrated analytical environments, improve legal regulation, implement advanced digital technologies, and train highly qualified analytical personnel to ensure the preventive effectiveness of operational measures.

Key words: information, criminal analytics, automated information systems, information technologies, information-analytical support, software, operational-investigative activities, youth crime, special equipment, digital technologies.

Постановка проблеми. Молодь України стикається з безпрецедентними викликами, обумовленими соціально-економічною нестабільністю, вимушеним переміщенням, втратою родинних зав'язків і друзів, перебуванням на окупованих територіях, а також масштабними соціальними трансформаціями, спричиненими повномасштабною війною в Україні. Згідно з результатами комплексного дослідження «Молодь України: виклики та адаптація в умовах воєнного стану» (2025 р.), 82% опитаних молодих людей зазначили, що зазнали тих чи інших втрат через війну, зокрема: зниження або втрату доходу (36%), погіршення психічного здоров'я (28%), розрив стосунків або розлуку з сім'єю (по 18%), вимушене переміщення (16%), смерть близьких (14%), пошкодження житла чи травмування внаслідок бойових дій (по 6%) [1, с. 13-14]. Крім того, 40% респондентів вказали на недостатність коштів навіть для задоволення базових потреб, 19% - на відсутність можливостей самореалізації, ще 19% – на неможливість працевлаштування. Наведені дані демонструють зростання соціальної напруги, що безпосередньо впливає на девіантну поведінку молоді та формування криміногенних ризиків. Аналітичний центр дослідження соціальних трансформацій Cedos у дослідженні «Вплив війни на молодь в Україні» (2024 р.) наголошує, що молоді люди, які втратили стабільність і соціальні зв'язки, стають більш уразливими до проявів агресії, стресових розладів і девіантної поведінки, що потребує системної уваги з боку правоохоронних органів [2]. Враховуючи, що молодь є однією з найбільш психологічно вразливих груп населення, в сучасних умовах істотно підвищується ризик її залучення до протиправної діяльності, зокрема злочинів майнового, насильницького характеру, розповсюдження наркотичних засобів через онлайн-ресурси, участь у деструктивних інтернет-спільнотах тощо, що створює нові виклики для правоохоронних органів і зумовлює потребу у якісно новому рівні ІАЗ ОРД. Ефективність протидії злочинності безпосередньо залежить від повноти, достовірності та своєчасності отримання, обробки й аналізу інформації з різних джерел, у тому числі із застосуванням спеціальної техніки. Використання сучасних технічних засобів, систем моніторингу, відеоаналітики, автоматизованих баз даних та інтелектуальних технологій обробки інформації є невід'ємною складовою ОРД і суттєво підвищує результативність оперативно-аналітичних заходів. Тому дослідження проблеми ІАЗ ОРД у протидії молодіжній злочинності вимагає міждисциплінарного підходу, що поєднує правові, організаційно-технологічні та технічні аспекти.

Метою дослідження є комплексний аналіз правових, організаційно-технологічних механізмів ІАЗ ОРД, а також визначення шляхів підвищення ефективності використання сучасних інформаційних технологій і спеціальної техніки в діяльності оперативних підрозділів у протидії молодіжній злочинності.

Стан опрацювання проблематики. Проведені дослідження свідчать, що питання ІАЗ ОРД стабільно перебуває у фокусі уваги вітчизняних та зарубіжних учених-юристів. Значний науковий доробок представлено у фундаментальних працях, присвячених дослідженню понять «оперативно-розшукова діяльність», «правові засади оперативно-розшукової діяльності», «інформаційно-аналітичне забезпечення оперативно-розшукової діяльності», а також удосконаленню аналітичних процесів у діяльності правоохоронних органів. На особливу увагу заслуговують монографічні дослідження О.М. Бандурки, Е.О. Дідоренка, І.П. Козаченка, А.В. Мовчана, В.Л. Регульського [3-6] та ін., які сформували методологічні засади сучасного розуміння окреслених категорій. Науковий доробок включає низку праць, орієнтованих на специфіку ІАЗ ОРД діяльності у протидії злочинності. Значний теоретичний і практичний матеріал накопичено у розробках В.О. Білецького, І.О. Бикова, О.В. Бочкового, В.М. Важинського, О.С. Кірєєвої, Т.В. Магеровської, О.О. Мельнікової, А.В. Мовчана, М.А. Погорецького, В.О. Степанова, З.М. Топорецької, А.М. Черняка, Д.М. Цехана та ін. [7-10], які зосереджуються на змісті сучасних аналітичних підходів у діяльності оперативних підрозділів, практичному використанні інформаційних ресурсів, підготовці кваліфікованих кримінальних аналітиків та виявленні організаційних і ресурсних проблем ІАЗ ОРД. Водночас останніми роками спостерігається активізація наукових дискусій у межах фахових конференцій, науково-практичних форумів, де обговорюються питання цифровізації ОРД, інтеграції аналітичних платформ нового покоління, удосконалення процедур збору, верифікації та обробки оперативно значущої інформації [11-12]. Матеріали таких заходів істотно розширюють теоретичну базу та демонструють еволюцію підходів до підвищення ефективності аналітичних процесів у протидії злочинності. Окрему групу становлять сучасні напрацювання, присвячені використанню цифрових інструментів та аналітичних платформ у протидії злочинності, включно з молодіжною. У галузевих аналітичних оглядах (Industry Arc, Archive Market Research, 2025 р.) відзначається суттєве зростання ринку програмних рішень для кримінального аналізу та правоохоронної аналітики, що супроводжується поширенням технологій штучного інтелекту, машинного навчання та автоматизованого аналізу даних [13]. У звітах міжнародних організацій, зокрема Ради Європи та NISS, акцентується увага на зростанні ризиків молодіжної девіантності та необхідності адаптації аналітичних інструментів до нових соціально-правових викликів, зокрема щодо моніторингу «гарячих точок» у молодіжних середовищах [14]. Значну увагу цим тенденціям приділяє і Європол, який у своєму аналітичному звіті "The recruitment of young perpetrators for criminal networks" (The Hague, November 2024, Ref. №.: 2024-033) наголошує на суттєвому розширенні масштабів залучення неповнолітніх до різних сегментів кримінальних ринків. Зокрема, у звіті підкреслюється, що понад 70 % кримінальних ринків так чи інакше експлуатують неповнолітніх, включно зі сферами кіберзлочинності, онлайн-шахрайства, наркоторгівлі та пов'язаного з нею насильства, контрабанди мігрантів і майнової злочинності. Окремо акцентовано на еволюції методів рекрутингу, що здійснюється через соціальні медіа із застосуванням гейміфікації, кодованих повідомлень та інших цілеспрямованих комунікаційних технік [14]. Попри наявність значного масиву наукових праць, що розкривають окремі аспекти ІАЗ ОРД, протидії молодіжної злочинності, слід зазначити, що вони переважно фокусуються або на правових, або на соціологічних, або на кримінологічних чинниках. Натомість комплексних досліджень, які б інтегрували правові та організаційно-технологічні аспекти ІАЗ ОРД у сфері протидії молодіжній злочинності, все ще бракує. Саме ця прогалина, за умови одночасного посилення загроз, зафіксованих міжнародними структурами, і зумовлює актуальність проведення відповідного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи міжвідомчий та міждисциплінарний характер ОРД як діяльності, що охоплює пошук, збирання, переробку та використання інформації (при цьому саме її використання, як слушно зазначає В.О. Білецький, становить центральну ланку, «серцевину» цього процесу [8, с. 225]), доцільно насамперед звернутися до сучасних наукових досліджень з проблематики ІАЗ ОРД. Йдеться, зокрема, про праці А.В. Баб'яка, В.О. Білецького, В.П. Захарова, О.С. Кірєєвої, Я.Ю. Кондратьєва, А.В. Мовчана, О.О. Мельникової, О.Б. Фаріона, В.Г. Хахановського та ін., у яких увагу зосереджено не лише на розкритті сутності інформаційного забезпечення ОРД, характеристиці структури інформаційних потоків та рівнів їх функціонування, а й на дослідженні специфіки аналітичної складової та виробленні інформаційних моделей ОРД. Такий науковий фокус є закономірним, адже ефективність протидії молодіжній злочинності значною мірою залежить від здатності правоохоронних органів консолідувати різнорідну оперативно-розшукову інформацію, здійснювати її якісну аналітичну обробку, систематизацію, надійне зберігання у банках даних і забезпечувати подальшу трансформацію цієї інформації для формування нових знань.

Не вдаючись у детальний аналіз усіх наявних наукових підходів до розуміння ІАЗ ОРД, слід підкреслити, що у сучасній українській юридичній науці простежується тенденція до вироблення узгодженої доктринальної позиції щодо його сутності. Ми приєднуємося до точки зору А.В. Мов-

чана, який, досліджуючи поняття й зміст інформаційно-аналітичної роботи в ОРД Національної поліції, наголошує, що термін «інформаційно-аналітичне забезпечення» охоплює як кількісне перетворення оперативної інформації (консолідація масивів даних у бази й банки даних, упорядкування та систематизація), так і її якісно-змістовну трансформацію. При цьому, цілком справедливо вчений наголошує на основному її завданні - забезпеченні оперативних підрозділів достовірною, систематизованою та своєчасною інформацією [6, с. 36]. Слід зауважити, що подібний підхід до розуміння змісту ІАЗ діяльності правоохоронних органів простежується і в працях В.О. Білецького, Л.Ф. Гули, О.О. Мельникової, В.О. Степанова, К.С. Шапошникова та ін. Поділяємо наукову позицію О.С. Кірєєвої, яка у своїх дослідженнях, присвячених ІАЗ ОРД підрозділів Державної прикордонної служби України, підкреслює його системоутворююче значення, розглядаючи ІАЗ як ключовий інструмент, «нервову систему» ОРД, завдяки якому формується інформаційна основа для ухвалення управлінських і тактичних рішень, здійснюється планування та моделювання оперативної обстановки, прогнозується динаміка її розвитку. Підтримуємо позицію щодо важливості ІАЗ для своєчасного виявлення об'єктів оперативного інтересу, підвищення ефективності взаємодії між правоохоронними органами та міжнародними партнерами, а також здійснення оцінювання ризиків з метою вибору оптимальної моделі реагування на загрози прикордонній безпеці [15, с. 310]. Аналогічний підхід простежується й у працях О.М. Томкова, який стверджує, що ефективне ІАЗ ОРД сприяє підвищенню рівня обізнаності оперативних працівників щодо криміногенної ситуації, зміцнює спроможність підрозділів Національної поліції у сфері протидії злочинності, забезпечує належну взаємодію між підрозділами та покращує профілактичну роботу з особами, віднесеними до груп ризику [16, с. 78]. Таким чином, з огляду на сучасні наукові напрацювання та специфіку досліджуваної проблематики, доцільно розглядати ***інформаційно-аналітичне забезпечення оперативно-розшукової діяльності у сфері протидії молодіжній злочинності*** як комплекс взаємопов'язаних дій уповноважених суб'єктів, спрямованих на збирання, накопичення, перевірку, аналітичну обробку, узагальнення та прогнозування криміногенних процесів у молодіжному середовищі. Основним призначенням цієї діяльності є забезпечення оперативних підрозділів достовірною та структурованою інформацією, а також формування аналітичних висновків, необхідних для прийняття оптимальних тактичних і управлінських рішень у сфері запобігання, виявлення та припинення злочинності серед молоді.

Наукове осмислення організаційно-правових засад ефективного функціонування інформаційно-аналітичної інфраструктури для результативного здійснення ОРД у сфері протидії молодіжній злочинності, дозволяє акцентувати увагу на низці досліджень, присвячених актуальним проблемам нормативно-правового регулювання ОРД та застосуванню оперативно-розшукових засобів. До сучасних напрацювань належать дослідження, присвячені вдосконаленню правових механізмів ОРД, впровадженню цифрових технологій у процеси ОРД, розвитку інформаційно-аналітичних систем у правоохоронних органах та забезпеченню високих стандартів захисту прав людини під час застосування спеціальних оперативних заходів (В.С. Бондар, В.І. Василинчук, Ю.М. Оніщенко, С.В. Тіхонов, А.А. Коваль, І.А. Федчак та ін.). Аналіз чинного законодавства, зокрема Закону України від 18.02.1992 р. «Про оперативно-розшукову діяльність», Кримінального процесуального кодексу України, Постанови КМУ від 22.09.2016 р. № 669 «Деякі питання щодо спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації», Наказу МВС України від 20.10.2017 № 870 «Про затвердження Положення про автоматизовану інформаційну систему оперативного призначення єдиної інформаційної системи МВС», Наказу Генеральної прокуратури України, МВС України, Служби безпеки України, Адміністрації ДПС України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5 «Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», Наказу СБУ від 23.01.2020 р. № 383 «Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю», підтверджує наукові висновки щодо наявності ключових проблем: невизначеність у правовому регулюванні застосування оперативно-розшукових засобів; відсутність чітких правил використання окремих засобів, що застосовуються під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій; наявність правових колізій у Кримінальному процесуальному кодексі, що може ставити під сумнів допустимість доказів, під час здійснення негласних слідчих (розшукових) дій; відсутність однозначного визначення меж застосування оперативно-розшукових засобів та невизначеність щодо того, чи дозволено використовувати всі технічні засоби, чи лише перелічені у нормативних документах; недостатньо чіткі критерії класифікації спеціальних технічних засобів як оперативної техніки. Важливість вдосконалення нормативно-організаційних засад ОРД є беззаперечною, адже, як слушно зазначають С.В. Тихонов та В.І. Василинчук, у процесі проведення оперативно-розшукових заходів не повинно залишатися сфер, які дозволяють різне тлумачення всьо-

го, що відбувається у ході її здійснення [17, с. 15-18]. Наявність таких прогалин ускладнює практичне забезпечення оперативних підрозділів необхідними інструментами для аналітичної роботи, в тому числі впливає на своєчасне виявлення та реагування на злочинні прояви серед молоді. У цьому контексті вважаємо за доцільне також підтримати висновок В.О. Білецького, який підкреслює, що навіть внесення змін до чинного законодавства та оснащення оперативних підрозділів сучасними технічними засобами не можуть гарантувати належного рівня інформаційно-аналітичного забезпечення без цілісної інформаційної політики та формування дієвої міжвідомчої інформаційної структури. Відсутність єдиного аналітичного інформаційного середовища об'єктивно зумовлює неналежний рівень інформаційно-аналітичного супроводу діяльності оперативних підрозділів [8, с. 226], що негативно позначається на результативності протидії злочинності, зокрема серед молоді. Таким чином, спираючись на загальну формулу «конфігурації» інформаційно-аналітичної роботи в ОРД, зупинимося на аналізі її форм**,** які відіграють ключову роль у протидії молодіжній злочинності:

Отримання оперативно-розшукової інформації як початковий етап інформаційно-аналітичної роботи, у межах якого здійснюється пошук і фіксація відомостей про протиправні діяння окремих осіб та груп, з використанням наявних сил, засобів і методів ОРД, в інтересах ОРД та досудового розслідування [8, с. 43]. У цьому контексті особливої уваги потребує той факт, що молодь є високодигіталізованою соціальною групою: вона активно інтегрована в інтернет-простір, соціальні мережі та цифрові комунікаційні платформи, які виконують для неї не лише функцію медіаформату, а й виступають основним каналом взаємодії. Показовими є дані дослідження Фінського національного університету оборони «Adolescents and the dark side of social media – Law enforcement perspectives» (2023 р.) [18], яке ґрунтується на підставі офіційної статистики Фінляндії та європейських міжнародних опитуваннях. Зокрема, 69 % населення віком 16 - 89 років зареєстровані щонайменше на одній соціальній платформі, а підлітки та молодь залишаються найбільш чисельною й активною категорією користувачів - три чверті осіб віком 16 - 24 років щоденно користуються соціальними мережами. Водночас автори дослідження наголошують, що цифрові платформи для підлітків є не лише середовищем комунікації, але й простором підвищених ризиків. Підлітки та молодь можуть бути систематично експоновані до шкідливого або незаконного контенту, що включає: насильницькі матеріали (Friis, 2015; Boyd & Swanson, 2016), сексуальний контент (Lewis et al., 2018; Smahel et al., 2020), розпалювання ворожнечі (Castano-Pulgarín et al., 2021). Масштаб проблеми підтверджують результати загальноєвропейського онлайн-опитування дітей (Smahel et al., 2020): у середньому 10% європейських підлітків стикалися з контентом, що демонструє способи завдати собі фізичної шкоди; 11% – з матеріалами, пов'язаними з уживанням наркотичних засобів; 17% – з гейт-меседжами; 13% – із кривавими або жорстокими зображеннями. Автори наголошують, що подібний контент є постійно присутнім у цифровому життєвому просторі сучасних підлітків та молоді, формуючи небезпечні інформаційні впливи та середовище потенційної криміногенної соціалізації. З огляду на масштаб цифрових ризиків пошук оперативно-розшукової інформації доцільно здійснювати не лише в межах традиційного оперативного середовища (аналіз звернень громадян, оперативних обліків, архівів, агентурних повідомлень тощо), але й через виявлення та аналіз «цифрових слідів». Насамперед ідеться про моніторинг соціальних мереж та цифрових комунікаційних платформ, які стають ключовими інструментами збирання й обробки даних, виявлення, структуризації та систематизації загроз, а також формування так званого «профілю загроз». Системний моніторинг цифрової інфраструктури стійких молодіжних груп і використання оперативної аналітики дозволяють не лише своєчасно ідентифікувати ризикову поведінку, канали комунікації груп ризику та інтернет-спільнот, які пропагують протиправну діяльність або здійснюють вербування неповнолітніх, залучаючи молодь до злочинної діяльності, але й забезпечують раннє виявлення небезпечних тенденцій у молодіжному середовищі.

Систематизація оперативно-розшукової інформації, в межах якої здобуті відомості про протиправні діяння окремих осіб та груп осіб та груп приводяться в систему за допомогою технічних і програмних засобів з метою подальшої їх оцінки, аналізу та використання отриманої інформації в інтересах ОРД та досудового розслідування [6, с. 45-46]. Основні завдання, функції, інформаційні ресурси, суб'єкти та структуру автоматизованої інформаційної системи оперативного призначення (далі - АІС ОП) єдиної інформаційної системи МВС визначені Положенням про автоматизовану інформаційну систему оперативного призначення єдиної інформаційної системи МВС, затвердженим Наказом Міністерства внутрішніх справ України 20.10.2017 р. № 870, до функцій АІС ОП віднесено: автоматизацію процесів обліку отриманої в процесі оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України інформації; збирання, зберігання, пошук та узагальнення інформації, інформаційних документів, аналітичних продуктів та результатів оцінювання загроз і ризиків організованої злочинності та вчинення тяжких злочинів [19]. Системний підхід до оперативної аналітики та моніторингу ризиків є невід'ємним елементом ІАЗ ОРД у протидії злочинності у молодіжному середови-

щі. Систематизація та оперативний аналітичний моніторинг ризиків молодіжного середовища базується на поєднанні *ЄРДР*, внутрішніх банків Національної поліції (оперативні/криміналістичні облік) та додаткових джерел (звернення громадян, ЗМІ, дані мобільних операторів - останні доступні за процесуальними запитами). Ці ресурси дають можливість ретроспективного аналізу та генерації аналітичних висновків, але рівень інтеграції та відкритості для комплексного прогнозування часто обмежений (обмежений доступ, фрагментарність, відсутність єдиного аналітичного порталу).

В умовах інтеграції України до європейського правового простору та розвитку державної системи безпеки особливого значення набуває впровадження міжнародних стандартів інформаційного аналізу, зокрема використання систем кримінальної аналітики (criminal intelligence analysis), рекомендованих Європолом та Інтерполом. Зарубіжний досвід демонструє ефективність різних платформ для прогнозування молодіжної злочинності. Американські та британські системи (NIBRS/FBI CDE, PNC/LEDS), демонструють високий рівень стандартизованого збору даних та централізованого доступу, що сприяє застосуванню методів машинного навчання, побудові моделей ризиків та ранньому виявленню аномалій у молодіжному середовищі, наприклад, сплесків агресивної поведінки в певних районах або віртуальних просторах. Так, у США функціонують системи The FBI's Crime Data Explorer (CDE) та NIBRS, які забезпечують The Uniform Crime Reporting (UCR), фіксують детальну інформацію про кожен окремий випадок злочину, побудову прогностичних моделей за віком правопорушників, типом злочинів та просторовим розподілом, а також формування часових рядів [20-21]. У Європі аналітичні продукти Europol (IOCTA) [22] надають стратегічні звіти щодо онлайн-загроз, включно з вербуванням неповнолітніх та сексуальними злочинами проти дітей, що є корисними для виявлення нових загроз. Відкриті статистично-аналітичні звіти, що надаються Australian Institute of Criminology, Statistics Canada [23] та Eurostat [24], дозволяють здійснювати міжнародне порівняння та калібрування прогностичних моделей. Слід зауважити, що подальші дослідження ІАЗ ОРД у сфері протидії молодіжній злочинності потребують подальших поглиблених наукових розробок, спрямованих на удосконалення автоматизованої інформаційної системи оперативного призначення у таких напрямах: аналіз онлайн-комунікацій, структурування загроз у «цифровому житті» молоді, моніторинг соціальних мереж та інтерпретація «цифрових слідів». Ці напрями підкреслюють необхідність: інтеграції даних із різних джерел; застосування автоматизованих систем аналітики; підвищення рівня міжвідомчої взаємодії суб'єктів безпекового сектору. Реалізація зазначених заходів сприятиме підвищенню ефективності прогнозування та запобігання правопорушенням серед молоді, а також формуванню системного підходу до управління ризиками у сучасному інформаційному середовищі.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що ІАЗ ОРД в умовах зростання молодіжної злочинності набуває статусу стратегічного інструмента ефективної протидії криміногенним процесам у молодіжному середовищі. Сукупність соціально-економічних, психологічних і цифрових чинників, посилених наслідками повномасштабної війни, зумовлює необхідність оновлення методологічних підходів до збирання, перевірки, систематизації та аналітичної інтерпретації оперативно значущої інформації. Аналіз сучасних наукових концепцій, нормативно-правових засад і практичної діяльності правоохоронних органів дозволяє констатувати, що існуюча інформаційна інфраструктура ОРД перебуває у стані трансформації та потребує комплексної модернізації. Ключовими проблемами залишаються фрагментарність інформаційних ресурсів, недостатність інтегрованих аналітичних платформ, неузгодженість правового регулювання застосування спеціальних оперативно-технічних засобів, а також обмежені можливості міжвідомчого обміну. Водночас міжнародний досвід демонструє, що розвиток сучасних систем кримінальної аналітики, прогнозних моделей і цифрових інструментів моніторингу істотно підвищує здатність правоохоронних органів до раннього виявлення ризиків та превенції злочинів серед молоді. Узагальнення отриманих результатів дає підстави стверджувати, що підвищення ефективності ІАЗ ОРД у сфері протидії молодіжній злочинності можливе лише за умови комплексного підходу, який передбачає: оновлення правового регулювання; створення інтегрованого аналітичного інформаційного середовища; розвиток національних стандартів кримінальної аналітики; упровадження сучасних цифрових технологій; а також підготовку висококваліфікованих аналітичних кадрів. Реалізація зазначених напрямів стане основою формування нової моделі аналітично орієнтованої оперативно-розшукової діяльності, здатної адекватно відповідати на актуальні та майбутні виклики у сфері молодіжної злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Молодь України: виклики та адаптація в умовах воєнного стану: інформаційно-аналітичні матеріали до державної доповіді про становище молоді в Україні / В.О. Радкевич, М.А. Пригодій, Т.М. Герлянд, О.А. Тітова, В.А. Кручек, О.В. Лапа, Д.О. Закатнов, Л.А. Лупаренко. Київ: Інститут професійної освіти НАПН України, 2025. 37 с.

2. Cedos. Центр досліджень соціальних трансформацій 2024. Вплив війни на молодь в Україні. URL: https://cedos.org.ua/researches/vpliv-vijni-na-molod-v-ukrayini/ (дата звернення: 11.11.2025).
3. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина І: підручник. Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2002. 336 с.
4. Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина: підручник / Е.О. Дідоренко, Л.В. Бородич та ін.; за заг. ред. Л.В. Бородича. Луганськ: Луганський інститут внутрішніх справ МВС України, 1999. Т. 1. 392 с.
5. Козаченко І.П., Регульський В.Л. Правові, морально-етичні та організаційні основи оперативно-розшукової діяльності: монографія. Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України, 1999. 219 с.
6. Мовчан А.В. Інформаційно-аналітична робота в оперативно-розшуковій діяльності Національної поліції: навч. посіб. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2017. 244 с.
7. Бочковий О.В. Застосування інформаційно-аналітичних технологій в оперативно-розшуковій діяльності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2010. Спец. вип. № 4. С. 272–279.
8. Білецький В.О. Перспективи інформаційно-аналітичного забезпечення оперативно-розшукової діяльності в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 3. С. 224–230. https://doi.org/ 10.31733/2078-3566-2022-3-224-230. (дата звернення: 01.12.2025).
9. Цехан Д. Інформаційно-аналітичне забезпечення оперативно-розшукової діяльності оперативних підрозділів установ виконання покарань. *Вісник кримінального судочинства.* 2021. № 1-2. С. 140–148. https://doi.org/10.17721/2413-5372.2021.1-2/140-148 (дата звернення: 01.12.2025).
10. Vazhynskyi, V., Pohoretskyi, M., Toporetska, Z., Cherniak, A., & Serhieieva, D. Operative and search counteraction to crimes committed in the sphere of activity of institutional investors in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2024. № 13(76). PP. 75–82. https://doi.org/10.34069/AI/2024.76.04.6
11. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів сектору безпеки і оборони України: матеріали Науково-практичної конференції (Львів, 22 грудня 2023) / упорядник: Т.В. Магеровська. Львів: ЛьвДУВС, 2024. 192 с.
12. Актуальні питання та перспективи використання оперативно-розшукових засобів у розкритті злочинів в умовах воєнного стану: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 берез. 2023 р.) / редкол.: В.В. Чернєй, С.Д. Гусарєв, С.С. Чернявський та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. 294 с.
13. Industry reports / market analyses (IndustryArc, ArchiveMarketResearch). Crime Analytics Software Market Analysis Report 2025. URL: https://www.archivemarketresearch.com/reports/crime-analytics-software-560711 (дата звернення: 10.11.2025).
14. The recruitment of young perpetrators for criminal networks. The Hague, 2024. 14 p. Ref. №. : 2024-033. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/IN_The-recruitment-of-young-perpetrators-for-criminal-networks.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
15. Кірєєва О.С. Інформаційно-аналітичне забезпечення оперативно-розшукової діяльності підрозділів Державної прикордонної служби України. *Право і безпека*. 2019. № 4. С. 307–312.
16. Томков О.М. Інформаційно-аналітичне забезпечення оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України: організаційно-правовий аспект. *Вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2. С. 72–81.
17. Тіхонов С.В., Василинчук В.І. Актуальні проблеми використання оперативно-розшукових засобів: Актуальні питання та перспективи використання оперативно-розшукових засобів у розкритті злочинів в умовах воєнного стану: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 берез. 2023 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 15–19.
18. Adolescents and the dark side of social media - Law enforcement perspectives. *Frontiers in Communication*. 2023. Vol. 8. Published: 16 November 2023. DOI: 10.3389/fcomm.2023.1106165 (дата звернення: 07.11.2025).
19. Положення про автоматизовану інформаційну систему оперативного призначення Єдиної інформаційної системи МВС: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 20.10.2017 р. № 870. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1433-17#Text (дата звернення: 07.12.2025).

20. Crime/Law Enforcement Stats (Uniform Crime Reporting Program). URL: https://www.fbi.gov/how-we-can-help-you/more-fbi-services-and-information/ucr (дата звернення: 07.12.2025).
21. National Incident-Based Reporting System (NIBRS). URL: https://www.fbi.gov/how-we-can-help-you/more-fbi-services-and-information/ucr/nibrsn (дата звернення: 10.12.2025).
22. Europol's European Cybercrime Centre (EC3) publishes the Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA). URL: https://www.europol.europa.eu/publications-events/main-reports/iocta-report#:~:text=Share-Strategic%2C%20policy%20and (дата звернення: 10.12.2025).
23. Australian Institute of Criminology, Statistics Canada. URL: https://www.aic.gov.au/statistics,Internet%20Organised%20Crime%20Threat%20Assessment%20(IOCTA (дата звернення: 07.12.2025).
24. Eurostat. URL: https://ec.europa.eu/eurostat. (дата звернення: 10.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Пирожкова Ю.В., Ларкін М.О., Мельковський О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.1:343.14:004
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.18

ЦИФРОВІ (ЕЛЕКТРОННІ) ДОКАЗИ ТА ЦИФРОВА (ЕЛЕКТРОННА) ФОРМА ДОКАЗІВ: РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ

Погорецький М.А.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
навчально-наукового інституту права,
проректор з науково-педагогічної роботи
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-0936-0929
e-mail: mykola.pohoretskyi@knu.ua

Погорецький М.А. Цифрові (електронні) докази та цифрова (електронна) форма доказів: розмежування понять і його значення для кримінального процесуального доказування.

У статті здійснено комплексний теоретико-методологічний аналіз співвідношення понять «цифрові (електронні) докази» та «цифрова (електронна) форма доказів» у кримінальному процесуальному доказуванні. Констатовано, що в умовах цифровізації кримінального провадження у доктрині та правозастосовній практиці зберігається відсутність єдності у розумінні процесуальної природи доказової інформації, зафіксованої в електронному середовищі, що призводить до ототожнення доказів із технічною формою їх фіксації. Обґрунтовано, що так звані цифрові (електронні) докази не утворюють самостійної онтологічної категорії доказів, а фактичні дані, зафіксовані у цифровій формі, за своєю процесуальною природою залишаються показаннями, документами, речовими доказами або висновками експертів залежно від способу їх отримання та закріплення.

Доведено, що цифрова (електронна) форма доказів є техніко-юридичним способом фіксації, збереження та відтворення доказової інформації, який співвідноситься з традиційними письмовою, усною та матеріальною формами і не змінює правової сутності доказів. Виокремлено основні ознаки цифрової форми, зокрема можливість багаторазового копіювання, залежність від технічних засобів, підвищені ризики модифікації та специфіку забезпечення автентичності й цілісності даних, що зумовлює необхідність спеціальних процесуальних і криміналістичних гарантій.

Показано, що чітке розмежування понять «доказ» і «форма доказу» має принципове значення для вирішення питань допустимості та оцінки доказів, здійснення судового контролю, забезпечення прав сторони захисту та правильної кваліфікації процесуальних порушень, пов'язаних з отриманням і фіксацією цифрової інформації. Зроблено висновок, що саме розмежування відповідних понять, а не декларативне запровадження нових видів доказів, є необхідною методологічною передумовою формування єдиних стандартів кримінального процесуального доказування в умовах цифрової трансформації кримінального судочинства.

Ключові слова: кримінальне процесуальне доказування; докази; цифрові (електронні) докази; цифрова (електронна) форма доказів; допустимість доказів; оцінка доказів; судовий контроль; права сторони захисту; цифровізація кримінального провадження.

Pohoretskyi M.A. Digital (electronic) evidence and the digital (electronic) form of evidence: delimitation of concepts and its significance for criminal procedural proof.

The article provides a comprehensive theoretical and methodological analysis of the correlation between the concepts of "digital (electronic) evidence" and the "digital (electronic) form of evidence" in criminal procedural proof. It is stated that, in the context of the digitalization of criminal proceedings, doctrine and law enforcement practice continue to lack unity in understanding the procedural nature of evidentiary information recorded in the electronic environment, which leads to the identification of evidence with the technical form of its fixation. It is substantiated that so-called digital (electronic) evidence does not constitute an independent ontological category of evidence, and that factual data

recorded in digital form, by their procedural nature, remain testimonies, documents, material evidence, or expert opinions, depending on the manner of their obtaining and consolidation.

It is proved that the digital (electronic) form of evidence is a technical and legal method of fixation, preservation, and reproduction of evidentiary information, which correlates with traditional written, oral, and material forms and does not alter the legal essence of evidence. The main features of the digital form are identified, in particular the possibility of multiple copying, dependence on technical means, increased risks of modification, and the specifics of ensuring the authenticity and integrity of data, which necessitate special procedural and forensic safeguards.

It is shown that a clear delimitation of the concepts of "evidence" and "form of evidence" is of fundamental importance for resolving issues of admissibility and evaluation of evidence, exercising judicial control, ensuring the rights of the defense, and the correct qualification of procedural violations related to the obtaining and fixation of digital information. It is concluded that precisely the delimitation of the relevant concepts, rather than the declarative introduction of new types of evidence, constitutes a necessary methodological prerequisite for the formation of uniform standards of criminal procedural proof in the context of the digital transformation of criminal justice.

Key words: criminal procedural proof; evidence; digital (electronic) evidence; digital (electronic) form of evidence; admissibility of evidence; evaluation of evidence; judicial control; rights of the defense; digitalization of criminal proceedings.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток кримінального процесу України відбувається в умовах стрімкої цифровізації суспільних відносин, що безпосередньо впливає на зміст і форми доказової діяльності. У кримінальному провадженні дедалі ширше використовуються результати функціонування електронних комунікацій, інформаційних телекомунікаційних систем, автоматизованих баз даних, електронних носіїв інформації та інших технологічних рішень, які формують нові можливості для виявлення, фіксації та використання фактичних даних [2; 11; 26]. У цих умовах електронна (цифрова) інформація набуває істотного значення для доказування, а проблематика її процесуального осмислення стає однією з ключових у теорії та практиці кримінального процесу України.

Разом із тим активне впровадження цифрових технологій у сферу кримінального судочинства супроводжується низкою теоретичних і прикладних проблем. Однією з найбільш дискусійних є відсутність єдиного підходу до розуміння та співвідношення понять «цифрові (електронні) докази» і «цифрова (електронна) форма доказів». У науковій літературі ці терміни часто використовуються без належного концептуального розмежування, що призводить до їх ототожнення або довільного тлумачення [3; 7; 10; 25]. За таких умов цифрова форма інформації (фактичних даних) нерідко сприймається як самостійна процесуальна ознака доказу, а не як характеристика форми його фіксації та відтворення під час кримінального провадження.

У доктрині кримінального процесу сформувалися різні підходи до цієї проблеми. Частина авторів обґрунтовує ідею цифрових доказів як окремого виду доказів, наділеного специфічною гносеологічною та правовою природою [13; 14]. Інші дослідники виходять із того, що електронна інформація не змінює процесуальної природи доказів, а лише вказує на особливий спосіб існування та фіксації фактичних даних [5; 26; 27]. Водночас, у правозастосовній практиці відсутність чіткого понятійного апарату зумовлює складнощі у вирішенні питань допустимості, достовірності та оцінки доказів, що мають електронну форму [1; 4; 8].

Зазначена ситуація свідчить про наявність глибшої методологічної проблеми, яка полягає у підміні процесуально значущих категорій – доказів, джерел доказів і форм їх фіксації – технічною характеристикою носія інформації. У результаті цифрові технології починають відігравати визначальну роль не лише як інструмент отримання та форма фіксації фактичних даних, а й як визначальний критерій їх процесуальної ідентифікації, що суперечить класичним положенням теорії кримінального процесуального доказування [15; 29]. Такий підхід створює ризики необґрунтованого розширення системи доказів та підриває внутрішню логіку функціонування кримінального процесу України і, зокрема, доказового права.

Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах збройної агресії та воєнного стану, коли цифрові технології широко застосовуються для документування воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочинів проти основ національної безпеки України [16; 17; 19; 23; 28]. За цих обставин від коректного розуміння процесуальної природи цифрової інформації та її форми залежить не лише ефективність доказування, а й забезпечення прав людини, процесуальної доброчесності та постановлення справедливого судового рішення [18; 21; 22].

У зв'язку з цим виникає об'єктивна необхідність чіткого розмежування понять «цифрові (електронні) докази» та «цифрова (електронна) форма доказів» з урахуванням положень теорії доказів,

доктринальних підходів і сучасних потреб правозастосовної практики. Саме таке розмежування дозволяє зберегти логічну цілісність кримінального процесуального доказування, уникнути ототожнення технічних і правових категорій та забезпечити єдність підходів до оцінки доказової інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика використання електронної та цифрової інформації у кримінальному процесуальному доказуванні впродовж останніх років стала одним із найбільш дискусійних напрямів сучасної кримінальної процесуальної та криміналістичної доктрини. Зростання обсягу цифрових слідів, поява нових технологічних засобів їх фіксації й аналізу зумовили активізацію наукових пошуків, спрямованих на осмислення процесуальної природи такої інформації, визначення її місця в системі доказів та вироблення критеріїв допустимості й оцінки [2; 11; 26].

У вітчизняній науковій літературі можна виокремити декілька основних напрямів дослідження зазначеної проблематики. Перший із них пов'язаний з аналізом цифрових (електронних) доказів крізь призму їх достовірності, автентичності та перевірюваності. У цьому контексті увагу привертають праці, присвячені проблемам визначення достовірності цифрових доказів і ризикам їх фальсифікації або спотворення, зумовленим особливостями електронного середовища [1]. Автори цього напряму акцентують увагу на технічних і процесуальних чинниках, які впливають на надійність цифрової інформації, водночас нерідко залишаючи поза межами аналізу питання її концептуального співвідношення з традиційними процесуальними категоріями доказів і джерел доказів.

Другий напрям досліджень охоплює роботи, у яких електронні або цифрові докази розглядаються як наслідок упровадження новітніх технологій у діяльність органів досудового розслідування. У межах цього підходу аналізується вплив технічного прогресу на методи збирання, фіксації та використання доказової інформації, а також окреслюються практичні проблеми застосування цифрових інструментів у кримінальному провадженні [2; 12]. Водночас у таких працях питання понятійної чіткості та методологічної коректності вживання термінів «електронні докази» і «цифрові докази» часто відходить на другий план, поступаючись аналізу технологічних аспектів.

Окрему групу становлять публікації, у яких безпосередньо порушується проблема термінологічного вибору між поняттями «електронні» та «цифрові» докази, а також необхідності вдосконалення кримінального процесуального законодавства у цій частині [3; 10; 25]. У межах цього напряму висловлюються різні, інколи протилежні позиції щодо доцільності закріплення в законі самостійного інституту електронних або цифрових доказів. Проте переважно дискусія зосереджується навколо законодавчої техніки та формулювань норм, не завжди супроводжуючись глибоким аналізом співвідношення змісту доказової інформації та форми її фіксації.

Суттєвий внесок у розвиток доктрини становлять дослідження, присвячені електронній формі доказів і процесуальним наслідкам її використання. У працях І.Г. Каланчі обґрунтовується концепція доказів, що мають електронну форму, з акцентом на процесуальні та технічні аспекти їх створення, копіювання й використання у кримінальному провадженні [4; 5; 6]. У цих дослідженнях зроблено спробу системного аналізу електронної форми як особливого способу фіксації доказової інформації, що дозволяє наблизитися до розмежування між процесуальною природою доказів і технічною формою їх існування.

Водночас у науковій літературі продовжує зберігатися підхід, відповідно до якого цифрові докази розглядаються як окремий вид доказів у кримінальному процесі. Така позиція аргументується специфікою гносеологічної та правової природи цифрової інформації, а також її відмінністю від традиційних джерел доказів [13; 14]. Однак у межах цього підходу недостатньо враховуються класичні положення теорії доказів щодо універсальності процесуальних форм і похідного характеру технічних засобів фіксації фактичних даних.

Значне методологічне підґрунтя для аналізу співвідношення цифрових доказів і цифрової форми доказів міститься у фундаментальних працях з теорії доказів і доказування. У цих роботах послідовно відстоюється ідея, що доказами у кримінальному процесі є фактичні дані, отримані у встановленому законом порядку, а їх форма фіксації не змінює процесуальної сутності доказів [15; 29]. Саме ці положення дозволяють критично оцінити спроби абсолютизації цифрового чинника та використати класичні теоретичні конструкції для осмислення новітніх явищ.

Окремого аналізу заслуговують сучасні публікації, присвячені застосуванню цифрових технологій у розслідуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочинів проти основ національної безпеки України. У цих працях цифрові інструменти розглядаються як ключовий елемент документування злочинів і забезпечення доказової бази в умовах війни, при цьому акцентується увага на необхідності дотримання процесуальних стандартів і гарантій прав людини [16; 17; 19; 21; 22; 23; 28]. Водночас навіть у цьому масиві досліджень питання чіткого понятійного розмежування між доказами та формою їх фіксації не завжди стає самостійним предметом аналізу.

Узагальнюючи результати аналізу останніх досліджень і публікацій, слід констатувати, що, незважаючи на значний обсяг наукових напрацювань у сфері електронних і цифрових доказів, проблема розмежування понять «цифрові (електронні) докази» та «цифрова (електронна) форма доказів» залишається недостатньо вирішеною. Більшість робіт зосереджуються або на технічних аспектах цифрової інформації, або на питаннях законодавчого регулювання, залишаючи поза увагою методологічну необхідність чіткого відмежування процесуальної природи доказів від способів їх фіксації. Саме ця обставина зумовлює актуальність подальшого дослідження та визначає наукову нішу цієї статті.

Метою цієї статті є обґрунтування розмежування понять «цифрові (електронні) докази» та «цифрова (електронна) форма доказів» і доведення значення такого розмежування для кримінального процесуального доказування. Досягнення поставленої мети передбачає аналіз наукових підходів до розуміння електронної та цифрової інформації, з'ясування її процесуальної природи, а також визначення впливу понятійної чіткості на допустимість, оцінку та використання доказів у кримінальному провадженні.

Матеріали і методи. Методологічну основу цього дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання, застосування яких зумовлене поставленою метою – обґрунтуванням розмежування понять «цифрові (електронні) докази» та «цифрова (електронна) форма доказів» і з'ясуванням значення такого розмежування для кримінального процесуального доказування. Обрані методи забезпечують комплексний аналіз проблеми з урахуванням як теоретичних положень науки кримінального процесу, так і сучасних потреб правозастосовної практики.

Насамперед у роботі використано *нормативний метод,* який дав змогу дослідити положення кримінального процесуального законодавства України крізь призму традиційних уявлень про докази, джерела доказів і форми фіксації доказової інформації. Застосування цього методу дозволило встановити, що чинні процесуальні конструкції не пов'язують правову природу доказів із технічними характеристиками носіїв інформації, а виходять із процесуального значення фактичних даних та порядку їх одержання і використання [15; 29]. Саме нормативний аналіз слугує підґрунтям для критичної оцінки доктринальних підходів, у яких цифровість інформації абсолютизується як визначальна ознака доказу.

Важливе місце у дослідженні посідає *формально-логічний метод*, за допомогою якого здійснено понятійне розмежування ключових категорій, що використовуються у статті. Логічний аналіз понять «доказ», «джерело доказів» і «форма доказів» дозволив виявити внутрішні суперечності у випадках їх ототожнення з технічними або технологічними характеристиками інформації. Саме застосування формально-логічних прийомів – аналізу, синтезу, абстрагування та узагальнення – дало змогу обґрунтувати тезу про похідний характер цифрової (електронної) форми щодо процесуальної природи доказів.

Для з'ясування еволюції наукових підходів до проблеми електронних і цифрових доказів застосовано *історико-правовий метод.* У межах цього підходу простежено зміну доктринальних акцентів від класичних уявлень про докази та їх джерела до сучасних концепцій, що сформувалися під впливом цифровізації кримінального провадження. Це дозволило показати, що більшість новітніх дискусій мають витоки у традиційних теоретичних положеннях і не потребують радикального перегляду системи доказів, а лише її коректного адаптування до нових форм фіксації інформації [5; 26; 27].

У роботі також використано *системний метод,* який забезпечив розгляд цифрових технологій і електронної інформації як елементів цілісного механізму кримінального процесуального доказування. Застосування цього методу дозволило оцінити місце цифрової (електронної) форми доказів у загальній системі процесуальних гарантій, зокрема у взаємозв'язку з вимогами допустимості, достовірності та оцінки доказів. Системний підхід є особливо важливим для аналізу наслідків ототожнення доказу з його формою, оскільки такі помилки впливають не лише на окремі процесуальні рішення, а й на логіку кримінального провадження в цілому [18; 21; 22].

Порівняльно-правові елементи аналізу використано з метою зіставлення різних доктринальних позицій щодо правової природи цифрової інформації та підходів до її використання у доказуванні. Хоча дослідження зосереджене на національній доктрині, порівняльний аналіз дозволив виявити спільні риси та відмінності між концепціями, що розглядають цифрові докази як самостійний вид, і підходами, у яких цифровість трактується виключно як форма фіксації доказової інформації [13; 14; 26].

Емпіричну основу дослідження становлять узагальнені результати аналізу наукових публікацій, монографічних досліджень, дисертацій і матеріалів науково-практичних заходів, присвячених проблемам електронних і цифрових доказів, а також застосуванню цифрових технологій у доказуванні, зокрема в умовах воєнного стану [1–4; 11; 16; 17; 19; 23; 28]. Використання цього масиву

джерел дозволило виявити типові доктринальні розбіжності та практичні труднощі, що виникають унаслідок нечіткого понятійного апарату.

Таким чином, поєднання нормативного, формально-логічного, історико-правового, системного та порівняльно-правового методів забезпечує комплексний характер дослідження й створює належні передумови для обґрунтованого розмежування понять «цифрові (електронні) докази» та «цифрова (електронна) форма доказів», а також для визначення значення цього розмежування для кримінального процесуального доказування.

Виклад основного матеріалу. У науковому дискурсі та правозастосовній практиці останніх років усталився термін «цифрові (електронні) докази», який використовується для позначення доказової інформації, що існує або відтворюється в електронному середовищі. Водночас застосування цього терміну часто супроводжується методологічною неточністю, оскільки цифровість або електронність нерідко сприймається як самостійна процесуальна ознака доказу. Такий підхід зумовлює помилковий висновок про існування особливої, відмінної від традиційних, онтологічної категорії доказів у кримінальному процесі [3; 13; 14]. Між тим з позицій теорії кримінального процесуального доказування подібне твердження не знаходить належного наукового обґрунтування.

Класичні положення науки кримінального процесу виходять із того, що доказами є фактичні дані, отримані у передбаченому законом порядку, на підставі яких встановлюються обставини кримінального правопорушення, а їх процесуальна природа визначається не способом технічної фіксації, а джерелом походження та порядком закріплення у кримінальному провадженні [15; 29]. У цьому сенсі цифрові технології не створюють нової сутності доказів, а лише забезпечують інші, порівняно з традиційними, способи фіксації, зберігання та відтворення доказової інформації.

Фактичні дані, зафіксовані в цифровій або електронній формі, залежно від способу їх отримання та процесуального оформлення, залишаються показаннями, документами, речовими доказами або висновками експертів. Так, інформація, що міститься в електронних повідомленнях, листуванні в месенджерах чи електронній пошті, за своєю процесуальною природою є документально зафіксованими відомостями, якщо вони долучені до матеріалів провадження з дотриманням вимог кримінального процесуального закону [7; 10; 25]. Їх електронний формат не змінює ані змісту таких відомостей, ані критеріїв оцінки їх належності та допустимості.

Аналогічним чином аудіо- та відеофайли, створені за допомогою цифрових технічних засобів, не утворюють самостійного виду доказів. Залежно від обставин отримання вони можуть розглядатися як документи або як речові докази, якщо містять матеріальні носії інформації, що мають значення для кримінального провадження [9; 26]. Вирішальним у цьому випадку є не цифровий формат запису, а дотримання процесуального порядку його одержання, фіксації та дослідження, а також можливість перевірки автентичності й цілісності відповідної інформації [1; 4].

Особливої уваги потребує питання процесуальної природи інформаційних систем, автоматизованих баз даних і цифрових слідів. У наукових публікаціях ці об’єкти нерідко визначаються як «цифрові докази» з огляду на специфіку їх формування та зберігання [8; 13]. Проте й у цьому випадку йдеться не про нову категорію доказів, а про фактичні дані, зафіксовані у електронній формі, що набувають доказового значення лише після їх процесуального вилучення, закріплення (фіксації) та оцінки. Саме процесуальна форма фіксації таких даних у кримінальному провадженні визначає їх місце в системі доказів, а не спосіб їх існування у вигляді цифрових даних [5; 26; 27].

Ознаки, які традиційно приписуються так званим «цифровим» доказам, – можливість багаторазового копіювання, залежність від технічних засобів, підвищені ризики модифікації чи втрати інформації – мають значення насамперед для організації процесу доказування, але не для визначення процесуальної природи доказів. Ці характеристики впливають на методи перевірки цілісності та незмінності, забезпечення ланцюга збереження доказу (chain of custody) та оцінки доказової інформації, проте не трансформують її у самостійний вид доказів [1; 12; 24]. Відповідно, цифрову форму слід розглядати як фактор, що зумовлює додаткові процесуальні та криміналістичні вимоги, а не як критерій класифікації доказів.

Таким чином, *поняття «цифрові (електронні) докази»* у його буквальному розумінні не відображає реальної процесуальної природи відповідної доказової інформації. *Фактичні дані*, зафіксовані в цифровій формі, залишаються елементами традиційної системи доказів кримінального процесу, а їх оцінка здійснюється за загальними правилами належності, допустимості та достовірності. Усвідомлення цієї обставини є необхідною передумовою для подальшого розмежування між доказами як процесуальною категорією та цифровою (електронною) формою їх фіксації, що має принципове значення для побудови цілісної та внутрішньо несуперечливої концепції кримінального процесуального доказування.

У контексті кримінального процесуального доказування принципове значення має розмежування між доказами як процесуальною категорією та формою фіксації доказової інформації. Цифрова

(електронна) форма доказів у цьому аспекті постає не як самостійний вид доказів, а як особливий техніко-юридичний спосіб існування, відтворення та використання фактичних даних у кримінальному провадженні. Її поява та поширення є наслідком цифровізації суспільних відносин і впровадження новітніх технологій у діяльність органів досудового розслідування та суду, однак не змінює базових положень теорії доказів [11; 15; 26; 29].

Цифрова (електронна) форма доказів характеризує спосіб фіксації доказової інформації за допомогою електронних пристроїв, програмно-технічних засобів та інформаційних систем. У такій формі доказова інформація існує у вигляді бітової послідовності даних, електронних файлів, цифрових записів, масивів даних або відомостей, що зберігаються в автоматизованих електронних інформаційних системах. Водночас за своєю правовою природою ці відомості не виходять за межі традиційних процесуальних категорій і підлягають оцінці як показання, документи, речові докази чи висновки експертів залежно від джерела походження та способу їх процесуальної фіксації [5; 7; 9].

Співвідношення цифрової (електронної) форми з традиційними формами фіксації доказів дозволяє глибше усвідомити її похідний характер. Письмова форма, як класичний спосіб закріплення доказової інформації, передбачає фіксацію відомостей у текстовому вигляді на матеріальному носії. Усна форма реалізується через показання учасників кримінального провадження, які відтворюються в процесі допиту та набувають доказового значення після належного процесуального оформлення. Матеріальна форма властива речовим доказам, що існують як фізичні об’єкти матеріального світу [15; 29]. Цифрова (електронна) форма не заперечує і не замінює ці форми, а фактично інтегрується в них, забезпечуючи інший, технологічно опосередкований спосіб фіксації та відтворення інформації.

Однією з ключових характеристик цифрової форми є можливість багаторазового копіювання доказової інформації без втрати її змісту. Ця властивість істотно відрізняє цифрову форму інформації від традиційних матеріальних носіїв і водночас зумовлює специфічні процесуальні ризики, пов’язані з автентичністю та цілісністю даних. Копії електронної інформації можуть використовуватися у кримінальному провадженні, однак їх доказове значення залежить від дотримання визначеного Кримінальним процесуальним кодексом України порядку створення, вилучення, збереження та перевірки таких копій [4; 5]. Відповідна методологія також визначена в ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 (ISO/IEC 27037:2012, IDT) Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів (далі – ДСТУ ISO/IEC 27037:2017) [30]. Саме ці обставини, а не цифровий характер інформації як такий, мають вирішальне значення для оцінки допустимості відповідних доказів.

Іншою істотною ознакою цифрової (електронної) форми є її залежність від технічних засобів і програмного забезпечення. Відтворення та дослідження доказової інформації в цифровій формі неможливе без використання відповідних пристроїв, що зумовлює необхідність залучення спеціальних знань і застосування криміналістичних методик. Разом із тим така залежність не трансформує доказову інформацію у новий вид доказів, а лише впливає на порядок її процесуального дослідження та перевірки [12; 24].

Цифрова форма також характеризується підвищеними ризиками модифікації, знищення або несанкціонованого втручання в доказову інформацію. Ці ризики зумовлюють необхідність забезпечення належних процесуальних і криміналістичних гарантій, зокрема фіксації ланцюга збереження доказів (chain of custody), використання технічних способів контролю цілісності даних (гешування, передбаченого ДСТУ ISO/IEC 27037:2017) і документування всіх дій із цифровою інформацією [1; 12; 24]. Однак наявність таких ризиків не є підставою для виокремлення цифрової форми в самостійний вид доказів, а лише вказує на особливості організації доказової діяльності.

Питання автентичності та цілісності цифрової доказової інформації набуває особливої ваги у кримінальному процесі. Автентичність у цьому випадку означає відповідність цифрової інформації її первинному змісту та джерелу походження. Забезпечення автентичності та цілісності досягається шляхом дотримання процесуальних вимог до отримання та фіксації доказів, а також застосування спеціальних технічних і криміналістичних засобів перевірки (гешування та ін., передбаченого ДСТУ ISO/IEC 27037:2017) [1; 4]. Проте й у цьому аспекті цифрова форма не створює нових процесуальних категорій, а лише актуалізує питання доказування в межах уже відомих правових конструкцій.

Отже, *цифрова (електронна) форма доказів* є похідним і технічно зумовленим способом фіксації доказової інформації, який співіснує з традиційними формами та не змінює процесуальної природи доказів. Вона потребує спеціальних процесуальних і криміналістичних гарантій, обумовлених особливостями цифрового середовища, однак не утворює нового виду доказів у кримінальному процесі України. Усвідомлення цієї обставини створює необхідні передумови для подальшого кон-

цептуального розмежування між доказами та формою їх фіксації й має вирішальне значення для забезпечення внутрішньої логіки кримінального процесуального доказування.

Розмежування понять «цифрові (електронні) докази» та «цифрова (електронна) форма доказів» є необхідною умовою збереження внутрішньої логіки кримінального процесуального доказування та коректного застосування його базових категорій. Використання першого з названих термінів без уточнення процесуальної природи відповідної доказової інформації призводить до методологічних помилок, оскільки цифровість або електронність у такому випадку підміняє собою юридично значущі ознаки доказів [3; 13; 14]. Натомість поняття цифрової (електронної) форми доказів коректно відображає спосіб фіксації та існування доказової інформації, не змінюючи її процесуальної сутності [5; 26; 29].

Ключовим критерієм розмежування відповідних понять є *критерій змісту*. Зміст доказу у кримінальному процесі становлять фактичні дані, які відображають обставини кримінального правопорушення і мають значення для вирішення завдань кримінального провадження. Ці фактичні дані не залежать від того, у якій формі вони зафіксовані – письмовій, усній, матеріальній чи цифровій. Відтак «цифрові (електронні) докази» як окрема категорія не мають самостійного змісту, відмінного від змісту традиційних доказів. Натомість цифрова (електронна) форма характеризує лише спосіб зовнішнього вираження та збереження цих даних [15; 29]. Ототожнення змісту доказу з формою його фіксації призводить до хибного уявлення про існування нової, відмінної за своєю природою, групи доказів.

Другим розмежувальним критерієм є *процесуальна функція*. Процесуальна функція доказів полягає у встановленні фактичних обставин кримінального провадження шляхом використання передбачених законом джерел доказів. У цьому аспекті цифрові технології не змінюють функціонального призначення доказів, а лише забезпечують інший спосіб реалізації цієї функції – за допомогою сучасних цифрових технологій. Термін «цифрові (електронні) докази», якщо він використовується без уточнення, створює уявлення про наявність особливої процесуальної функції, притаманної лише цифровій інформації, що не відповідає положенням теорії кримінального процесу [7; 25; 27]. Цифрова (електронна) форма, навпаки, адекватно відображає допоміжний, інструментальний характер технологій щодо реалізації доказової функції.

Третім критерієм розмежування є *юридичні наслідки*, які породжує використання відповідних понять. Визнання «цифрових доказів» як самостійного виду доказів неминуче тягне за собою потребу перегляду системи доказів, встановлення особливих правил допустимості та оцінки, а також створення спеціальних процесуальних режимів їх використання. Подібні наслідки не випливають із чинної концепції кримінального процесуального доказування і суперечать усталеним підходам до розуміння доказів та джерел доказів [15; 29]. Натомість застосування категорії цифрової (електронної) форми доказів дозволяє зберегти єдність процесуальних правил, водночас врахувавши специфіку технічних засобів фіксації інформації через запровадження додаткових гарантій автентичності та цілісності даних [1; 4; 12].

Ототожнення понять «цифрові (електронні) докази» та «цифрова (електронна) форма доказів» зумовлює *низку типових помилок* у доктрині, законодавстві та правозастосовній практиці. У наукових публікаціях це проявляється у спробах обґрунтувати існування нової онтологічної категорії доказів виключно на підставі технічних характеристик інформації [13; 14]. У законодавчій площині такі підходи створюють ризик фрагментарного та несистемного нормативного регулювання електронної інформації без належного зв'язку з загальними положеннями про докази. У судовій та слідчій практиці наслідком ототожнення стає неправильна кваліфікація доказів, сумніви щодо допустимості копій електронної інформації та необґрунтоване застосування підвищених стандартів доказування лише через цифрову форму їх фіксації [1; 4; 8].

Узагальнюючи викладене, слід констатувати, що термін «цифрові (електронні) докази» є методологічно коректним лише як умовне позначення доказової інформації, зафіксованої у цифровій формі, за умови обов'язкового уточнення її процесуальної природи. Водночас поняття «цифрова (електронна) форма доказів» є концептуально точним і відповідає логіці теорії кримінального процесуального доказування, оскільки відображає техніко-юридичний спосіб фіксації фактичних даних без зміни їх правової сутності. Саме таке розмежування створює належні передумови для послідовного аналізу значення цифрової форми доказів для оцінки допустимості та використання доказової інформації у кримінальному провадженні.

Практичне значення розмежування понять «цифрові (електронні) докази» та «цифрова (електронна) форма доказів» виявляється насамперед у сфері кримінального процесуального доказування, де від коректності понятійної моделі безпосередньо залежать допустимість доказів, ефективність судового контролю, обґрунтованість їх оцінки та рівень гарантування прав сторони захисту. Ототожнення доказу з формою його фіксації призводить до хибних практичних рішень, які здатні істотно вплинути на хід і результати кримінального провадження [15; 29].

Чітке розмежування відповідних понять має принципове значення для вирішення питань *допустимості доказів*. Якщо цифрова інформація помилково кваліфікується як «особливий» або «самостійний» вид доказів, це породжує необґрунтовані сумніви щодо можливості застосування до неї загальних правил допустимості. У результаті цифрова форма фіксації починає сприйматися як фактор підвищеного процесуального ризику, що нерідко зумовлює необґрунтоване визнання доказів недопустимими лише через їх електронний характер [1; 4; 8]. Натомість розуміння цифрової форми як способу фіксації доказової інформації дозволяє застосовувати до таких доказів загальні критерії допустимості, зосереджуючи увагу не на технологічних особливостях, а на законності способу їх отримання та закріплення [5; 26; 27].

Важливим є також вплив розмежування понять на *здійснення судового контролю* у кримінальному провадженні. Судовий контроль покликаний забезпечити дотримання прав і свобод учасників процесу та перевірку законності процесуальних рішень і дій. За умов ототожнення цифрової інформації з новим видом доказів судовий контроль нерідко набуває формалізованого характеру, коли технічні аспекти фіксації інформації підміняють оцінку її процесуальної легітимності [21]. Натомість чітке розмежування між доказами та формою їх фіксації дозволяє суду зосередитися на перевірці дотримання процесуальних гарантій, зокрема правомірності втручання у приватне життя, законності вилучення та збереження інформації, а також забезпечення рівності сторін кримінального провадження [18; 22].

Розмежування понять має істотне значення і для *оцінки доказів*. У кримінальному процесі оцінка доказів здійснюється за внутрішнім переконанням суду з урахуванням їх належності, допустимості, достовірності та достатності. Коли цифрова форма помилково сприймається як ознака доказу, це може призводити до завищених або, навпаки, занижених стандартів оцінки цифрової інформації порівняно з іншими доказами [1; 13]. Коректна понятійна модель унеможливлює таку асиметрію, оскільки дозволяє оцінювати цифрово зафіксовані фактичні дані за тими самими критеріями, що й докази, зафіксовані в традиційних формах [15; 29].

Безпосередньо пов'язане з цим і питання *забезпечення прав сторони захисту*. Нечіткість у розумінні процесуальної природи цифрової інформації створює ризики обмеження можливостей захисту щодо перевірки доказів, оскарження способу їх отримання та подання альтернативних доказів. Зокрема, відсутність чіткого розмежування між доказом і формою його фіксації ускладнює реалізацію права на дослідження доказів, залучення спеціальних знань, перевірку автентичності та цілісності цифрових даних [22; 24]. Визнання цифрової форми лише способом фіксації доказової інформації, навпаки, сприяє забезпеченню процесуальної рівності сторін і реалізації принципу змагальності.

Окремого аналізу потребує вплив розмежування понять *на кваліфікацію процесуальних порушень*, пов'язаних з отриманням та фіксацією цифрової інформації. За умов ототожнення цифрової форми з доказом будь-яке порушення технологічного компоненту під час фіксації або збереження даних може помилково розцінюватися як дефект самого доказу. Це призводить до неправильної кваліфікації процесуальних порушень і, як наслідок, до необґрунтованих рішень щодо визнання доказів недопустимими [4; 8]. Натомість чітке розмежування дозволяє відокремити порушення, що стосуються способу фіксації або збереження інформації, від порушень, які впливають на законність її отримання, і тим самим забезпечити більш зважений та обґрунтований підхід до процесуальної оцінки таких порушень [18; 21].

Нарешті, коректна понятійна модель має системне значення для *забезпечення єдності судової практики та підвищення стандартів доказування.* Відсутність чіткого розмежування між доказами та формою їх фіксації сприяє формуванню суперечливої практики, у якій аналогічні за змістом докази оцінюються по-різному залежно від їх цифрового чи нецифрового характеру. Усвідомлення похідного характеру цифрової (електронної) форми дозволяє уніфікувати підходи до доказування, підвищити передбачуваність судових рішень і зміцнити довіру до кримінального правосуддя [15; 29].

Таким чином, розмежування понять «цифрові (електронні) докази» та «цифрова (електронна) форма доказів» має не лише теоретичне, а й виразне практичне значення. Воно слугує методологічною передумовою правильного вирішення питань допустимості та оцінки доказів, ефективного здійснення судового контролю, належного захисту прав учасників кримінального провадження та формування єдиних стандартів кримінального процесуального доказування в умовах цифровізації.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати низку узагальнених наукових висновків, що мають як теоретичне, так і прикладне значення для розвитку кримінального процесуального доказування в умовах цифровізації. Насамперед слід підкреслити, що цифрова (електронна) форма доказів не може і не повинна підміняти собою процесуальне поняття доказу. Докази у кримінальному процесі, незалежно від способу їх технічної фіксації, залишаються фактичними даними, отриманими у передбаченому законом порядку, а їх правова природа визначається джере-

лом походження, процесуальною формою легалізації та функціональним призначенням у механізмі доказування [15; 29]. Цифровість або електронність є лише характеристикою форми існування та відтворення такої інформації, але не її онтологічною чи процесуальною ознакою.

У ході дослідження обґрунтовано, що використання терміну «цифрові (електронні) докази» без належного уточнення процесуальної природи відповідних фактичних даних є методологічно некоректним і потенційно деструктивним для теорії доказів. Таке слововживання сприяє ототожненню доказу з технічним носієм або способом фіксації інформації, що суперечить класичним положенням науки кримінального процесу та призводить до розмивання меж між доказами, джерелами доказів і формами їх закріплення [3; 13; 14]. Натомість поняття цифрової (електронної) форми доказів є концептуально вивіреним, оскільки дозволяє описати техніко-юридичний спосіб фіксації доказової інформації без зміни її правової сутності [5; 26; 27].

Ключовим узагальненим результатом дослідження є висновок про те, що визначальне значення для кримінального процесуального доказування має саме розмежування понять, а не декларативне або нормативне запровадження «нових» видів доказів на підставі технічних характеристик інформації. Розмежування між доказами як процесуальною категорією та цифровою (електронною) формою як способом фіксації фактичних даних дозволяє зберегти внутрішню логіку системи доказів, уникнути необґрунтованого розширення їх переліку та забезпечити єдність процесуальних стандартів допустимості й оцінки [15; 29].

Практичний вимір цього розмежування полягає у можливості коректного вирішення питань допустимості доказової інформації, зафіксованої в цифровій формі, здійснення ефективного судового контролю та забезпечення прав сторони захисту. Усвідомлення похідного характеру цифрової форми дозволяє відмежувати порушення, пов’язані зі способом фіксації або збереження інформації, від порушень, що впливають на законність її отримання, і тим самим забезпечити більш зважений підхід до кваліфікації процесуальних дефектів [1; 4; 8; 21]. Це, своєю чергою, сприяє підвищенню передбачуваності судових рішень і зміцненню принципу процесуальної доброчесності [18; 22].

Особливої ваги зазначені висновки набувають в умовах широкого застосування цифрових технологій у документуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочинів проти основ національної безпеки України. У цих категоріях кримінальних проваджень цифрова форма фіксації доказової інформації є домінуючою, що підвищує ризик методологічних помилок у разі ототожнення цифрової форми з доказом як таким [16; 17; 19; 23; 28]. Коректна понятійна модель дозволяє уникнути таких помилок і забезпечити дотримання єдиних стандартів доказування навіть за умов використання складних технологічних інструментів.

З огляду на викладене, доцільно окреслити напрями подальших наукових досліджень, які мають бути спрямовані на поглиблення теорії процесуальної форми доказів з урахуванням цифрових технологій, а також на розроблення чітких критеріїв оцінки автентичності та цілісності доказової інформації, зафіксованої в цифровій формі. Окремої уваги потребують питання співвідношення цифрової форми доказів і використання спеціальних знань, а також вплив цифровізації на реалізацію принципів змагальності та рівності сторін у кримінальному провадженні [12; 24; 26].

У площині правозастосовної практики результати дослідження можуть бути використані для формування єдиного підходу до кваліфікації та оцінки доказів, зафіксованих у цифровій (електронній) формі, а також для удосконалення методик судового контролю за дотриманням процесуальних гарантій під час їх отримання і дослідження [18; 21; 22].

Таким чином, дослідження підтверджує, що цифрова (електронна) форма доказів є інструментальною категорією, покликаною відобразити особливості технічної фіксації доказової інформації, тоді як докази як процесуальна категорія зберігають свою класичну правову природу. Саме розмежування цих понять є методологічною передумовою забезпечення належного, справедливого й допустимого кримінального процесуального доказування в умовах цифрової трансформації кримінального судочинства України.

Отже, у випадках, коли в науковій, навчальній, методичній та іншій юридичній літературі використовуються терміни «електронні докази» або «цифрові докази», їх слід розуміти не як позначення окремого, самостійного виду доказів у кримінальному процесі, а як узагальнену вказівку на електронну (цифрову) форму фіксації тих видів доказів, які вже визначені чинним кримінальним процесуальним законодавством України. У цьому сенсі йдеться про електронну (цифрову) форму показань, речових доказів, документів або висновків експертів, передбачених ч. 2 ст. 84 КПК України, процесуальна природа яких не змінюється залежно від способу їх технічного закріплення, а визначається джерелом походження, порядком отримання та легалізації у кримінальному провадженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авдєєва Г.К. Проблеми визначення достовірності цифрових доказів у кримінальному провадженні. *Вісник ЛНІІ ім. Е.О. Дідоренка*. 2024. Вип. 1 (105). С. 33–39. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/20008
2. Благута Р.І., Мовчан А.В. Новітні технології у розслідуванні злочинів: сучасний стан і проблеми використання: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 256 с.
3. Зозуля Н. Електронні чи цифрові докази: удосконалення змін до процесуального законодавства. *Українське право.* 08.05.2018. URL: https://www.bitlex.ua/uk/blog/news/post/elektronni_chy_tsyfrovi_dokazyudoskonalennya_zmin_do_protsesualnogo_zakonodavstva.
4. Каланча І.Г., Гаркуша А.М. Копія електронної інформації як доказ у кримінальному провадженні: процесуальний та технічний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 336–339. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-8/77.
5. Каланча І.Г. Докази, що мають електронну форму, в кримінальному процесі України: концептуальний аспект: монографія. Київ: Вид-во «SBA Print», 2025. 528 с.
6. Каланча І.Г. Докази електронної форми у кримінальному процесі України: теорія та практика: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2025. 617 с.
7. Коваленко А.В. Електронні докази в кримінальному провадженні: сучасний стан та перспективи використання. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2018. Вип. 4. С. 237–245. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2018_4_30
8. Коваленко А.В. Поняття та сутність електронних (цифрових) слідів кримінального правопорушення. *Вісник Луганського державно го університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2022. № 4. С. 226–236. DOI: DOI:10.33766/2524-0323.100.226-236
9. Ковальчук С.О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи: дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2018. 626 с.
10. Козицька О.Г. Щодо поняття електронних доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 8. С. 418–421. URL: http://lsej.org.ua/8_2020/105.pdf
11. Концептуальні основи цифровізації кримінального провадження України: монографія / за заг. ред. Н.В. Глинської; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2024. 452 с.
12. Криміналістичне забезпечення збирання й використання електронних доказів у кримінальному провадженні: монографія / І.В. Гора, В.А. Колесник, О.С. Старенький, В.О. Ходанович, А.М. Черняк, Л.І. Щербина; за заг. ред. В.А. Колесника. Київ: 7БЦ, 2025. 502 с.
13. Метелев О.П. Гносеологічна і правова природи цифрових доказів у кримінальному процесі. Правова позиція. 2018. № 1 (20). С. 75–86. URL: http://biblio.umsf.dp.ua.jspui
14. Метелев О.П. Цифрові докази як окремий вид доказів у кримінальному процесі. *Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення.* Харків : Право, 2018. Вип. 10. С. 100–104.
15. Погорецький М.А. Докази у кримінальному процесі: проблемні питання. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2011. № 1 (3): URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11pmappp.pdf.
16. Погорецький М.А. Цифрові технології та докази у розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки України: процесуальні проблеми та європейські стандарти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 5. Ч. 3. С. 239–256. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.37. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/APP_05_2025_part-3-2.pdf.
17. Погорецький М.А. Цифрові та процесуально-криміналістичні стандарти документування злочинів проти людяності в діяльності Служби безпеки України. *Злочини проти людяності та геноцид: практичний погляд на окремі аспекти російської агресії в контексті ратифікації Римського Статуту*: Матеріали панельної дискусії в рамках IX Міжнародного юридичного форуму 23 вересня 2025 р., м. Харків). Київ: Алерта, 2025. С. 8–32.
18. Погорецький М.А. Допустимість доказів у кримінальному процесі та процесуальна доброчесність: доктрини і практика (порівняльно-правове дослідження. *Вісник кримінального судочинства.* 2025. № 1–2. С. 60–82. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2025.1-2/22-59. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/issue/view/37/1-2-2025-pdf.
19. Погорецький М.А. Використання цифрових технологій у доказуванні та розслідуванні воєнних злочинів: виклики та перспективи. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи:* матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу. (Київ, 21 листоп. 2024 р.) / [редкол.: В.В. Чернєй, С.Д. Гусарєв, С.С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 431–437. URL: https://elar.navs.edu.ua/handle/123456789/37824.

20. Погорецький М.А. Комплементарність, цифрові стандарти доказування та штучний інтелект у розслідуванні міжнародних злочинів. *Актуальні проблеми досудового розслідування та протидії злочинності у сучасних умовах*: матеріали Всеукр. наук.- практ. конф. (м. Дніпро, 31 жовт. 2025 р.). Дніпро: Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. С. 34–42.
21. Погорецький М.А. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування в кримінальному процесі України. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 4. ч. 3. С. 269-279. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.40. URL: https://app-journal.in-.ua/wp-content/uploads/2025/08/42-2.pdf.
22. Погорецький М.А. Забезпечення прав людини в цифровому доказуванні як умова реалізації принципу верховенства права та постановлення справедливого вироку. *Право України.* 2025. № 9. С. 60–74. DOI: 10.33498/louu-2025-09-060. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravo_2025_9.
23. Сергєєва Д.Б. Використання спеціальних знань у розслідуванні воєнних злочинів і злочинів проти людяності: процесуальні аспекти, експертна взаємодія та цифрова криміналістика. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. № 6. Частина 3. С. 234-247. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/12/38-2.pdf. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.36.
24. Сергєєва Д.Б. Виявлення і документування способів учинення службових правовпорушень: методика, тактика, цифрові сліди та ланцюг збереження доказів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету,* 2025. Серія Право. Вип. 91. Ч. 4. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/344310 DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.4.60.
25. Сіренко О.В. Електронні докази у кримінальному провадженні. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика).* 2019. Вип. 14. С. 208–214. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2019_14_24
26. Скрипник А.В. Використання цифрової інформації в кримінальному процесуальному доказуванні: монографія. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2022. 408 с.
27. Столітній А.В., Каланча І.Г. Формування інституту електронних доказів у кримінальному процесі України. *Проблеми законності.* 2019. Вип. 146. С. 179–191. URL: https://doi.org/10.21564/2414-990x.146.171218.
28. Цифрова криміналістика та її роль у формуванні доказової діяльності в умовах війни: монографія / за ред. В.Ю. Шепітька ; колектив авторів. Харків: Право, 2025. 200 с.
29. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Докази і доказування. Кримінально-процесуальний кодекс України. *Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1* / О.М. Бандурка, Є. М. Блажіський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків: Право, 2012. С. 247–308.
30. ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 (ISO/IEC 27037:2012, IDT) Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів. Чинний від 01.01.2019. Київ: УкрНДНЦ, 2018. 31 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 4.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Погорецький М.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.983:344.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.19

СЛІДЧИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОКАЗУВАННЯ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Попович М.В.,
доктор філософії (PhD), доцент,
асистент кафедри кримінального права
юридичного факультету,
Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича,
адвокат
ORCID: 0000-0003-4807-6621

Попович М.В. Слідчий експеримент як інструмент доказування під час досудового розслідування військових кримінальних правопорушень.

У статті проаналізовано особливості проведення слідчого експеременту при сучасних умовах воєнного стану. Зростання кількості військових кримінальних правопорушень зумовлюють необхідність удосконалення методів їх розслідування. Одним із ключових інструментів доказування у кримінальному процесі є слідчий експеримент, який дозволяє перевірити та уточнити обставини події, відтворити механізм її розвитку та оцінити достовірність показань учасників кримінального провадження.

Особливості військових кримінальних правопорушень – таких як непокора, дезертирство, порушення статутних правил чи злочини проти порядку несення служби – створюють специфічні умови для проведення слідчого експерименту. Вони потребують врахування військової дисципліни, безпеки та специфіки обстановки, що часто відрізняється від цивільних кримінальних проваджень. Нормативне регулювання слідчого експерименту в Україні ґрунтується на положеннях КПК України, проте його застосування у військових кримінальних провадженнях має низку особливостей, які не завжди чітко врегульовані. Це створює потребу у виробленні єдиних підходів та методичних рекомендацій, що враховували б специфіку військової служби та бойових умов. Також варто зауважити, що в науковій літературі питання слідчого експерименту досліджувалося переважно в загальному криміналістичному контексті, проте його застосування у військовій юстиції залишається недостатньо висвітленим. Це створює прогалину, яку необхідно заповнити шляхом аналізу правових норм, практики та методики проведення даної слідчої дії саме у справах про військові кримінальні правопорушення.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі систематизувати особливості проведення слідчого експерименту у кримінальних провадженнях за участі військовослужбовців, визначити його доказове значення та окреслити проблеми, що виникають на практиці. Важливим є також порівняння українського досвіду з міжнародними стандартами, що дозволяє виробити рекомендації для гармонізації законодавства та практики. Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів для підвищення ефективності діяльності органів досудового розслідування, оптимізації процесу доказування та забезпечення справедливого судового розгляду військових злочинів.

Ключові слова: досудове розслідування, слідчий експеремент, військові кримінальні правопорушення, слідчий, докази.

Popovich M.V. Investigative experiment as a tool for proving military criminal offenses during pre-trial investigation.

The article analyzes the peculiarities of conducting investigative experiments under the current conditions of martial law. The increase in the number of military criminal offenses necessitates the improvement of methods for investigating them. One of the key tools of evidence in criminal proceedings is the investigative experiment, which allows one to verify and clarify the circumstances of the event, recreate the mechanism of its development, and assess the reliability of the testimony of the participants in the proceedings.

The peculiarities of military criminal offenses—such as insubordination, desertion, violation of statutory rules, or crimes against the order of service—create specific conditions for conducting investigative experiments. They require consideration of military discipline, security, and the specifics

of the situation, which often differ from civil criminal proceedings. The regulatory framework for investigative experiments in Ukraine is based on the provisions of the CPC of Ukraine, but its application in military criminal proceedings has a number of features that are not always clearly regulated. This creates a need to develop uniform approaches and methodological recommendations that would take into account the specifics of military service and combat conditions. It should also be noted that in scientific literature, the issue of investigative experiments has been studied mainly in the general context of criminalistics, but its application in military justice remains insufficiently covered. This creates a gap that needs to be filled by analyzing the legal norms, practices, and methods of conducting this investigative action specifically in cases of military criminal offenses.

The scientific novelty of the study lies in an attempt to systematize the features of conducting investigative experiments in military criminal proceedings, determine their evidentiary value, and outline the problems that arise in practice. It is also important to compare Ukrainian experience with international standards, which allows recommendations to be developed for the harmonization of legislation and practice. The practical significance of the work lies in the possibility of using its results to improve the effectiveness of pre-trial investigation bodies, optimize the process of evidence gathering, and ensure fair trial of military crimes.

Key words: pre-trial investigation, investigative experiment, military criminal offenses, investigator, evidence.

Постановка проблеми. Війна яка на даний момент в активній фазі триває, а також мобілізація до збройних сил людей які не мають бажання воювати призводить до зростання кількості військових кримінальних правопорушень, актуалізує питання ефективності досудового розслідування та забезпечення належного доказування. Одним із ключових інструментів у цьому процесі є слідчий експеримент, який дозволяє перевірити достовірність показань, уточнити обставини події та відтворити механізм її розвитку. Однак проведення слідчого експерименту під час розслідування військових кримінальних правопорушень має низку проблемних аспектів, а саме: правові прогалини у регулюванні особливостей проведення слідчого експерименту в умовах бойових дій чи військової служби, ризики порушення військової дисципліни та безпеки під час відтворення обстановки, обмеженість практики та наукових досліджень, що ускладнює вироблення єдиних підходів. Таким чином, проблема полягає у відсутності системного наукового та практичного підходу до проведення слідчого експерименту під час розслідування військових кримінальних правопорушеннь. Це зумовлює необхідність комплексного дослідження правових, криміналістичних та організаційних аспектів його проведення, а також розробки рекомендацій щодо вдосконалення законодавства та практики.

Мета дослідження полягає у виробленні науково обґрунтованих рекомендацій щодо визначення ролі та доказового значення слідчого експерименту під час досудового розслідування військових кримінальних правопорушень, а також виявлення проблемних аспектів його проведення в даній категорії справ та розробка пропозицій щодо вдосконалення практики.

Стан опрацювання проблематики. Хоча в Україні на момент написання даної роботи війна триває четвертий рік, і за цей час зареєстровано велику кількість військових кримінальних правопорушень, але тему «Слідчий експеримент як інструмент доказування під час досудового розслідування військових кримінальних правопорушень**»,** ще не досліджували. Проте є група українських учених, які працювали над криміналістикою слідчого експерименту та над методикою розслідування військових кримінальних правопорушень. Серед науковців даним питанням займалися: Новицький Г.О., Гловюк І.В., Сокуренко В.В., Литвинов О.М., Клименко І.В., та інші.

Виклад основного матеріалу. Варто розпочати з детального аналізу вищезазначеної слідчо (розшукової) дії, саме зі статті 240 Кримінального процесуального кодексу України, яка визначає правові засади проведення слідчого експерименту як окремої слідчої дії, що має на меті перевірку та уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення. В законі зазначається, що слідчий, прокурор може відтворювати дії, обстановку чи обставини певної події, а також проводити досліди чи випробування, щоб перевірити можливість або неможливість певних явищ чи дій. Участь у слідчому експерименті можуть брати підозрюваний, потерпілий, свідки, захисники та інші учасники процесу, а за потреби залучаються спеціалісти, які забезпечують правильність та об’єктивність проведення експерименту. Закон дозволяє застосовувати технічні засоби фіксації, такі як фотографування, звукозапис, відеозапис, складання планів і схем, виготовлення графічних зображень, відбитків та зліпків, що додаються до протоколу і підвищують доказову цінність отриманих результатів. Стаття 240 КПК України закріплює процесуальні гарантії допустимості та достовірності доказів, отриманих під час проведення слідчого експерименту. Водночас на практиці виникають проблеми, пов’язані з відсутністю чітких методич-

них рекомендацій щодо проведення слідчого експерименту у специфічних умовах, зокрема у військових кримінальних провадженнях. Тут особливо важливим є забезпечення безпеки учасників, дотримання військової дисципліни та врахування специфіки бойових чи польових умов. Судова практика свідчить, що результати слідчого експерименту можуть бути визнані недопустимими, якщо умови його проведення істотно відрізняються від реальних обставин події або якщо порушено права учасників. Це відкриває простір для наукових досліджень, спрямованих на розробку методики проведення слідчих експериментів у військовій юстиції, гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами та формування єдиних підходів до оцінки доказів у судовій практиці [1].

Варто зазначити, що український науковець Василь Миколайович Стратонов в своїй науковій праці "Слідчий експеремент у системі криміналістичних знань", акцентує увагу на тому, що слідчий експеримент є одним із ключових методів у системі криміналістичних знань, який поєднує пізнавальні та доказові функції, але потребує вдосконалення законодавчого регулювання та тактики проведення. У матеріалі підкреслюється, що слідчий експеримент історично формувався як окрема слідча дія, яка спершу застосовувалася у вигляді реконструкції чи перевірки показань на місці, а згодом була закріплена у кримінально-процесуальному законодавстві більшості країн. Автор показує, що різні держави по-різному інтегрували цей інструмент: у деяких передбачено можливість повторного експерименту, в інших – його проведення навіть під час судового розгляду. В Україні ж він закріплений на думку науковця у вигляді відтворення обстановки та обставин події, що створює певні обмеження для його використання. Важливим висновком є те, що відсутність єдиних підходів до тактики проведення та оцінки результатів експерименту породжує проблеми на практиці, зокрема щодо достовірності та допустимості доказів. Автор наголошує, що слідчий експеримент має значний потенціал як метод пізнання, але для його ефективності необхідна ретельна підготовка, чітке визначення послідовності дій та належна процесуальна фіксація результатів. Доволі цікава пропозиція науковця внести зміни до статті 240 КПК України, аби розширити пізнавальні можливості цієї слідчої дії та забезпечити її більш ефективне застосування. У статті також підкреслюється, що слідчий експеримент у криміналістиці слід розглядати поряд із моделюванням та реконструкцією, адже саме їх сукупність створює потужний інструментарій для встановлення істини у кримінальному провадженні. Автор робить акцент на необхідності використання методологічних інструментів, які дозволяють зрозуміти сутність введення нових форм процесуальної діяльності, що залишаються актуальними у доказуванні. Загалом досідивши дану роботу можна прийти до висновку, що слідчий експеримент є перспективним засобом отримання достовірних доказів, але його ефективність залежить від удосконалення законодавчої бази, вироблення єдиних тактичних підходів та належної організації проведення [2 с. 14-18].

Вважаємо за необхідне висвітлити визначення "Військові кримінальні правопорушення", які у свою чергу становлять окрему групу кримінальних правопорушень, що посягають на встановлений порядок несення та проходження військової служби, який забезпечує боєздатність, дисципліну та організованість Збройних Сил України та інших військових формувань. Їх визначення закріплене у Кримінальному кодексі України, а саме в розділі XIX, статті 401 ККУ, де зазначено, що військовими кримінальними правопорушеннями визнаються діяння, вчинені військовослужбовцями, військовозобов'язаними чи резервістами під час зборів, які порушують порядок несення або проходження військової служби. Особливістю цих кримінальних правопорушень є спеціальний суб'єкт – особа, яка перебуває на військовій службі або виконує військовий обов'язок. Їх криміналізація має особливе значення в умовах воєнного стану, адже будь-яке порушення військової дисципліни може призвести до зниження боєздатності армії та створення загрози національній безпеці [3].

Законодавче регулювання військових правопорушень здійснюється не лише Кримінальним кодексом, а й військовими статутами, зокрема Дисциплінарним статутом Збройних Сил України, які конкретизують порядок служби та відповідальність за його порушення. Таким чином, військові кримінальні правопорушення є важливим елементом кримінально-правової охорони держави, спрямованим на забезпечення належного функціонування військових формувань, підтримання дисципліни та захисту суверенітету України [4].

Доцільно зупинитися на особливостях проведення слідчого експерименту під час розслідування військових кримінальних правопорушень, яка є однією з ключових слідчих дій, спрямованих на перевірку та уточнення фактичних даних, отриманих у ході досудового розслідування. У контексті військових кримінальних правопорушень слідчий експеримент набуває особливого значення, адже саме ці кримінальні правопорушення часто пов'язані з умовами бойової служби, специфічними обставинами військової дисципліни та психологічним навантаженням на військовослужбовців. Проведення слідчого експерименту у справах про військові кримінальні правопорушення має низку особливостей. Перш за все, об'єктом перевірки є дії військовослужбовців, які можуть бути

зумовлені бойовою обстановкою, виконанням наказів чи перебуванням у стресових умовах. Це вимагає від слідчого максимально точного відтворення умов, у яких відбувалася подія, включаючи просторові, часові та організаційні фактори. Наступним важливим елементом є дотримання процесуальних гарантій, адже результати слідчого експерименту мають доказове значення і повинні бути допустимими у суді. Тому необхідна ретельна фіксація ходу та результатів експерименту за допомогою протоколу, фото- та відеозйомки. Окремої уваги заслуговує психоемоційний стан військовослужбовців під час проведення слідчого експерименту. В умовах воєнного стану та бойових дій військові перебувають у стані підвищеного стресу, що може впливати на їхню пам'ять, сприйняття та здатність відтворювати обставини події. Травматичний досвід, посттравматичний стресовий розлад, фізичне виснаження чи страх відповідальності здатні суттєво змінювати поведінку учасників слідчого експерименту. Таким чином стає очевидним, що слідчий має враховувати ці фактори, забезпечувати психологічну підтримку, уникати тиску та створювати умови, які мінімізують повторну травматизацію. Участь психолога або військового психіатра може бути необхідною для коректної оцінки стану військовослужбовця та достовірності його показань.

Під час дослідження даної тематики, доречно дослідити наукову працю Кузьменка О.В. «Методика розслідування військових кримінальних правопорушень» присвячена аналізу особливостей криміналістичної діяльності у сфері військової юстиції та пропонує системний підхід до організації досудового розслідування військових кримінальних правопорушень. Автор наголошує, що військові кримінальні правопорушення мають специфічний об'єкт – порядок несення та проходження військової служби, а також особливого суб'єкта – військовослужбовця чи військовозобов'язаного, що визначає специфіку методики їх розслідування. У роботі підкреслюється важливість побудови слідчих версій, які враховують як умисні, так і необережні форми поведінки, а також обставини бойової обстановки, що можуть впливати на правомірність чи неправомірність дій. Значна увага приділяється типології слідчих ситуацій, які виникають під час розслідування невиконання наказу, самовільного залишення військової частини, дезертирства, порушення правил поводження зі зброєю чи несення бойового чергування. Автор пропонує алгоритми перевірки кожної з версій, що включають аналіз документів, допити свідків, огляди місця події, експертизи та слідчі експерименти. Окремо підкреслюється значення слідчого експерименту як інструменту перевірки можливості виконання чи невиконання певних дій у конкретних умовах, що дозволяє встановити достовірність показань та уточнити фактичні дані. Важливим аспектом є врахування психоемоційного стану військовослужбовців, адже стрес, бойове навантаження та травматичний досвід можуть впливати на їхню пам'ять і здатність відтворювати обставини події. Автор рекомендує залучати психологів для оцінки стану учасників слідчих дій, уникати повторної травматизації та забезпечувати належні умови для проведення слідчих експериментів. Загалом стаття формує цілісну методику, яка поєднує процесуальну коректність із урахуванням військової специфіки та психоемоційних факторів, що дозволяє підвищити ефективність розслідування військових кримінальних правопорушень і забезпечити справедливість судового розгляду [5; с. 169-176].

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, приходимо до висновку, що слідчий експеримент під час досудового розслідування військових кримінальних правопорушень є не лише інструментом доказування, а й засобом перевірки правдивості та можливості реалізації певних дій у специфічних умовах військової служби. Його ефективність залежить від точності відтворення обстановки, дотримання процесуальних вимог та врахування психоемоційного стану військовослужбовців. Це дозволяє отримати достовірні докази, уникнути помилок у кваліфікації діянь та забезпечити справедливість судового розгляду. Узагальнюючи проведене дослідження, з упевненістю можна зазначити, що саме слідчий експеримент у кримінальних провадженнях є не лише технічною слідчою дією, але й засобом виявлення системних проблем у військовій дисципліні, організації служби та психологічній підтримці особового складу. Саме тому доцільно розглядати результати таких слідчих експериментів як підґрунтя для вдосконалення внутрішніх нормативних актів військових формувань, а також для розробки програм психологічної реабілітації та профілактики порушень дисципліни. В даному випадку його особливість полягає у тому, що він проводиться в умовах, де суб'єктом є військовослужбовець, а об'єктом – порядок несення та проходження військової служби, що зумовлює необхідність врахування специфіки військової дисципліни, бойової обстановки та психоемоційного стану учасників. Важливим є те, що результати слідчого експерименту мають доказове значення лише за умови дотримання процесуальних гарантій, ретельної фіксації та максимально точного відтворення обставин події.

Вважаємо за необхідне рекомендувати для практичних підрозділів розпочати забезпечувати участь військових психологів або психіатрів у проведенні слідчих експериментів для оцінки психоемоційного стану військовослужбовців та мінімізації ризику повторної травматизації, та розробити стандартизовані методичні рекомендації щодо відтворення умов бойової обстановки під час про-

ведення слідчих експериментів, включаючи просторові, часові та організаційні фактори. А також доречно було б посилити використання сучасних технічних засобів фіксації (відеозйомка, 3D-моделювання, цифрова реконструкція), що дозволить більш об'єктивно відобразити результати слідчого експерименту.

З огляду на виявлені проблеми, доцільним є внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, зокрема чітко закріпити особливості проведення слідчого експерименту у кримінальних провадженнях де приймають участь військовослужбовці визначивши необхідність врахування бойових умов та психоемоційного стану військовослужбовців, передбачити обов'язкову участь психолога або психіатра у випадках, коли слідчий експеримент може викликати повторну травматизацію чи суттєво вплинути на психічний стан учасників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України з постатейними матеріалами практики КСУ, ВСУ, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. А.В. Столітнього. Київ: Норма права, 2020. 1504 с. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 06.01.2026).

2. Стратонов В.М. Слідчий експеремент у системі криміналістичних знань. *Науковий вісник ХДУ. Серія Юридичні науки* № 1. 2024. С. 14–18. DOI:doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2024-1-3.

3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 08.01.2026).

4. Дисциплінарний статут Збройних Сил України, затверджений Законом України від 24.03.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text (дата звернення: 08.01.2026).

5. Кузьменко О.В. Методика розслідування військових кримінальних правопорушень. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності.* 2021. №16. С. 169–176. URL: https://journals.dpu.kyiv.ua/index.php/law/article/view/291.

6. Конституція України: Документ 254к/96-ВР від 24.08.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 08.01.2026).

7. Державне бюро розслідувань. URL: https://dbr.gov.ua/reports (дата звернення: 08.01.2026).

8. Звіт про зареєстровані кримінальні провадження та наслідки їх досудового розслідування: статистичні дані Офісу Генерального прокурора за 2020–жовтень 2025 рр. URL: https://www.gp.gov.ua (дата звернення 08.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 9.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Попович М.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.131
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.20

ПОПЕРЕДНЯ (РОЗУМНА) ОЦІНКА ДОКАЗІВ СЛІДЧИМ СУДДЕЮ ЯК ПРИЧИНА УХВАЛЕННЯ НЕОБҐРУНТОВАНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ

Радзієвський Ю.Є.,
адвокат, партнер АО «Баррістерс»,
здобувач наукового ступеня доктора філософії
науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності
ННІПД Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0007-9366-869X

Радзієвський Ю.Є. Попередня (розумна) оцінка доказів слідчим суддею як причина ухвалення необґрунтованих кримінальних процесуальних рішень під час здійснення судового контролю.

Стаття присвячена проблемі штучного розподілу оцінки доказів в кримінальному провадженні на «попередню (розумну)» та «остаточну (повноцінну)». Згідно цієї концепції слідчі судді при здійсненні судового контролю на досудовому розслідуванні на підставі попередньої (розумної) оцінки лише здійснюють «розумну оцінку сукупності отриманих доказів» з метою визначення, що причетність особи до вчинення кримінального правопорушення є вірогідною та достатньою для повідомлення такій особі про підозру та застосування щодо неї обмежувального заходу. А остаточна (повноцінна) оцінка доказів з точки зору їх достатності, достовірності та допустимості здійснюється тільки на етапі судового розгляду. Це призводить до того, що оцінка доказів на етапі судового контролю здійснюється формально, обмежено та поверхнево, в результаті чого ухвалюються необґрунтовані рішення. Позиція щодо поділу оцінки доказів на попередню (поточну) і остаточну (кінцеву) є неприйнятною, оскільки на будь-якій стадії кримінального процесу перед винесенням кінцевого рішення, будь то судовий контроль на досудовому розслідуванні чи судовий розгляд, існують локальний предмет доказування (сукупність обставин, які необхідно встановити для правильного ухвалення окремого (не кінцевого) процесуального рішення) та стандарт доказування (кількісна та якісна складова доказування, виконання яких забезпечує рівень переконаності, необхідний для прийняття кримінальних процесуальних рішень, що обмежують права і свободи у кримінальному провадженні). Доказування без встановлення фактичних обставин справи є неможливим. Застосування стандарту доказування «обґрунтована підозра» на стадії обрання запобіжного заходу підозрюваному не звільняє слідчого суддю від встановлення фактичних обставин справи через оцінку доказів, а лише тільки покладає цей обов'язок в меншому обсязі, ніж при винесенні вироку за наслідками судового розгляду за стандартом доказування «поза розумним сумнівом». Чинне законодавство, практика правозастосування та наукова доктрина не передбачають можливості здійснення «розумної оцінки доказів».

Ключові слова: судовий контроль, оцінка доказів, попередня (розумна) оцінка доказів, остаточна (повноцінна) оцінка доказів, судовий розгляд, встановлення фактичних обставин справи, обґрунтованість кримінальних процесуальних рішень, слідчий суддя, доступ до справедливого суду.

Radzievsky Y.Y. An advance (reasonable) assessment of evidence by the investigating judge as a reason of making ungrounded criminal procedural decisions during court control.

The article is devoted to the problem of the false division of the assessment of evidences in criminal proceedings at the «preliminary (reasonable)» and «final». According to this concept, investigating judges, when exercising court control during the pre-trial investigation, based on a preliminary (reasonable) assessment, only make a «reasonable assessment of the complex of the evidence received» in order to determine that the person's in the regard to the crime is probable and sufficient to notify such person of suspicion and apply a restrictive measure to him/her. And the final (full) assessment of evidences in terms of its sufficiency, reliability and admissibility is carried out only at the stage of trial. This leads to the fact that the assessment of evidence at the stage of court control is carried out formally, limitedly and superficially, as a result of which the factual circumstances are not established and ungrounded decisions are made. The position on dividing the assessment of evidence

into preliminary (current) and final is unacceptable, since at any stage of the criminal process before the final decision is made, whether it is judicial control during the pre-trial investigation or trial, there is a local subject of evidence (a set of circumstances that must be established for the correct adoption of a separate (not final) procedural decision) and the standard of proof (the quantitative and qualitative component of proof, the implementation of which ensures the level of conviction necessary for making criminal procedural decisions that restrict rights and freedoms in criminal proceedings). Proving without establishing the factual circumstances of the case is impossible. The application of the standard of proof "reasonable suspicion" at the stage of choosing a preventive measure for a suspect does not relieve the investigating judge from establishing the factual circumstances of the case through an assessment of the evidence, but only imposes this obligation to a lesser extent than when passing a verdict following a trial under the standard of proof "beyond a reasonable doubt". Current legislation, law enforcement practice and scientific doctrine do not provide for the possibility of carrying out a "reasonable assessment of the evidence".

Key words: court control, evidence assessment, preliminary (reasonable) assessment of evidences, final (full) assessment of evidence, trial, establishment of the factual circumstances of the case, validity of criminal procedural decisions, investigating judge, access to a fair court.

Мета дослідження полягає в спростуванні існування «попередньої (розумної)» оцінки доказів, оскільки це призводить до фактичного самоусування слідчих суддів від здійснення судового контролю і ухвалення необґрунтованих і несправедливих кримінальних процесуальних рішень в результаті його проведення.

Стан опрацювання. Питання оцінки доказів і стандартів доказування давно перебувають в сфері наукових інтересів і знайшли своє відображення в наукових працях Ю.П. Аленіна, В.Г. Гончаренко, І.В. Гловюк, В.О. Гринюк, Ю.М. Грошевого, В.В. Вапнярчука, В.Я. Дорохова, В.С. Зеленецького, Г.Р Крет, І.М Лузгіна, П.А. Лупинської, Т.М. Мирошниченка, М.М. Міхеєнка, В.С. Ніколаєва, І. Сухачова, Ю.М. Сухова, О. Торбаса, А.І. Трусова, В.В. Федчишина, О.І. Чучман, С.Г. Ханіна та інших.

Виклад основного матеріалу. Деякі слідчі судді помилково вважають, що вони при здійсненні судового контролю не наділені повноваженнями щодо оцінки доказів з точки зору їх достатності та допустимості, що вони позбавлені можливості надати перевагу одним доказам перед іншими шляхом їх оцінки та аналізу в сукупності, а лише зобов`язані на підставі так званої «розумної оцінки сукупності отриманих доказів» визначити, що причетність особи до вчинення кримінального правопорушення є вірогідною та достатньою для повідомлення такій особі про підозру та застосування щодо неї обмежувального заходу [1; 2; 3; 4]. Виходячи з наведеного можна зробити висновок, «розумною оцінкою сукупності отриманих доказів» є оцінка доказів, яка здійснюється усічено, не в повному обсязі, і до якої висуваються менш вибагливі вимоги. При цьому на практиці слідчі судді, посилаючись на здійснення «розумної оцінки сукупності отриманих доказів» на предмет причетності особи до вчинення кримінального правопорушення, не досліджують питання кваліфікації злочину, не оцінюють докази і не встановлюють фактичні обставини справи.

Згідно ч. 1 ст. 23 КПК України суд досліджує докази безпосередньо, а показання учасників кримінального провадження суд отримує усно. Прокурори разом із клопотаннями про застосування забезпечення кримінального провадження на підтвердження обґрунтованості підозри масового подають копії протоколів допитів свідків і потерпілих, не забезпечуючи при цьому явку останніх до суду. Слідчі судді відмовляють у задоволенні клопотань захисту щодо недопустимості копій таких протоколів допитів і приймають їх для здійснення попередньої (розумної) оцінки доказів.

Оцінка доказів у кримінальному провадженні – це аналітично-розумова діяльність слідчого, прокурора, слідчого судді та суду, яка полягає в аналізі доказів на предмет їх достовірності, належності, допустимості та достатності для встановлення фактичних обставин справи, що потребують доказування. Журавель В.А. та Коваленко А.В. обґрунтовано вважають, дослідження доказів складовою процесу доказування, однією із операцій з доказами (поряд з їх збиранням та використанням), яка полягає у ознайомлені суб'єкта доказування з певним джерелом доказової інформації, отриманні та з'ясуванні змісту фактичних даних, що містяться у такому джерелі, оцінці джерела на предмет допустимості, перевірці фактичних даних, їх оцінці на предмет належності, достовірності та (у сукупності з іншими доказами) достатності для прийняття певного процесуального рішення [7].

В навчальному посібнику «Судовий контроль під час досудового розслідування у кримінальному провадженні» [9] знайшов своє відображення подальший розвиток концепції судового контролю як інструменту доказового забезпечення кримінального судочинства. У зазначеному посібнику судовий контроль обґрунтовано трактується як окремий і системний напрям діяльності суду, що здійснюється на досудовій стадії кримінального провадження. Його сутність полягає в контролі за

дотриманням прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, передусім у процесі застосування заходів забезпечення, проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, а також у процесі розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність сторони обвинувачення. Особливістю викладеної в посібнику концепції є те, що судовий контроль постає не як периферійна функція, а як центральний запобіжний і доказовий фільтр, здатний забезпечити відповідність доказового процесу принципам верховенства права, пропорційності та змагальності. Автори наголошують, що повноваження слідчого судді слід розглядати не формально, а як власне елемент доказового процесу, оскільки від його рішень прямо залежить допустимість отриманих унаслідок втручання в права особи доказів. У межах навчального посібника викладено важливі позиції щодо критеріїв змістовності судового контролю. Підкреслено, що перевірка обґрунтованості клопотань слідчого або прокурора має включати аналіз: рівня обґрунтування фактів, що підтверджують наявність підстав для втручання; доказового зв'язку між запитуваною дією та цілями кримінального провадження; наявності альтернативних, менш інвазивних способів досягнення мети.

Треба зазначити, що ані законодавство України, ані наукова доктрина, ані практика правозастосування судів України та Європейського суду із захисту прав людини не містять визначення «розумної оцінки доказів». Виходячи із контексту вжиття цього терміну в наведених судових рішеннях, можна зробити висновок, що «розумною оцінкою доказів» є певна усічена, обмежена та поверхнева їх оцінка, при якій не надається превага одним доказам над іншими, не здійснюється аналіз доказів на предмет їх достовірності, належності, допустимості та достатності для встановлення фактичних обставин справи, а лише тільки встановлюється причетність особи до вчинення кримінального правопорушення в достатній мірі для повідомлення такій особі про підозру та застосування щодо неї обмежувального заходу.

Поділ оцінки доказів на попередню (поточну) і остаточну (кінцеву) існував ще в доктрині кримінального процесу за радянських часів. Так, А.І. Трусов помилково вважав, що необхідно розрізняти оцінку доказів у ході проведення досудового розслідування, що має попередній характер, і оцінку доказів у ході судового розгляду, яка є остаточною у кримінальному проваджені [16]. І.М. Лузгін підтримував цю позицію, стверджуючи, що у ході досудового розслідування оцінна діяльність учасників кримінального провадження має такий характер, який можна віднести до розсудливо-перевірочного, адже оцінка у даному випадку є попередньою та слугує логічною основою для формулювання обвинувальної чи виправдувальної тези. Він припускав на цьому етапі можливість існування недостовірних або недоброякісних фактичних даних, що обов'язково будуть пов'язані з виконанням функцій кожним суб'єктом доказування, під час чого він буде керуватися своїми інтересами [11]. Із класифікацією оцінки доказів на попередню і остаточну погоджуються А.О. Ляш [13] і Т.М. Мирошниченко [15].

А. Каліновська обґрунтовано вважає поняття «попередня оцінка доказів» не досить вдалим, адже така оцінка неминуче асоціюється із неповною оцінкою доказів. На думку вченої від поняття «попередня оцінка доказів» слід відмовитися. Вона обґрунтовано зазначає, що оцінка доказів на будь-якому етапі розслідування або судового розгляду стосовно конкретного етапу та зібраної на конкретний момент доказової бази є остаточною [8]. П.А. Лупинська з цього приводу слушно зауважувала, що у ході проведення досудового розслідування та судового розгляду характеристика оцінки доказів на досудовому розслідуванні як попередня, а у вироку як остаточна не відображає сутті оцінної діяльності й не підкреслює самостійного характеру цієї діяльності [12]. М.М. Михеєнко відзначає, що оцінка доказів за внутрішнім переконанням слідчого, прокурора або суддів, яка знайшла своє об'єктивне вираження в їх постанові, ухвалі або вироку, на момент прийняття кожного рішення є остаточною, а не попередньою. Якщо згодом буде прийняте нове рішення, у тому числі й про скасування або зміну попереднього рішення, то це нове рішення буде прийняте на основі нової оцінки доказів, попередня ж оцінка не може бути скасована або змінена, вона назавжди залишиться доконаним фактом [14]. Ю.М. Грошевий і С.М. Стахівський також слушно вказують на остаточність будь-якої оцінки доказів, що спричинила прийняття рішення [6]. Г.Р. Крет, поділяючі таку позицію, зазначає, що оцінка доказів у разі її об'єктивного вияву виступає остаточною незалежно від суб'єкта оцінки доказів і форми вираження її результатів [10].

Повністю погоджуємось із неприйнятністю позиції щодо поділу оцінки доказів на попередню (поточну) і остаточну (кінцеву). На будь-якій стадії кримінального процесу перед винесенням кінцевого рішення, будь то судовий контроль на досудовому розслідуванні чи судовий розгляд, існують локальний предмет доказування (сукупність обставин, які необхідно встановити для правильного ухвалення окремого (не кінцевого) процесуального рішення) та стандарт доказування (кількісна та якісна складова доказування, виконання яких забезпечує рівень переконаності, необхідний для прийняття кримінальних процесуальних рішень, що обмежують права і свободи у кримінальному провадженні).

Вапнярчук В. В. обґрунтовано вважає, що свій індивідуальний предмет доказування відповідно до вимог закону мають також окремі (не кінцеві) процесуальні рішення, що приймаються у кримінальному провадженні на всіх його стадіях (зокрема, щодо: початку досудового розслідування, повідомлення про підозру, застосування заходів забезпечення, зупинення кримінального провадження, вирішення відводів тощо). Вони не вимагають установлення всіх указаних у ст. 91 КПК обставин, але потребують установлення в певному обсязі інших, які, як правило, є підставами чи умовами для прийняття певних рішень. В науковій доктирині такий безпосередній предмет доказування іменується як «локальний предмет» [5, 91]. Не можна не погодитись з Вапнярчуком В.В. в тому, що обставини кримінального провадження, які складають зміст предмета кримінального процесуального доказування (як загального, родового, спеціального, так і індивідуального), є наскрізними, тобто вони повинні бути встановлені як під час досудового розслідування, так і в суді [5, 92].

Деякі слідчі судді відмовляються від здійснення оцінки доказів на предмет належності, допустимості, достовірності та достатності з огляду на те, що встановлення винуватості особи на стадії досудового розслідування буде порушувати презумпцію невинуватості. Зрозуміло, що при обранні запобіжного заходу підозрюваному на стадії досудового розслідування відсутня необхідність встановлювати вину у вчиненні кримінального правопорушення поза розумним сумнівом, а достатньо лише довести наявність обґрунтованої підозри у вчиненні злочину, тобто існування фактів або інформації, які можуть переконати об'єктивного спостерігача в тому, що особа могла вчинити правопорушення. При цьому неможливо встановити причетність особи до вчинення кримінального правопорушення без оцінки доказів з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупності зібраних доказів - з точки зору достатності та взаємозв'язку.

Застосування стандарту доказування «обґрунтована підозра» на стадії обрання запобіжного заходу підозрюваному не звільняє слідчого суддю від встановлення фактичних обставин справи через оцінку доказів, а лише тільки покладає цей обов'язок в меншому обсязі, ніж при винесенні вироку за наслідками судового розгляду за стандартом доказування «поза розумним сумнівом». Всупереч цьому, на практиці нерідко слідчі судді повністю знімають з себе обов'язок оцінки доказів і встановлення фактичних обставин, і, посилаючись на здійснення ними так званої «розумної оцінки доказів», зводять її до переписування переліку доказів з клопотання слідчого до своєї ухвали.

Таким чином, чинне законодавство, практика правозастосування та наукова доктрина не передбачають можливості здійснення «розумної оцінки доказів». Поділ оцінки доказів на попередню (поточну) і остаточну (кінцеву) є невірним. Будь-яка оцінка доказів на будь-якому етапі досудового розслідування або судового розгляду стосовно конкретного етапу та зібраних на конкретний момент доказів є остаточною. При здійсненні судового контролю на етапі досудового розслідування хоч і існує стандарт доказування «обґрунтована підозра», але він не звільняє слідчих суддів від оцінки кожного доказу з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ухвала Жашківського районного суду Черкаської області від 06 вересня 2022 року у справі № 693/688/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106112160 (дата звернення: 01.12.2025).
2. Ухвала Львівського апеляційного суду від 15 червня 2021 року у справі № 465/1642/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97789358 (дата звернення: 01.12.2025).
3. Ухвала Апеляційного суду м. Києва від 05 квітня 2016 року у справі № 754/464/16-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/59017937 (дата звернення: 01.12.2025).
4. Ухвала Київського апеляційного суду від 09 червня 2022 року у справі № 761/10961/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104798230 (дата звернення: 01.12.2025).
5. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування: монографія. Харків: Юрайт, 2017. 408 с. URL:https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/ 13425/1/ Vapnyarchuk_mon_2017.pdf (дата звернення: 01.12.2025).
6. Грошевий Ю.М. Докази і доказування у кримінальному процесі: наук.-практ. посіб. / Ю.М. Грошевий, С.М. Стахівський. Київ: КНТ : Видавець Фурса С. Я., 2006. 272 с.
7. Журавель В.А. Дослідження доказів у кримінальному провадженні як складова процесу доказування. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2022. Том 29, № 2. С. 313–328. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2022-29-2-313.
8. Каліновська А. Оцінка доказів у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 11. С. 323–328. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.11.55.

9. Капліна О.В. Судовий контроль під час досудового розслідування у кримінальному провадженні: навч. посіб. для підгот. до заліку / О.В. Капліна, М.О. Карпенко, В.І. Маринів, В.М. Трофименко, А.Р. Туманянц, О.Г. Шило. Харків: Право, 2016. 96 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/156/1-12.pdf (дата звернення: 01.12.2025).
10. Крет Г. Оцінка доказів у структурі кримінального процесуального доказування. Supremația Dreptului. 2018. № 2. С. 113–118.
11. Лузгін І.М. Методологічні проблеми розслідування. 1973. 216 с.
12. Лупинська П.А. Рішення в кримінальному судочинстві: теорія, законодавство, практика: монографія. 2010. 240 с. ISBN 978-5-91768-072-9.
13. Ляш А. Оцінка доказів та їх процесуальних джерел за новим КПК України. *Адвокат.* 2014. № 3. С. 11–15.
14. Михеєнко М.М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: вибрані твори. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 240 с.
15. Мирошниченко Т.М. Окремі аспекти правового регулювання оцінки доказів у кримінальному провадженні України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2014. Вип. 29. Т. 2. С. 181–185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_29(2)__48 (дата звернення: 01.12.2025).
16. Трусов А.І. Основи теорії судових доказів: корот. нарис. 1960. 176 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Радзієвський Ю.Є., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.13:342.7:341.231.14:340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.21

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА У ПРАКТИЦІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ: МІЖ ЕФЕКТИВНІСТЮ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ТА ЗАХИСТОМ СВОБОДИ ОСОБИ

Сергєєва Д.Б.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
головний науковий співробітник
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-1005-7046

Погорецький М.М.,
доктор юридичних наук, старший дослідник,
доцент кафедри кримінального права і кримінології
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-2888-0911

Сергєєва Д.Б., Погорецький М.М. Верховенство права у практиці застосування запобіжних заходів: між ефективністю кримінального переслідування та захистом свободи особи.

У статті досліджено реалізацію верховенства права у практиці застосування запобіжних заходів як найбільш інтенсивної форми процесуального втручання держави у право на свободу та особисту недоторканність. Обґрунтовано, що верховенство права в цій сфері має розглядатися не як декларативний принцип, а як практичний стандарт контролю дискреції слідчого судді та суду, який проявляється у вимогах юридичної визначеності, несвавільності, пропорційності, альтернативності та перевірюваності судових рішень. Показано, що "якість закону" у детенційних рішеннях охоплює не лише формальну наявність процесуальної норми, а й її передбачуваність, узгодженість та здатність правової процедури запобігати свавіллю через змістовний судовий контроль, належне мотивування та можливість ефективного перегляду. Доведено, що обґрунтована підозра виконує роль первинного фільтра правомірності обмеження свободи, встановлюючи мінімальний поріг фактологічної достатності й унеможливлюючи застосування ізоляційних заходів на підставі припущень. Ризики розкрито як прогностичну підставу, яка підлягає доведенню на основі конкретних фактичних індикаторів, з обов'язковою індивідуалізацією та забороною шаблонних формулювань.

Встановлено, що пропорційність і реальна альтернативність становлять "ядро" верховенства права при виборі запобіжного заходу та унеможливлюють автоматизм застосування тримання під вартою, вимагаючи аналізу менш інвазивних засобів і доведення їх недостатності у конкретній справі. Акцентовано на динамічному характері контролю тримання під вартою: підстави, достатні на початковому етапі, з часом можуть втратити переконливість, що обумовлює необхідність оновлення фактичного обґрунтування та повторної оцінки ризиків при кожному продовженні строків. Запропоновано практичні рекомендації щодо структури мотивування ухвал, "тесту оновлення" підстав, стандартів оцінки альтернатив і часових параметрів обмеження свободи, а також окреслено запобіжники від зловживань процесуальними правами і повноваженнями. Окремо наголошено, що в умовах воєнного стану підвищені ризики не можуть слугувати підставою для зниження стандартів доказовості та судового контролю, а потребують посилення гарантій несвавільності й мінімізації втручання у свободу особи.

Ключові слова: верховенство права; запобіжні заходи; тримання під вартою; право на свободу та особисту недоторканність; якість закону; юридична визначеність; обґрунтована підозра; ризики; пропорційність; альтернативність; судовий контроль; зловживання процесуальними правами.

Serhieieva D.B., Pohoretskyi M.A. The Rule of law in the practice of applying preventive measures: between the effectiveness of criminal prosecution and the protection of individual liberty.

The article examines the implementation of the rule of law in the practice of applying preventive measures as the most intensive form of procedural interference by the state with the right to liberty and

personal security. It is substantiated that, in this sphere, the rule of law should be understood not as a declarative principle but as a practical standard for controlling the discretion of the investigating judge and the court, manifested through the requirements of legal certainty, non-arbitrariness, proportionality, subsidiarity (alternativeness), and the verifiability of judicial decisions. It is demonstrated that the "quality of the law" in detention-related decisions encompasses not only the formal existence of a procedural rule but also its foreseeability, coherence, and the capacity of the legal procedure to prevent arbitrariness through substantive judicial control, proper reasoning, and the possibility of effective review. It is proven that reasonable suspicion serves as a primary filter of the lawfulness of restricting liberty by establishing a minimum threshold of factual sufficiency and precluding the application of custodial measures based on assumptions. Risks are revealed as a prognostic ground that must be proven on the basis of specific factual indicators, with mandatory individualization and a prohibition on template reasoning.

It is established that proportionality and genuine alternativeness constitute the "core" of the rule of law when selecting a preventive measure and preclude the automatic application of pre-trial detention, requiring an analysis of less intrusive means and proof of their insufficiency in the конкрете case. Emphasis is placed on the dynamic nature of judicial control over detention: grounds that are sufficient at the initial stage may lose their persuasiveness over time, which necessitates updating the factual justification and reassessing risks at each extension of detention. Practical recommendations are proposed regarding the structure of judicial reasoning, a "grounds-renewal test," standards for assessing alternatives and the temporal parameters of liberty restrictions, as well as safeguards against abuses of procedural rights and powers. Particular attention is paid to the fact that, under martial law, heightened risks cannot serve as a basis for lowering standards of proof and judicial control; on the contrary, they require strengthening guarantees of non-arbitrariness and minimizing interference with personal liberty.

Key words: rule of law; preventive measures; pre-trial detention; right to liberty and personal integrity; quality of law; legal certainty; reasonable suspicion; risks; proportionality; alternatives; judicial control; abuse of procedural rights.

Постановка проблеми. Право на свободу та особисту недоторканність належить до ядра конституційних прав людини й водночас є одним із ключових критеріїв демократичної правової держави. Його обмеження у кримінальному провадженні допускається лише у випадках і за процедурою, встановлених законом, за умови дотримання конвенційних стандартів, які формують мінімальний рівень гарантій від свавілля [4; 5; 23]. Саме тому інститут запобіжних заходів, зокрема затримання і тримання під вартою, виступає "точкою напруження" між потребою ефективного кримінального переслідування та обов'язком держави забезпечити реальний, а не декларативний захист свободи особи [3; 8; 24]. У цій площині верховенство права перестає бути абстрактною категорією і проявляється як сукупність вимог до якості правової процедури: законність, юридична визначеність, пропорційність, мотивованість і судова контрольованість рішень про втручання у свободу [2; 7].

Актуальність проблеми зумовлюється тим, що в національній практиці застосування запобіжних заходів зберігається ризик формалізації судового контролю та інерційного використання ізоляційних заходів як універсального засобу "процесуальної ефективності", що суперечить гуманістичній моделі кримінального процесу. Навіть за наявності розвиненої нормативної процедури у КПК, саме практика мотивування та перевірюваності рішень про запобіжні заходи часто визначає, чи є позбавлення свободи правомірним у сенсі Конвенції, чи набуває ознак свавільного втручання [4; 23]. Показовим є те, що Європейський суд з прав людини у справах проти України неодноразово фіксував порушення стандартів статті 5 ЄКПЛ у ситуаціях, коли національні органи застосовували формально коректні процедури, але не забезпечували належної якості обґрунтування, конкретизації ризиків і динамічної перевірки підстав тримання під вартою [25; 26; 28; 29]. У рішеннях Суду простежується сталість критики повторювання "типових" підстав без опори на конкретні факти, ігнорування альтернатив триманню під вартою, а також використання позбавлення свободи як інструменту утримання особи під контролем держави без належних процесуальних гарантій [23; 25; 28].

Сутність проблеми полягає в тому, що ефективність кримінального переслідування як легітимна мета запобіжних заходів не повинна підміняти собою стандарти верховенства права. Застосування запобіжного заходу має слугувати забезпеченню належної процесуальної поведінки підозрюваного (обвинуваченого), а результативність розслідування не може досягатися ціною зниження вимог до "обґрунтованої підозри" чи доказування ризиків [8; 15; 31]. Особливої ваги набуває проблема розуміння та застосування стандарту "обґрунтована підозра" як первинної підстави обмеження свободи, адже саме цей стандарт відмежовує допустиме втручання від свавільного затримання та

тримання під вартою [8; 15; 26]. В українській доктрині обґрунтовано, що "обґрунтована підозра" є найнижчим стандартом доказування і не може ототожнюватися з доведеністю винуватості, проте й не допускає побудови підозри на припущеннях чи загальних характеристиках особи [8; 15]. Водночас практика свідчить, що належна оцінка обґрунтованості підозри нерозривно пов'язана з оцінкою ризиків і пропорційності обраного обмеження свободи, включно з необхідністю розгляду альтернатив [23; 31].

Проблематика ускладнюється умовами воєнного стану, коли об'єктивно зростають ризики неналежної процесуальної поведінки (переховування, вплив на учасників провадження, продовження протиправної діяльності), а тому підвищується спокуса надмірної "процесуальної жорсткості". Однак саме в таких умовах верховенство права має набувати максимальної практичної виразності: посилення публічних інтересів не скасовує вимог юридичної визначеності, пропорційності та судового контролю, а навпаки потребує додаткових запобіжників від зловживань і помилок правозастосування [1; 9; 10; 16; 31]. У цьому контексті особливого значення набуває питання про стандарти мотивування рішень слідчого судді, динамічний характер підстав тримання під вартою, а також реальну, а не формальну альтернативність ізоляційних запобіжних заходів [23; 28; 29].

Отже, необхідність нового наукового осмислення зумовлена потребою запропонувати інтегративну, практико-орієнтовану модель реалізації верховенства права у застосуванні запобіжних заходів, яка, з одного боку, забезпечує ефективність кримінального переслідування, а з іншого — гарантує захист свободи особи через чіткі вимоги до обґрунтованості підозри, доказування ризиків, застосування тесту пропорційності, належного мотивування та судового контролю за тривалістю обмеження свободи [2; 3; 7; 23; 31].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика реалізації верховенства права під час застосування запобіжних заходів перебуває у фокусі сучасної кримінально-процесуальної доктрини, насамперед у зв'язку з потребою забезпечити баланс між ефективністю кримінального переслідування та захистом права на свободу й особисту недоторканність. Методологічний каркас такого аналізу задається загальнотеоретичними та доктринальними джерелами, що розкривають зміст верховенства права, його структурні елементи (законність, юридична визначеність, заборона свавілля, пропорційність, ефективний судовий контроль) та їхню практичну застосовність у правозастосуванні [1; 2; 7]. У межах цієї парадигми значний інтерес становлять роботи, орієнтовані на інтегративне бачення верховенства права в діяльності правоохоронних органів і суду, де інститут запобіжних заходів розглядається як один із найбільш "чутливих" індикаторів реального дотримання прав людини та меж державної дискреції [1].

Окремий напрям сучасних досліджень присвячено стандартам правомірності обмеження прав людини на стадії досудового розслідування та ролі доказування як юридичного механізму легітимації втручання у права особи. У цьому контексті вагомими є напрацювання щодо доказування правомірності обмеження прав людини у досудовому розслідуванні, де обґрунтовується необхідність операціоналізації критеріїв "правомірного втручання" в судовому контролі та підвищення вимог до аргументації сторони обвинувачення [3]. Суміжно розробляються питання допустимих меж процесуальної дискреції та ризиків зловживання процесуальними правами і повноваженнями, що безпосередньо відбивається на якості ініціювання та підтримання клопотань про запобіжні заходи, а також на стандартах судового реагування [1; 16].

Найбільш розробленим у науці блоком є проблема "обґрунтованої підозри" як первинної підстави застосування запобіжного заходу та продовження строків тримання під вартою. Дослідження В.Т. Нора та М.І. Шевчука акцентує на конвенційних підходах до цього стандарту і їх співвідношенні з українською практикою, зокрема щодо недопустимості формального підтвердження підозри та необхідності збереження її "динамічності" при тривалому обмеженні свободи [8]. У близькому напрямі М.А. Погорецький та О.А. Міцкан аналізують стандарт доказування "обґрунтована підозра" у практиці ЄСПЛ та вплив відповідних підходів на національне правозастосування, підкреслюючи, що цей стандарт є нижчим за доведення винуватості, проте повинен спиратися на реальні фактичні дані, здатні переконати об'єктивного спостерігача [15]. У ширшому контексті проблем доказового права М.А. Погорецький порушує питання доказів і доказування, що дозволяє концептуально пов'язати якість доказової бази з межами допустимого процесуального примусу та стандартами судового контролю [11; 12; 13; 32].

Паралельно розвивається наукова лінія, спрямована на аналіз кримінального процесу в умовах воєнного стану, де інститут запобіжних заходів набуває додаткових ризиків як через об'єктивне ускладнення забезпечення належної процесуальної поведінки, так і через потенційну тенденцію до "підвищеної суворості" правозастосування. У цьому контексті М.А. Погорецький досліджує новели КПК і виклики правам людини, наголошуючи на необхідності збереження стандартів захисту

прав навіть за умов підвищених загроз [10], а також окреслює проблемні питання застосування новел КПК у період воєнного стану, що прямо впливає на практику обрання запобіжних заходів [9; 17]. Питання пропорційності обмеження свободи в умовах воєнного стану спеціально розкрито О.Ю. Хаблом, який підкреслює потребу балансу публічних та приватних інтересів за умови наявності процесуальних запобіжників від зловживань [31]. Окремо слід відзначити дослідження судового контролю як гарантії справедливого й допустимого доказування, де судовий контроль розглядається не лише як формальна стадія, а як змістовний механізм забезпечення стандартів верховенства права в процесі прийняття рішень про обмеження прав [22].

Інститут заходів забезпечення кримінального провадження у сучасній доктрині обґрунтовано розглядається як системний процесуальний механізм гарантування дієвості провадження, який водночас є формою легітимного державного втручання у сферу прав і свобод людини, а отже потребує підвищених стандартів правової визначеності, належної процедури та судового контролю. У цьому контексті показовою є монографія В.І. Фаринника, у якій заходи забезпечення кримінального провадження проаналізовано крізь призму їх функціонального призначення, системних зв'язків і практики застосування, що дозволяє трактувати відповідні заходи не як "технічний інструментарій" сторони обвинувачення, а як юридично формалізований спосіб досягнення процесуальних цілей із вбудованими гарантіями від свавілля [30]. Автор акцентує, що допустимість і ефективність застосування заходів забезпечення визначаються не самим фактом їх передбачення законом, а дотриманням сукупності умов і процедурних передумов, серед яких центральне місце посідають обґрунтованість ініціювання, співмірність втручання з процесуальною метою, належне мотивування процесуальних рішень та контрольованість їх застосування з боку суду [30]. Така постановка питання є методологічно важливою для аналізу запобіжних заходів як різновиду заходів забезпечення, оскільки дозволяє інтегрувати їх у ширшу логіку процесуального примусу: запобіжний захід має обиратися не як "за замовчуванням" найбільш сувора реакція, а як необхідний і достатній засіб для нейтралізації конкретних ризиків, з обов'язковим розглядом альтернатив і мінімізацією втручання у право на свободу особи [30]. Відтак підхід, запропонований у зазначеній монографії, формує теоретичну основу для висновку, що якість правозастосування у сфері запобіжних заходів має оцінюватися за критеріями правової визначеності, обґрунтованості, пропорційності та ефективного судового контролю як системних характеристик усього інституту заходів забезпечення кримінального провадження [30].

Водночас аналіз останніх публікацій засвідчує певну фрагментарність наукових підходів: значна частина праць зосереджується або на стандарті обґрунтованої підозри, або на пропорційності, або на особливостях воєнного стану, тоді як потребує подальшого розвитку комплексна модель, що поєднує у єдиній логіці вимоги верховенства права, стандарти доказування, заборону зловживань, алгоритм пропорційності й альтернативності та динамічний судовий контроль за тривалістю обмеження свободи особи [1–3; 8–11; 15–17; 22; 31].

Метою цієї статті є обґрунтування та розроблення практико-орієнтованої моделі реалізації верховенства права у практиці застосування запобіжних заходів, яка забезпечує баланс між ефективністю кримінального переслідування та захистом права на свободу й особисту недоторканність, через визначення критеріїв правомірності обмеження свободи, стандартів обґрунтованої підозри, доказування ризиків, пропорційності й альтернативності, а також вимог до мотивованості та динамічного судового контролю за тривалістю запобіжних заходів

Матеріали і методи. Матеріали дослідження становлять норми міжнародного та національного права, що визначають межі й процедури обмеження права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному провадженні, зокрема Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і Конституція України, а також доктринальні стандарти верховенства права, сформульовані Венеційською Комісією та узагальнені в її аналітичних документах [2; 4; 5; 7]. Емпіричну основу аналізу становить практика ЄСПЛ у справах проти України щодо статті 5 Конвенції, яка використана для виокремлення критеріїв правомірності позбавлення свободи та типових дефектів національної практики, а також сучасні наукові праці з проблем доказування правомірності обмеження прав людини, стандарту «обґрунтована підозра», пропорційності та судового контролю у кримінальному процесі [3; 8; 15; 22; 23; 25–29; 31].

Методологія ґрунтується на поєднанні догматичного (нормативного) аналізу, системно-структурного підходу та конвенційно-орієнтованого тлумачення (ECHR-friendly interpretation) для узгодження національного регулювання й практики застосування запобіжних заходів із європейськими стандартами захисту прав людини [4; 23]. Для виявлення причинно-наслідкових зв'язків між процесуальними рішеннями і порушеннями права на свободу застосовано метод аналізу судової практики та порівняльної інтерпретації правових позицій ЄСПЛ, а для формулювання практичних висновків — елементи проблемно-орієнтованого та конструктивного підходів, спрямованих на

розроблення критеріїв оцінювання обґрунтованості підозри, доказування ризиків, пропорційності й альтернативності, а також стандартів мотивованості та динамічного судового контролю [3; 8; 15; 22; 31].

Виклад основного матеріалу. Верховенство права у сфері застосування запобіжних заходів слід розуміти не як декларативну цінність або "загальний принцип", а як практичний стандарт контролю дискреції держави під час обмеження права на свободу й особисту недоторканність. У цьому вимірі верховенство права виконує дві взаємопов'язані функції: по-перше, визначає межі допустимого втручання у свободу особи, а по-друге, встановлює вимоги до процедури та аргументації, які унеможливлюють свавілля і перетворюють позбавлення свободи на юридично контрольовану дію в рамках справедливого процесу [2; 7]. Тому ключовою ознакою реалізації верховенства права у "детенційних" рішеннях є підконтрольність і перевірюваність дискреційних рішень слідчого судді та суду: законність у формальному сенсі набуває змісту лише тоді, коли судове рішення може бути раціонально перевірене за критеріями фактичної обґрунтованості, правової визначеності, пропорційності та необхідності [2; 23].

Загальні орієнтири такого розуміння верховенства права надають документи Венеційської Комісії, які акцентують, що правовладдя — це насамперед запобігання свавіллю, наявність "якості закону", юридичної визначеності та ефективного контролю за здійсненням владних повноважень [2; 7]. Для кримінального провадження ці вимоги набувають особливого змісту, оскільки запобіжні заходи, будучи частиною заходів забезпечення кримінального провадження, спрямовані на досягнення легітимних процесуальних цілей, але можуть істотно обмежувати фундаментальні права людини. Саме тому доктрина підкреслює: процесуальний примус є допустимим лише за умови, що він "вбудований" у належну правову процедуру, має чітко окреслену мету, застосовується як необхідний і співмірний засіб та супроводжується гарантіями від зловживань [1; 30]. У площині запобіжних заходів це означає, що дискреція держави не є "вільним розсудом": вона обмежена правовими стандартами, які зобов'язують суд показати, чому саме в конкретній справі позбавлення свободи є виправданим і чому менш інвазивні заходи є недостатніми [23; 31].

Практичний характер верховенства права проявляється у структурі судового контролю. Судовий контроль при обмеженні свободи виконує не процедурно-формальну, а змістовну функцію: він має перетворити твердження сторони обвинувачення на перевірювану систему аргументів і фактів. Відтак предметом судового контролю стає не лише відповідність клопотання формальним вимогам, а й якість доведення підстав застосування запобіжного заходу, зокрема наявність "обґрунтованої підозри" та конкретизованих ризиків, а також логіка вибору заходу з огляду на пропорційність і альтернативність [8; 15; 31]. У цьому сенсі судова дискреція є похідною від доказової основи: коли підстава обмеження свободи не підтверджена достатніми фактичними даними або ризики сформульовані абстрактно, суд не може "компенсувати" дефіцит доказів власним припущенням чи загальними міркуваннями про тяжкість обвинувачення. Такі рішення руйнують вимогу несвавільності та перетворюють позбавлення свободи на результат не правового аналізу, а неконтрольованого розсуду [23; 28; 29].

Контроль дискреції у сфері запобіжних заходів пов'язаний і з вимогою юридичної визначеності. Юридична визначеність не обмежується чіткістю норм; вона включає передбачуваність практики їх застосування, послідовність критеріїв оцінки підстав обмеження свободи та недопустимість "обхідних" механізмів фактичного утримання особи під контролем держави поза належними гарантіями. Саме такий підхід випливає з конвенційного стандарту законності позбавлення свободи, який охоплює також "якість закону" та відповідність принципу верховенства права [4; 23]. Тому правова визначеність у цьому контексті означає: судове рішення має бути достатньо конкретним, щоб адресат (підозрюваний, захисник, суспільство) міг зрозуміти, які факти покладено в основу підозри, які ризики визнано доведеними, чому відхилено альтернативи та чому саме такий строк обраного обмеження свободи є необхідним [23; 31]. Натомість шаблонні формули або повторювання загальних підстав без їх індивідуалізації створюють простір для непередбачуваності й підміни правового регулювання суддівським "автоматизмом", що прямо суперечить суті верховенства права [28; 29].

Питання правомірності обмеження свободи у провадженнях, де істотне значення мають статусні гарантії та інституційна незалежність, потребує врахування доктринально розроблених підходів до кримінально-процесуальних гарантій, меж процесуального примусу та особливостей притягнення до юридичної відповідальності суб'єктів зі спеціальним статусом. У цьому контексті концептуально важливим є розуміння кримінально-процесуальних гарантій як системи нормативних і процедурних засобів, спрямованих на запобігання свавіллю та забезпечення справедливості процесу, що має безпосереднє значення для застосування запобіжних заходів і стандартів судового контролю [18]. Суміжно, дослідження проблем кримінальної відповідальності суддів за постановлення не-

правосудного рішення та пов'язаних із цим матеріально- й процесуально-правових питань підкреслюють необхідність збереження балансу між ефективністю кримінального переслідування і гарантіями незалежності судової влади, у тому числі через підвищені вимоги до обґрунтованості процесуальних рішень, які можуть створювати ризик тиску або підміни правової процедури [14; 20]. У розвитку цієї логіки монографічне дослідження гарантій суддівської незалежності при притягненні суддів до юридичної відповідальності акцентує на тому, що процесуальні інструменти мають застосовуватися як засоби забезпечення належної правової процедури, а не як механізми фактичного домінування держави над особою, що особливо релевантно при вирішенні питань тримання під вартою та альтернативності обмеження свободи [19]. Аналогічно, аналіз особливостей здійснення кримінального провадження щодо народних депутатів демонструє, що спеціальні процесуальні режими й гарантії не скасовують загальних вимог верховенства права, але підвищують значення ретельної перевірки підстав обмеження свободи, пропорційності та недопущення формалізму у судових рішеннях [21].

Окремого значення набуває контроль дискреції в умовах воєнного стану. Воєнний контекст справді впливає на фактичну оцінку ризиків (зокрема ризику переховування, впливу на учасників процесу або продовження злочинної діяльності), однак не скасовує і не "послаблює" базових вимог верховенства права. Навпаки, підвищені ризики та розширення повноважень сторони обвинувачення збільшують потребу в інтенсивнішому судовому контролі, більшій доказовій вимогливості та ретельнішій аргументації пропорційності обмеження свободи [10; 31]. У наукових підходах слушно підкреслюється, що допустиме зміщення акценту на публічний інтерес можливе лише за умови встановлення гарантій, які унеможливлюють зловживання процесуальними інструментами та забезпечують збереження стандартів прав людини [1; 16; 31]. Це означає, що воєнний стан не може бути універсальним "поясненням" для шаблонного застосування тримання під вартою; він має оцінюватися як контекст, який потребує більш переконливого доведення і більш структурованого судового рішення.

Отже, верховенство права як практичний стандарт контролю дискреції при обмеженні свободи проявляється через вимоги до якості судового контролю та аргументації: позбавлення свободи має бути юридично визначеним, несвавільним, фактично обґрунтованим, пропорційним і таким, що підлягає ефективній перевірці. Реалізація цих вимог у судовій практиці визначає, чи слугуватимуть запобіжні заходи легітимним інструментом забезпечення кримінального провадження, чи перетворюватимуться на форму непрямого покарання та процесуального домінування держави над особою, що несумісно з верховенством права [2; 7; 23; 30].

Нормативна система права на свободу та запобіжних заходів у кримінальному провадженні формується як багаторівнева сукупність взаємопов'язаних стандартів, у межах якої міжнародні (конвенційні) гарантії задають мінімальний рівень захисту від свавілля, конституційні приписи визначають базові межі допустимого втручання держави у свободу особи, а національне кримінальне процесуальне право конкретизує процесуальний механізм і процедурні запобіжники застосування запобіжних заходів. Ця система не є сукупністю паралельних джерел: вона функціонує як єдина правова конструкція, де кожен рівень доповнює інший, а реалізація верховенства права забезпечується саме через їх узгоджене застосування у судовій практиці [2; 4; 5; 23].

Конвенційний рівень закріплює ключову формулу правомірності позбавлення свободи: ніхто не може бути позбавлений свободи інакше як у випадках, передбачених Конвенцією, та відповідно до процедури, встановленої законом [4]. У площині запобіжних заходів центральне значення має стандарт, за яким позбавлення свободи допускається, зокрема, у разі законного арешту або затримання особи з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні правопорушення, або коли це обґрунтовано необхідністю запобігти вчиненню правопорушення чи втечі після його вчинення [4]. Принципово важливо, що конвенційна "законність" не зводиться до формальної наявності норми: Конвенція вимагає, щоб процедура позбавлення свободи відповідала принципу верховенства права, а отже, забезпечувала захист від свавілля, передбачуваність застосування та можливість ефективного судового контролю [23]. Саме з цієї позиції вироблено практико-орієнтовані роз'яснення щодо застосування статті 5 Конвенції, які слугують методологічним орієнтиром для оцінювання правомірності затримання і тримання під вартою, зокрема щодо стандарту "обґрунтованої підозри", вимог до мотивування підстав тримання під вартою та необхідності реальної оцінки альтернатив [23].

Конституційний рівень формує загальну рамку допустимості втручання у свободу особи, визначаючи її як фундаментальне право, яке може бути обмежене лише у передбачених законом випадках, за наявності належної правової процедури та під судовим контролем [5]. Конституційне значення цього рівня полягає в тому, що він задає імперативні вимоги до змісту й форми будь-якого процесуального примусу, який призводить до позбавлення або обмеження свободи: держава

не може підміняти судовий контроль "процесуальною доцільністю", а обмеження свободи не може набувати характеру прихованого покарання чи превентивної ізоляції без належного обґрунтування [5]. У кримінальному провадженні це означає, що запобіжні заходи як інструмент забезпечення процесу мають застосовуватися у спосіб, який гарантує баланс між публічним інтересом у кримінальному переслідуванні та охороною конституційних прав людини [5; 2].

Національний процесуальний рівень забезпечує конкретизацію вказаних стандартів через нормативне регулювання запобіжних заходів як підсистеми заходів забезпечення кримінального провадження. КПК України закріплює мету застосування запобіжних заходів, визначає підстави їх обрання, перелік ризиків, що можуть обґрунтовувати втручання у свободу, а також встановлює процедурні правила звернення з клопотанням, розгляду, ухвалення рішення, визначення строків, продовження та перегляду запобіжних заходів [3]. Важливим системним елементом є те, що законодавець пов'язує застосування запобіжного заходу з двоєдиною підставою: наявністю обґрунтованої підозри та наявністю ризиків, які дають достатні підстави вважати, що підозрюваний може перешкоджати кримінальному провадженню або вчинити інші передбачені законом дії [3]. Таким чином, нормативна модель КПК прямо орієнтує суд на доказову перевірку як "фактичного ядра" підозри, так і прогностичної складової ризиків, що зумовлює потребу у ретельному мотивуванні та індивідуалізації рішення [3; 8; 15].

Окремий аспект нормативної системи становить узгодженість національного розуміння "обґрунтованої підозри" із конвенційним стандартом. Доктрина й правозастосовна практика підкреслюють, що цей стандарт не може бути формальним: він має ґрунтуватися на фактичних даних, достатніх для переконання об'єктивного спостерігача, але водночас не ототожнюється зі стандартом доведення винуватості [8; 15]. Так само ризики, що обґрунтовують застосування запобіжного заходу, мають бути конкретизовані і підтверджені фактичними обставинами, а не повторені у вигляді шаблонних формул; інакше судовий контроль перетворюється на формальність, а обмеження свободи — на неконтрольований прояв дискреції [23].

У цій нормативній системі запобіжні заходи займають особливе місце як найбільш інтенсивні інструменти процесуального примусу, що здатні істотно впливати на реалізацію права на свободу. Відтак їх застосування має оцінюватися не лише за критерієм досягнення процесуальної мети, а й за критеріями верховенства права: законності, юридичної визначеності, пропорційності та контрольованості [2; 7; 31]. У монографічних дослідженнях інститут заходів забезпечення кримінального провадження обґрунтовано розкривається як системний механізм, у якому ефективність не може бути відірвана від гарантій прав людини, а правомірність втручання у свободу визначається сукупністю умов, процедурних передумов і змістовних критеріїв застосування [30]. Саме така постановка питання є визначальною для подальшого аналізу: належна нормативна система створює необхідні передумови, однак реальне втілення верховенства права залежить від того, як ці стандарти операціоналізуються у практиці доказування обґрунтованої підозри, доведення ризиків, оцінювання пропорційності та здійснення судового контролю за тривалістю обмеження свободи [3; 8; 15; 22; 23; 31].

"Якість закону" та юридична визначеність у сфері застосування запобіжних заходів є не другорядними технічними вимогами, а змістовними критеріями верховенства права, від яких безпосередньо залежить правомірність обмеження свободи. У контексті позбавлення свободи стандарт "законності" не може тлумачитися вузько як формальна наявність правової норми. Йдеться про те, що правова підстава і процедура мають відповідати таким вимогам, які здатні реально запобігати свавіллю: бути доступними, передбачуваними, внутрішньо узгодженими та такими, що дозволяють ефективний судовий контроль [2; 7]. Саме в цьому вимірі "якість закону" виступає процесуальною гарантією — вона обмежує дискрецію органів кримінальної юстиції і водночас створює для суду чіткі орієнтири, за якими перевіряється допустимість втручання у свободу [2; 23].

Юридична визначеність у застосуванні запобіжних заходів проявляється у двох взаємопов'язаних площинах. Перша — нормативна: закон має чітко й однозначно визначати мету, підстави, умови, суб'єктів, строки та процесуальні гарантії застосування запобіжних заходів, зокрема тримання під вартою. Саме тому КПК України встановлює рамкові критерії: двоєдину підставу (обґрунтована підозра + ризики), порядок звернення з клопотанням, процедуру судового розгляду, вимоги до строків та механізми перегляду обмеження свободи [3]. Друга площина — правозастосовна: навіть за наявності детально виписаної процедури юридична визначеність може бути зруйнована практикою "шаблонних" рішень, коли закон застосовують формально, без належної конкретизації фактичних підстав і без демонстрації причинно-наслідкового зв'язку між обставинами справи та необхідністю саме такого ступеня обмеження свободи [23; 28; 29]. У такому разі норма перестає виконувати гарантійну функцію і перетворюється на інструмент легалізації неконтрольованого розсуду.

Конвенційно-орієнтований підхід вимагає, щоб позбавлення свободи було не лише "законним" у національному сенсі, а й несвавільним. Практика ЄСПЛ у справах проти України демонструє, що порушення вимог юридичної визначеності часто виникає тоді, коли формально застосований правовий режим використовується для фактичного утримання особи під контролем держави без належних процесуальних гарантій. У справі «Доронін проти України» Суд констатував несумісність із принципом юридичної визначеності ситуації, коли адміністративний арешт було використано для забезпечення перебування особи в розпорядженні слідчих органів поза повним обсягом гарантій, притаманних кримінальному провадженню, що надало втручанню ознак свавілля [25]. Такий підхід є релевантним для оцінювання будь-яких практик, що деформують процесуальну форму запобіжних заходів або підміняють її іншими режимами примусу, оскільки верховенство права вимагає прозорості правових підстав і передбачуваності процесуальної траєкторії обмеження свободи [23].

Особливої уваги потребує проблема юридичної визначеності в частині аргументації судового рішення. У сфері запобіжних заходів закон вимагає, щоб обмеження свободи ґрунтувалося на обґрунтованій підозрі та доведених ризиках, однак самі ці категорії не можуть функціонувати як "словесні маркери" без наповнення конкретним змістом [3; 8; 15]. Якщо суд обмежується посиланням на тяжкість підозри чи формально повторює перелік ризиків без індивідуалізації, виникає дефіцит юридичної визначеності: особа не може передбачити логіку судового втручання, а апеляційний перегляд не здатний ефективно перевірити правильність застосування закону. У справі «Темченко проти України» ЄСПЛ підкреслив, що відсутність пояснення, у який спосіб особа може впливати на свідків або перешкоджати провадженню, свідчить про недостатність мотивування та формальність підстав тримання під вартою [28]. Аналогічно у справі «Харченко проти України» Суд критикував системне повторювання стандартних підстав без належної конкретизації і без аналізу можливості альтернатив, що є проявом відхилення від стандарту "relevant and sufficient reasons" і, зрештою, від вимог юридичної визначеності [29].

У цьому контексті юридична визначеність тісно пов'язана з динамічним характером контролю обмеження свободи. Часовий вимір є критично важливим: те, що могло бути достатнім на початку, не гарантує законності продовження тримання під вартою надалі, якщо суд не демонструє оновлення фактичної основи підстав і не пояснює, чому ризики не зменшилися [8; 23]. Саме тому стандарт юридичної визначеності має включати вимогу до "оновленого обґрунтування" при кожному продовженні строку: суд повинен показати, що рішення є наслідком актуальної оцінки фактів, а не інерційного продовження попередньої позиції [23; 28; 29].

Отже, "якість закону" і юридична визначеність у застосуванні запобіжних заходів слугують фундаментальними запобіжниками від свавілля і одночасно критеріями легітимності обмеження свободи. Їх забезпечення вимагає не лише належного нормативного регулювання, а й практики індивідуалізованого, доказово підкріпленого та структуровано мотивованого судового контролю. Лише за таких умов запобіжні заходи виконують свою процесуальну функцію забезпечення дієвості провадження, не перетворюючись на інструмент непрямого покарання або формального адміністративного управління свободою людини [2; 3; 23; 30].

Обґрунтована підозра є первинною та базовою передумовою правомірності обмеження свободи у кримінальному провадженні, оскільки саме вона відмежовує допустиме застосування запобіжних заходів від свавільного позбавлення свободи. Її значення полягає в тому, що будь-яке рішення про затримання або тримання під вартою не може ґрунтуватися на припущеннях, загальних характеристиках особи чи абстрактному "інтересі правосуддя", а повинно спиратися на фактичні дані, достатні для висновку про ймовірну причетність особи до інкримінованого діяння. Саме тому обґрунтована підозра виступає першим фільтром, який забезпечує несвавільність втручання у свободу та задає нижню межу доказової визначеності, без якої будь-які подальші міркування про ризики, пропорційність чи альтернативність стають юридично неспроможними [4; 23].

У національній моделі запобіжних заходів обґрунтована підозра закріплена як складова двоєдиної підстави застосування запобіжного заходу поряд із наявністю ризиків [3]. Така конструкція означає, що обмеження свободи не може бути "реакцією на ризики" у відриві від фактичної основи інкримінованого діяння: ризики є вторинним, прогностичним елементом, а обґрунтована підозра — первинним, фактичним ядром легітимності втручання. У цьому сенсі обґрунтована підозра виконує гарантійну функцію: вона не дозволяє підмінити кримінально-процесуальні стандарти управлінською доцільністю та стримує спокусу застосовувати тримання під вартою як інструмент "процесуальної зручності" або превентивної ізоляції [3; 30].

Конвенційний зміст поняття "обґрунтована підозра" розкрито у практиці ЄСПЛ, яка послідовно виходить із того, що цей стандарт вимагає наявності фактів або інформації, здатних переконати об'єктивного спостерігача в тому, що особа могла вчинити правопорушення. У справі «Нечипорук і Йонкало проти України» Суд сформулював підхід, який став орієнтиром для національної практи-

ки: обґрунтованість підозри є ключовим елементом захисту від свавільного затримання та тримання під вартою і не може зводитися до формального посилання на підозру як процесуальний статус [26]. Із цього випливає дві практично важливі вимоги: по-перше, має існувати певний доказовий мінімум, по-друге, цей мінімум має бути перевірюваним у судовому контролі — суд повинен оцінити, чи здатна сукупність представлених даних об'єктивно підтвердити ймовірність причетності особи до інкримінованого діяння [23; 26].

Наукова доктрина в Україні конкретизує цей стандарт через категорію стандартів доказування та підкреслює, що "обґрунтована підозра" є найнижчим стандартом у кримінальному процесі, який не тотожний доведеності винуватості та не вимагає повноти доказів, достатньої для обвинувального вироку. Водночас "найнижчий" не означає "довільний": підозра не може ґрунтуватися на інтуїції, загальних міркуваннях або припущеннях про типову поведінку; вона повинна мати фактичну основу, яка відтворюється у процесуальних документах та може бути раціонально оцінена судом [15; 8]. Відтак коректне застосування цього стандарту полягає у збереженні балансу: з одного боку — недопущення необґрунтованого обмеження свободи, з іншого — розуміння, що на початкових стадіях розслідування доказова картина може бути неповною, а тому не може вимагатися "вироковий" рівень доведення [15; 8].

Для забезпечення юридичної визначеності у застосуванні запобіжних заходів ключовим є те, як суд операціоналізує стандарт обґрунтованої підозри у своїй аргументації. Йдеться не про встановлення винуватості, а про перевірку того, чи є підозра фактичною, конкретною та пов'язаною з диспозицією кримінально-правової норми, а не декларативною. Саме тому судове рішення має фіксувати, які саме факти або джерела інформації покладено в основу висновку про обґрунтованість підозри, якою є їх сукупність і чому вона відповідає порогу "об'єктивного спостерігача" [23; 26]. За відсутності такого аналізу підозра перетворюється на процесуальну фікцію, а позбавлення свободи — на свавільне втручання, що суперечить логіці верховенства права [23].

Особливого значення набуває питання "динамічності" обґрунтованої підозри в контексті тривалого тримання під вартою та продовження строків. Якщо на початковому етапі розслідування достатнім може бути мінімальний доказовий поріг, то з плином часу вимоги до обґрунтованості підстав мають зростати, оскільки держава повинна демонструвати, що обмеження свободи спирається на актуальну та розвинену доказову основу, а не на інерційне повторювання первинних формулювань. Саме такий підхід підтримується у вітчизняній доктрині щодо "обґрунтованої підозри" як підстави не лише для обрання, а й для продовження строків запобіжного заходу [8]. Воєнний стан, хоча й підвищує ризики неналежної поведінки, не змінює природи цього стандарту: обґрунтована підозра залишається первинним бар'єром від свавілля, а отже, потребує не зниження, а посилення доказової дисципліни та судового контролю, щоб запобігти перетворенню запобіжних заходів на засіб "процесуальної превенції" без належного фактичного підґрунтя [10; 16; 31].

Отже, обґрунтована підозра як перший (базовий) фільтр правомірності обмеження свободи має дві взаємопов'язані характеристики: вона встановлює мінімальний доказовий поріг, необхідний для будь-якого позбавлення свободи, і водночас визначає межі судової дискреції, забороняючи "компенсувати" дефіцит фактів припущеннями або загальними міркуваннями. Реалізація цього стандарту вимагає від суду структурованої оцінки фактичної основи підозри та її відповідності конвенційному порогу "об'єктивного спостерігача", що є необхідною передумовою для подальшої оцінки ризиків, пропорційності та альтернативності запобіжних заходів [23; 26; 8; 15].

Ризики, що обґрунтовують застосування запобіжного заходу, мають прогностичну природу й виступають другою складовою підстави обмеження свободи поряд із обґрунтованою підозрою. Їх особливість полягає в тому, що на відміну від підозри, яка спирається на факти минулого (ймовірна причетність до інкримінованого діяння), ризики відображають оцінку майбутньої поведінки підозрюваного (обвинуваченого) та її потенційного впливу на кримінальне провадження. Саме тому ризики не можуть презюмуватися або виводитися автоматично з тяжкості обвинувачення чи загальних припущень про типову поведінку особи: прогностичність не означає довільність, а навпаки вимагає підвищеної доказової дисципліни та структурованої аргументації [3; 23].

Національне законодавство закріплює ризики як конкретизований перелік можливих форм протидії кримінальному провадженню (переховування, знищення чи спотворення доказів, незаконний вплив на учасників провадження, інше перешкоджання, продовження злочинної діяльності тощо), які мають бути доведені стороною обвинувачення в межах судового контролю [3]. Такий підхід формально створює основу юридичної визначеності, однак сам перелік ризиків не усуває головної методологічної проблеми: ризик є ймовірністю, а отже, предметом доказування стає не факт учиненої дії, а обґрунтованість прогнозу про високу ймовірність її вчинення у разі незастосування або недостатності менш інвазивних заходів. Це зумовлює необхідність відмежувати "реальний ризик"

від "уявного ризику", що часто виникає через шаблонне посилання на закон без індивідуалізації фактичних підстав [23; 28; 29].

Конвенційний стандарт, відтворений у практико-орієнтованих роз'ясненнях щодо статті 5 ЄКПЛ, вимагає, щоб підстави тримання під вартою були "релевантними і достатніми", тобто такими, що спираються на конкретні обставини, які підлягають перевірці та оцінці судом [23]. У справах проти України ЄСПЛ послідовно критикує практику, коли національні суди повторюють формальні підстави без пояснення, як саме особа може вплинути на свідків, знищити докази або перешкоджати провадженню, або коли мотивування зводиться до загальних посилань на тяжкість обвинувачення чи "можливість" ухилення без конкретних фактів. Зокрема, у справі «Темченко проти України» Суд вказав на відсутність пояснення щодо механізму можливого незаконного впливу або перешкоджання, що зробило підстави тримання під вартою фактично формальними [28]. У справі «Харченко проти України» наголошено на системній проблемі повторювання стандартних формул і відсутності реальної оцінки альтернатив, що свідчить про дефіцит індивідуалізації ризиків і підміну доказування припущеннями [29]. Така практика демонструє, що ризики, будучи прогностичною категорією, є найбільш "вразливим місцем" для формалізму, а тому потребують найбільш жорстких вимог до конкретизації.

Вітчизняна доктрина підкреслює, що доказування правомірності обмеження прав людини у досудовому розслідуванні має будуватися на зрозумілих і відтворюваних критеріях, де прогностичні висновки про ризики повинні бути інструментально прив'язані до фактичних даних (поведінка особи, її зв'язки, ресурси, попередні спроби ухилення, характер комунікації з учасниками провадження, доступ до доказів, контекст вчинення діяння тощо) [3]. Інакше кажучи, ризик має мати доказову "опору", яка дозволяє суду не лише погодитися або відмовити, а мотивовано показати причинно-наслідковий зв'язок між конкретними даними й висновком про необхідність обмеження свободи. Важливо, що така вимога одночасно виконує гарантійну і дисциплінуючу функцію: вона не допускає заміни доказування гіпотезами та знижує простір для зловживань процесуальними інструментами з боку сторони обвинувачення [16; 30].

Практичний зміст заборони шаблонів полягає у необхідності мінімального стандарту конкретизації для кожного заявленого ризику. Якщо сторона обвинувачення посилається на ризик переховування, вона має показати, чому саме в цій справі й для цієї особи існує висока ймовірність втечі (а не "теоретична можливість"), і чому менш інвазивні обмеження (наприклад, застава чи інші заходи контролю) не можуть нейтралізувати цей ризик [23; 31]. Якщо заявлено ризик впливу на свідків або потерпілих, необхідно конкретизувати, кого саме і яким способом може бути здійснено вплив, які дані на це вказують і чому існує реальність такого сценарію, а не абстрактна можливість [28; 29]. Якщо йдеться про ризик знищення чи спотворення доказів, слід показати, які саме докази є "вразливими", який доступ до них має особа та чому цей доступ не може бути обмежений іншими процесуальними засобами. Така логіка конкретизації є необхідною умовою того, щоб прогностична категорія ризику залишалася юридично контрольованою, а не перетворювалася на універсальне виправдання ізоляційного запобіжного заходу [23; 30].

Окремим виміром прогностичності є питання продовження строків тримання під вартою. Тут ризики мають оцінюватися як змінні: суд не може механічно переносити первісні ризики на весь період обмеження свободи без перевірки того, чи вони зберігаються, чи зменшилися або чи з'явилися нові. Саме тому повторювання тих самих аргументів упродовж тривалого часу без оновлення фактичної основи є несумісним із конвенційним стандартом достатності підстав і суперечить вимогам верховенства права [23; 28; 29]. У цьому сенсі заборона шаблонів стосується не лише первісного обрання запобіжного заходу, а й кожного наступного рішення про продовження: судове рішення має бути результатом актуальної оцінки, а не інерційного підтвердження попередньої позиції.

Воєнний стан посилює значення належного доказування ризиків, оскільки об'єктивно розширює спектр можливостей ухилення чи перешкоджання провадженню, однак не легітимує автоматизму. Навпаки, підвищені ризики у воєнний час вимагають більшої доказової конкретизації, щоб запобігти перетворенню загального контексту на універсальну підставу для тримання під вартою [10; 31]. Звідси випливає, що воєнний стан може бути релевантним фактором оцінки ризиків лише тоді, коли він індивідуалізований щодо конкретної справи (територіальні умови, доступ до окупованих територій, характер зв'язків, специфіка інкримінованого діяння тощо), а не використовується як загальна формула виправдання [10; 16; 31].

Отже, ризики як прогностична підстава застосування запобіжних заходів мають доводитися як реальна, фактично підкріплена ймовірність конкретної поведінки, здатної перешкодити кримінальному провадженню. Їх правомірне використання вимагає від сторони обвинувачення доказової конкретизації, а від суду — структурованої перевірки та мотивованого висновку, який відображає

причинно-наслідковий зв'язок між встановленими обставинами та необхідністю саме такого ступеня обмеження свободи, включно з оцінкою альтернатив. Заборона шаблонів у цій сфері є не стилістичною вимогою, а ключовим інструментом верховенства права, що запобігає свавіллю та забезпечує контрольованість дискреції при позбавленні свободи [23; 28; 29; 30; 31].

Пропорційність і альтернативність у виборі запобіжного заходу становлять змістове "ядро" верховенства права в тій частині, де суд переходить від встановлення формальної наявності підстав (обґрунтована підозра та ризики) до визначення інтенсивності втручання у право на свободу та особисту недоторканність. Якщо обґрунтована підозра та ризики відповідають на питання "чи допустиме в принципі втручання?", то пропорційність та альтернативність відповідають на питання "яким має бути ступінь цього втручання, щоб воно залишалося необхідним і несвавільним?" [2; 7; 23]. У цьому сенсі верховенство права вимагає не лише юридичної визначеності й контролю дискреції, а й мінімізації втручання у свободу: тримання під вартою не може бути "природною" або "першою" реакцією держави, оскільки позбавлення свободи є найбільш інтенсивним видом процесуального примусу й має застосовуватися лише тоді, коли менш інвазивні засоби є очевидно недостатніми для досягнення процесуальної мети [30; 23].

Пропорційність як процесуально-правовий стандарт означає співмірність між легітимною метою запобіжного заходу та обраним обсягом обмежень прав особи. На практичному рівні це потребує триєдиного аналізу: придатності (чи здатен обраний захід нейтралізувати конкретний ризик), необхідності (чи існують менш обтяжливі заходи, які можуть досягти тієї самої мети), та співмірності у вузькому сенсі (чи не є втручання надмірним щодо індивідуальних обставин справи та особи) [2; 7]. Такий підхід випливає з доктринального розуміння верховенства права як запобіжника свавільної дискреції та як гарантії того, що держава не використовує процесуальний примус "понад необхідне" [2; 7]. Для запобіжних заходів це означає, що суд має не просто констатувати ризики, а оцінити, чи саме тримання під вартою є оптимальним і мінімально необхідним інструментом їх нейтралізації, чи ж заявлені ризики можуть бути адекватно нівельовані іншими засобами процесуального контролю.

Альтернативність є практичним продовженням пропорційності та одночасно самостійною вимогою верховенства права у виборі запобіжного заходу. Її зміст полягає в тому, що суд зобов'язаний розглядати реальну можливість застосування менш інвазивних запобіжних заходів (застава, особисте зобов'язання, особиста порука, домашній арешт тощо) та мотивовано пояснити, чому вони є недостатніми в конкретній ситуації [23; 31]. Альтернативність не може бути формальною "згадкою" у резолютивній частині або стандартною фразою про "неефективність інших заходів". Вона вимагає індивідуалізованої оцінки, де кожен ризик має бути "порівняний" з потенційним набором менш обтяжливих механізмів контролю, а судове рішення має демонструвати логіку відбору саме того заходу, який найменше обмежує свободу при збереженні процесуальної дієвості [23; 30].

Потреба такої аргументації прямо пов'язана з конвенційними стандартами: позбавлення свободи у контексті статті 5 ЄКПЛ повинно бути несвавільним і виправданим "релевантними та достатніми" підставами, а судовий контроль має включати оцінку, чи є тримання під вартою необхідним у світлі можливих альтернатив [23]. Якщо альтернативи не розглянуті або відхилені без фактичних аргументів, позбавлення свободи набуває рис надмірності, навіть коли підозра і ризики формально наявні. Саме тому ЄСПЛ у справах проти України акцентує, що повторювання стандартних підстав і відсутність аналізу альтернатив упродовж тривалого періоду тримання під вартою підриває вимогу достатності підстав та веде до конвенційних порушень [29; 28]. Отже, альтернативність є частиною гарантійної природи верховенства права: вона запобігає перетворенню тримання під вартою на "універсальний засіб" забезпечення провадження.

З доктринальної точки зору пропорційність і альтернативність повинні розглядатися у зв'язку з природою заходів забезпечення кримінального провадження як системного інституту процесуального примусу. Оскільки запобіжні заходи — лише частина ширшої системи забезпечувальних заходів, їх застосування має підпорядковуватися загальній логіці: мета не виправдовує будь-яких засобів, а ефективність повинна досягатися за умови мінімізації обмежень прав і свободи [30]. Цей підхід особливо важливий у практиці, де існує ризик "процесуального автоматизму": суд може сприймати тяжкість інкримінованого діяння або загальну небезпеку ситуації як достатній аргумент на користь ізоляційного заходу. Однак верховенство права вимагає, щоб тяжкість правопорушення не підміняла собою аналіз пропорційності, а індивідуальні обставини (соціальні зв'язки, стан здоров'я, поведінка до й після повідомлення про підозру, наявність постійного місця проживання, характер ризиків) були включені в логіку вибору заходу як параметри співмірності [23; 31].

Особливого значення питання пропорційності та альтернативності набуває в умовах воєнного стану. Воєнний контекст об'єктивно може підсилювати окремі ризики, однак він не скасовує принципу мінімального втручання. Навпаки, зростання процесуальних ризиків і підвищена "спокуса"

застосовувати ізоляційні заходи потребують посиленого судового контролю за пропорційністю: суд має не лише констатувати контекст, а показати, як саме він впливає на конкретні ризики у конкретній справі, і чому саме менш інвазивні альтернативи є недостатніми [10; 31]. У цьому аспекті пропорційність працює як запобіжник від "контекстуальної легітимації" надмірного втручання, коли загальні обставини підміняють індивідуальну оцінку.

Отже, пропорційність і альтернативність є змістовним ядром верховенства права у виборі запобіжного заходу, оскільки вони перетворюють судове рішення про обмеження свободи на раціонально контрольований акт, побудований на мінімізації втручання, індивідуалізації та доказовій аргументації. Їх дотримання означає, що навіть за наявності підозри й ризиків суд зобов'язаний обрати такий захід, який є достатнім для забезпечення процесуальної мети та водночас найменш обтяжливим для свободи особи. Саме ця логіка відповідає призначенню запобіжних заходів як інструменту забезпечення, а не покарання, і забезпечує реальне, а не формальне втілення верховенства права у кримінальному провадженні [2; 23; 30; 31].

Динамічний контроль тримання під вартою є необхідним запобіжником проти "інерції" підстав, оскільки випливає з конвенційної природи права на свободу: позбавлення свободи є допустимим лише настільки, наскільки воно залишається необхідним і несвавільним у конкретних фактичних обставинах, які з часом змінюються [23; 4].

Початкове рішення про застосування тримання під вартою може спиратися на мінімально достатні фактичні дані та первинну оцінку ризиків, однак із плином часу держава повинна демонструвати, що підстави обмеження свободи не "консервуються", а проходять регулярну перевірку на актуальність і переконливість. Саме така логіка випливає зі змісту статті 5 Конвенції та конвенційно-орієнтованих роз'яснень щодо неї, які наголошують на значенні реальної судової перевірки підстав тримання під вартою та вимоги до достатності мотивів у контексті тривалості обмеження свободи [23; 29].

Одним із найбільш критикованих ЄСПЛ дефектів національної практики є інерційне продовження тримання під вартою, коли суди відтворюють ті самі формули ризиків і загальні міркування без наведення нових або актуалізованих фактичних підстав. У справі «Темченко проти України» Суд фактично розмежував первинну обґрунтованість застосування тримання під вартою та подальшу обґрунтованість його продовження, підкресливши, що на певному етапі одних і тих самих доводів стає недостатньо і необхідна їхня фактична конкретизація, натомість національні суди обмежилися повторюванням попередніх аргументів [28]. У справі «Ритіков проти України» Суд, оцінюючи якість національного мотивування, знову актуалізував вимогу уникати шаблонності й забезпечувати реальну оцінку збереження ризиків та перевірку можливості досягнення процесуальної мети менш інвазивними засобами [27]. Практичний висновок полягає в тому, що для конвенційної достатності підстав тримання під вартою недостатньо перерахувати ризики чи послатися на тяжкість підозри: необхідно щоразу показувати, чому саме на відповідному етапі ці ризики залишаються реальними, і чому саме на цьому етапі альтернативи є неефективними [23; 28; 27].

Для мінімізації "інерції" підстав пропонується авторський тест оновлення, який дисциплінує як сторону обвинувачення, так і суд, переводячи продовження тримання під вартою у формат перевірюваного стандарту. Його логіка полягає в тому, що кожне клопотання про продовження має бути не повторенням, а оновленою аргументацією, тоді як судове рішення має бути результатом актуальної оцінки, а не автоматичного підтвердження попередньої позиції. З боку обвинувачення тест оновлення передбачає подання оновленого фактичного контуру підозри: які процесуальні дії проведено, які дані підтверджено чи уточнено, чи не з'явилися обставини, що послаблюють початкову підозру, та чому подальше обмеження свободи залишається пов'язаним із легітимною процесуальною метою, а не підміняє її [8; 15; 3]. Щодо кожного заявленого ризику мають бути наведені актуальні індикатори, які підтверджують його збереження, а також показано, що змінилося після попереднього рішення і як це впливає на інтенсивність ризику. Окремою складовою є тест альтернативності у динаміці: чому саме на цьому етапі не можуть спрацювати менш інвазивні заходи контролю або їх комбінація та які альтернативи реально оцінювалися. Важливим елементом є й часовий параметр: чому необхідне продовження саме на заявлений строк, які процесуальні дії плануються у цей період і чому їх неможливо забезпечити без подальшого тримання під вартою. Суд при продовженні строків має перевірити, чи існує оновлена фактична база, а не сукупність загальних тверджень, чи кожен ризик має причинно-наслідковий зв'язок із конкретними даними справи, чи альтернативи оцінені змістовно, а не формально, і чи тримання під вартою не набуває характеру інерційної практики, несумісної з верховенством права [23; 28; 27].

Запобіжники від зловживань процесуальними правами й повноваженнями у детенційних рішеннях становлять самостійну умову реалізації верховенства права, оскільки саме у сфері позбавлення свободи наслідки недобросовісного або маніпулятивного використання процесуальних

інструментів є найбільш інтенсивними та часто — незворотними. У такому контексті зловживання проявляється не лише як порушення "етики процесу", а як фактор, здатний трансформувати законну за формою процедуру на механізм свавільного втручання у свободу особи. Тому контроль за зловживаннями має бути інтегрований у судовий контроль за обґрунтованістю підозри, доведенням ризиків, пропорційністю та альтернативністю, а також у перевірку дотримання правової визначеності та мотивованості судового рішення [2; 7; 23].

Ризик зловживань у детенційних рішеннях має кілька типових "процесуальних конфігурацій". По-перше, це ситуації, коли сторона обвинувачення намагається замістити доказування підстав тримання під вартою риторичними конструкціями, що апелюють до тяжкості підозри, суспільного резонансу чи загальної небезпеки, не забезпечуючи фактичної конкретизації підозри та ризиків. Такі практики, навіть якщо формально узгоджуються з процесуальною формою клопотання, підривають вимогу "релевантних і достатніх" підстав, оскільки фактично підміняють доказування припущеннями [23; 28; 29]. По-друге, це "інерційне" відтворення однакових аргументів при кожному продовженні строку тримання під вартою без оновлення фактів і без демонстрації, що держава здійснює активні слідчі дії та підтримує актуальність підстав обмеження свободи. Така інерція нерідко маскує процесуальну бездіяльність або прагнення забезпечити утримання особи під контролем держави без належного обґрунтування, що несумісно з вимогами верховенства права [23; 28; 27]. По-третє, зловживання може набувати форми маніпуляції альтернативністю: формальна згадка про "неможливість застосування більш м'яких заходів" без аналізу конкретних альтернатив і без оцінки їх здатності нейтралізувати заявлені ризики фактично перетворює альтернативність на фікцію й веде до надмірного втручання у свободу [23; 31].

У доктринальному вимірі зловживання процесуальними правами й повноваженнями розглядається як явище, що руйнує функціональне призначення процесуальної форми, оскільки використовує її не для забезпечення справедливості й законності, а для досягнення результату "будь-якою ціною". В умовах детенційних рішень особливого значення набуває розуміння того, що процесуальна форма застосування запобіжних заходів існує саме як гарантійний механізм: її призначення полягає у тому, щоб обмежити дискрецію сторони обвинувачення та забезпечити суду можливість перевірити фактичну основу і необхідність втручання у свободу [30]. Тому будь-які практики, що підміняють доказування стереотипними формулами або зводять судовий контроль до формального погодження з клопотанням, мають оцінюватися як ризик зловживання процесуальними інструментами, навіть якщо вони не завжди виражаються у прямому порушенні конкретної процесуальної норми [16; 30].

Центральним запобіжником від зловживань є суд як суб'єкт, який має не просто "санкціонувати" обмеження свободи, а здійснити змістовну перевірку підстав і способу їх доведення. Судовий контроль у детенційних рішеннях має виконувати роль процесуального фільтра, який не допускає, щоб свобода особи обмежувалася через дефіцит фактів, прогностичні припущення без доказової опори або через процесуальні маніпуляції щодо альтернатив. У цьому сенсі мотивованість і перевірюваність ухвали є не стилістичними якостями судового акта, а гарантійними елементами верховенства права: лише структурована аргументація, яка показує фактичну основу підозри, причинно-наслідковий зв'язок ризиків із конкретними даними та логіку відхилення альтернатив, здатна мінімізувати простір для зловживань і забезпечити ефективність апеляційного контролю [23; 22; 31]. Власне тому судовий контроль у забезпеченні допустимого доказування слід розглядати як інституційний механізм, який одночасно гарантує справедливість процесу і стримує недобросовісне використання процесуальних можливостей, що особливо важливо у рішеннях про позбавлення свободи [22].

Окремий вимір запобігання зловживанням стосується умов воєнного стану, коли посилення загроз і збільшення процесуальних ризиків створюють додатковий простір для "контекстуальної легітимації" надмірного примусу. У таких умовах посилання на загальний воєнний контекст не може заміняти індивідуалізованого доказування, а саме зростання ризиків повинно супроводжуватися підвищенням вимог до обґрунтування і контролю, інакше небезпека зловживань перетворюється з потенційної на системну [10; 31]. Отже, ефективні запобіжники від зловживань у детенційних рішеннях мають комплексний характер: вони включають доказову дисципліну сторони обвинувачення, заборону шаблонних конструкцій, реальну альтернативність, динамічний контроль підстав і, головне, змістовний судовий контроль, здатний забезпечити несвавільність обмеження свободи як практичне втілення верховенства права [23; 30; 31].

Висновки. Узагальнення проведеного аналізу дає підстави для висновку, що реалізація верховенства права у практиці застосування запобіжних заходів має розглядатися як операційний стандарт судового контролю за обмеженням свободи, а не як декларативна засаднича формула. У цій сфері верховенство права проявляється насамперед у вимогах несвавільності, юридичної

визначеності, пропорційності та ефективної контрольованості детенційних рішень, оскільки саме вони забезпечують баланс між завданнями кримінального переслідування і гарантіями права на свободу та особисту недоторканність. Вирішальним є те, що судовий контроль має бути змістовним: він повинен перетворювати твердження сторони обвинувачення на перевірювану систему фактичних і правових аргументів, унеможливлюючи заміну доказування припущеннями або шаблонними конструкціями.

Ключовою передумовою правомірності обмеження свободи є обґрунтована підозра як первинний фільтр легітимності втручання. Її функція полягає у відмежуванні допустимого позбавлення свободи від свавільного, а коректне застосування потребує судової перевірки фактичної основи підозри за конвенційним порогом "об'єктивного спостерігача", без ототожнення підозри з доведеністю вини. Другою складовою є ризики як прогностична підстава, що вимагає підвищеної доказової дисципліни: кожний заявлений ризик має бути конкретизований фактичними індикаторами та причинно-наслідковим зв'язком із обставинами справи, а судові рішення повинні відповідати стандарту релевантних і достатніх підстав, виключаючи формальне повторювання загальних аргументів. Надмірність втручання у свободу запобігається через пропорційність і реальну альтернативність, які зобов'язують суд не лише встановити підстави обмеження свободи, а й обрати мінімально необхідний захід та вмотивовано пояснити непридатність менш інвазивних альтернатив для нейтралізації доведених ризиків. Окремого значення набуває динамічний контроль тримання під вартою: підстави, достатні на початку, з часом можуть стати недостатніми, а продовження строків має ґрунтуватися на оновлених фактичних даних, а не на інерційних формулюваннях. Нарешті, запобігання зловживанням процесуальними правами й повноваженнями у детенційних рішеннях є системним елементом верховенства права, оскільки саме у сфері позбавлення свободи будь-яка маніпуляція процесуальною формою перетворюється на ризик свавільного втручання у фундаментальне право.

Практичні рекомендації для уніфікації та підвищення якості судової практики доцільно сформулювати як алгоритм мінімальних стандартів для рішень про застосування та продовження запобіжних заходів. По-перше, у мотивувальній частині ухвали слідчого судді має бути виокремлено окремий блок оцінки обґрунтованої підозри із зазначенням сукупності фактичних даних, що підтверджують її порогову обґрунтованість, із чітким застереженням про недопустимість підміни цього стандарту доведеністю вини. По-друге, щодо кожного ризику має бути наведено конкретні індикатори, які підтверджують його реальність, а не гіпотетичність; загальні формули або посилання на тяжкість підозри як універсальний аргумент мають розглядатися як недостатні. По-третє, суд має обов'язково здійснювати тест пропорційності й альтернативності: вказувати, які менш інвазивні заходи розглядалися, чому вони не здатні нейтралізувати доведені ризики, та чому обраний захід є мінімально необхідним. По-четверте, при продовженні строків тримання під вартою має застосовуватися "тест оновлення": сторона обвинувачення повинна подати оновлені фактичні підстави підозри й ризиків, а суд — відобразити у рішенні актуальну оцінку, а не повторювання попередніх доводів; окремо має бути обґрунтований часовий параметр продовження з прив'язкою до конкретних процесуальних дій. По-п'яте, в умовах воєнного стану загальний контекст підвищених загроз може враховуватися лише за умови його індивідуалізації щодо конкретної справи й особи; він не може заміняти доказування підозри, ризиків і пропорційності та не звільняє суд від обов'язку аналізу альтернатив. По-шосте, для мінімізації зловживань і формалізму доцільним є використання стандартизованої структури мотивувальної частини ухвали (підозра → ризики → альтернативи → пропорційність → строки/оновлення), що підвищує перевірюваність судового рішення та ефективність апеляційного контролю.

З огляду на наведене, удосконалення практики застосування запобіжних заходів має відбуватися не шляхом розширення репресивних інструментів, а шляхом підвищення якості судового контролю та доказової дисципліни, що забезпечує реальне, а не формальне втілення верховенства права у сфері обмеження свободи особи й сприяє формуванню єдиної та конвенційно сумісної національної практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Верховенство права в діяльності правоохоронних органів. Доктринальні проблеми, інтегративний аналіз законодавства та практики його застосування: монографія / В. Тертишник, Т. Батраченко, В. Ченцов, О. Сачко, І. Єфімова, В. Юрчишин, П. Юрчишин, С. Микитюк, О. Тертишник, А. Минєєв, О. Розгон, І. Сухацька, О. Хорошун; за заг. ред. д-ра юрид. наук, професора В. Тертишника. Київ: Алерта, 2025. 536 с.
2. Верховенство права: доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні, Венеція, 25–26 берез. 2011 р. *Право України.* 2011. № 10. С. 168–184. URL: https://pravoua.com.ua/uk.

3. Главюк І.В., Завтур В.А., Зіньковський І., Павлик Л. Доказування правомірності обмеження прав людини в Україні у досудовому розслідуванні. *Social and Legal Studios.* 2024. № 7 (2). С. 130–139. DOI: 10.32518/sals2.2024.130.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: прийнята 04.11.1950 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
5. Конституція України : прийнята 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
6. Марцеляк О.В., Погорецький М.А., Прилуцький С.В. Науково-правовий висновок щодо питань відповідальності суддів у контексті відповідності конституції України положень пункту 6 частини першої, пунктів 2, 13 частини другої, частини третьої статті 3 Закону України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 року № 1682-VII. *Вісник кримінального судочинства.* 2015. № 2. С. 249–263. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2015_Na_dopomogu_yrustam_1.pdf.
7. Мірило правовладдя. Дослідження № 711/2013, ухвалено Венеційською Комісією на 106-му пленарному засіданні 11–12.03.2016 р. *Council of Europe.* URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-ukr або https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-ukr.
8. Нор В.Т., Шевчук М.І. Обґрунтована підозра як підстава для обрання запобіж ного заходу та продовження його строків: практика європейського суду з прав людини та українські реалії. *Право і суспільство.* 2019. № 6, ч. 2. С. 173–187. DOI: 10.32842/2078-3736-2019-6-2-28. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/6_2019/part_2/30.pdf.
9. Погорецький М.А. Верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні: методологія та практика застосування. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2025. Т. 32. № 3. С. 275–299. DOI: https://doi.org/10.31359/19930909.2025.32.3.275.
10. Погорецький М.А. Воєнний кримінальний процес: новели КПК та виклики правам людин. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* (Київ, 2 трав. 2024 р.) / [редкол.: В.В. Чернєй, С.Д. Гусарєв, С.С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 305–309. URL: https://elar.navs.edu.ua/handle/123456789/37823.
11. Погорецький М.А. Докази у кримінальному процесі: проблемні питання. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2011. № 1 (3). URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11pmappp.pdf.
12. Погорецький М.А. Затримання підозрюваного: проблеми обґрунтування рішення. *Юрид. радник.* 2007. № 6 (20). С. 92–97. URL: http://yurradnik.com.ua.
13. Погорецький М.А. Конституційне право людини на свободу та особисту недоторканість і його реалізація у кримінальних провадженнях. *Конституція України: первісний вимір 25-річного досвіду державотворення та правотворення. Тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 23 червня 2021 р.). Київ. ФОП Кішка І.В. 2021. С. 392–397.
14. Погорецький М. Кримінальна відповідальність суддів за постановлення неправосудного рішення (ст. 375 КК України). *Юридичний вісник України.* 2015. № 23 (1040). С. 6–7. URL: https://yvu.com.ua.
15. Погорецький М.А., Міцкан О.А. Стандарт доказування «обґрунтована підозра» у практиці Європейського суду з прав людини: вплив на вітчизняну правозастосовну практику. *Актуальні проблеми кримінального судочинства.* 2019. № 1. С. 37–49. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/165/142.
16. Погорецький М.А. Новели Кримінального процесуального кодексу України в період воєнного стану: проблемні питання. *Право і суспільство.* 2025. № 3. Т. 2. С. 248–262. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.3.2.35. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2025/3_2025/part_2/37.pdf.
17. Погорецький М.А. Обґрунтування рішень про застосування примусових заходів у кримінальних справах про організовану злочинність. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* Київ, 2007. № 15. С. 3–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2007_15_1.
18. Погорецький М.А. Поняття кримінально-процесуальних гарантій. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2014. № 2 (10). URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14pmakph.pdf.
19. Погорецький М.А., Польовий О.Л., Яновська О.Г. Гарантії суддівської незалежності при притягненні суддів до юридичної відповідальності: монографія. Київ : ВД «Дакор», 2014. 308 с. URL: https://ir.library.knu.ua/handle/15071834/8488.
20. Погорецький М.А. Притягнення суддів до кримінальної відповідальності за ст. 375 КК України: проблемні питання матеріального та процесуального права. *Вісник кримінального судочинства.* 2015. № 2. С. 223–234. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2015_Pogoretskyi.pdf.

21. Погорецький М.А., Старенький О. С. Здійснення кримінального провадження щодо народних депутатів: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства.* 2017. № 2. С. 79–90. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2017_Pogoretskyi_Starenkyi.pdf.
22. Погорецький М.А. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування в кримінальному процесі України. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 4. Ч. 3. С. 269–279. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.40. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/42-2.pdf.
23. Посібник із застосування статті 5 Європейської конвенції з прав людини. Право на свободу та особисту недоторканність. Рада Європи. Оновлено 31 груд. 2019 р. Європейський Суд з прав людини. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_5_UKR.
24. Розслідування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності: навч. посібн. / Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б., Топорецька З.М., Черняк А.М. та ін.; за ред. проф. М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2025. 376 с. URL: https://ir.library.knu.ua/handle/15071834/8265.
25. Справа «Доронін проти України» (Заява № 16505/02): рішення Європейського суду з прав людини від 19.02.2009 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_663.
26. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України» (Заява № 42310/04): рішення Європейського суду з прав людини від 21.07.2011 р. Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683.
27. Справа «Ритіков проти України» (Заява № 52855/19): рішення Європейського суду з прав людини від 23.05.2024 р.; Остаточне 23.08.2024 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_k39#Text.
28. Справа «Темченко проти України» (Заява № 30579/10): рішення Європейського суду з прав людини від 16.07.2015 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a83#Text.
29. Справа «Харченко проти України» (Заява № 40107/02): рішення Європейського суду з прав людини від 10.02.2011 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_662.
30. Фаринник В.І. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження: теорія та практика : монографія. Київ: Алерта, 2017. 548 с.
31. Хабло О.Ю. Пропорційність у регламентації обмеження права на свободу та особисту недоторканність в умовах воєнного стану. *Кримінальне процесуальне право на сучасному етапі розвитку України: матеріали круглого столу…* Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 166–170.
32. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Докази і доказування. Кримінально-процесуальний кодекс України. *Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1* / О.М. Бандурка, Є.М. Блажіський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків: Право, 2012. С. 247–308.

Дата першого надходження рукопису до видання: 8.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Сергєєва Д.Б., Погорецький М.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК: 343.131:343.01(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.22

ПОНЯТТЯ, ПРИРОДА ТА ТИПОЛОГІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ

Сисак В.Т.,
здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня,
Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0008-7981-0394

Сисак В.Т. Поняття, природа та типологія кримінально-правового конфлікту.

Стаття присвячена комплексному аналізу поняття, природи та типології кримінально-правового конфлікту як особливого соціально-правового явища. Обґрунтовується теза, що будь-яке кримінальне правопорушення за своєю сутністю є формою конфлікту, який виникає між правопорушником, потерпілим, суспільством і державою. Зазначається, що традиційна каральна модель кримінальної юстиції не завжди забезпечує досягнення цілей відновлення соціальної справедливості, ефективної ресоціалізації правопорушника та повного задоволення інтересів потерпілої сторони.

У роботі досліджено еволюцію наукових підходів до розуміння конфлікту, починаючи з його етимологічних, філософських, психологічних і соціологічних аспектів, та проведено розмежування між поняттями «суперечність», «соціальний конфлікт» і «правовий конфлікт». Окрему увагу приділено аналізу кримінально-правового конфлікту як різновиду правового конфлікту, що виникає у сфері суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом. Розкрито його структуру через характеристику суб'єктів, об'єкта та змісту, а також визначено специфіку інтересів кожної зі сторін.

Додатково підкреслюється, що типологізація кримінально-правових конфліктів має не лише теоретичне, а й прикладне значення, оскільки дозволяє визначити оптимальні моделі реагування держави залежно від характеру конфлікту, кола учасників, ступеня суспільної небезпеки та готовності сторін до діалогу. Використання диференційованих підходів до врегулювання таких конфліктів створює передумови для зменшення рівня рецидивної злочинності, підвищення ефективності судової системи та формування балансу між публічними й приватними інтересами у сфері кримінального права.

Акцентовано увагу на актуальності пошуку альтернативних способів вирішення кримінально-правових конфліктів у контексті гуманізації кримінальної політики та впровадження європейських стандартів правосуддя. Проаналізовано потенціал медіації, примирення сторін і відновного правосуддя як інструментів, що доповнюють традиційне судочинство та спрямовані на відновлення порушених соціальних зв'язків. Запропоновано авторське визначення кримінально-правового конфлікту та обґрунтовано доцільність застосування системного підходу до його дослідження з метою підвищення ефективності механізмів правового регулювання й зміцнення довіри до системи кримінальної юстиції.

Ключові слова: конфлікт, кримінально-правовий конфлікт, угода про визнання винуватості, медіація, альтернативне врегулювання, сучасне право.

Sysak V.T. The concept, nature, and typology of criminal law conflict.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the concept, nature, and typology of criminal law conflict as a specific socio-legal phenomenon. It substantiates the thesis that any criminal offense, by its very nature, constitutes a form of conflict arising between the offender, the victim, society, and the state. It is noted that the traditional punitive model of criminal justice does not always ensure the achievement of the goals of restoring social justice, effective resocialization of the offender, and full satisfaction of the interests of the victim.

The study examines the evolution of scholarly approaches to understanding conflict, beginning with its etymological, philosophical, psychological, and sociological dimensions, and draws a distinction between the concepts of "contradiction," "social conflict," and "legal conflict." Particular attention is paid to the analysis of criminal law conflict as a type of legal conflict that arises within the sphere of social relations protected by criminal law. Its structure is revealed through the characterization of its subjects, object, and content, and the specific interests of each party are identified.

It is further emphasized that the typologization of criminal law conflicts has not only theoretical but also practical significance, as it makes it possible to determine optimal models of state response depending on the nature of the conflict, the range of participants involved, the degree of social danger, and the parties' readiness for dialogue. The application of differentiated approaches to the resolution

of such conflicts creates prerequisites for reducing recidivism, increasing the efficiency of the judicial system, and achieving a balance between public and private interests in the field of criminal law.

The article highlights the relevance of searching for alternative methods of resolving criminal law conflicts in the context of the humanization of criminal policy and the implementation of European standards of justice. The potential of mediation, reconciliation between the parties, and restorative justice is analyzed as a set of instruments that complement traditional judicial proceedings and are aimed at restoring disrupted social ties. An author's definition of criminal law conflict is proposed, and the expediency of applying a systemic approach to its study is substantiated in order to enhance the effectiveness of legal regulation mechanisms and strengthen trust in the criminal justice system.

Key words: conflict, criminal law conflict, plea agreement, mediation, alternative dispute resolution, modern law.

Постановка проблеми. Питання вирішення конфліктів є предметом дослідження багатьох науковців з різних галузей, серед яких психологія, соціологія та юриспруденція. У кримінально-правовій сфері проблема конфліктів набуває особливого значення, адже будь-яке кримінальне правопорушення по своїй суті є конфліктом, який виникає між особою та суспільством, державою або іншою особою, яка є жертвою цього конфлікту. Традиційна модель реагування держави на кримінально-правові конфлікти базується переважно на каральних заходах, що, однак, не завжди забезпечує досягнення цілей відновлення соціальної справедливості, ресоціалізації правопорушника та задоволення потреб потерпілих.

Проблематика кримінально-правового конфлікту та пошук ефективних способів його вирішення набувають особливої актуальності в контексті сучасних процесів гуманізації кримінальної юстиції та її орієнтації на європейські стандарти. Традиційна каральна модель кримінального судочинства, сфокусована передусім на встановленні винуватості особи та призначенні покарання, нерідко виявляється недостатньою для повного відновлення порушених суспільних відносин та задоволення інтересів усіх сторін, особливо потерпілого. Вона часто не забезпечує адекватного відшкодування завданої шкоди, не сприяє ефективній ресоціалізації правопорушника та не підвищує загальний рівень довіри до системи правосуддя. У відповідь на ці виклики у правових системах багатьох країн, включаючи Україну, зростає інтерес до альтернативних способів вирішення спорів, що ґрунтуються на ідеях відновного правосуддя.

Мета. Для того, щоб дослідити еволюцію наукових підходів до поняття кримінально-правового конфлікту, варто розпочати із дослідження самої сутності, природи та типології конфлікту.

Стан наукового дослідження. Слово «конфлікт» походить від латинського conflictus – «зіткнення, сутичка; боротьба», яке є іменниковим утворенням від дієслова confligere (букв. «зіштовхуватися, битися») – складеного з префікса con- / com-_ («разом, з-») і кореня fligere / fligo («вдаряти, бити»). Цей латинський корінь у класичному вжитку мав значення зіткнення або боротьби, що й заклало основну семантику сучасного слова. [1]. У середньоанглійській і старофранцузькій мовах утворилися відповідні форми цього слова (середньоангл. conflict, старофр. conflit), звідки слово перейшло в індоєвропейські мови Західної Європи.

В словниках української мови дається таке тлумачення слова «конфлікт»: «зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; серйозні розбіжності; гостра суперечка» [2]. В Енциклопедії сучасної України конфлікт трактують як зіткнення протилежних інтересів, поглядів, оцінок, цінностей; як протиріччя, яке виникає між людьми чи колективами через нерозуміння або через протилежність цілей [3].

Існують різні підходи до класифікації конфліктів. У науковій літературі, зокрема, виокремлюють внутрішньоособистісні, міжособистісні, міжгрупові конфлікти та конфлікти між особистістю і групою. За масштабом виділяють глобальні та парціальні конфлікти (наприклад, протиборство окремих працівників із керівником або суперечності між працівниками). Залежно від ставлення людини до конфлікту, розрізняють небажані (коли особистість займає захисну позицію) та необхідні (коли поведінка є більш природною й адекватною). Деякі дослідники пропонують класифікувати конфлікти за такими критеріями: за джерелом (конфлікти, що виникають унаслідок дії об'єктивних факторів соціальної ситуації або внаслідок зіткнення потреб, мотивів, поглядів, поведінки), за змістом (пов'язані з діловими питаннями чи особистими інтересами), за значущістю (важливі лише для окремих працівників або суттєві для індивідів, груп, суспільних прошарків), а також за типом розв'язання та формою прояву тощо.

З філософської точки зору конфлікт розглядається як важко вирішуване протиріччя [4, с. 183]. З психологічної точки зору – як гострий спосіб розв'язання значущих протиріч, що супроводжуються негативними емоціями та почуттями, або як хвороба спілкування [5, с. 106].

Перед тим, як перейти до аналізу поняття «кримінально-правовий конфлікт», варто дослідити, що є соціальним конфліктом. З точки зору соціології, під соціальним конфліктом варто розуміти

взаємини з потенційно можливим або реальним суб'єктом на ґрунті певних суперечливо усвідомлюваних переваг, інтересів або цінностей [6, с. 119].

Соціальний конфлікт виникає тоді, коли індивід усвідомлює несумісність власних інтересів з інтересами інших учасників суспільних відносин. Саме загострення таких протиріч і стає підґрунтям конфліктної ситуації. Водночас поняття «суперечність» і «конфлікт» не можна вважати ідентичними. Протилежності чи відмінності між сторонами лише створюють передумови для конфлікту, проте самі по собі його не породжують. Конфлікт набуває реальності лише за умов, коли зіткнення інтересів та цінностей є взаємовиключним і несумісним. У такому випадку протиріччя переходять у стадію відкритого або латентного протиборства.

Особливою формою соціального конфлікту виступає юридичний або правовий конфлікт. У науковій літературі відсутній єдиний підхід до його визначення, що зумовлює існування різних трактувань цього явища. Юридичні конфлікти можна розглядати з точки зору різних галузей права – цивільного, адміністративного, трудового, кримінального, тощо.

Так, наприклад, С. Бобровик визначає правовий конфлікт як це стан двостороннього зв'язку суб'єктів, який заснований на правовому протиріччі, що характеризується порушенням або перешкоджанням реалізації ними своїх інтересів і є причиною розвитку або кризи суспільних відносин [7, с. 29]. О. Сеник, у свою чергу, розкриває правовий конфлікт як «протиборство сторін, що спричиняє правові наслідки, у якому бодай один з елементів має правовий характер, і розв'язати яке можна за допомогою правових заходів» [8, с. 22]. Приєднуючись до думки С. Бобровика, варто підкреслити, що правовий конфлікт – це стан суперечностей або розбіжностей у використанні, тлумаченні чи застосуванні правових норм, який виникає між різними суб'єктами права, групами чи органами влади. Такі конфлікти можуть виникнути внаслідок різних тлумачень законодавства, суперечливих рішень суду, чи конфліктів інтересів між сторонами.

Кримінально-правовий конфлікт є складним суспільно-правовим феноменом, що виникає у сфері загальнорегулятивних кримінально-правових відносин. За своєю сутністю, це суб'єктивна форма вираження та прояву об'єктивних протиріч, що є результатом зіткнення інтересів особи, яка вчинила злочин, з інтересами потерпілого, суспільства та держави. Його унікальність полягає у специфіці виникнення та розгортання, а також у мотивації учасників, що виокремлює його з-поміж інших видів конфліктів у сфері публічних правовідносин.

Правовий зміст кримінально-правового конфлікту визначається тим, що він виникає в суспільних відносинах, які охороняються кримінальним законом. Кримінальне право виконує охоронну функцію, захищаючи права і свободи людини, власність, громадський порядок, конституційний устрій та інші суспільні блага від злочинних посягань. Кримінальний закон визначає, які суспільно небезпечні діяння є правопорушеннями, і встановлює покарання за них. Відповідно, кримінально-правовий конфлікт є правовим за своєю природою, оскільки його вирішення спрямоване на відновлення, компенсацію або захист порушених благ і реалізується за допомогою правових засобів.

Найбільш комплексним і багатостороннім вбачається підхід, який визначає кримінально-правовий конфлікт як зіткнення інтересів усіх залучених сторін. Так, у своїй дисертації В.П. Сіроткіна обґрунтовує, що кримінально-правовий конфлікт є конфліктом інтересів, що охороняються кримінальним законом і який виник між особою, яка вчинила правопорушення, державою та жертвою протиправного діяння [9]. Аналогічно, Г.О. Усатий вказує, що кримінально-правовий конфлікт обов'язково передбачає зіткнення інтересів винного та потерпілого (фізичної, юридичної особи, або навіть держави) [10].

У сучасних умовах актуалізується пошук альтернативних способів вирішення кримінально-правових конфліктів, зокрема шляхом впровадження практик медіації, примирення сторін, відновного правосуддя. Такі підходи відповідають європейським стандартам у сфері кримінальної юстиції та прав людини, сприяють гуманізації кримінальної політики та зменшенню рівня рецидивної злочинності. Особливої ваги ця проблема набуває в Україні, яка перебуває на етапі реформування правової системи, інтеграції до європейського правового простору та гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. Важливим чинником є також перевантаженість судової системи, недовіра суспільства до традиційних інститутів правосуддя, зростання запиту на швидке, справедливе та менш формалізоване вирішення кримінальних конфліктів.

Альтернативне вирішення спорів є комплексною системою позасудових процедур, що спрямовані на врегулювання конфліктів. Воно набуло поширення як реакція на недоліки традиційного судочинства. На сьогодні в Україні поняття медіації має чітке законодавче формулювання у Законі України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 р. [11] який поширюється, зокрема, на кримінальні правовідносини.

Кримінально-правовий конфлікт за своєю сутністю є правовідносинами, отже, розглядаючи його структуру, варто виходили із загальної структури правовідносин. Структура кримінально-право-

вого конфлікту є багатокомпонентною та включає низку взаємопов'язаних елементів, що забезпечують його комплексне розуміння та дослідження. До таких компонентів входять: суб'єкти, об'єкт та зміст.

1) До обов'язкових учасників кримінально-правового конфлікту належать особа, яка вчинила злочин (підозрюваний або обвинувачений), та потерпілий, яким може бути фізична особа, юридична особа або держава. Водночас конфлікт неможливо уявити без участі держави, яка через правоохоронні та судові органи виконує функцію його врегулювання та забезпечує дотримання норм кримінального законодавства. Окрім того, у складних випадках до конфлікту можуть бути залучені третя сторона, адвокати, експерти, медіатори або представники громадських організацій, що посилює його багатоплановий характер.

2) Об'єктом кримінально-правового конфлікту виступають суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом і були порушені внаслідок вчинення злочину. До них належать права та свободи людини, майнова власність, громадський порядок, державна, екологічна та інформаційна безпека. У разі особливо тяжких або резонансних злочинів об'єктом конфлікту може виступати також довіра суспільства до органів влади та ефективності правосуддя.

3) Зміст кримінально-правового конфлікту визначається зіткненням протилежних, взаємовиключних інтересів його учасників. Потерпілий прагне відновлення порушених прав та відшкодування завданої шкоди; держава - забезпечення відповідальності винного та підтримання законності; правопорушник - уникнення або мінімізація покарання. У більш широкому сенсі зміст конфлікту включає також психологічні, моральні та соціальні аспекти, які виникають у процесі взаємодії суб'єктів, і визначають динаміку та форму його вирішення.

Типологія кримінально-правового конфлікту дозволяє систематизувати знання про його структуру та динаміку, виявляти пріоритетні шляхи врегулювання та удосконалювати законодавчі й практичні механізми.

Таким чином, кримінально-правовий конфлікт слід розглядати як багатокомпонентне явище, що поєднує в собі соціальні, психологічні та правові аспекти.

Ключовим принципом, що лежить в основі альтернативних способів вирішення спорів, є концепція відновного правосуддя (restorative justice). Відновне правосуддя - це принципово новий підхід до реакції на злочин, який змінює фокус із покарання на відновлення шкоди, заподіяної злочином, та примирення сторін. Замість того, щоб просто карати правопорушника, відновне правосуддя прагне забезпечити справедливість шляхом взаємодії та діалогу між потерпілим, правопорушником та спільнотою. Його метою є не лише покарання винного, а й забезпечення повного відшкодування збитків потерпілому та ресоціалізація правопорушника. Відновне правосуддя визнає, що злочин шкодить не лише державі, а й конкретним людям і суспільним відносинам. Таким чином, альтернативні способи вирішення спорів, і особливо медіація, є не просто додатковими процедурами, а принципово новими інструментами, що дозволяють реалізувати цілі відновного правосуддя. Вони спрямовані на розв'язання первинного, соціального конфлікту, який залишається поза увагою традиційного судочинства.

Незважаючи на законодавче закріплення, імплементація альтернативних способів вирішення спорів в Україні все ще стикається з низкою проблем. Практика свідчить, що медіація може застосовуватися як на досудовому етапі кримінального провадження, так і під час судового розгляду. Примирення з потерпілим є одним із найважливіших елементів відновного правосуддя, що має потенціал для широкого застосування. Однак, розвиток альтернативних способові вирішення кримінально-правових спорів вимагає не лише вдосконалення законодавства, а й зміни правосвідомості як суспільства, так і фахівців.

Варто підкреслити, що льтернативні способи вирішення спорів мають велику кількість інструментів, які сторони можуть використовувати. Головним питанням, яке постає перед сторонами, є вибір процедури, її відповідність інтересам сторін та конкретній ситуації, яка склалась між учасниками [12].

Важливо також розуміти, що альтернативні способи вирішення спорів є не універсальним рішенням, яке замінює традиційне правосуддя, а доповнювальним інструментом. Якщо сторони конфлікту не можуть дійти згоди під час медіації або примирення, справа може бути передана до суду для розгляду в загальному порядку.

Висновки. Отже, кримінально-правовий конфлікт є складним багатостороннім явищем, яке не може бути зведене лише до формально-правових рамок. Еволюція наукових поглядів демонструє поступовий перехід від суто каральної до відновної парадигми правосуддя. Якщо раніше конфлікт розглядався переважно як протистояння особи із законом, то сьогодні він все частіше трактується як зіткнення інтересів усіх учасників, що вимагає комплексного соціально-правового вирішення.

На основі проведеного дослідження еволюції наукових підходів до поняття «кримінально-правовий конфлікт», аналізу сутності цього поняття та проведених класифікацій, можна запропонувати таке визначення: *кримінально-правовий конфлікт* - це соціально-правове явище, яке виникає внаслідок порушення особою кримінально-правових норм і характеризується зіткненням взаємовиключних інтересів різних суб'єктів, зокрема особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, потерпілого, держави та суспільства. Кримінально-правовий конфлікт охоплює не лише юридично оформлені відносини, а й соціальні, психологічні та моральні аспекти протиборства, проявляється у формі відкритих або прихованих суперечностей та вимагає застосування як державних, так і альтернативних механізмів врегулювання для досягнення справедливого результату.

Альтернативні способи вирішення спорів є не просто додатковими процедурами, а принципово новим підходом, заснованим на ідеях відновного правосуддя. Вони дозволяють ефективно розв'язати соціальну складову конфлікту, що залишається поза увагою традиційної судової системи. Медіація, як провідна форма АВС, є потужним інструментом, що забезпечує всебічне відновлення справедливості, надаючи переваги всім сторонам: потерпілому - компенсацію та сатисфакцію, правопорушнику - шанс на ресоціалізацію, а державі - економію ресурсів та підвищення ефективності правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Online Etymology Dictionary. (n.d.). Conflict. Retrieved from https://www.etymonline.com/word/conflict.
2. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970- 1980. URL: https://sum11.com.ua/konflikt.
3. Енциклопедія Сучасної України. Т. 14: «Кол» – «Кос» / Гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014 (3136 гасел, 2701 чорно-білих та 336 кольорових ілюстрацій, 14 карт). URL: https://esu.com.ua.
4. Філософський енциклопедичний словник. За ред. Шинкарука В.І. Київ: «Абрис», 2002. 751 с.
5. Конфліктологія: навчальний посібник. Герасіна Л.М., Требін М.П., Воднік В.Д. та ін. Харків: Право, 2012. 128 с.
6. Чумиков А.Н. Конфліктологія соціальних відносин як комплексна наукова дисципліна та практична спеціалізація. *Соціологічні дослідження*. 1997. № 7. С. 117–120.
7. Бобровик С. Правовий конфлікт: поняття, ознаки, природа та різновиди. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 1 (64). 28-29 с.
8. Сеник О.М. Загальна теорія правового конфлікту: автореф. дис. канд. юрид. наук. Львів, 2013. 22 с.
9. Сіроткіна М.В. Теорія та практика реалізації права на компроміс у кримінальному процесі України: дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2021. 497 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8cc216c9-18a1-4f3b-9883-acbd8103510b/content.
10. Усатий Г.О. Теоретико-правові засади визначення сутності кримінально-правового конфлікту. *Право і громадянське суспільство*. 2014. № 1. URL: http://lcslaw.knu.ua/index.php/item/153-teoretyko-pravovi-zasady-vyznachennya-sutnosti-kryminalno-pravovoho-konfliktuusatyi-h-o.
11. Про медіацію: закон України від 16 листопада 2021 р. № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.
12. Швецова Л. Альтернативні способи вирішення спорів. *Вісниик НААУ*. 14.04.2024. URL: https://unba.org.ua/publications/8920-al-ternativni-sposobi-virishennya-sporiv.html.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Сисак В.Т., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК: 343.431-053.2:343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.23

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ОСОБИ ПОТЕРПІЛОГО У ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Філашкін В.С.,
кандидат юридичних наук
ORCID 0009-0006-3920-9268

Філашкін В.С. Криміналістичне значення особи потерпілого у провадженнях щодо торгівлі дітьми в умовах збройного конфлікту.

У статті досліджується криміналістичне значення особи потерпілого у кримінальних провадженнях щодо торгівлі дітьми в умовах збройного конфлікту в Україні. Автор підкреслює, що особа потерпілого є ключовим елементом кримінально-правової та криміналістичної характеристики злочину, оскільки її соціальні, психологічні, вікові та матеріальні характеристики визначають механізм правопорушення, мотиви злочинця, вибір жертви та формування ефективних слідчих версій. У статті аналізується правове визначення потерпілого відповідно до ч. 1 ст. 55 Кримінального процесуального кодексу України та міжнародних стандартів, зокрема Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою. Розглядаються відмінності між кримінально-правовим, кримінально-процесуальним та криміналістичним підходами до розуміння потерпілого, особливості процесуального статусу, а також порядок виникнення прав і обов'язків потерпілого. Крім цього, звернута увагу на те, що особа потерпілого у таких провадженнях є ключовим елементом у криміналістичній характеристиці.

Окрема увага приділяється дітям як найбільш вразливій категорії потерпілих, їх віковим, соціальним та правовим характеристикам, а також специфіці викрадення, експлуатації та торгівлі ними у сучасних умовах війни. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчує, що внесення відомостей до ЄРДР за фактами торгівлі дітьми здебільшого пов'язані з їхньою сексуальною та трудовою експлуатацією. Досліджено високий рівень латентності таких злочинів, транснаціональний характер незаконного переміщення дітей, використання складних схем експлуатації та цифрових технологій для координації злочинної діяльності. Визначено, що ефективне розслідування цих кримінальних правопорушень потребує комплексного підходу, що поєднує криміналістичні методи з міжнародно-правовими механізмами, міжвідомчою координацією та спеціалізованими заходами захисту дітей. Результати дослідження можуть бути застосовані у кримінологічних і криміналістичних наукових дослідженнях, правоохоронній практиці та законодавчому регулюванні боротьби з торгівлею людьми та дітьми.

Ключові слова: особа потерпілого, торгівля дітьми, злочини проти волі, честі та гідності, криміналістична характеристика, кримінальне провадження, розслідування.

Filashkin V.S. Forensic significance of the victim's personality in proceedings on child trafficking in the context of armed conflict.

Forensic significance of the victim's personality in proceedings on child trafficking in the context of armed conflict.

The article examines the forensic significance of the victim in criminal proceedings concerning child trafficking in the context of the armed conflict in Ukraine. The author emphasizes that the victim is a key element in both the criminal-law and forensic characterization of the crime, as their social, psychological, age-related, and material characteristics determine the mechanism of the offense, the perpetrator's motives, the selection of the victim, and the formulation of effective investigative hypotheses. The article analyzes the legal definition of the victim according to Part 1, Article 55 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and international standards, including the Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power. Distinctions between the criminal-law, criminal-procedural, and forensic approaches to understanding the victim are examined, as well as the specifics of procedural status and the emergence of the rights and duties of the victim.

Special attention is given to children as the most vulnerable category of victims, considering their age, social, and legal characteristics, as well as the specifics of abduction, exploitation, and trafficking under wartime conditions. Analysis of criminal proceedings indicates that entries in the Unified Register of Pre-trial Investigations concerning child trafficking are mostly related to sexual and labor exploitation. The

study highlights the high level of latent crimes, the transnational nature of illegal child transfers, the use of complex exploitation schemes, and digital technologies for coordinating criminal activity. It is concluded that effective investigation of these offenses requires a comprehensive approach that combines forensic methods with international legal mechanisms, inter-agency coordination, and specialized measures for child protection. The results of the study may be applied in criminological and forensic research, law enforcement practice, and legislative regulation in combating human and child trafficking.

Key words: victim's personality, child trafficking, crimes against liberty, honor and dignity, forensic (criminalistic) characteristics, criminal proceedings, investigation.

Постановка проблеми. У сучасних умовах зростання рівня тяжких та особливо тяжких, а особливо злочинів проти волі, честі та гідності особи, проблема визначення та дослідження особи потерпілого набуває особливої актуальності. Значення цієї проблематики істотно посилилося в умовах збройної агресії проти України, що спричинила масові переміщення населення, руйнування соціальної інфраструктури, зростання кількості безпритульних і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також ускладнила діяльність правоохоронних органів на тимчасово окупованих територіях.

Попри наявність законодавчого визначення потерпілого у кримінальному процесуальному законодавстві, у правозастосовній практиці зберігаються проблеми розмежування кримінально-правового, кримінально-процесуального та криміналістичного підходів до розуміння цієї категорії. Особливої складності набуває встановлення процесуального статусу потерпілого у провадженнях про торгівлю дітьми, що характеризуються високим рівнем латентності, транснаціональним характером та використанням складних схем прихованої експлуатації.

У зв'язку з цим виникає об'єктивна потреба в комплексному дослідженні особи потерпілого з урахуванням її вікових, соціальних, психологічних і правових характеристик, а також ролі цих ознак у механізмі кримінального правопорушення та в процесі його розслідування.

Метою дослідження є комплексний аналіз поняття та правового статусу потерпілого у кримінальному провадженні, а також криміналістичне вивчення особи потерпілого від торгівлі людьми, зокрема дітьми, з урахуванням сучасних умов воєнного стану в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Стан опрацювання проблематики. Окремі криміналістичні аспекти розслідування кримінальних правопорушень щодо дітей, передбачених розділами IV та XII Особливої частини КК України, стали предметом наукових досліджень таких учених, як О.Ф. Вакуленко, О.І. Гарасимів, А.І. Довгань, В.І. Дубина, О.М. Дуфенюк, О.М. Ємець, В.В. Загамула, А.І. Кунтій, С.І. Марко, Г.М. Мискова, А.А. Нєбитов, Д.Г. Паляничко, В.В. Пясковський, Є.В. Пряхін, Є.Д. Скулиш, М.М. Фарима, а також інші науковці.

Водночас, попри значний обсяг наукових напрацювань, недостатньо дослідженими залишаються питання комплексного криміналістичного аналізу особи потерпілого саме в умовах воєнного стану, а також проблеми розслідування торгівлі дітьми з урахуванням високої латентності, транснаціонального характеру злочинів та використання цифрових технологій.

Виклад основного матеріалу. Особу потерпілого в правовій науці розглядають у різних аспектах: з позицій кримінального права, кримінального процесу, кримінології та криміналістики. З огляду на те, що єдине законодавче визначення потерпілого від кримінального правопорушення міститься в ч. 1 ст. 55 КПК України [1], його потрібно застосовувати для кримінального та кримінального процесуального законодавства. Водночас не слід ототожнювати потерпілого як ознаку складу кримінального правопорушення й учасника кримінального провадження.

Відмінність між кримінально-правовим і кримінальним процесуальним поняттям потерпілого полягає в тому, що:

– потерпілому не завжди завдають шкоди суспільно небезпечним діянням. У певних ситуаціях можливе лише створення загрози її завдання. Натомість у КПК України акцентовано саме на завданні фізичної, моральної чи майнової шкоди;

– у кримінальному праві особа стає потерпілою з моменту вчинення злочину, попри те, чи було його зареєстровано. Саме з цього моменту виникають її права, передбачені КК України, зокрема на відшкодування збитків або усунення заподіяної шкоди, примирення з винним. У кримінальному провадженні потерпілою визнають особу з моменту завдання їй кримінальним правопорушенням моральної, фізичної або майнової шкоди, однак права й обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення, заяви про залучення її до провадження як потерпілого чи надання нею письмової згоди слідчому, прокурору, суду на визнання особи потерпілою;

– у кримінальному провадженні потерпілим може бути визнана не лише фізична особа, що передбачена кримінально-правовою нормою як потерпілий від злочину, а й інші фізичні та юридичні особи [2, с. 216–217; 3, с. 447].

Оскільки потерпілим від таких кримінальних правопорушень є людина, необхідно насамперед з'ясувати зміст поняття «потерпілий». Визначення цього поняття міститься в міжнародному праві, а саме Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, де «потерпілими (від злочину)» визнано особу, якій особисто чи колективно було заподіяно шкоду, зокрема тілесні ушкодження або моральну шкоду, емоційні страждання, матеріальні збитки, суттєві обмеження їхніх основних прав унаслідок дії або бездіяльності особи, що порушує чинні національні кримінальні закони держав [4].

Потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди, а також адміністратор за випуском облігацій, який відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» діє в інтересах власників облігацій, яким кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди (ч. 1 ст. 55 КПК України). У даному випадку особливість полягає у тому, що потерпілим не може бути особа, якій моральна шкода завдана як представнику юридичної особи чи певної частини суспільства. Права й обов'язки потерпілого виникають у особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. Потерпілому обов'язково вручається пам'ятка про процесуальні права та обов'язки особою, яка прийняла заяву про вчинення кримінального правопорушення. Потерпілим може бути особа, яка не є заявником, але якій кримінальним правопорушенням завдана шкода й у зв'язку з цим вона після початку кримінального провадження подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого [5, с. 152].

Досліджуючи процесуальний статус потерпілого, Я.А. Соколова слушно підкреслює, що особа набуває цього статусу лише після складання відповідного процесуального акта. Водночас фактичний вступ у кримінально-процесуальні відносини відбувається значно раніше – у момент звернення із заявою про злочин. Тому, на думку дослідниці, доцільно визнавати особу постраждалою саме з моменту заяви про злочин, одночасно документально фіксуючи їй роз'яснення прав та обов'язків [6, с. 8].

На відміну від процесуального підходу, криміналістичне дослідження потерпілого зосереджене на вирішенні прикладних завдань розслідування. Відомості про жертву стають ключовим елементом криміналістичної характеристики, адже саме її риси часто визначають мотиви та цілі злочинця, способи та засоби вчинення протиправного діяння. Персонографічні дані, соціальні ролі, професійні звички, морально-психологічні характеристики й особливості поведінки дозволяють не лише відновити картину події, але й виявити зв'язок між жертвою та злочинцем. Встановлення особи потерпілого також допомагає з'ясувати характер відносин між ними – від випадкових знайомств до тісних родинних чи подружніх зв'язків [7, с. 48].

Особливе значення для криміналістики має аналіз вікових та статевих характеристик потерпілих. Вік визначає рівень фізичного захисту особи, її життєві орієнтири, потреби та вразливість до тих чи інших способів впливу. Дослідження показують, що найчастіше викраденими стають особи віком від 20 до 35 років (64%), що зумовлено їх соціальною мобільністю, економічною активністю та вразливістю у сфері міжособистісних відносин. Осіб віком до 20 років викрадали в 11% випадків, від 35 до 45 років – у 16%, а понад 45 років – у 8%. До останньої групи здебільшого належать самотні пенсіонери, інваліди чи особи, які зловживають алкоголем, причому в 12% випадків викрадення цієї категорії осіб завершувалося їхнім умисним убивством. Таким чином, пік віктимності припадає саме на молодий працездатний вік, тоді як у молодшому чи старшому віковому сегменті спостерігається нижчий рівень ризику стати жертвою [8, с. 72]. Залежно від зазначених й інших особистісних характеристик злочинець обирає майбутню жертву, а також спосіб вчинення злочину, зокрема час і місце. Здебільшого вибір потерпілого залежить від матеріального його становища або соціального статусу.

Учені виокремлюють різні категорії осіб, які найчастіше стають жертвами викрадення. Так, О.Л. Авраменко відносить до них: осіб, що займаються фінансовою або комерційною діяльністю, а також їхніх близьких родичів; керівників виробничих установ і бюджетних організацій; представників правоохоронних органів; державних, політичних, релігійних та громадських діячів; іноземних громадян; працівників медіа; службовців державних установ і приватних фірм; дітей; осіб, які не повернули кредитору гроші чи майно у встановлений строк; інших громадян, у тому числі жертв, викрадених не з корисливою метою, а з мотивів помсти, ревнощів чи особистої неприязні [9, с. 10].

У практиці розслідувань встановлено, що злочинці часто обирають жертв із числа осіб, які з різних причин не будуть звертатися до правоохоронних органів, зокрема у 47% випадках через страх викриття власної протиправної діяльності, небажання скомпрометувати себе або через ос-

трах переслідувань. У разі викрадення дітей потерпілими стають як немовлята, так і діти молодшого шкільного віку, яких злочинці використовують для жебрацтва, сексуальної чи трудової експлуатації, а також для незаконного усиновлення. У практиці трапляються й випадки так званого самовикрадення, коли особа імітує власне зникнення з метою подальшого вимагання коштів від родичів, залучаючи для цього співучасників, які ведуть переговори та ставлять вимоги.

Таким чином, особистісні характеристики потерпілих, їхній соціальний статус, матеріальне становище й характер зв'язку з викрадачами істотно впливають на механізм злочину. Такі фактори зумовлюють спосіб вибору жертви, визначають мотиви злочину та створюють підґрунтя для формування слідчих версій і планування комплексу слідчих (розшукових) дій.

У контексті предмету дослідження, як нами було й вище зазначено, викликає певний криміналістичний інтерес дитина як жертва кримінального правопорушення передбаченого розділом III Особливої частини КК України. Зокрема, діти становлять особливу категорію жертв, наприклад, торгівлі людьми чи інших незаконних угод щодо людини, оскільки є найбільш незахищеним та уразливим соціальним прошарком суспільства. Особливої уваги потребує той факт, що значна кількість випадків торгівлі дітьми залишається поза сферою офіційної реєстрації та контролю з боку правоохоронних органів, що свідчить про високий рівень латентності цього виду кримінального правопорушення. Латентність зумовлюється низкою чинників: по-перше, діти швидко адаптуються до умов експлуатації, сприймаючи їх як «нормальні», рідко чинять активний опір злочинцям і практично ніколи не звертаються за допомогою; по-друге, вони через вікові особливості розвитку (особливо немовлята та дошкільнята) не здатні надати повні й об'єктивні свідчення про дії злочинців; по-третє, передача дитини для подальшої експлуатації часто маскується під зовні легальні процедури, що ускладнює викриття злочину.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчує, що внесення відомостей до ЄРДР за фактами торгівлі дітьми здебільшого пов'язані з їхньою сексуальною та трудовою експлуатацією (52%). Водночас виявлено й інші форми протиправної діяльності: передача батьками або опікунами дітей до фотостудій для виготовлення порнографічних матеріалів (19%); продаж дітей з метою їх використання як донорів для трансплантації органів (17%); прихована передача новонароджених медичними працівниками пологових будинків (коли батькам повідомляють про нібито смерть немовляти) особам, які прагнуть незаконно отримати дитину для усиновлення чи подальшого використання як біологічного матеріалу (15%); передача вихованців дитячих будинків за винагороду через механізм формального усиновлення особам із девіантними або патологічними сексуальними потребами (12%).

Механізм торгівлі дітьми та способи їх подальшої експлуатації значною мірою залежать від вікових особливостей та правового статусу жертви. Залежно від віку жертв розрізняють: немовлят, дітей молодшого дошкільного віку та дітей шкільного віку. За правовим статусом можна виокремити чотири основні групи: діти, факт народження яких не зареєстрований в органах державної влади, але які перебувають на утриманні батьків (переважно серед безхатченків або в сім'ях ромів); діти, залишені батьками чи позбавлені батьківського піклування, які виховуються в дитячих будинках або інтернатах; діти, зареєстровані при народженні, але виховані у неблагополучних малозабезпечених сім'ях (часто багатодітних), де батьки зловживають алкоголем або наркотичними засобами; діти, народження яких було приховано шляхом обману батьків (наприклад, повідомлення про нібито смерть новонародженого медичним персоналом), причому факт народження таких дітей злочинці або взагалі не реєструють, або реєструють на інших осіб. Таким чином, діти залишаються найбільш віктимною групою серед потерпілих від торгівлі людьми, що обумовлює необхідність особливого криміналістичного та кримінологічного підходу до виявлення, розслідування й запобігання цим злочинам.

Відзначимо, що торгівля дітьми в умовах війни в Україні набула особливо загрозливого характеру, оскільки війна значно підвищила рівень соціальної вразливості неповнолітніх та створила сприятливе підґрунтя для діяльності організованих злочинних груп. Збройна агресія спричинила масові переміщення населення, зростання кількості безпритульних і сиріт, руйнування соціальної інфраструктури, що унеможливлює належний захист прав дітей. У цих умовах діти стали найбільш незахищеною категорією, яка перебуває у зоні ризику незаконного вивезення, усиновлення, трудової та сексуальної експлуатації, використання у збройних конфліктах чи навіть як біологічний матеріал для трансплантації. Особливо небезпечним є примусове вивезення українських дітей до РФ та на тимчасово окуповані території, що кваліфікується як воєнний злочин і злочин проти людяності [10, с. 102].

Проблема розслідування таких злочинів полягає в їх високій латентності, адже значна кількість випадків не фіксується через руйнування державних інституцій на окупованих територіях, відсутність належної реєстрації народжень та переміщень дітей, страх батьків заявляти про зникнення дитини через репресивні дії окупаційної влади. Додатковою перешкодою є складність збору доказів у воєнних умовах: обмежений доступ слідчих і прокурорів до територій, де вчиняються злочини, відсутність можливості проведення повноцінних оглядів, обшуків чи негласних слідчих

дій. Значна частина доказової інформації має цифровий характер (повідомлення у соцмережах, переписка у месенджерах, електронні бази усиновлення чи переміщення дітей), що потребує спеціальних знань та міжнародної співпраці у сфері кібербезпеки й цифрової криміналістики [11, с. 67].

Ще однією проблемою є транснаціональний характер торгівлі дітьми, оскільки канали незаконного переміщення виходять за межі України та часто ведуть до країн ЄС чи Близького Сходу, що обумовлює необхідність тісної взаємодії між українськими та іноземними правоохоронними органами, активного використання механізмів міжнародної правової допомоги, співпраці з Інтерполом, Європолом, а також залучення міжнародних організацій (ЮНІСЕФ, ООН, ОБСЄ).

Висновки. Проведене дослідження дає підстави дійти висновку, що особа потерпілого є ключовим елементом як кримінально-правової, так і криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми та торгівлею дітьми. Визначення її правового статусу, соціальних і особистісних характеристик істотно впливає на встановлення механізму кримінального правопорушення, мотивів злочинців та формування ефективних слідчих версій. Розслідування фактів торгівлі дітьми в умовах війни в Україні ускладнене комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників: воєнним станом, окупацією частини територій, латентністю злочинів, використанням новітніх технологій для вербування та перевезення дітей, а також недостатнім рівнем міжвідомчої й міжнародної координації. Подолання цих проблем потребує комплексного підходу, що поєднує криміналістичні методи з міжнародно-правовими механізмами та заходами захисту дітей як найбільш вразливої категорії жертв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
2. Вознюк А.А., Кузьмічова-Кисленко Є.В. Проблеми встановлення потерпілого від порушення правил безпеки дорожнього руху чи експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2017. № 3 (104). С. 210–218. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/32251e37-c396-4bdf-a369-740285fe33e8/content.
3. Бурлака В.В. Криміналістична характеристика незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Митна справа.* 2014. Ч. 2. Кн. 2. С. 445–451. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ms_2014_6%282.2%29__37.
4. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою. *Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій*. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1985 р. № 995_114. URL: https://archive.khpg.org/1080460475.
5. Кримінальний процес: підручник / М.Й. Кулик, О.Ю. Хабло, М.Я. Никоненко та ін.; за заг. ред. Д.П. Письменного, Л.Д. Удалової, С.С. Чернявського. К.: ЦУЛ, 2024. 872 с.
6. Соколова Я.А. Основні положення методики розслідування викрадення людини: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2009. 22 с.
7. Алєксєєв О.О., Весельський В.К., Пясковський В.В. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. К.: Центр учб. літ., 2013. 278 с.
8. Бурлака В.В. Типова особа потерпілого при вчиненні незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Правові проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 23–24 лют. 2011 р.): у 4 т. Х., 2011. Т. 3. С. 71–73.
9. Авраменко О.Л. Особливості початкового етапу розслідування викрадення людей, вчинених злочинними групами: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2011. 19 с.
10. Назимко Є.С., Пономарьова Т.І., Лосич С.В. Особливості здійснення правоохоронної діяльності на деокупованих територіях: навч. посіб. Кропивницький: ДонДУВС, 2024. 199 с.
11. Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В.В. Сокуренка. Х.: «Право», 2024. 432 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Філашкін В.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.24

ТИПОВІ ПОМИЛКИ ПРИ СКЛАДАННІ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Цигікало Г.Д.,
курсант факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Національної поліції України
Дніпровського державного університету
внутрішніх справ
ORCID: 0009-0000-2763-2057

Юр'єв Д.С.,
старший викладач кафедри кримінального процесу
Дніпровського державного університету
внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-7251-9114

Цигікало Г.Д., Юр'єв Д.С. Типові помилки при складанні процесуальних документів під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні.

У статті здійснено розширений науково-практичний аналіз типових помилок, що виникають у процесі складання процесуальних документів під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні. Обґрунтовано, що рішення про ініціювання, обрання, зміну або скасування запобіжних заходів безпосередньо пов'язані з істотним втручанням у сферу конституційних прав і свобод людини, насамперед права на свободу та особисту недоторканність, а тому потребують особливо високих стандартів процесуальної аргументації, чіткості викладу та дотримання вимог кримінального процесуального законодавства. Увагу зосереджено на превентивній природі запобіжних заходів, їх функціональному призначенні як інструменту забезпечення належної процесуальної поведінки підозрюваного або обвинуваченого, а не як форми покарання чи способу попереднього реагування на інкриміноване кримінальне правопорушення.

На основі системного аналізу положень Кримінального процесуального кодексу України та узагальнення актуальної судової практики Верховного Суду виявлено найбільш характерні дефекти процесуального документування, серед яких формалізований підхід до обґрунтування обґрунтованої підозри, шаблонне та декларативне доведення процесуальних ризиків, відсутність індивідуалізованого аналізу обставин, що характеризують особу підозрюваного чи обвинуваченого, ігнорування принципу пропорційності під час вибору виду запобіжного заходу, а також помилки, пов'язані з неправильним визначенням предмета апеляційного оскарження та недотриманням процесуальних строків. Доведено, що сукупність таких недоліків істотно знижує якість судового контролю, ускладнює реалізацію принципів змагальності та справедливого судового розгляду, а також створює передумови для скасування або зміни судових рішень у апеляційному порядку.

Зроблено висновок про необхідність підвищення стандартів процесуального документування шляхом дотримання логіки процесуального доведення, чіткого зв'язку між фактичними даними та правовими висновками, індивідуалізації аргументації з урахуванням конкретних обставин справи та системного використання правових позицій Верховного Суду з метою забезпечення балансу між завданнями кримінального провадження та ефективним захистом прав і свобод людини.

Ключові слова: кримінальне провадження, запобіжні заходи, процесуальні документи, обґрунтована підозра, процесуальні ризики, пропорційність, судовий контроль, судова практика.

Tsyhikalo H.D., Yuriev D.S. Common mistakes in drafting procedural documents during the application of preventive measures in criminal proceedings.

The article provides an in-depth scientific and practical analysis of typical mistakes that occur in the drafting of procedural documents during the application of preventive measures in criminal proceedings. It is emphasized that decisions related to the initiation, selection, modification, or cancellation of preventive measures are directly associated with significant interference in the constitutional rights and freedoms of an individual, primarily the right to liberty and personal integrity. For this reason, such

procedural decisions require a particularly high standard of legal justification, consistency of reasoning, and strict compliance with the requirements of criminal procedural legislation.

Preventive measures are analyzed as instruments of procedural coercion that have a preventive rather than punitive nature and are aimed at ensuring the proper procedural behavior of a suspect or accused person. Their application must be based on the existence of a reasonable suspicion, the establishment of specific procedural risks, and an individualized assessment of circumstances characterizing the person concerned. The article substantiates that failure to reflect this logical sequence in procedural documents significantly weakens judicial control and undermines the effectiveness of adversarial proceedings.

Based on an analysis of the Criminal Procedure Code of Ukraine and relevant case law of the Supreme Court, the study identifies the most common groups of mistakes in procedural documentation. These include a formalistic approach to substantiating reasonable suspicion, template-based and declarative justification of risks, disregard for the principle of proportionality when choosing the type of preventive measure, insufficient reasoning regarding the impossibility of applying less restrictive measures, and errors related to the determination of the subject matter and time limits of appellate review. Particular attention is paid to mistakes arising in proceedings conducted without the participation of the person concerned and in cases involving detention in absentia.

The article concludes that such procedural shortcomings are systemic in nature and often lead to the annulment or modification of judicial decisions on appeal. Overcoming these problems requires improving the quality of procedural drafting through individualized argumentation, clear correlation between factual circumstances and legal conclusions, and consistent reliance on the legal positions of the Supreme Court. This approach contributes to maintaining a fair balance between the objectives of criminal proceedings and the effective protection of human rights and freedoms.

Key words: criminal proceedings, preventive measures, procedural documents, reasonable suspicion, procedural risks, proportionality, judicial control, case law.

Постановка проблеми. Застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні є однією з найбільш відповідальних процесуальних дій, оскільки безпосередньо пов'язане з обмеженням конституційних прав і свобод особи та потребує суворого дотримання вимог кримінального процесуального законодавства. Водночас на практиці процес складання процесуальних документів, що супроводжують ініціювання, обрання, зміну чи скасування запобіжних заходів, нерідко супроводжується типовими помилками, які стосуються як змістовного обґрунтування, так і форми таких документів.

Наявність подібних процесуальних недоліків призводить до скасування процесуальних рішень, порушення принципів змагальності, законності та справедливого судового розгляду, що зумовлює актуальність дослідження проблематики типових помилок при складанні процесуальних документів у цій сфері.

Метою статті є виявлення та узагальнення типових помилок, що допускаються під час складання процесуальних документів при застосуванні запобіжних заходів у кримінальному провадженні, а також визначення напрямів їх мінімізації з метою підвищення якості кримінального процесу.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні аспекти кримінального процесуального документування, процесуальних рішень, застосування заходів процесуального примусу та забезпечення прав учасників кримінального провадження досліджувалися у працях таких науковців і практиків: Ю. Аленіна, І.В. Басистої, І.Л. Беспалька, Р.І. Благути, О.В. Верхогляд-Герасименко, Н.В. Глинської, Г.І. Глобенка, А.В. Григоренка, В.В. Молдована, Л. Європіної, А.П. Запотоцького, С.О. Ковальчука, Ю.М. Грошевого, В.Я. Тація, О.В. Капліної, В.Г. Гончаренка, М.Є. Шумила, В.Ю. Шепітька, С.М. Смокова, В.М. Тертишника, О.О. Торбаса, В.В. Рожнової, Б.П. Сірка, С.Р. Тагієва, М.А. Погорецького, О.П. Кучинської, І.І. Присяжнюка та інших.

Виклад основного матеріалу. У кримінальному провадженні застосування запобіжних заходів здійснюється з урахуванням положень Конституції України [1], яка закріплює пріоритет охорони прав і свобод людини, вимоги законності судового втручання та ефективного судового контролю за рішеннями, що обмежують особисту свободу. З огляду на це, будь-яке процесуальне рішення у сфері застосування запобіжних заходів не може ґрунтуватися виключно на формальному дотриманні вимог закону чи шаблонному підході. Воно повинно бути результатом всебічного, об'єктивного та зваженого оцінювання конкретних фактичних обставин кримінального провадження, а також чіткого аналізу правових підстав і меж допустимого втручання у права та свободи особи. При цьому уповноважені суб'єкти мають враховувати не лише тяжкість інкримінованого кримінального правопорушення, а й особу підозрюваного, його поведінку, наявність ризиків, передбачених кримінальним процесуальним законом, та можливість застосування менш обмежувальних заходів.

Відповідно, процесуальні документи, якими ініціюється, змінюється або оскаржується застосування запобіжного заходу, повинні бути належним чином мотивованими та структурованими. Вони мають складатися з урахуванням перспективи їх подальшої перевірки на предмет обґрунтованості й законності, зокрема в апеляційному порядку. Кожен аргумент у таких документах повинен бути логічно пов'язаний із встановленими обставинами справи та підтверджений належними і допустимими доказами.

Саме якість правової аргументації, внутрішня логічна послідовність викладу, чіткість і однозначність формулювання процесуальної позиції визначають межі судового розгляду відповідного клопотання чи скарги. Від цього безпосередньо залежить ефективність судового контролю, можливість повного та об'єктивного розгляду доводів сторін, а також реальність і дієвість захисту прав, свобод та законних інтересів особи у кримінальному провадженні.

Запобіжні заходи у кримінальному провадженні мають превентивний характер і спрямовані на забезпечення належної процесуальної поведінки підозрюваного або обвинуваченого, а не на його покарання чи попереднє реагування на інкриміноване діяння. Їх застосування можливе виключно за умови наявності обґрунтованої підозри та встановлення конкретних ризиків, які можуть перешкоджати досягненню цілей кримінального провадження. Законодавча модель передбачає поетапну логіку судового контролю, що включає оцінку фактичних даних, індивідуалізацію ризиків щодо конкретної особи, врахування обставин, які її характеризують, а також перевірку можливості досягнення процесуальної мети шляхом застосування менш обтяжливих заходів [2, с. 329]. Якщо ця логіка не відображена у процесуальних документах сторін, судовий розгляд втрачає системність, а ухвала – переконливість і стійкість під час подальшого можливого апеляційного перегляду.

Однією з найпоширеніших практичних помилок при складанні процесуальних документів під час застосування запобіжних заходів є формалізований підхід до обґрунтування підстав їх застосування, за якого процесуальний аналіз зводиться до механічного відтворення повідомлення про підозру без належного зв'язку з метою та завданнями судового контролю. У клопотаннях сторони обвинувачення часто відсутнє чітке пояснення, яким чином наведені фактичні дані не лише підтверджують наявність обґрунтованої підозри, а й обґрунтовують необхідність застосування конкретного запобіжного заходу з урахуванням ризиків, передбачених кримінальним процесуальним законодавством. У результаті слідчий суддя отримує не логічно вибудуване процесуальне обґрунтування допустимості обмеження прав і свобод особи, а узагальнений виклад матеріалів досудового розслідування, що ускладнює перевірку відповідності такого клопотання вимогам Кримінального процесуального кодексу України [3] та оцінку наявності підстав, визначених у ст. 177 КПК України. Зазначена вада безпосередньо позначається на доведенні ризиків, оскільки вони нерідко декларуються ізольовано від конкретних фактичних обставин та індивідуальних характеристик особи, щодо якої вирішується питання про застосування запобіжного заходу. За відсутності належного процесуального зв'язку між фактичними даними, ризиками та видом запобіжного заходу судовий розгляд втрачає внутрішню послідовність, а застосування обмежень свободи набуває формального характеру. У процесуальних документах сторони захисту аналогічна помилка проявляється у зосередженні аргументації виключно на загальній критиці обґрунтованості підозри без аналізу того, чому заявлені стороною обвинувачення ризики не можуть бути нейтралізовані шляхом застосування більш м'яких запобіжних заходів або покладення процесуальних обов'язків. За таких умов позиція захисту не формує для суду альтернативної моделі застосування запобіжного заходу та набуває декларативного характеру, що знижує ефективність змагальності й ускладнює здійснення повноцінного судового контролю.

Тісно пов'язаною з формальним обґрунтуванням підозри є шаблонність у доведенні ризиків. У процесуальних документах ризики, передбачені кримінальним процесуальним законом, часто перелічуються узагальнено, без наведення фактичних даних, які б підтверджували їх реальність саме щодо конкретної особи. Такий підхід призводить до внутрішньої непослідовності аргументації, зокрема у випадках, коли заявляється ризик знищення доказів після їх фактичного вилучення або ризик незаконного впливу без будь-яких даних про попередні контакти, спроби тиску чи опосередковану комунікацію [4]. У цьому контексті показовою є правова позиція Верховного Суду, викладена у постанові від 18 грудня 2018 року у справі № 628/969/18 [5], де наголошено, що застосування запобіжного заходу охоплює не лише його первинне обрання, а й зміну на інший захід із процесуальними наслідками. Це означає, що процесуальні документи повинні чітко відображати, які саме ризики стали підставою для такого рішення та яким чином вони обґрунтовують необхідність обмеження свободи.

Суттєвою проблемою у практиці застосування запобіжних заходів і надалі залишається ігнорування принципу пропорційності під час вибору їх конкретного виду. У значній кількості клопотань відсутній належний і послідовний аналіз можливості застосування більш м'яких запобіжних заходів

або покладення додаткових процесуальних обов'язків, які могли б ефективно нейтралізувати заявлені стороною ризики без надмірного та необґрунтованого обмеження права особи на свободу. Нерідко сторона обвинувачення обмежується загальними посиланнями на тяжкість кримінального правопорушення чи абстрактні ризики, не доводячи, чому саме більш суворий запобіжний захід є єдино можливим у конкретній ситуації.

За таких умов обґрунтування процесуальних вимог набуває фрагментарного та поверхневого характеру, що ускладнює судовий розгляд. Суд, розглядаючи відповідне клопотання, змушений або самостійно усувати прогалини в аргументації сторін, оцінюючи обставини, які не були належним чином викладені, або ж обирати інший, більш поміркований запобіжний захід, ніж той, який заявляла сторона обвинувачення. Це, своєю чергою, негативно впливає на передбачуваність судових рішень та ефективність кримінального провадження.

Аналогічні недоліки простежуються й у процесуальних документах сторони захисту, коли клопотання про зміну чи пом'якшення запобіжного заходу не супроводжуються чітким і аргументованим поясненням того, яким саме чином запропоновані процесуальні обов'язки або альтернативні заходи здатні мінімізувати кожен із заявлених ризиків. Відсутність такого зв'язку між ризиками та запропонованими засобами їх нейтралізації послаблює позицію захисту та знижує шанси на задоволення відповідного клопотання.

Верховний Суд у постанові від 28 березня 2019 року у справі № 286/1695/18 [6] звернув увагу на необхідність правильного визначення предмета оскарження, оскільки зміна запобіжного заходу також становить його застосування у процесуальному розумінні.

Значні труднощі у правозастосовній практиці виникають також у зв'язку з типовими помилками під час обчислення та дотримання строків апеляційного оскарження судових рішень. З огляду на стислий та імперативний характер процесуальних строків у справах щодо запобіжних заходів, апеляційні скарги нерідко подаються без урахування моменту оголошення резолютивної частини ухвали слідчого судді або суду, а також без належної та чіткої фіксації процесуальної хронології у матеріалах провадження. Такі недоліки призводять до ризику пропуску строку на апеляційне оскарження або виникнення спорів щодо його початку та закінчення.

Об'єднана палата Касаційного кримінального суду у постанові від 27 травня 2019 року у справі № 461/1434/18 [7] сформулювала чітку правову позицію, згідно з якою строк апеляційного оскарження обчислюється саме з дня оголошення резолютивної частини ухвали, якщо повний текст судового рішення виготовляється пізніше. Вказана правова позиція має принципове значення для практики, оскільки покладає на сторони кримінального провадження обов'язок орієнтуватися не на момент отримання повного тексту ухвали, а на фактичну дату її проголошення в судовому засіданні.

За таких умов сторони змушені готувати процесуальні документи з урахуванням можливості подання апеляційної скарги ще до ознайомлення з мотивувальною частиною судового рішення. Це, у свою чергу, істотно підвищує вимоги до якості первинної правової позиції, чіткості формулювання доводів та здатності завчасно прогнозувати можливі мотиви судового рішення, аби забезпечити ефективний та своєчасний захист прав і законних інтересів особи.

Окрему групу помилок становлять ситуації, коли ухвали постановляються без виклику особи, інтересів якої вони стосуються. Верховний Суд у постанові від 4 листопада 2019 року у справі № 760/12179/16-к [8] наголосив, що для такої особи строк апеляційного оскарження обчислюється з моменту отримання копії судового рішення. Відсутність відображення цієї обставини у вступній частині апеляційної скарги, а також ненадання підтверджень дати отримання ухвали нерідко призводить до втрати можливості апеляційного перегляду незалежно від якості доводів по суті.

Особливої уваги потребують помилки у провадженнях про тримання під вартою за відсутності підозрюваного. Верховний Суд у постанові від 14 лютого 2022 року у справі № 991/3440/20 [9] підкреслив, що ухвала, постановлена за таких умов, є правовою підставою для затримання особи та фактично обмежує її право на свободу. Ігнорування цього аспекту у процесуальних документах сторін, зокрема відсутність належного обґрунтування або несвоєчасне оскарження, призводить до втрати процесуальної ініціативи та ускладнює подальший захист прав особи.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що типові помилки при складанні процесуальних документів у сфері застосування запобіжних заходів мають не поодинокий, а системний характер і зумовлені насамперед формалізованим підходом до процесуального обґрунтування, недотриманням логіки судового контролю та недостатнім урахуванням судової практики. Формальне відтворення підозри, шаблонне доведення ризиків, ігнорування принципу пропорційності, помилки у визначенні предмета та строків апеляційного оскарження, а також недбале ставлення до процесуальної форми істотно знижують якість судових рішень і створюють передумови для їх скасування або зміни. Уникнення таких помилок можливе за умови підвищення стандартів

процесуального документування, орієнтації на індивідуалізацію доводів щодо конкретної особи та системного використання правових позицій Верховного Суду. Це, своєю чергою, сприятиме забезпеченню балансу між завданнями кримінального провадження та захистом прав і свобод людини, а також підвищенню ефективності та передбачуваності правозастосовної практики у справах про запобіжні заходи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
2. Яцюк С.О. Поняття, значення та місце запобіжних заходів у системі заходів процесуального примусу. *Ірпінський юридичний часопис*. 2024. Вип. 3 (16). С. 328–334. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/254.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
4. Складання кримінальних процесуальних документів на стадії досудового розслідування: навч. посібник / Р.І. Благута, А.-М.Ю. Ангеленюк, Ю.В. Гуцуляк та ін. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 384 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3854/1/%D1%81%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%96%D0%B2.pdf.
5. Постанова Верховного Суду від 18 грудня 2018 року у справі № 628/969/18, провадження № 51-9513км18.
6. Постанова Верховного Суду від 28 березня 2019 року у справі № 286/1695/18, провадження № 51-7345км18.
7. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27 травня 2019 року у справі № 461/1434/18, провадження № 51-6470кмо18.
8. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 4 листопада 2019 року у справі № 760/12179/16-к, провадження № 51-9550кмо18.
9. Постанова Верховного Суду від 14 лютого 2022 року у справі № 991/3440/20, провадження № 51-5359кмо21.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Цигікало Г.Д., Юр'єв Д.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 342.951:347.965.43]: [340.13+004:002.6]
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.25

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ В АДВОКАТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ТА СПЕЦИФІКА ЗМІСТУ

Болокан І.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права,
Запорізький національний університет
ORCID: 0000-0003-1868-7552

Болокан І.В. Інформаційні ресурси в адвокатській діяльності: питання визначення та специфіка змісту.

Стаття присвячена висвітленню поняття «інформаційний ресурс» у прив'язці до сфери адвокатської діяльності. Зазначається на відсутність законодавчої дефініції цього поняття, яка існувала у попередньо чинному законодавстві, а наразі закріплена лише на підзаконному рівні. Аналізуються дефініції як самого поняття «інформаційний ресурс», так і складових його змісту – «документи», «інформаційні системи», «інформація», «ресурс», які закріплені на нормативному рівні або представлені у довідникових виданнях. Констатується важливість документів, як основних джерел інформації для адвокатів. Зазначається на зовнішній (походять ззовні, можливість їх отримання часто супроводжується реалізацією права на адвокатський запит) та внутрішній (походять від самого адвоката або супроводжують відносини, в яких адвокат є учасником) аспекти документів як ресурсів (можливостей), які використовуються адвокатом в своїй професійній діяльності. Зауважується про недоцільність акцентування в дефініції «інформаційний ресурс» на «документах, що вміщуються в інформаційних системах», адже документи є лише певним носієм інформації, і в основі такої дефініції мають бути поняття «інформація» (або її сукупність) та «ресурс». Незалежно від особливостей свого походження (зовнішнє чи внутрішнє), документи є одним з основних ресурсів, які активно використовуються адвокатами в їх професійній діяльності. Обґрунтовується, що не лише сукупність, але й поодинокий документ є таким ресурсом, адже його використання збільшує ефективність захисту інтересів клієнта. Одним з інструментів задіяння цього ресурсу є адвокатський запит, що є похідним від права на інформаційний запит (складова права на інформацію). Пропонується: 1) визначати «інформаційні ресурси в адвокатській діяльності» як інформацію, її сукупність або знання, що мають цінність в професійній діяльності адвоката для ефективного захисту прав клієнта, представництва його інтересів, консультування, складання правових документів, правового супроводження діяльності клієнта тощо; 2) закріпити відповідну дефініцію у ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Ключові слова: інформаційний ресурс, документ, інформаційні системи, інформація, ресурс, інформаційний запит, адвокатський запит, інформаційні ресурси в адвокатській діяльності.

Bolokan I.V. Information resources in lawyer activities: definition issues and specificity of content.

The article is devoted to highlighting the concept of "information resource" in relation to the sphere of advocacy. It is noted that there is no legislative definition of this concept, which existed in the previously effective legislation, and is currently fixed only at the subordinate legislation level. The definitions of both the concept of "information resource" itself and the components of its content are analyzed - "documents", "information systems", "information", "resource", which are fixed at the regulatory level or presented in reference publications. The importance of documents as the main sources of information for advocates is stated. The external (coming from the outside, the possibility of obtaining them is often accompanied by the exercise of the right to a lawyer's request) and internal (coming from the advocate himself or accompanying the relations in which the advocate is a participant) aspects of documents as resources (opportunities) used by the advocate in his professional activities are noted. It is noted that it is inappropriate to focus in the definition of "information resource" on "documents contained in

information systems", since documents are only a certain carrier of information, and the basis of such a definition should be the concepts of "information" (or its totality) and "resource". Regardless of the specifics of their origin (external or internal), documents are one of the main resources that are actively used by lawyers in their professional activities. It is substantiated that not only the totality, but also a single document is such a resource, since its use increases the effectiveness of protecting the client's interests. One of the tools for using this resource is a lawyer's request, which is a derivative of the right to an information request (a component of the right to information). It is proposed: 1) to define "information resources in advocacy" as information, its aggregate or knowledge that is valuable in the professional activities of an advocate for the effective protection of the client's rights, representation of his interests, consulting, drafting legal documents, legal support of the client's activities, etc.; 2) to fix the corresponding definition in Article 1 of the Law of Ukraine "On Advocacy and Advocacy".

Key words: information resource, document, information systems, information, resource, information request, lawyer's request, information resources in legal practice.

Постановка проблеми. Важко переоцінити важливість ролі адвокатури як для держави, так і для інших суб'єктів суспільних відносин, особливо для пересічних громадян (фізичних осіб). На конституційному рівні закріплено право кожного на правничу допомогу та така гарантія реалізації цього права, як надання безоплатної правничої допомоги. З питань судового захисту закріплено «адвокатську монополію», винятків з якої не так вже й багато. Органи адвокатського самоврядування приділяють величезну увагу якості надання правничої допомоги, надаючи численні рекомендації, організовуючи підвищення кваліфікації, даючи роз'яснення щодо накладених на адвокатів за результатами дисциплінарних проваджень за неналежне надання правничої допомоги санкцій тощо. Якість надання правничої допомоги адвокатами напряму залежить від якості інформації, з якою адвокати працюють, від надійності інформаційних джерел, з яких вони отримують відповідну необхідну їм для захисту, представництва, консультування, складання правових документів інформацію. Тому важливим є аналіз питань про інформаційні ресурси, з якими працюють адвокати, специфіку тих чи інших джерел інформації, роль інформаційних ресурсів загалом і кожного з них зокрема для ефективного захисту прав клієнтів, для представництва їх інтересів, для надання інших видів правничої допомоги.

Метою цього дослідження є аналіз й узагальнення поняття «інформаційний ресурс», з'ясування специфіки відповідних ресурсів в адвокатський діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Пошук наукових та інших джерел, в яких досліджуються специфіка інформаційних ресурсів, які використовуються в адвокатській діяльності, свідчить, що відповідні публікації представлені або тими, що стосуються інформації та інформаційних джерел загалом (без прив'язки їх до конкретної сфери і, зокрема, до сфери адвокатської діяльності), або тими, що висвітлюють окремі аспекти адвокатської діяльності (що не пов'язанні з використанням адвокатами інформаційних ресурсів). Є чимало праць, присвячених збору доказів адвокатами, адвокатському запиту, як інструменту такого збору. Що ж стосується розгляду адвокатської діяльності під кутом можливості чи неможливості використання тих чи інших інформаційних ресурсів, ролі, специфіки та потенціалу того чи іншого інформаційного ресурсу для ефективного захисту чи представництва інтересів клієнта, та й загалом – з'ясування питання, що є «інформаційним ресурсом» в адвокатській діяльності, – праць з відповідною тематикою ми не знайшли, що актуалізує цю публікацію.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід зазначити про відсутність законодавчо закріплених визначень «інформаційний ресурс». Таке визначення існувало в раніше чинному законодавстві (Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 04.02.1998 р. №74/98-ВР [1]), наразі ж маємо декілька визначень у підзаконних актах, які мають вузьку спеціалізацію предмета свого регулювання, частина з яких вже втратила чинність (див. [2]).

У раніше чинному законодавстві «інформаційний ресурс» визначався як «сукупність документів в інформаційних системах (бібліотеках, архівах, банках даних тощо)» [1; 3]. Отже, підкреслювалось два ключових аспекти у змісті цього поняття – «документи» та «інформаційні системи». При цьому щодо першого слід зважати саме на їх сукупність (а не поодинокі примірники), якою є «єдність чого-небудь; значна кількість, сума чогось» [4, с. 1271], що є зрозумілим, адже одним з базових складових змісту поняття «ресурс» є його тлумачення як певного запасу, певних накопичень.

Розглянемо ці два ключові аспекти. Документи якраз і є тими об'єктами, з якими постійно працюють правники загалом і адвокати зокрема. У тлумачних словниках поняття «документ» (від латин. «documentum» – повчальний приклад, взірець, доказ) має такі значення: 1) матеріальний об'єкт, в якому міститься та або інша інформація, призначена для передачі її у часі та просторі; діловий папір, що підтверджує будь-який факт або право на щось; у правовій сфері – складений

відповідно до вимог закону акт, що посвідчує факти, які мають юридичне значення; офіційне посвідчення особи [5, с. 197]; 2) письмове свідоцтво, що офіційно підтверджує особу; форматований паперовий носій даних, що його заповнюють автоматично або вручну [6, с. 154]; 3) матеріальний носій інформації, призначений для її обробки і передачі в часі та просторі. Відомості, що містяться в документах, мають бути прийнятними для обробки людиною або машиною і мати правове значення [7, с. 104].

У нормативно-правових актах (законодавчих, підзаконних, міжнародних) термін «документ» тлумачиться як: 1) певна матеріальна форма одержання, зберігання, використання і поширення інформації, зафіксованої на папері, магнітній, кіно-, фотоплівці, оптичному диску або іншому носієві (Закон України від 27.01.1995 №32/95-ВР, Закон України від 09.04.1999 №595-XIV; Рішення Держкомісціннихпаперів від 24.06.2003 №290 та від 14.06.2005 №316); 2) матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі (Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII); 3) паперовий або електронний носій інформації (Регламент Європейського Парламенту і Ради ЄС від 17.12.2013 №1303/2013); 4) будь-який контент, незалежно від його носія (паперова чи електронна форма або у вигляді звукового, візуального чи аудіовізуального запису) або будь-яка частина такого контенту (Директива Європейського Парламенту і Ради ЄС від 20.06.2019 №2019/1024); 5) спеціально створений матеріальний носій або електронний документ, що містить зафіксовану інформацію у формі текстових або цифрових даних, зображень, аудіо- та відеозаписів… який відповідає таким вимогам: придатний для сприймання його змісту людиною (для електронних копій паперових документів), забезпечує можливість чіткого відображення всіх предметів та вигляду осіб (для зображень та відеозаписів), забезпечує можливість розпізнавання звуків та голосів (для аудіо- та відеозаписів) (Наказ *Мінцифри* від 23.09.2025 № 159) [8].

Отже, як у довідникових, так і в нормативних джерелах у характеристиці документів акцентується на їх матеріальній формі, що забезпечує фіксацію у будь-яких наразі відомих формах (текстові або цифрові дані, зображення, аудіо- та відеозаписи), можливість збереження та передання інформації у часі та просторі. Така фіксація має надавати можливість її сприйняття людиною та можливість її обробки людиною чи машиною. Документи є одним з основних ресурсів, які активно використовуються адвокатами в їх професійній діяльності. Завдяки інформації, яка в них вміщується, адвокати формують докази, надають консультацію, правову інформацію, мають можливість здійснювати правове супроводження діяльності клієнта.

Документи в адвокатській діяльності мають як зовнішній, так і внутрішній аспекти свого походження. Документи можуть бути отримані адвокатами ззовні завдяки, зокрема, реалізації права на адвокатський запит, яке закріплено у ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [9]. Більш того, невикористання цього права, якщо його реалізація могла сприяти ефективному захисту клієнта, може мати наслідком накладення на адвоката дисциплінарних стягнень. Наприклад, якщо адвокат під час захисту інтересів клієнта в суді не подав документи, які могли б стати доказами на користь позиції останнього, які (документи) адвокат міг отримати шляхом направлення адвокатського запиту, він може бути притягнений до дисциплінарної відповідальності [10; 11, с. 9]. Скористання правом на адвокатський запит дозволяє адвокату стати поінформованим, а отримані адвокатом завдяки цьому інструменту (ресурсу у значенні «можливостей») інформація та/або документи (їх копії) мають цінність для ефективного захисту інтересів клієнта або представництва [11, с. 10].

Слід зазначити, що певною передумовою спеціального наданого адвокатам права на адвокатський запит було загальне «право на інформаційний запит», яке було закріплено у ст. 32 первісних редакцій Закону України «Про інформацію», до його викладення у новій редакції згідно з Законом України від 13.01.2011 р. №2938-VI. Наразі в оновленому інформаційному законодавстві маємо чимало норм, які гарантують кожному право на інформацію. Зокрема: 1) принципами інформаційних відносин є: гарантованість права на інформацію, відкритість і доступність інформації, правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації (ч. 1 ст. 2 Закону України «Про інформацію»); 2) напрямами державної інформаційної політики є: забезпечення доступу кожного до інформації; забезпечення рівних можливостей щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації (ч. 1 ст. 3 Закону України «Про інформацію»); 3) зміст права кожного на інформацію передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів (ч. 1 ст. 5 Закону України «Про інформацію»); 4) однією з гарантій права на інформацію є створенням можливостей для вільного доступу до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів, інших інформаційних банків, баз даних, інформаційних ресурсів (ч. 1 ст. 6 Закону України «Про інформацію») [12] тощо. Особли-

вістю всього цього щодо адвокатів є встановлення обов'язку органів державної влади, місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб, керівників підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань надати адвокату відповідну інформацію, копії документів (винятки встановлені лише щодо інформації з обмеженим доступом) та закріплення відповідальності за відмову в наданні інформації на адвокатський запит, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності (чч. 2, 3 ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [9]).

Внутрішній аспект походження документів, що мають місце в адвокатській діяльності, – це їх створення самим адвокатом або приєднання до їх створення разом з іншими суб'єктами (наприклад, адвокатські запити, ордери, договори про надання правничої (зокрема й безоплатної) допомоги тощо).

Наступний елемент, з яким необхідно визначитись для характеристики змісту поняття «інформаційні ресурси», є поняття «інформаційні системи», до яких у раніше чинних нормативно-правових актах було віднесено бібліотеки, архіви, банки даних тощо [1; 2], а у чинному інформаційному законодавстві цей перелік, як було показано вище на прикладі ч. 1 ст. 6 Закону України «Про інформацію», значно розширено. Насамперед, зазначимо про зміст більш широкого поняття – «система», як його тлумачать нормативні та довідникові джерела, щоб згодом, додавши до нього таку характеристику, як «інформаційний», дослідити зміст спеціального щодо проблематики нашого дослідження поняття – «інформаційні системи».

Система (від грецьк. «systema» – ціле, складене з частин, поєднання) у довідникових джерелах тлумачиться, як: певний порядок у розташуванні частин, зв'язане ціле; форма, спосіб побудови, організація чого-небудь [4, с. 1214; 5, с. 627]; сукупність частин, пов'язаних спільною функцією [5, с. 627]; порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь [4, с. 1214; 6, с. 592]; сукупність яких-небудь елементів одиниць, частин, об'єднуваних за спільною ознакою, призначенням [6, с. 592]. У нормативних актах є чимало визначень «система», натомість всі вони стосуються надто вузькоспеціалізованих сфер, а узагальнення цих нормативних визначень дозволяє припустити певні тенденції нормативного тлумачення змісту цього поняття: 1) сукупність (взаємопов'язаних, спільно діючих, об'єднаних чимось спільним) елементів (частин, об'єктів), призначених для виконання заданих функцій; 2) сукупність елементів, що знаходяться у взаємодії та зв'язках один з одним і створюють відповідну цілісність, організовану для досягнення однієї або кількох поставлених цілей; 3) поєднання декількох об'єктів, які разом виконують конкретну функцію в передбаченому середовищі та ефективність яких може бути визначена як єдине ціле; 4) комбінація об'єктів, розташованих разом чи окремо, які мають бути взаємопов'язані чи поєднані для досягнення специфічних цілей [13]. «Інформаційний» (від «інформація») тлумачиться як довідковий; той, що стосується інформації [4, с. 596; 5, с. 270]; який містить інформацію; який опрацьовує та видає інформацію; стосується до інформації як сукупності відомостей або сигналів, що містяться де-небуть або що передаються від одного об'єкта до іншого [6, с. 261]. Отже, узагальнення змісту поняття «система» та характеристики «інформаційний», як вони тлумачяться у довідникових та нормативних джерелах, може бути представлено як сукупність якихось джерел інформації чи самої інформації, яка може бути використана з певною метою.

Натомість у нормативно-правових актах можемо знайти численні приклади закріплення об'єднаного поняття – «інформаційні системи», узагальнений зміст яких можна представити у такому вигляді. Це: 1) системи оброблення даних засобами накопичення, зберігання, обновлення та їх пошуку і відображення (Постанова Кабінету Міністрів України від 20.01.1997 р. № 40); 2) автоматизовані системи, комп'ютерної мережі, системи зв'язку (спільний наказ Ліцензійної палати України та Служби безпеки України від 13.10.1998 р. № 92/80; Указ Президента України від 27.09.1999 р. № 1229/99; Накази СБУ від 22.12.1999 р. № 61 та від 23.02.2002 р. № 9; спільний наказ Держкомпідприємництва та Служби безпеки України 29.12.2000 р. №89/67); 3) організаційно-технічна система обробки інформації за допомогою технічних і програмних засобів (Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2002 р. №1772); 4) програмно-технічна і організаційна система надання інформаційних послуг з використанням інформаційних технологій (Наказ Держкомзв'язку та інформатизації від 06.06.2003 р. №97); 5) система, призначена для отримання, обробки, зберігання, відображення та/або реєстрації даних про стан систем, елементів і конструкцій, їх властивості та/або функціонування (Наказ Держатомрегулювання України від 19.11.2007 р. № 162); 6) сукупність інформації, яка міститься в базах даних, та інформаційних технологій і технічних засобів, які забезпечують її обробку (міжнародний документ від 21.05.2010 р.); 7) організаційно впорядкована сукупність документів (масивів документів) та інформаційних технологій, в тому числі з використанням технічних засобів, що реалізують інформаційні процеси та призначені для зберігання, обробки, пошуку, розповсюдження, передачі та надання інформації (Наказ МОНмолодьспорт

України від 01.10.2012 р. № 1060); 8) система, призначена для одержання, обробки, зберігання, відображення та/або реєстрації даних про стан конструкцій, систем, елементів, їх властивості та/або функціонування (Наказ Держатомрегулювання від 22.07.2015 р. № 140); 9) комплекс програмно-апаратних засобів, який використовується для автоматизації діяльності (певного суб'єкта) (Постанова Національного банку України від 14.09.2018 р. № 99); 10) автоматизована система збирання, оброблення, зберігання та захисту інформації (щодо певних суб'єктів), що формується (створюється) і використовується … для забезпечення функціонування централізованої бази даних (щодо цих суб'єктів), а також для задоволення потреб щодо автоматизації та цифровізації процесів, пов'язаних із виконанням (певних) функцій (Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2020 р. № 1343); 11) автоматизована система, яка складається з комплексу (певних об'єктів), об'єднаних в єдину інформаційну систему … з використанням технології віддаленого доступу (Постанова Кабінету Міністрів від 28.12.2020 р. № 1343); 12) інтегрований комплекс процесів, компонентів та засобів апаратного і програмного забезпечення для виконання цільової функції (Наказ Мінфіну України від 12.01.2021 р. № 5); 13) комунікаційна система …, що забезпечує отримання та пересилання інформації (Наказ Міндовкілля від 08.06.2021 р. № 369); 14) цілісність інфраструктури, організації, кадрових та технічних компонентів для збору, обробки, зберігання, передачі, відтворення, поширення, розміщення і видалення інформації (Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом від 03.07.2017 р.); 15) автоматизована система, яка складається з комплексу (певних об'єктів), об'єднаних в єдину інформаційну систему з використанням технології віддаленого доступу (Постанова Кабінету Міністрів України від 07.05.2022 р. № 562); 16) інформаційна система моніторингу реалізації (певної державної політики), що є організаційно-технічною системою, яка призначена для обробки інформації про стан виконання (запланованих) заходів, результатів моніторингу їх виконання, оцінки ефективності реалізації (певних нормативних актів), в якій реалізується технологія обробки інформації з використанням технічних і програмних засобів (Накази НА запобігання корупції від 28.06.2023 р. № 134/23 та від 14.07.2023 р. № 145/23); 17) інформаційно-комунікаційна система, яка складається з бази даних, комплексу автоматизованих робочих місць та електронних кабінетів користувачів (Постанова Кабінету Міністрів України від 27.02.2024 р. № 208); 18) інформаційно-комунікаційна система, призначена для накопичення, обліку, зберігання та захисту даних про порушення (певних) норм (Постанова Кабінету Міністрів України від 15.03.2024 р. № 301) [14].

Отже, нормативний зміст поняття «інформаційні системи» тяжіє до доволі специфічного контексту – акцентує на машинній (програмно-апаратній) складовій збору, обробки, зберігання, захисту інформації. Лише у двох з наведених актів ми бачимо доцільне, на наш погляд, поєднання таких елементів: насамперед це інформація (або її сукупність), а далі вже інформаційні технології і технічні засоби, які забезпечують здійснення різних дій з цією інформацією. Здійснюючи свою професійну діяльність, адвокати мають змогу використовувати різні інформаційні системи. Наприклад штучний інтелект узагальнює поняття «інформаційні системи для юристів», як певні спеціалізовані програмні рішення (CRM, аналітичні, документообігові), які автоматизують роботу, надають доступ до законодавства (LIGA360, ipLex), допомагають керувати клієнтами, справами (Jusnote, JuristCRM), перевіряти контрагентів (OpenDataBot), створювати документи (CamScanner) та співпрацювати (Slack, Asana).

Вище ми проаналізували нормативний аспект складових поняття «інформаційний ресурс» у раніше чинному законодавстві, позитивним аспектом якого було закріплення цього поняття на рівні законодавчого акту. Натомість поняття «інформаційні ресурси», на наш погляд, має у своєму складі більш суттєві (ключові) елементи, а саме поняття «інформація» та «ресурс», отже дослідження буде неповним, якщо не врахувати ці аспекти (див., також [11, с. 7-11], де ми аналізуємо зміст цих понять). У нормативних актах та у тлумачних словниках поняття «інформація» визначається, як: будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [12]; повідомлення про якійсь події; відомості про навколишній світ, процеси, що в ньому відбуваються – про події, ситуації, чиюсь діяльність [5, с. 270]; повідомлення про що-небудь, доведення до відома; відомості про які-небудь події, чиюсь діяльність тощо; повідомлення про щось; відомості в будь-якій формі та вигляді, на будь-яких носіях (у тому числі листування, книги, помітки, ілюстрації, фотографії, голограми, кіно-, відео-, мікрофільми, звукові записи, бази даних комп'ютерних систем або повне чи часткове відтворення їх елементів), пояснення осіб та будь-які інші публічно оголошені чи документовані відомості [6, с. 261]. Поняття ж «ресурс» визначається як: матеріальні засоби цінності, запаси, кошти, які в разі потреби можна використовувати [4, с. 1159]; запаси чого-небудь, які можна використати в разі потреби; засіб, можливість, якими можна скористатись в разі необхідності [5, с. 596; 6, с. 525]. Не маючи наразі визначення «інформаційний ресурс», закріпленого на законодавчому рівні, натомість маємо його

на рівні підзаконних актів, яке, на наш погляд, є доволі універсальним і відповідає за змістом тим тлумаченням понять «інформація», «ресурс», які ми навели вище. Так, Кабінет Міністрів України закладає розуміння «інформаційного ресурсу» як систематизованої інформації або знань, що мають цінність у певній предметній області і можуть бути використані людиною в своїй діяльності для досягнення певної мети [15]. Пристосовуючи це визначення для потреб нашого дослідження, можемо сформулювати дефініцію «інформаційні ресурси в адвокатській діяльності»: інформація, її сукупність або знання, що мають цінність в професійній діяльності адвоката для ефективного захисту прав клієнта, представництва його інтересів, консультування, складання правових документів, правового супроводження діяльності клієнта тощо.

Висновки. Отже, важливим для обрання адвокатом стратегії захисту клієнта та й загалом для ефективного представництва інтересів клієнта у різних державних, муніципальних, інших органах та перед іншими особами, а також для надання «інших видів правничої допомоги», до яких належить надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правового супроводу діяльності клієнта, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру (п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [9]), є «інформованість» адвоката, що означає «володіння інформацією, добра обізнаність про що-небудь» [6, с. 261]. У раніше чинному нормативному визначенні поняття «інформаційний ресурс», перевагою якого було його закріплення на рівні закону, акцент робився лише на «документах, що вміщуються в інформаційних системах». Таке розуміння є дещо звуженим, адже документи є лише певним носієм інформації. В основі поняття «інформаційний ресурс» має лежати саме «інформація» (або її сукупність). Документи як джерело інформації в адвокатській діяльності мають зовнішній та внутрішній аспекти походження. Для можливості отримання документів ззовні адвокати наділяються правом на адвокатський запит, що є похідним від права на інформаційний запит (складова права на інформацію). Не лише сукупність документів, але й поодинокий документ є ресурсом, що обґрунтовується подвійним змістом поняття «ресурси»: і як певних запасів (накопичення), і як можливості здійснити щось, скористатись чимось за потреби. Так само, зважаючи на цю другу складову («ресурс»), звуженням змісту поняття «інформаційний ресурс» є прив'язка у його визначенні лише до інформаційних систем. Доцільним є закріплення на рівні законодавчих актів як загального поняття «інформаційний ресурс» (у ст. 1 Закону України «Про інформацію»), так і спеціального – «інформаційні ресурси в адвокатській діяльності» (у ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). Останнім може бути запропоноване нами або вироблене науковцями у подальших дискусіях. Перспективним напрямом подальших наукових досліджень є аналіз специфіки окремих різновидів інформаційних ресурсів, що можуть задіюватись адвокатами у процесі здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги, і які пов'язані з різновидами інформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 04.02.1998 №74/98-ВР (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80/ed20160801#n19 (дата звернення: 19.12.2025).
2. Термін «Інформаційний ресурс». Термін «Інформаційні ресурси». Офіційний сайт Верховної Ради. Термінологія законодавства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/11508. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/11526 (дата звернення: 12.01.2026).
3. Про затвердження Методики визначення належності бюджетних програм до сфери інформатизації: Наказ Держкомзв'язку та інформатизації від 06.06.2003 №97 (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0512-03/ed20070209/find?text=%B2%ED%F4%EE%F0%EC%E0%F6%B3%E9%ED%E8%E9+%F0%E5%F1%F3%F0%F1#Text (дата звернення: 19.12.2025).
4. Сучасний тлумачний словник української мови: 60000 слів / уклад. Н. Кусайкіна, Ю. Цибульник / за заг ред. В. Дубічинського. Харків: «Школа», 2014. 1550 с.
5. Нечволод Л.І. Сучасний словник іншомовних слів. Харків : Торсінг плюс, 2011. 768 с.
6. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т.В. Ковальова. Харків: Фоліо, 2005. 767 с.
7. Сучасна правова енциклопедія / за заг. ред. О.В. Зайчука. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 384 с.
8. Термін «Документ». Офіційний сайт Верховної Ради. Термінологія законодавства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/7490 (дата звернення: 13.01.2026).
9. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17 (дата звернення: 19.12.2025).
10. Узагальнення дисциплінарної практики кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури щодо звернень з адвокатським запитом: Рішення Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комі-

сії адокатури №II-010/2023 від 23 лютого 2023 року. URL: https://vkdka.org/uzagalnennya-distsiplinarnoji-praktiki-kvalifikatsijno-distsiplinarnih-komisij-advokaturi-schodo-zvernen-z-advokatskim-zapitom/ (дата звернення: 19.12.2025).
11. Болокан І.В. Адвокатський запит як інформаційний ресурс. *Актуальні проблеми правової науки та правоохоронної діяльності*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 22 грудня 2025 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2025. 114 с. С. 7–11. URL: Тези (дата звернення: 12.01.2026).
12. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 19.12.2025).
13. Термін «Система». Офіційний сайт Верховної Ради. Термінологія законодавства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/27172 (дата звернення: 12.01.2026).
14. Термін «Інформаційна система». Офіційний сайт Верховної Ради. Термінологія законодавства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/11471_(дата звернення: 12.01.2026).
15. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 № 386-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80/ed20130515#n21 (дата звернення: 19.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Болокан І.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.72
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.26

БЕЗОПЛАТНА ПРАВНИЧА ДОПОМОГА ЯК ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

Веселов М.Ю.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права
Навчально-наукового юридичного інституту
Державного університету економіки і технологій
ORCID: 0000-0002-3963-2764

Пилипів Р.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри права та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківської філії Університету «Україна»
ORCID: 0000-0002-0351-5988

Рекун В.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Навчально-наукового юридичного інституту
Державного університету економіки і технологій
ORCID: 0000-0002-0126-3852

Веселов М.Ю., Пилипів Р.М., Рекун В.А. Безоплатна правнича допомога як гарантія забезпечення права на справедливий суд.

Вказується, у листопаді 1995 р. Україна приєдналась до Ради Європи. Цей факт слід визнати необхідним і важливим епізодом у посиленні позицій нашої держави як суб'єкта міжнародно-правових відносин. Але ця подія мала і ще одне важливе значення для України у позиціюванні її саме як повноправного члена сім'ї демократичних країн, – при вступі вона зобов'язалась дотримуватись своїх загальних обов'язків згідно зі Статутом Ради Європи, а саме плюралістичної демократії, верховенства права та захисту прав людини і основних свобод усіх осіб під її юрисдикцією. У статті наведено результати комплексного науково-правового аналізу безоплатної правничої допомоги як однієї з ключових інституційних гарантій забезпечення права на справедливий суд та рівний доступ до правосуддя. Актуальність дослідження обумовлена збереженням системних проблем у реалізації права на захист, високою кількістю заяв, поданих проти України до Європейського суду з прав людини, а також необхідністю подальшого вдосконалення національного механізму надання безоплатної правничої допомоги в контексті трансформації правової системи та зростання соціальної вразливості значної частини населення. На основі аналізу міжнародно-правових документів, положень Європейської конвенції з прав людини та практики Європейського суду з прав людини демонструється, що обов'язок держави забезпечувати ефективну правову допомогу не може обмежуватися виключно кримінальним провадженням, а має поширюватися й на інші види юрисдикційних процедур, у яких особа ризикує суттєвим обмеженням своїх прав і свобод. На основі статистичних даних та результатів міжнародних і національних моніторингових досліджень у статті обґрунтовується висновок про збереження негативних тенденцій у сфері дотримання права на захист та принципу рівності сторін, що підтверджує необхідність подальшого розвитку та зміцнення інституційних та процесуальних основ системи безоплатної правничої допомоги. Наукова новизна статті полягає в обґрунтуванні підходу до розуміння безоплатної правничої допомоги як системоутворюючого елемента державно-правового, насамперед адміністративно-правового, механізму забезпечення права на справедливий суд. Висновки, сформульовані у статті, створюють теоретичну основу для подальших наукових досліджень, спрямованих на підвищення ефективності системи безоплатної правничої допомоги в Україні.

Ключові слова: безоплатна правнича допомога; право на справедливий суд; доступ до правосуддя; право на захист; адміністративно-правовий механізм, правові гарантії, міжнародно-правові гарантії, практика Європейського суду з прав людини.

Veselov M.Y., Pylypiv R.M., Rekun V.A. Free legal aid as a guarantee of ensuring the right to a fair trial.

It is indicated that in November 1995, Ukraine joined the Council of Europe. This fact should be recognized as a necessary and important episode in strengthening the positions of our state as a subject of international legal relations. But this event also had another important significance for Ukraine in positioning it as a full member of the family of democratic countries - upon accession, it undertook to comply with its general obligations under the Statute of the Council of Europe, namely pluralistic democracy, the rule of law and the protection of human rights and fundamental freedoms of all persons under its jurisdiction. The article provides a comprehensive scholarly and legal analysis of free legal aid as one of the key institutional guarantees for ensuring the right to a fair trial and equal access to justice. The relevance of the study is обусловлена the persistence of systemic problems in the implementation of the right to defence, the high number of applications lodged against Ukraine before the European Court of Human Rights, as well as the need for further improvement of the national mechanism for providing free legal aid in the context of the transformation of the legal system and the growing social vulnerability of a significant part of the population. Based on the analysis of international legal instruments, the provisions of the European Convention on Human Rights and the case law of the European Court of Human Rights, it is demonstrated that the State's obligation to ensure effective legal assistance cannot be limited exclusively to criminal proceedings, but must also extend to other types of jurisdictional procedures in which an individual risks substantial restrictions of their rights and freedoms. On the basis of statistical data and the results of international and national monitoring studies, the authors substantiate the conclusion that negative trends persist in the sphere of observance of the right to defence and the principle of equality of arms, which confirms the necessity of further development and strengthening of the institutional and procedural foundations of the free legal aid system. The scientific novelty of the article lies in substantiating an approach to understanding free legal aid as a system-forming element of the state-legal, primarily administrative-law, mechanism for ensuring the right to a fair trial. The conclusions formulated in the article create a theoretical basis for further scholarly research aimed at enhancing the effectiveness of the free legal aid system in Ukraine.

Key words: free legal aid; right to a fair trial; access to justice; right to defence; administrative-law mechanism; legal guarantees; international legal guarantees; case law of the European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. У листопаді 1995 р. Україна приєдналась до Ради Європи. Цей факт слід визнати необхідним і важливим епізодом у посиленні позицій нашої держави як суб'єкта міжнародно-правових відносин. Але ця подія мала і ще одне важливе значення для України у позиціюванні її саме як повноправного члена сім'ї демократичних країн, – при вступі вона зобов'язалась дотримуватись своїх загальних обов'язків згідно зі Статутом Ради Європи, а саме плюралістичної демократії, верховенства права та захисту прав людини і основних свобод усіх осіб під її юрисдикцією. Тоді наша держава також погодилась виконати, у визначені терміни, ряд спеціальних зобов'язань, перелічених у Висновку Парламентської Асамблеї № 190 (1995 р.) [1]. Стосовно дотримання верховенства права та захисту прав людини, Парламентська Асамблея серед іншого закликала органи влади України покращити доступ до правосуддя шляхом запровадження системи безоплатної правничої допомоги (далі – БПД) у відповідності до стандартів Ради Європи та практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) [1]. У представленому у вересні 2016 р. звіті Ради Європи за результатами оцінювання системи БПД в Україні у світлі стандартів та передового досвіду Ради Європи було констатовано значні досягнення, яких вдалося вибороти за порівняно короткий проміжок часу з моменту започаткування даної системи. Голова Офісу Ради Європи в Україні М. Енберг з цього приводу тоді зазначив: *«Безоплатна правова допомога є важливим елементом чесної та ефективної системи правосуддя, що базується на захисті прав людини і верховенстві права. Це основа розширення доступу до правосуддя в межах права на справедливий суд ... І тому дуже важливим є запровадження механізмів для підвищення якості та доступності правової допомоги, гарантованої державою»* [2]. Право, гарантоване державою матиме втілення у житті кожної людини лише за умови створення для цього реальних передумов і правових механізмів. «Кожен в Україні має доступ до справедливого та ефективного судового розгляду незалежним і безстороннім судом, ефективних механізмів виконання судових рішень», – на шляху досягнення цієї стратегічної цілі й до сьогодні виникає чимало проблем, зокрема випадки порушення права на захист, права зберігати мовчання та не свідчити проти себе, надмірна тривалість проваджень в адміністративних, цивільних та кримінальних справах. Серед завдань, спрямованих на вирішення цих проблем Національна стратегія у сфері прав людини згадує про підвищення доступності БПД в державі [3].

Стан опрацювання проблематики. Показовим прикладом необхідності реального гарантування зі створенням дієвого механізму забезпечення доступу до правосуддя на професійному рівні та на безоплатній основі (як альтернатива для соціально вразливих категорій громадян є книга американської авторки Д.Л. Роуд «Доступ до правосуддя» (2004 р.). Наведена книга – це критичне дослідження проблеми нерівного доступу до правосуддя в США, яка існує попри закріплену на державному рівні декларацію «*Equal Justice Under Law*» (з англійської мови на українську це можна перекласти як «*рівність усіх перед правосуддям*», «*рівний доступ до правосуддя для всіх*», «*справедливе правосуддя на засадах рівності*»). Авторка наглядно демонструє різницю між номінальним декларуванням права та його реальним забезпеченням, стверджує, що хоча юридичні права формально гарантовані, на практиці значна частина населення – особливо малозабезпечені верстви – фактично позбавлені реальної можливості їх захистити через високу вартість юридичної допомоги, недоступність адвокатів або недостатню якість представництва. Відома правозахисниця не лише ставить діагноз проблемі, але й пропонує конкретні напрями реформ: від розширення доступу до юридичної допомоги (навіть для цивільних справ), до залучення небайдужих адвокатів, альтернативних моделей обслуговування (не лише класичного адвокатства), а також системної координації між громадськими, державними та професійними структурами [4]. Інший американський дослідник Р. Рубінсон у публікації під назвою «Теорія доступу до правосуддя» (2005 р.) подібно до попередньої авторки також стверджував, що юридичні інститути протягом усього XX ст. не виконували свого обов'язку щодо забезпечення справедливості для всіх – переважна більшість приватних і публічних ресурсів вирішення спорів (адвокати, експерти, судді, адміністративний апарат) спрямовувалися на вирішення суперечок за участю заможних осіб та організацій. Попри те, що переважна більшість спорів стосується малозабезпечених верств населення, для яких ставки у таких правових спорах виявляються значно вищими (наприклад, виселення з єдиного доступного житла, втрата мінімальних соціальних виплат, ризик голоду, добробут дітей), оскільки йдеться про вітальні потреби першої необхідності. Ця вада є структурною, оскільки, на думку вченого, ідеал рівного доступу до правосуддя та справедливого його здійснення несумісний із соціальними реаліями, у яких створюється постійна криза легітимності правових інститутів і верховенства права [5].

У своїй дисертації А. Джуська робить слушний висновок: «Конституційне право людини на професійну правничу допомогу має дуалістичну правову природу: по-перше, є основним (фундаментальним), невід'ємним правом кожного, що становить сукупність правових можливостей фізичної особи як учасника правовідносин, з метою досягнення поставлених юридичних цілей, а, по-друге, воно виступає як ключова конституційна гарантія для забезпечення інших прав людини (у тому числі й права на справедливий суд)» [6, с. 224]. Деякі наші співвітчизники (І. Козьяков та О. Говоруха, Н. Ільків і С. Романцова) зазначають, що шляхом поділу БПД на два види «законодавець диференціює поняття «доступ до права» (англ. *access to law*) та «доступ до правосуддя» (англ. *access to justice*) як правові категорії, що є різними як за своєю формою та змістом, так і за способом реалізації [7; 8]. Водночас обидва види вимагають ефективного правового механізму забезпечення і захисту. Норми, які урегульовують ці питання одночасно містяться у кількох галузях права, хоча переважна частина, яка безпосередньо стосується організації та процедури надання БПД містить саме адміністративне право. Попри значні зрушення у забезпеченності та доступності в Україні БПД, ця тематика не втрачає актуальності для наукового аналізу.

Метою статті є науково-правове обґрунтування безоплатної правничої допомоги як системоутворюючої правової гарантії забезпечення права на справедливий суд і рівного доступу до правосуддя, з урахуванням міжнародних стандартів, практики ЄСПЛ та критичного осмислення сучасних проблем правозастосування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні норми закріплюють право та визначають основні гарантії людини на справедливе правосуддя і рівний доступ до ефективного захисту. Загальна декларація прав людини (1948 р.) гарантує людині право на ефективне судове поновлення у правах (ст. 8), забезпечення «усіх можливостей для захисту» від кримінального переслідування. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.) прямо гарантує кожній особі при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення право «мати призначеного їй захисника... і скористатися цією можливістю безоплатно, якщо у неї немає достатніх коштів для оплати» [9; 10].

Положення Європейської конвенції з прав людини (1950 р.) (далі – Конвенція) щодо права на правничу допомогу (п. 3 (с) ст. 6) [11] застосовуються, перш за все, до захисту від переслідування у кримінальних правопорушеннях. З цього приводу А. Паскар, посилаючись на раніше висловлену позицію М. де Сальвіа, наголошує: «*особливою проблемою є надання БПД у цивільних справах, оскільки Конвенція не містить такої вимоги. У цьому плані фатальним було рішення у справі Airey v Ireland, де Суд визнав, що п. 3 (с) ст. 6 Конвенції має застосовуватися лише у кримінальному провадженні*» [12]. Однак варто звернути увагу на ті рішення ЄСПЛ, у яких Високий Суд справедливо наголошує,

що гарантування справедливого судового розгляду за подібних обставин (включаючи право на БПД, – *прим. автор.*) має бути забезпечено і тим особам, які притягаються до інших видів юридичної відповідальності, зокрема дисциплінарної (наприклад, рішення ЄСПЛ у справі Енгель та інші проти Нідерландів (*Engel and Others v. The Netherlands*), 1976 р. [13]; рішення ЄСПЛ у справі Езех та Коннорс проти Сполученого Королівства (*Ezeh and Connors v. The United Kingdom*), 2003 р. [14]).

Практика ЄСПЛ містить чимало прикладів, у яких Високий Суд визначає критерії, за яких особі має надаватися гарантована Концепцією правнича допомога. Так, у рішенні ЄСПЛ Бенхем проти Сполученого Королівства (*Benham v. The United Kingdom*) 1996 р. суд підкреслює, що коли на карту поставлено позбавлення волі або інші серйозні наслідки, «інтереси правосуддя» зазвичай вимагають надання правничої допомоги (призначення захисника): «*З огляду на суворість покарання, яке загрожує заявнику, та складність застосовного законодавства, Суд вважає, що інтереси правосуддя вимагали, щоб пан Бенхем, аби отримати справедливий розгляд справи, мав скористатися безкоштовним юридичним представництвом під час провадження в магістраті. Таким чином, мало місце порушення п.п. 1 та 3 (с) ст. 6 Конвенції, взятих разом*» [15]. Таким чином, міжнародне право, визначаючи міжнародно-правові гарантії для рівного доступу до справедливого суду, лише окреслює бажані стандарти, втілення яких зрештою залежить від правових механізмів кожної держави, яка ратифікувала відповідні міжнародно-правові акти.

Говорячи про стан дотримання Україною міжнародних стандартів прав і свобод людини, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у 2008 р. (на той час – Н. Карпачова. – *Прим. автор.*) звернула увагу на те, що правова допомога є важливим питанням для вразливих людей, причому не лише у кримінальних, а й у цивільних та адміністративних справах. Через відсутність такої допомоги сьогодні найбідніші групи населення не можуть захистити свої права [16]. Вже 10 років по тому (у 2018 р.) М. Хаустова та А. Шевцов на підставі власних досліджень і досліджень інших вчених наголошували, що Україна залишається серед лідерів за кількістю звернень проти неї до ЄСПЛ. Значна кількість рішень, що ухвалюється цією міжнародною судовою інстанцією, засвідчує недосконалість забезпечення в Україні права на судовий захист і, зокрема, права на правничу допомогу [17, с. 45-46].

Оцінювання, проведене в Україні 10 років тому представниками Ради Європи (у лютому-червні 2016 р.), включало аналіз нормативно-правової бази, структури, організації та функціонування української системи надання безоплатної вторинної правничої допомоги (далі – БВПД) у кримінальних справах та у випадках адміністративного затримання й арешту. Зокрема, дослідження охопило такі аспекти як доступ до правничої допомоги, порядок призначення та заміни адвокатів, забезпечення якості й відповідні контрольні механізми, оплату послуг адвокатів, незалежність органів, відповідальних за БПД тощо [18]. Втім і надалі система БПД як одна з гарантій та умов рівного доступу всіх осіб до правосуддя потребує подальшого вдосконалення правової бази і стратегій розвитку, а так само ведення постійного моніторингу практики правозастосування у цій сфері. Як окремий приклад, який має пряме відношення до проблем забезпечення ефективного надання правничої допомоги можна навести таку інформацію: в Україні кількість порушень професійних привілеїв адвокатів, включаючи право на інформацію та право на оскарження, щороку зростає через ненадання необхідної відповіді на адвокатський запит. Судова практика показує, що відповідь надається лише на кожен четвертий адвокатський запит [19].

За результатами більш сучасного аналізу порушень права на справедливий суд – за перше півріччя 2024 р., Моніторингова місія IAC ISHR констатувала порушення права на захист у 34% засідань (проваджень в межах національного судочинства). У співвідношенні зареєстрованих порушень відносно загальної кількості судових засідань (проваджень) зазначені порушення (право на захист) становили 21 % (умовно кожне п’яте засідання). Порівнюючи дані першого півріччя 2024 р. зі статистикою за 2020 р. (у лютому 2022 р. моніторинг дотримання права на справедливий суд в Україні було призупинено у зв’язку з повномасштабним вторгнення збройних сил російської федерації в Україну), спостерігачі IAC ISHR прийшли до висновку про те, що частина негативних тенденцій даного виду порушень продовжують займати значну долю порушень права на справедливий суд в контексті статей 3 – 6 ЄКПЛ [20]. У контексті аналізу порушень цього, умовно кажучи «загального» права (на справедливий суд) за перше півріччя 2025 р., порушення права на захист фахівцями IAC ISHR розглядається як складова порушень рівності сторін [21].

Вчені небезпідставно звертають увагу, що за міжнародно-правовою концепцією доступ до суду є не лише правом кожного, а й виступає ще неодмінною передумовою реалізації «загального» права на справедливий суд, підкреслюючи поряд з цим, що вказане право не може бути ефективно реалізовано без забезпечення з боку держави права на правничу допомогу. Так В. Ісакова каже: «*Посилання на обов’язок держави забезпечити особі реальний, а не формальний доступ до суду, що містяться в низці міжнародно-правових документів, рішень ЄСПЛ тощо, зокрема передбачає і*

необхідність реальної реалізації права на правничу допомогу. У той же час відсутність ефективної системи правничої допомоги, зокрема безоплатної для малозабезпечених, істотно перешкоджає доступу до правосуддя» [22, с. 404]. Як гарантію права на справедливий суд розглядає його і ЄСПЛ. Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Яременко проти України» (2008 р.) порушення пп. «с» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ було констатоване: у зв'язку з тим, що у справі про вбивство водія таксі, рішення національної судової системи про визнання заявника винним у вчиненні злочину ґрунтувалося головним чином на його зізнанні, яке орган досудового розслідування дістав за відсутності захисника. Фактично висновок про неналежну якість наданої правової допомоги послужив підставою для висновку ЄСПЛ про порушення права на справедливий суд [23]. В одній з публікацій судді-науковця П. Гавалешка на прикладі адміністративного судочинства зазначено, що забезпечення реалізації права особи на БВПД сьогодні є запорукою дотримання не лише основних засад здійснення судочинства, але й реалізація права особи на справедливий суд та ефективний засіб правового захисту [24, с. 220-221]. Подібних висновків доходили й інші вітчизняні вчені, наприклад, В. Теремецький, Є. Дуліба, Ю. Градиська (в межах адміністративного судочинства) [25, с. 226]; І. Хондогій (в межах кримінального судочинства) [26].

Висновки. Проведене дослідження переконливо доводить, що БПД виступає не допоміжним, а системоутворюючим елементом механізму забезпечення права на справедливий суд і рівного доступу до правосуддя. Забезпечення реалізації права на правничу допомогу, включаючи у першу чергу її безоплатний, а відповідно рівний і доступний для всіх категорій фізичних осіб формат, має розглядатися як структурна система – державно-правовий механізм. Враховуючи, що переважна більшість відносин щодо організації та забезпечення права на обидва види БПД має адміністративно-правовий характер, на перспективу (для подальших наукових розвідок у цьому напрямку) слід визначитися з елементами саме адміністративно-правового механізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною: Резолюція 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи, Міжнародний документ від 05.10.2005 № 1466(2005). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_611/conv#Text (дата звернення: 02.12.2025).
2. Рада Європи надала оцінку системі безоплатної правової допомоги в Україні: висновки та рекомендації. Безоплатна правнича допомога. Новини: 19.09.2016. URL: https://legalaid.gov.ua/novyny/rada-yevropy-nadala-otsinku-systemi-bezoplatnoyi-pravovoyi-dopomogy-v-ukrayini-vysnovky-ta-rekomendatsiyi-2/ (дата звернення: 02.12.2025).
3. Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України; Стратегія від 24.03.2021 р. № 119/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#n120 (дата звернення: 28.12.2025).
4. Rhode, D.L. (2004). *Access to Justice*. Oxford University Press. 241 p. URL: https://surl.li/syrocs.
5. Rubinson, R. (2005). A theory of access to justice. *The Journal of the Legal Profession, 29*, 89–156.
6. Джуська А.В. Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні: дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2018. 271 с.
7. Козьяков І., Говоруха О. Актуальні питання реалізації принципів надання безоплатної правової допомоги. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2018. № 1(17). С. 107–116. URL: http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/1-2018/koziakov_govoruha.pdf (дата звернення: 27.12.2025).
8. Ільків Н.В., Романцова С.В. Перспективи впровадження стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги в цивільному та кримінальному процесі: національний та європейський досвід. *Challenges of legal science and education: an experience of EU countries and introduction in Ukraine* : Collective monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2020. С. 190–205. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-007-0-11.
9. Загальна декларація прав людини: Декларація ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015/conv#Text (дата звернення: 28.12.2025).
10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт ООН від 16.12.1966 р. Ратифікований від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043/conv#o72 (дата звернення: 28.12.2025).
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Конвенція Ради Європи, Протокол від 04.11.1950. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 25.11.2025).

12. Paskar A. Legal aid in the context of ensuring access to justice. *Bulletin of the High Qualification Commission of Judges of Ukraine*. 2014. URL: https://www.vkksu.gov.ua/page/legal-aid-context-ensuring-access-justice (дата звернення: 04.12.2025).
13. European Court of Human Rights. (8 June 1976). Case of Engel and others v. the Netherlands. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57479 (дата звернення: 07.11.2025).
14. Ezeh and Connors v. The United Kingdom. (2003). *Applications Nos. 39665/98 and 40086/98*. Grand Chamber Judgment of 9 October 2003. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61333 (дата звернення: 04.12.2025).
15. Benham v. United Kingdom, App. No. 19380/92 (Eur. Ct. H.R. June 10, 1996). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57990 (дата звернення: 04.12.2025).
16. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової на представленні у Верховній Раді України Спеціальної доповіді «Стан дотримання дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини»: Доповідь від 10.12.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001715-08#Text (дата звернення: 02.12.2025).
17. Хаустова М.Г., Шевцов А.А. Право на безоплатну правову допомогу як елемент принципу доступності правосуддя в умовах глобалізаційних процесів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 45–48. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/2_2018.pdf.
18. Рада Європи надала оцінку системі безоплатної правової допомоги в Україні: висновки та рекомендації. *Безоплатна правнича допомога*. Новини: 19.09.2016. URL: https://legalaid.gov.ua/novyny/rada-yevropy-nadala-otsinku-systemi-bezoplatnoyi-pravovoyi-dopomogy-v-ukrayini-vysnovky-ta-rekomendatsiyi-2/ (дата звернення: 02.12.2025).
19. Pohosian, M.A., Horodetska, M.S., Veselov, M.Y., Pylypenko, D.O., Banchuk-Petrosova, O.V. (2021). The Role of a Lawyer's Request as a Means of Legal Communication in the Field of Human Rights Advocacy. Cuestiones Políticas, 39/70: 465–484. DOI: https://doi.org/10.46398/cuestpol.3970.28.
20. Аналіз порушень права на справедливий суд за перше півріччя 2024 року. IAC ISHR. URL: https://surl.li/yubmyr (дата звернення: 03.12.2025).
21. Аналіз порушень права на справедливий суд за перше півріччя 2025 року. IAC ISHR. URL: https://surl.li/wwbqvh (дата звернення: 03.12.2025).
22. Ісакова В.М. Право на правову допомогу як елемент принципу доступності правосуддя. *Форум права*. 2012. № 4. С. 404–410. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_67.
23. Рішення ЄСПЛ у справі «Яременко проти України» від 12 червня 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/974-405.
24. Гавалешко П.С. Проблеми реалізації вимог ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при апеляційному розгляді справ про адміністративні правопорушення. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 141–145. DOI: 10.36695/2219-5521.1.2021.25.
25. Теремецький В., Дуліба Є., Градиська Ю. Деякі питання надання безоплатної вторинної правової допомоги в адміністративному судочинстві. *Приватне право і підприємництво*. 2023, Вип. 23. С. 220–227. DOI: https://doi.org/10.32849/2409-9201.2023.23.36.
26. Хондогій І.В. Система безоплатної правової допомоги як реалізація конституційного права громадян України на професійну правничу. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 2. С. 138–146. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/155.

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Веселов М.Ю., Пилипів Р.М., Рекун В.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.965.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.27

ДЕЯКІ СПОСОБИ УНИКНЕННЯ КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА

Заборовський В.В.,
професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-5845-7535

Манзюк В.В.,
професор, кандидат юридичних наук,
професор кафедри господарського права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0003-2133-1573

Заборовський В.В., Манзюк В.В. Деякі способи уникнення конфлікту інтересів в професійній діяльності адвоката.

Вказується, незважаючи на багатогранність видів професійної діяльності адвоката та можливість існування різноманітних ситуацій, які б вказували на конфлікт інтересів в аспекті здійснення адвокатської діяльності, найпоширенішими випадками існування таких конфліктів є представництво двох клієнтів, інтереси яких є суперечливими.

Дана стаття присвячена теоретико-прикладному дослідженню сутності конфліктів інтересів в професійній діяльності адвоката насамперед через призму розкриття можливих способів уникнення та попередження таких конфліктів інтересів. У статті розкриваються різноманітні позиції науковців щодо можливості надання професійної правничої допомоги в умовах реального або потенційного конфлікту інтересів.

В межах даного дослідження було проаналізовано й досвід зарубіжних країн щодо винятків із загальної заборони представництва інтересів клієнтів в умовах існування конфлікту інтересів.

Аргументується позиція, за якою у разі відсутності згоди клієнтів адвоката на таке представництво, або ж якщо адвокат усвідомлює, що він не зможе належним чином надати правову допомогу на засадах абсолютної незалежності кожному з клієнтів (за умови наявності між ними конфлікту інтересів), адвокат повинен відмовитись від прийняття доручення, а за умови надання ним вже такої допомоги, припинити її здійснення.

Основна увагу акцентується на сутності згоди (погодження) клієнтів та адвоката щодо надання правничої допомоги за таких умов. Робиться висновок, що представництво адвокатом інтересів клієнтів, за умови наявності конфлікту інтересів або потенційного ризику його виникнення є можливим лише за умови добровільної згоди на це всіх клієнтів, яких може зачіпати такий конфлікт інтересів та за умови, що адвокат в контексті здійснення своєї професійної діяльності може нівелювати негативні наслідки від здійснення такої своєї діяльності.

В даній статті значного застосування набули і загальнонаукові методи (аналізу та синтезу), і методи, що характерні для правової науки. Саме дослідження здійснювалося із застосуванням, зокрема, формально-догматичного методу та порівняльно-правового методу.

Ключові слова: адвокат; професійна правнича допомога; адвокатська діяльність; конфлікт інтересів; принцип уникнення конфлікту інтересів; потенційний конфлікт інтересів; незалежність адвоката.

Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V. A some ways to avoid a conflict of interest in the professional activity of a lawyer.

It is indicated that, despite the multifaceted types of professional activities of a lawyer and the possibility of the existence of various situations that would indicate a conflict of interest in the aspect of carrying out legal activities, the most common cases of the existence of such conflicts are the representation of two clients whose interests are contradictory.

This article is devoted to the theoretical and applied research of the essence of conflicts of interests in the professional activity of a lawyer, primarily through the prism of revealing possible ways to avoid and prevent such conflicts of interests. The article reveals various positions of scientists regarding the possibility of providing professional legal assistance in conditions of real or potential conflict of interests.

The experience of foreign countries regarding exceptions to the general ban on representation of clients' interests in the presence of a conflict of interests was also analyzed within the scope of this study.

The position is argued, according to which, in the absence of the lawyer's client's consent to such representation, or if the lawyer realizes that he will not be able to properly provide legal assistance on the basis of absolute independence to each of the clients (provided there is a conflict of interest between them), the lawyer must refuse from accepting the assignment, and on the condition that he already provides such assistance, to stop its implementation.

The focus is on the essence of the consent (agreement) of the clients and the lawyer regarding the provision of legal assistance under such conditions. It is concluded that the representation of the interests of clients by a lawyer, provided there is a conflict of interest or a potential risk of its occurrence, is possible only on the condition of the voluntary consent of all clients who may be affected by such a conflict of interests and on the condition that the lawyer in the context of carrying out his professional activity can to eliminate the negative consequences of carrying out such activities.

In this article, both general scientific methods (analysis and synthesis) and methods specific to legal science have gained significant application. The research itself was carried out using, in particular, the formal-dogmatic method and the comparative-legal method.

Key words: lawyer; professional legal assistance; advocacy; conflict of interests; the principle of avoiding conflict of interests; potential conflict of interest; independence of the lawyer.

Постановка проблеми. Правова природа конфліктів інтересів в контексті здійснення професійної діяльності адвоката, зокрема, питання щодо їх уникнення та попередження неодноразово були предметом нашого наукового пошуку [1; 2; 3; 4; 5]. Без сумніву, незважаючи на багатогранність видів професійної діяльності адвоката та можливість існування різноманітних ситуацій, які б вказували на конфлікт інтересів в аспекті здійснення адвокатської діяльності, найпоширенішими випадками існування таких конфліктів є представництво двох клієнтів, інтереси яких є суперечливими. Актуальність даного дослідження насамперед проявляється в тому, що враховуючи, з одного боку, значну кількість ситуацій, при яких може виникнути та існувати конфлікт інтересів у професійній діяльності адвоката, а з іншого – негативні наслідки і для адвоката, і клієнта, які пов'язані з такими конфліктами, одним з найважливіших питань в даній сфері є розкриття сутності способів уникнення конфліктів інтересів в адвокатській діяльності та зменшення їх негативних наслідків. Почуття обов'язку адвоката та його етика, як слушно зазначає Ч.П. Кіндреган, повинні спонукати його уникати конфліктних ситуацій або відмовлятися від здійснення діяльності, коли така ситуація розвивається. Крім цього, науковець слушно зазначає, що існують різні рішення для адвоката, коли він перебуває у ситуації конфлікту інтересів [6, с. 434].

Без сумніву, за загальним правилом, найбільш ефективним, найчастіше застосовуваним способом уникнення конфлікту інтересів є відмова адвоката від здійснення представництва, надання захисту чи інших видів правової допомоги. В той же час дотримання принципу уникнення конфлікту інтересів можливе не тільки шляхом відмови адвоката від здійснення адвокатської діяльності, а може бути реалізоване й іншими способами.

Аналіз наукових публікацій. Правова природа конфліктів інтересів в професійній діяльності адвоката, зокрема, щодо способів їх уникнення була предметом досліджень ряду науковців. Серед вчених, які досліджували окремі аспекти даної проблеми доцільно виокремити праці А.М. Бірюкової, С.О. Іваницького, Ч.П. Кіндреган, К. Рост, К.М. Северин, Е. Суні та інших.

Метою даної статті є комплексне теоретико-прикладне дослідження сутності конфлікту інтересів, які можуть виникати в аспекті здійснення професійної діяльності адвоката, зокрема, що стосується можливих способів уникнення та попередження таких конфліктів інтересів. Основними **завданнями** автори ставлять перед собою: проаналізувати як законодавче регулювання, так і позиції науковців щодо можливості надання професійної правничої допомоги в умовах реального або потенційного конфлікту інтересів (зокрема, що стосується сутності згоди (погодження) клієнтів та адвоката щодо надання правничої допомоги за таких умов); дослідити винятки із загальної заборони представництва інтересів клієнтів в умовах існування конфлікту інтересів за законодавством зарубіжних країн тощо.

Виклад основного матеріалу. Дослідження нормативно правового регулювання уникнення конфлікту інтересів в Україні дає можливість погодитись з твердженням А.М. Бірюкової, згідно з яким на рівні профільного Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та Правил адвокатської етики існують різні стратегії регулювання конфлікту інтересів, а саме на законодавчому рівні шляхом встановлення абсолютної заборони щодо надання правової допомоги в ситуації конфлікту, тоді як на корпоративному – управління конфліктом шляхом визначення передумов

надання правової допомоги в ситуації конфлікту [7, с. 52]. Так, ст. 9 Правил адвокатської етики вказує на можливість отримання письмового погодження від клієнтів, інтереси яких є взаємно суперечливими (можуть стати суперечливими) щодо одночасного їх представництва або захисту. Ця ж стаття передбачає необхідність отримання такого ж письмового погодження і від клієнта, якому він надавав правову допомогу (отримав від нього певну конфіденційну інформацію) і нового клієнта, якщо інтереси між такими клієнтами є пов'язаними. Отримання письмового погодження є обов'язковим і у разі, якщо інтереси клієнта суперечать особистим інтересам адвоката. Взагалі існування таких винятків із загальної заборони представництва інтересів клієнтів в умовах існування конфлікту інтересів може бути зумовлено різними причинами (зокрема, недостатність часу, рівень досвіду адвоката, довірчі відносини між адвокатом і клієнтом) [8, с. 144], в той же час, адвокат повинен чітко усвідомлювати підвищений рівень ризику надання некваліфікованої правової допомоги клієнту, а отже, можливість притягнення його до відповідальності.

Все це вказує на необхідність більш детального дослідження правової природи вказаної згоди (погодження) клієнтів та практику її застосування за законодавством зарубіжних країн. У висновку щодо проекту Закону про внесення змін до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» експерти Ради Європи звертаючи увагу на те, що конфлікт інтересів – небезпечна ситуація, що здатна завдати шкоди інтересам клієнта та незалежності адвоката, все ж допускають можливість спільного уповноваження клієнтами, інтереси яких є взаємно суперечливі або вірогідно можуть стати такими, одного адвоката на представництво їх інтересів. Проте навіть у таких ситуаціях адвокат повинен винайти рішення, яке б дозволяло уникати конфлікту інтересів та мають бути вельми важливі причини для здійснення професійної діяльності адвоката, яка б наражала на реальний чи можливий конфлікт інтересів з одним чи декількома клієнтами [9]. Крім цього, вказані експерти звертають увагу на те, що деякі юрисдикції передбачають певну свободу розсуду клієнта щодо надання дозволу на залучення адвоката в ситуаціях, де цілком можливий конфлікт інтересів, але можливість надання такого дозволу має бути чітко регламентована та мають бути певні обмеження для адвоката щодо здійснення такої діяльності.

Зокрема, положення Модельної статті про Конфлікту інтересів, що прийнята Радою адвокатських та правових товариств Європи [10], передбачають, що адвокат може надавати правову допомогу або діяти від імені двох або більше клієнтів у ситуаціях конфлікту інтересів або потенційний конфлікт інтересів, лише якщо:

– різні клієнти мають спільні інтереси щодо цього питання; і

– клієнти дали свою інформовану згоду; і

– обов'язок конфіденційності не піддається ризику; і

– адвокат вважає, що конфлікт інтересів чи потенційний конфлікт інтересів не заважатиме йому діяти в інтересах усіх клієнтів.

Майже аналогічними є положення, що стосуються професійної діяльності англійських солісіторів [11]. З можливості надання правової допомоги в умовах конфлікту інтересів виходить і німецький законодавець (клієнти, залучені до справи, що представляє собою конфлікт інтересів, чітко висловили свою згоду на представництво адвокатом своїх інтересів після надання їм всебічної інформації (і надання інформації, і отримання згоди повинно бути у письмовій формі) і, коли таке представництво не порушує інтереси здійснення правосуддя – параграф 3 Правил професійної діяльності Німеччини [12]). Взагалі така можливість передбачена законодавством більшості європейських країн.

Приділяє увагу можливості представництва адвокатом інтересів клієнтів, в умовах існування конфлікту між ними й законодавець США. Так, п. 1.7. Типових правил поведінки [13] американських адвокатів надає можливість адвокату представляти інтереси клієнтів за умови якщо: адвокат обґрунтовано вважає, що він зможе забезпечити компетентне та сумлінне представництво кожному клієнту; представництво не заборонено законом; представництво не передбачає пред'явлення позову одним клієнтом до іншого клієнта, якого представляє адвокат, під час того самого судового розгляду або іншого провадження у суді; та кожен постраждалий клієнт дає інформовану згоду, викладену у письмовій формі [14].

Необхідність одержання вищевказаної інформованої згоди пов'язана з тим, щоб кожен клієнт адвоката знав про відповідні обставини та про важливі та обґрунтовано передбачувані наслідки, як конфлікт інтересів може негативно повипливати на нього. ЇЇ спрямоване на якомога зменшення побоювання клієнта, що адвокат буде вести справу цього клієнта менш ефективно з поваги до іншого клієнта. В такій ситуації адвокат повинен врахувати можливість виникнення суперечностей в інтересах його клієнтів, і за умови їх виникнення – чи буде це суттєво впливати на незалежне професійне судження адвоката при розгляді альтернативних варіантів дій відносно таких клієнтів [15].

Одним із проблемних питань укладення даної інформованої згоди є і можливість її укладення на майбутнє. В даному випадку ми повною мірою поділяємо позицію, яка закріплена в Узагальнення дисциплінарної практики кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури щодо конфлікту інтересів № Х-017/2019 [16], згідно з якою письмова згода, яка в окремих випадках повинна бути отримана від клієнтів, констатує відсутність конфлікту інтересів станом на певну дату і не може гарантувати відсутність такого конфлікту у майбутньому. Це зумовлено тим, що за певних обставин адвокат може заздалегідь отримати згоду клієнта на представництво за умови конфліктів, які можуть виникнути в майбутньому, однак ефективність такої згоди, як правило, визначається ступенем усвідомленого розуміння клієнтом тих ризиків, які породжує згода [17]. Тож, якщо згода є загальною та безстроковою, то вона, як правило, буде неефективною, оскільки не є достатньо ймовірним, що клієнт зрозумів всі можливі ризики [18]. Вкрай важливим, як слушно зазначає А.М. Бірюкова, є обов'язок адвоката під час отримання відповідної письмової згоди клієнтів не тільки повідомити їх про конфлікт інтересів, але й пересвідчитись у тому, що кожен із них розуміє суть суперечностей, усвідомлює ризики, які випливають із одночасного захисту таких суперечливих інтересів одним адвокатом, а також роз'яснити шляхи нівелювання таких ризиків [7, с. 52].

В той же час, представництво адвокатом інтересів клієнтів, за умови наявності конфлікту інтересів або потенційного ризику його виникнення є можливим лише за умови добровільної згоди на це всіх клієнтів, яких може зачіпати такий конфлікт інтересів та за умови, що адвокат в контексті здійснення своєї професійної діяльності може нівелювати негативні наслідки від здійснення такої своєї діяльності.

У разі відсутності згоди клієнтів адвоката на таке представництво, або ж якщо адвокат усвідомлює, що він не зможе належним чином надати правову допомогу на засадах абсолютної незалежності кожному з клієнтів (за умови наявності між ними конфлікту інтересів), адвокат повинен відмовитись від прийняття доручення, а за умови надання ним вже такої допомоги, припинити її здійснення. Як слушно зазначається в Хартії основних принципів європейської адвокатської професії (п. 3.2) [18] адвокат не може консультувати, представляти інтереси або діяти від імені двох чи більше клієнтів з одного й того ж питання у разі наявності або суттєвого ризику виникнення конфлікту між інтересами цих клієнтів та повинен припинити дії в інтересах таких осіб (зокрема, коли існує ризик порушення конфіденційності або загроза незалежності адвоката). Крім цього, адвокат повинен утриматися від представництва, захисту чи надання інших видів правової допомоги новому клієнту, якщо є ризик розголошення інформації отриманої від попереднього клієнта, в тому числі якщо це здатне надати такому новому клієнтові неналежну вигоду.

Дані положення Хартії заслуговують на увагу, оскільки можливість отримання будь-яким із клієнтів невиправданої переваги перед іншим (зокрема, через володіння адвокатом конфіденційної інформації щодо нього), не відповідає принципу абсолютної незалежності адвоката, тож явно не відповідає стандартам адвокатської діяльності в цілому.

Враховуючи особливу правову природу конфлікту інтересів в контексті здійснення адвокатської діяльності і, зокрема, той факт, що в більшості випадків про конфлікт інтересів (або ж насамперед про потенційну можливість його виникнення) відомо саме адвокату, то й рішення про надання правової допомоги (чи її продовження) повинно прийматися саме ним. Саме адвокат повинен впевнитись, що відсутній конфлікт інтересів та вирішити питання про можливість здійснення адвокатської діяльності [19], або ж переконавшись, що такий конфлікт є наявним – в односторонньому порядку припинити надання правової допомоги (за загальним правилом) [20].

Здійснюючи свою професійну діяльність, адвокат повинен пам'ятати, що одним із основоположних принципів її здійснення є саме уникнення конфлікту інтересів. А томе перед прийняттям доручення від клієнта (щодо якого існує перспектива виникнення конфлікту інтересів), адвокат повинен вирішити для себе питання, чи не краще відразу відмовитись від такого доручення, не допускаючи можливості виникнення негативних наслідків для клієнта. В іншому разі (неможливості врегулювання конфлікту інтересів), адвокат в подальшому зобов'язаний припинити надання правової допомоги, що може мати суттєві негативні наслідки насамперед для клієнта (зокрема, витрати часу і коштів для пошуку нового адвоката). Незадоволення клієнта, на жаль, в багатьох випадках трансформується в ініціювання питання про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності, внаслідок чого знижується авторитет адвокатури в цілому.

Висновки. Без будь-якого сумніву, найбільш ефективним та таким, що має найширше застосування способом уникнення конфлікту інтересів є саме відмова адвоката від здійснення представництва, надання захисту чи інших видів правової допомоги в умовах реального або потенційного конфлікту інтересів.

В той же час, адвокат повинен враховувати те, що наявність самого конфлікту інтересів (або можливості його виникнення), ще не означає, що адвокат в обов'язковому порядку повинен припинити надання правничої допомоги. Як український законодавець, так і законодавці багатьох

зарубіжних країн передбачають деякі винятки із загальної заборони представництва інтересів клієнтів в умовах існування конфлікту інтересів.

Представництво адвокатом інтересів клієнтів, за умови наявності конфлікту інтересів або потенційного ризику його виникнення є можливим лише за умови добровільної згоди на це всіх клієнтів, яких може зачіпати такий конфлікт інтересів та за умови, що адвокат в контексті здійснення своєї професійної діяльності може нівелювати негативні наслідки від здійснення такої своєї діяльності. Адвокат повинен чітко усвідомлювати підвищений рівень ризику надання некваліфікованої правової допомоги клієнту, а отже, можливість притягнення його до відповідальності, оскільки незадоволення клієнта в багатьох випадках трансформується, зокрема, в ініціювання питання про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності, внаслідок чого знижується авторитет адвокатури в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заборовський В.В. Сутність конфлікту інтересів в професійній діяльності адвоката. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 3. С. 243–248. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.03.45.
2. Заборовський В.В. Деякі види конфліктів інтересів в професійній діяльності адвоката. *Modern Trends in the Development of Science and Technology:* proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference(Debrecen (Hungary), 12-13 September 2022). Debrecen, 2022. С. 135–139. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/bitstreams/56057dba-5ee2-4954-a7bc-ded91fdb70e4/download.
3. Заборовський В.В. Деякі аспекти розуміння сутності конфлікту інтересів в адвокатській діяльності. *Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16 груд. 2021 р.). Харків: Право, 2021. С. 98–100. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/6da94950-f0eb-4023-8d59-92a02b9826db.
4. Заборовський В.В. Особливості визначення конфлікту інтересів у відносинах адвоката з клієнтом – юридичною особою. *Закарпатські правові читання. Трансформація національних правових систем країн Центральної та Східної Європи в умовах сучасних викликів*: матеріали XIV міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 28-29 квітня 2022 р.). Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 179–181. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/8a5b4dd1-e894-47dc-9a9b-504bb2f8ff86.
5. Заборовський В.В. Можливі види конфліктів інтересів в адвокатській діяльності та критерії їх класифікації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 73. Ч. 2. С. 182–187. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.57.
6. Kindregan Ch.P. Conflict of Interest and the Lawyer in Civil Procedure. *Valparaiso University Law Review.* 1976. Vol. 10, Issue 3. P. 423–452. URL: https://scholar.valpo.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1694&context=vulr.
7. Бірюкова А. М. Конфлікт інтересів в адвокатській діяльності в умовах глобалізації. *Юридичний бюлетень*. 2017. № 5. С. 48-54.
8. Северин К. М. Дослідження принципу уникнення конфлікту інтересів при здійсненні адвокатської діяльності. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету: Серія: Прав*о. 2015. Вип. 35. Ч. 1. Т. 3. С. 142-147. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/ server/api/core/bitstreams/db19c40e-34d0-4054-8b16-c83ad7e8077f/content.
9. Висновок щодо проекту Закону про внесення змін до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та інших пов'язаних законодавчих актів України, підготовлений у рамках проекту Ради Європи «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні» від 21 грудня 2017 р. URL: https://rm.coe.int/opinion-on-the-bar-ukr/16808f0e7c.
10. Model Article on Conflict of Interests. Council of Bars and Law Societies of Europe of 02, December 2016. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/DEONTOLOGY/DEON_Postion_Papers/EN_DEON_20161202_Model_Article_on_Conflict_of_Interests.pdf.
11. SRA Code of Conduct for Solicitors, RELs and RFLs Made by the SRA Board on 30 May, 2018. URL: https://www.sra.org.uk/solicitors/standards-regulations/code-conduct-solicitors.
12. Rules of Professional Practice Version of 01 January 2020. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/National_Regulations/DEON_National_CoC/EN_Germany_BORA_Rules_of_Professional_Practice.pdf.
13. Model Rules of Professional Conduct, created by the American Bar Association in 1983. URL: https://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/publications/model_rules_of_professional_conduct/model_rules_of_professional_conduct_table_of_contents.

14. Suni Ellen. Conflicts of Interest, *GPSolo*. 2005. Vol. 22, Issue 7. P. 38-43. URL: https://www.jstor.org/stable/23672927.
15. Wisconsin's Rules of Professional Conduct for Attorneys, Supreme Court Rules (Chapter 20). on January 1, 2021. URL: https://www.wicourts.gov/courts/offices/docs/ olrscr20annotated.pdf.
16. Узагальнення дисциплінарної практики кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури щодо конфлікту інтересів № Х-017/2019 від 04 жовтня 2019 року URL: https://vkdka.org/14637-2.
17. Steps for Dealing with Conflicts of Interest Rules URL: https://lso.ca/lawyers/practice-supports-resources/practice-management-topics/the-lawyer-client-relationship/conflicts-of-interest/steps-for-dealing-with-conflicts-of-interest-rules.
18. Charter of Core Principles of the European Legal Profession. Council of Bars and Law Societies of Europe (2006). URL: https://www.ccbe.eu/NTCdocument/ EN_CCBE_CoCpdf1_1382973057.pdf.
19. Про затвердження роз'яснення щодо наявності конфлікту інтересів при наданні правової допомоги клієнтам з різним процесуальним статусом в кримінальних провадженнях: Рішення Ради адвокатів України від 15 листопада 2019 року. № 120. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2019-11-15-r-shennya-rau-120_5def734362b20.pdf.
20. Про затвердження роз'яснення щодо окремих умов застосування положень Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і Правил адвокатської етики: Рішення Ради адвокатів України від 23 квітня 2016 року № 103. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2016-04-23-r-shennya-rau-103_573594d583c9c.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Заборовський В.В., Манзюк В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.142
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.28

ПРИРОДА ТА МЕЖІ СУДОВОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Ляшко Д.В.,
адвокат, керуючий партнер адвокатського об'єднання «Істина»,
аспірант Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0009-0005-0989-2839
e-mail: d.v.lyashko@nuwm.edu.ua

Ляшко Д.В. Природа та межі судової правотворчості.

Статтю присвячено дослідженню фундаментальної проблеми правознавства – співвідношенню судового тлумачення та судової правотворчості. Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення ролі судді в умовах трансформації національної правової системи пов'язаною з її інтеграцією в європейський правовий простір. Крізь призму переходу від класичної позитивістської парадигми до доктрини верховенства права досліджено роль суду у створенні правової реальності. Обґрунтовано необхідність відходу від вузького розуміння ролі суду виключно як «вуст закону» на користь моделі активного суб'єкта інтерпретації.

Розкрито тезу про те, що судове тлумачення є механізмом адаптації права до мінливих суспільних запитів. Доведено, що судове тлумачення виступає не лише технічним засобом з'ясування змісту норми, а є інструментом подолання правової невизначеності. Запропоновано розглядати цей процес як динамічне «відкриття» права, що забезпечує сталість правової системи при збереженні її гнучкості. Проаналізовано наявні в юридичній доктрині підходи до інтерпретації феномену судової правотворчості, яка виникає на межі заповнення законодавчих прогалин, подолання колізій та вирішення виключних правових проблем. На основі аналізу наукових підходів виявлено потенційні ризики впливу надмірної судової правотворчості на правову визначеність.

Виявлено дуалістичний характер правових позицій Верховного Суду, яким, попри відсутність офіційного визнання судового прецеденту фактично притаманні ознаки м'якої нормативності. З'ясовано, що правові позиції вищих судових інстанцій не лише розтлумачують зміст права й доповнюють його, розкриваючи та формуючи додаткові стійкі алгоритми правозастосування.

Аргументовано, що межа між тлумаченням і правотворчістю має визначатися межами правової визначеності, принципом «судової стриманості», та безумовним пріоритетом захисту прав людини над формальним законодавчим текстом. Обґрунтовано бачення судової правотворчості, як виключної властивості правосуддя, що виникає у випадку, коли забезпечення фундаментальних прав людини та справедливості переважує вимоги принципу поділу влад. Дослідження проведено з застосуванням методів філософської герменевтики, системно-структурного аналізу та порівняльно-правового методу, що дозволило проаналізувати судове тлумачення як багаторівневий процес. Наукова новизна дослідження полягає у поєднанні теоретичних засад правової герменевтики та аналізу актуальної процесуальної практики вищих судових інстанцій.

Ключові слова: судове тлумачення, судова правотворчість, правозастосування, правова визначеність, верховенство права, правова позиція.

Lyashko D.V. The nature and limits of judicial law-making.

The article is devoted to the study of a fundamental problem of jurisprudence – the correlation between judicial interpretation and judicial law-making. The relevance of the topic is driven by the necessity to rethink the role of the judge amid the transformation of the national legal system associated with its integration into the European legal space. Through the lens of the transition from the classical positivist paradigm to the doctrine of the rule of law, the role of the court in creating legal reality is explored. The necessity of a shift from a narrow understanding of the court's role exclusively as the «mouth of the law» (la bouche de la loi) in favor of a model of an active subject of interpretation is substantiated.

The thesis is elaborated that judicial interpretation serves as a mechanism for adapting the law to changing social demands. It is proven that judicial interpretation acts not only as a technical means of clarifying the content of a norm but also as an instrument for overcoming legal uncertainty. It is proposed to view this process as a dynamic «discovery» of law, ensuring the stability of the legal system while maintaining its flexibility.

The article analyzes existing approaches in legal doctrine to the interpretation of the phenomenon of judicial law-making, which arises at the junction of filling legislative gaps, overcoming conflicts of laws,

and resolving exceptional legal problems. Based on the analysis of scholarly approaches, potential risks of excessive judicial law-making and its impact on legal certainty are identified.

The dualistic nature of the legal positions of the Supreme Court is revealed, which, despite the lack of official recognition of judicial precedent, are effectively characterized by signs of «soft normativity.» It is established that the legal positions of higher judicial instances do not merely clarify the content of the law but also supplement it, revealing and forming additional stable algorithms of law enforcement.

It is argued that the boundary between interpretation and law-making should be determined by the limits of legal certainty, the principle of «judicial restraint,» and the unconditional priority of protecting human rights over the formal legislative text. The vision of judicial law-making is substantiated as an exceptional property of justice, arising when ensuring fundamental human rights and equity outweighs the requirements of the principle of separation of powers.

The study was conducted using the methods of philosophical hermeneutics, systemic-structural analysis, and the comparative legal method, which allowed for the analysis of judicial interpretation as a multi-level process. The scientific novelty of the study lies in the combination of the theoretical foundations of legal hermeneutics and the analysis of the current procedural practice of higher judicial instances.

Key words: judicial interpretation, judicial law-making, law enforcement, legal certainty, rule of law, legal position.

Постановка проблеми. Актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю осмислення правової дійсності зумовленої перехідним пострадянським періодом становлення національного судочинства, визнанням практики європейських судів джерелом права та наданням Верховному Суду повноважень формування правових позицій, яким притаманні ознаки м'якої правотворчості. Сама можливість цього поставила перед науковою спільнотою низку складних запитань: чи є тлумачення закону виключно процесом з'ясування волі законодавця? Де проходить межа між тлумаченням закону і створенням нової норми права (судовою правотворчістю)? Як забезпечити правову визначеність в умовах динамічної зміни судової практики?

Метою дослідження є ґрунтовний аналіз поняття судового тлумачення як самостійної правової категорії, дослідження його гносеологічної природи, форм прояву та впливу на правозастосування. Для досягнення цієї мети, ми з'ясуємо: якою є роль та функції суду в реалізації та формуванні права; яким чином судове тлумачення та судова практика впливають на правозастосування; чи містить судова діяльність елементи правотворчості, і чи здатний суд формувати правові норми.

Методологічну основу дослідження становлять герменевтичний підхід, системно-структурний метод та метод порівняльного правознавства.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження базується на комплексному аналізі правової доктрини та судової практики, що дозволило сформувати цілісне розуміння поняття судового тлумачення, його змісту та місця у системі правозастосування.

Феномен судового тлумачення та судової правотворчості досліджувався багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями: М. Козюброю, О. Копитовою, Ю. Матвєєвою, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, С. Погребняком, Д. Присяжнюком, Д. Скрипник, Н. Слотвінською, С. Шевчуком та ін. Віддаючи належне значенню їх наукових праць слід констатувати, що питання щодо місця судового тлумачення у національній правозастосовній практиці досі не розкрите повністю, що зумовлює доцільність проведення наукових досліджень у цьому напрямку та підтверджує їх актуальність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний етап розвитку правової системи України свідчить про існування фундаментальних змін, що зачіпають онтологічні основи правосуддя. Ми спостерігаємо остаточний відхід від позитивістської парадигми «логічної замкненості» права, яка стверджувала, що в законі можна знайти відповідь на будь-яке запитання, а суд розглядався лише як механічний ретранслятор волі законодавця до нової моделі, заснованої на ідеях верховенства права, у якій суд виконує активну інтерпретаційну чи навіть правотворчу функцію.

У радянській правовій доктрині панував підхід, згідно з яким діяльність суду зводилася до логічної операції підведення обставин справи під абстрактну гіпотезу норми закону. Суддя був виключно елементом механізму забезпечення формальної законності. Тлумачення ж судом норм полягало виключно у з'ясуванні того, що хотів сказати законодавець, без здійснення критичної оцінки змісту закону щодо його правомірності чи справедливості.

Із здобуттям незалежності розпочався складний еволюційний процес пошуку нової ідентичності. Прийняття Конституції закріпило принципи верховенства права, водночас судова практика ще тривалий період рухалася за інерцією позитивізму.

Наразі ж, у зв'язку із обранням Україною шляху до європейської інтеграції, взяття зобов'язання враховувати рішення Європейського суду з прав людини (надалі ЄСПЛ) з його ідеалами верховен-

ства права, створенням Верховного суду з наділенням його повноваженнями формувати обов'язкові до врахування правові позиції, судочинство набуло рис «м'якої правотворчості». Суд отримав змогу відійти від шаблонного застосування законодавчих приписів до здійснення розширеного тлумачення та пошуку їх істинного смислу. Судове тлумачення стало способом «оживлення» норми, шляхом її адаптації до динаміки суспільних відносин. Практичний розвиток судового тлумачення поступово змінив напрямок з простого відтворення судом волі законодавця до усвідомленого застосування права, виходячи з того, яким воно мало б бути, якою є легітимна ціль регулювання з міркувань справедливості. Тож питання суті судового тлумачення та можливості судової правотворчості поступово перетворилося на об'єкт гострих юридичних дискусій.

Ідея судової правотворчості своїм корінням сягає часів Стародавнього Риму, з преторським правом, що розглядалося як «жива» система норм створених магістратами (преторами) для доповнення, виправлення й розвитку права, щоб забезпечити його суспільну користь та адаптації до актуальних суспільних потреб. Така можливість стала фундаментом для розвитку права загалом, поєднуючи правотворчість з правосуддям. Ймовірно, саме можливість швидкої реакції норм на зміни суспільних відносин і зумовила цінність римського права, адже дозволила йому розвиватися залишаючись актуальним, зайнявши визначне місце у юридичній доктрині .

Разом з тим, державний лад переважної більшості країн сьогодні базується на ідеях Ш.Л. де Монтеск'є щодо поділу влад, згідно з якою умовою ефективного функціонування державного механізму є розподіл влади на окремі структурні елементи "гілки влади", з чітким визначенням повноважень кожної з них, забезпечення системи взаємного стримування і контролю та водночас, умов спільного функціонування для досягнення єдиних цілей. В межах відповідного устрою законодавець створює правові норми, виконавець втілює їх в життя, а суд гарантує їх застосування згідно з початковим задумом та загальними принципами верховенства права.

За ідеальних умов, ця система здатна діяти збалансовано: кожна гілка влади функціонує самостійно; повноваження органів не перетинаються; їх дії не суперечать один одному, а навпаки, доповнюють у взаємному русі до єдиної мети, спільних ідеалів правової держави. Проте, як і більшість теоретичних моделей, ця концепція вимагає наявності ідеальних умов, далеких від реальної мінливості життя, тож не завжди спроможна діяти ефективно під час вирішення конкретних нагальних завдань. У цьому контексті виникає фундаментальна проблема: як має діяти суд, якщо під час вирішення спору про право встановить існування правової прогалини: факт відсутності норми, чіткого нормативного врегулювання способу застосування права, або ж механізму його захисту. Ймовірно, судовий спір мав би бути зупинений до прийняття Законодавцем нормативних змін, спроможних заповнити правову прогалину. Водночас, оскільки реальному механізму законотворчості не притаманна оперативність змодельований нами спір залишався б невирішеним протягом невизначеного терміну, а порушене право не знайшло б свого ефективного захисту.

Відмова у правосудді через відсутність чи нечіткість закону визнається неприпустимою, адже звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України, як норми прямої дії, гарантується. Процесуальні кодекси також містять пряму заборону щодо відмови у розгляді судової справи з мотивів відсутності, неповноти, нечіткості, суперечливості законодавства, що регулює спірні відносини. Об'єктивна неможливість миттєвого реагування законодавця на динаміку змін суспільних відносин зумовила необхідність надання суду, як потенційно досвідченому та свідомому об'єктивному спостерігачу, можливості прийняття рішення шляхом здійснення тлумачення та застосування загальних принципів права навіть у разі відсутності прямої законодавчої норми здатної врегулювати спір. Тобто можливість ухвалити рішення виходячи з загального розуміння права, його цілей, професійного відчуття справедливості та внутрішнього переконання. Ухвалюючи подібне рішення суддя вимушений не лише співставити правову норму з існуючим випадком, надавши йому правильної юридичної кваліфікації, а й визначити дійсний зміст правового регулювання, співставити цей зміст з вимогами верховенства права та справедливості. Безперечно, така діяльність суду є більш ніж простим застосуванням норми та може набувати рис м'якої правотворчості.

Описане, змушує нас задуматись над питанням: чи може суд чи будь-який інший орган, крім власне Законодавчого, створювати правові норми та подібні до них акти, в їх звичному для нас розумінні. З точки зору закону – безперечно ні. Офіційно можливість судової правотворчості заперечується а судовий прецедент не визнаються джерелом права в Україні. Статтею 75 Конституції України [5] передбачено, що єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент - Верховна Рада України. Згідно з ст. 124 Конституції України [5] в Україні здійснюється виключно судами. Тож можливість прийняття судом нормативно-правових актів не передбачена, а судова влада апріорі не наділена правотворчою функцією.

Аналізуючи цей спір, теоретик юридичного позитивізму Г. Кельзен у праці «Чисте правознавство» зауважує, що правда лежить десь посередині. Суди створюють право, а саме – як правило

– індивідуальне право, однак вони це роблять у межах правового порядку, що запроваджує законодавчий орган чи визнає звичай за правотворчий чинник… Судове рішення є продовженням, а не початком процесу створення права [3, с.281].

У роботі «Теоретико-правові засади судового правозастосування» О. Копитова аргументовано доводить, що судове правозастосування ґрунтується на синтезі типів праворозуміння. Відбувається перехід від розуміння тлумачення як технічної процедури до його сприйняття як глибокого когнітивного процесу встановлення «дійсного смислу» (істинного смислу) норми права [6, с. 2].

Ці міркування, крізь призму запропонованих Г.Г Гадамером [2] та М. Гайдеггером ідей філософської герменевтики дозволяють стверджувати, що розуміння норми закону є значно глибшим за односторонній акт «вичитування» її змісту. Воно постає як динамічний процес, у якому текст закону та його інтерпретатор перебувають у постійній взаємодії. Особа, що аналізує правову норму не просто знаходить істину, а конституює її у процесі тлумачення, поєднуючи норму минулого з обставинами сьогодення. Таким чином судове тлумачення, з огляду на його зміст та значення видається чимось більшим ніж просто спосіб застосування права.

Яскравими свідченнями цього твердження є випадки ухвалення судами рішень з обґрунтуванням своїх висновків вимогами аналогії права, зумовленими необхідністю заповнення правових прогалин, відсутністю чіткої практики правозастосування чи м'яким критичним аналізом змісту неактуальності чинної правової норми. Фактично судове тлумачення виконує три основні функції:

– Компенсаторну (заповнення прогалин),

– Адаптивну (пристосування норм до нових соціальних реалій)

– Уніфікуючу (забезпечення єдності правозастосування через позиції ВС).

Як вдало зауважив М. Козюбра, між судовим тлумаченням і правотворчістю межі настільки тонкі і рухливі, що їх більш-менш повна регламентація законом неможлива. У кращому разі законом можуть бути зафіксовані лише загальні критерії - орієнтири, які суди брали б за основу під час визначення меж своєї інтерпретаційної і правотворчої діяльності. Основним же принципом такої діяльності має і надалі бути принцип самообмеження. Будь-яка судова правотворчість, а тим більше правотворчість у «складних справах», коли виникає потреба (необхідність) в ухваленні судового рішення, яке може викликати сумнів з позицій його відповідності принципу розподілу влади, таке рішення має прийматися тоді, коли, зваживши всі аргументи «за» і «проти», суд дійде висновку що захист права людини, яке є предметом його розгляду, неможливе без створення ним відповідного право положення нормативного характеру. Інакше кажучи, коли аргументи забезпечення прав людини виявляються вищими (переконливішими) в ієрархії цінностей за аргументи дотримання принципу розподілу влади в конкретній ситуації. Права людини це і є той базовий критерій орієнтир, який визначає межі судової правотворчості. [4, с. 46]. Науковець зазначає, що судова правотворчість є не аномалією, а радше іманентною властивістю правосуддя. На його думку, основний доказ правотворчої здатності судових органів полягає в їхній спроможності гарантувати справедливість навіть тоді, коли позитивний закон на це нездатний.

С.В. Шевчук зазначає, що судовою правотворчістю є результат здійснення судовою владою правотворчої функції у поєднанні з її правозастосовною та інтерпретаційною функціями у процесі розгляду конкретної справи, що міститься у сформульованих судом у мотивувальній частині рішення правоположеннях, які мають обов'язкову силу не лише для сторін у справі, але й для інших суб'єктів права відповідно до закону або в силу принципу ієрархічності судової системи (обов'язковість рішень вищих судів для нижчих) або в силу їх переконливості при розгляді аналогічних справ [10, с. 548].

Судова правотворчість робить правосуддя не індивідуальним регулятором суспільних відносин, а загальним, і вказані стандарти переходять від стану одиничного (вирішений казус) до стану загального (загальнообов'язкове правило для вирішення певного виду казусів). Саме судова правотворчість здатна наповнити право в його конкретних проявах не тільки ідеями, а й конкретним змістом принципів справедливості, рівності, свободи та гуманізму, адже завдяки використанню зазначених принципів при судовому розв'язанні конкретних правових спорів вони перестають існувати як абстракції, знаходячи своє безпосереднє втілення у правовідносинах [8, с. 265].

Для об'єктивності, доцільно зауважити що говорячи про можливість національної судової правотворчості більшість дослідників вказують саме на акти вищих судових органів: Верховного суду, Конституційного суду України. Зокрема, згідно з ст. 36 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» Верховний Суд (надалі ВС) є найвищим судом у системі судоустрою України, завданням якого є забезпечення сталості, єдності судової практики та однакового застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом [9].

Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права та є обов'язковими для всіх суб'єктів

владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права (ст. 13 цього ж Закону) [9].

Подібні вимоги передбачено і більшістю процесуальних кодексів, згідно з якими при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах Верховного Суду, що у свою чергу визнається умовою законності та обґрунтованості судового рішення.

Постанови Верховного суду фактично набувають статусу норми права, яку зобов'язані застосувати суди нижчих інстанцій у разі вирішення подібного спору. Прийняття ж судом першої чи апеляційної інстанції рішення без урахування висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у постанові Верховного Суду є самостійною підставою для перегляду та скасування рішень.

Відповідно до ст. 150 Конституції України Конституційний Суд України ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені [5].

Отож, за своєю суттю рішення вищих судових інстанцій дійсно є прецедентними та можуть містити ознаки нормотворення. Висновки ВС щодо застосування норм права стають орієнтиром для всієї правозастосовної системи, що формує особливий вид нормативності - прецедентне тлумачення.

Слід водночас визнати, що така можливість зумовлює і певні ризики для правової визначеності (legal certainty), адже стрімку зміну правової практики неможливо передбачити. Аналізуючи подібний випадок у справі «Беян проти Румунії (№ 1)» (Case of Beian v. Romania № 30658/05) ЄСПЛ у п. 39 свого рішення зазначив: «Замість того, щоб виконувати свою функцію у встановленні стандартів тлумачення, касаційний суд сам став джерелом правової невизначеності, тим самим підірвавши довіру суспільства до судової системи» [1]. Тож зміна правових позицій має бути виваженою та зумовлюватися дійсно вагомими підставами.

Водночас, слід усвідомлювати, що створення нових норм або ж зміна існуючих не є завданням суду, залишаючись прямою та виключною функцією законодавчого органу. Суд не здатний ініціювати розгляд справи, обрати її зміст для вирішення питання про доцільність врегулювання, він лише здійснює юридичний аналіз поставленої перед ним ситуації, намагаючись забезпечити її справедливе вирішення.

Попри обов'язковість судового рішення, воно діє локально, виключно на учасників справи і в чітко визначених межах. Дієві механізми поширення його висновків та норм на усіх інших осіб відсутні. Фактично, з позиції правової спільноти, судове рішення, особливо ухвалене за наслідком касаційного перегляду справи, здатне лише сформувати теоретичне бачення описаної у ньому ситуації, визначити ймовірні межі дії правової норми та спрогнозувати результат її застосування. Тож судове рішення не формує право, а лише вказує на особливості його дії, розкриває природу та сутність.

Підтвердженням цієї позиції слід вважати і наявність в процесуальних кодексах інституту відступу від попередніх правових позицій ВС. Зокрема, ст. 434-1 КПК України, 403 ЦПК України, 346 КАС України містять норму, зміст якої полягає в тому про те, що суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів, передає справу на розгляд палати (об'єднаної палати), якщо ця колегія вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду. Інститут відступу від попередніх правових позицій ВС водночас свідчить про те, що судове правотлумачення є не статичним прецедентом а динамічним процесом. Це додатково підтверджує тезу, що суд не просто «відкриває» право, а адаптує його зміст до мінливих стандартів справедливості.

Тобто, на рівні процесуальних кодексів закріплено правило, яке зобов'язує суди нижчих інстанцій неухильно дотримуватися правових позицій Верховного суду (що очевидно повинно забезпечити дотримання єдності судової практики). Водночас, на етапі касаційного перегляду рішень Верховний суд має право передати справу на розгляд вищої/об'єднаної палати, якщо вважає за необхідне відступити від своєї попередньої правової позиції. Ці обставини дозволяють сформувати декілька висновків:

1) Суди першої та апеляційної інстанції зобов'язані дотримуватися правової позиції Верховного суду.

2) На стадії касаційного перегляду справи Верховний суд вправі відступити від своєї попередньої правової позиції, що реалізується шляхом передачі справи на розгляд палати, об'єднаної палати чи Великої палати ВС.

3) Інститут відступу від попередніх позицій ВС є механізмом самокорекції судової влади. Це підтверджує, що судова правотворчість не є свавільною; вона підпорядкована логіці еволюції права. Якщо попередня правова позиція заважає ефективному захисту прав людини, суд не просто може, а зобов'язаний від неї відступити.

Цікавим є також питання правових наслідків неврахування судами першої та апеляційної інстанції правових висновків Верховного суду. Попри наявність у процесуальних кодексах норми про необхідність врахування відповідними судовими органами правових висновків верховного суду, недотримання судом цієї вимоги не спричиняє автоматичної нечинності та скасування судового

рішення. Фактично доцільність оскарження відповідного рішення з мотивів його ухвалення без врахування висновків ВС вирішується на розсуд сторін спору. У разі, якщо вони не скористаються своїм правом на оскарження – рішення набере законної сили та стане обов'язковим до виконання, навіть якщо воно суперечить діючій правовій позиції. Таким чином, можемо стверджувати що хоча висновки верховних судів і мають істотне значення для вирішення спорів, однак вони позбавлені статусу загальнообов'язкової норми права.

Висновки. Підсумовуючи, можемо зауважити, що судове тлумачення є живим способом пізнання права та іноді умовно здатне створювати право, заповнюючи порожнечі в нормативному регулюванні, або ж надаючи нової оцінки нормам, форма вираження яких очевидно не відповідає змісту та цілям права, зокрема через втрату ними актуальності.

Судове тлумачення є складним інтелектуально-вольовим процесом, який поєднує логічний аналіз юридичного тексту з герменевтичним пошуком вкладених у нього смислів, орієнтованим на ідею верховенства права та сприйняття справедливості. Формуючи правову позицію суд не лише відтворює право, а й інколи здатен м'яко створювати його: змінюючи практику застосування, підхід до розуміння та тлумачення норми, умов її дії, адаптує до стандартів міжнародного права, тощо.

Хоча такий акт тлумачення не створює правової норми у звичному для нас розумінні, він здатен висвітлити існування виключної юридичної проблеми, прогалини чи колізії, так би мовити запропонувати внесення відповідних змін до правових актів законодавчим органом.

В умовах динамічних соціальних змін відповідна судова «правотворчість» видається об'єктивно необхідною адже слугує збереженню актуальності норм, забезпечуючи баланс між стабільністю правової системи та її здатністю до розвитку.

Водночас, слід зауважити що вимоги забезпечення ефективної правової визначеності зумовлюють необхідність проведення подальших наукових досліджень критеріїв обов'язковості судових висновків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Беян проти Румунії (№ 1) (Case of Beian v. Romania) Рішення ЄСПЛ від 06.12.2007 (заява № 30658/05).
2. Гадамер, Ганс- Георг Істина і метод / пер. О. Мокровольський. К.: Юніверс, 2000. 464 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Gadamer_Hans-Georg/Istyna_i_metod_t1.pdf.
3. Кельзен, Ганс. Чисте Правознавство: з додатком: Проблема справедливості / пер. з нім. О. Мокровольський. К.: Юніверс, 2004. 496 с., URL: https://lib.in.ua/162072-chyste-pravoznavstvo-z-dodatkom-problema-spravedlyvosti.
4. Козюбра М.І. Судова правотворчість: аномалія чи іманентна властивість правосуддя. Право України. 2016. № 10. С. 38-48. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11425.
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
6. Копитова О.С. Теоретико-правові засади судового правозастосування: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021, 524 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7f6f87c1-2fc3-4769-9725-816c1dca052e/content.
7. Нормотворча діяльність : навчальний посібник / кол. авторів ; за ред. В. В. Шишка. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 400 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/7450/1/normotv-diyaln_20-05-MAKET.pdf.
8. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А.М. Бернюков та ін. / (Відп. ред. В.С. Бігун). Київ, 2009. 316 с.
9. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 N 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.
10. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні: монографія. Київ: Реферат, 2007. 640 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Ляшко Д.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.965
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.29

ОСОБЛИВОСТІ ПІДТВЕРДЖЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ АДВОКАТА У СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ В РІЗНИХ ВИДАХ СУДОЧИНСТВА

Майстро Д.М.,
адвокат,
старший викладач кафедри конституційного,
адміністративного та трудового права
Національного університету «Запорізька політехніка»,
керівник навчально-наукової лабораторії адвокатської діяльності
Національного університету «Запорізька політехніка»
ORCID: 0009-0005-9632-3692

Майстро Д.М. Особливості підтвердження повноважень адвоката у судовому процесі в різних видах судочинства.

У статті проаналізовано особливості підтвердження повноважень адвоката у судовому процесі в різних видах судових проваджень: в господарському, цивільному, адміністративному судочинстві, кримінальному провадженні, розгляді справ про адміністративні правопорушення, а також як уповноваженого за дорученням у конституційному судочинстві. Автор констатує, що Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачається, що: 1) адвокатська діяльність здійснюється на підставі договору про надання правничої допомоги; 2) встановлюється вичерпний перелік документів, що посвідчують повноваження адвоката на надання правничої допомоги (договір про надання правничої допомоги; довіреність; ордер; доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги. Разом із цим в статті звертається увага, що існують спеціальні положення поточного законодавства, якими встановлені вимоги щодо підтвердження повноважень адвокатів в залежності від видів судочинства. Автор привертає увагу до ускладнення питання встановлення переліку документів для посвідчення повноважень адвоката на надання правничої допомоги внесеними у 2023 році змінами до відповідних положень процесуальних кодексів.

Зазначено, що через наявну законодавчу прогалину виникають проблеми щодо питання підтвердження повноважень адвоката у цивільному процесі. Шляхом проведення аналізу наявної судової практики констатовано, що відсутність у частині четвертій статті 62 ЦПК України вказівки на договір про надання правничої допомоги не виключає права адвоката підтвердити такі повноваження безпосередньо договором про надання правничої допомоги, який є основним документом, що посвідчує повноваження адвоката на надання правничої допомоги.

Констатовано факт того, що відповідно до Постанови Касаційного господарського суду Верховного Суду від 17.11.2025 року у справі № 910/9198/25 відсутність у частині четвертій статті 60 Господарського процесуального кодексу України вказівки на договір про надання правничої допомоги не виключає права адвоката підтвердити такі повноваження безпосередньо договором про надання правничої допомоги, який згідно з частиною першою і змістом частини третьої статті 26 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» у системному зв'язку одночасно і є тим документом, що посвідчує повноваження адвоката на надання правничої допомоги.

Наголошено на тому, що неузгодженість правових норм, якими регулюється підтвердження повноважень адвоката в різних видах судочинства, призводить до суттєвих проблем та, подекуди, вирішення відповідного спору у судовому порядку. Запропоновано уніфікувати перелік документів, які підтверджують повноваження адвоката в різних видах судочинства і, відповідно, законодавчо встановити, що документами, які підтверджують повноваження адвоката в будь-якому виді судочинства є ордер і договір про надання правничої допомоги.

Ключові слова: адвокат, договір про надання правничої допомоги, ордер, повноваження адвоката, підтвердження повноважень, судовий процес.

Maistro D.M. Peculiarities of confirmation of the powers of a lawyer in a trial in various types of legal proceedings.

The article analyzes the features of confirming the powers of a lawyer in a trial in various types of legal proceedings: in economic, civil, administrative proceedings, criminal proceedings, consideration of cases of administrative offenses, as well as as an authorized representative in constitutional proceedings. The author states that the Law of Ukraine «On the Bar and Advocacy» provides that: 1)

advocacy is carried out on the basis of a contract for the provision of legal assistance; 2) an exhaustive list of documents certifying the authority of a lawyer to provide legal assistance is established (legal assistance agreement; power of attorney; warrant; order of a body (institution) authorized by law to provide free legal assistance. At the same time, the article draws attention to the fact that there are special provisions of the current legislation that establish requirements for confirming the authority of lawyers depending on the types of legal proceedings. The author draws attention to the complication of the issue of establishing a list of documents for certifying the authority of a lawyer to provide legal assistance by the amendments made in 2023 to the relevant provisions of the procedural codes.

It is noted that due to the existing legislative gap, problems arise regarding the issue of confirming the authority of a lawyer in civil proceedings. By analyzing the existing case law, it was established that the absence of an indication of a legal assistance agreement in Part Four of Article 62 of the CPC of Ukraine does not exclude the right of a lawyer to confirm such authority directly by a legal assistance agreement, which is the main document certifying the attorney's authority to provide legal assistance. It is established that, in accordance with the Resolution of the Cassation Economic Court of the Supreme Court of 17.11.2025 in case No. 910/9198/25, the absence in part four of Article 60 of the Economic Procedural Code of Ukraine of an indication of a legal assistance agreement does not exclude the right of an attorney to confirm such authority directly by a legal assistance agreement, which, in accordance with part one and the content of part three of Article 26 of the Law of Ukraine «On Advocacy and Advocacy», in a systemic connection is simultaneously the document certifying the attorney's authority to provide legal assistance.

It is emphasized that the inconsistency of legal norms regulating the confirmation of an attorney's authority in various types of legal proceedings leads to significant problems and, in some cases, the resolution of the relevant dispute in court. It is proposed to unify the list of documents confirming the authority of a lawyer in various types of legal proceedings and, accordingly, to establish by law that the documents confirming the authority of a lawyer in any type of legal proceedings are a warrant and a contract for the provision of legal assistance.

Key words: lawyer, contract for the provision of legal assistance, warrant, powers of attorney, confirmation of powers, legal proceedings.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 131-2 Конституції України «Для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Незалежність адвокатури гарантується. Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом. Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення» [1]. Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачається, що адвокатська діяльність здійснюється на підставі договору про надання правничої допомоги. Окрім цього встановлюється вичерпний перелік документів, що посвідчують повноваження адвоката на надання правничої допомоги (договір про надання правничої допомоги; довіреність; ордер; доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги. Разом із цим необхідно враховувати спеціальні положення законодавства, якими встановлені вимоги щодо підтвердження повноважень адвокатів в залежності від видів судочинства. Внесені у 2023 році зміни до відповідних положень процесуальних кодексів не лише не вирішили дану проблему, а, як засвідчує практика, ускладнили її, що, значною мірою, актуалізує дане дослідження.

Метою статті є проаналізувати чинне законодавство України на предмет визначення переліку документів, які підтверджують повноваження адвокатів у судових процесах в різних видах судочинства.

Стан опрацювання проблематики. Обраній тематиці приділяли увагу такі науковці як О.В. Гаран, Р.О. Ємельянов, Н.М. Зільник, В.М. Карпенко, В.Ю. Мамницький, В.І. Теремецький, О. Яновська та інші. Разом із цим, необхідно зауважити на наявності нової судової практики, що актуалізує наше дослідження.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Згідно із положеннями статті 55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [1]. Цілком поділяємо позицію Я.О. Тицької та Ю.Ю. Шкодовської згідно якої «Право на судовий захист слід розглядати як відносне невідчужуване право, що виникає на підставі норм закону і реалізується з метою захисту порушених або оспорюваних прав, свобод, інтересів людини відповідно до виробленого механізму процесуального законодавства [2, с. 350–351].

Як нами вже зазначалося вище, для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура, конституційні засади діяльності якої визначено відповідно до положень ст. 131-2 Конституції України. В.Ю. Мамницький слушно звертає увагу на те, що «саме з набуття чинності цієї редакції Основного Закону України 30 вересня 2016 року адвокатура набула конституційно-правовий статус, її функції були закріплені на конституційному рівні». Саме внесення змін до Конституції України в 2016 році, на думку науковця, можна назвати першим етапом закріплення концентрації повноважень щодо здійснення видів адвокатської діяльності» [3, с. 131].

Як слушно стверджують розробники видання «Адвокат у цивільному процесі», важливою складовою в алгоритмі забезпечення особою своїх прав та свобод є гарантія отримання юридичної допомоги, оскільки зіткнувшись з певними проблемами, які пов'язані з необхідністю застосування законодавчо унормованих процедур (зокрема оскарження певних обставин/дій/рішень у судовому порядку) за відсутності спеціальних юридичних знань та навичок, особа, однозначно, потребує професійної допомоги правника для захисту своїх інтересів [4, с. 4].

Разом із цим, повноваження адвоката мають бути належним чином підтверджені. Відповідно до положень ст. 26 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатська діяльність здійснюється на підставі договору про надання правничої допомоги. Документами, що посвідчують повноваження адвоката на надання правничої допомоги, можуть бути:

1) договір про надання правничої допомоги;

2) довіреність;

3) ордер;

4) доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги.

Але, зосереджуємо увагу на ч. 3 цієї ж статті згідно якої «Повноваження адвоката як захисника або представника в господарському, цивільному, адміністративному судочинстві, кримінальному провадженні, розгляді справ про адміністративні правопорушення, а також як уповноваженого за дорученням у конституційному судочинстві підтверджуються в порядку, встановленому законом» [5]. Отже, в даному випадку йдеться про положення спеціальних нормативно-правових актів в залежності від виду судочинства. Зокрема, відповідно до ст. 50 Кримінального процесуального кодексу України повноваження захисника на участь у кримінальному провадженні підтверджуються:

1) свідоцтвом про право на зайняття адвокатською діяльністю;

2) ордером, договором із захисником або дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги [6].

Досліджуючи права свідка на професійну допомогу у кримінальному провадженні В.М. Карпенко слушно підмітив, що «практика реалізації положень ст. 50 КПК України засвідчила неоднаковий підхід до її тлумачення, зокрема, щодо визначення необхідних документів, які слід надавати для вступу у провадження. Адже в одних судах для вступу адвокатів у провадження достатньо було лише ордеру, в інших – суддям потрібно надавати як ордер, так і договір із адвокатом. Це обумовлено тим, що п. 2 ч. 1 ст. 50 КПК України перераховує «ордер, договір», використовуючи між ними кому як розділовий знак, що не обумовлює можливості вибору одного з цих документів» [7, с. 96]. Дослідивши наявну судову практику науковець дійшов висновку, що для надання професійної правничої допомоги свідку у кримінальному провадженні адвокат може подати слідчому, дізнавачу, прокурору чи судді ордер, не доповнюючи його копією договору про правничу допомогу [7, с. 96–97].

Подібної позиції притримується і Р. О. Ємельянов, який у своєму дослідженні «Адвокат – представник потерпілого у кримінальному процесі» зауважує на тому, що «Науковцями та практиками справедливо вказується про недосконалість правової регламентації порядку підтвердження повноважень адвоката у кримінальному процесі. Проблема полягає у неузгодженості положень КПК України та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [8, с. 57].

З метою вирішення цієї проблеми Р. О. Ємельянов пропонує викласти п. 2 ч. 1 ст. 50 КПК України у такій редакції: «2) ордером або договором із захисником або дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги» [8, с. 59–60].

Відповідно до ч. 4 ст. 62 Цивільного процесуального Кодексу України повноваження адвоката як представника підтверджуються одним з таких документів:

1) довіреністю;

2) ордером, виданим відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»;

3) дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги, виданим відповідно до Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» [9].

Одразу впадає в око відмінність в порівняння із КПК України, адже відсутнє посилання на договір про надання правничої допомоги. Через наявну прогалину виникають проблеми щодо питання підтвердження повноважень адвоката у цивільному процесі. Так, Колегія суддів Другої судової

палати вирішила за необхідне відступити від висновків щодо застосування ч. 4 ст. 62 ЦПК, ст. 26 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» щодо порядку підтвердження повноважень адвокатів в цивільному судочинстві та документів, що підтверджують такі повноваження, в ухвалах Верховного Суду від 1 липня 2024 року у справі № 761/10665/23 та від 18 липня 2024 року у справа № 761/16836/23, та зробити, серед іншого, висновок про те, що: «Ордер видається адвокатом (АБ, АО) у письмовій (електронній) формі та повинен містити підпис адвоката. Тобто, ордер по суті є заявою самого адвоката про наявність у нього повноважень на представництво інтересів іншої особи на підставі укладеного з нею договору про надання правничої допомоги. За умови надання адвокатом одного з документів, що підтверджують його повноваження як представника учасника справи, виданих відповідно до Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», визначальним для суду є лише те, що правнича допомога надається саме адвокатом, а відповідний статус, в першу чергу, підтверджується свідоцтвом про право на заняття адвокатською діяльністю. Зазначене може бути підтверджено також посвідченням адвоката України, відомостями з ЄРАУ» [10]. Окрім цього доволі слушно зауважено, що адвокатська діяльність здійснюється на підставі договору про надання правничої допомоги. В цивільному судочинстві повноваження адвоката як представника можуть підтверджуватися довіреністю або ордером, які видаються на підставі договору відповідно до Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність». Проте відсутність у частині четвертій статті 62 ЦПК України вказівки на договір про надання правничої допомоги зовсім не виключає права адвоката підтвердити такі повноваження безпосередньо договором про надання правничої допомоги, який згідно з частиною першою статті 26 Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» одночасно є і основним документом, що посвідчує повноваження адвоката на надання правничої допомоги [10].

Згідно ст. 59 Кодексу адміністративного судочинства України повноваження адвоката як представника підтверджуються одним з таких документів:

1) довіреністю;

2) ордером, виданим відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»;

3) дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги, виданим відповідно до Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» [11].

Цілком поділяємсо позицію виславлену О.В. Гаран за словами якої «на ефективність реалізації процесуальної форми діяльності адвокатів в адміністративному провадженні впливають існуючі не вирішені проблемні моменти, наприклад, в контексті представництва. Так, наприклад, у сфері представництва інтересів сторін у суді належність та допустимість документів для підтвердження повноважень представника стає частою проблемою, яка підтверджується практикою. Вимоги до документів можуть варіювати в залежності від категорії справи та правил певного юридичного процесу. Часом сторони зіштовхуються з вимогою подання оригіналів довідок або нотаріально завірених копій, що може ускладнити процес представництва та ускладнити судовий процес» [12, с. 20].

Згідно із ч. 4 ст. 60 Господарського процесуального Кодексу України Повноваження адвоката як представника підтверджуються одним з таких документів:

1) довіреністю;

2) ордером, виданим відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»;

3) дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги, виданим відповідно до Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» [13].

Поділяємо позицію Н. М. Зільника, який слушно стверджує, що в господарському процесі повноваження представника можуть підтверджуватись довіреністю, але це не скасовує обов'язок адвоката щодо укладання договору з клієнтом [14, с.181].

Констатуємо факт того, що відповідно до Постанови Касаційного господарського суду Верховного Суду від 17.11.2025 року у справі № 910/9198/25 «відсутність у частині четвертій статті 60 Господарського процесуального кодексу України вказівки на договір про надання правничої допомоги не виключає права адвоката підтвердити такі повноваження безпосередньо договором про надання правничої допомоги, який згідно з частиною першою і змістом частини третьої статті 26 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» у системному зв'язку одночасно і є тим документом, що посвідчує повноваження адвоката на надання правничої допомоги. За відсутності у суду відомостей про те, що свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю визнане у передбаченому законом порядку недійсним або є скасованим, припинення (зупинення) права на заняття адвокатською діяльністю, у суду немає підстав ставити під сумнів статус представника учасника справи як адвоката» [15].

Досліджуючи статус адвоката в конституційному судочинстві, О.В. Константий звертає увагу, що на відміну від законодавчого регулювання процесу судочинства в судах із системи судоустрою, ані Закон України «Про Конституційний Суд України від 13 липня 2017 року, ані Регламент Консти-

туційного Суду України від 22 лютого 2018 року, не містять норм про здійснення представництва інтересів інших осіб в провадженні в Конституційному Суді України адвокатами [16, с. 78]. Але аналізуючи чинне законодавство дослідник дійшов висновку, що повноваження адвоката в Конституційному Суді України, як і в судах із системи судоустрою, можуть посвідчуватися довіреністю, ордером, дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги, або договором на надання правничої допомоги на підставі положень статті 26 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [16, с. 82].

Неузгодженість правових норм, якими регулюється підтвердження повноважень адвоката в різних видах судочинства та відсутність уніфікованого підходу до цього питання призводить до суттєвих проблем та, подекуди, вирішення відповідного спору у судовому порядку. Цілком поділяємо один із висновків до якого прийшла у своїй праці О.Г. Яновська згідно якого: «Підтвердження повноважень адвоката як представника чи захисника у судовому процесі є важливим етапом реалізації ним своїх професійних прав та обов'язків» [17]. Поділяючи позиції правників, вважаємо, що вирішення подібної проблеми можливе шляхом внесення законодавчих змін, якими представництво адвокатом клієнта має здійснюватися шляхом надання ордеру та договору про надання правничої допомоги.

Висновки. Ознайомлення зі змістом чинного законодавства та його аналіз дає підстави констатувати, що в Україні для підтвердження повноважень адвокатів у судових процесах в залежності від того чи іншого виду судочинства існують свої особливості. В більшості випадків це ускладнює процеси надання правничої допомоги та ускладнює організацію роботи самих адвокатів. На підставі цього ми можемо стверджувати, що відсутність уніфікованого підходу до цього питання шкодить процесам взаємодії між учасниками судового процесу та вимагає приділення уваги науковців та законодавців до вирішення таких проблемних питань:

1) в чинному законодавстві відсутній єдиний перелік документів, що підтверджує повноваження адвоката у судових процесах в залежності від видів судочинства;

2) на сьогоднішній день наявна значна судова практика щодо підтвердження повноважень адвокатів, яка систематично змінюється;

3) існує нагальна необхідність у внесенні змін до законодавства в частині чіткої конкретизації документів, які підтверджують повноваження адвоката. Для вирішення цього питання зокрема, на наш погляд, слід законодавчо встановити, що документами, які підтверджують повноваження адвоката в будь-якому виді судочинства є ордер і договір про надання правничої допомоги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96- %D0%B2%D1%80#Text.
2. Тицька Я.О., Шкодовська Ю.Ю. Право на судовий захист в системі прав людини: науково-теоретичний аспект у сучасному контексті. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 9. С. 348–351. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-9/86.
3. Мамницький В.Ю. «Адвокатська монополія» чи концентрація повноважень? Теоретико-практичні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 131–137. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/28.
4. Адвокат у цивільному процесі: процесуальний статус адвоката; підтвердження повноважень адвоката; участь адвоката у досудовому провадженні; участь адвоката у судову провадженні; особливості діяльності адвоката під час дії воєнного стану / Під заг. ред. Теремецького В.І. Київ. ВД «Професіонал», 2024. 448.
5. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI. Відомості Верховної Ради. 2013. № 27. Ст. 282.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
7. Карпенко В.М. Право свідка на професійну правничу допомогу у кримінальному провадженні: дис… доктора філософії: 081 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2022. 263 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8a7880e7-d70e-498e-8026-faea06ca934b/content.
8. Ємельянов Р.О. Адвокат-представник потерпілого у кримінальному процесі: дис… доктора філософії: 081 / Донецький державний університет внутрішніх справ. Кропивницький, 2023. 233 с. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/05/yemelyanov-r._dys_1.pdf.
9. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.

10. Питання щодо порядку підтвердження повноважень адвоката, про якого відсутні дані в ЄРАУ, передано на розгляд Об'єднаної палати КЦС: вебсайт. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/317710-vopros-o-poryadke-podtverzhdeniya-polnomochiy-advokata-o-kotorom-otsutstvuyut-dannye-v-erau-peredan-na-rassmotrenie-obedinennoy-palaty-kgs (дата звернення: 27.11.2025).
11. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.
12. Гаран О. В. Проблематика розуміння процесуальної форми участі адвоката в адміністративному провадженні. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство*. Том 26. № 1. 2024. С. 18–23. DOI: https://doi.org/10.32782/2304-1587/2024-26-1(38)-3.
13. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 січня 1991 р. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.
14. Зільник Н. М. Адвокат як представник у господарському судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 10. 2023. С. 179–182. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/42.
15. Юридичний інтернет ресурс «Протокол»: вебсайт. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_kgs_vp_vid_17_11_2025_roku_u_spravi_910_9198_25/ (дата звернення: 27.11.2025).
16. Константий О.В. Щодо участі адвоката в конституційному судочинстві . *DICTUM FACTUM.* № 2(14). 2023. С. 77-84. URL: https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/article/view/284.
17. Яновська О. Підтвердження повноважень адвоката: презумпція добросовісності. *Право України*. № 12. 2019. С. 204–220.URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001087895.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.12. 2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Майстро Д.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.30

ПРАВА ЛЮДИНИ В ЦЕНТРІ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ САНКЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

Бааджи Н.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри морського та міжнародного права
Міжнародного університету (Одеса)
ORCID: 0009-0007-9169-996X

Бааджи Н.А. Права людини в центрі безпекової політики України: принцип пропорційності та європейські стандарти санкційної практики.

Стаття досліджує нормативні та доктринальні засади інтеграції прав людини в сучасну архітектуру безпеки України з особливою увагою до принципу пропорційності та узгодженості українських обмежувальних заходів із європейськими стандартами санкційної практики. У дослідженні підкреслюється, що повномасштабна збройна агресія проти України докорінно трансформувала співвідношення між безпековими імперативами та фундаментальними правами, зробивши принцип пропорційності ключовим критерієм оцінки правомірності воєнних обмежень. У статті систематизовано міжнародно-правові підходи до пропорційності як механізму, що забезпечує необхідність, придатність та сувору обмеженість втручання у права людини до досягнення легітимної мети, зокрема забезпечення національної безпеки.

Особливу увагу приділено практиці Європейського суду з прав людини, який послідовно наголошує, що надзвичайні ситуації не усувають обов'язку держав поважати верховенство права та здійснювати судовий контроль, а дерогації відповідно до статті 15 Конвенції не можуть виправдовувати свавільні заходи. У дослідженні також проаналізовано практику Суду Європейського Союзу щодо санкцій, зокрема рішення у справі Rosneft, яке підтвердило вимоги пропорційності, юридичної визначеності та ефективного судового захисту в межах обмежувальних заходів ЄС.

Стаття оцінює еволюцію санкційної політики України, її зближення з інструментами ЄС та виклики щодо забезпечення належних процесуальних гарантій і захисту від надмірного втручання, особливо коли санкції стосуються громадян України. Дослідження демонструє, що імплементація стандартів прав людини в політику безпеки України є не лише нормативним обов'язком, а й передумовою зміцнення демократичної стійкості та досягнення сумісності з Спільною політикою безпеки і оборони ЄС. У висновках запропоновано концептуальні напрями вдосконалення національного санкційного законодавства шляхом упровадження критеріїв пропорційності, посилення судового контролю та чіткішого узгодження з міжнародними стандартами у сфері прав людини.

Ключові слова: права людини; захист прав людини; міжнародні стандарти захисту прав людини; принцип пропорційності; міжнародне право; міжнародні організації; політика безпеки; національна безпека України; безпекова політика України; міжнародні санкції; політика ЄС; правомірність санкцій; міжнародні організації; ефективність; агресія РФ.

Baadzhy N.A. Human rights at the core of Ukraine's security policy: the principle of proportionality and European standards of sanctions practice.

The article examines the normative and doctrinal foundations of integrating human rights into Ukraine's contemporary security architecture, with particular attention to the principle of proportionality and the alignment of Ukraine's restrictive measures with European standards of sanctions practice. The research emphasizes that the full-scale armed aggression against Ukraine has fundamentally transformed the relationship between security imperatives and fundamental rights, making proportionality a key criterion for assessing the legitimacy of wartime restrictions. The article systematizes international legal approaches to proportionality as a mechanism ensuring that interferences with human rights remain necessary, suitable, and strictly limited to achieving a legitimate aim, including national security.

Special attention is devoted to the practice of the European Court of Human Rights, which consistently stresses that emergency situations do not remove the obligation of states to respect the rule of law and judicial oversight, and that derogations under Article 15 of the Convention cannot justify arbitrary measures. The study also analyses the jurisprudence of the Court of Justice of the European Union on sanctions, particularly the Rosneft judgment, which affirmed the requirement of proportionality, legal certainty, and effective judicial protection in EU restrictive measures.

The article evaluates the evolution of Ukraine's sanctions policy, its convergence with EU instruments, and the challenges of ensuring adequate procedural guarantees and protection from excessive interference, especially when sanctions affect Ukrainian citizens. The research demonstrates that embedding human rights standards into Ukraine's security policy is not merely a normative obligation but a prerequisite for strengthening democratic resilience and achieving compatibility with the Common Security and Defence Policy of the EU. The conclusions propose conceptual directions for improving national sanctions legislation through the incorporation of proportionality benchmarks, enhanced judicial review, and clearer alignment with international human rights standards.

Key words: human rights; protection of human rights; international human rights protection standards; the principle of proportionality; international law; international organisations; security policy; national security of Ukraine; Ukraine's security policy; international sanctions; EU policy; legality of sanctions; international organisations; effectiveness; aggression of RF.

Постановка проблеми. Сучасні виклики безпеці України сьогодні – це не тільки пряма воєнна загроза, а також гібридні та економічні тиски, що ставить питання про необхідність такого підходу щодо забезпечення безпеки, в якому права людини виступатимуть не просто етичним імперативом, але й невід'ємним елементом системи національної та міжнародної безпеки.

Українська політика безпеки дедалі більше орієнтується на європейські стандарти, а отже – на інтеграцію захисту прав людини в систему національної безпеки. Це потребує дослідження принципу пропорційності при застосуванні обмежувальних та захисних заходів.

Оскільки у міжнародному праві принцип пропорційності означає, що будь-яке обмеження прав людини має бути необхідним, адекватним і не перевищувати міри, потрібної для досягнення законної мети (наприклад, національної безпеки), у секторі безпеки цей принцип – міст між правами людини та потребою держави діяти в кризових умовах.

Для України, яка прагне інтеграції до Системи спільної безпекової та оборонної політики ЄС (CSDP), дотримання принципу пропорційності є критерієм сумісності з європейськими стандартами захисту прав людини.

Метою статті є дослідити інтеграцію міжнародних стандартів у сфері прав людини в сучасну архітектуру безпеки України шляхом аналізу застосування принципу пропорційності у воєнних санкційних заходах та оцінки відповідності національної санкційної політики європейським підходам до захисту прав людини.

З наведеного постають наступні завдання, а саме визначити теоретичні аспекти взаємозв'язку прав людини і безпеки; проаналізувати застосування принципу пропорційності у воєнних санкційних заходах; оцінити роль ЄС та інших міжнародних організацій у формуванні санкційної політики та її впливу на права.

Стан опрацювання проблематики. Системні засади забезпечення прав людини у сфері національної безпеки саме під час нового виклику національній безпеці України – збройної агресії Росії – розглянув в своїй роботі Часник Д.В. [9]. Досліджував права людини і національної безпеки як об'єкта правового захисту у контексті діяльності Служби безпеки України такий колектив авторів, як Манжула А.А., Сокуренко О.А. [8]. Звернув увагу на проблему забезпечення «прав людини» в такому важливому документі довгострокового планування як «Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України» автор Денищук Д.Є. [6]. Конституційно-правові аспекти забезпечення національної безпеки в умовах воєнного стану досліджувала авторка К. С. Ізбаш, зосереджуючись на процедурних гарантіях та судовому контролі під час обмежувальних режимів [7].

У вітчизняній науковій літературі питання правового регулювання санкційної політики досліджувалося переважно в контексті вдосконалення Закону України «Про санкції» та узгодження його положень із міжнародними стандартами. Зокрема, К. Бугайчук (2022) підкреслює, що чинне законодавство містить низку колізій і прогалин, які суперечать принципу правової визначеності, зокрема невизначеність об'єктів санкцій, розмитість підстав для їх застосування та відсутність процедурного захисту громадян України. Дослідник акцентує, що застосування санкцій до громадян України можливе лише як виняток – за умов терористичної діяльності чи злочинів проти національної безпеки – і наголошує на потребі забезпечення балансу між захистом національних інтересів і гарантіями прав людини. Таким чином, наукові підходи зосереджуються переважно на

процедурно-нормативному вимірі санкцій, тоді як людиноцентричний аспект, пов'язаний із принципом пропорційності, потребує подальшого дослідження.

Комплексний монографічний аналіз конституційно-правових засад національної безпеки України зробив В.О. Антонов [2]. Колектив авторів В. Абрамов, Г. Ситник, В. Смолянюк у підручнику висвітлили питання глобальної та національної безпеки [5].

Виклад основного матеріалу. У міжнародно-правовій доктрині існує чіткий, хоча іноді дискусійний, підхід до балансування безпеки та прав людини. Принцип пропорційності традиційно виступає юридичним інструментом, який вимагає, щоб будь-які обмежувальні заходи були: (а) необхідні; (б) придатні для досягнення мети; (в) співрозмірні (необхідне співвідношення шкоди і користі). У міжнародному праві та в практиці ЄСПЛ цей підхід часто застосовується для оцінки допустимості втручання в права людини в інтересах нацбезпеки. Наукова література звертає увагу на складність формалізації критерію «пропорційності» на міжнародному рівні, однак її роль у легітимізації заходів очевидна [20].

Проблематика взаємозв'язку прав людини та національної безпеки набуває особливої актуальності у сучасних умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України. З 2022 року українська держава опинилася в унікальній ситуації, коли необхідність забезпечення виживання держави та її громадян тісно переплітається з обов'язком дотримання основоположних прав і свобод людини, гарантованих Конституцією України та міжнародними договорами. У цьому контексті принцип пропорційності виступає ключовим інструментом пошуку балансу між інтересами безпеки та вимогами прав людини.

Нормативний контекст безпекової політики України та міжнародні стандарти захисту прав людини.

Конституція України закріплює, що права і свободи людини є найвищою соціальною цінністю (ст. 3), а держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Одночасно Конституція дозволяє обмеження окремих прав лише за умов надзвичайного чи воєнного стану – з дотриманням принципу пропорційності та вимог міжнародного права (ст. 64).

Базовими актами, які формують безпекову політику України, є: Закон України «Про національну безпеку України» (2018); Стратегія національної безпеки України (2020); Указ Президента України «Про Концепцію забезпечення прав і свобод людини у секторі безпеки і оборони України» (2021); Закон України «Про санкції» (2014, з подальшими змінами).

Ці документи визначають, що забезпечення національної безпеки має здійснюватися з урахуванням міжнародних стандартів, із пріоритетом прав людини, верховенства права та демократичного цивільного контролю над силовими структурами.

Законодавчий розвиток безпекової сфери після 2022 року характеризується посиленням взаємозв'язку між безпековими завданнями та дотриманням прав людини. Такий підхід відповідає міжнародній концепції «human security», закріпленій у Програмі стійкого розвитку – 2030 ООН, де центральним елементом виступає людина, а не держава.

Наприклад, Україна, використовуючи механізм статті 15 Конвенції, офіційно повідомила Раду Європи про відступ від частини зобов'язань у зв'язку з воєнним станом. Водночас, ці обмеження не можуть стосуватися фундаментальних прав, передбачених у статтях 2, 3, 4 §1 та 7 Конвенції, що узгоджується із загальними принципами міжнародного гуманітарного права.

У міжнародно-правовому вимірі ключовим орієнтиром для України залишаються положення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), а також практика Європейського суду з прав людини. ЄСПЛ послідовно підкреслює, що навіть у періоди надзвичайних ситуацій держава не звільняється від обов'язку дотримуватись принципу верховенства права і забезпечувати пропорційність обмежень прав (справи Lawless v. Ireland, Brannigan and McBride v. the UK, A. and Others v. the UK) [19]. А застосування положень статті 15 Конвенції про відступ від зобов'язань не означає «права на свавілля», а лише допускає тимчасове відхилення за умов реальної загрози життю нації [3].

Практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справах проти держав під час надзвичайних ситуацій підкреслює, що держава має широку свободу розсуду, але вона не є абсолютною, коли Суд підкреслив, що навіть міркування національної безпеки не скасовують вимоги «prompt judicial control» (A. and Others v. the United Kingdom, 2009) [18]. ЄСПЛ послідовно наголошує, що право на безпеку не може застосовуватися як концепт, який витісняє інші права. Так, рішення Şahin Alpay v. Turkey підтверджує, що обмеження основних прав навіть у період надзвичайного стану повинно бути пропорційним легітимній меті. Безпекові заходи (зокрема, санкції, затримання, замороження активів) не можуть застосовуватися, якщо вони не є необхідними та співмірними легітимній меті – захисту національної безпеки [12]. ЄСПЛ продемонстрував, що пропорційність є межовим критерієм між законним обмеженням і зловживанням владою.

Для України це рішення може бути орієнтиром при оцінці правомірності санкцій щодо громадян, коли вони зачіпають основні права (наприклад, свободу слова чи право власності).

Безпекові заходи (зокрема, санкції, затримання, замороження активів) не можуть застосовуватися, якщо вони не є необхідними та співрозмірними легітимній меті – захисту національної безпеки.

ЄСПЛ продемонстрував, що пропорційність є межовим критерієм між законним обмеженням і зловживанням владою та наголосив, що навіть за умов терористичних загроз чи воєнного стану держава не може застосовувати довільні заходи, які виходять за межі «необхідних у демократичному суспільстві».

Крім європейських стандартів, суттєве значення мають документи ООН – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Основні принципи ООН щодо застосування сили та вогнепальної зброї (1990 р.), а також резолюції Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї щодо захисту цивільного населення у збройних конфліктах.

У воєнний час (або під час широкомасштабної агресії) баланс між безпекою та захистом прав людини набуває гостроти.

Санкції проти держави-агресора та її еліт можуть бути виправдані необхідністю припинити агресію або змусити до зміни політики. Проте навіть «цільові» санкції мають побічні ефекти: вони можуть ускладнювати доступ до ліків, фінансування гуманітарних програм або підривати економіку третіх країн. Тому під час війни оцінка пропорційності повинна враховувати не лише прямий ефект заходів на адресатів, а й вторинні наслідки для цивільного населення та глобальної гуманітарної ситуації [16].

Якщо проаналізувати міжнародну судову практику щодо пропорційності санкційних заходів, то питання пропорційності санкцій дедалі частіше стає предметом розгляду міжнародних судових та квазісудових органів. У цьому контексті важливими є рішення Суду Європейського Союзу та Міжнародного суду ООН, які формують нову нормативну рамку для оцінки легітимності та гуманітарної допустимості санкцій.

Наприклад, рішення Суду ЄС у справі Rosneft (Case C-72/15, 2017) стало одним із перших, у якому Суд ЄС прямо підтвердив право Союзу застосовувати санкції з міркувань безпеки, визнавши при цьому, що такі заходи мають підлягати перевірці на відповідність принципам пропорційності, правової визначеності та ефективного судового захисту [10].

Компанія Rosneft оскаржила рішення Ради ЄС 2014/512/CFSP, стверджуючи, що обмеження на експорт технологій і фінансування нафтової промисловості Росії порушують свободу підприємництва й виходять за межі повноважень ЄС. Суд ЄС, однак, наголосив, що санкційна політика, запроваджена у відповідь на порушення територіальної цілісності України, має легітимну мету – підтримання міжнародного миру та безпеки, і що обмеження є пропорційними, оскільки вони стосуються лише стратегічних секторів і не спрямовані проти цивільного населення [10].

Таким чином, справа Rosneft утвердила підхід, за яким санкції ЄС мають бути не лише політично виправданими, а й юридично пропорційними, із урахуванням балансу між безпекою та економічними правами. Цей прецедент важливий для України, оскільки демонструє, як санкційні заходи, прийняті в умовах збройної агресії, можуть бути узгоджені з принципами верховенства права та прав людини.

Сучасна санкційна політика України, гармонізована з підходами Європейського Союзу, передбачає широкий спектр обмежувальних заходів проти фізичних і юридичних осіб, які сприяють агресії, фінансують війну, порушують права людини або здійснюють злочини проти людяності. Проте навіть у таких надзвичайних умовах держава зобов'язана дотримуватись принципу пропорційності – як критерію правомірності втручання у права особи.

Згідно зі ст. 52 Хартії основних прав ЄС, будь-яке обмеження основних прав має: бути передбаченим законом; переслідувати легітимну мету, визнану правом ЄС; бути необхідним та пропорційним для досягнення цієї мети [17].

У рішенні Суду ЄС у справі Kadi v. Council and Commission (Joined Cases C-402/05 P and C-415/05 P, 2008) було закладено ключовий стандарт: навіть санкції, накладені в межах спільної зовнішньої та безпекової політики, не можуть порушувати сутність прав людини, гарантованих правом ЄС [13]. Таким чином, захист безпеки не звільняє від обов'язку поважати фундаментальні права.

Висновки. Права людини становлять концептуальний центр сучасної безпекової політики України. Їх інтеграція у сферу національної безпеки не є лише декларативним завданням, а виступає критерієм відповідності державної політики європейським стандартам верховенства права. Забезпечення прав і свобод людини у кризових умовах має розглядатися не як обмеження безпеки, а як її невід'ємна складова.

Принцип пропорційності є базовим критерієм правомірності будь-яких обмежувальних заходів, зокрема санкційних. Він вимагає, щоб держава, навіть в умовах війни чи надзвичайного стану, застосовувала лише ті заходи, які є необхідними, адекватними та співмірними поставленій легіти-

мній меті – захисту національної безпеки. Невідповідність між інтенсивністю втручання і тяжкістю загрози створює ризик свавілля та порушення основоположних прав.

Міжнародна судова практика підтверджує верховенство принципу пропорційності у сфері безпеки. Так, у справі Şahin Alpay v. Turkey (2018) ЄСПЛ наголосив, що навіть за надзвичайних умов держава не звільняється від обов'язку довести необхідність і пропорційність обмежень. Суд ЄС у справі Rosneft (2017) підтвердив, що санкційна політика ЄС має ґрунтуватися на поєднанні легітимності безпекової мети з гарантіями прав людини [12]. А у справі Kadi v. Council and Commission (2008) Судом ЄС було встановлено, що навіть санкції, пов'язані з безпековими загрозами, не можуть порушувати сутності прав людини, гарантованих правом ЄС [13].

Україна, гармонізуючи свою санкційну політику з правом ЄС, має закріпити принцип пропорційності як обов'язковий елемент правозастосування. Йдеться про нормативну вимогу до органів державної влади мотивувати застосування обмежувальних заходів, оцінювати їх вплив на права людини та забезпечувати ефективні засоби судового контролю.

Санкційна практика України потребує переосмислення у гуманітарно-правовому вимірі. Під час збройної агресії санкції є необхідним інструментом захисту державності, однак вони повинні залишатися в межах, визначених міжнародним правом і принципом пропорційності. У протилежному випадку вони можуть підривати довіру до самої системи безпеки, що базується на цінностях демократії та прав людини.

Подальший розвиток національного законодавства має передбачати уточнення критеріїв застосування санкцій, запровадження прозорих процедур апеляції та контролю за пропорційністю рішень. Це дозволить поєднати ефективність безпекової політики з дотриманням міжнародних стандартів прав людини – відповідно до європейської правової традиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про санкції» від 14.08.2014 № 1644-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18 (дата звернення: 01.11.2025).
2. Антонов В.О. Конституційно-правові засади національної безпеки України: *монографія*; наук. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Талком, 2017. 576 с. ISBN 978-617-7397-45-7.
3. Бааджи Н.А. До питання законності дерогації прав людини: умови правомірності згідно практиці ЄСПЛ. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 10. С.593-596. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/143.
4. Бугайчук, К.Л. Нормативно-правові аспекти вдосконалення санкційної політики України. *Право і безпека.* 2022. № 1 (84). С. 29–36. DOI: 10.32631/pb.2022.1.04. URL: https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/575 (дата звернення: 01.11.2025).
5. Глобальна та національна безпека: підручник / за заг. ред. Г. П. Ситника. Київ: НАДУ при Президентові України, 2016. 784 с. URL: https://duikt.edu.ua/ua/lib/1/category/2565/view/330 (дата звернення: 02.11.2025).
6. Денищук, Д.Є. Права людини у Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту України. *Захист та дотримання прав громадян органами Національної поліції України в умовах воєнного стану: тези доп. учасників наук.-практ. конф.* (м. Вінниця, 7 груд. 2023 р.). – Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 45-47. https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/19767 (дата звернення: 01.11.2025).
7. Ізбаш К. С. Деревянкін С. Л. Національна безпека України в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2024. 5. С. 213-217. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/2. URL: http://lsej.org.ua/7_2024/4.pdf (дата звернення: 03.11.2025).
8. Манжула А.А., Сокуренко О.А. Права людини і національна безпека як об'єкт правового захисту в діяльності Служби безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 6. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/55&. URL: http://lsej.org.ua/6_2024/57.pdf (дата звернення: 01.11.2025).
9. Часник Д. В. Забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах протистояння військовій агресії Російської федерації. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична.* 2022. Вип. 34. С. 61–67. DOI: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7105142.
10. Court of Justice of the European Union. Case C-72/15 Rosneft v. Council of the European Union. Judgment of 28 March 2017. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62015CJ0072 (дата звернення: 01.11.2025).
11. Council Decision 2014/512/CFSP concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32014D0512 (дата звернення: 01.11.2025).

12. European Court of Human Rights. Şahin Alpay v. Turkey. Judgment of 20 March 2018, Application No. 16538/17. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181527 (дата звернення: 01.11.2025).
13. Court of Justice of the European Union. Kadi and Al Barakaat International Foundation v. Council and Commission (Joined Cases C-402/05 P and C-415/05 P). Judgment of 3 September 2008. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62005CJ0402 (дата звернення: 01.11.2025).
14. Charter of Fundamental Rights of the European Union. 2000/C 364/01. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT.
15. Hofer, A. *"The Proportionality of Unilateral 'Targeted' Sanctions: Whose Interests Should Count?"* Nordic Journal of International Law, Vol. 89 (2020), pp. 399–421. DOI: https://doi.org/10.1163/15718107-89030008.
16. Steinbach A., Gutmann J., Neuenkirch M., Neumeier F. Economic Sanctions and Human Rights: Quantifying the Legal Proportionality Principle. *Harvard Human Rights Journal*. 2023. Vol. 36. P. 85–128. DOI: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3175885 URL: https://journals.law.harvard.edu/hrj/wp-content/uploads/sites/83/2023/06/HLH104_crop.pdf (дата звернення: 01.11.2025).
17. Хартія основних прав Європейського Союзу // Європейське право. 2013. № 1-2. С. 294-304. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpr_2013_1-2_25 (дата звернення:01.11.2025).
18. European Court of Human Rights. A. and Others v. the United Kingdom, Application no. 3455/05, Judgment of 19 February 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91403 (дата звернення: 01.11.2025).
19. European Court of Human Rights. Lawless v. Ireland (No. 3), Application no. 332/57, Judgment of 1 July 1961. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518 (дата звернення: 01.11.2025).
20. Enzo Cannizzaro. The Role of Proportionality in the Law of International Countermeasures. *European Journal of International Law*. 2001. Vol 12. Issue 5. pp. 889–916. DOI: https://doi.org/10.1093/ejil/12.5.889. URL: https://zenodo.org/records/14411933 (дата звернення: 04.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.11.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Бааджи Н.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.231
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.31

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ: ПРОПОРЦІЙНІСТЬ ТА ЗАПОБІЖНІ ЗАХОДИ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ВИБУХОВОЇ ЗБРОЇ В НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ

Бабарицький О.В.,
кандидат економічних наук,
заступник начальника інституту
з навчальної та наукової роботи – начальник навчального відділення,
полковник
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-1690-1837

Ігнатьєва А.І.,
кандидатка педагогічних наук,
викладачка кафедри поведінкових наук та військового лідерства
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3446-4036

Брянкін А.С.,
курсант 4 курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти,
сержант
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0002-3641-6975

Бабарицький О.В., Ігнатьєва А.І., Брянкін А.С. Міжнародно-правовий захист цивільного населення в умовах сьогодення: пропорційність та запобіжні заходи при застосуванні вибухової зброї у населених пунктах.

У статті розглядаються питання міжнародно-правового захисту цивільного населення під час збройних конфліктів, зокрема в умовах урбанізованих бойових дій, де застосування вибухової зброї внаслідок щільності населення та складності цивільної інфраструктури становить підвищений ризик надмірних втрат серед цивільних осіб. Автори статті аналізують основні принципи міжнародного гуманітарного права, зокрема принцип пропорційності, що визначає межі допустимої шкоди для цивільного населення та цивільних об'єктів у порівнянні з воєнною необхідністю. Наголошено на важливості запобіжних заходів, таких як оцінка ризиків непропорційної шкоди, що мають бути інтегровані в процес планування військових операцій.

Одним з головних аспектів, що наводиться, є проблема практичної імплементації міжнародних норм у реальних умовах збройних конфліктів, де, навіть при наявності чітких нормативно-правових стандартів, вони часто не виконуються через різноманітні практичні бар'єри. Зокрема, підкреслено важливість введення конкретних стандартів навчання міжнародному гуманітарному праву в рамках військової доктрини.

Автори наголошують на необхідності посилення взаємодії між міжнародним гуманітарним правом, міжнародним кримінальним правом і міжнародним правом прав людини. Це включає створення механізмів для розслідування порушень, зокрема воєнних злочинів і порушень прав людини. Міжнародне право прав людини забезпечує додаткові гарантії захисту цивільних осіб та передбачає відповідальність за порушення прав людини. Стаття також підкреслює важливість інтеграції міжнародних норм до національних правових систем і ефективної підготовки військових до застосування принципів пропорційності та запобіжних заходів під час бойових дій.

Висновки свідчать, що для ефективного захисту цивільного населення важливо не тільки наявність міжнародних норм, а й їх реальна імплементація в практичні військові процедури, що включають постійний контроль, навчання і перевірку виконання норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, зокрема в умовах урбанізованих конфліктів.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, міжнародне право прав людини, міжнародне кримінальне право, захист цивільного населення, пропорційність, запобіжні заходи, вибухова зброя, урбанізовані збройні конфлікти, бойові дії.

Babaritsky O.V., Ignatieva A.I., Briankin A.S. International legal protection of civilians in today's world: proportionality and precautionary measures in the use of explosive weapons in populated areas.

The article examines issues of international legal protection of civilians during armed conflicts, particularly in urban combat situations, where the use of explosive weapons poses an increased risk of excessive civilian casualties due to population density and the complexity of civilian infrastructure. The authors analyze the basic principles of international humanitarian law, in particular the principle of proportionality, which defines the limits of permissible damage to the civilian population and civilian objects in comparison with military necessity. The importance of preventive measures, such as assessing the risks of disproportionate damage, which should be integrated into the planning of military operations, is emphasized.

One of the main aspects raised is the problem of practical implementation of international norms in real conditions of armed conflict, where, even in the presence of clear regulatory and legal standards, they are often not enforced due to various practical barriers. In particular, the importance of introducing specific standards for training in international humanitarian law within the framework of military doctrine is emphasized.

The authors emphasize the need to strengthen cooperation between international humanitarian law, international criminal law, and international human rights law. This includes establishing mechanisms for investigating violations, particularly war crimes and human rights violations. International human rights law provides additional guarantees for the protection of civilians and provides for accountability for human rights violations. The article also highlights the importance of integrating international norms into national legal systems and effectively training military personnel to apply the principles of proportionality and precautionary measures during combat operations.

The conclusions show that for the effective protection of civilians, it is important not only to have international norms, but also to implement them in practical military procedures, including constant monitoring, training, and verification of compliance with international humanitarian law and international human rights law, particularly in urban conflicts.

Key words: international humanitarian law, international human rights law, international criminal law, protection of civilians, proportionality, precautionary measures, explosive weapons, urbanized armed conflicts, combat operations.

Постановка проблеми. Міжнародно-правові режими захисту цивільного населення в сучасних збройних конфліктах формально спираються на розвинену систему норм міжнародного гуманітарного права (далі – МГП), міжнародного права прав людини (далі – МППЛ) та міжнародного кримінального права (далі – МКП), однак їх фактична ефективність дедалі частіше визначається не стільки наявністю правил як таких, скільки якістю їх імплементації у процесі планування та ведення бойових дій. Центральною проблематикою сучасного етапу, яка найбільш виразно демонструє розрив між нормативним приписом і реальною практикою, є системне завдання шкоди цивільним під час бойових дій у населених пунктах із застосуванням вибухової зброї. У таких умовах навіть тоді, коли сторона, що атакує, формально обґрунтовує «законність» окремих ударів через категорії пропорційності та вжиття запобіжних заходів, кумулятивний ефект повторюваних уражень, а також руйнування й функціональна деградація об'єктів критичної інфраструктури продукують тривалі гуманітарні наслідки, що виходять за межі короткострокового тактичного результату.

У звіті Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) про захист цивільних у збройних конфліктах підкреслено, що у 2024 році тривалі збройні конфлікти супроводжувалися як «очевидними порушеннями», так і надто поблажливими тлумаченнями МГП, що в сукупності зумовлювало неприйнятно високий людський тягар для цивільного населення, включно з жінками та дітьми. У цій доповіді зафіксовано, що в 14 збройних конфліктах у 2024 році було зареєстровано понад 36 000 смертей цивільних осіб, а втрати були більш помітними серед урбанізованих районів, де застосовувалися важкі вибухові озброєння [1, с. 1-2]. Окремий фокус на міському вимірі конфлікту підтверджується й профільним глобальним моніторингом вибухового насильства: за даними «Дії щодо збройного насильства» (*Action on Armed Violence*), у 2024 році було зафіксовано 67 026 загиблих і поранених унаслідок застосування вибухової зброї у світі, з яких 59 524 – цивільні (89%), причому коли вибухова зброя застосовувалася в населених пунктах, цивільні становили 95% усіх загиблих та поранених, а 97% глобальних цивільних втрат від вибухового насильства припали саме на населені пункти [2, с. 1].

Стійка диспропорція між нормативною архітектурою захисту цивільних та повторюваними патернами шкоди в містах становить базову проблематику, що обґрунтовує необхідність практичної «операціоналізації» правових режимів.

Метою дослідження є комплексне обґрунтування того, що ключовим вузлом ефективності міжнародно-правових режимів захисту цивільного населення в умовах сьогодення є практична реалізація принципів пропорційності та запобіжних заходів під час застосування сили в населених пунктах, і що мінімізація цивільної шкоди в урбанізованих збройних конфліктах потребує поєднання договірних та звичаєвих норм МГП [3], інститутів міжнародної кримінальної юрисдикції разом з відповідальністю за воєнні злочини, а також національних механізмів імплементації у формі воєнної доктрини й підзаконного регулювання, процедур планування та фіксації цивільної шкоди з забезпеченням підзвітності.

Стан опрацювання проблематики в науковому просторі. У сучасній доктрині захист цивільного населення в збройних конфліктах значною мірою аналізується крізь призму пропорційності, запобіжних заходів та механізмів практичної імплементації цих вимог у командні й навчальні процедури. Так, Е.-К. Гіллард (*E.-C. Gillard*) доводить, що пропорційність є насамперед стандартом командного судження, який залежить від контексту, якості інформації та добросовісності прогнозу побічної шкоди, а не від «арифметичного» зіставлення втрат і переваги [4]. Міжнародний комітет Червоного Хреста (далі – МКЧХ), узагальнюючи підходи до принципу пропорційності, підкреслює його нерозривний зв'язок із запобіжними заходами, зокрема обов'язком «зробити все здійсненне» для оцінки ризику непропорційності та скасувати або призупинити атаку, якщо її непропорційність стає очевидною [5]. У площині забезпечення дотримання МГП через підготовку та комплаєнс Е.С. Бейтс (*E. S. Bates*) доходить висновку, що «простого» навчання правових норм недостатньо для зміни поведінки, а ефективність можливе забезпечити лише через інтеграцію МГП у доктрину, підготовку щодо озброєння та командні процедури [6]. Суміжну позицію розвивають Ґ. Ясутіс (*G. Jasutis*) та Р. Мікова (*R. Mikova*), які трактують навчання МГП як системний процес, пов'язаний із дисципліною, контролем і оцінюванням засвоєння, а не як одиночне інформування [7]. Українські автори М.В. Грушко, В.В. Музика, Т.С. Федорова та В.В. Владишевська акцентують, що реальний захист цивільних залежить від ефективної імплементації міжнародних стандартів у національному правопорядку та практиці державних органів [8].

Виклад основного матеріалу. Міжнародно-правові режими захисту цивільного населення у науковій і практичній площині окреслюються через базовий масив МГП, сформований Женевськими конвенціями 1949 року, зокрема Женевською конвенцією про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року [9] та Додатковими протоколами I та II від 8 червня 1977 року [10; 11], а також через звичаєві правила ведення бойових дій [3]. Його регулятивний потенціал доповнюється комплементарною дією МППЛ, а гарантійно-превентивний вимір забезпечується механізмами МКП, які утворюють контур відповідальності за найтяжчі правопорушення. Однак у сучасних конфліктах саме урбанізований характер боїв і широке застосування вибухової зброї перетворюють пропорційність та запобіжні заходи на ключовий «механізм» практичного захисту цивільних, бо принцип розрізнення сам по собі не усуває ризиків невибіркових або надмірно шкідливих наслідків у щільно заселеному середовищі.

У роботі Ж.-М. Хенкертс (*J.-M. Henckaerts*) та Л. Досвальд-Бек (*L. Doswald-Beck*) підкреслюється, що нормативний зміст пропорційності у МГП, полягає в забороні атак, від яких очікуються випадкові втрати серед цивільних або шкода цивільним об'єктам, що були б надмірними щодо конкретної і безпосередньої воєнної переваги. Ця формула кодифікована, зокрема, у Протоколі I [10] та водночас визнається звичаєвим правом. Звичаєве правило про пропорційність сформульоване як заборона «запуску атаки», від якої можна очікувати надмірної побічної шкоди, причому звичаєве правило про запобіжні заходи в атаці доповнює це зобов'язанням постійної обачності та комплексом процедурних вимог до вибору засобів і методів ведення війни [3; 12, с. 46]. У сучасних оглядах МКЧХ додатково підкреслюється, що пропорційність «підсилюється» запобіжними заходами, включно з обов'язком зробити все здійсненне для оцінки ризику непропорційності та скасувати/призупинити атаку при виявленні такого ризику [5, с. 1].

Для аналітичного розкриття цієї вимоги у доктрині застосовують підхід, що ґрунтується на зіставленні передбачуваної побічної шкоди для цивільного населення та цивільних об'єктів із очікуваною конкретною та безпосередньою воєнною перевагою. При цьому критерій має не характер математичного співвідношення, а форму правової заборони заподіяння шкоди, яка була б «надмірною» щодо такої воєнної переваги. Цей підхід не передбачає встановлення будь-якого числового порога, оскільки МГП його не визначає, однак він упорядковує командне судження, вимагаючи чітко окреслити зміст «конкретної та безпосередньої воєнної переваги» і зафіксувати, які саме передбачувані наслідки для цивільного населення та цивільних об'єктів віднесено до побічної шкоди. Показовою є позиція МКЧХ, яка підкреслює, що політичні, психологічні, фінансові або інші вигоди не можуть включатися до категорії воєнної переваги [5, с. 2].

Сьогоденна проблема полягає в тому, що в урбанізованих боях навіть добросовісні (з погляду сторони, що атакує) оцінки можуть системно недооцінювати сукупні та побічні наслідки для цивіль-

них через щільність населення, взаємозалежність критичної інфраструктури та обмеженість розвідданих. У зв'язку з цим у документах МКЧХ підкреслюється стандарт «розумного командира», який має діяти добросовісно та на підставі інформації з усіх джерел, що розумно доступні. Звертається увага, що в технологічно складних сферах, зокрема у кіберпросторі, правомірне ухвалення рішень потребує залучення належної технічної експертизи. Хоча ця теза сформульована на матеріалах кібероперацій, її методологічний зміст є релевантним і для урбанізованих кінетичних ударів, оскільки достовірність оцінки пропорційності визначається тим, чи охоплює прогноз не лише безпосередні, а й опосередковані, «ревербераційні» наслідки для цивільного середовища [5, с. 2]. Недооцінка таких непрямих ефектів, зокрема порушення енергопостачання, водозабезпечення або критичних ланцюгів медичної логістики, здатна трансформувати одиничний епізод застосування сили у сукупність взаємопов'язаних проявів цивільної шкоди, що стають очевидними лише після їх фактичного настання.

Наведені у звітах ООН та профільному моніторингу дані підтверджують, що застосування вибухової зброї в населених пунктах корелює з переважною часткою цивільних серед загиблих і поранених, що об'єктивно підвищує вимоги до запобіжних заходів та якості оцінки пропорційності в урбанізованих операціях [1, с. 1-2; 2, с. 1]. Це не просто статистичне тло: воно демонструє, що нині традиційні інструменти комплаєнсу без цілеспрямованих заходів з мінімізації цивільної шкоди в умовах міських бойових дій не забезпечують належного результату, а отже, потребують «надбудови» у вигляді конкретних процедур, навчання та підзвітності. Як зазначають Ґ. Ясутіс та Р. Мікова, навчання МГП має бути системним процесом, яке включає дисципліну, контроль та оцінку засвоєння, а не лише одиничне інформування військових осіб про правові норми, що є основою для ефективного застосування відповідних норм в умовах сучасних бойових дій [7, с. 7-8].

У науковому вимірі пропорційність давно описується як правило, що потребує практичного судження і не зводиться до арифметики. Показово, що Е.-К. Гіллард у фаховому аналізі підкреслює: пропорційність не означає «симетрії» шкоди та переваги, а спрямована на запобігання надмірності, причому визначальними є саме контекст, інформаційна база та добросовісність оцінки [4, с. 3-4]. Проте в урбанізованих боях контекст робить оцінку особливо «крихкою»: невизначеність щодо присутності цивільних, змішування цивільних і військових об'єктів, використання цивільної інфраструктури у військових цілях та обмежені можливості евакуації зменшують фактичний «запас безпеки» будь-якого рішення про застосування сили. Через це реальні шляхи вирішення проблеми лежать не в зміні самого правила пропорційності, а у створенні таких практик планування і ведення бойових дій, які роблять застосування пропорційності та запобіжних заходів відтворюваними, перевірюваними і, наскільки це можливо, стійким до інформаційних прогалин.

З цієї логіки природно випливає потреба у «презумпції обережності» щодо засобів ведення бойових дій, які за своїми властивостями мають підвищений ризик широкої, складно прогнозованої побічної шкоди у щільно заселеному середовищі. Тому у документах ООН прямо міститься відсилання державам приєднуватися до Політичної декларації «Про посилення захисту цивільного населення від гуманітарних наслідків застосування вибухової зброї в населених районах» від 2022 року, у якій окреслюється можливість використання інструментів міжнародної співпраці у сфері озброєнь як важеля дотримання таких підходів, зокрема через ув'язування експорту або передачі озброєнь із виконанням положень самої Декларації та з дотриманням МГП і МППЛ [13, с. 3; 1, с. 3]. У нормативно-управлінській логіці це формує зовнішній стимул комплаєнсу: вимоги мінімізації цивільної шкоди набувають додаткового практичного значення не лише як юридичний обов'язок, а й як критерій допуску до військово-технічної взаємодії, що потенційно підсилює фактичну виконуваність режиму.

Однак навіть найкраща політика уникнення не буде ефективною без процедурної інтеграції запобіжних заходів у ланцюг командування та саму архітектуру планування операцій. Е.С. Бейтс підкреслює, що одне лише декларативне навчання не є достатнім для зміни поведінки, оскільки МКЧХ визнає, що «навчання правових норм» саме по собі не гарантує зміну поведінки. У цьому контексті особливу важливість набуває командирська відповідальність: командир повинен забезпечити перевірку знань підлеглих, постійний правовий контроль за вибором цілей, запобіжними заходами та супровідною логістикою, визнаючи, що міжнародне гуманітарне право повинно дотримуватися на всіх етапах операції, а не лише на етапі вибору цілі [6, с. 809-810].

М.В. Глушко та співавтори у навчально-методичних матеріалах підкреслюють, що навіть за наявності розвиненої нормативно-правової бази дотримання й гарантування встановлених стандартів на практиці залишаються проблемними, а тому як національні уряди, так і міжнародні інституції мають концентрувати зусилля саме на ефективній імплементації чинних стандартів захисту прав людини під час збройних конфліктів. У цій самій площині Інструкція про порядок виконання норм МГП у Збройних Силах України затв. наказом Міноборони № 164 від 23 березня 2017 року

(зі змін. й допов.), виконує насамперед рамково-нормативну функцію «внутрішнього закріплення» міжнародних зобов'язань у системі військової служби [14]. Таке нормативне закріплення не є операційним механізмом зменшення цивільної шкоди: воно створює юридичну опору для подальшої деталізації практик у вигляді процедур планування і контролю, розподілу відповідальності та робочих алгоритмів ухвалення рішень, без яких вимоги пропорційності й запобіжних заходів ризикують залишатися декларативними. Звідси логічно випливає ключовий висновок, який узгоджується з загальним методичним підходом вітчизняних джерел: приведення національного регулювання у відповідність до міжнародних зобов'язань є необхідним, але реальний захист цивільних забезпечується лише тоді, коли «правова база» перетворюється на відтворювану практику застосування – через навчання, процедури та дієвий контроль виконання [8, с. 5].

Коли ж норми вбудовані у підготовку, природним продовженням стає питання прозорості та підзвітності, оскільки без розслідувань інцидентів, аналізу помилок та практичних наслідків неможливо ані вдосконалювати командні процедури, ані доводити, що режим реально працює. У доповіді Генерального секретаря ООН акцентується, що поряд із посиленням дотримання МГП та МППЛ необхідні практичні заходи з розслідування порушень та забезпечення відповідальності [15, с. 1-2]. Це безпосередньо стикується з МКП, оскільки Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року встановлює кримінальну відповідальність за воєнні злочини, включно з навмисним спрямуванням нападів проти цивільних і суміжними формами незаконного ведення бойових дій, здатними охоплювати грубі порушення принципів розрізнення та пропорційності [16]. У режимному вимірі це має не лише каральний, а й превентивний ефект: реалістичний ризик розслідування та персональної відповідальності стимулює більш ретельне документування розвідданих та запобіжних заходів, що підвищує якість ухвалення командирських рішень.

Висновки. У межах статті було розглянуто важливість принципу пропорційності та запобіжних заходів у забезпеченні захисту цивільного населення під час урбанізованих збройних конфліктів. Було визначено, що на практиці існують серйозні проблеми з ефективною імплементацією міжнародних стандартів, навіть за наявності розвинутої нормативно-правової бази. Зокрема, підкреслено важливість запобіжних заходів, які повинні бути чітко закріплені у вигляді конкретних процедур, стандартів і механізмів, здатних забезпечити реальне дотримання вимог у процесі ведення бою.

Загальна концепція МГП та національних механізмів повинна зосереджуватись на переведенні абстрактних норм у дієві практики, що передбачають постійний контроль за ухваленням рішень, навчанням та іншими конкретними діями для запобігання непропорційним втратам серед цивільних. Це означає, що держави повинні створювати інституційні та процедурні механізми, які б забезпечили виконання міжнародних зобов'язань не лише на теоретичному, а й на практичному рівні. Нормативна основа, що закріплена в міжнародних договорах та національних актах, повинна служити основою для розробки конкретних службових стандартів, розподілу відповідальності, процедур планування та контролю, що дозволить перетворити вимоги МГП на реальні дії, що обмежують шкоду для цивільних осіб.

Особливу увагу слід звернути на імплементацію стандартів, закріплених в міжнародних документах, таких як МППЛ та механізмів, що передбачають залучення МКП для розслідування порушень. Принципи МППЛ та МКП мають забезпечувати належну відповідальність за порушення, гарантуючи покарання винних, а також запобігання подібним порушенням у майбутньому. Упровадження цих механізмів в рамках МГП дозволить підвищити ефективність захисту цивільного населення під час збройних конфліктів. Таким чином, система міжнародної кримінальної юрисдикції та національні механізми імплементації повинні взаємодіяти, щоб забезпечити ефективне дотримання прав цивільних осіб та забезпечити їхній захист від наслідків збройних конфліктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Protection of civilians in armed conflict : Report of the Secretary-General (S/2025/271) / *United Nations Security Council*. 15 May 2025. 15 p. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n25/095/59/pdf/n2509559.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
2. Explosive Violence Monitor 2024 : report / *Action on Armed Violence.* 2025. 57 p. URL: https://aoav.org.uk/wp-content/uploads/2025/05/Explosive-Violence-Monitor-2024-3.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
3. Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми / пер. з англ. А. Льовін, О. Поєдинок, Л. Сивко; наук. ред. М. Гнатовський. *Український часопис міжнародного права.* № 2, 2006. С. 7-16. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/ukr-irrc_857_henckaerts.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
4. Proportionality in the Conduct of Hostilities: The Incidental Harm Side of the Assessment / E.-C. Gillard. London: Chatham House, 2018. 53 c. URL: https://www.chathamhouse.org/sites/

default/files/publications/research/2018-12-10-proportionality-conduct-hostilities-incidental-harm-gillard-final.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
5. The principle of proportionality // *International Committee of the Red Cross.* 2022. С. 1-3. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/wysiwyg/war-and-law/04_proportionality-0.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
6. Bates E. S. Towards effective military training in international humanitarian law. *International Review of the Red Cross.* Vol. 96 (895/896), 2014. С. 795-816. DOI: https://doi.org/10.1017/S1816383115000557 (дата звернення: 12.01.2026).
7. Jasutis G., Mikova R. Parameters of Effective Military Training in International Humanitarian Law. Geneva: DCAF, 2023. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/PolicyPaperIHL_Training_EN.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
8. Грушко М.В., Музика В.В., Федорова Т.С., Владишевська В.В. Міжнародне гуманітарне право: навчально-методичний посібник / за ред. О.В. Бігняка. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 136 с. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi74/0055192.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
9. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (Конвенція IV): Конвенція; ООН від 12.08.1949 // *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 12.01.2026).
10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: Протокол; ООН від 08.06.1977 // *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 12.01.2026).
11. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року: Протокол; ООН від 08.06.1977 // *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 12.01.2026).
12. Henckaerts J.-M., Doswald-Beck L. Customary International Humanitarian Law. Vol. I: Rules. – Geneva; *Cambridge: ICRC*; Cambridge University Press, 2005. 689 с. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-i-icrc-eng.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
13. Political declaration on strengthening the protection of civilians from the humanitarian consequences arising from the use of explosive weapons in populated areas. 2022. 4 p. URL: https://cms.ewipa.org/uploads/political_declaration_on_ewipa_en_175fb28c49.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
14. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164 (зареєстр. в М-ві юстиції України 09.06.2017 за № 704/30572) // *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17 (дата звернення: 12.01.2026).
15. Protection of civilians in armed conflict : Report of the Secretary-General (S/2024/385). *United Nations Security Council.* 14 May 2024. 16 p. URL: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/N2411029.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
16. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду: Статут; Міжнародні суди від 17.07.1998 // *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 12.01.2026).
17. Resolution 1894 (2009): S/RES/1894 (2009) / *United Nations Security Council.* 11 November 2009. URL: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/POC%20SRES1894.pdf (дата звернення: 12.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Бабарицький О.В., Ігнатьєва А.І., Брянкін А.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.32

П'ЯТЕ ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Звєрєва К.С.,
доктор філософії з міжнародного права,
старший викладач кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: 0000-0003-2539-7035
e-mail: zvereva.kateryna@gmail.com

Звєрєва К.С. П'яте покоління прав людини.

У поданій статті здійснено комплексне теоретичне дослідження еволюції прав людини крізь призму концепції «поколінь», з особливим акцентом на обґрунтуванні та змістовному наповненні п'ятого покоління прав. Зазначено, що на сьогодні доктриною сформовано чотири покоління прав людини, які відображають історичні етапи розвитку прав і свобод. Перше покоління («права свободи») охоплює громадянські та політичні права, що виникли у XVII–XVIII ст. як «негативні» зобов'язання держави не втручатися в особисту сферу. Друге покоління («права рівності») сформувалося у XIX–XX ст. і включає економічні, соціальні та культурні права, які, навпаки, вимагають від держави активних позитивних дій для забезпечення добробуту. Третє покоління («права солідарності») відображає колективні інтереси спільнот, такі як право на мир, самовизначення та здорове довкілля. На межі XX–XXI ст. виокремилося четверте покоління, або соматичні права, що стосуються автономії людини щодо власного тіла: репродуктивні права, право на зміну статі та питання евтаназії,.

Наголошено на появі новітніх правових феноменів, пов'язаних із цифровими технологіями, біоетикою та глобальними викликами, які не вписуються повною мірою в попередні покоління. Провідне місце в ньому посідають цифрові права: право на доступ до Інтернету, цифрову самовизначеність та захист персональних дани,. Окремо виділено «право на забуття» (right to be forgotten), яке дозволяє видаляти неактуальну або шкідливу інформацію про особу з мережі. Запропоновано визначення п'ятого покоління прав людини та окреслено його зміст, зокрема цифрові права (право на забуття, право на захист персональних даних тощо), права, пов'язані з досягненнями біотехнологій (неурядження генетичною інформацією, нейроправа), а також права майбутніх поколінь (право на безпечне довкілля, стале розвиток). Зроблено висновок, що виокремлення п'ятого покоління прав людини є доцільним для адекватного реагування на сучасні виклики та забезпечення ефективного захисту гідності і прав людини в умовах цифрової ери. Вказано на необхідність подальшого нормативного закріплення новітніх прав та гармонізації міжнародних зусиль у цій сфері.

Ключові слова: права людини; покоління прав людини; п'яте покоління прав людини; цифрові права; соматичні права; право на забуття; права майбутніх поколінь.

Zvereva K.S. Fifth generation of human rights.

The article presents a comprehensive theoretical study of the evolution of human rights through the prism of the concept of "generations," with special emphasis on the rationale and content of the fifth generation of rights. It is noted that four generations of human rights have been formed in legal doctrine, reflecting the historical stages of the development of rights and freedoms. The first generation ("rights of freedom") includes civil and political rights that emerged in the 17th–18th centuries as "negative" obligations of the state, requiring non-interference in the personal sphere. The second generation ("rights of equality") developed in the 19th–20th centuries and encompasses economic, social, and cultural rights, which, conversely, oblige the state to take active measures to ensure social welfare. The third generation ("rights of solidarity") addresses the collective interests of communities, such as the rights to peace, self-determination, and a healthy environment. At the turn of the 20th–21st centuries, the fourth generation, or somatic rights, emerged, related to the autonomy of the individual over one's own body, including reproductive rights, gender identity issues, and euthanasia.

The study emphasizes the emergence of new legal phenomena associated with digital technologies, bioethics, and global challenges that do not fully fit into previous generations of rights. A leading place among them belongs to digital rights, such as the right to Internet access, digital self-determination, and personal data protection. Particular attention is given to the "right to be forgotten," which allows

individuals to delete outdated or harmful information about themselves from online spaces. The article proposes a definition of the fifth generation of human rights and outlines its content, including digital rights (the right to be forgotten, the right to data protection, etc.), rights related to biotechnological developments (genetic information governance, neuro-rights), and the rights of future generations (the right to a safe environment and sustainable development). It concludes that recognizing the fifth generation of human rights is essential for an adequate response to modern challenges and the effective protection of human dignity and rights in the digital era. The need for further normative consolidation of these emerging rights and harmonization of international efforts in this area is also emphasized.

Key words: human rights; generation of human rights; fifth generation of human rights; digital rights; somatic rights; right to be forgotten; rights of future generations.

Постановка проблеми. Права людини історично розвивалися хвилеподібно, що відображено у концепції «поколінь» прав людини. Ця концепція була вперше запропонована наприкінці 1970-х років (К. Васак) і передбачала поділ прав людини на різні групи залежно від часу їх виникнення та характеру вимог до держави. Нині у правничій науці загальновизнано виділення чотирьох поколінь прав людини, кожне з яких охоплює специфічні види прав і свобод. Проте стрімкий розвиток технологій, глобалізація та поява нових суспільних відносин породжують проблему: чи достатньо існуючих чотирьох поколінь для класифікації та захисту новітніх прав людини, що виникають у сучасному світі? Якщо чотири покоління вже сформовано, постає питання про обґрунтованість і зміст п'ятого покоління прав людини. Відсутність чіткого розуміння цього нового покоління утруднює нормативне забезпечення відповідних прав, що визначає актуальність теми дослідження.

Стан опрацювання проблематики. Питання про «п'яте покоління» прав людини є відносно новим і ще не має усталеного трактування, однак привертає увагу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Концепцію поколінь прав людини започаткував К. Васак (1979), виокремивши три перших покоління прав [1]. У подальшому науковці розвинули цю ідею: зокрема, А. Абашидзе та А. Солнцев обґрунтували існування четвертого покоління, охарактеризувавши так звані «соматичні права» людини (право на евтаназію, трансплантацію органів, репродуктивні права тощо) [6]. Одночасно ряд авторів висловили припущення про появу п'ятого покоління прав, пов'язаного насамперед із інформаційною безпекою та цифровими технологіями [10]. В українській правничій літературі проблему новітніх прав людини досліджують, зокрема, В. Петрушина, П. Рабінович, О. Скакун та інші, які відзначають динамічний розвиток прав під впливом науково-технічного прогресу. Окремі дослідники акцентують увагу на колізії між новими правами та традиційними моральними цінностями (Ю. Турянський та ін.) [7]. Таким чином, науковий дискурс свідчить про формування підґрунтя для виокремлення нового покоління прав людини, хоча спільного підходу щодо його змісту поки нема.

Метою статті є обґрунтування доцільності виокремлення п'ятого покоління прав людини та визначення його змістовних характеристик на основі аналізу еволюції попередніх поколінь прав і сучасних тенденцій у сфері прав людини.

Виклад основного матеріалу. Концепція поколінь прав людини відображає історичні етапи становлення та розширення каталогу прав і свобод. Перше покоління прав людини (так звані «права свободи») сформувалося під впливом ідей Просвітництва та буржуазних революцій XVII–XVIII ст. Це передусім громадянські та політичні права, які забезпечують свободу особи від надмірного втручання держави [1]. До них відносять фундаментальні природні права: право на життя, свободу та особисту недоторканність, свободу думки, совісті і релігії, свободу слова, право на справедливий судовий розгляд, право на власність та інші невідчужувані права [2]. Ці права закріплені у класичних міжнародних актах – насамперед у Загальній декларації прав людини 1948 р. [2], а згодом у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. [3]. Права першого покоління мають характер негативних зобов'язань держави (держава зобов'язана утримуватися від порушення цих прав).

Друге покоління прав людини – це економічні, соціальні та культурні права, що інтенсивно розвинулися у XIX–XX ст. під впливом ідей соціальної держави та усвідомлення необхідності забезпечення мінімального рівня добробуту для гідності людини. До цієї групи належать право на працю, право на справедливі умови праці, відпочинок і соціальний захист, право на освіту, право на охорону здоров'я, право на житло, а також свобода від дискримінації у цих сферах. На відміну від першого покоління, реалізація соціально-економічних прав потребує активних дій держави та відповідних ресурсів. Вони дістали міжнародно-правове закріплення у ст.22–27 Загальної декларації прав людини, а також у спеціалізованому Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. [4]. Ці «права рівності» покладають на державу позитивні обов'язки – створити умови для достойного рівня життя та розвитку людини.

Третє покоління прав людини оформилося в другій половині XX ст. (умовно – з 1970-х років) і відображає колективні права, що належать спільнотам людей або людству в цілому. До них зазвичай відносять права солідарності, які виходять за межі суто індивідуалістичних підходів. Серед таких прав – право на самовизначення народів, право на розвиток, право на мир, право на здорове навколишнє середовище, право на спільну культурну спадщину, право на гуманітарну допомогу тощо. Ці права були реакцією на глобальні виклики епохи деколонізації, екологічні проблеми, усвідомлення єдності людства. Вони здебільшого задекларовані у міжнародних «м'яких» актах – наприклад, у Декларації ООН про право на розвиток (1986 р.) – і лише частково закріплені в юридично обов'язкових договорах (як-то Африканська хартія прав людини і народів 1981 р., яка проголошує право на самовизначення, розвиток, здорове довкілля тощо). Третє покоління прав часто називають «правами солідарності», адже для їх реалізації потрібні колективні зусилля держав і міжнародної спільноти. Водночас ці права мають декларативний характер і менш чіткі механізми забезпечення порівняно з першими двома поколіннями.

У кінці XX ст. – на початку XXI ст. науково-технічний прогрес поставив низку нових етичних і правових питань, на які існуючі підходи до прав людини не давали готових відповідей. Це зумовило появу пропозицій щодо виокремлення четвертого покоління прав людини. До цієї категорії віднесено права, що виникають у зв'язку з досягненнями медицини, біології, генетики та пов'язані з автономією людини щодо власного тіла і життя. Так, у доктрині четверте покоління отримало назву «соматичних прав», оскільки стосується тілесної (соматичної) цілісності та життя людини. До нього включають, зокрема: право на евтаназію (свідоме припинення життя, право на «гідну смерть»), репродуктивні права (у тому числі право на штучне запліднення, сурогатне материнство), право на зміну статі, права, пов'язані з трансплантацією органів і тканин, права у сфері сексуальної самореалізації (наприклад, право на одностатеві шлюби) тощо. Формування цієї групи прав відобразило прагнення людини самостійно визначати питання свого життя і здоров'я за умов стрімкого розвитку медицини. Попри дискусійність окремих вимог, соматичні права поступово знаходять відображення у законодавстві деяких країн. Наприклад, право на зміну статі юридично визнано в багатьох державах, евтаназія легалізована в окремих країнах (Бельгія, Нідерланди, Канада та ін.), питання трансплантації органів та клонування регулюються спеціальними законами.

Так, Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав, який відповідає за Пакт про громадянські та політичні права, заявив, що «гендерна ідентичність визнається поряд із забороненими ознаками дискримінації». Європейський суд з прав людини застосовував Європейську конвенцію про захист прав людини й основних свобод у ряді важливих рішень, заявивши, що держави повинні надавати трансгендерам можливість пройти хірургічну операцію для повної зміни статі та гендеру, і що така хірургічна операція повинна покриватися системою страхування як «необхідне за медичними показаннями» лікування. Суд також постановив, що держави повинні визнавати зміну статі в документах, що засвідчують особу [6, с. 83–84]

Варто відзначити, що запропонований розподіл прав людини на покоління має доктринальний характер і не встановлений у міжнародному праві офіційно. Усі права людини є взаємопов'язаними та рівноцінними, що підтверджено, зокрема, Віденською декларацією 1993 р., яка проголосила принцип універсальності, неподільності та взаємозалежності прав людини. Таким чином, покоління прав – це умовна класифікація, покликана систематизувати поступовий розвиток прав людини та появу нових правових вимірів свободи особи. Сьогодні, коли чотири покоління прав фактично сформовані і проаналізовані у науці, логічно постає питання: які права належать до п'ятого покоління і чим воно характеризується?

П'яте покоління прав людини – найновіший етап еволюції правозахисної ідеї, який наразі перебуває на стадії становлення. Єдиного підходу до переліку прав цього покоління ще не склалося, але загалом його появу пов'язують із тими викликами XXI століття, що не вповні охоплені попередніми категоріями прав. Йдеться передусім про права, породжені глобальною цифровізацією, розвитком штучного інтелекту, новими загрозами для приватності та інформаційної безпеки, а також про права, що враховують довгострокові інтереси людства та планети (права майбутніх поколінь). П'яте покоління пропонується розглядати як комплекс колективних та індивідуальних прав нового типу, які виникли на стику технологічного прогресу і глобальних проблем сучасності. До його формування спонукали такі явища, як тотальна проникність Інтернету, масова обробка персональних даних, досягнення у сфері нейротехнологій, а також усвідомлення обмеженості ресурсів Землі та загрози зміни клімату.

Центральним елементом п'ятого покоління прав людини багато дослідників вважають цифрові права. Під цією неформальною назвою розуміють права людини у цифровому середовищі, тобто такі, що забезпечують захист особи в умовах інформаційних технологій. Сюди входять, зокрема, право на приватність і захист персональних даних, право на доступ до Інтернету, право на

цифрову самовизначеність, право на безпеку в кіберпросторі, право на інформаційну автономію. Окремо виокремлюють так зване право на забуття – право вимагати видалення з публічного цифрового простору персональної інформації, що втратила актуальність або завдає шкоди репутації особи [10]. Це право стало предметом жвавої дискусії після рішення Суду ЄС у справі Google Spain (2014), яке вперше визнало за індивідом можливість вимагати видалення посилань на особисту інформацію з результатів пошуку. Нині право на забуття частково закріплено у законодавстві ЄС – зокрема, у ст.17 Загального регламенту ЄС із захисту даних (GDPR) 2016 р. [8], – проте не всі країни мають спеціальне регулювання цього питання. В Україні поняття цифрових прав, включно з правом на забуття, поки що не отримало законодавчого визначення [10], що створює прогалини у захисті громадян в онлайн-просторі. Саме тому українські науковці наголошують, що цифрові права за своєю сутністю належать до нового покоління прав людини і потребують інституційного закріплення [10].

До п'ятого покоління прав людини також відносять права, пов'язані з інформаційними технологіями та штучним інтелектом. Наприклад, у сучасній літературі з'явилося поняття «нейроправ» – прав людини на недоторканність і свободу власних думок, емоцій та інших нейронних даних в умовах розвитку нейротехнологій (імплантів, пристроїв для читання мозкової активності тощо). Ідея нейроправ ґрунтується на тому, що втручання у мозок людини чи зчитування її думок повинні підлягати суворому контролю, аналогічно захисту приватності. Уже є перші приклади правового реагування: у 2021 р. в Конституцію Чилі внесено поправку щодо гарантій психічної недоторканності особи в контексті нейротехнологій – це фактично перше у світі положення, спрямоване на забезпечення нейроправ. Таким чином, право людини на захист своїх ментальних даних і свободу волевиявлення можна вважати одним із зародкових прав п'ятого покоління.

Іншою важливою складовою новітніх прав є права майбутніх поколінь та права природи. Глобальні екологічні проблеми змусили по-новому подивитися на традиційні екологічні права людини. Якщо право на безпечне довкілля зазвичай відносять до третього покоління (колективних прав), то останнім часом воно набуло безпрецедентного визнання. У 2022 р. Генеральна Асамблея ООН одноголосно ухвалила резолюцію, що офіційно визнала право кожної людини на чисте, здорове та стале навколишнє середовище [9]. Це свідчить про усвідомлення міжнародною спільнотою надзвичайної важливості захисту довкілля як умови виживання людства. Відтак, екологічні права – право на чисту воду, повітря, збереження клімату – дедалі частіше розглядаються не лише як колективні інтереси, а і як суб'єктивні права теперішніх та майбутніх поколінь. Деякі автори пропонують включити ці інтергенераційні права до п'ятого покоління, оскільки вони спрямовані на забезпечення довгострокового існування людської цивілізації.

Паралельно розвивається концепція «прав природи» – надання самостійних правових статусів компонентам довкілля (екосистемам). У ряді країн уже є прецеденти, коли річки, ліси чи інші природні об'єкти визнані такими, що мають права (наприклад, річка Вангануї в Новій Зеландії отримала статус юридичної особи з відповідними правами на збереження). На думку деяких дослідників, визнання прав природи є ознакою нового етапу в розвитку прав людини – фактично п'ятого покоління, яке виходить за межі суто антропоцентричного підходу. Адже реалізація права людини на здорове довкілля неможлива без забезпечення прав самої природи на існування та відновлення. Такий підхід відображає зростаючу колективну відповідальність нинішнього покоління перед майбутніми поколіннями за збереження планети.

Слід зауважити, що у наукових колах існують і альтернативні погляди на зміст п'ятого покоління прав людини. Зокрема, окремі дослідники розвивають ідею «духовно-моральних» прав. Так, в літературі висловлювалася думка про існування особливої категорії прав – божественних та духовно-моральних прав і свобод людини, які забезпечують задоволення духовних потреб особистості. До них відносять, наприклад, право на життя з релігійно-моральними переконаннями без втручання держави, право на свободу совісті в найширшому розумінні, право на духовний розвиток. Подібну точку зору можна трактувати як спробу виокремити ще одне (п'яте) покоління прав, орієнтоване на цінності духовності, хоча ця ідея є дискусійною. Дехто з авторів критикує надмірне «розширення» поняття прав людини, зауважуючи, що проголошення нових прав має спиратися на реальні механізми їх забезпечення, щоб не девальвувати саму ідею прав людини. Натомість прихильники розширення каталогу прав наголошують, що розвиток цивілізації природно привносить нові аспекти свободи і гідності, які потребують визнання і захисту.

Отже, аналіз показує, що п'яте покоління прав людини наразі включає комплекс різнорідних правомочностей, котрі можна згрупувати умовно у такі блоки:

Права в цифровому середовищі: право на захист персональних даних, право на забуття, право на доступ до Інтернету, право на цифрову безпеку, свобода від тотального стеження та маніпуляцій у мережі тощо.

Права, пов'язані з новітніми технологіями та наукою: нейроправа (права у сфері нейротехнологій), права у сфері штучного інтелекту (наприклад, право не підлягати повністю автоматизованим рішенням без можливості оскарження), генетичні права (захист генетичної інформації людини, право не зазнавати дискримінації за генетичними ознаками) тощо.

Права майбутніх поколінь та колективні права нового виміру: право на сталий розвиток, право на збереження довкілля, право на мир і безпеку з акцентом на довгострокову перспективу, право людства на збереження культурної та наукової спадщини, а також концепція прав природи.

Кожен із цих елементів наразі перебуває на різних стадіях визнання: деякі вже набули правового оформлення (як-от захист персональних даних у багатьох країнах, проголошення права на здорове довкілля на рівні ООН), інші лише пропонуються у доктрині або знаходяться у стадії технологічних передумов (нейроправа, права, пов'язані з ШІ). Важливо підкреслити, що п'яте покоління не заперечує попередніх, а доповнює їх, відображаючи нові аспекти людської гідності у сучасному світі. Як зазначають дослідники, розвиток прав людини – це постійний процес, і поява нових поколінь є відповіддю на зміну умов життя та контексту історичної епохи.

Висновки. Розвиток прав людини упродовж історії умовно поділяють на кілька етапів – поколінь, кожне з яких розширювало й доповнювало попереднє. Станом на початок XXI століття можна вважати сформованими чотири покоління прав людини: перше (громадянські та політичні права), друге (соціально-економічні та культурні права), третє (колективні права солідарності) та четверте (права, зумовлені науково-технічним прогресом, передусім у сфері біомедицини). Кожне наступне покоління виникало як відповідь на нові потреби та виклики часу, не скасовуючи і не нівелюючи попередніх прав, а додаючи нові виміри свободи людини. Аналіз наукових підходів і нормотворчої практики свідчить, що нині відбувається становлення п'ятого покоління прав людини, пов'язаного з цифровою ерою та глобальними проблемами сучасності.

До змісту п'ятого покоління пропонується включати права, які раніше не були предметом правового регулювання або не розглядалися крізь призму прав людини. Насамперед це цифрові права: право на приватність у кіберпросторі, захист від незаконного обігу персональних даних, право на доступ до Інтернету, свобода вираження поглядів онлайн тощо. Такі права стали актуальними внаслідок інформаційної революції і потребують забезпечення на національному та міжнародному рівнях. Крім того, до нового покоління слід віднести права, що виникають на стику людини і нових технологій (нейротехнологій, штучного інтелекту, генної інженерії), а також права майбутніх поколінь, які спрямовані на збереження життєвого середовища і сталий розвиток. Дедалі більшого визнання набувають екологічні права як права людини жити в безпечному та здоровому довкіллі – їх офіційне визнання ООН у 2022 р. підтверджує цей тренд.

Виокремлення п'ятого покоління прав людини є теоретично виправданим кроком, що дозволяє системно осмислити нові явища у сфері прав і свобод. З практичного погляду, визнання новітніх прав стимулює створення механізмів їх правового захисту. Так, усвідомлення значущості цифрових прав вже привело до ухвалення ряду нормативних актів: діє Загальний регламент ЄС про захист даних (GDPR) [8], приймаються закони про кібербезпеку, впроваджуються стандарти щодо штучного інтелекту. На міжнародному рівні ведеться діалог про необхідність оновлення підходів до прав людини з урахуванням цифрової реальності – відповідні резолюції приймаються Радою ООН з прав людини, Рада Європи розробляє додаткові протоколи (зокрема, до Конвенції 108 щодо штучного інтелекту).

Водночас слід зважати на виклики, пов'язані з впровадженням прав п'ятого покоління. По-перше, багато з цих прав перебувають у стадії концептуалізації – відсутнє чітке правове визначення, що може призводити до розбіжностей у тлумаченні та застосуванні. Це ставить завдання для юридичної науки – розробити зрозумілий понійний апарат і запропонувати правові моделі реалізації нових прав. По-друге, колізія нових прав з іншими суспільними цінностями (безпекою, мораллю, релігією) потребує пошуку балансу. Як показує дискусія навколо соматичних прав (евтаназії, зміни статі тощо), суспільство не завжди одностайно у прийнятті нових свобод, і законодавець має враховувати різні точки зору. По-третє, міжнародний характер багатьох проблем (кіберзлочинність, зміна клімату) вимагає глобальної координації зусиль для забезпечення новітніх прав. Без співробітництва держав та оновлення міжнародно-правових механізмів окремі країни не зможуть ефективно гарантувати права п'ятого покоління.

Підсумовуючи, п'яте покоління прав людини – це концептуальна рамка, що охоплює права, породжені сучасною епохою інформації та глобальних викликів. До нього належать як індивідуальні права (цифрові, біомедичні), так і колективні права (екологічні, міжпоколінні), які разом покликані розширити простір свободи і гідності людини. Виокремлення цього покоління має не лише теоретичне, а й практичне значення: воно привертає увагу до прогалин у чинному праві та стимулює їх заповнення новими нормами. Захист прав людини п'ятого покоління є необхідною умовою забезпе-

чення прав і свобод, наближених до реалій XXI століття. Таким чином, розвиток доктрини поколінь прав людини триває, відображаючи безперервний поступ цивілізації. Подальші дослідження у цьому напрямі сприятимуть глибшому розумінню змісту новітніх прав та пошуку оптимальних шляхів їх правового забезпечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васак К. A 30-year struggle; the sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights. Кур'єр ЮНЕСКО. 1977. № 11. С. 29–32.
2. Загальна декларація прав людини (ООН, 10 грудня 1948 р.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_043#Text.
4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/995_042#Text.
5. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 28.01.1981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text.
6. Бреус С.М. Міжнародно-правові стандарти і зарубіжний досвід у сфері гендерної ідентичності. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 83–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_3_18.
7. Турянський Ю.І. Права людини нового покоління: суспільна мораль vs людська гідність. *Публічне право*. 2019. № 3(35). С. 9–13. URL: https://www.publichne-pravo.com.ua/files/35/pdf/pp-2019-35-01.pdf.
8. Регламент (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 р. щодо захисту фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних (GDPR). Офіційний вісник ЄС. 2016. L119.
9. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 76/300 «Право людини на чисте, здорове і стале навколишнє середовище» від 28.07.2022 р. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/436/48/PDF/N2243648.pdf.
10. Продан В.І. Цифрове забуття як проєкція п'ятого покоління прав людини: до формування нового правового інституту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «Право». 2025. Вип. 89(1). С. 247–252. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/335626

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Звєрєва К.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.33

КЛЮЧОВІ КРИТЕРІЇ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ВИКРИВАЧІВ: СУСПІЛЬНИЙ ІНТЕРЕС, ПРОПОРЦІЙНІСТЬ ТА ДОБРОСОВІСНІСТЬ

Зінченко-Тулуб Я.С.,
аспірант кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: 0009-0001-1480-4785

Зінченко-Тулуб Я.С. Ключові критерії судового захисту викривачів: суспільний інтерес, пропорційність та добросовісність.

Стаття присвячена комплексному аналізу ключових критеріїв судового захисту викривачів, які сформувалися в сучасній європейській правовій практиці та стали фундаментом для оцінки правомірності їхніх дій.

У основі дослідження містяться три базові елементи: суспільний інтерес, добросовісність та пропорційність, що утворюють змістовний та методологічну основу судового підходу до викривальної діяльності. Необхідність здійснення такого аналітичного дослідження зумовлена зростанням ролі викривачів у забезпеченні прозорості державного управління, протидії корупції та виявленні неправомірних дій у приватному секторі.

Дослідження ґрунтується на практиці Європейського суду з прав людини та судів Великої Британії, а також на положеннях Директив (ЄС) 2019/1937 та 2016/943.

Розкрито особливості правового розуміння суспільного інтересу як ключового критерію, який визначає, чи підпадає повідомлення викривача під вимоги захисту. Підкреслено, що ця категорія не має універсального законодавчого визначення: її зміст формується у судовій практиці залежно від обставин конкретної справи. Наразі судова практика виробила низку оціночних орієнтирів, які дозволяють відмежувати інформацію приватного характеру від такої, що стосується належного функціонування інституцій, захисту суспільного добробуту або дотримання законності. Водночас відсутність законодавчого визначення поняття суспільного інтересу не є недоліком, а навпаки забезпечує адаптивність правозастосування, дозволяючи враховувати специфіку кожної справи.

У даному науковому дослідженні критерій добросовісності викривача розглядається як багатовимірний елемент, що охоплює процесуальну коректність дій, обґрунтованість переконання у правдивості повідомлення та відсутність особистої вигоди. Запропонований підхід трансформує добросовісність із суто моральної категорії на юридичний стандарт належної поведінки. Зокрема, проаналізовано відмінності між двома різними тестами, сформульованими у практиці національних судів Великої Британії та Європейського суду з прав людини, зокрема у справі *Chesterton Global Ltd v. Nurmohamed* та у справі *Guja v. Moldova*. Йдеться, відповідно, про прагматичний тест *Chesterton* і ціннісно орієнтований тест *Guja*, у межах якого добросовісність викривача охоплює процесуальний, змістовний та мотиваційний виміри. Окремо виділено специфічний для британського права різновид добросовісності – це так звана компенсаційна добросовісність.

Третім елементом, який слугує інструментом забезпечення балансу між користю розкриття та потенційною шкодою інтересам роботодавця чи державної інституції є пропорційність. Обґрунтовано роль пропорційності як механізму забезпечення балансу між правами викривача та інтересами роботодавця, зокрема у контексті захисту конфіденційної інформації.

Доведено, що поєднання зазначених критеріїв формує узагальнений тест правомірності викривальних дій. Зроблено висновок, що сучасна європейська модель захисту викривачів базується на поєднанні правових норм та ціннісного підходу, спрямованого на забезпечення прозорості, підзвітності та захисту демократичних процесів.

Ключові слова: викривач, суспільний інтерес, публічний інтерес, добросовісність, процесуальна добросовісність, змістовна добросовісність, мотиваційна добросовісність, пропорційність, баланс інтересів, конфіденційна інформація, судова практика.

Zinchenko-Tulub Y.S. Key criteria for judicial protection of whistleblowers: public interest, proportionality and good faith.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the key criteria for judicial protection of whistleblowers, which have been formed in modern European legal practice and have become the foundation for assessing the legality of their actions.

The study is based on three basic elements: public interest, good faith and proportionality, which form the substantive and methodological basis of the judicial approach to whistleblower activity. The need for such an analytical study is due to the growing role of whistleblowers in ensuring the transparency of public administration, combating corruption and identifying wrongdoing in the private sector.

The study is based on the practice of the European Court of Human Rights and the courts of the United Kingdom, as well as on the provisions of Directives (EU) 2019/1937 and 2016/943.

The peculiarities of the legal understanding of public interest as a key criterion that determines whether a whistleblower's report falls under the requirements of protection are revealed. It is emphasized that this category does not have a universal legislative definition: its content is formed in judicial practice depending on the circumstances of a specific case. Currently, judicial practice has developed a number of assessment guidelines that allow us to distinguish information of a private nature from that related to the proper functioning of institutions, the protection of public welfare or the observance of the law. At the same time, the absence of a legislative definition of the concept of public interest is not a drawback, but on the contrary, it ensures the adaptability of law enforcement, allowing us to take into account the specifics of each case.

In this scientific study, the whistleblower's good faith criterion is considered as a multidimensional element that encompasses the procedural correctness of actions, the validity of the belief in the truthfulness of the message, and the absence of personal gain. The proposed approach transforms good faith from a purely moral category to a legal standard of proper conduct. In particular, the differences between two different tests formulated in the practice of national courts of the United Kingdom and the European Court of Human Rights are analyzed, in particular in the case of Chesterton Global Ltd v. Nurmohamed and in the case of Guja v. Moldova. These are, respectively, the pragmatic Chesterton test and the value-oriented Guja test, within which the whistleblower's good faith encompasses procedural, substantive, and motivational dimensions. A specific type of good faith for British law is separately highlighted – the so-called compensatory good faith.

The third element that serves as a tool for ensuring the balance between the benefit of disclosure and potential harm to the interests of the employer or state institution is proportionality. The role of proportionality as a mechanism for ensuring the balance between the rights of the whistleblower and the interests of the employer, in particular in the context of the protection of confidential information, is substantiated.

It is proven that the combination of the above criteria forms a generalized test of the legality of whistleblower actions. It is concluded that the modern European model of whistleblower protection is based on a combination of legal norms and a value-based approach aimed at ensuring transparency, accountability and protection of democratic processes.

Key words: whistleblower, public interest, public interest, good faith, procedural good faith, substantive good faith, motivational good faith, proportionality, balance of interests, confidential information, case law.

Постановка проблеми. Сучасна практика судового захисту викривачів у Європі демонструє поступову еволюцію від фрагментарного підходу до формування цілісної системи правових критеріїв оцінки їхніх дій. Зростання суспільного інтересу до прозорості, підзвітності та протидії злочинам актуалізувало питання правового статусу викривача як ключового елемента демократичного контролю за владою та бізнесом. Фундаментальним у цьому процесі є встановлення меж допустимого розкриття, що включає баланс між свободою вираження, захистом конфіденційних даних, дотриманням викривачем процедур та урахуванням інтересів усіх залучених сторін.

У цьому зв'язку судова практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) (справи *Guja v. Moldova*, *Heinisch v. Germany*, *Gawlik v. Liechtenstein*) та англійських судів (справа *Chesterton v. Nurmohamed*) виробила певну методологію оцінки таких справ крізь призму трьох базових критеріїв: суспільного інтересу, добросовісності та пропорційності. Їх дослідження дає змогу не лише окреслити правові межі викривальної діяльності, а й з'ясувати, як європейські стандарти впливають на національні моделі захисту викривачів, зокрема в контексті гармонізації правової системи України з правом ЄС.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз ключових критеріїв судової оцінки дій викривачів у європейській правовій практиці, а саме суспільного інтересу, добросовісності та пропорційності, а також визначення їх взаємозв'язку як методологічного тесту правомірності розкриття інформації.

Дослідження спрямоване на узагальнення підходів ЄСПЛ, судів держав-членів ЄС та Великої Британії, а також на з'ясування основних правових орієнтирів, закріплених у Директивах (ЄС) 2019/1937 та 2016/943.

Стан опрацювання проблематики дослідження. Проблематика правового статусу викривачів активно досліджується у працях як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Серед європейських науковців значний внесок зробили: Д. Левіс, який обґрунтував, що оцінка «добросовісності» не повинна переважати над аналізом суті повідомлення, Е. Бут, який звернув увагу на міжнародно-правовий феномен «судової ідіосинкразії» у застосуванні тесту суспільного інтересу, сутність якого буде розкрито далі у дослідженні.

В Україні проблеми термінологічного визначення понять «суспільний» і «публічний інтерес» аналізували О. Водянніков та І. Берестова, які вказують на відсутність чіткого розмежування цих категорій у вітчизняному законодавстві.

Попри наявність окремих досліджень, комплексне осмислення критеріїв судового захисту викривачів у порівняльно-правовому контексті залишається недостатньо розробленим, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Одним із центральних критеріїв судового захисту викривачів є оцінка того, чи дійсно розкриття інформації служить захисту суспільних цінностей.

Відповідно до Рекомендації CM/Rec (2014) 7 Ради Європи, «звіт або розкриття інформації про суспільні інтереси» означає повідомлення або розкриття інформації про дії та бездіяльність, які становлять загрозу або шкоду суспільним інтересам [1, с. 18].

При цьому зміст суспільного інтересу не обмежується виключно сферою кримінально караних діянь і може проявлятися у різних формах правопорушень, зокрема адміністративних, незалежно від їх правової кваліфікації у національному законодавстві.

У цьому контексті Директива (ЄС) 2019/1937 від 23 жовтня 2019 року про захист осіб, які повідомляють про порушення права Союзу, у пункті 3 преамбули наголошує, що характер шкоди для суспільних інтересів визначається не формальною правовою кваліфікацією порушення, а його потенційними наслідками для суспільства [2].

Тому поняття «суспільного інтересу» не зводиться лише до кримінально караних діянь, а охоплює ширший спектр порушень, які здатні завдати шкоди суспільному добробуту, публічній безпеці, економічній стабільності чи іншим колективно значущим благам. Йдеться насамперед про явища масового та ціннісного характеру, що виходять за межі приватного інтересу окремої особи.

У філософській площині поняття «суспільного інтересу» залишається невизначеним. Незважаючи на загальне вживання, досі не існує однозначного визначення суспільного інтересу, і політичні філософи майже не цікавилися визначенням цього поняття або його відмінністю від інших споріднених понять [3, с. 12].

У юридичній площині це поняття також характеризується невизначеністю. Як зазначає О. Водянніков, термін «інтерес» у Конституції України належить до оціночних і невизначених категорій, що відображає загальну тенденцію термінологічного плюралізму в праві, де поряд вживаються поняття «суспільний інтерес», «публічний інтерес» та «інтерес суспільства» [4, с. 18].

І. Берестова також вказує на те що, застосування категорій «публічний інтерес», «державний інтерес» та «суспільний інтерес» свідчить про те, що законодавець має різні підходи до їх використання та загального розуміння у цивільному процесуальному законодавстві [5, с. 32].

Подібна невизначеність простежується й на міжнародному рівні: Так, ЄСПЛ не формулює визначення «суспільного інтересу», вважаючи це поняття категорією з широким охопленням, зміст якої встановлюється залежно від обставин конкретної справи [6].

Як зазначає Е. Бут, проблема захисту викривачів полягає в тому, що ключовий термін «суспільний інтерес» надто часто залишається невизначеним[7, с. 6]. І у такій ситуації саме судді повинні визначати, чи відповідає конкретне розкриття суспільному інтересу. Це своєю чергою призводить до ситуативного застосування критерію та явища, яке автор називає «судовою ідіосинкразією».

Загалом термін «ідіосинкразія» походить від двох грецьких коренів: *idios*, що означають «власний, особливий» та *synkrasis,* що стосується понять «змішування та темперамент». Він означає особливу рису, індивідуальну особливість, щось унікальне. Термін «судова ідіосинкразія» (англ. *judicial idiosyncrasy*) у контексті захисту викривачів, як його трактує Е. Бут, означає ситуацію, коли застосування критерію «суспільного інтересу» значною мірою залежить від суб'єктивного судового бачення конкретного випадку. Своєю чергою це означає, що, по-перше**,** оскільки усталена, загальноприйнята дефініція «суспільного інтересу» відсутня, судді інтерпретують його по-своєму, спираючись на власні оцінки важливості розкритої інформації для суспільства. По-друге, це призводить до невизначеності для потенційних викривачів: одні повідомлення можуть бути захищеними, інші – ні, навіть за подібних обставин. Як результат, існує ризик «адміністративного стримування» викривачів, коли вони утримуються від розкриттів через невизначеність у правовому захисті. Фактично це означає, що саме суд покликаний оцінити, чи конкретне розкриття інформації справді спрямоване на захист суспільних цінностей. Від цієї

оцінки безпосередньо залежить ключове питання – чи підлягає викривач правовому захисту, чи його дії залишаться поза межами гарантій, а також чи може особа взагалі вважатися викривачем у правовому розумінні цього поняття.

З огляду на те, що єдиного і вичерпного визначення поняття «суспільного інтересу» досі не вироблено ані у площині філософії, ані права, цілком виправданим видається підхід, відповідно до якого замість абстрактної дефініції слід окреслити чіткі рамки його застосування через систему критеріїв.

Саме таку функцію виконують розроблені судовою практикою тести, які не претендують на універсальне визначення суспільного інтересу, проте створюють методологічні орієнтири для його конкретизації у справах про захист викривачів.

У судовій практиці підхід, сформований у справі *Chesterton v. Nurmohamed* (2017) [13] англійським судом, та критерії, застосовані ЄСПЛ у справі *Guja v. Moldova* (2008), мають спільне підґрунтя, проте демонструють різні акценти. Обидва підходи виходять із фундаментальної позиції, що розкриття інформації має здійснюватися в інтересах суспільства, проте метод конкретизації цього поняття суттєво відрізняється.

У справі *Chesterton v. Nurmohamed* (п. 34) ЄСПЛ визначив чотири ключові фактори для оцінки суспільного інтересу: 1) масштаб постраждалих (чим більша кількість осіб, чиї інтереси торкається розкриття, тим більша ймовірність суспільної значущості); 2) характер постраждалих інтересів та ступінь впливу (розкриття правопорушень, що безпосередньо зачіпають важливі інтереси, має більшу вагу для суспільного інтересу, ніж тривіальні або непрямі порушення); 3) характер правопорушення (навмисні порушення швидше розглядаються як такі, що стосуються суспільного інтересу, ніж ненавмисні); 4) особистість кривдника (більші або більш значущі особи чи організації підвищують значимість розкриття для суспільства).

Такий підхід є прагматичним, оскільки зосереджується на таких практичних показниках, як масштаб та серйозність порушення, а також значущість осіб чи організацій, однак він не враховує додаткові критерії, які також застосовуються, наприклад «добросовісність» викривача. Відповідно до положень британського законодавства, зокрема розділу 18 ERRA (Enterprise and Regulatory Reform Act 2013), право на захист викривача не залежить від оцінки «добросовісності» його розкриття інформації [14].

Разом з тим, на думку Д. Левіса, виключення вимоги щодо «добросовісності» є виправданим, оскільки така вимога зосереджує увагу на мотивах особи, яка розголошує інформацію, а не на суті повідомлення [8, с.9]. Через це тест *Chesterton* забезпечує більш прямолінійне і вимірюване визначення суспільного інтересу, але водночас значно менше орієнтоване на ціннісну або правозахисну оцінку дій викривача.

Підхід, застосовуваний ЄСПЛ у справі *Guja v. Moldova* (2008) [15], вирізняється тим, що він має більш ціннісно-правозахисний характер. Суд у цій справі оцінював не лише суспільну значущість розкриття, але й також добросовісність викривача та пропорційність. Таким чином, тест *Guja* створює комплексну методологію оцінки суспільного інтересу, поєднуючи масштаб та серйозність порушення з етичною та процедурною оцінкою дій викривача, що забезпечує більш гнучкий і контекстуально обґрунтований захист.

До критеріїв, сформульованих у справі *Guja v. Moldova*, належать:

- наявність у викривача альтернативних каналів для повідомлення про порушення до моменту оприлюднення інформації;
- суспільний інтерес у розкритій інформації;
- вжиття заходів для попередньої перевірки достовірності розкритої інформації;
- шкода, завдана роботодавцю внаслідок розкриття;
- добросовісність дій викривача;
- пропорційність застосованого покарання.

Такий підхід дозволяє поєднувати оцінку суспільної цінності розкриття з правозахисними засадами і пропорційністю заходів щодо викривача.

Хоча в тесті *Guja v. Moldova* (2008) критерії, такі як наявність альтернативних каналів повідомлення про порушення, проведення попередньої перевірки достовірності розкритої інформації та добросовісність дій викривача, формально виділені як окремі показники оцінки, умовно їх можна розглядати як різні види добросовісності. Отже, їх доцільно виокремлювати у кілька вимірів добросовісності викривача, що відображають різні аспекти його поведінки та мотивації. Таке розуміння дозволяє уникати тлумачення «добросовісності» лише в контексті особистих мотивів, що традиційно притаманне британському підходу. ЄСПЛ не встановив формальної класифікації видів добросовісності, однак, на підставі аналізу судових рішень, можна умовно розмежувати три її виміри: процесуальний, змістовний та мотиваційний.

Зокрема, критерій щодо застосуванням викривачем альтернативних каналів для повідомлення про порушення перед оприлюдненням можна трактувати як процесуальну добросовісність, тобто дотримання викривачем установлених процедур перед розголошенням. Такий підхід підтверджується і в справі *Bucur and Toma v. Romania* (2013), де ЄСПЛ наголосив, що заявник діяв без особистої вигоди, насамперед з метою забезпечити дотримання законів та Конституції Румунії [9, с.5]. Це засвідчувалося тим, що він спочатку звернувся до члена парламентської комісії, відповідальної за нагляд за діяльністю спецслужби, замість негайного винесення інформації у публічний простір. Така поведінка демонструвала саме процесуальну добросовісність.

Критерій щодо необхідності проведення попередньої перевірки достовірності розкритої інформації відображає змістовну добросовісність, тобто наявність у викривача розумного переконання (*reasonable belief*) у правдивості розкритої інформації. Це дозволяє оцінювати не абсолютну точність даних, а добросовісність суб'єктивної позиції викривача на момент повідомлення. У справі *Gawlik v. Liechtenstein* (2021) [10] ЄСПЛ підкреслив, що навіть недостатня достовірність не знімає автоматично захист викривача, якщо він діяв добросовісно та мав обґрунтовані підстави вважати інформацію правдивою (§ 76).

Щодо критерію добросовісності, то з огляду на підхід, застосований у тесті *Guja* її доцільно розглядати як мотиваційну добросовісність, що передбачає орієнтацію викривача на захист суспільного інтересу, а не на досягнення особистої вигоди. Подібно до британського підходу, ЄСПЛ також нерідко вживає поняття добросовісності у такому вузькому сенсі у контексті мотивів заявника, що може призводити до його звуженого розуміння. Водночас у Резолюції 1729 (2010) ПАРЄ [17], на яку посилався ЄСПЛ у справі *Heinisch v. Germany* [16, п. 37], добросовісність трактується ширше: зокрема, у п. 6.2.4 наголошено, що будь-який викривач вважається таким, що діяв добросовісно, якщо він мав достатні підстави вважати інформацію правдивою (що складає суть змістовної добросовісності), навіть якщо згодом це виявилося не так, і за умови, що він не переслідував незаконних чи неетичних цілей (що слід розглядати як мотиваційну добросовісність). Хоча це положення не охоплює процесуальний аспект добросовісності, однак воно пропонує ширше тлумачення.

Окремо можна виділити ще один вид – компенсаційну добросовісність, яка застосовується лише у Великій Британії. Згідно з британською практикою, якщо суд встановить, що розкриття інформації було здійснене «недобросовісно» (bad faith), він має право зменшити розмір компенсації до 25% [11]. Це означає, що хоча «добросовісність» не є умовою для отримання захисту, вона впливає на розмір компенсації, яку може отримати викривач. Зокрема, якщо суд визнає, що викривач діяв з особистих мотивів або з наміром завдати шкоди репутації, це може призвести до зменшення компенсації.

Отже, вимога щодо «добросовісності» є ключовою у практиці ЄСПЛ, оскільки саме від неї залежить обсяг і межі захисту викривача. Вона зберігає своє ключове значення навіть у випадках, коли повідомлена інформація виявляється частково неточною. При цьому згідно судового тлумачення добросовісність не ототожнюється з абсолютною правдивістю чи повною точністю фактів, адже важливим є те, чи мав заявник обґрунтовані підстави вважати інформацію достовірною на момент розкриття.

Після встановлення наявності суспільного інтересу повідомлення та добросовісності дій викривача наступним етапом судової оцінки є визначення пропорційності втручання у права викривача та роботодавця. Цей елемент відображено у критерію, що стосується шкоди, яка була завдана роботодавцю в результаті розкриття, та визначенню того, чи призначене покарання було пропорційним. Ці критерії спрямовані на перевірку допустимості розкриття інформації та адекватності реакції роботодавця на дії викривача.

Пропорційність у цьому контексті виконує подвійну функцію:

- вона є інструментом оцінки законності втручання у права викривача (чи було покарання або звільнення необхідним у демократичному суспільстві);
- вона забезпечує досягнення справедливого балансу інтересів між сторонами. Саме цей баланс визначає, чи переважає суспільна користь від викривального повідомлення над шкодою, заподіяною роботодавцю.

Загалом критерій, що аналізує шкоду, завдану роботодавцю внаслідок розкриття, дозволяє зважити суспільну користь від повідомлення і потенційні негативні наслідки для організації. Такі наслідки можуть проявлятися у різних формах: репутаційні втрати, підриву довіри до інституції, розголошення комерційної таємниці чи іншої конфіденційної інформації, що є істотною для роботодавця.

Критерій, що оцінює пропорційність заходів та призначене покарання, є певним виразом гарантії, що відповідь на дії викривача була справедливою та не перевищувала шкоду, заподіяну розкриттям інформації.

Обидва вищезазначені критерії пов'язані із урахуванням пропорційності, що дозволяє забезпечити баланс між інтересами викривача та роботодавця, зважуючи суспільну значущість повідомлення та потенційні втрати організації.

Подібна логіка простежується також в праві ЄС. Зокрема, Директива (ЄС) 2019/1937 про захист викривачів надає пріоритет саме суспільному інтересу, закріплюючи обов'язок держав забезпечити ефективні механізми захисту осіб, які розкривають інформацію про порушення права ЄС. Натомість Директива (ЄС) 2016/943 про захист комерційної таємниці встановлює противагу, наголошуючи на необхідності збереження конфіденційності бізнес-інформації. Водночас і вона передбачає винятки, коли розкриття допускається «для захисту суспільного інтересу» [12, ст. 5]. У такий спосіб право ЄС також відображає забезпечення рівноваги між правами викривача на ефективний захист та корпоративними інтересами роботодавця, зокрема у сфері охорони конфіденційної інформації, що цілком узгоджується з підходом судової практики ЄСПЛ щодо пропорційності та забезпечення балансу інтересів.

Отже, поєднання оцінки суспільного інтересу**,** добросовісності та пропорційності забезпечує комплексний підхід до визначення права викривача на захист з урахуванням як суспільної значущості повідомлення, так й інтересів усіх залучених сторін.

Висновки. Аналіз європейської та національної судової практики свідчить, що правова оцінка дій викривачів ґрунтується на поєднанні трьох базових критеріїв: суспільного інтересу, добросовісності та пропорційності. Саме ці елементи формують основу сучасного підходу до забезпечення балансу між правом особи на розкриття суспільно значущої інформації та необхідністю захисту законних інтересів роботодавця, державних інституцій і третіх осіб.

Поняття суспільного інтересу виступає головним орієнтиром у визначенні меж допустимості розкриття інформації. Судова практика (зокрема, *Chesterton v. Nurmohamed* та *Guja v. Moldova*) підкреслює, що не будь-яке повідомлення про порушення заслуговує на правовий захист, а лише те, яке стосується питань загального добробуту, безпеки, законності чи ефективності публічного управління. Відтак саме суспільний інтерес надає викривальним діям правового виміру.

Добросовісність викривача доцільно розглядати не як суто моральну категорію, а як юридичний критерій, що охоплює дотримання процедурних вимог, наявність обґрунтованого переконання у правдивості повідомлення та спрямованість дій на захист суспільного добробуту. У цьому контексті практика ЄСПЛ (справи *Guja v. Moldova*, *Heinisch v. Germany*, *Gawlik v. Liechtenstein*) виробила комплексний підхід, за яким добросовісність оцінюється крізь призму поведінки, мотивів та контексту дій викривача.

Критерій пропорційності забезпечує збалансованість між інтересами суспільства й шкодою, заподіяною роботодавцю чи державі внаслідок розголошення інформації. Він слугує механізмом правової рівноваги, що дозволяє судам оцінити, чи є покарання викривача надмірним щодо мети, яку він переслідував, та користі, яку суспільство отримало від його дій (*Guja v. Moldova*, *Bucur and Toma v. Romania*).

У праві ЄС цей баланс набув нормативного закріплення. Директива (ЄС) 2019/1937 гарантує пріоритет захисту викривачів, якщо їхні дії спрямовані на охорону суспільного інтересу, тоді як Директива (ЄС) 2016/943 визнає можливість розкриття комерційної інформації, коли це виправдано суспільною користю. Таке поєднання демонструє еволюцію правового підходу, а саме перехід від концепції конфіденційності до прозорості, підзвітності та добросовісності управління.

Відсутність універсального визначення «суспільного інтересу» не є перешкодою для його ефективного застосування. Навпаки, гнучкий підхід, що враховує характер інформації, мотиви викривача та наслідки розголошення, забезпечує передбачуваність і справедливість судових рішень.

Отже, сучасна європейська концепція захисту викривачів базується не лише на правових нормах, а й на ціннісному підході, орієнтованому на захист демократії, прозорості та публічної підзвітності.

Поєднання критеріїв суспільного інтересу, добросовісності та пропорційності утворює межі правомірності дій викривачів і слугує методологічним орієнтиром для судів при вирішенні відповідних спорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2014)7 of the Committee of Ministers to member States on the protection of whistleblowers. Strasbourg: Council of Europe, 30 April 2014. URL: https://rm.coe.int/16807096c7 (дата звернення: 10.01.2026).
2. Directive (EU) 2019/1937 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2019 on the protection of persons who report breaches of Union law. *Official Journal of the European Union*, L 305/17, 26.11.2019. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1937/oj/eng (дата звернення: 10.01.2026).
3. Kumar, Manohar & Santoro, Daniele. (2017). A justification of whistleblowing. Philosophy & Social Criticism. URL: https://www.researchgate.net/publication/317387594_A_justification_of_whistleblowing (дата звернення: 10.01.2026).
4. Водянніков О. (2020). Концепція інтересу в конституційному праві: до питання розуміння понять «суспільний інтерес» та «особливе суспільне значення» в провадженнях за конститу-

ційними скаргами. Український часопис конституційного права. № 4 (17). 9-46. URL: https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2020-4/pdfs/1-oleksandr-vodiannikov-kontseptsiia-interesu-konstytutsiinomu-pravi-pytannia-rozuminnia-poniat-suspilnyi.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
5. Берестова І.Е Прояв категорії «публічний інтерес» в цивільному судочинстві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Т.4, № 6 URL: http://nvppp.in.ua/vip/2017/6/tom_4/6.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
6. Abazi V., Kusari F. Comparing the Proposed EU Directive on Protection of Whistleblowers with the Principles of the European Court of Human Rights //*Strasbourg Observers*, 22 October 2018. URL: https://strasbourgobservers.com/2018/10/22/comparing-the-proposed-eu-directive-on-protection-of-whistleblowers-with-the-principles-of-the-european-court-of-human-rights (дата звернення: 10.01.2026).
7. Boot, E.R. *The Feasibility of a Public Interest Defense for Whistleblowing*. *Law and Philosophy* 39 (2020): 1–34. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s10982-019-09359-1 (дата звернення: 10.01.2026).
8. David Lewis. *Evidence to the European Parliament Budgetary Control Committee Hearing on Whistleblowing*. European Parliament, 18 May 2011. URL: https://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201105/20110518ATT19546/20110518ATT19546EN.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
9. Council of Europe. Whistleblowers and their freedom to impart information: Factsheet – Strasbourg, 2017. URL: https://rm.coe.int/factsheet-on-whistleblowers-and-their-freedom-to-impart-infor-mation-ma/16807178d9 (дата звернення: 10.01.2026).
10. European Court of Human Rights. Case of *Gawlik v. Liechtenstein*, no. 23922/19, Judgment of 16 February 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-208280 (дата звернення: 10.01.2026).
11. Lewis Silkin LLP. Whistleblowing: Recent developments and practical considerations. London, 2022. URL: https://www.lewissilkin.com/insights/ 2022/04/06/whistleblowing (дата звернення: 10.01.2026).
12. Directive (EU) 2016/943 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on the protection of undisclosed know-how and business information (trade secrets) against their unlawful acquisition, use and disclosure. *Official Journal of the European Union*, L 157, 15.06.2016, pp. 1–18. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/943/oj/eng (дата звернення: 10.01.2026).
13. *Chesterton Global Ltd v Nurmohamed* [2017] EWCA Civ 979. „Cases, judgments, opinions". Whistleblowing Network. URL: https://whistleblowingnetwork.org/WIN/media/pdfs/ Cases-judgements-opinions-EUR-chesterton-v-nurmohamed.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
14. UK Parliament. Enterprise and Regulatory Reform Act 2013, c. 24, s 18. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2013/24/section/18 (дата звернення: 10.01.2026).
15. European Court of Human Rights. *Guja v. Moldova*, Application No. 14277/04 (judgment of 12 February 2008), HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-85016%22]} (дата звернення: 10.01.2026).
16. European Court of Human Rights. *Heinisch v. Germany*, Application No. 28274/08, HUDOC (judgment of 21 October 2011). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-105777%22]} (дата звернення: 10.01.2026).
17. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Resolution 1729 (2010) – "Protection of "whistleblowers". URL: https://pace.coe.int/en/files/17851/html (дата звернення: 10.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Зінченко-Тулуб Я.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.34

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ ЗА ПІДТРИМКУ РУХІВ ОПОРУ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Колотуха І.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
ДВНЗ «Ужгородського національного університету»
ORCID: 0009-0003-8889-5610
e-mail: ikolotuha@gmail.com

Колотуха І.О. Окремі аспекти відповідальності держав за підтримку рухів опору під час збройного конфлікту.

Розглядається питання, яке має на меті встановити основні аспекти відповідальності держав за контроль та керівництво рухами опору які ведуть бойові дії під час внутрішньодержавного та міжнародного збройного конфлікту.

Вказується, аналіз сучасних міжнародних відносин свідчить про те, що людству ще не вдається позбавитись війн та інших збройних конфліктів, які переважно є збройними конфліктами не міжнародного характеру. Це засвідчують події в колишній Югославії, Руанді, Афганістані, Іраку, Ліберії, на Кавказі, з 2014 року не виключенням стала і Україна, міжнародний збройний конфлікт на території якої з 24 лютого 2022 переріс у війну розв'язану рф у маштабах, яких Європа не знала з часів другої Світової війни.

У всіх згаданих війнах першочергову роль відігравали рухи опору, які підтримувались та контролювались третіми державами, що вказує на триваючу актуальність вказаної теми.

Відзначається, сучасні міжнародні відносини характеризуються зміною характеру конфлікту, появою ряду нових категорій та ситуацій, збільшенням числа жертв серед цивільного населення, все більшою інтернаціоналізацією збройних конфліктів неміжнародного характеру, використанням контрольованих рухів опору. У зв'язку з цим питання кваліфікації різних видів збройних конфліктів є надзвичайно актуальним, тим більше в умовах триваючої повномаштабної війни розв'язаної росією проти України.

Особлива увага приділена автором положенням статуту Міжнародного кримінального суду та статуту Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії, які по суті формують сучасну доктрину кримінальної відповідальності за воєнні злочини та злочин геноциду.

У статті висвітлюються положення і яким автором надана оцінка, що стосуються передумов правильної кваліфікації, адже, передумовою правильної кваліфікації є глибоке вивчення та розуміння особою, що застосовує норми права, засад міжнародного гуманітарного права, міжнародної політики держави, міжнародної судової та слідчої практики; правильне з'ясування та витлумачення змісту міжнародного договору, визначення меж дії обраної норми в часі, просторі та за колом осіб, а також встановлення всіх її ознак; збір і аналіз доказів у справі, повне й усебічне встановлення фактичних ознак збройного конфлікту; застосування правил кваліфікації, вироблених теорією та практикою, при обґрунтованому поєднанні ознак збройного конфлікту, що встановлені міжнародним правом, з ознаками вчиненого діяння.

Важливе місце в роботі займає висвітлення питання контролю та його видів з боку держави над рухами опору, які ведуть бойові дії.

Ключові слова: рух опору, контроль держави, міжнародний збройний конфлікт, внутрішньодержавний збройний конфлікт, воєнні злочини.

Kolotukha I.O. Certain aspects of the state's responsibility for supporting resistance movements during armed conflict.

The issue is considered, which aims to establish the main aspects of the state's responsibility for controlling and leading resistance movements that conduct hostilities during intrastate and international armed conflict.

It is indicated that the analysis of modern international relations indicates that humanity will not yet be able to get rid of wars and other armed conflicts, which are mainly armed conflicts of a non-international nature. This is evidenced by events in the former Yugoslavia, Rwanda, Afghanistan, Iraq, Liberia, in the Caucasus, and since 2014 Ukraine has also become an exception, the international armed conflict on the territory of which, since February 24, 2022, has grown into a war unleashed by the Russian Federation on a scale that Europe has not known since the Second World War.

In all the wars mentioned, the primary role was played by the aforementioned resistance movements, which were supported and controlled by third states, which indicates the continuing relevance of the topic.

It is noted that modern international relations are characterized by a change in the nature of the conflict, the emergence of a number of new categories and situations, an increase in the number of victims among the civilian population, the increasing internationalization of armed conflicts of a non-international nature, the use of controlled resistance movements. In this regard, the issue of qualifying various types of armed conflicts is extremely relevant, especially in the context of the ongoing full-scale war unleashed by Russia against Ukraine.

The author pays special attention to the provisions of the Statute of the International Criminal Court and the Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, which essentially form the modern doctrine of criminal responsibility for war crimes and the crime of genocide.

The article highlights the provisions and the author's assessment of the prerequisites for correct qualification, because the prerequisite for correct qualification is a deep study and understanding of the person applying the rules of law, the principles of international humanitarian law, the international policy of the state, international judicial and subsequent practice; correct clarification and interpretation of the content of an international treaty, determination of the limits of action of the selected norm in time, space and by the circle of persons, as well as the installation of all its signs; collection and analysis of evidence in the case, complete and comprehensive establishment of the factual signs of an armed conflict; application of the rules of qualification developed by theory and practice, with a reasonable combination of the signs of an armed conflict established by international law with the signs of the committed act.

An important place in the work is occupied by highlighting the issues of control and its types by the state over resistance movements that are waging hostilities.

Key words: resistance movement, state control, international armed conflict, intrastate armed conflict, war crimes.

Постановка проблеми. У сучасному світі, де геополітична напруженість і регіональні протистояння стають все більш комплексними, а війни набувають багаторівневості, ведуться як на інформаційному фронті так і на частині території певних держав з використанням гібридних механізмів та псевдо рухів опору, питання притягнення до відповідальності держав за підтримку таких організацій, рухів, за контроль над ними набуває особливої актуальності та значущості.

Доведення здійснення контролю державою на рухом опору, який діє на території іншої держави де відбувається збройний конфлікт є ключовим фактором для визначення застосовного міжнародного права, захисту прав учасників конфлікту та цивільного населення, а також для встановлення відповідальності за можливі порушення міжнародного гуманітарного права. Теоретичні аспекти цього питання формують фундамент для практичного застосування норм міжнародного права у складних і часто неоднозначних ситуаціях сучасних збройних протистоянь.

Чітке та правильне встановлення складових, які доводитимуть наявність контролю з боку іншої держави – це не просто академічне завдання, а критично важливий процес, який має далекосяжні наслідки для всіх залучених сторін. Цей процес вимагає глибокого розуміння міжнародного гуманітарного права, аналізу фактичних обставин конфлікту, та врахування складних політичних, соціальних та економічних факторів. Теоретичні засади цього процесу охоплюють широкий спектр питань: від визначення порогу інтенсивності насильства, необхідного для кваліфікації ситуації як збройного конфлікту, до розмежування міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів, а також ідентифікації учасників конфлікту та їхнього статусу.

Вивчення теоретичних аспектів контролю держави над рухом опору є особливо важливим у контексті еволюції характеру сучасних війн. Поява нових форм збройних протистоянь, таких як гібридні війни, кібервійни та конфлікти з участю недержавних збройних груп, ставить перед міжнародним правом нові виклики. Ці виклики вимагають переосмислення традиційних підходів до вивчення проблеми контролю держави над збройними формуваннями, які видають себе за рух опору та розробки нових теоретичних моделей, які б відповідали реаліям XXI століття. Таким чином, дослідження теоретичних аспектів контролю держави над рухом опору не лише сприяє більш ефективному застосуванню існуючих норм міжнародного права, але й відкриває шлях для його подальшого розвитку та адаптації до мінливих умов глобальної безпеки.

Саме питання притягнення до відповідальності держави за підтримку руху опору, залежить від доведення наявності стійкого контролю держави над таким рухом опору, а отже і впливає на кваліфікацію діяння та самого збройного конфлікту, адже такий може виявитися насправді міжнародним, попри категоричне заперечення такого державою яка здійснює контроль руху опору та вказує на громадянський характер такої війни.

Ось тому, **завданням**, яке ставить перед собою автор, при написанні даної статті, полягає у тому, щоб встановити основні маркери, які б вказували, що існує постійний міцний контроль держави над рухом опору, в чому саме він полягає та чи несе сама контролююча держава відповідальність за дії підтримуваного руху опору, який по суті буде терористичною організацією для держави з якою ведеться збройний конфлікт. Актуальність обраної проблематики покликана розв'язаною війною рф проти України та намаганням агресора пояснити триваючу війну з 2014 року внутрішньодержавним конфліктом на території України, щоб таким чином уникнути міжнародно-правової відповідальності за розв'язання міжнародного збройного конфлікту.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика визначення та доведення існування стійкого контролю держави над рухом опору активно досліджується як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями. Ця тема знаходиться на перетині міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права та теорії міжнародних відносин, що зумовлює її міждисциплінарний характер.

У зарубіжній науці значний внесок у розробку теоретичних засад зробили такі вчені, як Рікгоф Дж., Кокан С., Камерон, Є. Пеіч, Е. Бенвеністі. Їхні праці охоплюють широкий спектр питань: від аналізу критеріїв розмежування міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів до проблем застосування міжнародного гуманітарного права в сучасних гібридних конфліктах з використанням рухів опору, приватних військових компаній та терористичних організацій. Особливу увагу привертають дослідження Міжнародного комітету Червоного Хреста, зокрема роботи юридичного радника МКЧХ Є. Пеіч, які пропонують глибокий аналіз сучасних викликів у сфері кваліфікації збройних конфліктів.

Серед вітчизняних науковців, які займаються дослідженням цієї проблематики, варто відзначити праці М.В. Буроменського, М.М. Гнатовського, Т.Р. Короткого, В.М. Репецького, Д. Новашок. Їхні роботи зосереджені на аналізі форм контролю держави над воєнізованими формуваннями різних типів, які діють на території інших держав, теорії кваліфікації збройних конфліктів у контексті сучасних викликів міжнародній безпеці, зокрема з урахуванням досвіду України. Особливу цінність становлять дослідження, присвячені правовій кваліфікації збройного конфлікту на сході України та анексії Криму.

Важливим джерелом для розуміння сучасного стану проблематики є також рішення міжнародних судових органів, зокрема Міжнародного кримінального суду та Міжнародного суду ООН. Ці рішення не лише застосовують, але й інтерпретують та розвивають теоретичні концепції згаданої тематики.

Незважаючи на значний обсяг досліджень, ряд аспектів проблематики залишається дискусійним та потребує подальшого вивчення. Зокрема, актуальними залишаються питання визначення статусу недержавних збройних груп у сучасних конфліктах, а також застосування концепції «інтернаціоналізованих» внутрішніх збройних конфліктів. Крім того, розвиток технологій та поява нових форм протистоянь постійно створюють нові виклики для теорії контролю, що зумовлює необхідність подальших досліджень у цій сфері.

В даній статті автор ставить за **мету** напрацювати необхідні доповнення до національної доктрини міжнародного та кримінального права, які покращать механізм притягнення до міжнародної відповідальності саме держави за підтримку військових формувань, якими є рухи опору, що ведуть збройну боротьбу на території інших держав.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи питання підтримки та контролю державою рухів опору, важливим є правильно ідентифікувати таке утворення з точки зору міжнародного права.

Рух опору, або національно-визвольний рух має наступні характеристики узвичаєні в міжнародному праві. Так, стаття 1 Додаткового протоколу II встановлює ознаки, яким має відповідати збройний конфлікт неміжнародного характеру: він відбувається на території будь-якої сторони між її збройними силами й антиурядовими збройними групами або іншими організованими збройними угрупованнями, які перебувають під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дає їм змогу вести безперервні й погоджені збройні дії. Наявність перелічених підстав вказує на умови застосування норм міжнародного гуманітарного права під час збройних конфліктів неміжнародного характеру [6, с. 239].

У статті 1 II Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 року, закріплено, що «цей Протокол розвиває й доповнює статтю 3, загальну для Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, не змінюючи існуючих умов їх застосування, застосовується до всіх збройних конфліктів, які не підпадають під дію статті 1 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), і відбуваються на території будь-якої Високої Договірної Сторони між її збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролюють частину її території, що дає їм змогу здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії та застосовувати цей Протокол» [1].

Останнім часом набуває все більшої прихильності теорія, згідно якої основною умовою визнання національно-визвольного руху суб'єктом міжнародного права, або принаймні визнанні законною

стороною, що воює є наявність та/або можливість набуття ефективного контролю за населенням на даній території [2, с. 157].

Додатковий протокол I (ст.96, п.3), зазначає, що національно-визвольний рух «може взяти зобов'язання застосувати Конвенції і цей Протокол», щодо конфлікту шляхом односторонньої заяви, адресованої депозитарієві. [6, с. 39]. Однак, як бути у випадках, коли таку заяву робить збройне формування яке вступає у збройні сутички тривалої інтенсивності, але боротьба якого не відповідає усталеним ознакам легітимності, а саме, коли збройна боротьба ведеться не в цілях звільнення від колоніального панування, расистського гноблення або іноземної окупації та яке як виявляється перебуває під стійким та ефективним контролем третьої держави.

Аналізуючи вищенаведене, за основу можемо взяти такі ознаки, які вказують на достатній обсяг правосуб'єктності національно-визвольного руху, щоб вважати його суб'єктом міжнародного права: 1) наявність збройного формування ; 2) боротьба ведеться проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення; 3)визнання відповідною регіональною організацією; 4) тривалий характер збройного конфлікту; 5) ефективний контроль території 6) здатність укладати міжнародно-правові договори.

Саме такі ознаки на думку автора, можуть свідчити про повну правосуб'єктність національно-визвольного руху та вважати його повноцінним суб'єктом міжнародного права та законною воюючою стороною із всіма випливаючими наслідками.

В іншому випадку потрібно встановлювати зв'язки такого руху опору з контролюючою державою та фактично злочинну співучасть за ведення бойових дій на замовлення третьої сторони та за її підтримки. Однак, найбільш суперечливим аспектом контролю у науці та практиці міжнародного права є відповідальність держави за діяння угрупувань, які ведуть бойові дії на території іншої держави. Як підкреслює Сироїд Т.Л., «міжнародно-правова відповідальність є необхідним юридичним засобом забезпечення дотримання норм міжнародного права» [7, с. 55].

У даному випадку йдеться про існування збройного конфлікту неміжнародного характеру на території однієї держави, в рамках якого антиурядові сили перебувають під таким рівнем контролю з боку іншої держави, що з цього випливає можливість присвоїти дії такого угрупування цій державі. У такому випадку стає можливим не лише відповідальність держави за порушення законів та звичаїв ведення війни, але і виникнення збройного конфлікту міжнародного характеру [3, с. 702].

Професорка Женевського Університету Каррон Д. зазначає, що є три основні наслідки що вказують на стійкий зв'язок держави з діяннями сепаратистського угрупування, яке діє на території іншої держави:

встановлення відповідальності держави за порушення норм міжнародного права, вчинені угрупованням;

виникнення міжнародного збройного конфлікту між державою, яка здійснює контроль над угрупованням, та державою, проти якої це угрупування веде боротьбу;

інтернаціоналізація неміжнародного збройного конфлікту між державою та сепаратистським угрупуванням [8, с. 1041].

Для визначення відповідальності держави за дії угрупувань, зокрема за порушення норм міжнародного гуманітарного права під час бойових дій, потрібно встановити рівень контролю, який держава має над збройною групою.

Розроблена доктрина про суворий та ефективний контроль (strict and effective control) була застосована Міжнародним Судом ООН у справі «Воєнні та воєнізовані дії на території та проти Нікарагуа» 1986 року. Тест на суворий контроль полягає у встановленні такого взаємозв'язку між сепаратистським утворенням і урядом іншої держави, який дає право, для юридичних цілей, визнати таке утворення *de facto* органом держави, який діє від її імені. Натомість, основна відмінність між тестом на ефективний контроль та тестом на суворий контроль полягає в тому, що перший не дає підстав для визнання угруповання *de facto* органом держави, оскільки його діяльність не обов'язково може бути розглянута як діяльність зовнішньої сили. Замість того цей тест встановлює відповідальність за окремі порушення міжнародного права, які повинні бути розглянуті в індивідуальному порядку [4, с. 225].

Тест на загальний контроль (*overall control*), який був вперше застосований Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії у справі Душко Тадича (*Tádic case)*, який передбачає, що для того, щоб присвоїти поведінку сепаратистського угрупування державі, яка його контролює, необхідно довести, що держава здійснює загальний контроль над суб'єктом не лише фінансуванням, навчанням, оснащенням або наданням оперативної підтримки, а також відіграючи роль в організації, координації, плануванні чи нагляді над воєнними діями чи операціями [5, с. 293].

У справі України та Нідерландів проти рф Суд визначив, що сам факт залучення de jure російських військових до конфлікту недостатній для безсумнівного встановлення наявності ефектив-

ного контролю над територією. Саме тому Суд, довівши повний та ефективний контроль рф на сепаратистами, надав критерії для визнання наявності такого контролю, зокрема:

військова підтримка сепаратистів, включно з:

впливом на військову стратегію;

постачанням зброї та іншої техніки;

навчанням;

артилерійським прикриттям;

нарощуванням військ на кордоні.

політична підтримка сепаратистів;

економічна підтримка сепаратистів [9].

За таким підходом, фактично було доведено, що на території України, починаючи з березня 2014 року відбувається міжнародний збройний конфлікт розв'язаний рф, і будь-які намагання довести зворотнє, а саме існування внутрішньодержавного збройного конфлікту на території України не витримують критики.

Висновки. Таким чином, розглядаючи ситуацію підтримки державою рухів опору, які ведуть збройний конфлікт на території іншої держави, важливим моментом у питанні встановлення вини такої держави та притягненні її до відповідальності за розв'язання саме міжнародного конфлікту буде встановлення рівня контролю та підтримки, яку ця держава надавала руху опору, що в свою чергу буде вказувати на обсяг відповідальності держави за різні злочини вчинені нею та під її контролем, починаючи від фінансування найманства та інших воєнних злочинів і до злочину розв'язання агресії та ведення агресивної війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200/conv.
2. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкерстом/Пер.з англ. Харків: Консум, 2000. 592 с.
3. Новашок Д.О. Контроль у міжнародному праві: поняття та зміст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 700–703. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/169.pdf.
4. Новашок Д.О. Тести на суворий та ефективний контроль у міжнародному праві. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. №1. С. 222–227. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2022/36.pdf.
5. Новашок Д.О. Критерії загального контролю у міжнародному праві. Матеріали міжнародної конференції «Приватно-правові та публічно-правові відносини: проблеми теорія та практики», м. Маріуполь, 24 вересня 2021 р. Маріуполь: ДонДУВС, 2021. С. 292–296.
6. Репецький В.М. Міжнародне гуманітарне право : *підручник.* К.: Знання, 2007. 467 с.
7. Сироїд Т.Л. Міжнародне публічне право: *навчальний посібник*. Харків: ТОВ «Прометей-Прес», 2005. 244с.
8. Carron D. When is a conflict international? Time for new control tests in IHL. International Review of the Red Cross. 2016. Vol. 98(3). P. 1019–1041.
9. Ukraine and the Netherlands v. Russian Federation. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-222889%22]}

Дата першого надходження рукопису до видання: 7.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Колотуха І.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.35

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПРИВАТНОПРАВОВИХ СПОРІВ, СТОРОНАМИ ЯКИХ Є МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Кононенко М.О.,
аспірант кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0009-0009-4349-3953
e-mail: maksym.kononenko@student.karazin.ua

Кононенко М.О. Поняття та ознаки приватноправових спорів, сторонами яких є міжнародні організації.

Стаття присвячена аналізу приватноправових спорів, сторонами яких є міжнародні організації, – явища, що набуває дедалі більшого значення у зв'язку з розширенням діяльності міжнародних організацій, зростанням кількості взаємодій із приватними особами та поступовою еволюцією підходів до юрисдикційних імунітетів. У сучасних умовах такі спори стають важливим елементом міжнародно-правового порядку денного, а їхнє теоретичне осмислення набуває прикладного значення для забезпечення доступу до правосуддя, зокрема коли приватні сторони оскаржують дії або бездіяльність організацій, що мають привілеї та імунітети, і коли необхідно забезпечити «ефективний засіб правового захисту» у практичному вимірі.

У статті висвітлено, що приватноправові спори за участю міжнародних організацій характеризуються множинністю нормативних режимів та різноманітністю можливих форумів вирішення – від національних судів і міжнародних арбітражів до адміністративних трибуналів самих організацій та інших елементів їхніх внутрішніх систем правосуддя. Зазначена багаторівневість зумовлює потребу в чіткому визначенні критеріїв, які дозволяють віднести конкретний спір до приватноправової категорії, враховуючи, що в аналогічних фактичних обставинах можуть паралельно застосовуватися норми національного права, загальні принципи договірного права, внутрішнє право організацій, а інколи й міжнародне право чи стандарти міжнародного права прав людини. Додаткову складність створює здатність спорів змінювати «кваліфікацію» залежно від змісту вимог сторін, характеру шкоди та обраного способу захисту.

Запропоновано підхід, у центрі якого – суб'єктний склад і характер функцій, що їх виконують сторони. Приватноправовий характер спору виникає тоді, коли міжнародна організація або інший учасник правовідносин виступає в ролі приватного контрагента та здійснює діяльність, притаманну сфері *acta jure gestionis*, а не реалізації публічної влади – *acta jure imperii*. Це дозволяє відмежовувати спори, пов'язані з виконанням установчого мандату організації, від спорів, що випливають із договірних, трудових, деліктних чи майнових відносин, а також із внутрішньоорганізаційних правил, застосовних до персоналу, підрядників чи інших приватних учасників взаємодії. На основі цього сформульовано авторське визначення приватноправових спорів за участю міжнародних організацій та уточнено зміст категорії «приватні сторони» з урахуванням «подвійної правосуб'єктності» окремих учасників.

Сформульовані в статті підходи можуть слугувати основою для формування позиції України щодо кодифікаційної роботи, яка триває на рівні Комісії міжнародного права ООН і в рамках обговорень у Комітеті юридичних радників з міжнародного публічного права Ради Європи, а також для вироблення національної практики щодо співвідношення юрисдикційних імунітетів міжнародних організацій і права приватних осіб на ефективний доступ до правосуддя.

Ключові слова: міжнародні організації; поняття спору; поділ на публічне і приватне право; приватноправові спори; юрисдикційні імунітети; доступ до правосуддя; *acta jure imperii*; *acta jure gestionis*; приватні сторони; суб'єктний склад спору; застосовне право; ад'юдикаційний форум.

Kononenko M.O. The notion and characteristics of private-law disputes to which international organizations are parties.

The article is devoted to an analysis of disputes to which international organizations are parties – an increasingly significant phenomenon linked to the proliferation of international organizations, the growing number of their interactions with private parties, and the gradual evolution of approaches to jurisdictional immunities. In the contemporary context, such disputes have become an important element of the international legal agenda, and their theoretical elaboration acquires practical relevance for ensuring effective access to justice, particularly where private parties seek remedies against acts or

omissions of organizations enjoying privileges and immunities and where the availability of an effective remedy becomes a central concern.

This article demonstrates that private-law disputes involving international organizations are marked by a plurality of normative regimes and a diversity of potential forums for dispute resolution – from national courts and international arbitral tribunals to the administrative tribunals of the organizations themselves and other components of their internal justice systems. This multilayered regulatory environment creates the need for clearly defined criteria that make it possible to classify a given dispute as belonging to the private-law sphere, especially since similar factual patterns may be governed by domestic law, general principles of contract law, the internal law of international organizations, and, in certain settings, by public international law or standards derived from international human rights law. The article also highlights the practical difficulty that disputes may shift in their legal characterization depending on the formulation of claims, the type of harm alleged, and the remedy sought.

Against this background, the article proposes an approach centred on the composition of the parties and the nature of the functions they perform. A dispute acquires a private-law character when an international organization (or another participant in the legal relationship) acts as a private contracting party and engages in activities characteristic of acta *jure gestionis*, rather than the exercise of public authority, *acta jure imperii*. This functional criterion makes it possible to distinguish disputes related to the execution of an organization's constituent mandate from disputes arising out of contractual, employment, tort, or property relationships, as well as those based on internal rules applicable to staff members, contractors, beneficiaries, or other private participants. On this basis, the article formulates an original definition of private-law disputes involving international organizations and refines the notion of "private parties" in light of the "dual legal personality" that may characterize certain actors.

The approaches developed in the article may serve as a foundation for shaping Ukraine's position in the ongoing codification efforts conducted within the UN International Law Commission and in discussions in the Council of Europe's Committee of Legal Advisers on Public International Law, as well as for developing national practice concerning the relationship between the jurisdictional immunities of international organizations and the right of private individuals to effective access to justice.

Key words: international organizations; concept of dispute; the public / private divide; private-law disputes; jurisdictional immunities; access to justice; *acta jure imperii*; *acta jure gestionis*; private parties; composition of the parties; applicable law; adjudicatory forum.

Постановка проблеми. Трансформація світового порядку у XXI сторіччі відбувається за багатьма векторами розвитку, одним з яких виступає його подальша інституціоналізація. Починаючи з XIX сторіччя кількість міжнародних організацій у світі зросла у геометричній прогресії: якщо у 1909 році їх нараховувалось всього 37, то станом на 2022 рік їхня кількість сягнула 7 846 організацій [1].

Природно, що за таких умов роль міжнародних організацій у впорядкуванні і регулюванні життя міжнародного співробітництва також стала надзвичайно вагомою. За словами Д. Кулеби, важко назвати сферу життя людини, до якої у тій чи іншій мірі не причетні міжнародні організації: боротьба за мир і якісні продукти, захист прав людей і охорона нових сортів рослин, очищення повітря і боротьба з корупцією – все це і набагато більше пов'язано саме з діяльністю міжнародних організацій [2, с. 15].

З огляду на очевидну тенденцію деякі автори навіть запровадили у науковий обіг термін «proliferation of international organisations» – «збільшення кількості», «розширення мережі» [3, p. 11-14] та почали виділяти міжнародне інституційне право як окрему, комплексну галузь міжнародного права [4, p. 13-15; 5, p. 2-6; 6, p. 6].

Водночас збільшення кількості міжнародних організацій, посилення їхнього впливу в системі міжнародного співробітництва та інтенсифікація взаємодії з ними не завжди породжують виключно позитивні наслідки. Подібно до держав, міжнародні організації у процесі своєї нормотворчої та оперативної діяльності можуть порушувати міжнародно-правові норми, нести за це відповідальність і ставати сторонами спорів як публічно-правового, так і приватно-правового характеру.

Свідченням зростаючої актуальності даної проблематики слід вважати ініціативу делегації Нідерландів, яка у березні 2014 року на 47-му засіданні Комітету юридичних радників з міжнародного публічного права Ради Європи (далі – CAHDI або Комітет) внесла пропозицію включити до програми роботи Комітету тему «Врегулювання спорів приватноправового характеру, стороною яких є міжнародна організація» [7].

Ще одним підтвердженням того, що питання врегулювання спорів, сторонами яких виступають міжнародні організації, привертає дедалі більшу увагу стало рішення Комісії міжнародного права ООН (далі – КМП або Комісія) внести у 2016 році тему «Врегулювання міжнародних спорів, стороною яких є міжнародні організації» до довгострокової, а у 2022 році – до поточної програми своєї

роботи. Роком пізніше з теми було вилучено прикметник «міжнародні», щоб охопити всі можливі види спорів за участю міжнародних організацій [8]. Робота Комісії вже надала перші результати: спеціальний доповідач КМП Авґуст Райніш представив три доповіді, перша з яких має загальний характер [9], друга присвячена переважно публічно-правовим (міжнародним) спорам [10], а третя – спорам між міжнародними організаціями та приватними сторонами [11].

Показово, що спори приватноправового характеру посідають провідне місце як у дослідженнях КМП, так і у роботі CAHDI. Частково це пояснюється тим фактом, що саме вони становлять найчисельнішу категорію спорів за участю міжнародних організацій. Іншим чинником є складність відповідної проблематики: дослідники стикаються з винятковим розмаїттям правових норм, які можуть бути застосовані до вирішення таких спорів; широким колом суб'єктів, що можуть кваліфікуватися як «приватні сторони»; їх мінливою природою та здатністю приватноправових спорів за певних обставин трансформуватися у публічно-правові. Додаткову складність створює й те, що розгляд спорів може відбуватися у різних міжнародних та національних юрисдикційних органах.

З огляду на зазначені виклики, зусилля обох інституцій зосереджені переважно на дослідженні та систематизації засобів мирного вирішення спорів, а не вивчення самих спорів. Такий підхід є зрозумілим, але не зовсім виправданим, адже результативність процесу врегулювання залежить також від чіткого розуміння сутності і природи спору. Вибір засобу вирішення спору має здійснюватися з урахуванням його виду та особливостей, що зумовлює потребу в глибшій розробці понятійного апарату та критеріїв класифікації. Відтак постає об'єктивна необхідність дослідити поняття приватноправових спорів, сторонами яких є міжнародні організації, виокремити їхні характерні ознаки та запропонувати критерії класифікації за видами, що дозволить оптимізувати добір засобів їх вирішення.

Стан опрацювання проблеми. У доктрині міжнародного права проблематика врегулювання спорів, включаючи приватноправові спори за участі міжнародних організацій, розроблялась у працях М.Б. Акегерста, К. Альборна, Ч.Ф. Амересінгхе, Е. Асенсіо, С. Бельє, Х. Бержауї, Н. Блоккера, П. Бодо-Лівінека, К. Е. Бун, Л. Буассон де Шазурн, О. Валлендаль, К. Велленса, Д. Верховена, М. Вуда, Г. Гафнера, Т. Генкета, Р. Гулаті, П. Ґлавініса, В. Ґрандобера, С.В. Дженкса, Н.К. Діня, К. Домінісе, О. Еліаса, С.Е. Йохансена, А. Казезе, С. Касселли, П. Квейла, Я. Клабберса, Ф. Лоріо, Ф. Мегре, Д. Мейер, А. Міллера, Ж. Муссе, Дж.М. Пальєрі, А. Пелле, І. Пінгель, А. Плантея, А. Райніша, С. Рейнгаерта, К. Сантуллі, Д. Саруші, Ф. Сейєрстеда, Г.Г. Схермерса, К. Томушата, Ж. Тускоза, К. Ферстман, Ж.-Ф. Флосса, К.М. Чинкін, К. Шмаленбах, П. Шмітта.

В українській науці міжнародного права відсутні комплексні дослідження щодо вирішення приватноправових спорів, сторонами яких є міжнародні організації. Ця проблематика побіжно порушується у працях Р.В. Алямкіна, В.Г. Буткевича, М.В. Буроменського, М.М. Гнатовського, І.В. Гринчак, О.В. Задорожнього, Д.І. Кулеби, В.В. Мицика, В.І. Нагнибіди, Т.Л. Сироїд, З.В. Тропіна. Внутрішня система врегулювання спорів та захист прав співробітників ООН були предметом дослідження Т.Л. Сироїд і Л.О. Фоміної, а внутрішня система правосуддя міжнародних міжурядових організацій – дисертації П.В. Фоміна.

Метою цієї статті є дослідження поняття приватноправових спорів, виокремлення властивих їм ознак шляхом аналізу приватноправових елементів, наявність яких трансформує спір у приватноправовий, а також синтез визначення поняття приватноправових спорів, сторонами яких є міжнародні організації.

Виклад основного матеріалу. Сучасне позитивне міжнародне право не містить узгодженого визначення поняття «спір» чи таких більш спеціалізованих категорій, як «публічно-правовий (міжнародний) спір» чи «приватноправовий спір» [12, p. 99]. Перше авторитетне визначення спору, яке з часом стало загальновизнаним як у міжнародно-правовій доктрині, так і у міжнародній практиці, було сформульоване у рішенні Постійної палати міжнародного правосуддя (далі – ППМП) від 24 серпня 1924 року у справі Палестинських концесій Мавроматіса (Греція проти Великої Британії).

У цьому рішенні Постійна палата встановила, що «спір являє собою розбіжність з питання права або факту, конфлікт юридичних позицій чи інтересів двох осіб» [13, p. 11]. Вона також наголосила, що «…перед тим, як спір стане предметом судового розгляду, важливо, щоб його об'єкт був чітко визначений за допомогою дипломатичних переговорів» [13, p. 15]. Тобто, уже на тому етапі ППМП підкреслила необхідність чіткого формулювання об'єкта спору, незалежно від того, чи це відбувається в межах переговорного процесу, чи поза ним.

Міжнародний суд ООН (далі – МС ООН) практично без змін сприйняв «формулу Мавроматіса» і розвинув цей прецедент у своїх подальших рішеннях, розширивши його зміст і визначивши низку додаткових ознак спору [14, с. 41]. З урахуванням цих ознак можна синтезувати таке визначення спору: під спором слід розуміти точно сформульовані (викристалізувані), взаємно визнані або об'єктивно встановлені реальні суперечності, що виникають у відносинах між суб'єктами права

(сторонами спору) через їхню незгоду з питань права або факту, конфлікт їхніх юридичних позицій чи інтересів щодо чітко окреслених об'єкта і предмета спору, які збігаються у взаємних вимогах сторін спору.

Майже у кожній правовій системі існує розмежування між приватним і публічним правом. Міжнародне право не становить винятку: поділ на публічне і приватне право – *the public / private divide* – регулярно використовується дослідниками як аналітична парадигма [15, p. 116; 16, p. 321-326; 17, p. 35-50; 18, p. 28-45].

Класичним прикладом такого підходу є визначення міжнародного публічного права як системи норм і принципів, що регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права. Натомість міжнародне приватне право трактується як сукупність національних та міжнародних правових норм, які регулюють транснаціональні приватноправові відносини між фізичними та юридичними особами, зокрема у сферах транснаціональної торгівлі, сімейних правовідносин, інтелектуальної власності та інших відносин, ускладнених іноземним елементом.

Водночас, як зазначає німецький юрист-міжнародник Бурхард Гесс, сьогодні проста приватно-публічна дихотомія більше не забезпечує чіткої лінії поділу між цими сферами [19, p. 73]. Значною мірою це зумовлено еволюцією міжнародного правового та інституційного ландшафту, яка відбулася впродовж останніх десятиліть. У сучасних умовах провідну роль відіграють міжнародні організації, наділені широкою, у тому числі нормотворчою, компетенцією. Паралельно дедалі вагомішими акторами міжнародних відносин стають недержавні суб'єкти – неурядові організації, профспілки, фінансові інституції, чий вплив на формування та реалізацію міжнародних норм постійно зростає [19, p. 74].

Виходом з ситуації, очевидно, можуть бути *ad hoc* підходи, адаптовані до конкретного контексту. Так, основним завданням свого навчального курсу в Гаазькій академії міжнародного права Б. Гесс визначив «висвітлити взаємозв'язок між національними та міжнародними механізмами вирішення спорів відповідно до кола задіяних учасників, характеру порушених питань та процедур, що застосовуються» [19, p. 84]. Інакше кажучи, склад учасників, характер спору та застосовні процедури є тими факторами, що можуть трансформувати спір у публічно- чи приватноправовий.

Співзвучною висновкам Б. Гесса є позиція професора юридичного факультету Джорджтаунського університету Ренді Е. Барнетта, який вважає, що плутанина навколо понять «публічне» і «приватне» право зумовлена насамперед різним змістом, що вкладається у ці терміни. На його думку, існує щонайменше чотири різні способи розуміння цієї дихотомії, що випливають з різних аспектів правового регулювання. [20, p. 267].

Р. Барнетт виокремлює такі аспекти: 1) Види матеріальних стандартів, що застосовуються для оцінки типів поведінки, які можуть належним чином підлягати правовому регулюванню; 2) Різний статус осіб або суб'єктів, які можуть правомірно скаржитися на порушення правового регулювання; 3) Різний статус осіб або суб'єктів, на яких поширюється правове регулювання; 4) Різні типи інституцій, які можуть бути уповноважені вирішувати спори та забезпечувати виконання правових норм [20, p. 268].

Співзвучність полягає в тому, що, як і Б. Гесс, Р. Барнетт також ідентифікував три аспекти, від форми взаємодії яких залежить кваліфікація явища як публічно-правового або приватноправового: 1) типи норм, за допомогою яких оцінюють поведінку, що може бути предметом правового регулювання; 2) коло суб'єктів, які підпадають під правове регулювання і його можуть оскаржувати; 3) механізми / інституції, уповноважені на вирішення спорів та відповідальні за виконання норм.

Екстраполюючи ці теоретичні міркування на проблематику вирішення спорів, можна стверджувати, що для визначення кваліфікуючих ознак приватноправового спору необхідно проаналізувати щонайменше три елементи: А) сторони приватноправових спорів; Б) норми права, що застосовуються до врегулювання приватноправових спорів, т.зв. «застосовне право»); В) юрисдикційні органи, які мають владні й процедурні повноваження вирішувати приватноправові спори.

А) Сторони приватноправових спорів

Відома частина рівняння, окреслена темою цієї статті, полягає в тому, що принаймні однією зі сторін спору виступає міжнародна організація. При цьому мається на увазі саме «міжнародна міжурядова» організація, відмінною рисою якої зазвичай є її міжнародна правосуб'єктність – здатність мати права та обов'язки, встановлені міжнародним правом, зокрема привілеї та імунітети, вступати у міжнародні правовідносини, а також нести відповідальність за свої дії чи бездіяльність [21, с. 428]. Правовідносини, у які вступають такі організації, можуть мати різний характер: від укладення міжнародних договорів, створення постійних представництв та направлення тимчасових місій до участі у міжнародних спорах не лише у статусі арбітра, а й сторони, включно з представництвом своїх інтересів у міжнародних юрисдикційних органах як позивача, відповідача чи третьої сторони [22, p. 192].

За відсутності у міжнародному праві загальноприйнятого визначення міжнародної міжурядової організації дедалі більшого поширення набуває дефініція, поступово сформована КМП у процесі своєї кодифікаційної діяльності. Так, у Рекомендації 2, ухваленій КМП у 2023 році, міжнародна організація трактується як «…утворення, наділене власною міжнародною правосуб'єктністю, засноване на підставі договору або іншого акта, що регулюється міжнародним правом, яке може включати до свого складу, крім держав, також інші суб'єкти, і має принаймні один орган, здатний виражати волю, відмінну від волі його членів» [23, p. 37].

Важливою характеристикою міжнародних організацій є їхня «подвійна правосуб'єктність»: вони одночасно можуть виступати суб'єктами міжнародного права та суб'єктами національного права [24, p. 44-46; 25, p. 835; 26, p. 9]. Їхня здатність діяти у внутрішньодержавному правовому полі часто передбачається в установчих актах та інших міжнародних договорах. Як правило, такі документи прямо закріплюють право міжнародних організацій володіти майном, укладати договори та звертатися до національних судів [11, p. 11].

Перемінною частиною рівняння залишається інша сторона приватноправового спору. Для її позначення як КМП, так і CAHDI активно використовують узагальнювальний термін «приватні сторони» (*private parties / des parties privées*), не деталізуючи його зміст. Згадка, що проливає світло на це поняття, міститься у коментарі КМП до Рекомендації 1, яка визначає сферу застосування рекомендацій Комісії щодо вирішення спорів, сторонами яких є міжнародні організації. У розумінні КМП іншими сторонами у спорі з міжнародними організаціями «можуть бути інші міжнародні організації, держави, *sui generis* суб'єкти міжнародного права або приватні сторони, включно з фізичними особами чи юридичними особами за національним правом, такими як компанії, асоціації або неурядові організації» [23, p. 50]. Отже, головним чином «приватними сторонами» у спорах з міжнародними організаціями КМП вважає фізичних та юридичних осіб, окремо виділяючи такі категорії юридичних осіб, як компанії, асоціації та неурядові організації. Такий підхід поділяють науковці, що опікуються даною проблематикою [27, p. 3; 28, p. 433].

Заслуговує на окрему увагу думка професора Університету Париж I Пантеон-Сорбонна Ерве Асенсіо, який визначає спори, що виникають між міжнародною організацією та приватними особами як «сукупність спорів, що можуть виникати між міжнародною організацією та одним або кількома суб'єктами національного (внутрішнього) права, іншими ніж держава чи міжнародна організація, незалежно від того, йдеться про індивіда чи групу індивідів, юридичну особу приватного права або юридичну особу публічного права» [29, p. 1123].

Позиція Е. Асенсіо видається обґрунтованою, за винятком твердження про те, що сторонами спорів між міжнародною організацією та приватними особами не можуть бути держави та/або інші міжнародні організації. Нагадаємо, що як перші, так і другі мають подвійну правосуб'єктність: вони можуть бути одночасно суб'єктами міжнародного і національного права. Користуючись свободою вибору, вони можуть вільно вступати у договірні відносини, що регулюються не міжнародним правом, а національним правом або загальними принципами, що містяться у національному праві [11, p. 13]. Спори, які можуть виникнути між ними у зв'язку з цим, носитимуть приватноправовий, а не публічно-правовий характер [10, p. 8].

Беручи до уваги дане уточнення, визначення терміну «приватні сторони» можна доопрацювати таким чином: для цілей цього дослідження під «приватними сторонами» розуміються один або кілька суб'єктів національного (внутрішнього) права, незалежно від того, йдеться про індивіда чи групу індивідів, юридичну особу приватного права або юридичну особу публічного права, а також держави та/або міжнародні організації, у тій мірі, в якій вони діють як суб'єкти національного (внутрішнього) права і вступають у правовідносини, врегульовані не міжнародним, а національним (внутрішнім) правом або загальними принципами, що містяться у національному праві. Тобто у тій мірі, у якій держави і міжнародні організації діють не як носії міжнародної публічної влади (*acta jure imperii*), а як приватні контрагенти – звичайні учасники цивільного обороту (*acta jure gestionis*) [30, p. 445].

Б) Застосовне право

Останнє уточнення у визначенні терміну «приватні сторони» логічно підводить до питання про «застосовне право»: чи може воно слугувати фактором ідентифікації приватноправових спорів і відповідно вважатись їхньою ознакою? Відповідь на дане питання випливає з аналізу того, яке ж саме право може застосовуватись для вирішення приватноправових спорів, сторонами яких є міжнародні організації.

Спеціальний доповідач КМП А. Райніш приділив йому значну частину своєї третьої доповіді, вказавши на те, що відповідно до принципу автономії, сторони, як правило, прямо обирають застосовне право для розв'язання спорів, що виникають із договірних відносин, і фіксують свій вибір у договорі. Найчастіше на практиці вони віддають перевагу конкретному національному праву,

загальним принципам договірного права або ж таким кодифікаціям як Принципи міжнародних комерційних договорів UNIDROIT [11, p. 10].

Водночас, «найчастіше» не означає «виключно». Як слушно зауважує марокканський правник Хішам Бержауї, право, застосовне до договорів, укладених міжнародною організацією з приватними особами, вільно визначається сторонами: воно може бути національним правом, міжнародним правом або змішаним правом, що складається одночасно з норм, які належать до національного правопорядку, і норм, що належать до міжнародного правопорядку [22, p. 199]. Прикладом безпосередньої вказівки на міжнародне публічне право як застосовне право є загальні умови кредитних договорів Європейського банку реконструкції та розвитку [31] та Африканського фонду розвитку [32, p. 19].

За відсутності чітко вираженого вибору сторін, застосовне право визначається суддями або арбітрами. Судді національних судів у таких випадках схильні надавати перевагу національним правовим системам, тоді арбітражні трибунали керуються власними арбітражними правилами.

Як зазначає В.І. Нагнибіда, у міжнародних комерційних арбітражах такі правила є дуже гнучкими, що дозволяє їм застосовувати «право» / «норми права», які вони визнають належними, вдаючись як до національних, так і до наднаціональних джерел [33, с. 19]. Серед останніх найпоширенішими є Арбітражні регламенти Комісії ООН з права міжнародної торгівлі (UNCITRAL), Міжнародної Торговельної Палати (ICC), Американської арбітражної асоціації (AAA), Принципи міжнародних комерційних договорів UNIDROIT [34, с. 137]. Водночас арбітри не обмежуються цими джерелами: з огляду на особливий статус міжнародних організацій досить поширеною є практика застосування арбітражними трибуналами норм міжнародного публічного права, *lex mercatoria*, загальних принципів права та звичаїв міжнародної торгівлі.

Синкретичний характер підходів до визначення застосовного права виявляється також у тому, що спори між міжнародними організаціями та приватними особами можуть виникати на підставі внутрішнього права таких організацій. Характерним прикладом є спори, пов'язані з діяльністю міжнародних цивільних службовців. За твердженням Т.Л. Сироїд, вони виникають «у зв'язку з необхідністю вирішення таких питань, як поновлення контрактів, справедливе поводження, просування по службі, дискримінація, переслідування або застосування дисциплінарних заходів» [35, с. 165]. Отже, фактично йдеться про трудові спори міжнародних цивільних службовців. Такі категорії спорів регулюються внутрішніми правилами та положеннями служби відповідної міжнародної організації.

Яскравим прикладом у цьому відношенні є практика Адміністративного трибуналу Міжнародної організації праці (далі – АТ МОП), юрисдикція якого поширюється на 58 організацій та регіональних установ в Європі, Африці, Північній і Південній Америці [36, p. 421]. Станом на грудень 2025 року АТ МОП виніс 5095 рішень, із змістом яких можна ознайомитись на сайті Трибуналу [37]. Серед іншого, АТ МОП використовує як застосовне право положення про персонал відповідних міжнародних організацій [38, с. 112].

Ще однією системою застосовного права до врегулювання спорів між міжнародними організаціями і приватними особами може вважатись міжнародне право прав людини. Міжнародна юриспруденція і доктрина визнали безумовне зобов'язання міжнародних організацій дотримуватись деяких його норм як загальних принципів права [39, p. 57-58; 40, p. 17; 41, p. 266; 42, p. 119].

Огляд «застосовного права» демонструє, що для вирішення приватноправових спорів за участі міжнародних організацій можуть використовуватись правові системи, які суттєво різняться за своєю природою, джерелами, методами правового регулювання, структурою та ієрархією норм. Їхня множинність, а також можливість їх паралельного чи комбінованого застосування, свідчать про безперспективність використання критерію «застосовного права» як основного маркера приватноправових спорів. Зазначений фактор може відігравати допоміжну роль, однак очевидно, що він не має визначального значення.

В) Юрисдикційні органи, які мають владні й процедурні повноваження вирішувати приватноправові спори

Ще однією кваліфікуючою ознакою приватноправових спорів потенційно могла б стати їхня прив'язка до юрисдикційного органу, наділеного владними й процедурними повноваженнями щодо їх розв'язання (критерій форуму).

Дійсно, приватноправові спори за участю міжнародних організацій можуть розглядатися арбітражними трибуналами, національними судами окремих держав, міжнародними судами та трибуналами, зокрема судами організацій регіональної економічної інтеграції (далі – ОРЕІ), а також адміністративними трибуналами та іншими органами внутрішньої системи правосуддя міжнародних організацій. Арбітражне провадження при цьому може здійснюватися як у трибуналах *ad hoc*, створених сторонами на підставі попереднього арбітражного застереження в договорі чи арбітражного

компромісу, укладеного після виникнення спору, так і на базі постійно діючих інституцій, що адмініструють арбітраж.

Міжнародні організації мають доступ до національних систем судочинства і можуть започатковувати провадження у судах різних держав, виступаючи як позивач, відповідач чи третя сторона. Основні труднощі виникають, коли до національних судів подаються позови приватних сторін проти міжнародних організацій. Захищеність останніх юрисдикційним імунітетом суттєво звужує можливість розгляду приватноправових спорів, стороною яких виступають міжнародні організації, у національних судах.

Попри свою міжнародно-правову природу, міжнародні суди й трибунали, зокрема судові органи ОРЕІ, також можуть слугувати форумами для розгляду приватноправових спорів за участю міжнародних організацій. Обсяг їхньої юрисдикції визначається положеннями установчого договору. У низці міжнародних організацій приватним особам надано можливість оскаржувати дії або бездіяльність органів таких організацій через спеціальні процедури, спрямовані на анулювання оспорюваних актів або на констатацію факту бездіяльності. Внутрішні суди і трибунали деяких ОРЕІ (ЄС, ЕКОВАС, КОМЕСА, Андська спільнота) наділені повноваженнями вирішувати договірні спори між міжнародними організаціями та приватними сторонами, у разі якщо спір передається на їхній розгляд за згодою сторін на основі «арбітражних застережень» [11, p. 75].

Окремо у цьому ряду стоїть Міжнародний трибунал з морського права. Стаття 187 Конвенції ООН з морського права 1982 року наділяє його повноваженнями розглядати, *inter alia*, спори між Міжнародним органом з морського дна чи Підприємством і «державними підприємствами, а також фізичними чи юридичними особами», що стосуються тлумачення або застосування відповідного контракту чи плану робіт, а також дій чи бездіяльності сторони контракту, пов'язаних із діяльністю в Районі [43, p. 98].

Для вирішення трудових спорів з міжнародними цивільними службовцями міжнародні організації створили розгалужену систему спеціалізованих адміністративних трибуналів, що виконують функцію внутрішньої системи правосуддя [36, p. 411]. Одними з найстаріших і найвпливовіших є Адміністративний трибунал МОП, який походить від Адміністративного трибуналу Ліги Націй [38, с. 30], а також колишній Адміністративний трибунал ООН, який після інституційної реформи 2007 року було замінено двоступеневою системою, що складається з Трибуналу зі спорів ООН та Апеляційного трибуналу ООН [35, с. 166]. Адміністративні трибунали також були створені в рамках таких регіональних організацій як Рада Європи, НАТО, НБСЄ/ОБСЄ, Організація американських держав, Африканський союз, Ліга арабських держав, та інші [11, p. 79].

Широкий спектр арбітражних і судових органів, а також органи внутрішньої системи правосуддя міжнародних організацій, які можуть обиратись сторонами як форум для розгляду спорів між міжнародними організаціями і приватними особами, свідчить про те, що цей критерій також не може вважатись оптимальним для їх виявлення.

Отже, ані «форум», ані «застосовне право» не можуть слугувати визначальними маркерами приватноправового характеру спору. Їх доцільно розглядати радше як допоміжні критерії, що можуть у сукупності з іншими елементами сприяти ідентифікації приватноправових спорів.

Якими ж можуть бути ці «інші елементи»? Досліджуючи практику ООН у сфері вирішення спорів приватноправового характеру, Т. Генкет, поруч з природою сторін (фізична особа або приватна юридична особа), виділяв такі характерні ознаки: характер завданої шкоди (особиста шкода, захворювання чи смерть, а також втрата або пошкодження майна) та вид запитуваного засобу правового захисту (компенсація) [27, p. 186]. На його думку, наявність цих елементів свідчить про приватноправову природу спору. Підхід Т. Генкета поділяє професор права юридичного факультету Університету Макґілла (Канада) Фредерік Мегре [44, p. 5-8].

Нідерландський консультативний комітет з міжнародного публічного права у своїй доповіді «Вирішення спорів, сторонами яких є міжнародні організації», на додаток до вищенаведених ознак, запропонував ще декілька критеріїв. Йдеться про наявність угоди, що регулюється приватним правом (у разі договірних зобов'язань), а також про той факт, що спір не стосується виконання мандату організації, визначеного її установчим актом. Це означає, наприклад, що спори, пов'язані з ухваленням рішень всередині організації та ті, що передбачають здійснення політичного чи дискреційного вибору, **не** мають приватноправового характеру [45, p. 12].

Попри те, що всі ці пропозиції теж носять радше допоміжний характер, оскільки стосуються лише окремих інститутів чи окремих сфер, де можуть виникати такі спори, вони можуть бути цінним вказівником, що допомагає у виявленні приватноправових спорів за участі міжнародних організацій.

Спираючись на викладений у цій статті матеріал, видається доцільним спробувати дати авторське визначення приватноправових спорів, сторонами яких є міжнародні організації. Отже, на

думку автора, під такими спорами розуміються точно сформульовані (викристалізувані), взаємно визнані або об'єктивно встановлені реальні суперечності, що виникають у відносинах між міжнародними організаціями, з одного боку, і приватними сторонами, з іншого боку, через їхню незгоду з питань права або факту, конфлікт їхніх юридичних позицій чи інтересів щодо чітко окреслених об'єкта і предмета спору, які збігаються у взаємних вимогах сторін спору.

Приватними сторонами для цілей цього визначення слід вважати одного або декількох суб'єктів національного (внутрішнього) права, незалежно від того, йдеться про індивіда чи групу індивідів, юридичну особу приватного права або юридичну особу публічного права, а також держави та/або міжнародні організації, у тій мірі, в якій вони виступають не як носії міжнародної публічної влади**,** а як учасники правовідносин, що регулюються нормами внутрішнього права.

Такі спори можуть виникати не лише з правовідносин, що регулюються національним правом або загальними принципами, притаманними внутрішнім правовим системам, але також із правовідносин, врегульованих внутрішнім правом самих міжнародних організацій, включаючи їхні адміністративні, договірні та процедурні норми. У таких ситуаціях міжнародна організація може діяти як суб'єкт, що здійснює управлінські або господарські функції, прирівняні за своєю юридичною природою до приватноправових.

Узагальнено, такі спори характеризуються тим, що не стосуються виконання міжнародними організаціями їхніх установчих мандатів чи публічно-владних функцій (*acta jure imperii*), а випливають із діяльності приватноправового характеру (*acta jure gestionis*), що може мати як зовнішній (договірний, деліктний, майновий), так і внутрішньоорганізаційний вимір (правила, процедури та рішення організації щодо своїх персоналу, підрядників, бенефіціарів тощо). Саме така природа відносин визначає їхню належність до категорії спорів між міжнародними організаціями та приватними сторонами.

Висновки. Здійснений у статті аналіз підтвердив, що активна інституціоналізація міжнародних відносин, стрімке зростання кількості міжнародних організацій та прогресуюча ерозія їхніх імунітетів під тиском стандартів права людини об'єктивно виводять приватноправові спори за їх участю в центр сучасного міжнародно-правового дискурсу. За таких умов їх належне понятійне окреслення й систематизація перестають бути суто теоретичним завданням і набувають безпосереднього прикладного значення для забезпечення ефективного доступу приватних сторін до правосуддя.

Спроби ототожнити приватноправові спори, сторонами яких є міжнародні організації, із певною системою «застосовного права» або з конкретним «форумом» їх вирішення є методологічно обмеженими. Множинність правових режимів, які можуть бути застосовані до таких спорів, а також широка палітра можливих юрисдикційних органів засвідчують, що ані «застосовне право», ані «форум» не можуть виступати вирішальними критеріями ідентифікації приватноправового спору. Вони здатні відігравати лише допоміжну, індикативну роль.

Єдиним універсальним вихідним критерієм для відмежування приватноправових спорів за участі міжнародних організацій є склад сторін, доповнений характеристикою правовідносин, у межах яких виникає спір. Ключовим при цьому є не стільки формальний статус учасників (держава, міжнародна організація, фізична чи юридична особа), скільки характер здійснюваних ними функцій – *acta jure imperii* чи *acta jure gestionis*. Саме коли міжнародна організація (а за певних обставин – і держава чи інша міжнародна організація) діє як звичайний учасник цивільного обороту, вступаючи у відносини, врегульовані нормами внутрішнього права або загальними приватноправовими принципами, відповідні спори набувають приватноправового характеру.

На цій підставі запропоновано авторське визначення приватноправових спорів, сторонами яких є міжнародні організації, що поєднує «класичні» елементи поняття спору (об'єктивність існування, конфлікт юридичних позицій, чітка окресленість об'єкта і предмета, взаємні вимоги сторін) із специфікою суб'єктного складу й правової природи відносин між сторонами. Уточнено зміст терміна «приватні сторони»: до нього віднесено не лише фізичних осіб та юридичних осіб приватного й публічного права, а й держави та міжнародні організації тією мірою, якою вони виступають суб'єктами національного права та діють не як носії публічної влади, а як приватні контрагенти. Такий підхід дозволяє подолати надмірно формалістичне розуміння приватноправового спору й адекватніше відобразити «змішаний» характер сучасних правовідносин за участю міжнародних організацій.

Приватноправові спори за участю міжнародних організацій мають «змішану», гібридну природу, оскільки поєднують елементи кількох правових порядків і можуть бути врегульовані на основі різних нормативних масивів, включно з внутрішнім правом самих організацій та міжнародним правом прав людини. Ця змішаність не заперечує їхнього приватноправового характеру, але ускладнює їх кваліфікацію та вимагає від дослідника і практичного правника чутливого, контекстно орієнтованого підходу до встановлення релевантних норм і процедур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Appendix 3 – Table 1. Number of international organizations by type. *Yearbook of International Organizations 2022-2023. Guide to Global Civil Society Networks*. Edition 59. Volume 1A (A to INS). Organization Descriptions and Cross-References. Information researched and edited by Union of International Associations. Leiden : Koninklijke Brill NV, 2022. URL: https://uia.org/sites/uia.org/files/misc_pdfs/pubs/yb_2022_vol1_lookinside.pdf (дата звернення: 13.11.2025).
2. Кулеба Д.І. Участь України в міжнародних організаціях. Правова теорія і практика. Київ: Видавничий дім «Промені», 2007. 304 с.
3. Blokker N.M. Proliferation of International Organizations: An Exploratory Introduction. Blokker N.M., Schermers H.G., eds. Proliferation of International Organizations : Legal Issues. Leiden: Brill/Nijhoff, 2001. 579 p.
4. Amerasinghe C.F. Principles of the institutional law of international organizations. 2nd rev. ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 535 p.
5. Klabbers J. An introduction to international institutional law. 2nd [rev. and updated] ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 360 p.
6. Schermers H.G., Blokker N.M. International institutional law: unity within diversity. Seventh revised edition. Leiden : Brill/Nijhoff, 2025. 1409 p.
7. Settlement of disputes of a private character to which an international organisation is a party. *CAHDI Questionnaires and Databases. Committee of Legal Advisers on Public International Law*. https://rm.coe.int/settlement-of-disputes-of-a-private-character-to-which-an-internationa/1680afa95e (дата звернення: 16.11.2025).
8. Analytical Guide to the Work of the International Law Commission. Settlement of disputes to which international organizations are parties. URL: https://legal.un.org/ilc/guide/10_3.shtml (дата звернення: 16.11.2025).
9. United Nations, International Law Commission. (2023). *First report on the settlement of disputes to which international organizations are parties, by August Reinisch, Special Rapporteur* (A/CN.4/756). United Nations. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/ gen/n23/034/04/pdf/n2303404.pdf (дата звернення: 13.11.2025).
10. United Nations, International Law Commission. (2024). *Second report on the settlement of disputes to which international organizations are parties, by August Reinisch, Special Rapporteur* (A/CN.4/766). United Nations. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/020/29/pdf/n2402029.pdf (дата звернення: 13.11.2025).
11. United Nations, International Law Commission. (2025). *Third report on the settlement of disputes to which international organizations are parties, by August Reinisch, Special Rapporteur* (A/CN.4/782). United Nations. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/ gen/g25/013/15/pdf/g2501315.pdf (дата звернення: 13.11.2025).
12. Reinisch A. The Settlement of Disputes Involving International Organizations. In *Recueil des cours de l'Académie de La Haye*. Volume 442. Leiden/Boston: Brill/Nijhoff, 2024. P. 83-342.
13. Mavrommatis Palestine Concessions (Greece v. United Kingdom), Judgment No. 2, 1924, *P.C.I.J., Series A*, No.2. P. 5-37. URL: https://www.icj-cij.org/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_02/06_Mavrommatis_en_Palestine_Arret.pdf (дата звернення: 23.11.2025).
14. Кононенко М.О. Поняття і ознаки публічно-правових (міжнародних) спорів, сторонами яких є міжнародні організації. *Трансформація світового порядку в XXI столітті та її вплив на життя українського суспільства: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (XL Харків. політол. читання, м. Харків, 31 жовт. 2025 р.)* / [редкол.: Герасіна Л.М. (голова), Куц Г.М., Панфілов О.Ю. та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики; Харків. асоц. політологів. – Харків: Право, 2025. С. 39-42. – DOI: https://doi.org/10.31359/9786178617592 (дата звернення: 11.12.2025).
15. Mann F.A. Conflict of Laws and Public Law. In *Recueil des cours de l'Académie de La Haye*. Volume 132. Leiden, the Netherlands : Martinus Nijhoff, 1971. P. 107-196.
16. Lowenfeld A.F. Public Law in the International Arena: Conflict of Laws, International Law, and Some Suggestions for Their Interaction. In *Recueil des cours de l'Académie de La Haye*. Volume 163. Leiden, the Netherlands : Martinus Nijhoff, 1979. P. 311-447.
17. Kolb R. Le Droit International Comme Corps de «Droit Privé» et de «Droit Public». In *Recueil des cours de l'Académie de La Haye*. Volume 419. Leiden : Koninklijke Brill NV, 2022. P. 9-668.
18. McLachlan C. On the Interface Between Public and Private International Law. In *Recueil des cours de l'Académie de La Haye*. Volume 446 (2025). Leiden : Brill Nijhoff, 2025. P. 9-304.
19. Hess B. The Private-Public Divide in International Dispute Resolution. In *Recueil des cours de l'Académie de La Haye*. Volume 388. Leiden: Martinus Nijhoff, 2016. P. 49-266.

20. Barnett R.E. Four Senses of the Public Law-Private Law Distinction, Foreword to the "Symposium on the Limits of Public Law", 9 *Harvard Journal of Law and Public Policy* (1986). P. 267-276. URL: https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/1550 (дата звернення: 25.11.2025).
21. Антонович М. Міжнародне публічне право: підруч. для студ. закладів вищої освіти. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 516 с.
22. Berjaoui H. L'invocabilité de la responsabilité des organisations internationales devant le juge étatique: quand le droit international public surplombe le droit international des droits de l'homme. Paris: L'Harmattan, 2023. 276 p.
23. Report of the International Law Commission on the Work of its Seventy-Fourth Session, UN Doc. A/78/10, 3 November 2023. *Yearbook of the International Law Commission*, 2023, vol. II, Part Two. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g23/164/09/pdf/g2316409.pdf (дата звернення: 26.11.2025).
24. Gazzini T. Personality of international organizations. In Jan Klabbers and Åsa Wallendahl, eds., Research Handbook on the Law of International Organizations. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2011. P. 33-55.
25. Dinh N.Q., Daillier P., Pellet A., Forteau M., Miron A. Droit international public, 9e édition, Paris: L.G.D.J, 2022. 2047 p.
26. Glavinis P. Les litiges relatifs aux contrats passés entre organisations internationales et personnes privées. Paris: L.G.D.J, 1991. 271 p.
27. Henquet T.S.M. The third-party liability of international organisations : towards a 'complete remedy system' counterbalancing jurisdictional immunity. Leiden: Brill Nijhoff; 2023. 529 p.
28. Seyersted F. Applicable Law in Relations between Intergovernmental Organizations and Private Parties. In *Recueil des cours de l'Académie de La Haye*. Volume 122. Leiden: Martinus Nijhoff, 1967. P. 427-616.
29. Ascensio E. Les différends opposant une organisation internationale à des personnes privée. Droit des organisations internationales. Sous la direction de E. Lagrange, J.-M. Sorel. Paris: LGDJ: Lextenso éditions, 2013. 1197 p.
30. Seyersted F. Common law of international organizations. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 604 p.
31. Стандартні положення та умови Європейського банку реконструкції та розвитку. 1 травня 2006 року. Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/985_017#Text (дата звернення: 28.11.2025).
32. Conditions Générales applicables aux Accords de Prêt et aux Accords de Garantie du Fonds africain de développement (Entités non souveraines). URL: https://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Legal-Documents/30774819-EN-NEW-GENERAL-CONDITIONS-ADF-GRANTS.PDF (дата звернення: 28.11.2025).
33. Нагнибіда В. І. Принципи УНІДРУА: інструментальне призначення та місце в концепті lex mercatoria. *Юридичний вісник*. Одеса: Гельветика, 2021. № 3. С. 15-23. DOI https://doi.org/10.32837/yuv.v0i3.2180 (дата звернення: 13.12.2025).
34. Гринчак І.В. Арбітражне врегулювання міжнародних спорів: монографія. Харків: Право, 2020. 226 с.
35. Сироїд Т.Л. Внутрішня система врегулювання спорів ООН. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Серія: Право.* Випуск 23, 2017. С. 165-172. URL: https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/9741 (дата звернення: 11.12.2025).
36. Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О., Фомін П.В. Внутрішня система правосуддя міжнародних універсальних організацій: від витоків до сучасності. Moderní aspekty vědy: XXVI. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2022. P. 411-431. str. 600. URL: http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/mono-26.pdf (дата звернення: 13.12.2025).
37. International Labour Organization (ILO). Triblex: case-law database. URL: https://wwwex.ilo.org/dyn/triblex/triblexmain.showList?p_lang=en&p_session_id=140 (дата звернення: 04.12.2025).
38. Фомін П.В. Внутрішня система правосуддя міжнародних міжурядових організацій: дисертація ... доктора філософії за спеціальністю 293 «Міжнародне право» (галузь знань 29 «Міжнародні відносини»). Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2021. 207 с.
39. Johansen S.Ø. The human rights accountability mechanisms of international organizations. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press, 2020. 400 p.
40. Wellens K. Remedies against international organisations. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2002. 295 p.

41. International Law Association Berlin Conference (2004) Accountability of International Organisations. *International Organizations Law Review*, Volume 1, Issue 1, 2004. P. 221-293. DOI: https://doi-org.peacepalace.idm.oclc.org/10.1163/1572374043242321 (дата звернення: 04.12.2025).
42. Schmitt P. Access to justice and international organizations : the case of individual victims of human rights violations. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2017. 416 p.
43. United Nations Convention on the Law of the Sea, 1982. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf (дата звернення: 11.12.2025).
44. Mégret F. La Responsabilité des Nations Unies aux temps du cholera (United Nations Responsibility in the Time of Cholera), April 1, 2013, SSRN. URL: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2242902 (дата звернення: 10.12.2025).
45. Netherlands Advisory Committee on Issues of Public International Law, «Settlement of disputes to which international organisations are parties», Advisory report No. 47, 13 August 2024. URL: https://www.advisorycommitteeinternationallaw.nl/documents/2024/8/13/settlement-disputes-with-ios (дата звернення: 06.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Кононенко М.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

UDC 341.321
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.36

PROTECTION OF CIVILIAN OBJECTS DURING ARMED CONFLICTS

Korol'ov S.S.,
candidate of Historical Sciences, Associate Professor, colonel,
head of the department behavioral sciences and military leadership
Military Law Institute
Yaroslav Mudryi National Law University
ORCID: 0000-0002-6420-2483

Ignatieva A.I.,
Candidate of Sciences in Pedagogy,
lecturer of the department behavioral sciences and military leadership
Military Law Institute
Yaroslav Mudryi National Law University
ORCID: 0000-0002-3446-4036

Romashova K.S.,
Cadet *Military Law Institute*
Yaroslav Mudryi National Law University
ORCID: 0009-0005-9376-7888

Korol'ov S.S., Ignatieva A.I., Romashova K.S. Protection of civilian objects during armed conflicts.

This article explores the international legal mechanisms designed to shield civilian objects from harm during armed hostilities, focusing on international humanitarian law (IHL) provisions. The research scrutinizes core tenets – distinction, proportionality, and precaution – as they appear in the Geneva Conventions and Additional Protocols, paying close attention to how these norms function in today's urban combat environments. By examining recent policy developments such as the 2022 Political Declaration addressing explosive weapons use in populated areas, Security Council Resolution 2573, and documented breaches in current conflicts, this work highlights persistent discrepancies between legal prescriptions and their real-world application. The methodological approach combines doctrinal legal examination with analysis of customary IHL norms, drawing on the ICRC's comprehensive study encompassing 161 rules. Research outcomes reveal that despite a solid legal foundation for protecting civilian objects, persistent difficulties emerge in enforcement, accountability, and responsiveness to evolving warfare technologies. Concluding recommendations emphasize the need for strengthened compliance through better national-level implementation, enhanced civilian casualty documentation systems, and more robust international accountability mechanisms.

The analysis further demonstrates that contemporary hostilities increasingly blur the operational boundaries between civilian and military spheres, particularly through the widespread use of dual-use infrastructure, cyber capabilities, and remotely operated weapons systems. Urban density, the intermingling of civilian objects with military objectives, and the reliance on networked command-and-control architectures complicate the practical application of distinction and precaution, often producing cumulative patterns of harm that are difficult to attribute to discrete attacks. This structural complexity necessitates a re-examination of how legal and operational frameworks assess proportionality in environments where effects are temporally diffuse and spatially dispersed. It also underscores the need for enhanced accountability mechanisms capable of tracing indirect and systemic impacts on civilian populations beyond the immediate kinetic event. Finally, it highlights the growing importance of integrating technological, legal, and humanitarian perspectives to ensure that civilian protection remains a central normative constraint in the conduct of modern warfare.

Key words: international humanitarian law; civilian objects; armed conflict; principle of distinction; proportionality; Geneva Conventions; urban warfare; critical infrastructure.

Корольов С.С., Ігнатьєва А.І., Ромашова К.С. Захист цивільних об'єктів під час збройних конфліктів.

У статті досліджено правову основу захисту цивільних об'єктів під час збройних конфліктів відповідно до міжнародного гуманітарного права. Проаналізовано фундаментальні принципи

розрізнення, пропорційності та запобіжних заходів, закріплені в Женевських конвенціях та Додаткових протоколах, з особливою увагою до їх застосування в умовах сучасних міських збройних конфліктів. На підставі новітніх документів, зокрема Політичної декларації 2022 року щодо вибухової зброї в населених пунктах, Резолюції Ради Безпеки ООН 2573 та задокументованих порушень у триваючих конфліктах, виявлено суттєві розбіжності між нормативними приписами та практичним їх виконанням.

У дослідженні застосовано доктринальний правовий аналіз та вивчення звичаєвого міжнародного гуманітарного права за методологією дослідження МКЧХ, що охоплює 161 правило. Результати свідчать, що попри міцну правову архітектуру захисту цивільних об'єктів, залишаються проблеми в механізмах імплементації, системах підзвітності та адаптації до технологічного розвитку воєнних засобів. Сформульовано рекомендації щодо посилення дотримання норм через удосконалення національної імплементації, покращення механізмів відстеження шкоди цивільному населенню та зміцнення міжнародних структур підзвітності. Окрему увагу приділено впливу сучасних високотехнологічних засобів ведення війни на ефективність традиційних правових інструментів захисту цивільних об'єктів. Обґрунтовано необхідність інтеграції правових, технічних і гуманітарних підходів до оцінки наслідків бойових дій у міському середовищі. Зроблено висновок про доцільність подальшого розвитку міжнародно-правових механізмів моніторингу, які дозволяють фіксувати як прямі, так і опосередковані форми шкоди цивільному населенню.

Додатково встановлено, що сучасні збройні конфлікти дедалі частіше характеризуються розмиванням меж між цивільною та військовою сферами внаслідок використання об'єктів подвійного призначення, цифрової інфраструктури, дистанційно керованих і високотехнологічних засобів ураження. Висока щільність забудови в містах, інтеграція військових цілей у цивільне середовище та залежність операцій від мережевих систем управління істотно ускладнюють практичну реалізацію принципів розрізнення і запобіжних заходів, а також підвищують ризики непрямої та кумулятивної шкоди.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право; цивільні об'єкти; збройний конфлікт; принцип розрізнення; пропорційність; Женевські конвенції; міська війна; критична інфраструктура.

Statement of the problem. Contemporary international humanitarian law confronts a pressing dilemma: ensuring adequate protection for civilian property amid armed hostilities. Despite comprehensive legal architectures developed through more than a century of progressive codification, armed confrontations continue inflicting devastating damage on civilian infrastructure – damage whose consequences ripple far beyond immediate combat zones. Documentation by the International Committee of the Red Cross demonstrates that modern warfare disproportionately affects civilians, with essential infrastructure systematically targeted or collaterally destroyed [1].

Urban warfare presents particularly acute challenges for safeguarding non-military objects. Densely populated environments blur boundaries between civilian and military infrastructure, creating complex targeting scenarios that demand exceptional precision in applying IHL norms. Explosive weaponry with expansive destructive radii, when deployed in inhabited areas, has emerged as a primary driver of civilian casualties – both through direct lethality and indirect consequences stemming from critical service infrastructure destruction [2]. Power grid attacks disable hospitals; water treatment facility destruction interrupts sanitation services; educational institution infrastructure collapse renders schools unusable.

Ukraine's ongoing conflict since 2022 has intensified these concerns dramatically. UN monitoring operations have documented systematic energy infrastructure targeting. According to the UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine, coordinated strikes have eliminated approximately nine gigawatts of electricity generation capacity – representing roughly half of Ukraine's winter energy requirements [3]. Such patterns raise fundamental questions about existing legal protections' adequacy and enforcement viability. This article addresses the central challenge: how can international humanitarian law more effectively protect civilian objects during protracted urban combat, given advanced weapons technology and observable erosion in fundamental humanitarian principle adherence?

The purpose of this article is to deliver comprehensive analysis of international legal structures governing civilian object protection during armed hostilities, with concentrated attention on contemporary implementation challenges.

Specific objectives include:

examining treaty-based and customary law provisions establishing civilian object protection, tracing their historical evolution and current application scope;

analyzing how distinction, proportionality, and precaution principles apply to civilian object protection scenarios;

assessing recent international policy and practice developments, notably the 2022 Political Declaration on EWIPA and Security Council Resolution 2573;

evaluating existing enforcement and accountability mechanism adequacy;

formulating recommendations for strengthening civilian object protection norm compliance.

Analysis of Recent Research and Publications. Scholarly literature addressing civilian object protection has expanded considerably in recent decades, driven by evolving conflict patterns and efforts toward clarifying customary international humanitarian law norms. The ICRC's landmark customary international humanitarian law study, initially published in 2005 with subsequent updates, represents groundbreaking scholarship identifying 161 rules constituting humanitarian law's common core applicable to all armed conflict participants [4]. This research established that civilian object protections exist not merely in treaty provisions but within customary international law governing both international and non-international armed confrontations.

The distinction principle separating civilian from military objectives has received extensive doctrinal examination. Analysis by Henckaerts and Doswald-Beck demonstrated that customary prohibitions against civilian object targeting apply regardless of Additional Protocol I ratification status, thereby extending protection beyond treaty frameworks [5]. Lieber Institute research has refined military objective identification criteria, emphasizing the dual-requirement test demanding both substantial military action contribution and definite military advantage from destruction [6].

Proportionality has generated substantial scholarly debate regarding practical application. Scholars grapple with the inherent difficulty of balancing anticipated military gains against expected civilian losses, acknowledging this assessment's fundamentally subjective character under uncertain operational conditions [7]. Urban settings compound these difficulties, where dual-use infrastructure – energy systems serving both military installations and civilian populations, transportation networks supporting military logistics alongside civilian movement –complicates targeting determinations.

Recent scholarship has increasingly focused on critical infrastructure and essential services protection. Modern infrastructure systems' interconnected nature means damage to one component cascades through dependent systems, producing effects that compound temporally and spatially [8]. Hospitals and medical facilities require consistent electricity and water supply for functioning; upstream infrastructure attacks can severely compromise their operations despite the facilities themselves not being directly targeted.

The 2022 Political Declaration on Explosive Weapons in Populated Areas has attracted scholarly attention as potentially marking a watershed in international civilian protection efforts. Legal scholars have analyzed this non-binding instrument's capacity for normative change through political commitment and practical policy development [9]. The declaration's recognition that explosive weapons produce especially severe harm in inhabited zones represents crucial acknowledgment that while current IHL norms remain fundamentally sound, they require improved implementation frameworks.

International criminal jurisprudence has significantly advanced understanding of legal boundaries surrounding civilian object attacks. Rome Statute Article 8(2)(b)(ii) criminalizes intentionally directed attacks against civilian objects, establishing individual criminal liability for such conduct [10].

Presentation of the main material. Legal protection for civilian entities during armed conflict rests on treaty provisions, customary international law, and fundamental principles undergirding international humanitarian law's entirety. The 1949 Fourth Geneva Convention concerning Civilian Persons Protection in Wartime established foundational protections, including provisions addressing grave breaches characterized by extensive destruction and property appropriation unjustified by military necessity [11]. However, the comprehensive civilian object protection framework emerged primarily through Additional Protocol I of 1977.

Additional Protocol I Article 52 establishes broad civilian object protection with precision that has subsequently crystallized into customary law. The opening paragraph declares civilian objects immune from attack or reprisal. Civilian objects encompass everything not constituting a military objective [12]. Paragraph 2 formally defines military objectives as objects which by their nature, location, purpose, or use make effective contributions to military action and whose total or partial destruction, capture, or neutralization, under prevailing circumstances, offers definite military advantage. This bifurcated test requires objectives satisfy both effective contribution and military advantage criteria to qualify as lawful military targets [6].

Article 52(3) establishes a presumption carrying significant operational implications: when doubt exists concerning whether objects ordinarily serving civilian purposes – places of worship, dwellings, schools – are being used for military contributions, they shall be presumed not so used. This presumption shifts evidentiary burden to attacking forces, reflecting the humanitarian purpose underlying the entire framework [13].

Additional protected object categories receive enhanced protection under both treaty and customary provisions. First Geneva Convention Articles 19-23 and Additional Protocol I Articles 12 and 21 [14] grant medical units and installations special protection. The 1954 Hague Convention and Additional Protocol I Article 53 safeguard cultural property, prohibiting attacks on historic monuments, artworks, or worship places forming peoples' cultural or spiritual heritage. Additional Protocol I Article 54 [5] protects objects indispensable for civilian population survival – foodstuffs, agricultural areas, crops, livestock, drinking water installations and supplies, irrigation works.

The ICRC Customary International Humanitarian Law Study identified civilian object protection norms applicable to both international and non-international armed conflicts. Rule 7 requires parties distinguish consistently between civilian objects and military objectives, with attacks directed solely against military objectives [4]. Rule 9 defines civilian objects as everything not constituting a military objective. These provisions represent customary law even for states not party to Additional Protocol I and for non-international armed conflicts where treaty law coverage remains limited.

Three interconnected principles govern civilian object protection during warfare: distinction, proportionality, and precaution. The International Court of Justice characterized distinction as a «cardinal» and «intransgressible» principle woven into humanitarian law's fabric [15]. This characterization underscores that distinction transcends mere technical regulation, representing a fundamental norm permitting no derogation.

Distinction requires combatants consistently differentiate between civilian objects and military objectives, directing attacks exclusively against military targets [16]. This obligation encompasses both affirmative duties – correctly identifying targets before attacking—and negative duties – refraining from harming objects that are or may be civilian. Practical distinction application demands intelligence gathering, target verification, and decision-making processes enabling accurate target classification.

Proportionality addresses situations where attacking lawful military objectives might nonetheless harm civilian objects. Additional Protocol I Article 51(5)(b) prohibits attacks expected to cause civilian object damage excessive relative to anticipated concrete and direct military advantage [17]. Commanders must weigh expected civilian harm against projected military gain before authorizing attacks, canceling or suspending attacks if proportionality thresholds will be exceeded.

Proportionality application has persistently challenged scholars and practitioners. Mathematical precision proves impossible when comparing military advantage – often intangible and future-oriented – against civilian harm – quantifiable yet uncertain. Reasonable commanders may reach differing conclusions regarding whether particular attacks satisfy proportionality requirements [7]. Nevertheless, proportionality establishes crucial constraints by prohibiting attacks where civilian damage manifestly outweighs military advantage and compelling commanders to carefully evaluate civilian harm rather than dismissing it entirely.

Precaution requires combatants undertake measures protecting civilians from danger. Additional Protocol I Article 57 delineates precautionary obligations: doing everything feasible to verify targets are military objectives; taking all feasible precautions in selecting attack means and methods to avoid or minimize incidental civilian harm; refraining from attacks expected to violate proportionality; and providing effective advance warning of attacks affecting civilian populations [18]. These precautionary duties apply to both attackers and defenders.

Armed conflict urbanization has profoundly transformed the context within which civilian object protection rules must operate. Urban combat generates maximum civilian-military operations intermixing, creating complex targeting environments testing existing legal frameworks' boundaries [8]. Residential structures may house military command centers; commercial infrastructure may serve logistical functions; transportation networks may facilitate both civilian transit and military movements.

Explosive weapons with wide-area effects employed in populated locations have become critically important. These weapons—large bombs, missiles, rockets, mortars, artillery shells—inflict damage through blast and fragmentation effects extending beyond impact points [19]. When used where populations concentrate, they create high incidental civilian harm probability due to inability to discriminate between military targets and proximate civilian objects.

The 2022 Political Declaration on Strengthening the Protection of Civilians from the Humanitarian Consequences Arising from the Use of Explosive Weapons in Populated Areas represents international acknowledgment of this problem. Eighty-eight states have endorsed this declaration, committing to restrict or avoid using such weapons where civilian harm risk exists [20].

Critical infrastructure attacks present particularly complex analytical challenges given modern infrastructure systems' profound interdependence. Electricity generation enables water treatment, which supports hospitals, which sustain populations. Upstream infrastructure component attacks produce cascading effects transcending immediate physical destruction [21]. UN Human Rights Monitoring

Mission documentation of Ukraine energy infrastructure attacks illustrates this dynamic: thermal power plant destruction caused not only electricity outages but also water distribution failures, sewage system breakdowns, heating supply interruptions, public health service degradation, and educational access restrictions [3].

Infrastructure attack consequences extend temporally through service dependencies and persist over time. Damaged infrastructure may require years for reconstruction, with civilian population effects continuing long after hostilities cease. Unexploded ordnance contamination complicates rebuilding efforts and maintains civilian risk upon return [22]. These protracted consequences challenge traditional proportionality assessments focused on immediate effects.

Ultimately, civilian object protection effectiveness depends on norm compliance, which requires functional accountability mechanisms. International criminal law provides accountability through individual criminal responsibility for war crimes, including deliberate civilian object targeting [10]. Rome Statute Article 8(2)(b)(ii) establishes jurisdiction over such conduct in international armed conflicts, while Article 8(2)(e)(iv) addresses attacks on protected buildings—designated for religious, educational, artistic, scientific, or charitable purposes—in non-international armed conflicts.

Beyond international criminal prosecution, accountability mechanisms include fact-finding missions, inquiry commissions, and human rights monitoring bodies. The UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine and the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine have documented violation patterns and attributed responsibility, building evidentiary records even absent immediate prosecution [23]. Security Council Resolution 2573 (2021) condemned civilian infrastructure attacks and demanded IHL obligation compliance, representing collective political accountability pressure [24].

National implementation constitutes another critical accountability system component. States bear responsibility for disseminating IHL rules, training armed forces in their application, and prosecuting serious violations. National implementation effectiveness varies dramatically—some states maintain robust military justice systems while others lack resources or political will for violation prosecution.

Bridging the gap between legal norms and actual protection requires multi-faceted efforts. Enhanced national implementation involves developing military doctrine and operational procedures translating IHL principles into concrete commander and operator guidance. The 2022 Political Declaration's call for states to review and strengthen national policies and practices for civilian protection provides a foundation for such efforts [20].

Improved civilian harm tracking and analysis can support both prevention and accountability. Systematic civilian casualty and infrastructure damage data collection enables pattern identification, weapons effects assessment, and evidence gathering for accountability mechanisms. Military forces' civilian harm recording system development represents positive progress warranting expansion and standardization.

Strengthened precautionary measures in targeting processes can reduce incidental harm even under current law. Such measures include enhanced target verification procedures, civilian harm consideration integration into targeting decisions, and weapons and tactics advancement minimizing collateral damage [25]. Precision weapons investment and philosophy adoption supporting their populated area employment can help reduce harm.

Conclusions. Civilian object protection in armed situations rests on comprehensive legal frameworks evolved through decades of codification and validated through state practice, establishing customary international law. Distinction, proportionality, and precaution principles provide substantial normative guidance for armed conflict participants, establishing prohibitions on direct civilian entity attacks and imposing obligations to minimize collateral damage when targeting legitimate military objectives.

Contemporary challenges – armed conflict urbanization and explosive weapons with wide-area effects employed in populated settings – test these principles without undermining their fundamental validity. The legal architecture remains adequate for governing modern armed conflict conduct; the core problem lies not in the rules themselves but in compliance effectiveness.

Recent developments – the 2022 Political Declaration on EWIPA, Security Council Resolution 2573, and enhanced infrastructure attack monitoring in ongoing conflicts – demonstrate international consensus recognizing the need for strengthened protective measures. These instruments supplement rather than supplant existing IHL obligations, providing political momentum for improved national implementation and operational practice.

Accountability mechanisms require continuous strengthening and support. International criminal prosecution plays a vital role in precedent-setting and individual accountability, yet cannot alone address civilian object attack problems in contemporary conflicts. National implementation, military justice systems, and fact-finding mechanisms must work collaboratively to establish meaningful violation consequences.

Civilian object protection ultimately serves the humanitarian objective underlying all international humanitarian law: preserving humanity even amid armed conflict violence. Urban populations depend on functioning infrastructure for survival – water, electricity, healthcare, shelter. Armed conflict destruction of this infrastructure produces suffering extending far beyond battlefields and persisting long after fighting ends. Legal frameworks exist to prevent such outcomes, and the international community bears responsibility for ensuring their effectiveness.

REFERENCES:

1. International Committee of the Red Cross. Protection of Civilians. ICRC, 2025. URL: https://www.icrc.org/en/law-and-policy/protected-persons-civilians.
2. International Committee of the Red Cross. International Humanitarian Law and the Challenges of Contemporary Armed Conflicts. Geneva: ICRC, 2024. URL: https://www.icrc.org/en/publication/international-humanitarian-law-and-challenges-contemporary-armed-conflicts-building.
3. UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine. Attacks On Ukraine's Electricity Infrastructure Threaten Key Aspects of Life As Winter Approaches. OHCHR, September 2024. URL: https://ukraine.ohchr.org/en/Attacks-On-Ukraines-Electricity-Infrastructure.
4. International Committee of the Red Cross. Customary International Humanitarian Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. URL: https://www.icrc.org/en/document/customary-international-humanitarian-law-0.
5. Henckaerts J.-M. Study on customary international humanitarian law. *International Review of the Red Cross*. 2005. Vol. 87. No. 857. P. 175–212. URL: https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc_857_9.pdf.
6. Lieber Institute West Point. Military Objectives by Location. Articles of War. September 2024. URL: https://lieber.westpoint.edu/military-objectives-location.
7. Lieber Institute West Point. Proportionality in International Humanitarian Law: A Principle and a Rule. Articles of War. September 2024. URL: https://lieber.westpoint.edu/proportionality-international-humanitarian-law-principle-rule.
8. International Committee of the Red Cross. Urban warfare and violence. ICRC, 2025. URL: https://www.icrc.org/en/law-and-policy/urban-warfare-and-violence.
9. International Review of the Red Cross. The 2022 Political Declaration on the Use of Explosive Weapons in Populated Areas. IRRC. 2023. URL: https://international-review.icrc.org/articles/the-2022-political-declaration-on-the-use-of-explosive-weapons-in-populated-areas-924.
10. Rome Statute of the International Criminal Court. Article 8 – War crimes. International Criminal Court, 1998. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf.
11. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. OHCHR. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/rome-statute-international-criminal-court.
12. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I). Article 52. OHCHR, 1977. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-additional-geneva-conventions-12-august-1949-and.
13. Oxford Public International Law. Civilian Objects. Max Planck Encyclopedia of Public International Law. URL: https://opil.ouplaw.com/display/ 10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e267.
14. International Committee of the Red Cross. Conduct of hostilities and protection of civilians. ICRC, 2024. URL: https://www.icrc.org/en/law-and-policy/conduct-hostilities-and-protection-civilians.
15. ICRC Casebook. Fundamental principles of IHL. How does law protect in war? URL: https://casebook.icrc.org/a_to_z/glossary/fundamental-principles-ihl.
16. ICRC. Cyber Operations During Armed Conflict: The Principle of Distinction. ICRC Position Paper, 2024. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/wysiwyg/war-and-law/03_distinction-0.pdf.
17. The Practical Guide to Humanitarian Law. The principle of proportionality. Médecins Sans Frontières. URL: https://guide-humanitarian-law.org/content/article/3/proportionality.
18. Diakonia International Humanitarian Law Centre. The principle of distinction. URL: https://www.diakonia.se/ihl/resources/international-humanitarian-law/principle-of-distinction-protection-of-people-and-objects.
19. International Network on Explosive Weapons. Political Response. November 2022. URL: https://www.inew.org/political-response.

20. United Nations Office for Disarmament Affairs. Political Declaration on Strengthening the Protection of Civilians from the Humanitarian Consequences Arising from the Use of Explosive Weapons in Populated Areas. November 2022. URL: https://ewipa.org/the-political-declaration.
21. ICRC. Protection of Civilians: Achieving a better protection of water-related essential services and infrastructure. March 2023. URL: https://www.icrc.org/en/document/protection-civilians-water-essential-services-infrastructure-armed-conflicts.
22. Amnesty International. Russia/Ukraine: Latest massive missile strike on critical infrastructure is a war crime. November 2024. URL: https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/11/russia-ukraine-latest-massive-missile-strike-on-critical-infrastructure-is-a-war-crime.
23. OHCHR. Ukraine: UN Commission concerned by continuing patterns of violations of human rights and international humanitarian law. March 2024. URL: https://www.ohchr.org/en/press-releases/2024/03/ukraine-un-commission-concerned-continuing-patterns-violations-human-rights.
24. United Nations Security Council. Resolution 2573 (2021): Protection of Objects Indispensable to the Survival of the Civilian Population. Press Release SC/14506. April 2021. URL: https://press.un.org/en/2021/sc14506.doc.htm.
25. ICRC. ICRC president: «People caught in armed conflict need actions, not words». July 2024. URL: https://www.icrc.org/en/document/icrc-president-people-caught-in-armed-conflict-need-actions-not-words.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Корольов С.С., Ігнатьєва А.І., Ромашова К.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.37

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ ТА ДОСТУПУ ДО ОСВІТИ

Марченко Р.В.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії з міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0009-0009-5130-821X

Марченко Р.В. Співвідношення права на освіту та доступу до освіти.
Стаття присвячена аналізу співвідношення права на освіту та доступу до освіти в міжнародному праві та національному законодавстві України.

Розглянуто теоретичні основи права на освіту як універсального права людини згідно з Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права (ст. 13) та Загальним коментарем № 13 Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав (рамка «4 A's»: наявність, доступність, прийнятність, адаптованість). У національному законодавстві проаналізовано закріплення цього права в ст. 53 Конституції України та ст. 3 Закону України «Про освіту», де право на освіту включає право на доступність освіти, а держава забезпечує рівні умови доступу без дискримінації.

Особливу увагу приділено поняттю доступу до освіти як ключової складової права на освіту, з розрізненням формального (де-юре) доступу – наявності юридичного права на участь в освітніх програмах – та реального (де-факто) доступу, що залежить від усунення бар'єрів. Підкреслено, що доступ є необхідною умовою реалізації права, але не вичерпує його повністю, оскільки право на освіту охоплює також якість, прийнятність та адаптованість.

В умовах воєнного стану в Україні проаналізовано специфіку доступності освіти: руйнування інфраструктури, обмеження фізичного доступу через обстріли та безпекові заходи, нормативні зміни (наприклад, обмеження форм навчання в аспірантурі), проблеми цифрової доступності, міграція та нерівність для вразливих груп. Показано, що держава намагається забезпечувати освітній процес за державними стандартами, але стикається з низкою викликів.

Порівняльний аналіз демонструє динамічний зв'язок: доступ виступає «мостом» між декларативним правом та його фактичною реалізацією, а порушення доступу є одним із основних видів порушення права на освіту. Перспективи вдосконалення пов'язані з гармонізацією законодавства з міжнародними стандартами, усуненням бар'єрів та забезпеченням ефективної доступності в умовах війни та післявоєнної реконструкції.

Ключові слова: право на освіту, доступ до освіти, міжнародне право, воєнний стан, рамка «4 A's», недискримінація, доступність.

Marchenko R.V. The correlation between the right to education and access to education.
The article is dedicated to the analysis of the correlation between the right to education and access to education in international law and the national legislation of Ukraine.

It examines the theoretical foundations of the right to education as a universal human right in accordance with Article 13 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights and General Comment No. 13 of the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (the «4 A's» framework: availability, accessibility, acceptability, and adaptability). In national legislation, the entrenchment of this right is analyzed in Article 53 of the Constitution of Ukraine and Article 3 of the Law of Ukraine «On Education», where the right to education includes the right to accessibility of education, and the state ensures equal conditions of access without discrimination.

Particular attention is paid to the concept of access to education as a key component of the right to education, with a distinction between formal (de jure) access – the existence of a legal right to participate in educational programs – and actual (de facto) access, which depends on the removal of barriers. It is emphasized that access is a necessary condition for the realization of the right, but does not exhaust it completely, since the right to education also encompasses quality, acceptability, and adaptability.

In the context of martial law in Ukraine, the specifics of education accessibility are analyzed: destruction of infrastructure, restrictions on physical access due to shelling and security measures, normative changes, problems of digital accessibility, migration, and inequality for vulnerable groups. It is shown that the state attempts to ensure the educational process in accordance with state standards but faces a number of challenges.

The comparative analysis demonstrates a dynamic relationship: access serves as a «bridge» between the declarative right and its actual implementation, while violations of access constitute one of the main forms of violation of the right to education. Prospects for improvement are associated with the harmonization of legislation with international standards, the elimination of barriers, and the provision of effective accessibility in conditions of war and post-war reconstruction.

Key words: right to education, access to education, international law, martial law, Ukraine, «4 A's» framework, non-discrimination, accessibility.

Постановка проблеми. Право на освіту є фундаментальним правом людини в міжнародному праві, оскільки воно безпосередньо впливає на розвиток особистості, соціальну мобільність та забезпечення інших прав, таких як право на працю чи здоров'я, визнане в численних міжнародних актах. Незважаючи на еволюцію від Загальної декларації прав людини 1948 р. та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. до Загального коментаря № 13 Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав, регулювання цього права зберігає певні відмінності. Проблема полягає в різниці між загальним правом на освіту та його ключовою складовою – доступом до освіти, зокрема в підставах забезпечення (від міжнародних норм до національних законів), обсязі гарантій (рівність, недискримінація, доступність), процедурних особливостях та впливі на ефективність захисту прав людини. Це вимагає глибокого порівняльного аналізу співвідношення права на освіту та доступу до освіти як форми забезпечення прав людини для виявлення сильних і слабких сторін, еволюції норм та можливостей удосконалення механізмів реалізації в міжнародному праві.

Дослідження теми співвідношення права на освіту та доступу до освіти в міжнародному праві як форми забезпечення прав людини є надзвичайно актуальним через зростання глобальних освітніх криз, зокрема цифрової нерівності, пандемій та збройних конфліктів. Це має особливе значення для України, де воєнний стан та агресія Російської Федерації призводять до обмежень доступу до освіти, таких як руйнування закладів, дистанційне навчання та дискримінація вразливих груп. Аналіз цієї теми сприяє розробці рекомендацій щодо гармонізації міжнародних стандартів з національним законодавством, посилення гарантій прав людини на якісну освіту та ефективності протидії освітній нерівності. Дослідження дозволить краще зрозуміти еволюцію норм від пактів ООН до національних конституцій, порівняти підстави, процедури та наслідки забезпечення доступу, а також оцінити їх вплив на глобальну освітню справедливість.

Метою статті є порівняльний аналіз співвідношення права на освіту та доступу до освіти в міжнародному праві як форми забезпечення прав людини, визначення їх спільних рис, відмінностей та ролі в забезпеченні освітньої справедливості.

Стан опрацювання проблематики. У своїх працях питання права на освіту, доступу до освіти, міжнародно-правової відповідальності, порушення прав людини на освіту, діяльності Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав та імплементації норм Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права в національні системи, а також вивчають проблеми доступності освіти в умовах воєнного стану, дискримінації та комплементарності досліджували: Мельничук О.Ф., Миклуш М.І., Марініч В.К., Грекул-Ковалик Т.А., Щебетун І. та ін. Ці дослідники працюють у галузях міжнародного права прав людини, конституційного права, освітнього права, юрисдикції ООН та імплементації норм Загального коментаря № 13 в національні системи, а також вивчають проблеми доступності освіти.

Виклад основного матеріалу. Право на освіту є фундаментальним правом людини, закріпленим у міжнародних стандартах та національному законодавстві. Воно забезпечує не лише індивідуальний розвиток особистості, але й сприяє соціальному прогресу суспільства. Водночас доступ до освіти виступає ключовим механізмом реалізації цього права, визначаючи, наскільки воно є реальним, а не декларативним. У сучасних умовах, особливо в Україні, де триває збройний конфлікт, співвідношення цих понять набуває особливого значення, оскільки війна створює бар'єри для доступності освіти [1, с. 634]. Ця стаття аналізує теоретичні основи права на освіту, поняття доступу, їх взаємозв'язок та особливості реалізації в українському контексті на основі міжнародних та національних джерел.

Право на освіту визначається як універсальне право, спрямоване на повний розвиток людської особистості, повагу до прав людини та фундаментальних свобод. Згідно з Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права (стаття 13), держави зобов'язуються забезпечувати це право, роблячи освіту обов'язковою та безплатною на первинному рівні, а також доступною на вищих рівнях [2]. Загальний коментар № 13 Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав роз'яснює це право через рамку «4 A's»: availability (наявність), accessibility (доступність), acceptability (прийнятність) та adaptability (адаптованість) [3]. Тут право на освіту розглядається

як комплексне, де освіта є не лише правом, але й засобом реалізації інших прав, допомагаючи маргіналізованим групам подолати бідність.

У національному законодавстві України право на освіту закріплено в статті 53 Конституції, де воно проголошується як право кожного, з обов'язковістю повної загальної середньої освіти. Держава забезпечує доступність та безплатність освіти на різних рівнях [4]. Закон України «Про освіту» розширює це поняття, включаючи право на освіту протягом усього життя, доступність та безплатність у визначених випадках [5]. Конституційний Суд України тлумачить доступність як конституційну гарантію рівності, що виключає дискримінацію [6].

Доступ до освіти (accessibility) є однією з ключових складових права на освіту. За Загальним коментарем № 13, доступність включає фізичну (географічну близькість закладів), економічну (безплатність або доступні витрати) та недискримінаційну доступність (рівні можливості для всіх груп, включаючи вразливі) [3]. Це означає, що освіта повинна бути відкритою для всіх без бар'єрів, пов'язаних з віком, статтю, етнічністю, інвалідністю чи соціальним статусом.

В українському контексті доступність освіти набуває специфічних рис через воєнний стан. Дослідження показують, що війна трансформує це право, роблячи його залежним від безпекової ситуації: обстріли, руйнування закладів та мобілізація обмежують фізичний доступ [1, с. 634; 7, с. 184]. Наприклад, у 2024 році зміни до правил вступу до аспірантури обмежили доступ для певних категорій студентів, посилаючись на воєнний стан, що призвело до масового виїзду молоді за кордон та фінансових проблем для університетів [7, с. 182]. Крім того, доступність юридичної освіти аналізується через призму соціальної справедливості, де економічні, територіальні та мотиваційні фактори створюють нерівність [8, с. 12].

І. Щебетун робить схожий висновок: «…навіть в умовах воєнного стану в Україні, не дивлячись на обмеження конституційного права на освіту, держава намагається забезпечувати виконання положень статті 53 Конституції України, впроваджувати різного роду ініціативи, які дозволяють здійснювати освітній процес за державними стандартами та освітніми програмами України. Разом із тим, основними проблемами освіти у період дії правового режиму воєнного стану є незадовільне забезпечення цифровими пристроями учасників освітнього процесу та недостатня роль Міністерства освіти і науки України щодо визначення та конкретизації форм навчання у закладах освіти відповідних регіонів України» [9, с. 393].

Право на освіту та доступ до освіти співвідносяться як загальне та часткове: доступ є необхідною умовою реалізації права, але не вичерпує його. Право на освіту є ширшим, охоплюючи не лише доступ, але й якість, прийнятність та адаптованість. Без доступу право залишається формальним, як зазначається в міжнародних документах: освіта повинна бути «доступною для всіх за допомогою всіх відповідних засобів» [2].

У літературі підкреслюється, що доступ (opportunity, admission) та доступність (suitability, openness) є спорідненими, але відмінними термінами: доступ стосується права на участь, а доступність – практичної реалізації з урахуванням змісту та бар'єрів [8, с. 13]. В Україні це співвідношення ускладнюється війною: конституційне право на освіту (ст. 53) гарантує доступність, але воєнний режим дозволяє обмеження для безпеки [1, с. 634]. Наприклад, для дітей з малозабезпечених сімей пропонується державна допомога на комп'ютери для забезпечення онлайн-доступу. Таким чином, доступ є «мостом» між декларативним правом та його фактичним здійсненням, а порушення доступу є видом порушення права на освіту.

У науковій літературі термін «доступ» традиційно трактується у двох основних значеннях:

– як фізична або просторова можливість проникнення чи проходу до певного об'єкта чи місця;

– як право чи офіційний дозвіл на відвідування, використання або участь у діяльності з визначеною метою [10].

У контексті освіти поняття «доступ до освіти» (англ. *access to education*) набуває спеціалізованого значення. Згідно з формальним підходом, прийнятим у низці міжнародних документів та наукових джерел, під ним розуміють наявність юридичного права особи на участь в освітніх програмах незалежно від фактичної можливості реалізувати це право на практиці [11; 12].

У сучасних наукових дослідженнях (зокрема в роботах UNESCO, OECD та вітчизняних авторів) акцент дедалі частіше зміщується на розрізнення формального та реального доступу. Доступ до освіти розглядається не лише як право на зарахування, а як комплекс умов, що забезпечують фактичну можливість навчатися: своєчасне зарахування у відповідному віці, регулярна присутність, безпечне та інклюзивне навчальне середовище, рівномірний розподіл якісних освітніх можливостей, а також усунення бар'єрів соціально-економічного, гендерного, етнічного, територіального, фізичного чи когнітивного характеру [13; 14].

В умовах війни реалізація права на освіту через доступ стикається з численними викликами. Руйнування інфраструктури, міграція населення та економічна криза обмежують фізичну та еконо-

мічну доступність. Міністерство освіти України використовує робочі групи для діалогу, але нормативні зміни, як обмеження денної форми навчання в аспірантурі, викликають питання законності. Для юридичної освіти бар'єри включають стереотипи, регіональні диспропорції та відсутність квот для вразливих груп.

Перспективи полягають у гармонізації законодавства: наприклад, доповнення Закону «Про освіту» положеннями про обмеження під час воєнного стану відповідно до Конституції. Міжнародні стандарти, як рамка «4 A's», можуть слугувати орієнтиром для реформ, забезпечуючи не лише доступ, але й адаптацію освіти до потреб суспільства.

Співвідношення права на освіту та доступу до освіти є динамічним: доступ є ключовим елементом реалізації права, але право охоплює ширший спектр гарантій. В Україні, з урахуванням воєнного контексту, це співвідношення вимагає балансу між безпекою та рівністю. Для повної реалізації необхідні законодавчі зміни, спрямовані на усунення бар'єрів та забезпечення недискримінаційного доступу. Подальші дослідження можуть фокусуватися на поствоєнній реконструкції освітньої системи з акцентом на міжнародні стандарти.

Висновки. Проведений аналіз співвідношення права на освіту та доступу до освіти дозволяє зробити низку узагальнень як теоретичного, так і практичного характеру. Право на освіту є комплексним фундаментальним правом людини, яке охоплює не лише можливість здобувати освіту, а й ширший спектр гарантій: наявність закладів і ресурсів, їх фізичну, економічну та недискримінаційну доступність, прийнятність змісту освіти та її адаптованість до змін у суспільстві та потреб окремих груп.

Доступ до освіти виступає однією з ключових і найвразливіших складових цього права. Він є необхідною умовою реалізації права на освіту, але не вичерпує його повністю. Без ефективного забезпечення доступу право на освіту залишається переважно декларативним, особливо в умовах соціальних криз, економічної нерівності чи збройних конфліктів. Саме порушення доступу (географічні, фінансові, дискримінаційні, безпекові бар'єри) є найбільш поширеним і видимим проявом нереалізації права на освіту в сучасному світі.

В міжнародному праві еволюція розуміння цих понять демонструє поступовий перехід від загальних проголошень до деталізованих критеріїв, де доступність інтерпретується як багатокомпонентна гарантія, що включає як фізичну близькість, так і відсутність дискримінації та непропорційних фінансових навантажень. Ця рамка підкреслює ієрархічний зв'язок: доступ є «мостом» між формальним визнанням права та його фактичним здійсненням, але повна реалізація права вимагає також забезпечення якості, культурної прийнятності та гнучкості освіти.

В умовах України співвідношення цих понять набуває особливої гостроти через тривалий воєнний стан. Руйнування інфраструктури, масова внутрішня та зовнішня міграція, перехід на дистанційні форми навчання, обмеження мобільності та психологічні травми суттєво ускладнюють фізичний, економічний і психологічний доступ до освіти. Водночас конституційне та законодавче закріплення рівних умов доступу та заборона дискримінації створюють міцну правову основу для подолання цих викликів. Держава змушена постійно балансувати між безпековими заходами та збереженням максимальної доступності освіти, що вимагає гнучкого нормативного регулювання та використання міжнародних стандартів як орієнтиру.

Таким чином, право на освіту та доступ до освіти перебувають у тісному діалектичному зв'язку: доступ є невід'ємною і часто вирішальною частиною права, але не тотожний йому. Повна реалізація права на освіту можлива лише за умови системного забезпечення всіх його елементів, серед яких доступність залишається одним із найбільш критичних і водночас найбільш залежних від зовнішніх обставин.

Перспективи подальшого вдосконалення полягають у гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, посиленні механізмів інклюзивної та цифрової доступності, розвитку державних програм підтримки вразливих груп, а також у створенні спеціальних правових режимів забезпечення права на освіту в умовах воєнного стану та післявоєнної реконструкції. Лише за таких умов право на освіту зможе трансформуватися з конституційної норми в реальну щоденну можливість для кожної людини в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мельничук О. Право на доступність освіти в Україні в умовах війни. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2023. № 11(17). С. 631-639. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-11(17)-631-639.
2. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 3 January 1976). Article 13. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights (дата звернення: 11.01.2026).

3. General Comment No. 13: The right to education (article 13), 1999. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. URL: https://www.ohchr.org/en/resources/educators/human-rights-education-training/d-general-comment-no-13-right-education-article-13-1999 (дата звернення: 11.01.2026).
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 11.01.2026).
5. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 11.01.2026).
6. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 7 лютого 2023 року № 1-р/2023 у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу третього частини другої статті 22 Закону України «Про повну загальну середню освіту». URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4412-pravo-na-osvitu (дата звернення: 11.01.2026).
7. Марініч В.К., Миклуш М.І. Правове регулювання освіти в Україні. Частина 2: Доступність освіти в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2024. Вип. 84. С. 182-188. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.27.
8. Грекул-Ковалик Т.А., Донченко О.П. Доступ і доступність до юридичної освіти: питання співвідношення та взаємозв'язку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2022. № 56. С. 12-15. DOI https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.56.3.
9. Щебетун І. Реалізація конституційного права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2023. Вип. 80. С. 389-394. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.62.
10. Oxford Advanced Learner's Dictionary. URL: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/access_1 (дата звернення: 11.01.2026).
11. UNESCO. Convention against Discrimination in Education. 1960. URL: https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-against-discrimination-education (дата звернення: 11.01.2026).
12. Right to education handbook / UNESCO; Right to Education Initiative. Paris: UNESCO, 2019. 276 p. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366567 (дата звернення: 11.01.2026).
13. Lewin K.M. Educational access, equity, and development: planning to make rights realities. Fundamentals of Educational Planning 98. Paris: UNESCO-IIEP, 2015. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000235003 (дата звернення: 11.01.2026).
14. UNESCO. Guidelines for inclusion: Ensuring access to education for all. Paris: UNESCO, 2005. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000140224 (дата звернення: 11.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Марченко Р.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.611
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.38

УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ І КОНТЕКСТУАЛЬНІСТЬ ПРИНЦИПУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Міщук І.В.,
кандидат юридичних наук, професорка,
професорка кафедри конституційного права
та галузевих дисциплін
Навчально-наукового інституту права та гуманітарних наук
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0002-1491-161X

Киричук Б.С.,
асистент кафедри конституційного права
та галузевих дисциплін
Навчально-наукового інституту права та гуманітарних наук
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0002-0898-0504

Міщук І.В., Киричук Б.С. Універсальність і контекстуальність принципу забезпечення найкращих інтересів дитини в практиці Європейського суду з прав людини.

У статті проведено комплексний науково-правовий аналіз принципу забезпечення найкращих інтересів дитини крізь призму практики Європейського суду з прав людини. Встановлено, що актуальність дослідження зумовлена зростанням ролі цього принципу в умовах сучасних соціальних викликів, зокрема збройного конфлікту, а також недостатнім рівнем його системного осмислення у вітчизняній доктрині. Авторами статті враховано понятійно-категоріальний апарат, зокрема розмежовано права і свободи дитини, а також розкрито правову природу та зміст принципу найкращих інтересів дитини як фундаментального методологічного орієнтира у сфері захисту прав дитини.

На основі аналізу положень Конвенції ООН про права дитини обґрунтовано універсальний характер цього принципу як наскрізного стандарту, що поширюється на різні сфери правового регулювання та категорії правовідносин за участі дитини. Особливу увагу приділено практиці ЄСПЛ, зокрема аналізу справ «M. та M. проти Хорватії», «Q. і R. проти Словенії», «N.TS. та інші проти Грузії», у яких принцип найкращих інтересів дитини застосовується в контексті статей 3, 6 та 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Доведено, що підхід ЄСПЛ поєднує універсальність цього принципу як загальнообов'язкового стандарту з його контекстуальністю, що виявляється у необхідності індивідуалізованої оцінки конкретних обставин справи, врахування віку, зрілості та позиції дитини, а також характеру сімейних зв'язків і потенційних ризиків. Зроблено висновок, що саме взаємодія універсального та контекстуального вимірів визначає специфіку тлумачення і застосування принципу забезпечення найкращих інтересів дитини у практиці ЄСПЛ. У той же час, одержані результати дослідження дозволяють стверджувати, що принцип забезпечення найкращих інтересів дитини у підході Європейського суду з прав людини не зводиться до формального критерію, а виконує функцію матеріального та процесуального стандарту, який визначає межі дискреції національних органів влади й судів.

Ключові слова: права дитини, міжнародні стандарти, Конвенція ООН про права дитини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, позитивні та негативні зобов'язання держав-учасниць, сімейні відносини.

Mishchuk I.V., Kyrychuk B.S. Universality and contextuality of the principle of ensuring the best interests of the child in the practice of the European Court of Human Rights.

The article provides a comprehensive scientific and legal analysis of the principle of ensuring the best interests of the child through the prism of the practice of the European Court of Human Rights. It has been established that the relevance of the study is due to the growing role of this principle in

the context of modern social challenges, in particular armed conflict, as well as the insufficient level of its systematic understanding in domestic doctrine. The authors of the article take into account the conceptual and categorical apparatus, in particular, the distinction between the rights and freedoms of the child, and reveal the legal nature and content of the principle of the best interests of the child as a fundamental methodological guideline in the field of child rights protection.

Based on an analysis of the provisions of the UN Convention on the Rights of the Child, the universal nature of this principle as a cross-cutting standard applicable to various areas of legal regulation and categories of legal relations involving children is substantiated. Particular attention is paid to the practice of the ECHR, in particular the analysis of the cases of M. and M. v. Croatia, Q. and R. v. Slovenia, N.TS. and Others v. Georgia, in which the principle of the best interests of the child is applied in the context of Articles 3, 6, and 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. It has been proven that the ECHR's approach combines the universality of this principle as a generally binding standard with its contextuality, which manifests itself in the need for an individualized assessment of the specific circumstances of the case, taking into account the age, maturity, and position of the child, as well as the nature of family ties and potential risks. It is concluded that it is the interaction of universal and contextual dimensions that determines the specifics of the interpretation and application of the principle of ensuring the best interests of the child in the practice of the ECHR. At the same time, the results of the study allow us to assert that the principle of ensuring the best interests of the child in the approach of the European Court of Human Rights is not reduced to a formal criterion, but performs the function of a substantive and procedural standard that defines the limits of discretion of national authorities and courts.

Key words: children's rights, international standards, UN Convention on the Rights of the Child, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, positive and negative obligations of participating states, family relations.

Постановка проблеми. Визначення місця й ролі дитини в сучасному суспільстві, забезпечення належного рівня її правового захисту, безпеки та всебічного розвитку – одні з ключових і водночас найбільш складних проблем сьогодення. Від ефективності вирішення цих питань безпосередньо залежить не лише добробут окремої дитини, а й соціальна стабільність, економічний потенціал та життєздатність кожної демократичної держави. У науковій літературі обґрунтовано наголошується на пріоритетності прав дитини в системі захисту прав людини, зокрема О. Опольська слушно зауважує, що рівень охорони життя дитини завжди був показником ступеня цивілізаційного розвитку історичної епохи та рушієм зміни соціально-економічних явищ. Дитина як носій майбутнього суспільства потребувала й надалі потребуватиме особливого правового статусу та підвищеної уваги з боку держави й міжнародної спільноти, що зумовлюється головним чином її фізичною, психічною та соціальною незрілістю [7, с. 44].

Актуальність проблематики захисту прав дитини в Україні набула особливої гостроти з 2014 року у зв'язку зі збройною агресією російської федерації, а після повномасштабного вторгнення у 2022 році – переросла в масштабну гуманітарну та правозахисну кризу. Саме діти стали однією з найбільш уразливих категорій населення в умовах війни: вони втратили звичний спосіб життя, безпечне середовище виховання та навчання, значна їх частина була змушена стати внутрішньо переміщеними особами або біженцями за межами держави, зазнала розлуки з батьками чи взагалі осиротіла. Війна фактично позбавила тисячі українських дітей дитинства, поставивши під загрозу реалізацію їхніх фундаментальних прав. Вважаємо, що саме ці обставини визначають актуальність і наукову значущість обраної теми дослідження.

З огляду на вищезазначене, **мета дослідження** полягає в комплексному науково-правовому аналізі змісту та особливостей застосування принципу забезпечення найкращих інтересів дитини в практиці Європейського суду з прав людини з метою виявлення його універсальних характеристик і водночас контекстуальної зумовленості залежно від конкретних фактичних обставин справ.

Детальний аналіз **стану опрацювання проблематики** засвідчує, що концепція принципу забезпечення найкращих інтересів дитини не може вважатися новелою у правовій доктрині України, у тому числі, зважаючи на той факт, що за суміжною тематикою написано повноцінне дисертаційне дослідження (автор – О.В. Ступак). Крім того, вищезгаданий принцип активно досліджувався вітчизняними вченими у фахових статтях, які головним чином були спрямовані на обґрунтування цього принципу в розрізі цивільного судочинства України. Це, зокрема праці Н.П. Бортник, О.Д. Дубинського, М.В. Менжул, О. Онишко, Н.М. Опольської, Ж. Петрочко, Л. Радченко, Є. Синельникова й Т. Томляк. Водночас детальний аналіз сучасного стану наукового опрацювання зазначеної проблематики також дає підстави стверджувати, що попри наявність ґрунтовних доктринальних напрацювань у сфері забезпечення найкращих інтересів дитини, питання інтерпретації та

застосування цього принципу в практиці Європейського суду з прав людини залишаються недостатньо дослідженими у вітчизняній правовій науці. Існуючі наукові публікації, як правило, мають фрагментарний характер і здебільшого обмежуються окремими посиланнями на практику Суду без системного аналізу його підходів, критеріїв оцінки та методології зважування найкращих інтересів дитини у різних категоріях справ. Крім того, у жодній з наукових праць не було комплексно охарактеризовано універсальність та контекстуальність як ознаки принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, що, на наше переконання, безпосередньо впливає на правильне тлумачення та розуміння згаданого принципу.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи огляд тематики цього наукового дослідження по суті, доцільно зупинитися на уточненні понятійно-категоріального апарату. Зокрема, необхідно акцентувати увагу на тому, що права та свободи дитини не є тотожними поняттями, а становлять окремі правові категорії. На цій диференціації наголошують Н. Бортник та О. Дубинський, зазначаючи, що основною відмінністю між правами та свободами дитини є те, що більшістю прав дитина починає користуватися з народження (право на життя, на охорону здоров'я, на ім'я, на безпечне середовище проживання тощо), натомість використання законодавчо закріплених свобод починається з досягненням дитиною певного віку, адже їх реалізація потребує певного рівня фізичного, інтелектуального та психо-емоційного розвитку [2, с. 479]. Автори цього дослідження не наводять переліку свобод, про які йдеться, однак від себе зазначимо, що з аналізу національного законодавства, зокрема цивільного, можна дійти висновку, що до них належатимуть такі свободи, як свобода розпорядження результатами інтелектуальної діяльності, свобода пересування, свобода асоціацій та об'єднань, а також свобода організації мирних зібрань.

Наступним логічним кроком у проведенні нашого дослідження є звернення до категорії, яка виступає методологічним та ціннісним орієнтиром у сфері забезпечення й реалізації прав і свобод дитини. Йдеться про принцип найкращих інтересів дитини, який покликаний забезпечити узгодженість між обсягом наданих дитині прав, межами реалізації її свобод та рівнем її вікового й особистісного розвитку [5, с. 88].

Крізь призму найкращих інтересів дитини здійснюється оцінка допустимості та доцільності реалізації як суб'єктивних прав, так і законодавчо закріплених свобод дитини, що надає цій категорії системоутворювального характеру та значення. У зв'язку з наведеним доцільним видається подальше зосередження аналізу на розкритті змісту та визначенні правової природи поняття найкращих інтересів дитини.

Так, як зазначає Н. Волкова, найкращі інтереси дитини повинні дотримуватися усіма: батьками дитини, її законними представниками, і при цьому мати переважне значення в усіх питаннях та рішеннях щодо захисту прав та інтересів дитини, прийнятих відповідними органами та судами. Найкращі інтереси визначаються на підставі відповідної «оцінки», яка полягає у зважуванні та узгодженні сукупності їх складових у межах конкретної життєвої ситуації [3, с. 39].

О. Ступак, формуючи в межах дисертаційного дослідження один із проміжних висновків, зазначає, що найкращі інтереси дитини – це відповідні блага, потреби й прагнення дитини невичерпного характеру в різних сферах буття, що мають бути першочергово вирішеними у разі виникнення відповідних ситуацій. Забезпечення таких інтересів – це сукупність різноманітних дій з виконання гарантій дотримання і реалізації найкращих інтересів дитини уповноваженими органами держави як відправних стандартів залежно від ситуації, яка виникає [9, с. 59].

Проаналізуємо також праці зарубіжних вчених. Як стверджує Ж. Карбон, найкращі інтереси дитини – це ключові стандарти, які підлягають використанню органами влади та судами для вирішення справ щодо дітей, які можуть виникати в межах двох видів проваджень. Перший вид, за словами автора, передбачає спори між сторонами, які мають рівний юридичних статус, жоден із них не переважає над іншим. Йдеться про ті ситуації, коли право на звернення мають батьки, наприклад, для визначення місця проживання дитини. Другий вид провадження охоплює ситуації, коли інститут батьківства чи опікунства виключається через його відсутність, а право на звернення до суду для захисту дитини мають органи державної влади. Об'єднує ці два види провадження той факт, що суд, незалежно від того, яка категорія справи підлягає розгляду (а також незалежно від того, терміновою вона є чи має звичайний характер), зобов'язується використовувати принцип забезпечення найкращих інтересів дитини [1].

Узагальнюючи вищенаведене, вбачаємо за доцільне зазначити, що, на нашу думку, найкращі інтереси дитини – це сукупність її об'єктивно зумовлених благ, потреб, правомірних прагнень і очікувань у різних сферах життєдіяльності, реалізація яких є необхідною умовою повноцінного фізичного, інтелектуального, емоційного та соціального розвитку дитини з урахуванням її віку, рівня зрілості та індивідуальних особливостей. Водночас принцип забезпечення найкращих інтересів дитини виступає фундаментальним правовим і методологічним орієнтиром, відповідно до якого у

всіх рішеннях, діях і процедурах, що стосуються дитини, пріоритетного значення набуває всебічна оцінка та збалансування зазначених інтересів у конкретній життєвій ситуації.

Говорячи про міжнародні документи, які розкривають зміст принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, неможливо не зазначити про Конвенцію ООН про права дитини (1989), у статті 1 якої зазначається: держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживають всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів [4]. У цій Конвенції безпосереднє зазначення принципу забезпечення найкращих інтересів дитини фіксується у ряді й інших статей Конвенції, а саме статтями 9 (про умови, за яких дитина може бути розлучена з батьками), 18 (про принцип загальної та однакової відповідальності обох батьків), 20 і 21 (про право на усиновлення), а також пунктами c) статті 37 (про гуманне ставлення до кожної позбавленої волі дитини), 2b) статті 40 (про гарантії поводження з дитиною, яка порушила кримінальний закон) [4].

Від себе зазначимо, що у вищезгаданих положеннях простежується не лише нормативне закріплення окремих аспектів принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, а й його універсальний характер, який, знову ж таки на нашу думку, виявляється у поширенні дії цього принципу на різні сфери правового регулювання та різні категорії правовідносин за участю дитини.

Крім того, універсальність принципу забезпечення найкращих інтересів дитини тісно поєднується з його контекстуальним виміром, зміст якого розкривається в неможливості абстрактного або формалізованого застосування вищезгаданого принципу. Незважаючи на те, що він закладає фундаментальні підвалини у сфері захисту прав і свобод дітей, принцип не може вважатися абсолютно сталим чи тотожним для всіх правових ситуацій, а відтак визначається з урахуванням конкретних обставин кожної справи, індивідуальних особливостей дитини, умов її життя, сімейного оточення, рівня розвитку та характеру потенційних ризиків. Зважаючи на цей момент, реалізація цього принципу потребує здійснення індивідуалізованої оцінки, адаптуючи узагальнені міжнародні стандарти до конкретного правового та соціального контексту. Чи не найкраще така теза розкривається під час аналізу практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ)

Так, слід відзначити, що ключовий договір, який регламентує роботу Суду – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950) – не містить згадки про принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, що, закономірно, зумовлено вимушеною узагальненістю у формулюванні статей. Водночас сама ж практика Суду сприяє розширеному тлумаченню, дозволяючи враховувати специфічні потреби та права дитини у процесі застосування положень Конвенції.

Так, традиційно вважається, що основною статтею, яка розкриває принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, є стаття 8 «Право на повагу до приватного і сімейного життя». Водночас, як зазначається в огляді рішень ЄСПЛ щодо права дитини бути почутою, укладеному Верховним Судом у 2025 році, принцип забезпечення найкращих інтересів дитини також доцільно розглядати в контексті й інших статей Конвенції, а саме – статті 3 «Заборона катування», статті 6 «Право на справедливий суд» [6].

Розглянемо детальніше окремі справи з практики ЄСПЛ у контексті вищезгаданих статей.

Так, у справі «M. та M. проти Хорватії» (№10161/13, 2015 рік) матір та її донька скаржилися на бездіяльність держави. Попри випадки зафіксованого фізичного насильства з боку батька (ушкодження ока дитини) та неодноразові заяви дівчинки про бажання жити з матір'ю, національні суди залишили дитину під опікою батька, тим самим проігнорувавши потенційну небезпеку для життя і здоров'я дівчинки. Ключовою проблемою було те, що національні суди тлумачили ситуацію не як жорстоке поводження, а як «висококонфліктне розлучення», вважаючи, що дитина перебуває у стані психологічної травми не через дії батька, а через ворожнечу між членами подружжя, а тому не вбачали прямої загрози для її життя. Попри намагання дівчинки довести своє бажання змінити місце проживання, її думка була фактично проігнорована та розцінена як така, що сформована під впливом слів матері. Важливо відзначити, що у цій справі має місце одночасне порушення і статті 3, і статті 8 Конвенції, зокрема щодо обов'язку держави належним чином розслідувати заяви про жорстоке поводження та запобігати вчиненню домашнього насильства в майбутньому [6]. До слова, на прикладі цієї справи принцип універсальності розкривається через концепцію абсолютних прав. У системі прав людини право дитини на захист від фізичного та психологічного насильства належить до категорії прав, що не припускають жодних винятків чи відступів. Держава має позитивний обов'язок втрутитися, якщо існують найменші докази про завдання шкоди життю та/або здоров'ю дитини.

У справі «Q. і R. проти Словенії» (№ 19938/20, 2023 рік) продемонстровано те, як універсальні процесуальні гарантії, зокрема тривалість суду та право бути почутим, стикаються з контекстуальною складністю сімейних спорів. ЄСПЛ визнав, що розгляд справи протягом шести років у суді пер-

шої інстанції є надмірним, при чому складність справи та пандемія COVID-19 не можуть виправдати дії держави, яка зобов'язується організовувати судову систему таким чином, щоб пріоритетні справи, особливо справи за участі дітей, вирішувалися оперативно. «Провадження, що стосуються долі дітей, повинні розглядатися з особливою сумлінністю та максимально швидко, оскільки плин часу може незворотно зруйнувати зв'язок між дитиною та членами родини. З огляду на це, Суд констатує порушення права на справедливий суд (ст. 6) та права на повагу до сімейного життя (ст. 8)», – зазначається в рішенні [6].

Справа «N.TS. та інші проти Грузії» (№ 71776/12, 2016 рік) розкриває таку проблему, як вміння судових органів вбачати баланс між правом батька на виховання дітей та забезпеченням найкращих інтересів дитини, особливо коли діти висловлюють стійку неприязнь до одного з батьків. Так, за обставинами справи, після смерті матері троє синів жили з родичами по материнській лінії (тіткою, бабусею та дідусем). Батько, який раніше зловживав наркотиками, але пройшов реабілітацію, вимагав через суд повернути дітей під його опіку та виховання. Суди Грузії стали на бік батька, вважаючи, що він відновив здатність бути опікуном, натомість родичі по материній лінії «налаштовують» дітей проти нього. Доцільно звернути увагу, що самі діти категорично відмовлялися переїжджати до батька, однак їхня позиція була знехтувана. Крім того, уряд Грузії стверджував, що тітка не має права звертатися до ЄСПЛ від імені дітей, бо законним опікуном є батько. ЄСПЛ відхилив це заперечення, встановивши важливе правило: якщо між дитиною та законним опікуном (батьком) є конфлікт інтересів, дитину може представляти особа, з якою вона має фактичний тісний зв'язок (у цьому випадку – тітка). Офіційні органи (соцслужби) часто не можуть ефективно захистити інтереси дитини в суді проти її батьків. Таким чином, ЄСПЛ констатував у цій справі порушення процесуальних обов'язків держави-члена у контексті статті 8 Конвенції [6].

Висновки. Узагальнюючи практику ЄСПЛ, слід констатувати, що принцип забезпечення найкращих інтересів дитини має **універсальний характер**, оскільки застосовується Судом у межах різних статей Конвенції – не лише статті 8, а й статей 3 та 6. Він функціонує як загальнообов'язковий стандарт, що визначає зміст позитивних зобов'язань держави та обмежує її дискрецію у справах за участі дітей.

Поряд з цим, підхід ЄСПЛ є виразно **контекстуальним**, оскільки наповнення принципу найкращих інтересів дитини залежить від конкретних обставин справи, зокрема віку та зрілості дитини, її стабільно висловленої позиції, тривалості провадження та фактичних сімейних зв'язків. Суд вимагає від національних органів індивідуалізованої оцінки та належного врахування думки дитини, уникаючи формальних або стереотипних рішень. Саме поєднання універсальності як загального стандарту та контекстуальності як способу його застосування становить ключову рису практики ЄСПЛ у справах щодо захисту прав дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. June Carbone. Legal Applications of the «Best Interest of the Child» Standard: Judicial Rationalization or a Measure of Institutional Competence? *Publications.aap.org*: веб-сайт. URL: https://surl.li/uvxyuu (дата звернення: 09.01.2026).
2. Бортник Н.П., Дубинський О.Ю. Права дітей в умовах сьогодення в контексті міжнародних стандартів. *Право і суспільство.* 2023. № 6. С. 477–482. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/6_2023/70.pdf (дата звернення: 09.01.2026).
3. Волкова Н.В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. 469 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/3e95744b-da96-4bd8-a883-e02315686d21 (дата звернення: 09.01.2026).
4. Конвенція про права дитини: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20 листоп. 1989 р. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 09.01.2026).
5. Менжул М.В. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його практичне застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2019. Вип. 56. Том 1. 87–91. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/ bitstreams/37ae089d-a6e7-4255-9776-2c5fabaed13d/content (дата звернення: 09.01.2026).
6. Огляд практики Європейського суду з прав людини щодо права дитини бути почутою та врахування її найкращих інтересів. *Supreme.court.gov.ua*: веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/info_anons_daidgest_oglyad/1904260/ (дата звернення: 09.01.2026).
7. Опольська Н.М. Права дитини в Україні: монографія. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Вінниця: ВНАУ, 2005. 308 с. URL: https://repository.vsau.org/getfile.php/22618.pdf (дата звернення: 09.01.2026).

8. Радченко Л.І. Модернізація захисту прав людини у сфері сімейних відносин крізь призму практики ЄСПЛ. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 12. С. 62–66. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/12/13.pdf (дата звернення: 09.01.2026).
9. Ступак О.В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України: дис. … доктора філософії: 12.00.03. Київ, 2025. 267 с. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1044 (дата звернення: 09.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Міщук І.В., Киричук Б.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.39

ПОВНОВАЖЕННЯ ПРОКУРОРА СПЕЦІАЛЬНОГО ТРИБУНАЛУ ЩОДО ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Плахотнік О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри юстиції Навчально-наукового інституту права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2787-6956

Охман О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри права,
Хмельницький національний університет
ORCID: 0000-0002-9509-5326

Стрельбіцька Л.Я.,
кандидант юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Національний університет «Острозька академія»
ORCID: 0000-0003-3657-2783

Плахотнік О.В., Охман О.В., Стрельбіцька Л.Я. Повноваження прокурора спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України.

Безпідставна агресія російської федерації проти України показала значні вади міжнародно-правового регулювання питань безпеки та кримінальної відповідальності за злочини агресії. У таких умовах навіть за умови функціонування Міжнародного кримінального суду (МКС) та спеціальних трибуналів, сучасне міжнародне правосуддя стикається з обмеженою юрисдикцією, недосконалістю слідчих процедур та схильністю до політичного втручання у роботу прокуратури.

Метою написання наукової статті є дослідження повноважень прокурора спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України, а також визначення правових механізмів ініціювання розслідування та підтримки обвинувачення. Стаття спрямована на виявлення викликів при функціонуванні Офісу Прокурора Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України задля підвищення ефективності міжнародного переслідування злочинів військової агресії.

Методологічний базис включає правовий аналіз міжнародних і національних нормативно-правових актів; застосування порівняльно-правового методу для аналізу повноважень Прокурора Спеціального трибуналу та досвіду ініціювання ad hoc трибуналів у Югославії, Руанді та Лівані; метод контент-аналізу наукових публікацій і звітів міжнародних організацій; метод систематизації для визначення проблематики діяльності прокурора; та метод узагальнення для удосконалення системи повноважень і функцій Офісу Прокурора Спеціального трибуналу.

Дослідження показало, що для ефективного міжнародного переслідування злочину агресії необхідні чітко окреслити повноваження Прокурора Спеціального трибуналу, які включають передусім незалежність від держав-учасниць або політичних структур у прийнятті рішень про порушення розслідувань та висунення звинувачень; прозорі правила та процедури висування, звільнення та переведення Прокурора та/або його заступників (закріплені в окремих законодавчих актах та положеннях Статуту спеціального трибуналу); заборону подвійного притягнення до відповідальності та зовнішнього впливу; а також право сторін провадження (обвинуваченого та потерпілих) вимагати звільнення Прокурора через можливий конфлікт інтересів або відсутність незалежності (як це передбачено Статутом цього трибуналу).

До перспективних напрямків майбутніх досліджень необхідно включити оцінку реального здійснення повноважень прокуратури, порівняльне дослідження ефективності функцій прокуратури в різних міжнародних режимах та розробку методологій для оцінки впливу дій Офісу Прокурора Спеціального трибуналу на консолідацію міжнародної відповідальності за акти агресії. Такий підхід забезпечить вдосконалення механізмів переслідування злочинів агресії та зміцнення принципів міжнародного права.

Ключові слова: злочин агресії, Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України, Офіс Прокурора Спеціального трибуналу, міжнародне кримінальне право, юрисдикція, міжнародне співробітництво, незалежність прокурора, правосуддя, відповідальність.

Plakhotnik O.V., Okhman O.V., Strelbitska L.Y. The powers of the prosecutor of the special tribunal for the crime of aggression against Ukraine.

The Russian Federation's unprovoked aggression against Ukraine has shown significant shortcomings in the international legal regulation of security issues and criminal liability for crimes of aggression. In such conditions, even with the functioning of the International Criminal Court (ICC) and special tribunals, modern international justice faces limited jurisdiction, imperfect investigative procedures, and a tendency to political interference in the work of the prosecutor's office.

The purpose of writing a scientific article is to study the powers of the prosecutor of the special tribunal regarding the crime of aggression against Ukraine, as well as to determine the legal mechanisms for initiating an investigation and supporting the prosecution. The article aims to identify challenges in the functioning of the Office of the Prosecutor of the Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine in order to improve the effectiveness of international prosecution of crimes of military aggression.

The methodological basis includes a legal analysis of international and national regulatory legal acts; application of the comparative law method to analyze the powers of the Prosecutor of the Special Tribunal and the experience of initiating ad hoc tribunals in Yugoslavia, Rwanda and Lebanon; the method of content analysis of scientific publications and reports of international organizations; the method of systematization to determine the issues of the Prosecutor's activities; and the method of generalization to improve the system of powers and functions of the Office of the Prosecutor of the Special Tribunal.

The study showed that for effective international prosecution of the crime of aggression, it is necessary to clearly outline the powers of the Prosecutor of the Special Tribunal, which include, first of all, independence from participating States or political structures in making decisions on initiating investigations and bringing charges; transparent rules and procedures for the nomination, dismissal and transfer of the Prosecutor and/or his deputies (enshrined in separate legislative acts and provisions of the Statute of the Tribunal); the prohibition of double jeopardy and external influence; and the right of the parties to the proceedings (the accused and the victims) to request the dismissal of the Prosecutor due to a possible conflict of interest or lack of independence (as provided for in the Statute of this tribunal).

Promising areas of future research should include an assessment of the actual exercise of the powers of the Prosecutor's Office, a comparative study of the effectiveness of the functions of the Prosecutor's Office in different international regimes, and the development of methodologies for assessing the impact of the actions of the Office of the Prosecutor of the Special Tribunal on the consolidation of international responsibility for acts of aggression. Such an approach will ensure the improvement of mechanisms for prosecuting crimes of aggression and the strengthening of the principles of international law.

Key words: crime of aggression, Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine, Office of the Prosecutor of the Special Tribunal, international criminal law, jurisdiction, international cooperation, independence of the prosecutor, justice, accountability.

Постановка проблеми. Злочин агресії посідає функціонально первинне місце у структурі міжнародних злочинів, що зумовлює його особливу правову значущість. Повномасштабне вторгнення рф на територію України маючи усі ознаки злочину агресії створює безпрецедентні виклики для національної правоохоронної та судової системи, міжнародної системи правосуддя, які потребують комплексного дослідження системи міжнародної кримінальної юстиції з розслідування, притягнення до відповідальності та покарання країни-агресора за злочини міжнародного масштабу скоєні в Україні. Попри фундаментальне значення даного інциденту, його переслідування пов'язане з багатьма труднощами для сучасної міжнародної юстиції. Серед таких труднощів можна виокремити потенційний політичний вплив на дії прокурора, відсутність стандартизованих методів визначення винних у злочинах агресії, недостатньо розроблені протоколи для початку розслідувань та забезпечення успішної міжнародної співпраці, а також обмежена юрисдикція сучасних міжнародних судових установ щодо держав-агресорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика юрисдикції міжнародних кримінальних судів і спеціальних трибуналів щодо злочину агресії широко досліджені у працях вітчизняних (зокрема С. Абламського [1], М.М. Антоновича [2], О.О. Бекетова [3], П. Бойко [4], Г. Попова [5], А.А. Матковського [6] тощо), а також зарубіжних науковців (зокрема С. МакДугл [7], Г.Г. Пост [8], М. Стеріо [9] тощо). Зважаючи на сучасний науковий дискурс, варто наголосити на потребу у взаємодії між міжнародною та національною юрисдикцією, рівній незалежності прокуратури, а також створенні ефективних механізмів міжнародного співробітництва, що забезпечить притягнення винних за злочини агресії до відповідальності. Проте, основною прогалиною літератури є надмірна концентрація на питаннях правової невизначеності та практичних обмежень на здійснення цих повноважень.

Метою написання наукової статті є дослідження повноважень прокурора спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України, а також визначення правових механізмів ініціювання

розслідування та підтримки обвинувачення. Стаття спрямована на виявлення викликів при функціонуванні офісу прокурора задля підвищення ефективності міжнародного переслідування злочинів військової агресії.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження включають (1) міжнародне та національне нормативно-правове забезпечення; і (2) наукову літературу, міжнародні аналітичні звіти (зокрема ті, що стосуються юрисдикції прокурора, принципу компліментарності, механізмів збору доказів та міжнародного співробітництва) та інформаційні портали.

Для здійснення дослідження було використано наступні загальнонаукові методи:

- правовий аналіз для зіставлення положень міжнародних і національних нормативно-правових актів, а також систематизації юридичної практики щодо застосування норм до винних у злочинах агресії;
- порівняльно-правовий метод для визначення повноважень прокурора спеціального трибуналу у ініціюванні ad hoc трибуналів у Югославії, Руанді та Лівані;
- метод систематизації використано для виявлення у науковій літературі, аналітичних матеріалах та звітах міжнародних організацій ключових аспектів притягнення винних до відповідальності за злочин агресії;
- метод узагальнення використано для виявлення проблем при виконанні прокурором його повноважень та удосконалення наявних механізмів міжнародного переслідування злочину агресії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «агресія» є міжнародним правовим феноменом, яке сформувалося на тлі Другої світової війни. Дане поняття передусім було закріплене у рішеннях відповідних військових трибуналів, до яких відносять Нюрнберзький процес, в Статуті Міжнародного військового трибуналу якого військова агресія класифікована як «crime against peace», а, отже, є одним із найсерйозніших злочинів проти людства [10; 11]. Однак, для подальшої систематизації та уніфікації підходів до агресії як міжнародного злочину було потрібне формалізоване визначення. Тому 14 грудня 1974 року Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (далі – ГА ООН) ухвалила Резолюцію 3314 (XXIX) «Визначення агресії». У зазначеній резолюції поняття «агресія» полягає у застосуванні збройної сили певною державою проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави або будь-яким іншим чином, що несумісний зі Статутом ООН. Важливо зазначити, що термін «держава» у визначенні використовується поза контекстом членства чи визнання в ООН, і залежно від ситуації він може стосуватися як окремої держави, так і групи держав [12].

Резолюція 3314 (XXIX) спряла формуванню концептуальної бази агресії в юридичному контексті, проте як окрема одиниця не є положенням кримінального права, тобто не закріплює за поняттям «агресія» статус злочину згідно з міжнародним правом, а є лише рекомендаціями для визначення актів агресії, які можуть призвести до притягнення до відповідальності держави (і, меншою мірою, до індивідуальної відповідальності). Невдовзі агресія була визнана кримінальним злочином у Міжнародному кримінальному суді (МКС) згідно з міжнародним кримінальним правом, проте лише на рівні індивідуальної відповідальності. Зазначені правки були схвалені на Кампальській конференції, що відбулася у 2010 році, що сприяло внесенню до Статуту МКС нове положення, а саме статтю 8 bis Римського статуту [13]. Відповідно до зазначеної статті, «злочин агресії» включає планування, підготовку, ініціювання або виконання акту агресії групою осіб або особою, яка має можливість ефективно здійснювати контроль над політичними та/або військовими діями окремої держави або керувати ними, і такий акт агресії, в силу свого характеру, тяжкості та масштабу, є безпрецендентним порушенням Статуту ООН. [2] Відповідно, сучасне міжнародне кримінальне право містить принципову заборону агресії, викладену в Статуті ООН та резолюції ГА ООН, а також кримінальну індивідуальну відповідальність, згідно зі Статутою МКС. Тобто в результаті встановлення чіткого визначення та супутніх положень у міжнародних документах агресія більше не є лише питанням кримінальної відповідальності держави, а й окремих відповідальних осіб.

Виходячи з необхідності створення спеціального трибуналу з питань агресії проти України, варто зауважити про нагальність питання поєднання договірного (Статут МКС та міжнародні договори/угоди) та звичаєвого (заборона агресії як norma jus cogens) права, яке створює правову основу, на якій можна виявити та переслідувати злочин агресії. Таким чином, для того, щоб певна поведінка кваліфікувалася як «акт агресії» і відповідно як злочин агресії (суб'єктивний елемент включає: тих, хто фактично керував військовими/політичними діями або контролював їх), існує низка вимог (викладених у Таблиці 1), які представлені в Резолюції 3314 (XXIX) і які також були включені до Статуту МКС (ст. 8bis).

Таблиця 1. Критерії кваліфікації дій як злочину агресії

Критерій	Опис
Суб'єкт – держава	Акт агресії має бути здійснений державою або групою держав. Держав(и), що причетні до акту агресії мають бути притягнуті до відповідальності незалежно від того, чи є вони визнаними або членами ООН.
Використання збройної сили	Основним елементом, що дозволяє ідентифікувати дію як акт агресії є застосування збройної сили проти іншої держави або групи держав.
Порушення суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності	Акт агресії мусить бути спрямованим на суверенітет, територіальну цілісність або політичну незалежність іншої держави або групи держав. Також актом агресії можуть бути визнані дії, несумісні зі Статутом ООН.
Форма акту агресії	Форми акту агресії включають вторгнення, бомбардування, блокаду портів/берегів, напад на збройні сили держави, використання військ з порушенням умов перебування у певній державі або групі держав, надання території для здійснення актів агресії, використання нерегулярних військових формувань.
Масштаб, тяжкість та характер	Акт агресії має бути чітко вираженим (manifest), з явно видимими тяжкими наслідками і мати загарбницький характер. Крім того, акт агресії має відзначатися значним масштабом та бути ідентифікованим як грубе порушення Статуту ООН.
Суб'єктна складова (індивідуальна відповідальність)	До індивідуальної відповідальності мають бути притягнені лише особи, які фактично контролюють або керують військовими/ політичними або іншими діями держави, які були ідентифіковані як акт агресії. Це можуть бути вищі посадовці, політичне, військове керівництво тощо.
Додаткові / неперераховані дії	Додатковими причинами визначення дії як акту агресії є ті, що не прямо передбачені Резолюцією 3314, але йдуть усупереч положенням Статуту ООН і мають характер застосування сили проти іншої держави або групи держав.

Джерело: сформовано авторами на основі [2; 10-13].

У зв'язку з повномасштабним військовим вторгненням російської федерації на територію України питання кваліфікації дій як «акту агресії» та відповідного кримінального переслідування стає нагальним. Як було зазначено раніше в контексті Спеціального трибуналу з розслідування злочину агресії проти України, для досягнення цілей даного трибуналу поняття «агресії» слід розуміти відповідно до визначення, викладеного в Резолюції 3314 (XXIX), та норм Статуту ООН, тобто застосування збройної сили проти держави, що включає елементи порушення суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності України. У даному випадку злочин агресії полягає в притягненні відповідальності тих, хто фактично керував або контролював такі дії, за умови, що вони мають характер, тяжкість або масштаб, що йдуть усупереч Статуту ООН. Таке формулювання наявної проблеми виправдане з погляду стандартів міжнародного публічного права і, водночас гарантує, що відповідальність нестиме не лише держава (в межах забезпечення міжнародної відповідальності), а й окремі особи – і це має першочергове значення у контексті подолання безкарності за агресію. Однак, як зазначає Г. Маляр [14], існують проблеми деталізації формулювань «достатній масштаб», «серйозність злочину» та «характер дії» для класифікації інциденту як агресії, а також щодо питання складу суб'єкта агресії, тобто ступінь залученості до скоєння акту агресії.

Зокрема, у випадку виникнення акту масштабної агресії на міжнародному рівні, наразі просувається ідея необхідності створення спеціального (ad hoc) міжнародного трибуналу, що діятиме як криміналізації злочину агресії. Такий тип трибуналу є органом з вузькою, спеціальною предметною юрисдикцією, тобто використовується лише для протидії конкретному злочину агресії або разом з іншими міжнародними злочинами. Передбачається, що створення такого трибуналу буде ухвалено в межах рішення ГА ООН та/або буде сформований у вигляді міжнародного договірного механізму між державами, які погоджуються на його юрисдикцію та забезпечують функціонування трибуналу [15].

Типовими компонентами, корисними для організаційної структури спеціальних трибуналів, є: Судові палати для розгляду справ; Офіс прокурора (ОТР) для початку розслідувань, ведення кримінального переслідування; Секретаріат для надання адміністративних, логістичних, юридичних та дипломатичних послуг; та Спеціальне управління захисту та/або механізми участі потерпілих (як деякі сучасні суди). Таким чином, компетенція трибуналу є предметною (спрямованою на злочин агресії) та територіальною, тобто застосовується до дій, скоєних на території України або скоєних проти неї, та

суб'єктивною – стосовно фізичних осіб, які фактично здійснювали або мали контроль над політичними чи військовими діями держави агресора. Такий підхід виправданий необхідністю забезпечити притягнення до відповідальності за акт агресії (тобто за порушення міжнародного миру та безпеки), а не лише на воєнні злочини чи злочини проти людяності [16].

Згідно з результатами сучасних досліджень, зокрема А. Матковського [6], Г. Попова [5] та Г.Г. Поста [8], спеціальний трибунал (щодо агресії проти України) не конкуруватиме з МКС, а слугуватиме його доповненням, що спрямований на розслідування воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду, але обмежений у переслідуванні злочину агресії (особливо якщо держава-агресор не є стороною Статуту ООН). Тому правова основа, на якій базуватиметься такий суд, може ґрунтуватися на поєднанні міжнародного договору (або резолюції), принципів міжнародного кримінального права та практики незалежності, процесуальної справедливості, участі в правах на захист та правах потерпілих інших держав. Однак, конкретна модель, яка буде використовуватися (наприклад, міжнародна, гібридна, заснована на національному/міжнародному праві), повинна бути визначена з урахуванням відповідних політичних, правових та практичних реалій.

Для аналізу переваг та викликів створення спеціального суду для розслідування агресії проти України необхідно систематизувати історичний досвід спеціальних міжнародних судових установ інших держав, проти яких було скоєно ат агресії (Таблиця 2).

Таблиця 2. Досвід ініціювання міжнародних трибуналів

Трибунал	Предметна юрисдикція	Основа утворення	Часова / географічна юрисдикція	Характеристика
Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії (МТКЮ)	Порушення гуманітарного права, зокрема порушення Женевських конвенцій, законів/ звичаїв війни, геноцид, злочини проти людяності.	Резолюція Ради Безпеки ООН № 827 (1993)	Територія колишньої Югославії з 1991 року; ad hoc, із закінченням діяльності у 2017 р.	Судові палати (зокрема, постійні та ad lite), офіс прокурора, реєстратура; довічне ув'язнення є максимальною мірою покарання.
Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди (МТР)	Предметна юрисдикція включає геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності на території Руанди у 1994 р.	Рішення Ради Безпеки ООН (ад hoc)	Територія Руанди; тимчасовий характер.	Система подібна до МТКЮ; після завершення мандату – передачі функцій спадкового органу (International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, IRMCT)
Спеціальний трибунал щодо Лівану (СТЛ)	Злочини за ліванським кримінальним правом – переважно терористичні акти (вбивство колишнього прем'єр-міністра Лівану) та злочини проти життя і безпеки особи або осіб, пов'язаних із цим актом. Вони не є міжнародними злочинами в традиційному розумінні (нетрадиційний геноцид, військові злочини тощо).	Угода між Ліваном і ООН та резолюції Ради Безпеки – sui generis модель (міжнародного характеру, але з застосуванням національного закону)	Обмежена територіальною та предметною юрисдикцією – Ліван (та пов'язані з цим акти)	Характеризується кількома новими особливостями: окремим Офісом захисту (нетрадиційним для класичних спеціальних трибуналів), судовим розглядом за відсутності підсудного, участю жертв у процесі та гібридним характером, що поєднує міжнародний характер і застосування національного законодавства.

Джерело: сформовано авторами на основі [7-9; 17-18].

Створення та функціонування МКТЮ, МКТР та СТЛ має велике значення для розробки концепції трибуналу з питань агресії проти України з декількох причин: (1) спеціальні трибунали продемонстрували, що міжнародне кримінальне правосуддя може реагувати у складних політичних та військових умовах, у ситуаціях, коли національні суди не можуть забезпечити справедливе судове переслідування [3]; (2) гібридні / спеціалізовані моделі показують, що інтеграція міжнародного контролю з національним законодавством / процесуальними атрибутами забезпечує гнучкість та адаптацію до специфіки конкретної справи (що може бути терористичним актом, агресією, порушенням суверенітету тощо) [18]; (3) ретроспектива минулих трибуналів для розробки нового трибуналу щодо України, який включає більш стабільні та легітимізовані механізми. Тобто створення спеціального суду для розгляду злочинів агресії є більш ніж символічним, це правова та інституційна необхідність, яка має ґрунтуватися на чинних стандартах міжнародного права, враховуючи нові реалії та виклики, і особливо масштаби, системний характер та політичне значення агресії проти України.

Юрисдикція Спеціального трибуналу визначається самим Статут Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України де Спеціальний трибунал має повноваження розслідування, кримінального переслідування та судового розгляду справ стосовно осіб, які несуть найбільшу відповідальність за злочин агресії проти України. Така юрисдикція ґрунтується на територіальній юрисдикції України [19]. Локальний характер Спеціального трибуналу тільки підкреслює необхідність його функціонування задля забезпечення невідворотної кримінальної відповідальності за злочин агресії враховуючи неможливості притягнення до відповідальності воєнних злочинців згідно юрисдикції Міжнародного кримінального суду.

Питання, які визначають обов'язки Прокурора Спеціального трибуналу та його повноваження визначені Статутом Спеціального трибуналу [19] де він «(a) для встановлення істини розширює розслідування на охоплення всіх фактів і доказів, які стосуються оцінки наявності кримінальної відповідальності відповідно до цього Статуту, і при цьому однаковою мірою розслідує обставини, що свідчать як про винуватість, так і про невинуватість; (b) вживає належних заходів для забезпечення ефективного розслідування і кримінального переслідування за злочини, що підпадають під юрисдикцію Спеціального трибуналу, враховуючи при цьому інтереси та особисті обставини потерпілих і свідків, у тому числі вік, гендерний фактор і стан здоров'я, а також враховує характер злочину; та (c) повною мірою поважає права осіб, що випливають із цього Статуту. Встановленні фактів та збір доказів для подальшого ефективного судового розгляду є важливим елементом доказування, а сам Тягар доказування за встановлення вини обвинуваченого дійсно покладено на Прокурора Спеціального трибуналу згідно його повноважень.

Статут також визначає, що «Офіс Прокурора є незалежним органом Спеціального трибуналу. Прокурору Спеціального трибуналу … та постійному персоналу офісу не дозволяється звертатися за вказівками або діяти за вказівками будь-якого уряду чи будь-якого іншого органу. … Прокурор несе відповідальність за проведення незалежних та неупереджених розслідувань і кримінального переслідування». Незалежність Офісу Прокурора акцентовано підкреслює визначений Статутом незалежний та неупереджений характер повноважень щодо розслідування злочину агресії проти України.

У Спеціальному трибуналі щодо злочину агресії проти України (далі – «Трибунал») органи прокуратури функціонують як незалежний орган, що є відповідальним за проведення неупереджених розслідувань та кримінального переслідування винних за злочин агресії проти України [8]. Відповідно до Статуту Трибуналу, мандат Прокурора охоплює усю систему розслідування, що складається із завдань – від початку розслідування на основі накопичених фактів до пред'явлення та вручення обвинувального акту. Невідповідності між юрисдикцією чинних міжнародних судів (наприклад, МКС) та злочином агресії, зокрема у випадках, коли держава-агресор не є учасницею Статуту ООН, підкреслює нагальність створення спеціального трибуналу. При чому мандат прокурора дає усі повноваження для переслідування вищого політичного і військового керівництва [20]. Тому обов'язки Прокурора Спеціального трибуналу, які безпосередньо пов'язані із переслідуванням включають підготовчі дії на початку розслідування на основі інформації від держав (сторін збройного конфлікту), жертв та міжнародних центрів доказів, складання та обґрунтування обвинувального акту від імені міжнародної спільноти в суді. Таким чином, роль Прокурора Спеціального трибуналу, головним чином, полягає у забезпеченні індивідуальної кримінальної відповідальності за акт агресії, при цьому Прокурор Спеціального трибуналу може: (a) збирати та вивчати докази; (b) вимагати явки осіб, стосовно яких проводиться розслідування, та свідків і допитувати їх особисто або через відеозв'язок; (c) звертатися з проханням про співробітництво до будь-якої держави або міжнародного органу, організації чи механізму згідно з їхніми відповідними повноваженнями чи мандатами; (d) укладати такі домовленості чи угоди, що не суперечать цьому Статуту, які мо-

жуть бути необхідними для сприяння співробітництву з боку будь-якої держави або міжнародної, міжурядової чи неурядової організації; (e) давати згоду не розголошувати на жодному етапі провадження документи або інформацію, які Прокурор отримує на умовах конфіденційності та виключно з метою створення нових доказів, крім випадків, коли особа, що надала таку інформацію дає згоду на таке розголошення; (f) вживати необхідних заходів або вимагати вжиття необхідних заходів для забезпечення конфіденційності інформації, захисту будь-якої особи або збереження доказів; (g) надавати відповідну інформацію та докази щодо потенційних інших кримінальних правопорушень згідно з національним законодавством відповідним державним органам, якщо це відповідає застосовному праву та інтересам правосуддя; та (h) оприлюднювати офіційний документ, що містить обвинувачення та суттєві факти. (4) Під час проведення розслідування щодо осіб, які займають посади глави держави, глави уряду або міністра закордонних справ протягом терміну їх повноважень, або доки Спеціальному трибуналу не було надано відповідну відмову, заходи, передбачені пунктом 3 цієї статті, можуть застосовуватись лише в тій мірі, в якій вони не становлять заходів обмеження [19]. Процесуальний характер повноважень Прокурора Спеціального трибуналу визначає необхідність слідувати притаманній прокуратурі функції обвинувачення, необхідності міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні, зберігати охоронювані законом таємниці та не розголошувати відомості досудового розслідування задля збереження доказів.

Зазначені повноваження Прокурора Спеціального трибуналу, що складаються з завдань щодо збору, розробки та збереження доказів злочину агресії, як на національному, так і на міжнародному рівні, забезпечуються внаслідок створення Міжнародного центру з переслідування за злочин агресії проти України (ICPA), що є механізмом, який спрямований на гармонізацію зусиль у зборі доказів, обміні розвідувальними даними між країнами та закладенні основи для переслідування в майбутньому Трибуналі [21]. У даному контексті міжнародна координація також вимагає врахування багаторівневого характеру доказової бази злочину, яка складається з відкритих джерел (ЗМІ, публічні заяви, супутникові знімки) та свідчень жертв, державних документів, перехоплень, матеріалів розслідування та експертних оцінок. Згідно зі Статутом ООН докази для Трибуналу повинні включати однакову процедуру отримання доказів, їх перевірки та захисту свідків і жертв [20]. Тобто, слід відзначити, що якісне розслідування злочину агресії вимагає дотримання принципу «правосуддя, орієнтованого на жертв», що передбачає приділення окремої уваги до інтересів жертв, захисту свідків та створення умов для їхньої безпеки впродовж та після участі у розслідуванні.

Зважаючи на вищевикладене, важливо зауважити, що забезпечення незалежності та неупередженості прокурора є одним з головних завдань, адже дані фактори є визначальними для легітимності та ефективності міжнародного кримінального трибуналу. Наразі це забезпечується певними обмеженнями дій, зокрема Офіс Прокурора є автономним органом Трибуналу, а, отже, прокурор не може «шукати або отримувати інструкції від будь-якого уряду чи іншого джерела», а також обіймати будь-яку іншу професійну посаду. Крім того, Офіс прокурора безпосередньо дотримується положень міжнародного права та європейських стандартів щодо незалежності прокуратури, що гарантовано в рекомендаціях Ради Європи (РЄ). Зокрема, у «European standards for ensuring the principle of the prosecutor's office» підкреслюється принцип незалежності, який передбачає передусім невтручання ззовні, а також гарантію безпеки, стабільне становище у статусі, прозорі процедури призначення, просування по службі та звільнення, а також професійну незалежність [4].

У зв'язку з цим, Прокурорський трибунал повинен гарантувати (1) незалежність від держав-учасниць або політичних структур у прийнятті рішень про початок розслідувань та висунення звинувачень; (2) прозорі правила та процедуру висунення кандидатур, звільнення та переведення Прокурора та/або його заступників (закріплені в окремих законодавчих актах та положеннях Статуту Трибуналу); (3) заборону на подвійне переслідування, а також зовнішній вплив; та (4) право сторін у процесі (обвинуваченого та потерпілих) вимагати звільнення Прокурора через ймовірний конфлікт інтересів або відсутність незалежності (передбачено Статутом цього Трибуналу). Крім того, як зазначено в Статуті Трибуналу [20], прокурори повинні дотримуватися принципів справедливого судочинства, презумпції невинуватості, рівності сторін, права на захист та прав потерпілих і свідків. Зазначені принципи є важливими для забезпечення об'єктивного та законного кримінального переслідування.

Поточні міжнародні зусилля щодо створення Спеціального трибуналу сприяють закріпленню провідної ролі Прокурора, адже міжнародне переслідування злочину агресії без ефективної, незалежної, професійної прокуратури ризикує перетворитися на бюрократичний акт [20]. Тож, фактично Прокурор є своєрідним «механізмом правосуддя», що передбачає набуття ним функції зв'язку між встановленими фактами й доказами та міжнародною кримінальною відповідальністю; водночас він є каналом для участі жертв, виконувачем принципу неминучості покарання та бар'єром проти політичної несправедливості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Дослідження повноважень прокурора Спеціального трибуналу вказує на те, що Офіс Прокурора має забезпечити високоякісну систему збору доказів та надійні засоби міжнародного співробітництва для забезпечення ефективної міжнародної відповіді на злочин агресії. Проте суперечливими з погляду правозастосування є процедурні труднощі у визнанні дій, скоєних на території України, як злочинів агресії. Тому необхідність оперативно передавати доказові матеріали, що будуть сприяти незалежному та неупередженому розслідуванню (незалежно від того, чи передбачено це національним, чи міжнародним правом) залишається нагальною необхідністю для функціонування Офісу Прокурора Спеціального трибуналу. Головна пропозиція даного дослідження передбачає закріплення в статуті гармонізованих процедур фіксування, збору та перевірки доказів; створення посилених механізмів міжнародного співробітництва та забезпечення безпеки осіб, що будуть брати участь як свідки; застосування нових технологій для фіксації та/або аналізу актів агресії із застосуванням елементів OSINT розслідувань.

Проте в межах дослідження не було охоплено практичну складову реалізації повноважень Прокурора спеціального трибуналу з питань злочину агресії проти України. Тому майбутні дослідження мають бути сконцентровані на тому, як ці повноваження практично реалізувалися в процесі створення Трибуналу, порівнянні функцій прокурора в інших міжнародних юрисдикціях та розробці методів оцінки впливу роботи прокурора на розвиток міжнародної відповідальності за акти агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ablamskyi S., Tchobo D.L., Romaniuk V., Simic G., Ilchyshyn N. Assessing the responsibilities of the international criminal court in the investigation of war crimes in Ukraine. *Novum Jus*. 2023. Vol. 17, № 2. P. 353–374. DOI: https://doi.org/10.14718/NovumJus.2023.17.2.14.
2. Антонович М.М. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2017. №193. С. 67–70. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/09a26f10-8ca7-4c0c-93b2-84f7be6cd921/content
3. Бекетов О.О. Юрисдикція міжнародного кримінального суду та реалізація принципу компліментарності під час міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2025. № 1. С. 623–630. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.9.
4. Boiko P. European Standards for Ensuring the Principle of the Prosecutor's Office. *Actual Problems of Law*. 2023. № 4. P. 163–168. DOI: https://doi.org/10.35774/app2022.04.163.
5. Popov G., Puhach A., Shkolnikov V., Baranovska T., Orobets K. Assessing war crimes during armed conflicts: Insights from Ukraine and global standards*. Journal of Lifestyle and SDGs Review*. 2025. Vol. 5. № 1. e03391–e03391. DOI: https://doi.org/10.47172/2965-730X.SDGsReview.v5.n01.pe03391.
6. Матковський А.А. Вплив трибуналів ad hoc на становлення та розвиток механізму міжнародної кримінальної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 627-631. URL: www.lsej.org.ua.
7. Post H. .H. The State of the International Criminal Court, of special tribunals and of international criminal law: a concise review*. Netherlands International Law Review.* 2022. Vol. 69, № 3. P. 361–382. DOI: https://doi.org/10.1007/s40802-022-00229-7.
8. Sterio M. International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR*). Elgar Encyclopedia of Human Rights.* 2022. URL: https://csuohio.elsevierpure.com/en/publications/international-criminal-tribunal-for-rwanda-ictr/ (дата звернення: 08.12.2025).
9. McDougall C. The imperative of prosecuting crimes of aggression committed against Ukraine. *Journal of Conflict and Security Law*. 2023. Vol. 28, № 2. P. 203–230. DOI: https://doi.org/10.1093/jcsl/krad004.
10. The crime of aggression / Asser Knowledge-Hub-Ukr. URL: https://www.asser.nl/knowledge-hub-ukr/%D0%BF%D0%BE%D1%97/ (дата звернення: 05.12.2025).
11. Суб'єкт злочину агресії: досвід Нюрнберзького трибуналу, Кампальське визначення та національне тлумачення / JustTalk. URL: https://justtalk.com.ua/post/subekt-zlochinu-agresii-dosvid-nyurnberzkogo-tribunalu-kampalske-viznachennya-ta-natsionalne-tlumachennya (дата звернення: 05.12.2025).
12. Definition of Aggression (GA Res. 3314) / United Nations (legal.un.org). URL: https://legal.un.org/avl/ha/da/da.html (дата звернення: 05.12.2025).
13. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду (редакція від 25.10.2025 № 995_588) офіційний документ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_588#Text (дата звернення: 06.12.2025).
14. Маляр Г. Аналіз вітчизняного законодавства та судової практики щодо притягнення до кримінальної відповідальності за підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни / Центр

громадянських свобод. URL: https://ccl.org.ua/news/analiz-vitchyznianoho-zakonodavstva-ta-sudovoi-praktyky-shchodo-prytiahnennia-do-kryminal-noi-vidpovidal-nosti-za-pidhotovku-rozv-iazuvannia-ta-vedennia-ahresyvnoi-viyny/ (дата звернення: 08.12.2025).
15. Створення міжнародного трибуналу для переслідування злочину агресії проти України: юрисдикція та структура / JustTalk. URL: https://justtalk.com.ua/post/stvorennya-mizhnarodnogo-tribunalu-dlya-peresliduvannya-zlochinu-agresii-proti-ukraini-yurisdiktsiya-ta-struktura (дата звернення: 06.12.2025).
16. Special Tribunal for Ukraine / IntSecurity Analytics. URL: https://analytics.intsecurity.org/special-tribunal-ukraine/ (дата звернення: 06.12.2025).
17. Меморандум про створення спеціального трибуналу (MU93375) / LIGA: IPS. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU93375 (дата звернення: 07.12.2025).
18. Handbook: Special Tribunal for Lebanon / International Center for Transitional Justice. URL: https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Lebanon-STL-Handbook-2008-English.pdf (дата звернення: 07.12.2025).
19. Угода між Україною та Радою Європи про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. Статут Спеціального трибуналу щодо злочину агресії : закон України № 994_002-25 від 25 черв. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-25#Text (дата звернення: 14.12.2025).
20. Building a Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine / EJIL: Talk!. URL: https://www.ejiltalk.org/building-a-special-tribunal-for-the-crime-of-aggression-against-ukraine/ (дата звернення: 07.12.2025).
21. International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression against Ukraine / IWPR. URL: https://iwpr.net/global-voices/international-centre-prosecution-crime-aggression-against-ukraine (дата звернення: 07.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Плахотнік О.В., Охман О.В., Стрельбіцька Л.Я., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.40

ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ У МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПРАВДУ ТА ФОРМУВАННІ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Славко А.С.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри міжнародного, європейського права
та порівняльного правознавства,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0003-1339-470X

Борисенко К.В.,
аспірант,
Сумський державний університет
ORCID: 0009-0000-5815-9071

Славко А.С., Борисенко К.В. Притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність у механізмі реалізації права на правду та формуванні політики пам'яті.

Стаття присвячена дослідженню притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність у контексті реалізації права на правду та формування політики пам'яті в умовах збройного конфлікту. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю формування офіційного державного наративу в умовах триваючої збройної агресії. Автори виходять із того, що реакція держави на колабораціонізм має значення не лише як елемент кримінально-правової політики, але й як інструмент колективного осмислення травматичного досвіду окупації, встановлення символічної справедливості та запобігання викривленню історичних фактів. Дослідження ґрунтується на аналізі міжнародних актів (Женевські конвенції, резолюції ООН), практики Міжамериканського суду з прав людини та Комітету з прав людини ООН, а також напрацюваннях провідних вітчизняних та іноземних правників

У статті проаналізовано еволюцію концепції права на правду в міжнародному праві, його індивідуальний і колективний виміри, а також взаємозв'язок цього права з політикою пам'яті як складовою національної безпеки. Окрему увагу приділено правовій природі колабораційної діяльності як злочину проти основ національної безпеки України та аналізу положень статті 111-1 Кримінального кодексу України. Досліджено, яким чином встановлення кримінальної відповідальності за окремі форми колабораціонізму, зокрема публічне заперечення збройної агресії проти України та впровадження стандартів освіти держави-агресора, сприяє реалізації права на правду і формуванню офіційного наративу про події збройного конфлікту.

На основі аналізу судової практики показано, що покарання за колабораційну діяльність виконує не лише превентивну та каральну функції, а й має довготривалий меморіальний ефект, оскільки документує факти співпраці з окупаційною владою, перешкоджає ревізіонізму та сприяє збереженню національної ідентичності. Зроблено висновок, що притягнення до відповідальності за колабораціонізм є важливим елементом механізму реалізації права на правду та одним із інструментів формування політики пам'яті навіть до завершення збройного конфлікту.

Ключові слова: колабораціонізм, політика пам'яті, право на правду, перехідне правосуддя, національна безпека, кримінальна відповідальність, ЄСПЛ, історичний наратив.

Slavko A.S., Borysenko K.V. Liability for wartime collaborative activities in the mechanism of implementing the right to the truth and forming memory policy.

The article examines accountability for collaborationist activities in the context of the implementation of the right to truth and the formation of memory policy during an armed conflict. The relevance of the study is conditioned by the need to shape an official state narrative amid ongoing armed aggression. The authors proceed from the premise that the state's response to collaborationism is significant not only as an element of criminal law policy but also as an instrument of collective reflection on the traumatic experience of occupation, the establishment of symbolic justice, and the prevention of the distortion of historical facts. The study is based on an analysis of international legal instruments (the Geneva Conventions, UN resolutions), the case law of the Inter-American Court of Human Rights and

the UN Human Rights Committee, as well as the scholarly works of leading Ukrainian and foreign legal experts.

The article analyzes the evolution of the concept of the right to truth in international law, its individual and collective dimensions, and its interconnection with memory policy as a component of national security. Particular attention is paid to the legal nature of collaborationist activity as a crime against the foundations of Ukraine's national security and to an analysis of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. The study explores how the establishment of criminal liability for certain forms of collaborationism, including the public denial of armed aggression against Ukraine and the implementation of the aggressor state's educational standards, contributes to the realization of the right to truth and the formation of an official narrative about the events of the armed conflict.

Based on an analysis of judicial practice, the article demonstrates that punishment for collaborationist activity performs not only preventive and punitive functions but also has a long-term memorial effect, as it documents facts of cooperation with the occupation authorities, prevents revisionism, and contributes to the preservation of national identity. The article concludes that accountability for collaborationism is an important element of the mechanism for realizing the right to truth and one of the instruments for shaping memory policy even prior to the end of the armed conflict.

Key words: collaborationism, memory policy, right to truth, transitional justice, national security, criminal liability, ECtHR, historical narrative.

Постановка проблеми. Дослідження покарання за колабораціонізм як елементу політики пам'яті є надзвичайно актуальним в умовах збройних конфліктів та постконфліктних трансформацій суспільств. Реакція держави на колабораціонізм відіграє важливу роль у формуванні офіційного наративу про минуле, визначенні меж допустимої поведінки під час окупації та встановленні символічної справедливості. Покарання за колабораціонізм виступає не лише інструментом кримінальної відповідальності, а й механізмом колективного осмислення травматичного досвіду та визнання шкоди, завданої жертвам окупаційного режиму. У цьому контексті правові рішення впливають на процеси суспільної пам'яті, запобігаючи ревізіонізму та легітимації співпраці з агресором. Особливої значущості ця проблематика набуває для України в умовах триваючої збройної агресії, де питання відповідальності за колабораціонізм безпосередньо пов'язані з відновленням довіри до держави та утвердженням верховенства права.

Стан опрацювання проблематики. У сучасній вітчизняній та закордонній науковій літературі не бракує досліджень, спрямованих на з'ясування сутності, складу злочину, визначальних характеристик та детермінант колабораціонізму. Зокрема, можна згадати доробок М. Рубащенка, І. Яковюка, Н. Шульженко, О. Зайцева, С. Харитонова, Р. Мовчана, Є. Письменського, П. Фріса та інших. Заслуговують уваги також праці Ш. Дарсі (Shane Darcy), Б. Новак (Beata Maria Nowak), Д. Хуанга (Dongyoun Hwang), Т. Брука (Timothy Brook). Натомість, політика пам'яті є набагато менш дослідженим феноменом, який отримав обмаль висвітлення саме у юридичній літературі. Серед праць на цю тему виділимо доробок Р. Фернандес (Rosa Ana Alija Fernández), Д. Сандіно (Diego F. Tarapués Sandino), Е. Мартінез (Elisenda Calvet Martínez), А. Гліжинської-Грабіас (Aleksandra Gliszczyńska-Grabias), Г. Барановської (Grażyna Baranowska), С. Мартіні (Sandra Regina Martini) та Д. Дос Сантос (Dailor Dos Santos). Не применшуючи внеску теоретиків і практиків зауважимо, що юридичні дослідження феномену колабораціонізму може розвиватися принаймні у кількох напрямках, одним із яких стосується притягнення до відповідальності за колабораціонізм як частини національної політики пам'яті, заходів меморіалізації та реалізації права на правду.

Мета дослідження. Аналіз покарання за колабораціонізм у площині політики пам'яті дозволяє поєднати кримінально-правові підходи з ширшим контекстом перехідного правосуддя та національного примирення. Таким чином, **метою** цієї роботи є дослідження юридичних механізмів відповідальності за колабораціонізм як частини механізму реалізації права на правду.

Виклад основного матеріалу.

1. Право на правду та політика пам'яті

Право на правду вперше отримує закріплення на міжнародному рівні в актах, що пов'язані з міжнародним гуманітарним правом. Зокрема, стаття 32 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, покладає на держави-сторони та гуманітарні організації обов'язок «у своїй діяльності насамперед виходити з права сімей знати про долю своїх родичів [1]». Надалі право на правду отримало свій розвиток як у окремих актах (наприклад, стаття 24 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень проголошує, що «кожна жертва має право знати правду про обставини насильницького зникнення, хід та результати розслідування справи та про долю зниклої особи [2]»), правозастосовній практиці (наприклад, справи *Zambrano Vélez et al. v. Ecuador* [3] та *Castillo Páez v. Peru*

[4] перед Міжамериканським судом з прав людини) та доктрині (наприклад, доробок Прісцилли Хайнер (Priscilla B. Hayner [5])).

Зокрема, практика Комітету з прав людини ООН розширила зміст права на правду, наголошуючи, що воно стосується не тільки наслідків міжнародних збройних конфліктів, а й ситуацій грубих порушень прав людини. Наприклад, у справі *Almeida de Quinteros v. Uruguay* заявниця-резидентка Венесуели намагалася розшукати свою доньку, яка була, виходячи із свідчень очевидців, заарештована на території Уругваю і доля якої була невідома. Виносячи рішення у цій справі, Комітет наголосив, що «авторка [заяви] має право знати, що сталося з її дочкою. У цьому відношенні вона також є жертвою порушень Пакту [про громадянські і політичні права], від яких постраждала, зокрема, статті 7 [6]». Таким чином, Комітет не тільки розглянув норми Міжнародного пакту про громадянські і політичні права як такі, з яких випливає зобов'язання держави забезпечити право на правду, а і визнав статус жертви порушення за близькими особами зниклих.

Надалі право на правду почало набувати також статусу колективного права, важливого для всієї нації після системних і грубих порушень прав людини. Наприклад, Даяна Орлентліхер (Diane Orentlicher) у статусі спеціальної доповідачки ООН виділила «право знати» як одну зі складових політик перехідного періоду, покликаного запобігти безкарності [7]. Характеризуючи роль права на правду Рада з прав людини ООН наголосила на «важливості поваги та забезпечення права на правду, щоб сприяти припиненню безкарності та заохоченню та захисту прав людини [8]». Генеральна Асамблея ООН у Резолюції 60/147 визначає дві складових інформації, яка має бути поширена після масових порушень прав людини. Так, відповідно до Резолюції, «держави повинні розробити засоби інформування широкої громадськості та, зокрема, жертв грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права *про права та засоби правового захисту*, що розглядаються в цих Основних принципах та керівних положеннях, а також про всі доступні юридичні, медичні, психологічні, соціальні, адміністративні та всі інші послуги, до яких жертви можуть мати право доступу. Крім того, жертви та їхні представники повинні мати право шукати та отримувати *інформацію про причини, що призвели до їхньої віктимізації, а також про причини та умови, що стосуються грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, та дізнаватися правду щодо цих порушень*[9]». Таким чином, відповідно до вимог Резолюції, держава зобов'язана поінформувати про права потерпілих осіб, але інформацію про порушення потерпілі особи мають право розшукувати самостійно.

У той же час, Комісія з прав людини ООН, дотримуючись позиції щодо розуміння права на правду одночасно і як колективного, і як індивідуального права, проголосила такі принципи:

— громадськість та окремі особи мають право доступу до максимально повної інформації щодо дій та процесу прийняття рішень їхнього уряду в рамках внутрішньої правової системи кожної держави;

— для суспільства в цілому важливо визнати право жертв грубих порушень прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, а також їхніх сімей, в рамках внутрішньої правової системи кожної держави, знати правду про такі порушення, включаючи особу винних та причини, факти та обставини, за яких мали місце такі порушення;

— держави повинні зберігати архіви та інші докази щодо грубих порушень прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, щоб сприяти ознайомленню з такими порушеннями, розслідувати звинувачення та надавати жертвам доступ до ефективного засобу правового захисту відповідно до міжнародного права [10].

Відповідно до цих принципів, на державу покладається обов'язок сприяти реалізації права на правду як в індивідуальному, так і в колективному вимірі. В другому випадку помічним інструментом виступає політика пам'яті певної держави.

Як зазначають дослідники, політика пам'яті є системою дискурсів та практик, за допомогою яких вирішується як, коли та за яких умов суспільство обирає, що пам'ятати, а що забувати. Цей вибір матеріалізується та розкривається у публічному використанні історії (у школі, громадському просторі, ритуальних відзначеннях, музеях, пам'ятниках та інших «місцях пам'яті») як легітимного ідентичного наративу для спільноти [11]. Як визнають науковці, наразі (історична) пам'ять вийшла на центральне місце в дискурсі ЄС і стала потужним інструментом формування політики ідентичності [12].

Вітчизняний закон «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» не надає дефініції поняття «політики пам'яті», проте визначає її мету: «формування спільного розуміння минулого шляхом відновлення та збереження національної пам'яті, підтримки досліджень з історії України та її популяризації для зміцнення єдності Українського народу» (стаття 4) [13]. При цьому, законодавець визнає, що «політика національної пам'яті є складовою основ національної безпеки України, важливим чинником формування суспільного імунітету проти порушень прав людини [13]».

Таким чином, можна дійти кількох проміжних висновків: 1) Право на правду є одним із інструментів повоєнного врегулювання, реалізація якого є необхідною гарантією неповторення; 2) право на правду як колективне право має багато точок перетину із політикою пам'яті: через дискусії про причини порушень, збереження національних архівів, глорифікацію (чи навпаки – засудження) певних фігур, формування суспільних ідентичностей тощо; 3) політики пам'яті (та, опосередковано, право на правду) мають тісний зв'язок із національною безпекою та створенням запобіжників від майбутніх порушень прав людини.

2. Колабораціонізм як злочин проти основ національної безпеки

Серед українських науковців і досі триває дискусія як щодо змісту колабораціонізму, так і щодо точності самого терміну. Як наголошує М. Рубащенко, у закордонній та вітчизняній практиці існує низка споріднених понять («колаборація», «співпраця», «кооперація», «колаборантство» «колабораціонізм», «колабораційна діяльність», тощо) [14]. Видається, що саме два останніх терміни є найбільш широко застосовуваними у вітчизняній правничій науці у контексті кримінально-правової політики.

Р. Левадний визначає колабораціонізм як свідому, умисну та добровільну співпрацю з окупаційною владою в її інтересах та на шкоду власному народу і державі [15]. О. Чальцева схильна до широкого визначення колабораціонізму як будь-якого виду допомоги, добровільно наданої місцевим населенням окупаційній владі/державі [16].

М. Хавронюк, говорячи про значення терміну «колаборація» (від фр. collaboration – «співробітництво») визначає його як діяння, що здійснюється:

— В умовах окупації;
— У формі співпраці з державою-агресором;
— Представниками населення держави;
— З метою спричинити шкоду державі Україна, її патріотам чи союзникам [17].

Натомість, законодавець, доповнюючи Кримінальний кодекс України статтею 111-1, віддав перевагу терміну «колабораційна діяльність» [18]. Характеризуючи об'єктивну сторону злочину, законодавець вказав на такі дії, що можуть становити колабораційну діяльність:

— Дії інформаційного характеру (публічне заперечення здійснення збройної агресії проти України; публічні заклики до підтримки рішень та/або дій держави-агресора; здійснення пропаганди у закладах освіти а також дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти; організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією);
— Передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на ТОТ;
— Добровільне зайняття різноманітних посад у незаконних органах влади, створених на ТОТ [18].

Р. Мовчан підкреслює, що суворість заходів відповідальності різниться залежно від виду посад. Законодавець у цьому контексті виділяє:

– посади, не пов'язані із виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій;
– посади, пов'язані із виконанням згаданих функцій;
– посади у судових або правоохоронних органах [19].

Всі перелічені діяння сформульовані як злочини з формальним складом, за винятком діяння, передбаченого ч. 8 статті 111-1 КК (якщо наведені вище діяння призвели до загибелі людей або настання інших тяжких наслідків) [18].

Сама сутність колабораційної діяльності передбачає існування території, яка не контролюється українським урядом і є окупованою. Проте, якщо, наприклад, зайняття посад в окупаційній адміністрації можливе переважно при фізичному перебуванні на окупованій території, то заперечення факту збройної агресії проти України може бути вчинене і на контрольованій території, і за її межами.

Як підкреслюють О. Кравчук та М. Бондаренко, об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК, є основи національної безпеки України. З огляду на зміст ч. 8 ст. 111-1 КК, додатковим об'єктом кримінальних правопорушень є життя і здоров'я людей та право власності [20].

Щодо суб'єкта злочину, передбаченого статтею 111-1 КК України, то ним у переважній частині діянь визнається громадянин України. Загалом, така позиція законодавця видається обґрунтованою: особи, які не перебувають у громадянстві України, не несуть обов'язку лояльності до держави. Здійснені ними діяння, якщо вони несуть шкоду для національних інтересів України, можуть бути кваліфікованими за іншими статтями КК України. У той же час, суб'єктом злочинів, передбачених частиною 6 статті 111-1 КК України (організація та проведення заходів політичного характеру)

та частиною 4 статті 111-1 КК України (передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням) може бути і особа, яка не має громадянства України [17].

Суб'єктивна сторона кримінальних правопорушень характеризується прямим або непрямим умислом [20].

3. Відповідальність за колабораціонізм і право на правду

Проєкт закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність», яким КК України було доповнено статтею 111-1 «Колабораційна діяльність», був розроблений заздалегідь, але безпосереднє його ухвалення стало реакцією на повномасштабне вторгнення [21]. Пояснювальна записка до проєкту містить пряму відсилку на безпосередній зв'язок між постконфліктним врегулюванням та настанням відповідальності за колабораціонізм. Так, автори записки зазначають, що «постконфліктне врегулювання неможливе без відновлення справедливості та обмеження ряду прав осіб, причетних до колабораціонізму, що можливо вирішити виключно законом» [22]. Якщо зосередитися саме на праві на правду та політиці пам'яті, то їх реалізація включає в себе як глорифікацію окремих вчинків чи осіб, так і засудження певних патернів поведінки. Факт кримінальної караності колабораційної діяльності та випадки притягнення до відповідальності за колабораціонізм формують офіційний доказ неприйнятності (суспільної небезпечності) цієї поведінки для суспільства, певним чином документують реальні історичні події та запобігають викривленню історичного наративу.

При цьому, право на правду і політика пам'яті мають щонайменше два прикладні прояви у випадках покарання за колабораційну діяльність. По-перше, встановлення відповідальності за публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України та за інші подібні дії перешкоджає викривленню історичних фактів у свідомості широкого загалу. Варто зауважити, що відповідальність передбачено саме за публічне заперечення, яке спрямоване на поширення і вкорінення ворожих наративів серед невизначено широкого кола осіб. Такі діяння можуть бути вчинені як в особистому спілкуванні (наприклад, на ринку, справа № 274/1472/22 [23]), так і за допомогою засобів зв'язку (наприклад, через соціальні мережі, провадження № 202/1378/22 [24]). Характеризуючи суб'єктивну сторону злочину, суд наголошує, що метою обвинуваченої було, у тому числі, «створення в суспільстві думки про виправданість та легітимність дій представників влади і службових осіб збройних сил російської федерації щодо вторгнення та окупації території суверенної держави України» [25], тобто викривлення суспільного сприйняття та історичних фактів. В окремих вироках суд також визначає мету покарання за згаданий злочин, яка, на його думку, «пов`язана зі збереженням в умовах воєнного стану, на майбутнє українського народу, нації, держави» [26], що суголосне зі збереженням національної ідентичності через політики реалізації права на правду та пам'яті. Додатково необхідно врахувати також, що описане діяння карається позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років [18]. Таким чином встановлюється легальна перешкода для роботи в органах публічної адміністрації осіб, нелояльних до держави, які потенційно можуть спотворювати пам'ять про події або перешкоджати з'ясуванню правди у ході постконфліктного врегулювання.

По-друге, як вже зазначалося вище, одним із інструментів політики пам'яті і поширення правди є освіта. Саме через освіту (дошкільну, шкільну і вищу) відбувається формування уявлень про історію держави, громадянської позиції та цінностей особи. Відповідно, особи, які навчаються, є особливо вразливими у контексті можливих викривлень історичної пам'яті. Частина 3 статті 111-1 КК України передбачає відповідальність за здійснення пропаганди у закладах освіти з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, а також дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти.

Важливість сфери освіти для національної безпеки та державності визнає також і Харківський апеляційний суд, обґрунтовуючи призначення більш суворого покарання підсудній, яка очолила заклад освіти у місті Ізюм під час його окупації російськими військами. Як наголошує суд, «значну роль у формуванні та збереженні ідентичності дитини відіграє саме освіта, через яку здійснюється безпосередній вплив на становлення та розвиток світоглядних уявлень, національної та правової ідентичності, громадянської позиції, ставлення до своєї держави та надбань її народу тощо. А системний підхід російської влади до впровадження власної освіти спрямований, у тому числі, на викорінення української ідентичності дітей, здійснення освітнього процесу передбачається повністю за російським стандартами, російською мовою та включає потужну пропагандистську складову, що має на меті «денацифікувати» українських дітей та сформувати державі-агресору світогляд» [27].

Подібними мотивами при призначенні покарання також керувався Жовтневий районний суд міста Запоріжжя, визначаючи міру покарання підсудній, що очолює загальноосвітню школу в оку-

пованому місті Бердянськ. Так, суд наголосив, «впровадження стандартів освіти держави-агресора … вкрай негативно впливає на формування мислення дітей, викривленню їх сприйняття загальновідомих історичних подій та фактів» [28].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти таких висновків:

1. Право на правду і політика пам'яті є важливими складовими повоєнного врегулювання. При цьому, політика пам'яті почасти ґрунтується на результатах реалізації права на правду в його колективному вимірі. Реалізація права на правду стимулює суспільний діалог, рефлексії з приводу причин масових порушень прав людини чи обставин збройного конфлікту.
2. Реалізація права на правду та формування політики пам'яті можливе також до завершення збройного конфлікту, особливо якщо останній має тривалий у часі характер.
3. Одним із запобіжних механізмів, який дозволяє протидіяти спотворенню суспільної думки, викривленню історичних фактів та маніпулюванню правдою є можливість притягнення до відповідальності осіб, які співпрацюють із ворожою державою.
4. Стаття 111-1 КК України містить норми, які резонують зі збереженням історичної пам'яті та національної ідентичності, передбачаючи відповідальність за публічне заперечення факту агресії проти України та запровадження у закладах освіти російських освітніх стандартів.
5. Притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність має як негайний ефект (через припинення колабораційної діяльності особами, притягненими до відповідальності, якщо судовий розгляд не здійснювався in absentia), так і віддалений ефект (через документування фактів колаборації і порушень прав людини та формування певних наративів суспільної думки та колективної історичної пам'яті).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 09.01.2026).
2. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень від 20.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l54#Text (дата звернення: 09.01.2026).
3. Case of Zambrano Vélez et al. v. Ecuador. Merits, Reparations and Costs. Judgment of July 4, 2007. Series C No. 166. URL: https://jurisprudencia.corteidh.or.cr/en/vid/883974941 (дата звернення: 09.01.2026).
4. Case of Castillo Páez v. Peru. Merits. Judgment of November 3, 1997. Series C No. 34. URL: https://jurisprudencia.corteidh.or.cr/en/vid/883975256 (дата звернення: 09.01.2026).
5. Hayner P. B. Unspeakable Truths. Routledge. 2010. 356 p.
6. CCPR/C/19/D/107/1981 Almeida de Quinteros v. Uruguay. ANNEX XXII Views of the Human Rights Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights·concerning Communication No. 107/1981 21 Jul 1983. URL: https://juris.ohchr.org/casedetails/339/en-US (дата звернення: 09.01.2026).
7. E/CN.4/2005/102/Add.1 Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity. Updated Set of principles for the protection and promotion of human rights through action to combat impunity, United Nationas, 8 February 2005. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g05/109/00/pdf/g0510900.pdf (дата звернення: 09.01.2026).
8. A/HRC/9/L.12 Resolution 9/11. Right to the truth. Human Rights Council. URL: https://ap.ohchr.org/documents/e/hrc/resolutions/a_hrc_res_9_11.pdf (дата звернення: 09.01.2026).
9. A/RES/60/147 Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law. United Nations. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2021-08/N0549642.pdf (дата звернення: 09.01.2026).
10. Human Rights Resolution 2005/66. Commission on Human Rights. URL: https://www.refworld.org/legal/resolution/unchr/2005/en/38671 (дата звернення: 09.01.2026).
11. Vargas Álvarez S. Preface: Memory Policies and Public Uses of History *Dialnet.* 2013. Vol. 17. Nº 35. P. 10-12. URL: https://dialnet.unirioja.es › descarga › articulo (дата звернення: 09.01.2026).
12. Prutsch M.J. European historical memory: policies, challenges and perspectives. European Union, 2015. 52 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540364/IPOL_STU(2015)540364_EN.pdf (дата звернення: 09.01.2026).
13. Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» від 21.08.2025 № 4579-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text (дата звернення: 09.01.2026).

14. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій: монографія / [М.А. Рубащенко, І.В. Яковюк, Н.В. Шульженко, О.В. Зайцев, С.О. Харитонов]; за наук. ред. М.А. Рубащенка; Нац. фонд дослідж. України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. 576 с.
15. Левадний Р.С. Кримінально-правової характеристики колабораціонізму. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2024. Т. 35(74). № 1. С. 134–138. DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.1/23.
16. Чальцева О.М. Критерії дослідження колабораціонізму та їх застосування для аналізу українського кейсу в умовах війни. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки*. 2024. № 9. С. 5-12. DOI: https://doi.org/10.31558/2617-0248.2024.9.1.
17. Хавронюк М. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм. Центр політико-правових реформ. 2022. URL: https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-nova-stattya-kryminalnogo-kodeksu/ (дата звернення: 09.01.2026).
18. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 09.01.2026).
19. Мовчан Р.О. Кримінальна відповідальність за «посадовий» колабораціонізм: правотворчі та правозастосовні проблеми. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка.* 2024. Вип. 2(2). С. 126–142. DOI:10.33766/2786-9156.106.2.126-142.
20. Кравчук О.О., Бондаренко М.С. Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КК. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 198–204. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/45.
21. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 03.03.2022 № 2108-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#n12 (дата звернення: 09.01.2026).
22. Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність) № 5144 від 24.02.2021. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/559222 (дата звернення: 09.01.2026).
23. Вирок Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 04.04.2022 року, справа № 274/1472/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103849145 (дата звернення: 09.01.2026).
24. Вирок Індустріального районного суду міста Дніпро від 07.04.2022 року, справа № 202/1378/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103890814 (дата звернення: 09.01.2026).
25. Вирок Соснівського районного суду м. Черкаси від 23.05.2022 року, справа № 712/2951/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104409643 (дата звернення: 09.01.2026).
26. Вирок Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 19.04.2022, справа № 274/1659/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104050514 (дата звернення: 09.01.2026).
27. Вирок Харківського апеляційного суду від 15.04.2024 року, справа № 638/8101/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118435696 (дата звернення: 09.01.2026).
28. Вирок Жовтневого районного суду міста Запоріжжя від 18.03.2025 року, справа № 331/4048/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125917433 (дата звернення: 09.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 9.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Славко А.С., Борисенко К.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.41

АПЕЛЯЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ AD HOC ТРИБУНАЛІВ ТА МКС: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Станко А.П.,
здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії з міжнародного права,
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0009-0006-7187-724X

Станко А.П. Апеляційні механізми ad hoc трибуналів та МКС: порівняльний аналіз.

Стаття присвячена порівняльному аналізу апеляційних механізмів трибуналів ad hoc (Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії та Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди) та Міжнародного кримінального суду.

Розглянуто еволюцію апеляційного провадження, підстави оскарження, обсяг перегляду (de novo в ad hoc трибуналах versus обмежений перегляд помилок у МКС), процедурні особливості та їх вплив на ефективність міжнародного кримінального правосуддя. Особлива увага приділена ролі апеляції в забезпеченні справедливого суду, презумпції невинуватості та комплементарності.

Підкреслено актуальність теми в контексті сучасних конфліктів, зокрема розслідувань МКС щодо злочинів, пов'язаних з агресією Російської Федерації проти України. Проаналізовано практику ключових справ (Tadić, Akayesu, Lubanga, Bemba, Al-Senussi, Katanga, Ngudjolo Chui), що ілюструють спільні риси (незалежність палат, право на оскарження) та відмінності механізмів. Досвід ad hoc трибуналів суттєво вплинув на формування норм Римського статуту, сприяючи уніфікації юриспруденції та подоланню безкарності.

Порівняльний аналіз свідчить про еволюційний розвиток апеляційного провадження: від реактивних і широких механізмів тимчасових трибуналів, орієнтованих на конкретні конфлікти, до обмежених, але більш ефективних і універсальних процедур постійного суду. Досвід ad hoc трибуналів суттєво вплинув на формування норм Римського статуту, зокрема в частині стандартів справедливого суду, захисту прав обвинувачених і жертв та уніфікації юриспруденції.

Результати дослідження свідчать про необхідність удосконалення апеляційного провадження в МКС шляхом впровадження проміжних апеляцій щодо фактичних питань, використання цифрових технологій для аналізу доказів, розширення прав жертв та створення гібридних моделей.

Зауважено, що апеляційні механізми є фундаментом легітимності міжнародного кримінального судочинства, еволюціонуючи від ad hoc до постійних інституцій. Їх удосконалення є ключем до глобального верховенства права та захисту людства від атроцитетів.

Для України рекомендується інтеграція принципів апеляції МКС до національного законодавства задля ефективного розслідування міжнародних злочинів.

Ключові слова: апеляційні механізми, МКС, трибунали ad hoc, справедливе судочинство, міжнародне кримінальне право.

Stanko A.P. Appellate mechanisms of ad hoc Tribunals and the ICC: a comparative analysis.

The article is devoted to a comparative analysis of appellate mechanisms in ad hoc tribunals (the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and the International Criminal Tribunal for Rwanda) and the International Criminal Court.

It examines the evolution of appellate proceedings, grounds for appeal, scope of review (de novo in ad hoc tribunals versus limited review of errors in the ICC), procedural features, and their impact on the effectiveness of international criminal justice. Particular attention is paid to the role of appeal in ensuring fair trial, the presumption of innocence, and complementarity.

The relevance of the topic is emphasised in the context of contemporary conflicts, particularly the ICC investigations into crimes associated with the aggression of the Russian Federation against Ukraine. The practice of key cases (Tadić, Akayesu, Lubanga, Bemba, Al-Senussi, Katanga, Ngudjolo Chui) is analysed, illustrating common features (independence of chambers, right to appeal) and differences in mechanisms. The experience of ad hoc tribunals significantly influenced the formation of the Rome Statute norms, contributing to the unification of jurisprudence and overcoming impunity.

The comparative analysis indicates the evolutionary development of appellate proceedings: from reactive and broad mechanisms of temporary tribunals focused on specific conflicts to limited but more effective and universal procedures of a permanent court. The experience of ad hoc tribunals

substantially shaped the Rome Statute norms, particularly regarding standards of fair trial, protection of the rights of the accused and victims, and unification of jurisprudence.

For Ukraine, integration of ICC appellate principles into national legislation is recommended to ensure effective investigation of international crimes.

Key words: appellate mechanisms, ICC, ad hoc tribunals, fair trial, complementarity, international criminal law.

Постановка проблеми. Апеляційні механізми є ключовим елементом забезпечення права на справедливий суд у міжнародному кримінальному судочинстві, дозволяючи оскаржувати рішення та виправляти можливі помилки. Незважаючи на еволюцію від тимчасових трибуналів ad hoc (Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії – МТКЮ та Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди – МТКР) до постійного Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), регулювання апеляційного провадження зберігає певні відмінності. Проблема полягає в різниці підстав оскарження, обсязі перегляду (de novo в ad hoc трибуналах versus обмежений перегляд помилок у МКС), процедурних особливостях та впливі на ефективність правосуддя. Це вимагає глибокого порівняльного аналізу апеляційних механізмів для виявлення сильних і слабких сторін, еволюції процесуальних гарантій та можливостей удосконалення механізмів оскарження в міжнародному кримінальному процесі.

Дослідження теми апеляційних механізмів у міжнародному кримінальному судочинстві є надзвичайно актуальним через зростання ролі МКС у розслідуванні найтяжчих злочинів, зокрема в контексті сучасних збройних конфліктів. Це має особливе значення для України, де МКС активно розслідує воєнні злочини, злочини проти людяності та інші порушення, пов'язані з агресією Російської Федерації. Аналіз цієї теми сприяє розробці рекомендацій щодо гармонізації процесуальних стандартів, посилення гарантій справедливості та ефективності оскарження. Дослідження дозволить краще зрозуміти еволюцію апеляційного провадження від трибуналів ad hoc до МКС, порівняти підстави, процедури та наслідки оскарження, а також оцінити їх вплив на боротьбу з безкарністю.

Метою статті є порівняльний аналіз апеляційних механізмів трибуналів ad hoc та Міжнародного кримінального суду, визначення їх спільних рис, відмінностей та ролі в забезпеченні справедливого міжнародного кримінального судочинства.

Стан опрацювання проблематики. У своїх працях питання апеляційного провадження, процесуальних механізмів міжнародного кримінального судочинства, діяльності трибуналів ad hoc та МКС досліджували: Зелінська Н.А. [1], Андрейченко С.С. [2], Дрьоміна-Волок Н.В. [1], Коваль Д.О. [1], Наливайко Л.Р.[3], Степаненко К.В.[3], Гутник В.В.[4], Славко А.С. [5], Короткий Т.Р. [6] та ін. Ці дослідники працюють у галузях міжнародного кримінального права, кримінального процесу, юрисдикції та процедур МКС і трибуналів ad hoc, а також вивчають проблеми комплементарності, оскарження рішень та імплементації норм Римського статуту в національні системи.

Виклад основного матеріалу. В.В. Гутник зауважує, що сучасний етап розвитку міжнародного кримінального правосуддя асоціюється з постійно діючим Міжнародним кримінальним судом. На відміну від попередніх міжнародних кримінальних трибуналів, МКС є постійно діючим органом, який уповноважений здійснювати юрисдикцію щодо осіб, відповідальних за найбільш серйозні злочини, які викликають стурбованість міжнародної спільноти [4, с. 252].

Апеляційне провадження становить одну з ключових процесуальних гарантій у міжнародному кримінальному судочинстві, забезпечуючи реалізацію права на оскарження судових рішень, виправлення помилок та підвищення довіри до правосуддя [7]. Воно є невід'ємним елементом справедливого суду, закріпленим у міжнародних стандартах прав людини, зокрема в статті 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [8]. А.С. Славко з приводу справедливого розгляду справи зазначає, що МКС забезпечує справедливе судочинство через принцип справедливої кримінальної відповідальності, який включає «ne bis in idem» (ст. 20 Римського статуту) та індивідуалізацію відповідальності (ст. 25), виключаючи повторне притягнення за одне діяння та фокусуючись на фізичних особах, включаючи командирів (ст. 28) [5, с. 90].

Цей принцип гарантує баланс між національними та міжнародними юрисдикціями, де МКС діє субсидіарно, якщо національне провадження фіктивне або неупереджене, як у справі Абдулли аль-Сенуссі (Лівія, ICC-01/11), де справу визнали неприйнятною через національне розслідування [9]. Таким чином, справедливе судочинство реалізується через уникнення дублювання процесів та забезпечення незалежності, що відповідає нормам міжнародного права.

Справедливе судочинство тісно пов'язане з принципом справедливої відповідальності, оскільки воно вимагає обґрунтованості (nullum crimen sine lege, ст. 22-23) та mens rea (ст. 30), виключаючи аналогію та зворотну силу, з обов'язковим з'ясуванням осудності. У практиці МКС це проявляється в індивідуальній відповідальності командирів за злочини підлеглих, як у справі Джермайна Катан-

ги (Конго, ICC-01/04-01/07), де засудження базувалося на ст. 25 (3) (d) за злочини проти людяності та воєнні злочини [10]. Такий підхід сприяє балансу між ефективністю правосуддя та захистом прав обвинувачених, запобігаючи безкарності.

Презумпція невинуватості як елемент справедливого судочинства інтегрується в принцип справедливої відповідальності, покладаючи тягар доказування «поза розумним сумнівом» на прокурора. Це ілюструє справа Матьє Нгуджоло Чуї (Конго, ICC-01/04-02/12), де виправдання відбулося через недостатність доказів, підкреслюючи, що справедливе судочинство не допускає засудження без повної впевненості [11]. У підсумку, ці принципи формують основу для глобального верховенства права, сприяючи ратифікації Римського статуту в країнах як Україна.

У трибуналах ad hoc – МТКЮ та МТКР – апеляційний механізм регулювався статтями 25 Статуту МТКЮ та 24 Статуту МТКР відповідно [12]; [13]. Ці положення передбачали широкий обсяг апеляційного перегляду, включно з можливістю повного перегляду фактичних обставин справи (de novo) у разі виявлення помилки у встановленні фактів чи застосуванні права, яка суттєво вплинула на рішення [14, p. 112]. Апеляційна палата мала повноваження не лише скасувати або змінити вирок, але й провести новий розгляд доказів, якщо вважала це необхідним. Така гібридна модель поєднувала елементи змагальної та інквізиційної систем, що дозволяло ефективно виправляти помилки першої інстанції [1, с. 154].

Л.Р. Наливайко та К.В. Степаненко підкреслюють, що засуджені особи мають право подати апеляцію до апеляційної камери в межах діяльності МТКЮ. Окрім того, вирок може бути оскаржений прокурором. Рішення апеляційної камери остаточне й оскарженню не підлягає. Виконання покарання здійснюється на території держави, яка визначається самим трибуналом при винесенні вироку [3, с. 122]. Що ж стосується діяльності МТКР науковці підкреслюють: «Рішення трибуналу приймалися більшістю голосів суддів та виголошувалися публічно (ст. 22 Статуту). Покарання, що призначалися трибуналом, обмежувалися тюремним ув'язненням (ст. 23 Статуту). Перегляд рішень судової камери в апеляційному порядку здійснювався або за ініціативою засудженої особи, або за поданням обвинувача» [3, с. 124].

Класичним прикладом застосування широкого апеляційного перегляду є справа Prosecutor v. Duško Tadić (IT-94-1-A), де апеляційна палата МТКЮ вперше визнала юрисдикцію трибуналу над серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права в неміжнародних збройних конфліктах, суттєво розширивши межі відповідальності [15]. Аналогічно, у справі Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu (ICTR-96-4-A) апеляційна палата МТКР підтвердила та уточнила елементи складу злочину геноциду, зокрема визнала зґвалтування актом геноциду за наявності спеціального наміру [16].

На відміну від трибуналів ad hoc, апеляційне провадження в МКС має обмежений характер і детально регламентується ст.ст. 81-83 Римського статуту [7]. Оскарження можливе виключно за наявності помилки права, помилки факту або процесуальної помилки, яка суттєво вплинула на рішення чи вирок. Апеляційна палата не проводить повного перегляду справи de novo, а обмежується перевіркою правильності застосування права та оцінки доказів у межах, встановлених палатою попереднього провадження або судовою палатою [8]. Такий підхід спрямований на підвищення ефективності процесу та скорочення його тривалості, що є однією з основних відмінностей від механізмів тимчасових трибуналів.

Практика МКС ілюструє застосування принципу обмеженого перегляду. У справі Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo апеляційна палата підтвердила засудження за вербування та використання дітей-солдатів, відхиливши більшість апеляційних аргументів захисту щодо помилок у оцінці доказів, оскільки вони не мали суттєвого впливу на вирок [17]. У справі Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo апеляційна палата скасувала вирок через процесуальні порушення, зокрема неналежне застосування доктрини командної відповідальності, що стало важливим прецедентом обмеженого, але ефективного втручання апеляційної інстанції [18].

Спільними рисами апеляційних механізмів трибуналів ad hoc та МКС є гарантії незалежності апеляційних палат, єдиний склад палати для всіх апеляцій у справі, право сторін на подання апеляції протягом 30 днів, а також можливість перегляду вироку в інтересах закону (revision) за нововиявленими фактами [7]. Водночас ключові відмінності полягають у ширшому обсязі повноважень апеляційних палат ad hoc трибуналів, їхній політичній залежності від Ради Безпеки ООН та більшій процедурній гнучкості порівняно з жорстко регламентованим і комплементарним характером апеляції в МКС [1, с. 156].

В.В. Гутник визначає ще один суттєвий недолік в діяльності МКС є надмірна тривалість провадження [19, p. 111]. І науковець пропонує вирішення цієї проблеми шляхом збільшення фінансування та набором додаткового персоналу, так як з огляду кіль-кість проваджень у МКС, поточного бюджету МКС та його людських ресурсів явно не достатньо для ефективної та швидкої боротьби з безкарністю за вчинені міжнародні злочини [4, с. 256].

Порівняльний аналіз свідчить про еволюційний розвиток апеляційного провадження: від реактивних і широких механізмів тимчасових трибуналів, орієнтованих на конкретні конфлікти, до обмежених, але більш ефективних і універсальних процедур постійного суду. Досвід ad hoc трибуналів суттєво вплинув на формування норм Римського статуту, зокрема в частині стандартів справедливого суду, захисту прав обвинувачених і жертв та уніфікації юриспруденції.

Як влучно підкреслює С.С. Андрейченко щодо значення МКС: МКС забезпечує рівновагу між наднаціональною юрисдикцією та суверенним правом держав самостійно переслідувати своїх громадян без зовнішнього втручання [2, с. 6]. Юрисдикція МКС має субсидіарний (додатковий) характер щодо систем кримінальної юстиції держав-учасниць Римського статуту.

Таким чином, апеляційні механізми відіграють вирішальну роль у забезпеченні балансу між ефективністю міжнародного кримінального правосуддя та процесуальними гарантіями, сприяючи подоланню безкарності за найтяжчі міжнародні злочини.

Висновки. Проведене дослідження апеляційних механізмів у міжнародному кримінальному судочинстві через призму порівняльного аналізу трибуналів ad hoc та МКС дозволяє сформулювати комплексні узагальнення теоретичного, практичного та методологічного характеру. Ці висновки базуються на системному аналізі нормативних джерел (статутів трибуналів, Римського статуту МКС, правил процедури та доказування), судової практики (прецедентів апеляційних палат) та доктринальних позицій, з урахуванням еволюції міжнародного кримінального права від тимчасових до постійних інституцій.

Апеляційне провадження в трибуналах ad hoc (статті 25 Статуту МТКЮ та 24 Статуту МТКР) характеризується ширшим обсягом перегляду, включаючи фактичні аспекти (de novo в окремих випадках), що відображає гібридну модель з елементами інквізиційної системи. Навпаки, в МКС (статті 81-83 Римського статуту) апеляція обмежується помилками права, факту чи процедури, що суттєво вплинули на рішення, акцентуючи змагальність і ефективність. Порівняльний аналіз виявив спільні риси: презумпцію невинуватості, незалежність апеляційних палат та право на оскарження, закріплені в міжнародних стандартах прав людини (ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права). Водночас відмінності в підставах оскарження (ширші в ad hoc трибуналах) та процедурі (інтерлокуторні апеляції в МКС) ілюструють еволюцію від реактивних механізмів до комплементарної юрисдикції, де апеляція слугує інструментом уніфікації юриспруденції та запобігання помилкам.

Для вдосконалення апеляційних механізмів міжнародного кримінального судочинства доцільно запропонувати низку рекомендацій. З метою підвищення універсальності МКС необхідно здійснити реформи апеляційного провадження, зокрема впровадити можливість проміжних апеляцій щодо фактичних питань. Оптимізація процедур може бути досягнута завдяки використанню цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту для аналізу доказової бази. Крім того, слід розширити права жертв на участь в апеляційному провадженні відповідно до положень статті 68 Римського статуту. Перспективним напрямом є розробка та впровадження гібридних моделей судових органів для розв'язання регіональних конфліктів.

Щодо України рекомендується інтегрувати принципи апеляційного оскарження МКС до норм Кримінального процесуального кодексу України, що сприятиме ефективному розслідуванню та судовому розгляду злочинів агресії, воєнних злочинів і злочинів проти людяності на національному рівні з урахуванням стандартів міжнародного кримінального правосуддя.

Отже, апеляційні механізми є фундаментом легітимності міжнародного кримінального судочинства, еволюціонуючи від ad hoc до постійних інституцій. Їх удосконалення є ключем до глобального верховенства права та захисту людства від атроцитетів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зелінська Н.А., Андрейченко С.С., Дрьоміна-Волок Н.В., Коваль Д.О. Теорія та практика міжнародного кримінального права: підручник / за ред. Н.А. Зелінської. Одеса: Фенікс, 2017. 582 с. URL: https://surl.li/mmdndm (дата звернення: 05.01.2026).
2. Андрейченко С.С. Принципи міжнародного кримінального права. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету.* 2020. Вип. 32. С. 4–7. URL: http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v32/3.pdf (дата звернення: 05.01.2026).
3. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В. Міжнародне судочинство: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2022. 304 с. URL: https://surl.li/mfvwue (дата звернення: 05.01.2026).
4. Гутник В.В. Міжнародний кримінальний суд: сучасні проблеми та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2024. Вип. 81. С. 251–257. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.37.
5. Славко А.С. Принципи міжнародного кримінального права в діяльності міжнародного кримінального суду. *Правовий вісник Української академії банківської справи.* 2014. № 2. С. 88–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvuabs_2014_2_22 (дата звернення: 05.01.2026).

6. Короткий Т., Неділько Б. Україна і Міжнародний кримінальний суд: двадцять складних питань і простих відповідей. *Юридична газета.* 26 серпня 2020. № 16 (722). URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/ukrayina-i-mizhnarodniy-kriminalniy-sud-dvadcyat-skladnih-pitan-i-prostih-vidpovidey.html (дата звернення: 05.01.2026).
7. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf (дата звернення: 06.01.2026).
8. Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court. The Hague: International Criminal Court, 2013. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Rules-of-Procedure-and-Evidence.pdf (дата звернення: 06.01.2026).
9. Prosecutor v. Abdullah Al-Senussi. Decision on the admissibility of the case against Abdullah Al-Senussi. ICC-01/11-01/11. 11 October 2013. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/11-01/11-466-red (дата звернення: 06.01.2026).
10. Prosecutor v. Germain Katanga. Jugement rendu en application de l'article 74 du Statut. ICC-01/04-01/07. 7 March 2014. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/04-01/07-3436-teng (дата звернення: 06.01.2026).
11. Prosecutor v. Mathieu Ngudjolo Chui. Judgment pursuant to article 74 of the Statute. ICC-01/04-02/12. 18 December 2012. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/04-02/12-3-teng (дата звернення: 06.01.2026).
12. Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (adopted by Security Council Resolution 827 (1993)). URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf (дата звернення: 06.01.2026).
13. Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda (adopted by Security Council Resolution 955 (1994)). URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictr_ef.pdf (дата звернення: 06.01.2026).
14. Cassese A. International Criminal Law. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2013. 414 p. URL: https://dokumen.pub/casseses-international-criminal-law-third-edition-9780199694921-0199694923.html (дата звернення: 06.01.2026).
15. Prosecutor v. Duško Tadić. Appeal Judgement. IT-94-1-A. 15 July 1999. URL: https://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf (дата звернення: 06.01.2026).
16. Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu. Appeal Judgement. ICTR-96-4-A. 1 June 2001. URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/2001/en/38868 (дата звернення: 06.01.2026).
17. Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo. Judgment on the appeals against conviction and sentencing. ICC-01/04-01/06-3121-Red. 1 December 2014. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/04-01/06-3121-red (дата звернення: 06.01.2026).
18. Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo. Judgment on the appeal against conviction. ICC-01/05-01/08-3636-Red. 8 June 2018. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/05-01/08-3636-red (дата звернення: 06.01.2026).
19. Gutnyk V. The Development of International Criminal Justice: Expectations and Reality. *Teisė.* 2023. Vol. 126 (May). P. 101–115. DOI: https://doi.org/10.15388/Teise.2023.126.7.

Дата першого надходження рукопису до видання: 7.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Станко А.П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341:378(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.42

РЕАЛІЗАЦІЯ ОСВІТНІХ ПРОГРАМ ЗІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ «МІЖНАРОДНЕ ПРАВО» В УКРАЇНІ

Чернега В.М.,
в.о. завідувача кафедри міжнародного та приватного права Київського університету права Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-9118-6562

Шаталова Л.М.,
доцент кафедри міжнародного та приватного права Київського університету права Національної академії наук України, кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-0327-4141

Мельниченко О.В.,
доцент кафедри міжнародного та приватного права Київського університету права Національної академії наук України, кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-1217-1950

Чернега В.М., Шаталова Л.М., Мельниченко О.В. Реалізація освітніх програм зі спеціальності «Міжнародне право» в Україні.

Статтю присвячено реалізації освітніх програм зі спеціальності «Міжнародне право» в Україні.

Метою дослідження є формування бачення реалізації освітніх програм зі спеціальності «Міжнародне право» в Україні.

Для реалізації мети наукової публікації застосовуються як загальнонаукові (аналіз, синтез, дедукція, індукція тощо), так і спеціально-юридичні (історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний тощо) методи дослідження.

Розкрито мережу закладів вищої освіти України державної, комунальної та приватної форм власності, що на бакалаврському рівні реалізують освітньо-професійні програми зі спеціальності «Міжнародне право».

Розкрито мережу закладів вищої освіти України державної, комунальної та приватної форм власності, що на магістерському рівні реалізують освітньо-професійні програми зі спеціальності «Міжнародне право». Виявлено, що у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка на магістерському рівні реалізуються як освітньо-професійні програми зі спеціальності «Міжнародне право», так і освітньо-наукові програми зі згаданої спеціальності.

Розкрито мережу закладів вищої освіти України державної, комунальної та приватної форм власності, що на третьому рівні реалізують освітньо-професійні програми зі спеціальності «Міжнародне право». Виявлено, що нині єдиною науковою установою в Україні, в якій на рівні «доктор філософії» реалізується освітньо-наукова програма «Міжнародне право», є Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України. Констатовано, що в Інституті законодавства Верховної Ради України впродовж тривалого часу здійснювалася підготовка кандидатів юридичних наук (докторів філософії) зі спеціальності «Міжнародне право».

Наголошено, що більшість найменувань освітніх програм, що реалізуються в північному, південному, східному та західному регіонах нашої держави збігається з назвою спеціальності («Міжнародне право»), за якою здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти.

Визначено, що предметом майбутніх наукових досліджень може бути потенціал освітніх програм зі спеціальності «Міжнародне право».

Ключові слова: заклади вищої освіти, міжнародне право, наукові інституції, освітньо-наукові програми, освітньо-професійні програми, реалізація освітніх програм, спеціальність.

Cherneha V.M., Shatalova L.M., Melnychenko O.V. Realization of educational programs in the specialty of «International Law» in Ukraine.

The article is devoted to the realization of educational programs in the specialty «International Law» in Ukraine.

The purpose of the study is to form an vision of the realization of educational programs in the specialty «International Law» in Ukraine.

To realization the purpose of the scientific publication, both general scientific (analysis, synthesis, deduction, induction, etc.) and special legal (historical and legal, comparative and legal, formal and legal, etc.) research methods are used.

The network of higher education institutions of Ukraine of state, municipal and private forms of ownership that realization educational and professional programs in the specialty «International Law» at the bachelor's level is disclosed.

The network of higher education institutions of Ukraine of state, municipal and private forms of ownership that realization educational and professional programs in the specialty «International Law» at the master's level is disclosed. It was found that both educational and professional programs in the specialty «International Law» and educational and scientific programs in the mentioned specialty are implemented at the Kyiv National Taras Shevchenko University at the master's level.

A network of higher education institutions of Ukraine of state, municipal and private forms of ownership is revealed, which realization educational and professional programs in the specialty «International Law» at the third level. It was found that currently the only scientific institution in Ukraine in which the educational and scientific program «International Law» is implemented at the « PhD» level is the V. M. Koretskyi Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine. It was found that the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine has been training Candidates of Legal Sciences (PhD) in the specialty «International Law» for a long time.

It is emphasized that most of the names of educational programs implemented in the northern, southern, eastern and western regions of our country coincide with the name of the specialty («International Law»), in which higher education applicants are trained.

Key words: higher education institutions, International Law, scientific institutions, educational and scientific programs, educational and professional programs, realization of educational programs, specialty.

Постановка проблеми. Вивчення міжнародного права за певною освітньо-професійною програмою (далі – ОПП) чи освітньо-науковою програмою (далі – ОНП) є актуальним у контексті кола проблем, з якими зіштовхуються суб'єкти міжнародних правовідносин. Адже, як наголошено в літературі, міжнародне співтовариство в XXI сторіччі все більше переймається: а) ідеями миру; б) зміцненням світового порядку; в) рівноправної співпраці держав; г) сталим розвитком цивілізації [2, с. 3].

Як справедливо зауважують наші сучасники, у Декларації Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури «Вища освіта в XXI столітті: підходи і практичні заходи» головним завданням держав-членів проголошено «забезпечення підготовки висококваліфікованих випускників і відповідальних громадян, спроможних задовольняти потреби у різних сферах людської діяльності шляхом надання можливості отримання відповідних кваліфікацій, включаючи професійну підготовку, що поєднують знання і навички високого рівня, на основі використання курсів і навчальних програм, які постійно адаптуються до сучасних і майбутніх потреб суспільства» [1, с. 16]. В Україні функціонує багато освітньо-наукових інституцій, що уможливлюють студіювання міжнародного права. Однак всеукраїнська «мапа» реалізації освітніх програм зі спеціальності «Міжнародне право» вимагає нашої пильної уваги.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що стан дослідження реалізації освітніх програм зі спеціальності «Міжнародне право» в Україні потребує спеціальної уваги з боку юридичної спільноти. Адже мета наявних наукових розроблень була іншою [3; 4; 5].

Мета дослідження полягає у формуванні бачення реалізації освітніх програм зі спеціальності «Міжнародне право» в Україні.

Виклад основного матеріалу. У столиці України на бакалаврському рівні реалізується багато ОПП зі спеціальності «Міжнародне право»:

- Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»;
- Державний торговельно-економічний університет;
- Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана;

- Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
- Київський столичний університет імені Бориса Грінченка;
- Київський університет інтелектуальної власності та права;
- Київський університет права Національної академії наук України;
- Маріупольський державний університет;
- Приватний заклад вищої освіти «Київський міжнародний університет».

Крім Києва та Київської області (м. Ірпінь, Державний податковий університет), ОПП першого (бакалаврського) рівня вищої освіти з однойменної спеціальності реалізуються в регіонах нашої держави, зокрема:

- у Вінниці (Донецький національний університет імені Василя Стуса);
- у Дніпрі (Університет митної справи та фінансів);
- у Запоріжжі (Класичний приватний університет);
- у Сумах (Сумський державний університет; Сумський національний аграрний університет);
- у південному регіоні України (Міжнародний гуманітарний університет; Національний університет «Одеська юридична академія»; Херсонський державний університет);
- у західному регіоні України (Державний вищий начальний заклад «Ужгородський національний університет»; Західноукраїнський національний університет; Львівський національний університет імені Івана Франка; Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича).

Більшість найменувань ОПП, що реалізуються на бакалаврському рівні в північному, південному, східному та західному регіонах нашої держави збігається з назвою спеціальності, за якою здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти. «Бакалавр міжнародного права» є унікальною назвою ОПП, що реалізується на бакалаврському рівні в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Хмельницького.

У столиці України на магістерському рівні реалізується низка ОПП зі спеціальності «Міжнародне право»:

- Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»;
- Державний торговельно-економічний університет;
- Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана;
- Київський столичний університет імені Бориса Грінченка;
- Київський університет інтелектуальної власності та права;
- Київський університет права Національної академії наук України;
- Приватний заклад вищої освіти «Київський міжнародний університет»).

Принагідно відзначимо, що у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка на магістерському рівні реалізуються як ОПП зі спеціальності «Міжнародне право», так і ОНП зі згаданої спеціальності.

У різних регіонах нашої держави на магістерському рівні реалізується низка ОПП зі спеціальності «Міжнародне право», зокрема:

- у Вінниці (Донецький національний університет імені Василя Стуса);
- у Дніпрі (Університет митної справи та фінансів);
- в Ужгороді (Державний вищий начальний заклад «Ужгородський національний університет»);
- у Запоріжжі (Класичний приватний університет);
- у Львові (Львівський національний університет імені Івана Франка; Львівський університет бізнесу та права);
- в Одесі (Міжнародний гуманітарний університет; Національний університет «Одеська юридична академія»);
- в Сумах (Сумський державний університет; Сумський національний аграрний університет);
- у Тернополі (Західноукраїнський національний університет);
- у Харкові (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);
- у Чернівцях (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича);
- в Ірпіні (Державний податковий університет).

Більшість найменувань ОПП, що реалізуються на магістерському рівні в північному, південному, східному та західному регіонах нашої держави збігається з назвою спеціальності, за якою здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти. Натомість у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка поряд із ОПП «Міжнародне право», ОНП «Міжнародне право» також реалізуються ОПП «Міжнародне приватне право», ОПП «Міжнародне публічне право».

У столиці України на рівні «доктор філософії» реалізується низка ОНП зі спеціальності «Міжнародне право»:

- Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»;
- Державний торговельно-економічний університет;
- Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
- Київський університет права Національної академії наук України;
- Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Помітно, що нині єдиною науковою установою в Україні, в якій на рівні «доктор філософії» реалізується ОНП «Міжнародне право», є Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України.

Якщо зробити екскурс в історію, то в Інституті законодавства Верховної Ради України впродовж тривалого часу здійснювалася підготовка кандидатів юридичних наук (докторів філософії) зі спеціальності «Міжнародне право».

У Київській області (у м. Ірпінь) на рівні «доктор філософії» реалізується ОНП «Міжнародне право» (Державний податковий університет).

У західному регіоні України на рівні «доктор філософії» реалізуються дві ОНП «Міжнародне право»:

- Львівський національний університет імені Івана Франка;
- Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

У південному регіоні на рівні «доктор філософії» реалізуються дві ОНП «Міжнародне право:

- Міжнародний гуманітарний університет;
- Національний університет «Одеська юридична академія».

У східному регіоні України на рівні «доктор філософії» реалізуються дві ОНП «Міжнародне право»:

- Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого;
- Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

На третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти назви всіх ОНП збігаються з назвою спеціальності.

Висновки. Мережа закладів вищої освіти України, що на бакалаврському рівні реалізують ОПП зі спеціальності «Міжнародне право» належить до різних форм власності.

Мережа закладів вищої освіти України, що на магістерському рівні реалізують ОПП зі спеціальності «Міжнародне право» належить до державної, комунальної та приватної форм власності. У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка на магістерському рівні реалізуються як ОПП зі спеціальності «Міжнародне право», так і ОНП зі згаданої спеціальності.

Мережа закладів вищої освіти України, що на третьому рівні вищої освіти реалізують ОПП зі спеціальності «Міжнародне право» належить до державної, комунальної та приватної форм власності. Нині єдиною науковою установою в Україні, в якій на рівні «доктор філософії» реалізується ОНП «Міжнародне право», є Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України. В Інституті законодавства Верховної Ради України впродовж тривалого часу здійснювалася підготовка кандидатів юридичних наук (докторів філософії) зі спеціальності «Міжнародне право».

Більшість найменувань освітніх програм, що реалізуються в північному, південному, східному та західному регіонах нашої держави збігається з назвою спеціальності, за якою здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти.

Предметом майбутніх наших наукових досліджень може бути потенціал освітніх програм «Міжнародне право» в Україні та за її межами, зокрема, в країнах Європейського Союзу й Організації економічного співробітництва та розвитку, Великої Британії та Сполучених Штатах Америки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародне публічне право: підручник: у 2 т. / [В.В. Мицик, М.В. Буроменський, М.М. Гнатовський та ін.]; за заг. ред. В.В. Мицика. Харків: Право, 2018. Т. 2: Основні галузі. 2018. 624 с.
2. Теорія міжнародного права: навчально-методичний посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О.В. Бігняка. Херсон: Видавництво «Гельветика», 2020. 224 с.
3. Міхневич Л.В., Шимон С.І. Нормативно-правовий і практичний виміри академічної кваліфікації науково-педагогічних працівників (на прикладі сфери юридичної освіти). *Український політико-правовий дискурс*. 2025. Вип. 9. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15105368.

4. Чернега В.М. Мережа закладів освіти з підготовки бакалаврів права та відповідність досягнень науково-педагогічних працівників ліцензійним умовам. *Наукові праці Київського авіаційного інституту. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2025. № 1(74). С. 257-265. DOI: https://doi.org/10.18372/2307-9061.74.19913.
5. Шимон С.І., Лупало О.А. Юридичні аспекти забезпечення академічної відповідності кваліфікації науково-педагогічного працівника. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 85. Ч. 2. С. 132-137. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.2.19.

Дата першого надходження рукопису до видання: 4.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Чернега В.М., Шаталова Л.М., Мельниченко О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.24:343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.43

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ЯК ФОРМА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Шашурина Н.Г.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії з міжнародного права,
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0009-0002-0926-2413

Шашурина Н.Г. Злочини проти довкілля в міжнародному праві як форма порушення прав людини.

Стаття присвячена аналізу злочинів проти довкілля в міжнародному праві як форми порушення прав людини, з акцентом на їх кримінально-правову кваліфікацію та еволюцію норм відповідальності.

Розглянуто ключові міжнародно-правові інструменти: Додатковий протокол I до Женевських конвенцій (захист довкілля під час збройних конфліктів), Римський статут МКС (стаття 8(2)(b)(iv) як підстава для кваліфікації воєнних злочинів проти природного середовища), Орхуська конвенція.

Проаналізовано поняття екоциду, його тлумачення в Пояснювальній доповіді до Конвенції Ради Європи про захист довкілля засобами кримінального права (пункти 19, 172), а також дискусію щодо відходу від антропоцентризму до екоцентризму в міжнародному кримінальному праві.

Особлива увага приділена актуальності теми в контексті повномасштабної агресії проти України з 2022 року, де масове завдання шкоди довкіллю кваліфікується як воєнні злочини та потенційний екоцид. Підкреслено роль ратифікації Римського статуту Україною, що посилює юрисдикцію МКС щодо екологічних злочинів у ситуації в Україні, а також принципи Комісії міжнародного права ООН щодо захисту довкілля у зв'язку зі збройними конфліктами.

Порівняльний аналіз свідчить про прогрес екологічності кримінального права: від обмеженого захисту довкілля як цивільного об'єкта до перспектив визнання екоциду окремим міжнародним злочином. Пропозиція Вануату, Фіджі та Самоа про внесення екоциду до Римського статуту перебуває на стадії розгляду в Асамблеї держав-учасниць МКС і може стати кроком до посилення відповідальності за масове руйнування природи незалежно від безпосередньої шкоди людям.

Результати дослідження вказують на необхідність удосконалення міжнародних стандартів. Зауважено, що злочини проти довкілля є не лише екологічними, а й грубими порушеннями фундаментальних прав людини на здорове середовище, що вимагає комплексного підходу для запобігання безкарності.

Для України рекомендується активне просування міжнародного визнання екоциду, інтеграція принципів Римського статуту в національне законодавство та використання заморожених російських активів для відшкодування екологічної шкоди.

Ключові слова: злочини проти довкілля, екоцид, Римський статут, права людини на безпечне середовище, воєнні злочини проти природи, агресія, міжнародне кримінальне право.

Shashuryna N.H. Crimes against the environment in international law as a form of human rights violation.

The article is devoted to the analysis of crimes against the environment in international law as a form of violation of human rights, with an emphasis on their criminal-legal qualification and the evolution of the norms of liability.

The key international legal instruments are considered: Additional Protocol I to the Geneva Conventions, the Rome Statute of the ICC, the Aarhus Convention.

The concept of ecocide, its interpretation in the Explanatory Report to the Council of Europe Convention for the Protection of the Environment through Criminal Law, as well as the discussion on the shift from anthropocentrism to ecocentrism in international criminal law are analyzed.

Particular attention is paid to the relevance of the topic in the context of full-scale aggression against Ukraine from 2022, where massive environmental damage is qualified as war crimes and potential ecocide.

A comparative analysis indicates the progress of the environmentalism of criminal law: from limited protection of the environment as a civilian object to the prospects of recognizing ecocide as a separate international crime. The proposal of Vanuatu, Fiji and Samoa to include ecocide in the Rome Statute is under consideration by the Assembly of States Parties to the ICC and may be a step towards strengthening responsibility for the massive destruction of nature, regardless of direct harm to people.

The results of the study indicate the need to improve international standards. It is noted that environmental crimes are not only ecological, but also gross violations of fundamental human rights to a healthy environment, which requires a comprehensive approach to prevent impunity.

For Ukraine, active promotion of international recognition of ecocide, integration of the principles of the Rome Statute into national legislation, and use of frozen Russian assets to compensate for environmental damage are recommended.

Key words: environmental crimes, ecocide, Rome Statute, human rights to a safe environment, war crimes against nature, aggression, international criminal law.

Постановка проблеми. Злочини проти довкілля є ключовим елементом порушення прав людини в міжнародному праві, оскільки вони безпосередньо впливають на право на здорове та безпечне середовище, визнане в численних міжнародних актах. Незважаючи на еволюцію від конвенцій про охорону довкілля (наприклад, Стокгольмська декларація 1972 р. та Ріо-де-Жанейрська декларація 1992 р.) до спроб визнання екоциду в Римському статуті Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), регулювання цих злочинів зберігає певні відмінності. Проблема полягає в різниці підстав криміналізації, обсязі відповідальності (від національних кодексів до міжнародних норм), процедурних особливостях та впливі на ефективність захисту прав людини. Це вимагає глибокого порівняльного аналізу злочинів проти довкілля як форми порушення прав людини для виявлення сильних і слабких сторін, еволюції норм та можливостей удосконалення механізмів відповідальності в міжнародному праві.

Дослідження теми злочинів проти довкілля в міжнародному праві як форми порушення прав людини є надзвичайно актуальним через зростання глобальних екологічних криз, зокрема кліматичних змін та техногенних катастроф. Це має особливе значення для України, де МКС та національні органи активно розслідують екологічні наслідки агресії Російської Федерації, такі як екоцид, забруднення водойм та ґрунтів. Аналіз цієї теми сприяє розробці рекомендацій щодо гармонізації міжнародних стандартів з національним законодавством, посилення гарантій прав людини на безпечне довкілля та ефективності протидії безкарності. Дослідження дозволить краще зрозуміти еволюцію норм від конвенцій до МКС, порівняти підстави, процедури та наслідки криміналізації, а також оцінити їх вплив на глобальну екологічну безпеку.

Метою статті є порівняльний аналіз злочинів проти довкілля в міжнародному праві як форми порушення прав людини, визначення їх спільних рис, відмінностей та ролі в забезпеченні екологічної справедливості.

Стан опрацювання проблематики. У своїх працях питання злочинів проти довкілля, міжнародно-правової відповідальності, порушення прав людини на безпечне середовище, діяльності МКС та екоциду досліджували: Медведєва М.О. [1], Короткий Т.Р. [1], Сироїд Т.Л. [2], Яворська В.Г. [3], Рябець К.А. [4], Бехруз Х. [5] та ін. Ці дослідники працюють у галузях міжнародного кримінального права, екологічного права, прав людини, юрисдикції МКС та імплементації норм Римського статуту в національні системи, а також вивчають проблеми екоциду, воєнних злочинів проти довкілля та комплементарності

Виклад основного матеріалу. З плином часу міжнародна спільнота, починаючи з першої половини XX століття, сформувала комплекс принципів міжнародного права, спрямованих на захист як цивільного населення, так і навколишнього середовища – ключової складової безпечного існування людини, що безпосередньо впливає на якість її життя. На цьому наголошує, зокрема в своїй монографії М. О. Медведєва: «Оскільки захист довкілля становить одну з найважливіших глобальних проблем, що постали сьогодні перед світовим співтовариством, це зумовлює модернізацію стратегії глобальної екологічної політики, її дієвих інструментів реалізації, запобігання виснаженню природних ресурсів та погіршенню стану навколишнього середовища, належного забезпечення екологічних прав людини, встановлення міжнародно-правової відповідальності за екоцид та інші порушення у даній сфері» [1, с. 27].

Основою захисту навколишнього середовища є комплекс екологічно-гуманітарних норм, спрямованих на забезпечення екологічної безпеки. Законодавство України закріплює екологічну безпеку на конституційному рівні. Поняття екологічної безпеки визначено у статті 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»: «Екологічна безпека – це такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей» [6].

К.А. Рябець підкреслює: «Стаття 16 Конституції України визначила забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, збереження генофонду Українського народу обов'язком держави. Найважливіше положення щодо екологічних прав людини закріплено в ст. 50 Конституції України, яка передбачає, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена. Обов'язок кожного громадянина не заподіювати шкоди природі та відшкодовувати завдані ним збитки регламентований статтею 66 Конституції України.

Вищезазначені положення Конституції України є суттєвими складовими екологічної політики України, яка направлена на покращення стану навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки людини і підвищення раціональності використання природних ресурсів.» [4, с. 50].

У міжнародному аспекті ключовим документом є Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. Згідно зі статтею 55 цього Протоколу, під час ведення воєнних дій має виявлятися турбота про захист природного середовища від широкої, довготривалої та серйозної шкоди [7]. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди природному середовищу й тим самим спричинять шкоду здоров'ю або виживанню населення. Заподіяння шкоди природному середовищу як репресалій також заборонено.

Римський статут Міжнародного кримінального суду, що набув чинності у 2002 році, є одним із найважливіших сучасних інструментів регулювання злочинів проти довкілля. Статут передбачає індивідуальну кримінальну відповідальність за напади на природне середовище. Зокрема, стаття 8(2)(b)(iv) кваліфікує як воєнний злочин розпочинання нападу, який може спричинити випадкові втрати серед цивільного населення або шкоду цивільним об'єктам, явно надмірні порівняно з очікуваною конкретною та безпосередньою воєнною перевагою [8]. Оскільки природне середовище вважається цивільним об'єктом, прямі напади або надмірна випадкова шкода йому становлять воєнний злочин.

Особливе значення має поняття екоциду. Пояснювальна доповідь до Конвенції Ради Європи про захист довкілля засобами кримінального права (пункти 19 та 172) асоціює положення статті 31 Конвенції зі злочином екоциду [9]. У ній зазначено, що умисні дії, які спричиняють знищення або широкомасштабну, значну, незворотну чи тривалу шкоду екосистемам значного розміру або екологічної цінності, мають розглядатися як особливо тяжкі злочини. Такі діяння можуть охоплювати поведінку, порівнянну з «екоцидом», який уже криміналізовано в законодавстві деяких держав-членів Ради Європи та обговорюється на міжнародних форумах

Розглядаючи покоління прав людини, особливу увагу слід приділити правам третього покоління – солідарним (колективним) правам суспільства чи народів. До них належать право на сталий розвиток, мир, безпечне навколишнє середовище, участь у користуванні спільною культурною спадщиною людства, право на інформацію та гуманітарну допомогу. Крайня бідність, війни, екологічні та стихійні лиха обмежують прогрес у дотриманні прав першого та другого поколінь, що зумовило необхідність визнання нової категорії прав для забезпечення умов їх реалізації, особливо в країнах, що розвиваються [10].

Одним із ключових документів, що закріплює позитивні права людини на здорове середовище, є Європейська конвенція з прав людини 1950 року. Стаття 8 Конвенції гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції. Європейський суд з прав людини у низці рішень (зокрема, у справі Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland від 9 квітня 2024 року [11]) інтерпретував цю статтю як таке, що охоплює право на ефективний захист від серйозних негативних наслідків зміни клімату для життя, здоров'я, добробуту та якості життя. Держави зобов'язані вживати своєчасних та послідовних заходів для пом'якшення кліматичних змін [12].

Важливим є Орхуська конвенція (Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля), яка декларує право кожної людини жити в сприятливому для здоров'я та добробуту навколишньому середовищі, а також обов'язок захищати та покращувати його для нинішніх і майбутніх поколінь. Для реалізації цього права громадяни повинні мати доступ до інформації, брати участь у прийнятті рішень та звертатися до правосуддя з екологічних питань [13].

Термін «злочини проти довкілля» характеризується неоднозначністю тлумачень серед науковців. Він охоплює широкий спектр правопорушень – від незаконної торгівлі дикими тваринами до незаконного скидання відходів, контрабанди речовин, що руйнують озоновий шар, та незаконного видобутку корисних копалин. Т.Л. Сироїд зазначає, що екологічні злочини включають також загрози фінансування від експлуатації природних ресурсів, відмивання коштів, податкове шахрайство та вплив на довкілля незаконної експлуатації. Жертвами є окремі особи, громади та населення держави; суб'єктами – фізичні особи, компанії, уряди, злочинні мережі [2, с. 334].

Відсутність окремого злочину екоциду в Римському статуті (масоване та систематичне завдання шкоди екосистемам та природі в цілому) ускладнює притягнення до відповідальності. Пропозиція

Вануату, Фіджі та Самоа (вересень 2024 р.) про внесення екоциду до Римського статуту як п'ятого міжнародного злочину (визначення: «unlawful or wanton acts... with knowledge that there is a substantial likelihood of severe and either widespread or long-term damage to the environment») перебуває на стадії обговорення в Асамблеї держав-учасниць МКС [14]. Відхід від антропоцентризму може забезпечити захист природи самої по собі, зауважує Х. Бехруз, але вимагає консенсусу для балансу з правами людини [5, с. 736]. В.Г. Яворська підкреслює, що необхідність виділення екоциду як окремого злочину на міжнародному рівні пояснюється…масовістю вчинення екоциду, яким заподіяна шкода повітрю, водним ресурсам, лісам, ґрунту, що негативно впливає на життя, здоров'я людей, ведення сільського господарства, інші права людини [3, с. 85].

У травні 2022 року Комісія міжнародного права ООН ухвалила 27 принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами (PERAC), спрямованих на запобігання, пом'якшення та усунення шкоди довкіллю [15]. Ці принципи покладають на держави відповідальність за відшкодування збитків, посилення захисту довкілля та використання міжнародних судових механізмів.

Висновки. Таким чином, екологічна безпека навколишнього середовища безпосередньо пов'язана з фундаментальними правами людини та впливає на рівень захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства, довкілля та держави від реальних або потенційних загроз, зумовлених антропогенними чи природними чинниками. Система екологічної безпеки будь-якої країни – це сукупність державних заходів (правових, економічних, технічних, гуманітарних і медичних), спрямованих на підтримання рівноваги між її екосистемами та антропогенним і природним навантаженням, розроблення механізмів оздоровлення й запобігання деградації довкілля, піклування про здоров'я людей. Вона залежить від наявності природних ресурсів та геополітичних чинників. Визначення основних принципів політики екологічної безпеки і покращення стану довкілля має ґрунтуватися на результатах міждисциплінарних наукових досліджень зв'язків природи й суспільства та можливості комплексного вирішення проблеми збереження й захисту природного середовища.

Відсутність окремого злочину екоциду, який би визначався як масоване та систематичне завдання шкоди екосистемам та природі в цілому, ускладнює притягнення до відповідальності за вчинення подібних дій, особливо в контексті сучасних збройних конфліктів. Пропозиція внесення екоциду до Римського статуту МКС (зокрема, від Вануату, Фіджі та Самоа у 2024 р.) може стати кроком до відходу від чистого антропоцентризму у формулюванні міжнародних кримінальних стандартів, передбачаючи захист природи самої по собі. Однак це також викликає дискусії: з одного боку, розширення відповідальності на шкоду, завдану довкіллю незалежно від безпосереднього впливу на людей; з іншого – можливе обурення тих, хто вважає, що правовий захист повинен бути спрямований переважно на права людини. Введення окремого злочину екоциду могло б ефективніше пов'язати руйнування довкілля з людськими стражданнями, але вимагає широкого міжнародного консенсусу для запобігання негативним наслідкам та забезпечення балансу.

Регуляторні зусилля останніх десятиліть продемонстрували розвиток екологічності кримінального права. Зелена кримінологія дозволяє враховувати складність правопорушень, пов'язаних з навколишнім середовищем, а також їх перетин з корпоративною злочинністю, організованою злочинністю, шахрайством чи корупцією, а також роль недержавних суб'єктів кримінального правосуддя, таких як неурядові організації та організації громадянського суспільства. У контексті повномасштабної війни та ратифікації Римського статуту Україною, ці підходи набувають особливої актуальності для протидії екологічним злочинам як формі порушення прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародний захист права людини на здоров'я та безпечне довкілля: моногр. / авт. кол.; за заг. ред. М.О. Медведєвої. Київ: Видавничий дім «Вініченко», 2023. 260 с. URL: https://epl.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/monografiya1608.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
2. Сироїд Т.Л. Поняття, ознаки та види екологічних злочинів у міжнародному праві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. *Серія ПРАВО.* 2024. Вип. 84. С. 334-344. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.47.
3. Яворська В.Г. Визначення поняття «екоцид» у міжнародному праві та Кримінальному кодексі України. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління.* 2023. Вип. 3. С. 83-89. DOI https://doi.org/10.32782/cuj-2023-3-10.
4. Рябець К.А. Екологічне право України: Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2009. 438 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/CUL/06-Ekolog_pravo-Ryabec.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
5. Бехруз Х. Критичні аспекти міжнародно-правового регулювання злочинів проти природного середовища за Римським статутом. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 734-737. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/179.

6. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text (дата звернення: 10.01.2026).
7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 10.01.2026).
8. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#n1089 (дата звернення: 10.01.2026).
9. Пояснювальна доповідь до Конвенції Ради Європи про захист довкілля засобами кримінального права (ETS No. 172). Strasbourg: Council of Europe, 1998. (Пункти 19, 172). URL: https://rm.coe.int/16800c2f5c (дата звернення: 10.01.2026).
10. The evolution of human rights. Council of Europe. URL: https://www.coe.int/uk/web/compass/the-evolution-of-human-rights (дата звернення: 10.01.2026).
11. Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland: Application no. 53600/20. Judgment 9 April 2024. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-233206 (дата звернення: 10.01.2026).
12. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.01.2026).
13. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) від 25 червня 1998 р. (ратифікована Законом України від 06.07.1999 № 832-XIV). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#o163 (дата звернення: 10.01.2026).
14. Proposal by Vanuatu, Fiji and Samoa to amend the Rome Statute to include the crime of ecocide (submitted September 2024). Status as of January 2026: under consideration in the Assembly of States Parties to the ICC. URL: https://www.stop_ecocide.earth/ (дата звернення: 10.01.2026).
15. International Law Commission. Principles on Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts (PERAC), with commentaries. Adopted on second reading in 2022. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/8_7_2022.pdf (дата звернення: 10.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Шашурина Н.Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.44

ДИСКРЕЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ У СВІТЛІ ДИНАМІЧНОГО РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Ванджурак Р.В.,
доктор філософії в галузі права (Ph.D. in Law),
старший науковий співробітник відділу проблем публічного права
Науково-дослідного інституту публічного права,
адвокат,
ORCID: 0000-0002-8474-2276

Ванджурак Р.В. Дискреційні повноваження у світлі динамічного розвитку громадянського суспільства та сучасних інформаційних технологій.

У статті досліджено дискреційні повноваження в контексті нинішніх глобальних суспільно-політичних трансформацій, зокрема динамічного розвитку громадянського суспільства та сучасних інформаційних технологій. Актуальність такого дослідження полягає в тому, що розсуд є чи не єдиним компенсуючим правозастосовним інструментом нівелювання розриву між динамічністю суспільно-правових відносин та сталістю регулюючої ці відносини правової норми, а тому в умовах сьогодення, коли, як правило, перша не завжди може передбачити та врегулювати всі можливі варіації другої, дослідження розсуду мають неабияку вагу та актуальність. Між тим, констатовано, що науковий доробок за темою не можна назвати достатньою мірою опрацьованим. Задля мінімізації виявленої прогалини у наукових дослідженнях за темою, автор поставив метою дослідити дискреційні повноваження в умовах динамічного розвитку громадянського суспільства та сучасних інформаційних технологій. При цьому, таке дослідження проведено у філософсько-правовому ключі, задля більш концептуального усвідомлення заявленої проблематики та шляхів її вирішення. За допомогою методів аналізу, синтезу, узагальнення, індукції, дедукції та аналогії, на основі соціодинамічного підходу з'ясовано та встановлено, що роль громадської думки має неабиякий вплив на формування розсуду суб'єктів правозастосування, особливо в епоху стрімкого розвитку інформаційних технологій, коли такий вплив може бути використаний для досягнення бажаних результатів. Тож провівши короткий аналіз поняття громадської думки та окресливши її значення при формуванні правосвідомості суб'єктів правозастосування вдалося прийти до висновку, що здійснення дискреційних повноважень у сучасних умовах комунікаційних технологій впливу медіа та громадської думки на хід та результати ухвалення процесуальних рішень має супроводжуватися зрозумілим і переконливим обґрунтуванням цих рішень, які б не давали приводу для сумніву у їх законності навіть тим, хто таким рішенням не задоволений. Не менш важливим у цьому процесі є відкритість діалогу органів правозастосування з громадськістю, добутого ціною обґрунтованості та зрозумілості дискреційних рішень й відкритої комунікації правозастосовних органів з громадськістю. Щоправда, важливо, щоб ця комунікація відбувалася в парадигмі збереження балансу цінностей людських прав та свободою слова.

Ключові слова: дискреція, розсуд, громадська думка, інформаційні технології, суб'єкти правозастосування.

Vandzhurak R.V. Discretionary powers in light of the dynamic development of civil society and modern information technologies.

The article examines discretionary powers in the context of current global socio-political transformations, in particular the dynamic development of civil society and modern information technologies. The relevance of such research lies in the fact that discretion is almost the only compensating law enforcement tool for bridging the gap between the dynamism of social and legal relations and the constancy of the legal norm regulating these relations, and therefore, in today's conditions, when, as a rule, the former cannot always foresee and regulate all possible

variations of the latter, research on discretion has considerable weight and relevance. Meanwhile, it has been stated that the scientific work on the topic cannot be called sufficiently developed. In order to minimize the identified gap in scientific research on the topic, the author set the goal of investigating discretionary powers in the context of the dynamic development of civil society and modern information technologies. At the same time, such research was conducted in a philosophical and legal context, for a more conceptual understanding of the stated issues and ways to solve them. Using the methods of analysis, synthesis, generalization, induction, deduction, and analogy, based on a sociodynamic approach, it has been clarified and established that the role of public opinion has a significant impact on the formation of the judgment of law enforcement entities, especially in the era of rapid development of information technologies, when such influence can be used to achieve the desired results. Therefore, after conducting a brief analysis of the concept of public opinion and outlining its significance in the formation of the legal consciousness of law enforcement entities, we managed to come to the conclusion that the exercise of discretionary powers in modern conditions of communication technologies, the influence of media and public opinion on the course and results of procedural decision-making, should be accompanied by a clear and convincing justification of these decisions, which would not give reason to doubt their legality even to someone who is not satisfied with this decision. No less important in this process is the openness of the dialogue between law enforcement agencies and the public, obtained at the cost of the justification and clarity of discretionary decisions and open communication between law enforcement agencies and the public. However, it is important that this communication takes place within the paradigm of maintaining a balance of values, human rights, and freedom of speech.

Key words: discretion, judgment, public opinion, information technology, law enforcement entities.

Постановка проблеми. Глобальні суспільно-політичні трансформації нинішнього світу, що значною мірою активізували роль інститутів громадянського суспільства у житті багатьох країн, справляють свій відчутний вплив і на умови здійснення дискреційних повноважень (розсуду). В цих умовах результати останньої перестають бути винятковою прерогативою відповідних правозастосовних органів держави і дедалі більшою мірою залежать від думки громадськості. При цьому така залежність посилюється з розвитком та використанням сучасних інформаційних технологій, здатних сприяти поширенню й утвердженню цієї думки, як у суспільній свідомості, так і у внутрішніх переконаннях суб'єктів правозастосування при здійсненні ними дискреційних повноважень (ухваленні процесуальних рішень).

Водночас з цим, слід відзначити, що науковий доробок на тему функціонування дискреційних повноважень в умовах сьогодення не можна визнати достатньою мірою опрацьованим. І це при тому, що розсуд є чи не єдиним компенсуючим інструментом розриву між сталістю правової норми та динамічністю відносин, які вона регулює. Відтак, в умовах розвитку інститутів громадянського суспільства та сучасних інформаційних технологій вивчення дискреційних повноважень має неабияку вагу і актуальність. Тож, задля мінімізації названої прогалини в наукових розвідках, **метою даного дослідження** є – визначити у філософсько-правовий спосіб особливості здійснення розсуду суб'єктів правозастосування в контексті динамічного розвитку інститутів громадянського суспільства та сучасних інформаційних технологій.

Стан опрацювання проблематики. Серед віднайдених робіт на тему розсуду, поміж вітчизняних і зарубіжних досліджень, слід вирізнити праці таких дослідників, як І. Андронов, Л. Байрачна, А. Барак, Я. Берназюк, Н. Блажівська, Т. Бондар, В. Вапнярчук, Т. Вілбур, С. Вільямс, Р. Дворкін, П. Демчук, Н. Дроздович, М. Козюбра, М. Костицький, Н. Кушакова-Костицька, І. Малех, Г. Мельник, А. Мірошниченко, С. Ненько, В. Нор, М. Погорецький, Д. Поповський, Р. Римарчук, М. Савчин, І. Серкевич, О. Стовба, О. Стратій, В. Тертишник, О. Торбас, Б. Фасій, Б. Фітч, Н. Шаптала, Б. Шведа, А. Шевченко та інших. Втім, в роботах названих дослідників здебільшого превалюють нормативний, історико-правовий та юридико-психологічний підхід до вивчення розсуду, в основному оминаючи специфіку основних труднощів та перспектив реалізації дискреційних повноважень в умовах сьогодення. До того ж концептуальне осмислення розсуду нинішньої доби потребує більш глибокого філософсько-правового аналізу.

Методологія дослідження. Окрім загально-наукових методів (аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія тощо) дослідження феномену розсуду в умовах сьогодення здійснювалося в контексті соціодинамічного підходу. Такий контекст дослідження не випадковий, адже, приміром, притаманні сучасному етапові історії цивілізованого світу тенденції його розвитку дали поштовх реформам у царині процесуального права, тож на основі даного методологічного підходу вдалося здійснити аналіз поточних ревізій у концептуальному осмисленні та реалізації дискреційних повноважень. Відповідно, цей же підхід став інтеграційним фундаментом методологічного

комплексу дослідження особливостей здійснення розсуду в умовах динамічного зростання ролі інститутів громадянського суспільства та розвитку сучасних інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. Правозастосовна сфера завжди намагається ухвалювати свої рішення в угоду діючій владі та державницькій політиці правлячого в країні політичного режиму. Втім, з розвитком демократичних інститутів, останні все частіше стають вагомим фактором впливу на змістовну спрямованість таких рішень. Ба більше, коли ситуація виходить за межі комфортної, правозастосовні органи можуть діяти навіть всупереч позиції влади чи вимогам закону, якщо такі дії схвалюються та підтримуються громадськістю. Тож можна вважати, що існує фактор, який має не менш важливе значення при ухваленні дискреційних рішень, ніж позиція влади чи вимоги закону [1, с. 84]. І таким фактором є думка громадськості, з якою будь-яка влада, у тому числі й суб'єкти правозастосування, мусять рахуватися й прислуховуватися до її вимог.

Так, громадською думкою прийнято вважати сукупність загальноприйнятих та усталених у певному соціумі уявлень, оцінок і суджень стосовно суспільно значущих феноменів, подій, персоналій, проблематики тощо [2]. Це певний стан масової свідомості, спільне розуміння громадянами важливих для них явищ, подій і процесів. Як інститут демократичного суспільства, громадська думка має низку функцій, які впливають на характер її взаємодії з владою, що зводяться до контролю з боку громадськості за діяльністю влади, висловлення вимог і порад щодо покращення ефективності та якості здійснення діяльності органами управління, участь у прийнятті рішень з приводу тих чи інших проблем політики, що мають імперативний характер [2].

Попри існування критичних поглядів на цей інститут демократичного суспільства, починаючи з повного заперечення існування того, що зветься «громадською думкою» [3] й закінчуючи недовірою до нього, як реального ретранслятора дійсних настроїв суспільства [1, с. 87], мало хто виключає значимість та вплив громадської думки на суспільно-політичні процеси.

Поряд з цим, суб'єкти правозастосування є такими ж учасниками суспільно-правових відносин як і звичайні громадяни, а відтак, вони теж підвладні настроям того середовища, де вони живуть і працюють, а тому не можна применшувати фактор ухвалення ними рішень в догоду побутуючим в державі настроям суспільства [1, с. 86]. Але якщо у недавньому майбутньому такий настрій мій культивуватися протягом тривалого часу й тільки згодом бути втіленим у внутрішньому переконанні суб'єктів правозастосування, то в інформаційну еру такий вплив спроможний реалізуватися протягом нетривалого часу [4, с. 315]. І найкращим провідником цих настроїв є інтернет загалом та соціальні мережі зокрема. Іншими словами, якщо двері нарадчої кімнати до епохи інтернету були хоч формально закритими, то наразі, вони «заблоковані у відкритому стані» із-за доступу суб'єкта правозастосування до інтернету [5, с. 106]. Тож є закономірними нещодавні зміни в ряді процесуальних кодексів, де, серед іншого, було скасовано інститут нарадчої кімнати, вочевидь, як невиправданий в реаліях сьогодення [6].

Між тим вплив громадської думки на ухвалення дискреційних процесуальних рішень може здійснюватися не лише в суто інформаційній площині, але й через канали громадського контролю.

Так, у ст. 38 Конституції України закріплено принцип участі громадян в управлінні державними справами [7], який створює законодавчу основу для реалізації різних форм участі громадськості у функціонуванні системи судочинства. Зокрема у формуванні корпусу суддів, шляхом обговорень їх кандидатур перед обранням, а також у спосіб безпосередньої участі у здійсненні правосуддя, в якості присяжних та медіації, як способу альтернативного розв'язання спорів. Зрештою, громадський контроль у будь-якій демократичній державі є однією з важливих гарантій недопущення зловживань владою і використання її на шкоду суспільству та державі.

До того ж, право громадян контролювати владу, надавати оцінку ефективності діяльності органів публічної влади на сьогодні визнається головним фактором реального утвердження принципу народовладдя, закріпленого у ст. 5 Конституції України [8, с. 12], наявність механізмів якого суттєво звужує рамки можливостей свавільної реалізації дискреційних повноважень суб'єктами судочинства. І хоча громадськість не наділена повноваженнями перегляду та скасування судових рішень, одначе вона (громадськість) може здійснювати моніторинг таких рішень і давати їм оцінку за певними критеріями [8, с. 15].

Звідси невипадковою видається увага до громадської думки у міжнародних документах, що регулюють стандарти здійснення правосуддя. Так, попри перший принцип суддівської етики (згідно з «Бангалорськими принципами поведінки суддів») про незалежність судових органів, зміст якого передбачає обов'язок судді здійснювати свою судову функцію, виходячи виключно з оцінки фактів, відповідно до свідомого розуміння права, незалежно від стороннього впливу, спонукання, тиску, погроз чи втручання (прямого чи опосередкованого) з будь-чийого боку та з будь-якою метою [9], у п. 27 Висновку № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів (далі КРЄС) йдеться, що судді не повинні бути ізольовані від суспільства, в якому вони живуть, оскільки су-

дова система може тільки тоді функціонувати належним чином, коли судді не втрачають відчуття реальності [10]. Тож така інтегрованість суддів у певний соціокультурний контекст, звичайно ж, не може не впливати й на характер прийнятих ними рішень [11, с. 151]; їхній світогляд та особисте переконання щодо справедливості формується на тлі відповідних уявлень, генерованих у соціумі, в межах якого відбувається становлення та функціонування їхньої індивідуальної правосвідомості [11, с. 4]. Одним з провідних факторів такого становлення є, як вже зазначалося вище, громадська думка.

Звісно, правозастосовні інституції влади ніколи не визнають будь-якого зовнішнього впливу на їхню незалежність й, вочевидь, заперечуватимуть навіть натяк на можливість такого впливу [5, с. 106]. Та тим не менше, суб'єкти правозастосування дійсно не відокремлені від суспільства й, відповідно, від тих чи інших превалюючих у ньому «трендів». До того ж, не є секретом, що одним з пріоритетних завдань правозастосовної системи є максимальне сприяння підвищенню рівня довіри з боку суспільства до її діяльності, а це, відповідно, є окремим стимулом до врахування думки громадськості при ухваленні дискреційних рішень [5, с. 106].

Ведучи мову про здійснення суддівського розсуду в умовах активізації суспільного контролю над функціонуванням судової влади, а також посиленого сучасними комунікаційними технологіями впливу медіа та громадської думки на хід та результати ухвалення процесуальних рішень, варто зауважити, що у тих випадках, коли позиція суду не відповідає очікуванням громадськості, не вбачається за доцільне «підлаштувати» перше під останнє, ані ігнорування таких очікувань, спираючись лише на «внутрішнє переконання» суддів. У цьому випадку видається більш слушним прагнути, щоб: по-перше, рішення суду було зрозумілим і переконливим для всіх учасників процесу; по-друге, мотивоване належним чином на перевірених та достатніх доказах і нормативних положеннях чинного законодавства; по-третє, таке обґрунтування не має залишати сумнівів у законності та обґрунтованості ухваленого рішення навіть у сторони, яка ним незадоволена. За таких умов, з одного боку, посилюватиметься авторитет судової влади та суспільна довіра до неї, тоді як з іншого – нівелюватиметься дистанція між офіційним законом та суспільними уявленнями про справедливість судочинства.

Окремо слід зазначити, що у сучасній фаховій науковій літературі вже досить усталеною є думка про те, що необхідною умовою належної та ефективної взаємодії судової влади та громадянськості є стійка, безперервна комунікація між ними, заснована на принципах діалогічності, партнерства і прозорості. До основних напрямів такої комунікації відносять: громадський контроль за діяльністю органів судової влади; підзвітність судової влади; інформування суспільства та влади; консультування судової влади з громадськістю та інше [12, с. 31-32].

Так, комунікативна діяльність судової системи здійснюється в різних формах та напрямках, основними з яких можна відзначити: пряму (особисту) комунікацію (безпосереднє спілкування суддів та працівників суду із громадянами, у спосіб створення в структурі судів відділів або окремих посад, відповідальних за прийом та інформування громадян, судових приймальнь тощо); зв'язок з медіа (встановлення та підтримання партнерських відносин та співпраці з медіа різного спрямування, створення прес-центрів, структурних підрозділів в апаратах судів, відповідальних за зв'язки з медіа, проведення «круглих столів», прес-конференцій, брифінгів, публічних обговорень); просвітницькі (проведення особистих зустрічей з представниками різних соціальних груп, організація культурно-просвітницьких заходів, застосування «програм охоплення»); освітні (проведення загальних освітніх заходів, наукових конференцій, «круглих столів», брейн-рингів, постійно діючих платформ для обміну досвідом); експертно-консультаційна (створення і діяльність громадських рад, екзаменаційних комісій, проведення громадської та професійної експертизи) тощо [12, с. 31-32].

Окремо слід зупинитися на такій важливій формі прямого зв'язку судової влади із громадянським суспільством, яка потребує наразі особливої уваги, тобто «програми охоплення» (outreach programmes), концепт якої був запозичений із країн англосаксонської правової системи. Конкретні заходи, які використовуються в межах «програм охоплення», варіюються залежно від особливостей діяльності судової системи у відповідній державі, труднощів і викликів, з якими стикаються судові органи у своїй діяльності, а також кількості та якості ресурсів, необхідних для реалізації таких ініціатив [12, с. 31-32].

Так, як слідує з Висновку № 7 КРЄС [13], хоча відносини з окремими особами, які звертаються до суду, традиційно підтримуються самими судами, нехай і в неструктурований спосіб, суди ще у недавньому минулому неохоче встановлювали прямі відносини з представниками громадськості, не залученими до судових процесів. Публічність розгляду справ у тому сенсі, як це закріплено в статті 6 Європейської конвенції з прав людини [14], традиційно розглядалася як єдиний контакт між судами та громадськістю, що робило медіа для судів єдиною ланкою зв'язку. Такий підхід швидко змінився, а тому обов'язок безсторонності та незалежності, який є відповідальністю суд-

дів, сьогодні не може розглядатися як перешкода на шляху для судів у їхніх спробах відігравати активну роль в інформуванні громадськості, бо така роль є справжньою гарантією незалежності судової влади.

Відповідно КРЄС вважає [14], що держави-члени повинні заохочувати судові установи до активної ролі інформування громадськості через розширення та удосконалення «просвітницької ролі». Ця роль більше не може обмежуватися лише ухваленням судових рішень, а тому – на сьогодні суди повинні діяти вже як «речники» та «посередники». На думку КРЄС судді дотепер лише погоджувалися брати участь в освітніх програмах при їх запрошеннях, сьогодні необхідно, щоб вони самі ставали ініціаторами таких програм (п. 15).

Та крім спілкування через медіа, важливим є створення прямих зв'язків між судами та широкою громадськістю. Ідея полягає не в тому, щоб перетворювати суди на шоу, а в тому, щоб їхня робота була зрозумілою та відкритою. І хоча є цілком очевидною неможливість повної прозорості, особливо, коли йдеться про необхідність захисту ефективності розслідувань та інтересів учасників процесу, але розуміння того, як працює судова система, має, безумовно, просвітницьке значення та повинно зміцнити суспільну довіру до функціонування судів (п. 9).

За таких умов є очевидним, що з одного боку, сам процес ухвалення дискреційних процесуальних рішень отримує досить дієвий канал їхнього узгодження з громадською думкою, а з іншого – відчутно спрощується здійснення переконливого для суспільства обґрунтування таких рішень, оскільки, як вже відзначалося раніше, мірою налагодження двосторонньої комунікації між судовою владою та громадськістю підвищується рівень правової культури населення, а, відповідно, і зростає ймовірність належного сприйняття обґрунтованості дискреційних судових рішень.

Тож у Висновку № 7 КРЄС особливої уваги приділено системному викладенню рекомендацій щодо відносин судів із засобами масової інформації. Зокрема, у п. 33 перш за все підкреслено, що працівники медіа є повністю вільними при вирішенні того, які матеріали та яким чином мають бути представлені увазі громадськості. КРЄС підкреслює недопустимість перешкоджання засобам масової інформації критикувати організацію чи функціонування системи правосуддя й остання повинна поважати роль стороннього спостерігача, задля виявлення недоліків і конструктивної участі в удосконаленні судових процедур та якості послуг, які суди пропонують користувачам. Та разом з цим, зауважується, що медіа мають мати доступ до судової інформації та результатів слухань у спосіб, встановлений національним законодавством. КРЄС висловлює думку, що представникам як судової, так і журналістської галузей варто створити спільні етичні настанови щодо їхньої взаємодії та подання судових справ у засобах масової інформації. Щоправда, як свідчить досвід держав, у яких така система вже існує, судова влада все таки залишає за собою право визначати умови, в яких можуть робитися заяви для медіа щодо судових справ, тоді як журналісти, зі свого боку – виробляють власні принципи про висвітлення в ЗМІ справ, які перебувають у процесі розгляду. Мова йде про оприлюднення імен (або фото) осіб, які беруть участь у судовому процесі, а також щодо висвітлення судових рішень у справах, які є предметом підвищеного інтересу суспільства.

В той час КРЄС висловлює й певні застереження, викладені зокрема у п. 51 Висновку № 7, де мова йде про те, що попри безумовну цінність медіа, як «сторожового пса демократії», ЗМІ іноді можуть надмірно втручатися в приватне життя людей, руйнуючи їхню репутацію або порушуючи презумпцію невинуватості, тобто здійснюючи дії, щодо яких окремі особи мають юридичні підстави вимагати судового захисту своїх прав. Позаяк попит на сенсаційні статті та комерційна конкуренція серед ЗМІ несуть загрозу перебільшень та помилок, у кримінальних справах обвинувачені подекуди можуть публічно змальовувалися, як безумовно винуваті особи ще до того, як суд встановлював їхню провину. Відтак, у випадку їх подальшого виправдання, наведені вище повідомлення в медіа можуть завдати непоправної шкоди, яку жодним рішенням суду виправити неможливо. Тож на думку КРЄС судам необхідно знаходити баланс між конфліктуючими цінностями захисту людської гідності, приватності, репутації та презумпції невинуватості, з одного боку, та свободи слова, з іншого (п. 52). Видається, пошуки саме такого балансу мають складати ядро здійснення дискреційних повноважень в процесі вироблення й ухвалення процесуальних рішень в сучасних умовах розвитку громадянського суспільства та інформаційних технологій.

У своїх рекомендаціях КРЄС не оминула увагою й такий аспект діяльності суддів, як адаптація до конкретних викликів спілкування в соціальних мережах. Так, у Висновку № 25 КРЄС [15], серед іншого зауважує, що використання соціальних мереж породжує нові виклики й етичні проблеми, пов'язані з належністю розміщеного контенту й демонстрацією упередженості чи зацікавленості. З огляду на це, такі особливі обставини зумовлюють необхідність надзвичайної обачності з боку судді під час активності у віртуальному просторі. Адже поширення особистих відомостей здатне негативно вплинути як на його власну репутацію судді, так і загалом на довіру до системи правосуддя. Звідси, суддям слід утримуватися від обміну повідомленнями або будь-якої іншої комунікації

через соціальні мережі з учасниками судового процесу, їхніми представниками або широкою громадськістю щодо справ, які перебувають у їхньому провадженні, або тих, що потенційно можуть бути передані їм на розгляд. Те ж саме стосується й груп соціальних платформ, до яких вони належать, або людей, за якими вони стежать, і коментарів, які вони «лайкають» або «ретвітять», бо чим більше вони односторонні, тим більше людей можуть сприймати цих суддів не як незалежних і безпристрасних; захист авторитету та гідності посади передбачає утримання від будь-яких коментарів, які здатні викликати сумнів щодо належного виконання ними їхніх обов'язків (п. 71).

Як бачимо, наведені вище зауваження, пересторогу та роз'яснення свідчать про те, що суб'єктам правозастосування не вдасться в умовах сьогодення й надалі залишатися відстороненими від суспільно-політичних процесів й з кожним днем їм прийдеться все глибше інтегруватися в громадськість, де вони живуть і здійснюють свою професійну діяльність. Тож у цих новітніх умовах надзвичайно важливо все таки забезпечити обґрунтованість дискреційних рішень, у спосіб правильного співвідношення між захистом прав особи та свободою слова. Це, власне, й має стати базовим орієнтиром при здійсненні дискреційних повноважень в умовах сучасної демократизації суспільства.

Висновки. Здійснення дискреційних повноважень суб'єктами правозастосування в умовах активізації суспільного контролю та посиленого сучасними комунікаційними технологіями впливу медіа та громадської думки на хід та результати ухвалення процесуальних рішень має супроводжуватися таким зрозумілим і переконливим обґрунтуванням цих рішень, що не залишало б сумнівів у їх законності та вмотивованості навіть у сторони, яка невдоволена прийнятим рішенням. Одночасно з цим, в міру того, як влада (зокрема суди) буде більше і відкритіше спілкуватися з громадськістю, а також обґрунтовувати свої рішення, тим тісніше сходитимуться думки державних установ та суспільства щодо того, наскільки ці рішення є законними та справедливими. При цьому, важливо, щоб така комунікація відбувалася в парадигмі балансу цінностей людських прав та свободою слова.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ванджурак Р. Вплив громадської думки на внутрішнє переконання суб'єктів правозастосування в процесі реалізації дискреційних повноважень. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2024. № 1(27). С. 82–91. DOI: 10.33270/01242702.82.
2. Розумний М.М. Громадська думка. Енциклопедія сучасної України / [редкол: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.]. Київ: Ін-т енцикл. дослідж. НАН України, 2006. URL: https://esu.com.ua/article-31955.
3. Бурдьє П. Практичний глузд. К.: Український центр духовної культури, 2003. 529 с. ISBN 966-628-068-X.
4. Кушакова-Костицька Н.В. Філософсько-правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні: монографія / наук. ред. М.В. Костицький. Київ: Логос, 2019. 346 с. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/jspui/handle/123456789/17589.
5. Ванджурак Р. Вплив постправди на суддівський розсуд: минуле, сьогодення, майбутнє. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2023. № 1 (25). С. 102–109. DOI: 10.33270/01232502.102.
6. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень. Закон України від 19.12.2024 № 4173-IX. URL:_https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4173-20#Text.
7. Конституція України – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. URL:_https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
8. Кравчук В., Кравчук В. Громадський контроль судової влади як спосіб відновлення довіри суспільства до судів та суддів. *Актуальні проблеми правознавства.* 2016. Вип. 3 (7). С. 11–16. http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2016_3_4.
9. Бангалорські принципи поведінки суддів. Організація Об'єднаних Націй. 2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67.
10. Висновок № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів та правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, питання етики, несумісної поведінки та безсторонності. Консультативна рада європейських суддів. 2002. URL: https://court.gov.ua/userfiles/ visn_3_2002.pdf.
11. Барак А. Суддівський розсуд. Київ: Центр учб. літ., 2022. 320 с. ISBN 978-611-01-2635-9.
12. Черповицька І.Ю. Напрями й форми комунікації громадянського суспільства і судової влади в Україні: загальнотеоретична характеристика. *Електронне наукове видання «Аналі-*

тично-порівняльне правознавство». 2022. С. 25–32. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.4.
13. Висновок № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя та суспільство» (схвалений на 6 засіданні КРЄС (Страсбург, 23-25 листопада 2005 р.), документ № CCJE (2005), op. № 7). URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_7_2005.pdf.
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) Конвенція, Протокол від 04.11.1950 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
15. Висновок № 25 (2022) Консультативної ради європейських суддів про свободу вираження поглядів суддів (Страсбург, 2 грудня 2022 року). URL: https://rm.coe.int/ccje-opinion-no-25-2022-ukrainian/1680aaf353.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Ванджурак Р.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12(091)(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.45

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ПЕТРА ЛОДІЯ

Геревич М.О.,
доктор філософії, доцент кафедри теорії
та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-0842-2828

Марушка М.Т.,
студентка,
юридичний факультет
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0006-0631-4707

Пішта В.І.,
доктор філософії, доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2769-7189

Геревич М.О., Марушка М.Т., Пішта В.І. Філософсько-правові ідеї Петра Лодія.

Цю статтю присвячено проблематиці філософсько-правових ідей Петра Лодія, а саме характеристиці основних світоглядних орієнтирів творчої постаті мислителя, виокремивши його правові, політичні, культурні та, зокрема – філософсько-правові ідеї.

Методами дослідження є загальнонаукові й спеціально юридичні методи.

Петро Лодій – видатний представник закарпатської прогресивної інтелігенції, вчений філософ, правознавець, педагогічний діяч. У цій статті детально досліджено філософські ідеї правового напрямку, серед таких можна виокремити філософські концепції розуміння поняття держави, категорій волі та справедливості та інші антропологічні проблеми, на яких зосереджувалася увага мислителя.

Детально проаналізовано вплив інших мислителів на формування філософсько-правових ідей Лодія, серед яких слід виокремити постаті Іммануїла Канта та Христіана Вольфа. Будучи одним із найбільш прогресивних мислителів Срібної Землі свого часу, Лодій був вольфіанцем, що відобразилося і у його правових та державницьких поглядах поглядах.

Філософ був прихильником теорії природного права, зосереджучи увагу на проблемі походження права, формування законів та відводячи основну роль у питаннях правозастосування волі особи та правосвідомості. Окремої уваги філософ приділив питанню класифікації законів, яка характеризується максимальною структурованістю та логічністю. Дається в знаки те, що мислитель багато років викладав логіку і є автором декількох праць у даній сфері. Вчений виділяє декілька видів законів, а саме – публічні закони (нормативно-правові акти, які регулюють відносини між правителем і підданими), природні закони (норми, які випливають із самої сутності держави та існують незалежно від волі осіб), позитивні закони (норми, які виникають з волі Верховного правителя та необхідності ведення діловодства можуть бути легітимними лише за умови, коли вони не суперечать природним законам), всезагальні закони (правові норми, які є загальнообов'язковими для всіх держав), приватні закони (норми, які належать тільки конкретній державі і є загальнообов'язковими для населення тієї держави).

Також уваги заслуговує співставлення мислителем таких понять, як «верховна влада» та «громадянське суспільство». Дані поняття філософ розглядає у дусі європейського Просвітництва, ідейним прихильником якого був. Ототожнюючи громадянське суспільство із державою, просвітник стверджує, що верховна влада слугує для задоволення суспільних потреб громадянського суспільства.

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, природне право, закон, благополуччя, воля, мораль.

Gerevych M.O., Marushka M.T., Pishta V.I. Philosophical and legal ideas of Petro Lodiy.

This article is devoted to the analysis of the philosophical and legal ideas of Petro Lodiy, in particular to the characterization of the main worldview orientations of the thinker's intellectual legacy, with an emphasis on his legal, political, cultural, and especially philosophical-legal concepts.

The research methodology is based on general scientific and special legal methods.

Petro Lodiy was an outstanding representative of the progressive intellectual elite of Transcarpathia, a philosopher, legal scholar, and educator. This article provides a detailed examination of his philosophical ideas in the legal domain, including conceptual approaches to the understanding of the state, the categories of will and justice, as well as other anthropological issues that occupied a central place in his thought.

Special attention is paid to the influence of other philosophers on the formation of Lodiy's philosophical and legal views, among whom Immanuel Kant and Christian Wolff deserve particular mention. As one of the most progressive thinkers of the Silver Land of his time, Lodin was a follower of Wolffian philosophy, which was reflected in his legal and political views.

The philosopher adhered to the theory of natural law, focusing on the problem of the origin of law and the formation of legislation, while assigning a central role in the process of law enforcement to individual will and legal consciousness. Particular attention was paid to the classification of laws, which is characterized by a high degree of structure and logical coherence. This can be explained by the fact that Lodiy taught logic for many years and authored several works in this field. He distinguished several types of laws, namely: public laws (normative legal acts regulating relations between the ruler and the subjects); natural laws (norms arising from the very essence of the state and existing independently of individual will); positive laws (norms originating from the will of the Supreme Ruler and, due to administrative necessity, considered legitimate only insofar as they do not contradict natural law); universal laws (legal norms that are binding for all states); and private laws (norms applicable exclusively within a particular state and binding upon its population).

The philosopher also devoted attention to the correlation between the concepts of «supreme power» and «civil society». These notions are interpreted in the spirit of the European Enlightenment, of which Lodiy was an ideological adherent. By identifying civil society with the state, the Enlightenment thinker argued that supreme power serves to satisfy the social needs of civil society.

Key words: state, civil society, natural law, law, well-being, will, morality.

Постановка проблеми. Одним із видатних мислителів Прикарпаття періоду Просвітництва виступає Петро Лодій. Його філософсько-наукова думка є значним внеском у розвиток філософії та права. Мислитель має великий обсяг наукових напрацювань, де окреслює багато правових категорій та розкриває фундаментальні поняття.

Філософсько-правові думки вченого поширюються на широкий спектр державотворчих та правових процесів, при цьому охоплюючи міркування про походження держави, сутності закону та місця особи в системі суспільних відносин. Лодій запропонував власне визначення держави та окреслив принципи верховної влади. Також філософ притримувався концепції поділу влади на гілки.

Міркування вченого базуються на поширенні ідеї природного права. Зокрема, мислитель часто обґрунтовував, що держава виступає лише інструментом, який повинен гарантувати забезпечення природних невід'ємних прав кожної особи. Лодій наголошував, що ці права не створюються державою, а тільки визнаються нею і мають пріоритет над волевиявленням правителя. З цього він вибудовує концепцію, що позитивний закон є легітимним лише тоді, коли продовжує та деталізує природнє право.

Слід наголосити, що філософські ідеї Лодія розвивалися в період кріпацтва, а тому у його твердженнях можна спостерігати критику кріпацтва через призму природної рівності осіб та поширення ідей єдиного громадянства.

Мета статті – здійснити правовий аналіз філософсько-правових ідей Петра Лодія та визначити роль філософії мислителя в сучасному світі.

Стан опрацювання проблематики. Філософська думка Лодія завжди приваблювала науковців, оскільки вона є унікальною та становить підґрунтя сучасної філософії. Багато вчених-правознавців, досліджуючи теоретичні аспекти держави та права, не рідко звертались до визначень мислителя. Зокрема, найбільшу увагу вчених привертає визначення Лодієм такого правового явища як «держава». Часто предметом дослідження життя та творчості мислителя виступало його активне поширення викладання українською мовою. Найбільшу увагу філософсько-правовим ідеям приділяли такі вітчизняні вчені як: В.В. Білецька, В.І. Галас, В.Є. Грабар, І.В. Музика, І.Б. Усенко, Ю.М. Ходанич, А. Ярчук.

Виклад основних положень. Лодій народився 1764 р. у родині священника на Прикарпатті. Навчався майбутній філософ у Львівському університеті, а згодом отримав у цьому ж університеті першу посаду викладача моральної філософії та метафізики. Пізніше мислителю вдалося стати деканом філософського факультету. Проте, викладання в університеті того часу не було легким через постійні дискримінаційні мовні прояви. Лодій під час свого викладання просував українську

мову, він навіть перекладав підручники з латини, що згодом зробило свій вплив на подальшу викладацьку роль професора. Саме через це, між професорами україномовних та латиномовних факультетів виникали протиріччя. Тому згодом вчений прийняв рішення покинути викладання в університеті Львову [1, с. 12; 2, с. 1-3].

Свою діяльність професора мислитель продовжив у Краківському університеті, а згодом в педагогічному інституті Петербургу. Протягом всього свого життя вчений займався викладацькою діяльністю, незважаючи на подальші спроби заборонити викладання філософії у вищих навчальних закладах [1, с. 14].

Філософсько-правові погляди Лодія сформувалися під час викладання у Львівському університеті. У цей період він зблизився з вольфіанством – вченням, що наголошує на самовдосконаленні людини. У контексті цього дослідження варто наголосити на тому, що протягом своєї діяльності мислитель здійснив переклади багатьох праць зарубіжних вчених на українську мову, а також видав свої відомі праці. Під час перекладу праць вченому вдалося запропонувати власну філософську термінологію українською мовою [3, с. 22].

Найвідомішими перекладами Лодія є праця Баумейстера «Наставленія Любомудрія Нравоучительнаго», яка також відома під назвою «Елементарна філософія», Цейлера «Приватне природне право», Феєрбаха «Кримінальне право». Мислитель видав свої відомі праці: «Теорія загальних прав, що містить у собі філософське вчення про природне загальне державне право», «Логічні настанови, які скеровують до пізнання та розрізнення істинного від хибного», «Роздуми про походження 4-х факультетів, які складають університети, про науки, які в них викладаються, та цілі оних» та «Повний курс філософії», яка так і не вийшла друком [2, с. 3-4; 3, с. 22-23].

Аналізуючи філософські підходи, можна визначити, що Лодій був прихильником деїстичного підходу. Про це свідчить те, що він належав до ордену ілюмінатів. Тобто, можна сказати, що він був прихильником філософської ідеї деїзму та вважав, що людина може досягнути панування над власними пристрастями тільки через освіту і моральне вдосконалення. Саме тому філософ активно намагався просувати освіту та моральне самовиховання. Вважав, що саме завдяки осмисленню кожною особою моральних цінностей та власної досконалості у суспільстві можна подолати соціальну нерівність, яка на той час була досить поширеною. Також неодноразово мислитель звертав увагу на те, що «філософія звільнила людей від ярма рабства, перемогла деспотизм і фанатизм» [1, с. 15].

Лодій намагався дати відповідь на безліч філософських питань в центрі яких поставала людина. Значну увагу у своїх дослідженнях він приділяв логіці та її ролі в процесі пізнання. Зокрема, вчений акцентував увагу на генетичному аспекті мислення та намагався осягнути яким чином людський розум оперує інформацією та формує судження. Лодій був одним з філософів, які детально вивчали теорію пізнання. Можна ствердити, що його філософія також перегукувалася з кантівською філософією. Він був послідовником Канта, проте деякі його ідеї все-таки заперечував [3, с. 23-24].

У контексті нашого дослідження можна виокремити декілька філософських ідей правового напрямку, зокрема, особливу увагу у своїх працях Лодій звертав на теорії походження держави, форми державного правління, принципи державного права, функції трьох гілок влади [1, с. 15].

Варто детальніше проаналізувати теорії походження держави відповідно до поглядів філософа: він заперечував насильницьку теорію утворення держави, тобто він вважав, що спочатку формувались утворення завдяки добровільному об'єднанню спільнот людей і при тому в середині спільноти всі були рівні. Проте, Лодій критикував філософів, які називали таке утворення державою, оскільки не було інституту підпорядкування, а панувала свого роду анархія. Тільки, з часом, коли у суспільстві виникла необхідність верховної влади, на думку філософа почала утворюватися держава. Адже наявність правителя у виді колегіального органу чи одноособово гарантує стабільність, безпеку та можливість державного утворення мати майбутнє. Лодій це обґрунтовано пояснював у своїх працях. При цьому вчений заперечував, що утворення державно-правових інститутів залежать від соціальних умов, вони виникають виключно з розумної людської природи [1, с. 15].

Неможливо не погодитись з твердженням, що держава може існувати лише тоді, коли в ній є влада. Оскільки, проаналізувавши історичний аспект утворення держав можна сказати про закладання розуміння того, що певну групу осіб, яка об'єдналася через проживання на певній території, задля спільної мети повинен хтось очолити. Якщо цього не станеться, то у цій об'єднаній спільноті виникне хаос і вона буде приречена на загибель. Тобто об'єднане суспільство має очолювати спеціально уповноважена особа, яка буде представляти цю групу осіб у відносинах з іншими державними утвореннями, контролювати дотримання безпеки всередині певної групи, вирішувати питання щодо війни й миру та мати ряд інших повноважень, які необхідні для забезпечення ефективного функціонування об'єднання.

У визначенні Лодія «державою – є нерівне суспільство вільних людей, які об'єдналися під єдиною верховною владою для досягнення загальної безпеки та благополуччя. Члени, які об'єдналися в одну державу, називаються громадянами (cives), а ті, хто не входять в об'єднання, мають назву іноземці (peregrini)» [4, с. 1]

З цього можемо зробити висновок, що стверджуючи про обов'язкову наявність в державі верховної влади, Лодій фактично заперечував рівність суспільства. Також у його визначенні держави спостерігається наявність спільної мети, задля досягнення якої суспільство вільних людей об'єдналося під верховною владою. Важливою категорією у визначенні виступає «вільні люди». Пояснюючи у своїй праці «Теорія загальних прав, що містить у собі філософське вчення про природне загальне державне право» цю категорію, філософ зазначав, що для того, щоб бути громадянином певної держави, нікому не можна бути підвладним. Проте, якщо вже особа знаходиться під владою інших, то вона не може бути частиною цього об'єднання. Тобто, зважаючи на роки життя філософа, коли ще існувало кріпацтво, це твердження є важливим, оскільки підкреслює заперечення мислителем можливість утворення держави кріпаками [1, с. 15; 4, с. 1].

Якщо розглядати життя та наукову діяльність Лодія можна помітити, що він активно боровся за скасування кріпацтва, оскільки вважав, що кріпацтво заперечує природні права людини. Хоч мислитель стверджував, що в державі суспільство є нерівним, при цьому заперечуючи існування кріпацтва, оскільки за його міркуваннями люди від природи є вільними і рівними. Кріпацтво означає не так нерівність, як неволю. А держава складається з вільних людей, хоч і нерівних за соціальним станом.

Проте цю ідею філософа можна трактувати й з іншого боку. Аналізуючи розвиток філософсько-правової думки, твердження «при своєму вступі в державу не були нікому підвладні», може свідчити про ідею єдиного громадянства. Зважаючи, на те, що Лодій був представником вольфіанської філософії державу він розглядав як цілісне об'єднання вільних людей, а не тільки територіальне формування. Підвладність означає стан підпорядкування або приналежності до певного угрупування, яке знаходиться під керівництвом. Тобто, можна сказати, що якщо особа вже належить до певного державного об'єднання, то вона є підвладною, оскільки керується тими законами, які діють на території цієї держави, видані владою тієї ж держави. Хоч на той час правової категорії «громадянство» не існувало як такої, в сучасності погляди Лодія можна розуміти саме під таким кутом [4, с. 1].

Філософ вважав, що мета такого об'єднання, а власне існування самої держави полягає в досягненні загальної безпеки та благополуччя. Якщо розглядати таке твердження в сучасному вимірі, то тут виникає логічне питання: чи реалізовується в сучасних умовах поставлена мета існування держави, те заради чого суспільство об'єдналося?

Відповідь на це питання можна дати, виходячи безпосередньо з етимологічного визначення мети. Тобто, метою можна вважати певну ідею, яку необхідно досягнути або ж напрям руху, кінцеву точку. Як можна помітити в сучасних умовах існування держави, досягнення безпеки та благополуччя є досить складним і не завжди вдається підтримувати ці фактори. Тому, навіть коли існування держави полягає в постійному забезпеченні безпеки та благополуччя громадян, вона намагається досягнути первісну мету. Проте, чи можна вважати цю мету виконаною, якщо найчастіше забезпечення безпеки відбувається за рахунок благополуччя. Тут важливим є знайти той баланс досягнення мети (безпеки та благополуччя суспільства), використовуючи при цьому мінімально необхідні засоби (обмеження прав і свобод громадян). У цьому проявляється також логічні твердження Лодія щодо пріоритету загальної безпеки над приватними інтересами.

У своїй праці Лодій наводить трактування поняття «безпеки», при цьому розрізняючи не тільки на загальну та приватну, але й зовнішню та внутрішню безпеку. Трактування зовнішньої та внутрішньої безпеки перегукується із сучасним розумінням цих видів безпеки для держави. Зокрема, зовнішня безпека – це відсутність загрози членам об'єднаного суспільства від осіб, які не входять у це об'єднання, а внутрішня безпека – відсутність загрози від інших співчленів об'єднаного суспільства, тобто відсутність заворушень, повстання всередині держави. Під загальною безпекою він розумів безпеку всього суспільства вцілому від деструктивних проявів з боку окремих осіб. Вже приватна безпека полягає у досягненні стану захищеності кожної окремої особи як члена спільноти від небезпеки, що виникає внаслідок міжособистісної взаємодії. Тобто, з цього можемо зробити висновок, що у філософсько-правових ідеях поняття загальної безпеки перегукується з поняттям національної безпеки, а приватна безпека постає фундаментом правопорядку [4, с. 2-3; 5, с. 9].

Звертаючись безпосередньо до трактувань мислителя морально-етичної категорії поняття «благополуччя», яке Лодій наводить у визначенні держави, він розмежовує благополуччя на приватне та загальне. Вони є різними поняттями, але при цьому складають одне ціле. Загальне благополуччя за міркуваннями філософа є тим фактором, що допомагає державі дійти до своєї мети та дозво-

ляє їй досягати максимально досконалого стану. Приватне благополуччя у трактуванні мислителя є таким станом особи, який створює можливість для всебічної її самореалізації та створює умови, які потрібні для гідного існування як особистості [4, с. 2].

Досить важливо звернути увагу на те, що у визначенні держави мислитель спочатку наводить правову категорію безпеки, а потім вже благополуччя. Проте, даючи правову характеристику цим двом визначенням, вчений спочатку бере до уваги благополуччя і вже потім безпеку. Це може пояснюватись тим, що Лодій вважав безпеку тією передумовою без якої про існування благополуччя не може йти мова. І поступово розкриваючи спочатку поняття благополуччя, вчений підводить до того, що без існування безпеки воно втрачає свій зміст.

Визначивши розуміння категорії «вільні люди» в філософсько-правових ідеях Лодія, звернемося до тлумачення «верховної влади» відповідно до його концепцій. Як вже було зазначено, в існуванні держави Лодій розуміє нерівність суспільства, тобто верховна влада стоїть вище у ланках суспільного поділу. Проте, це не свідчить про фактичне поневолення або ж навіть закріпачення суспільства чи його обов'язок беззаперечно підкорятися верховній владі. Оскільки інституційна роль влади полягає у служінні інтересам народу, вирішенні суперечностей, що виникають у суспільстві та забезпеченні загального блага шляхом регулювання суспільних відносин різними правовими способами.

Філософ чітко визначає, що верховна влада повинна бути незалежною, єдиною та рівною. У його працях можна помітити, що він поділяє верховну владу на: блюстительну, законодавчу, виконавчу та судову. Це нагадує сучасне розуміння поділу влади на три гілки, які взаємодіють між собою завдяки системі стримувань та противаг. Проте досить цікавим є виокремлення як окремої блюстительної влади, оскільки це не означає цілком виділення влади Верховного правителя, а тільки частини його повноважень, що стосується нагляду за сферами життя населення. Саме завдяки підкресленню існуванню цієї влади, філософ обґрунтовував її як стримуючий фактор, що не дозволяє закріпаченню суспільства, а навпаки сприяє захисту індивідуальної свободи від свавілля інших та нагляду за справедливістю. Вона покликана забезпечувати природні права індивіда і виступає свого роду гарантом того, що суспільство не перетвориться на об'єкт поневолення. Проте, також цей нагляд проявлявся в тому, що Верховний правитель мав мати точні відомості про кількість громадян та їх соціальний статус, рід занять, майновий стан та здатність проходити військову службу. Очільник мав право нагляду та контролю за приватними маєтностями підданих. Зараз частково блюстительну владу можна порівняти з функціонуванням Конституційного суду, який також здійснює нагляд за відповідністю нормативно-правових актів Конституції та є гарантом непорушності природніх прав людини [6, с. 127; 1, с. 16; 4, с. 8].

Вчений також виділяв законодавчу владу, проте, у його працях можна помітити таку спрямованість, що право видавати закони належала Верховному правителю. Тобто, він не виділяв окремого органу, компетенція якого б спрямовувалася лише на прийняття законодавчих актів. Ідея саме такого твердження полягає в тому, що управління підданими належить Верховному правителю на основі виданих ним законів. Тут також філософ наголошує, що свобода дій кожної особи не залежить від законодавчої влади, в тому випадку, якщо такі дії не суперечать закону. Проте, мислитель також зазначав, що функціонування законодавчої влади є неможливим без існування Верховного правителя та виконавчої влади [6, с. 127; 1, с. 17; 4, с. 59-60].

Щодо виконавчої влади, то Лодій у своїй праці детально не проаналізував її роль у функціонуванні держави. Проте, вказав, що без виконавчої влади гарантовані права були б безкорисними, а верховна влада недостатньою. Також Лодій наголосив, що окремо жодна гілка влади не може існувати, а тільки разом взаємодоповнювати одна одну. Сьогодні можна так само простежити, що гілки влади функціонують та взаємодіють між собою на основі системи стримувань і противаг [4, с. 89, 59].

Під час правового аналізу судової влади на основі концепцій Лодія, можна помітити, що він визначав її як гарантію громадянських прав підданих та владу, якій належить розгляд і вирішення спорів між підданими. Вже тут філософ включав до судової влади Верховний суд та третейські суди. Але вважати судову владу відділеною від інших гілок влади, відповідно до філософсько-правової концепції філософа було б помилково, оскільки він зазначав, що Верховний правитель теж вправі вирішувати розбіжності, які виникають між громадянами держави [6, с.127; 4, с. 104].

Можна помітити, що Лодій не виокремлює владу Верховного правителя як окрему гілку влади, але він придає його ролі в державі особливу роль. Звичайно, сьогодні також можна спостерігати, що інститут глави держави не виокремлюється як окрема гілка влади, хоча деякі вчені виділяють арбітражну гілку влади, до якої власне і відносять главу держави. Особлива роль Верховного правителя в філософсько-правових ідеях вченого полягає в тому, що він наділений широким колом повноважень. До виключних повноважень Верховного правителя належить підтримання обороноз-

датності держави, застосування каральних санкцій, забезпечення соціально-економічного розвитку, забезпечення освіти та моральність вищих посадових осіб, підтримка територіальної цілісності. Також у твердженнях Лодія можна спостерігати й те, що Верховий правитель має цілковите право втручатися в приватну автономію особи. Зокрема, очільнику належить право втручатися у виховання батьками своїх дітей, мати інформацію про стан сімейств. Пояснюючи легітимність такого втручання філософ зазначав, що громадяни є частиною держави і для досягнення мети держави потрібно наглядати за їхнім добробутом всередині сім'ї, щоб мати повну інформацію на що може розраховувати держава з боку того чи іншого індивідуму (скільки дітей має сім'я, яким чином вона може забезпечити державі підтримку під час виникнення надзвичайних ситуацій). Тобто з цього випливає, що Верховний правитель тісно пов'язаний зі своїми підданими. Їх взаємозв'язок пояснюється наявністю в обох сторін прав та обов'язків. Проте, також вирізняється така особливість, як те, що піддані не мають права піддавати під сумнів дії Верховного правителя і діяти відповідно до своїх міркувань [6, с. 128; 1, с. 16; 4, с. 62-67].

Зрештою можна сказати, що Лодій дотримувався принципу неподільності верховної влади. Мислитель не заперечував, що три гілки влади можуть поєднуватися в руках Верховного правителя, незалежно від того чи це є колегіальний орган чи одноособовий. На його погляд єдність волі держави, могло б забезпечити загальне благополуччя. Проте, поглянувши в сучасності на такий механізм формування влади, можна сказати, що він може залишатись недієвим та суперечливим, оскільки існує ризик узурпації влади та встановлення тоталітаризму. Можна припустити, що Лодій дотримувався принципу єдності верховної влади і не допускав її поділу через те, що у разі розділення влади у державі важко буде забезпечити безпеку. Проте, з історичного аспекту ми можемо побачити, що єдність влади не гарантує безпеку, а навпаки може становити загрозу внутрішньому правопорядку та розвитку демократичного суспільства.

Лодій одним з перших філософів доби Просвітництва розглядав та аналізував співвідношення верховної влади та громадянського суспільства. Проте, мислитель ототожнював громадянське суспільство з державою. Для подальшого аналізу цієї філософсько-правової концепції необхідно визначити власне поняття «громадянського суспільства». Громадянським суспільством в сучасному розумінні можна вважати об'єднання декількох людей для самостійного задоволення їх прав та інтересів без залучення державних ресурсів. Він визначав громадське суспільство як об'єднання осіб задля досягнення спільного блага, при цьому маючи природні права та обов'язки перед суспільством. Верховна влада слугує для задоволення суспільних потреб громадянського суспільства [4, с. 1-3; 7, с. 31].

Також філософ, як досвідчений правознавець не міг оминути правового аналізу поняття «закону», оскільки ця правова категорія нерозривно пов'язана з самою державою. За твердженням мислителя держава не може існувати без законів, прав та обов'язків, оскільки вони постають з самої мети держави. При цьому Лодій наводить такі види закону: 1) публічні закони – нормативно-правові акти, які регулюють відносини між правителем і підданими; 2) природні закони – норми, які випливають із самої сутності держави та існують незалежно від волі осіб; 3) позитивні закони – норми, які виникають з волі Верховного правителя та необхідності ведення діловодства можуть бути легітимними лише за умови, коли вони не суперечать природним законам; 4) всезагальні закони – правові норми, які є загальнообов'язковими для всіх держав; 5) приватні – норми, які належать тільки конкретній державі і є загальнообов'язковими для населення тієї держави [4, с. 3].

Мислитель наголошував на існуванні в будь-якій державі необхідних законів, які не застосовуються та випадкових законів, які знаходять широкий вжиток. Це розмежування може вказувати, на те, що необхідні закони виплавають із самої природи природного права, але не часто застосовуються. Проте, випадкові закони, які виникають із певних обставин, використовуються більш часто, оскільки спрямовані на вирішення певної ситуації. Тобто мають більш казуальний характер, а не абстрактний [4, с. 69].

Однак Лодій вдається до розуміння закону як такого, що має надприродне та божественне походження. У перекладеній праці Баумейстера «Елементарна філософія» вказано, що Лодій притримується також такого твердження, що закон та обов'язок є невіддільними і взаємопов'язаними. Власне сам обов'язок визначає закон, якого необхідно дотримуватися. Тут можна зробити такий висновок, що мислитель визначає закон як закріплений обов'язок. Також в ідеях мислителя можна спостерігати відмінність від сучасного розуміння відповідальності за порушення закону. Тобто, Лодій стверджує, що закон є обов'язковим для виконання лише тому, кому він був доведений до відома. З одного боку це є цілком логічно і становить важливий аспект правової визначеності закону. Проте, на сьогодні діє принцип «незнання закону не звільняє від відповідальності» [8, с. 86].

Такий відрив в філософсько-правових поглядах Лодія та розуміння закону в сучасності можна пояснити тим, що відповідальність як правова категорія у розумінні мислителя була нерозривно

пов'язана зі свідомістю окремої особи. Індивід може відповідати за порушення лише в тому випадку, коли він усвідомлює, що вчинив протиправну дію, яка явно суперечить правовим приписам та закріпленим у суспільстві нормам визначених законом. Наявність у сучасному праві принципу «незнання закону не звільняє від відповідальності» пояснюється потребами досягнути в суспільстві стабільності. Оскільки, якщо спиратися на твердження Лодія, то таке розуміння могло б призвести до масових зловживань та поширення безкарності в суспільстві. Проте, також потрібно розуміти те, що на той час суспільство не мало такого доступу до інформації який існує на сьогодні. Зокрема, зараз здійснюється публікація законодавчих актів на офіційному сайті та в друкованих вісниках, що дає змогу для доступу всім громадянам до прийнятих законів. Якщо особа не знала за ту чи іншу правову норму, а вона була опублікована належним чином, то це відповідальність виключно вказаної особи.

Оскільки Лодій був не тільки філософом, але й мовознавцем, він перекладав чимало праць. Як вважають дослідники його філософії, саме на основі праці Баумейстера «Елементарна філософія» мислитель розробив концепцію природного права та запропонував власне поняття природного права. Під природним правом мислитель розумів практичну науку, про фундаментальні природні закони, керуючись якими індивід здійснює вибір на користь добра та утримується від протиправних діянь. Якщо ж особа не знає про природні закони, вона дуже часто вчиняє правопорушення [8, с. 85].

Слід врахувати те, що Лодій читав курс лекцій філософських наук, зокрема й природнє право, що стало основою його фундаментальних праць з філософії права. Концепція природного права визначає, що людина наділена природніми правами, які існують незалежно від волі законодавця і є невід'ємними. Всі його праці опираються саме на природнє право. Не дивно, що мислитель запропонував власну систему природного права, яка базувалася на рівності всіх людей у праві на життя, свободу та власність [1, с.15].

У ході цього дослідження варто звернути увагу на сміливий на той час висновок мислителя про походження права. Лодій чітко зазначав, що права не створюються державою, а лише закріплюються нею. Твердження про те, що держава виступає творцем права, суперечить сутності права, адже воно існувало, ще до появи держави. З цього твердження випливає, що головною функцією держави виступає гарантування та забезпечення права. Проте, мислитель не заперечує існування позитивного права, тобто того права, яке створює держава і яке виникає з її мети [1, с. 18].

Висновки. Отже, зробивши правовий аналіз філософської думки Лодія можна сказати, що окрім питань, які стосуються людини та її буття, а також глибоких роздумів про сенс існування, мислитель звертав увагу і на такі важливі категорії як право, держава, влада та закон. Лодій був прихильником вольфіанської філософії та його вважають послідовником І. Канта. Протягом свого життя він здійснив переклад багатьох праць зарубіжних вчених і сам став автором праць, які зараз високо цінуються і мають вагоме значення для розвитку філософської думки. Ці переклади та оригінальні тексти широко застосовуються сучасними мислителями та дослідниками правових понять.

Вагоме значення у філософсько-правових ідеях мислителя постає трактування «держави». Оскільки вчений обґрунтовано пояснює своє визначення та розуміння понять, які входять до такого трактування. Зокрема, вчений запропонував поділ влад на чотири гілки, при тому обстоюючи концепцію єдиної влади, яка зосереджується в руках Верховного правителя. Відповідно до тверджень Лодія, Верховний правитель посідає особливе місце в державі і має широке коло повноважень.

Велику роль вчений приділив визначенню закону, стверджуючи, що закон має надприродне та божественне походження при цьому, право видавати його належить Верховному правителю. Також мислитель систематизував закони, поділивши їх на різні категорії. Особливу увагу він приділив розумінню відповідальності, а саме тому, що особа може нести відповідальність, лише якщо норма, яка прописує певне діяння як протиправне, була доведена до її відома.

Сміливим на той час можна вважати твердження філософа про походження права, оскільки мислитель підтримував концепцію природного права. За його ідеями держава не є творцем прав, вона тільки їх закріплює і виступає гарантом їх дотримання. Людина від природи наділена правом на життя, свободу та власність. Вони є невід'ємними та недоторканними, в той час як існування кріпацтва та свавілля заперечує це. Тому мислитель активно виступав за скасування кріпацтва та досягнення благополуччя у суспільстві. Філософсько-правові ідеї розуміння права та держави Лодієм лягли в концепцію розуміння цих правових явищ у сучасності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Усенко І.Б., Музика І.В. П.Д. Лодій: філософ, правознавець, просвітник. *Часопис Київського університету права.* 2016. № 2. С. 12–19. URL: https://share.google/UIB8CedgHHHSjhupw.

2. Білецька В.В. Вольфіанська філософія П. Лодія у творчій спадщині І. Мірчука. *Electronic Archive of the Ukrainian Medical Stomatological Academy.* С. 1–5. URL: https://files01.core.ac.uk/download/200102716.pdf.
3. Ярчук А. Філософсько-логічні настанови Петра Лодія: матер. X Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 15 травня 2025 р.). Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2025. С. 22–24. URL: https://eprints.zu.edu.ua/44072/1/1.pdf.
4. Лодий П. Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о естественном всеобщем государственном праве / П. Лодий. СПб.: Тип. Департамента Внешней торговли, 1828. 477 с. URL: https://play.google.com/books/reader?id=uxSe3pmYYjoC&pg=GBS.PA4&hl=uk.
5. Галас В.І., Попович Т.П., Грабар В.Є. У витоків вітчизняного права: П. Лодій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2017. Випуск 46. Т. 1. С. 7–9. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d458b7c2-efbb-4b79-b7d9-11f37dae6e20/content.
6. Круглашов А., Недокус І., Ротар Н., Ярмистий М. Історія ідей і концепцій державної влади та публічного управ- ління в Україні: енциклопедичний довідник / За заг. ред. Ярмистого М.В. Чернівці: Букрек, 2016 . 272 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/388145773_ISTORIA_IDEJ_I_KONCEPCIJ_DERZAVNOI_VLADI_TA_PUBLICNOGO_UPRAVLINNA_V_UKRAINI/link/678bac8882501639f5f74570/download?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn19.
7. Куракін О.М., Романов М.Ю. Генеза поняття «громадянське суспільство». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2017. Випуск 35. Т. 1. С. 28–32. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0bb16eca-8f86-41ba-8189-d41ef8ca32b1/content.
8. Ходанич Ю.М. Право та закон у праці Х. Баумейстера «Elementa Philosophiae», перекладеної П. Лодієм. *Актуальні проблеми держави і права.* 2014. Випуск 72. С. 83–87. URL: https://library.navs.edu.ua/files/publikacii_pracivnikiv/galay_vo/galay_vo_1.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Геревич М.О., Марушка М.Т., Пішта В.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12:341.231
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.46

РЕСТИТУЦІЯ ЯК ФОРМА ВІДНОВЛЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Кучук А.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права та публічного управління
Сумського державного педагогічного університету
імені А.С. Макаренка,
ORCID: 0000-0002-5918-2035

Кучук А.М. Реституція як форма відновлення справедливості в умовах перехідного правосуддя: філософсько-правовий вимір.

У статті досліджено реституцію як форму відновлення справедливості в умовах перехідного правосуддя у філософсько-правовому вимірі. Акцентовано увагу на тому, що перехідне правосуддя формується в ситуації кардинального розриву між нормативно декларованим правопорядком і реальною практикою масових порушень людських прав, унаслідок чого право втрачає свою звичну стабільність і набуває рефлексивного характеру. У цьому контексті реституція розглядається не як універсальний чи безумовно ефективний механізм відновлення справедливості, а як проблематизований інструмент правового «виправлення минулого».

Обґрунтовано, що класичне розуміння реституції як повернення до стану, що існував до порушення, є обмеженим у ситуації масових і системних порушень людських прав, значна частина яких має незворотний характер. Показано, що за таких умов реституція може набувати рис нормативної фікції, якщо її абсолютизувати та відривати від інших складових перехідного правосуддя. Проаналізовано критичні філософсько-правові підходи, відповідно до яких реституція здатна створювати ілюзію відновлення справедливості та підміняти моральну відповідальність держави формально-правовими жестами.

Водночас доведено, що усвідомлення принципової неможливості повної реституції не заперечує її значущості, а, навпаки, розкриває її нормативний і символічний потенціал. Реституція обґрунтовується як форма правового визнання завданої несправедливості, спрямована на фіксацію меж допустимого для публічної влади та відновлення довіри до правопорядку. Визначено, що у філософсько-правовому вимірі реституція постає як простір напруження між можливим і неможливим, між нормативною вимогою справедливості та обмеженістю права у подоланні наслідків радикального зла.

Зроблено висновок, що в умовах перехідного правосуддя в Україні реституція має розглядатися як принципово обмежений, але нормативно необхідний елемент багатовимірної архітектури відновлення справедливості, який реалізується у взаємозв'язку з іншими правовими та позаправовими засобами, спрямованими на визнання відповідальності, збереження публічної пам'яті та формування інституційних гарантій неповторення масових порушень людських прав.

Ключові слова: верховенство права, міжнародне право, перехідне правосуддя, постконфліктне суспільство, права людини, реституція, справедливість, філософія права.

Kuchuk A.M. Restitution as a form of restoring justice in the context of transitional justice: philosophical and legal dimension.

The article examines restitution as a form of restoring justice in transitional justice in a philosophical and legal dimension. It emphasizes that transitional justice is formed in a situation of a fundamental break between the normatively declared legal order and the actual practice of mass human rights violations, as a result of which law loses its usual stability and acquires a reflexive character. In this context, restitution is seen not as a universal or unconditionally effective mechanism for restoring justice, but as a problematic tool for legal "correction of the past."

It is argued that the classical understanding of restitution as a return to the state that existed before the violation is limited in situations of mass and systematic human rights violations, a significant part of which are irreversible. It is shown that under such conditions, restitution can take on the characteristics of a normative fiction if it is absolutized and separated from other components of transitional justice. Critical philosophical and legal approaches, according to which restitution can create the illusion of

restoring justice and replace the moral responsibility of the state with formal legal gestures, are analyzed.

At the same time, it has been proven that the awareness of the fundamental impossibility of full restitution does not negate its significance but, on the contrary, reveals its normative and symbolic potential. Restitution is justified as a form of legal recognition of injustice caused, aimed at establishing the limits of what is permissible for public authorities and restoring trust in the rule of law. It has been determined that, in the philosophical and legal dimension, restitution appears as a space of tension between the possible and the impossible, between the normative requirement of justice and the limitations of law in overcoming the consequences of radical evil.

It has been concluded that, in the context of transitional justice in Ukraine, restitution should be considered as a fundamentally limited but normatively necessary element of the multidimensional architecture of restoring justice, which is implemented in conjunction with other legal and extra-legal means aimed at recognizing responsibility, preserving public memory, and forming institutional guarantees against the recurrence of mass human rights violations.

Key words: rule of law, international law, transitional justice, post-conflict society, human rights, restitution, justice, philosophy of law.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації українського суспільства, спричинених системними політичними, соціальними та правовими викликами, питання відновлення справедливості набувають особливої ваги. Перехідне правосуддя як комплекс концептуальних та практичних механізмів спрямований на подолання наслідків масових порушень прав і свобод людини, відновлення довіри до правової системи та забезпечення сталого демократичного розвитку. Однією з ключових складових цього процесу виступає реституція – юридична та моральна форма відновлення порушених прав, яка спрямована на повернення втраченого становища постраждалим сторонам.

В умовах зростаючих потреб у відновленні справедливості в Україні реституція стає не лише інструментом правового вирішення конкретних суперечок, а й філософсько-правовою категорією, що відкриває нові можливості для аналізу сутності правових трансформацій. У науковій літературі реституція переважно розглядається в контексті цивільно-правових відносин або міжнародного права; водночас її філософсько-правовий вимір в аспекті перехідного правосуддя залишається недостатньо розкритим, особливо в українському контексті. Така лакуна у науковому знанні ускладнює формування цілісної концептуальної моделі, здатної не лише юридично врегулювати процедури відновлення справедливості, а й забезпечити філософське розуміння їх значення для побудови суспільства, заснованого на правовладді.

Актуальність теми зумовлена також необхідністю теоретичного осмислення реституції як складника відновлення справедливості, що враховує універсальні принципи людської гідності, рівності та відновлення порушених прав. Аналіз філософсько-правових підстав реституції сприятиме не лише розвитку теорії права, але й практичній реалізації механізмів перехідного правосуддя в Україні, зокрема у контексті відновлення порушених прав внаслідок збройної агресії, масових порушень прав і свобод або інших кризових явищ. Виявлення внутрішньої логіки та нормативних основ реституції дозволить розробити ефективні моделі правових інструментів, що зможуть бути імплементовані в національну систему права та мати позитивний вплив на процес відновлення справедливості в цілому.

Мета дослідження – філософсько-правове осмислення реституції як форми відновлення справедливості в умовах перехідного правосуддя шляхом аналізу її нормативної природи, ціннісного змісту та внутрішніх обмежень, а також виявлення меж можливості правового «виправлення минулого» у ситуації масових і системних порушень людських прав.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика реституції як форми відновлення справедливості в умовах перехідного правосуддя має міждисциплінарний характер і перебуває на перетині філософії права, загальної теорії права, міжнародного публічного права та доктрини людських прав. У сучасному науковому дискурсі реституція здебільшого розглядається як один із юридичних механізмів відшкодування шкоди або повернення майнового статусу, порушеного внаслідок неправомірних дій, зокрема у межах цивільно-правових або міжнародно-правових відносин [1-3]. Водночас її осмислення як елементу перехідного правосуддя має фрагментарний характер.

У працях зарубіжних дослідників концепції перехідного правосуддя реституція зазвичай аналізується поряд із компенсацією, реабілітацією, сатисфакцією та гарантіями неповторення як складова ширшої системи відновних заходів [4-6]. Такий підхід, хоча й дозволяє вписати реституцію у загальну архітектуру перехідного правосуддя, нерідко зводить її до техніко-юридичного інструменту, залишаючи поза увагою її філософсько-правову природу, зокрема зв’язок із категоріями справедливості, людської гідності та моральної відповідальності держави.

У вітчизняній правовій науці питання реституції традиційно досліджуються у межах цивільного, конституційного та міжнародного права, передусім у контексті відновлення права власності, наслідків недійсності правочинів або виконання міжнародно-правових зобов'язань держави. Окремі наукові праці торкаються проблеми відновлення порушених прав у перехідних суспільствах, однак реституція в них зазвичай не виділяється як самостійна філософсько-правова категорія, а розглядається допоміжно – як один із можливих способів правового реагування на минулі порушення.

Недостатньо опрацьованим залишається питання співвідношення реституції та справедливості у філософсько-правовому сенсі. Зокрема, у наукових дослідженнях рідко аналізується реституція як форма символічного й нормативного відновлення справедливості, спрямованого не лише на усунення правових наслідків порушень, а й на відновлення порушеного морального порядку, довіри до держави та правовладдя. Така редукція змісту реституції обмежує можливості її застосування в умовах перехідного правосуддя, коли правові рішення неминуче мають світоглядний і ціннісний вимір.

Таким чином, аналіз стану наукового опрацювання проблематики дає підстави стверджувати, що, попри наявність значного масиву досліджень, присвячених реституції та перехідному правосуддю окремо, цілісне філософсько-правове осмислення реституції як форми відновлення справедливості в умовах перехідного правосуддя в українській правовій доктрині фактично відсутнє, що зумовлює потребу в поглибленому теоретичному аналізі зазначеного феномену з урахуванням сучасних викликів, пов'язаних із трансформацією правопорядку та відновленням порушених людських прав.

Виклад основного матеріалу. Наголошу, що перехідне правосуддя як особливий тип правового мислення формується в умовах кардинального розриву між нормативно декларованим правопорядком і реальною практикою масових порушень людських прав. За таких обставин право втрачає свою звичну стабільність і постає як інструмент рефлексії над власними межами. Саме тому реституція в межах перехідного правосуддя не може розглядатися виключно як універсальний або безумовно ефективний механізм відновлення справедливості; натомість вона стає предметом глибокої філософсько-правової дискусії щодо можливостей і меж правового «виправлення минулого».

У класичному розумінні реституція апелює до ідеї повернення до стану, що існував до порушення. Однак у філософсько-правовому вимірі така логіка може викликати обґрунтовані сумніви. Так, важко заперечити той факт, що масові та системні порушення людських прав, характерні для перехідних суспільств, нерідко мають незворотний характер: зруйновані соціальні зв'язки, втрачене життя, знецінена гідність не підлягають повному відновленню у жодній юридичній формі. За такого підходу реституція може розглядатися як нормативна фікція, яка лише імітує відновлення справедливості, не здатна фактично повернути порушений моральний і соціальний порядок. Саме тому при характеристиці перехідного правосуддя вказуються й інші заходи: «Репарації можуть включати компенсаційні виплати, реституцію майна, реабілітаційні програми, символічні заходи визнання та гарантії неповторення порушень» [7, с. 1700; 8].

Критичні підходи в межах філософії права звертають увагу на те, що спроби абсолютизувати реституцію можуть призводити до редукції справедливості до формально-правового акту. За такої інтерпретації реституція перетворюється на інструмент «закриття» минулого без його належного осмислення, підміняючи справжню моральну відповідальність держави символічним жестом. Відтак постає питання: чи не створює реституція ілюзію відновлення справедливості там, де насправді можливе лише визнання її неповноти або навіть принципової недосяжності?

Водночас інша філософсько-правова позиція виходить із того, що саме усвідомлення неможливості повної реституції надає їй особливого змісту. У цьому підході реституція розглядається не як буквальне повернення до попереднього стану, а як нормативно й символічно значущий акт визнання порушення. Її цінність полягає не у фактичному «відновленні минулого», а у фіксації меж допустимого для державної влади та публічному підтвердженні того, що завдана шкода не є легітимною з погляду правовладдя. У цьому контексті вкажу на приділення міжнародною спільнотою значної уваги до перехідного правосуддя [9-10].

На відміну від класичних підходів, які зводять реституцію до майнового або процесуального інституту, філософсько-правовий аналіз дозволяє розглядати її як форму правового визнання завданої несправедливості. Реституція у цьому сенсі є актом нормативного «виправлення минулого», що має не лише юридичні, але й світоглядні наслідки. Реституція постає як колективний правовий механізм, спрямований на відновлення довіри до держави та її інститутів, а також на символічне підтвердження того, що попередній правопорядок був несправедливим і неприйнятним з погляду фундаментальних цінностей.

У філософсько-правовому вимірі реституція тісно пов'язана з концепцією відновної справедливості, яка протиставляється карально-репресивній логіці. Йдеться не про покарання як самоціль, а про відновлення порушеного зв'язку між правом і справедливістю.

З філософсько-правової перспективи реституція постає як простір між можливим і неможливим. Вона водночас засвідчує прагнення права до справедливості та демонструє його обмеженість у зіткненні з радикальним злом або масовими порушеннями людських прав. Саме ця внутрішня суперечливість і надає реституції особливого значення у перехідному правосудді: вона функціонує не як завершене рішення, а як відкритий нормативний процес, що поєднує юридичні, моральні та політичні виміри.

У контексті перехідного правосуддя в Україні означена дискусія набуває практичного і світоглядного значення. Неможливість повної реституції в багатьох випадках не заперечує її необхідності, але вимагає переосмислення її цілей і форм. Реституція має розглядатися не як універсальний засіб відновлення справедливості, а як один із елементів складної архітектури перехідного правосуддя, що співіснує з іншими засобами – визнанням відповідальності, публічною пам'яттю, інституційними гарантіями неповторення порушень.

Відтак, філософсько-правовий аналіз реституції дозволяє уникнути як її ідеалізації, так і повного заперечення. Реституція постає як принципово обмежений, але нормативно необхідний інструмент, який не усуває всіх наслідків минулих порушень, проте створює умови для відновлення справедливості в її можливому, а не абсолютному вимірі. Саме в цьому напруженні між неможливістю повного відновлення і нормативною вимогою справедливості розкривається її ключове значення для перехідного правосуддя.

Висновки. Проведений філософсько-правовий аналіз дає підстави стверджувати, що реституція в умовах перехідного правосуддя не може бути осмислена ані як універсальний механізм відновлення справедливості, ані як суто формально-юридичний інструмент усунення наслідків минулих порушень. Її зміст і значення розкриваються лише в межах ширшого розуміння перехідного правосуддя як особливого типу правового мислення, що формується в ситуації кардинального розриву між нормативно декларованим правопорядком і реальною практикою масових порушень людських прав.

З філософсько-правової перспективи реституція постає як принципово обмежена форма відновлення справедливості, що функціонує в умовах незворотності багатьох порушень. Неможливість повного повернення до попереднього стану не заперечує значущості реституції, а, навпаки, визначає її справжню природу – як нормативного та символічного акту визнання несправедливості, що мала місце. У цьому сенсі реституція не стільки відновлює минуле, скільки формує ціннісні орієнтири майбутнього, окреслюючи межі допустимого для публічної влади в умовах дії принципу верховенства права.

Водночас дослідження засвідчує обґрунтованість критичних підходів, які застерігають від абсолютизації реституції та її перетворення на інструмент формального «закриття» минулого. Відрив реституції від інших складових перехідного правосуддя – репарацій, символічних заходів визнання, гарантій неповторення порушень – здатен призвести до редукції справедливості до процедурного мінімуму й втрати її морального та світоглядного виміру.

Таким чином, реституція у філософсько-правовому вимірі постає як простір напруження між можливим і неможливим, між нормативною вимогою справедливості та фактичною нездатністю права повністю усунути наслідки радикального зла. Саме ця внутрішня суперечливість надає реституції особливого значення у системі перехідного правосуддя, перетворюючи її з «техніки відновлення» на інструмент правової рефлексії над межами самого права.

Для України в умовах реалізації перехідного правосуддя наведене означає необхідність концептуального переосмислення реституції як одного з елементів складної й багатовимірної архітектури відновлення справедливості. Реституція має застосовуватися не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими правовими та позаправовими засобами, спрямованими на визнання відповідальності, збереження публічної пам'яті та формування інституційних гарантій неповторення масових порушень людських прав. Лише за таких умов вона може виконати свою ключову функцію – сприяти відновленню справедливості у її можливому, а не ілюзорно абсолютному вимірі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Солом'яний В.Р. Поняття та види реституції. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки.* 2010. Т. 103. С. 91–95. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/6be5f229-b26c-4863-9906-e8c00bfc5734/download.
2. Бахаєва А.С. Поняття реституції та її види. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки».* 2018. № 1. Т.1. С. 46–49. URL: https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/31.
3. Великанова М.М. Правові наслідки недійсності правочинів: реституція чи кондикція? *Нове українське право.* 2023. Вип. 1. С. 54–59. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2023.1.6.

4. Скотт Дж.Х. Репарації, реституція та перехідне правосуддя: американське рабство та його наслідки. *Wisconsin International Law Journal*. 2022. № 39(2). P. 269–299. URL: https://wilj.law.wisc.edu/wp-content/uploads/sites/1270/2022/09/39.2_269-299_Scott.pdf.
5. Williams R.C. Post-Conflict Property Restitution in Bosnia: Balancing Reparations and Durable Solutions in the Aftermath of Displacement. TESEV International Symposium on "Internal Displacement in Turkey and Abroad" Istanbul, 5 December 2006 URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/200612_rcw_TESEVpresentation.pdf.
6. Treacy N. Territoriality in Transitional Justice and Land Restitution: Guatemala's Communities of Population in Resistance After Resettlement. The University of Arizona ProQuest Dissertations & Theses, 2020. URL: https://www.proquest.com/openview/ b911385c625ea27d3acb308aa896ec6e/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y.
7. Скоморовський В.Б., Степаненко Н.В., Корольова В.В. Теоретико-понятійні засади перехідного правосуддя та примирення у постконфліктному суспільстві. *Наукові перспективи.* 2025. №11 (65). С. 1694–1704. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-11(65)-1694-1705.
8. Брунова-Калісецька І.В., Кисельова Т.С., Мартиненко О.А. Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид. Київ, 2020. 60 с. URL: https://md.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2020/09/DIalogue-in-the-Model-of-Transitional-Justice-study-2020.pdf.
9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. Офіційний веб портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
10. ООН. Керівна записка Генерального секретаря: Підхід Організації Об'єднаних Націй до перехідного правосуддя, березень 2010 року. URL: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Кучук А.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 130.2:159.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.47

РЕЛІГІЙНА ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ПРО СУТНІСТЬ БОЖЕСТВЕННОГО ЯК ОБ'ЄКТИВНО-ПРИРОДНОГО Й ЛЮДСЬКОГО ЯК ШТУЧНОГО

Манойло Н.Г.,
доктор філософських наук,
доцент кафедри права
соціально-гуманітарного факультету
Українського державного університету імені М. Драгоманова,
приватний нотаріус
Київського міського нотаріального округу
ORCID: 0000-0002-6369-7437

Манойло Н.Г. Релігійна філософія Середньовіччя про сутність божественного як об'єктивно-природного й людського як штучного.

Стаття присвячена глибинному аналізу того, як чільні представники релігійної філософії Середньовіччя осмислювали сутність Бога. Для середньовічних мислителів Бог не був лише об'єктом віри, як це часто розуміють у сучасному побутовому або релігійному контексті. Він виступав насамперед як поняття, ключовий інструмент мислення, за допомогою якого філософи намагалися організувати і систематизувати власну світоглядну та пізнавальну діяльність. Саме через понятійне осмислення Бога мислителі намагалися досягти максимального рівня раціонального розуміння світу, окреслити межі людського знання та пізнання і водночас розкрити закономірності Буття. Поняття Бога виступало методологічним інструментом, який дозволяв упорядкувати логіку міркувань, систематизувати філософські й богословські знання та виробити внутрішню когнітивну дисципліну мислення.

Таке осмислення сутності Бога сприяло формуванню цілісної, об'єктивної картини світу, де духовне та матеріальне, вічне і минуще взаємопов'язані. Для мислителів Середньовіччя поняття Бога було не лише абстракцією, а засобом, що дозволяв будувати аргументацію щодо походження, структури та сенсу Всесвіту. Воно забезпечувало інструментарій для морального, інтелектуального та духовного вдосконалення людини, формувало логіку релігійного і філософського дискурсу, а також слугувало підґрунтям для побудови етичних норм і правил. У такий спосіб релігійна філософія Середньовіччя поєднувала елементи віри та розуму, духовного досвіду й раціонального аналізу, демонструючи, що понятійне осмислення Бога є необхідним для побудови об'єктивної картини Буття та для розвитку цілісного світогляду людини.

Аргументовано, що є всі підстави вважати, що власне філософське розуміння сутності природного і штучного інтелекту знайшло своє чітке визначення в понятті Бога, звільненого від мінливої людиноподібної тілесності, на засадах якої не можна відкрити й утвердити у свідомості людини об'єктивний світогляд в його мотиваційно-діяльному спрямуванні.

Ключові слова: філософія, релігія, поняття, Бог, природне, об'єктивне, людина, штучне, суб'єктивне.

Manoilo N.H. Religious philosophy of the middle ages on the essence of the divine as objectively natural and human as artificial.

The article is devoted to an in-depth analysis of how the leading representatives of medieval religious philosophy understood the essence of God. For medieval thinkers, God was not merely an object of faith, as is often understood in contemporary everyday or religious contexts. He primarily functioned as a concept, a key instrument of thought through which philosophers sought to organize and systematize their worldview and cognitive activities. Through the conceptual understanding of God, thinkers aimed to achieve the highest level of rational comprehension of the world, delineate the limits of human knowledge and cognition, and simultaneously uncover the regularities of Being. The concept of God served as a methodological tool that allowed for the ordering of reasoning, the systematization of philosophical and theological knowledge, and the development of an internal cognitive discipline of thought.

Such understanding of the essence of God contributed to the formation of a coherent, objective picture of the world, where the spiritual and material, the eternal and the transient, are interconnected. For medieval thinkers, the concept of God was not merely an abstraction but a means of constructing arguments regarding the origin, structure, and meaning of the universe. It provided a framework for moral, intellectual, and spiritual development, shaped the logic of religious and philosophical discourse, and served as the foundation for the formation of ethical norms and rules. In this way, medieval religious philosophy

combined elements of faith and reason, spiritual experience, and rational analysis, demonstrating that the conceptual understanding of God is essential for constructing an objective picture of Being and for the development of a holistic human worldview.

It is argued that there are grounds to consider that the philosophical understanding of the essence of natural and artificial intelligence found its clear definition in the concept of God, freed from mutable human-like corporeality, on the basis of which it is impossible to reveal and establish in human consciousness an objective worldview in its motivational and practical orientation.

Key words: philosophy, religion, concept, God, natural, objective, human, artificial, subjective.

Постановка проблеми. Стверджувати, що релігійна філософія фактично являє собою античну філософію в усіх її змістовних проявах, але модифіковану під розуміння її смислів всім суспільним загалом. Звичайно, на тому рівні, який дозволяє їх – смисли – сприйняти або засобом формування абстрактно-понятійного способу мислення, або ж на основі безумовної віри в Єдиного Бога в образі боголюдини, спосіб життя якої відповідає тому, який обгрунтували чільні представники античної філософії, але якого самі не могли дотримуватись також із об'єктивних причин. Зважаючи на це, філософська проблематика набула більш виразного суспільного звучання, оскільки неспроможність людини вести «богоподібний» спосіб життя дала підстави стверджувати про її вроджену природну гріховність.

Крім того, слід зазначити, що моральний аспект, розроблений античними мислителями, зі створенням інституту церкви почав набувати практичного втілення у вигляді не лише перерахування гріхів і чеснот, але як покарання за гріховні справи, адже секрету з їх наявності не робилось, так і винагороду за доброчесні справи. Але ми не будемо аналізувати церковно-богословські тексти, не будучи причетними до інституту Церкви. Йтиметься про ті з них, які, попри приналежність їх авторів до церковної ієрархії, залишались у своїх розмірковуваннях філософами, для яких об'єктивний зміст понять, а не сліпа віра в щось штучно нав'язане суспільству, понад усе. Це зумовлено тим, що для них релігія не стільки віра в боголюдину, скільки в богоподібність реальних людей, вуста яких промовляють суще як розум, а руки пишуть тексти, зміст яких розрахований на його розуміння, а не на віру в те, що вони – слова – його містять. Як можна щось зрозуміти в словах, якщо вони проголошуються латиною, якої майже абсолютна кількість віруючих католиків не знала. Тому їх відносили до ідіотів, а вплив здійснювався на душевний устрій засобами різних видів мистецтва. Найперше через органну музику й архітектурні храмові споруди, інтер'єр яких всуціль насичений живописом культових для церкви осіб, що справді зачіпали почуття, які, власне кажучи, й складають первинний душевний і духовний устрій людини.

Оскільки інтелект включає в себе всі його елементи, розуміння змісту релігійної філософії в її моральних настановах різне для різних його рівнів. А саме: для буденного й теоретичного. Останній якраз і сформували філософи, які, за прикладом Сенеки, відчули в собі потребу в моральному вдосконаленні на основі критики власних невпорядкованих тілесних порухів.

Мета статті полягає в спробі представити зміст вчень чільних представників Церкви, які водночас є видатними мислителями, в єдності діалектичних протилежностей природного як втілення світотворчої й абсолютно об'єктивної сили Розуму та тих наслідків, які вносить в цей процес людська діяльність, не просвітлена його законами.

Ступінь дослідження даної проблеми, на нашу думку, недостатній в тому сенсі, що вона поступово стала монопольною справою богословів, з чим навряд чи можна погодитись і погоджуватись. Адже віра в абсолютну істинність їх суджень не є достатньою для досягнення практичної єдності об'єктивного і суб'єктивного, природного і штучного.

Виклад основного матеріалу.

1. Філософська патристика про божественний та людський інтелект

Августин Святий. Будучи прихильником вчень античних філософів упродовж певного часу свого життя, він, врешті, прийшов до висновку про те, що бог як втілення розуму, як поняття розуму, не може бути сприйнятий пересічним людом. Має бути бог як звичайна людина, якій світова духовна реальність, в даному разі, очевидно, світ об'єктивних ідей Платона, або ж іудейський Бог Ієгова як могутній єдиний сущий, віддала всю свою мудрість і силу. Прийти до такої сили через книжну мудрість неможливо, адже їй передує буденно-стихійний рівень духовності, який пересічній людині, й не лише їй, контролювати складно.

Наведемо деякі його положення з праці «Сповідь». Вже сама назва свідчить про бажання людини покаятись, визнавши свою поведінку багато в чому нерозумною, гріховною, отже, шкідливою і для себе самої, і для утвердження суспільної гармонії. Розмірковуючи про гріховність у дитячому віці, він відзначив «нетерплячки дитячих років», не передбачуваної щодо їх наслідків для себе в дорослому віці. Звідси утвердження таких схильностей: «серед плачів просити того, що могло мені зашкодити; дуже сердитися на вільних і незалежних людей, на старших віком, на своїх батьків і на інших розум-

ніших осіб, що не слухали моїх найменших вередувань і забаганок, намагатися дошкулити їм биттям за те, що вони не слухали моїх наказів, які можна було виконати хіба що мені на шкоду?» [1, с. 9].

Немає потреби наводити весь ранній період життя будь-якої людини, в який під впливом такого досвіду формується й утверджується спосіб життя в тій мотиваційній характеристиці, яка не сприймає добрі й мудрі поради старших, формуючи певні звички, подолати які можна, але які не викликають задоволення. Крім того, старші за віком навчителі, будучи самі родом із дитинства й підлітково-юнацького віку, навчаючи «розумному, вічному, доброму», не слідують їм у своїй поведінці. Тут сама по собі в пам'яті виникла порада Сенеки молодій людині, яка стала на шлях виправлення засобами долучення до філософських вчень. «Так ось: очікуй більшої радості, коли й свою дитячу душу зміниш, а філософія зачислить тебе до чоловіків. Наразі не лише дитинство, але – що більша біда – дитинність залишається. Справа погіршується ще й тим, що притаманна старшим поважність сусідить у нас із хибами хлоп'ят, ба, навіть не хлоп'ят – немовлят; ті бояться пустого, ці – надуманого, а ми – і того, і цього» [9, с. 231]. Від цього можна впасти в розпач, але це також прояв дитячого вередування, тому зробимо інший умовивід. А саме: проблема утвердження розумно впорядкованого способу життя людини й суспільства має вирішуватись із констатації того, що в мотивації людської діяльності є природно-об'єктивним, а що похідним від нього у вигляді штучно-індивідуального як суб'єктивного.

Августин вбачає причину наявності в суспільстві певного хаосу в тому, що в мотиваційній сфері свідомості домінує міфологічна складова з властивою їй героїзацією тих душевних схильностей, які вражають людський загал масштабом свого прояву. Звідси й розпачливе: «Горе ж тобі, ріко людських звичаїв! Хто ж опиратиметься тобі? Коли ж ти нарешті висохнеш? Як довго ще нестимеш на своїх хвилях синів Єви в безкрає й жахливе море, яке важко переплисти навіть тим, хто пливуть на Хресті? Хіба ж я, кого теж несуть твої хвилі, не читав історії про Зевса, громовержця й перелюбника? Хоча правда, що він не міг робити одночасно одного й другого, але байку придумали для того, щоб мати привід наслідувати справжнє перелюбство, де вигадані громи відігравали б роль звідника» [1, с. 17]. Можемо бачити, настільки складним є вирішення проблеми просвітлення людської душі змістом тих моральних настанов, які, з одного боку, сприймаються всіма, але, з іншого, слідувати їм виявляється несила. Навіть тим, хто розуміє моральні максими як об'єктивну необхідність у вигляді закону організації гармонійного соціуму. Як Сенека, так і Августин визнають це, бо їх також «несуть хвилі» звичаїв, а не закони, абстраговані від них.

Звичайно, що звичаї також є проявом законів. Але вони формуються не як *наслідок* аналітико-синтетичної діяльності мислення людини як гостра й нагальна потреба її життя, а як *слідування* об'єктивній силі тяжіння духу попередніх поколінь. Крім цього, тяжінню її власних індивідуальних природно-біологічних суб'єктивних потреб, зупинити дію яких виробленим мисленням поняттям зі своїм об'єктивним змістом і напрямком дій вкрай складно. Для більшості людей це нелегко, а для тих, які ніколи не займались теоретико-пізнавальною діяльністю, просто неможливо й небажано. Це чи не головна причина того, чому масова людина протестує проти того, щоб їй нагадували про моральні настанови. Як і її правомірності в тому, що мораліст має показати приклад власної моральної поведінки. Ми наголошуємо на моральному аспекті з тієї причини, що релігійна філософія апелює якраз до розробки моральних настанов. Звідси й освячення не стільки неіснуючого Бога-Батька, скільки єдинорідного та єдиносутнісного з ним Бога-Сина. Він також не вчився, бо для цього потрібно було, по-перше, не мати на собі негативного впливу «ріки людських звичаїв», по-друге, прийняти Святий Дух від Бога-Батька безпосередньо, а не прийти до його сутності засобами абстрагування від змісту звичаїв в їх аморальних вимірах і власних душевно-тілесних порухів.

Оскільки ніхто, включно з самими філософами, не звільнений від негативного впливу власних асоціальних душевних порухів, Августин процес самопізнання здійснював на основі самокритичного аналізу власних мотиваційних спонукань. До його безумовних досягнень цілком правомірно відносять розуміння часу в його єдності з вічністю. Тому «неправильно казати: «Є три часи: минулий, теперішній і майбутній»; краще вже б сказати так: «Є три часи: теперішній минувшини, теперішній теперішності і теперішній майбутності». …Теперішність речей минулих – пам'ять; теперішність речей теперішніх – їх пряме бачення; теперішність прийдешності – це сподівання» [1, с. 227]. Звідси інший висновок: «Бог міститься в пам'яті, бо в ній знаходимо правду» [1, с. 191]. Але не в пам'яті про вчення, яке створили попередники, оскільки у своїй окремішності їх зміст несе на собі сліди властивої кожній людині суб'єктивної упередженості. Правда з'являється у вигляді загально-об'єктивної логіки розвитку історичного процесу, яка не належить жодному вченню, створеному людиною. Хоча сама логіка й відкривається людиною, яка, проте, публічно заявляє про свою непричетність до її відкриття, стверджуючи, як це маємо у Платона, про перебування в певному стані натхнення. Це позбавляє її від звинувачень у марнославстві, від претензій на безумовне лідерство в науково-філософському середовищі. Слава належить Абсолютній ідеї, Абсолютному Духові, врешті, Богу як Абсолюту, що маємо, для прикладу, у філософії Гегеля. Проте одним із перших про це заявив Августин. Будучи обізнаним зі всією античною

філософською спадщиною, він сповідально, отже, щиро заявляє, що його «спонукало, запалювало, поривало до любові, до того, щоб шукати, набувати, посідати і прив'язувати себе цілою істотою не до тієї чи тієї філософської системи, *а до самої мудрості* (курсив мій – *авт*.), хоч би якою вона була» [1, с. 36].

Звідки взявся в нього такий висновок? – Від уважного прочитання Писання. В даному разі текстів Нового Заповіту. «І дивувалися юдеї, кажучи: «Як він знає Писання, не вчившись?» Ісус, відповідаючи їм, сказав: «Моє вчення – не Моє, а Того, Хто послав Мене. Хто хоче виконувати волю Його, той дізнається про вчення, чи від Бога воно, чи Я сам від Себе говорю. Хто від себе говорить, той шукає слави для себе; а Хто шукає слави Того, Хто послав Його, Той правдивий, і нема в Ньому неправди»» [6; Біблія: Йоан, 7:15-18].

Отже, для утвердження правди в її майже наближеній своїм змістом і настановами до абсолютної природної об'єктивності, а не до штучності, яка йде від бажання прославити своє ім'я, потрібно прославляти себе у своїх справах, а не в авторських вченнях, які завжди суть аналіз духовної спадщини попередніх поколінь і людей в цілому, і поколінь пророків, вчених, філософів, просвітителів, віднесених до боголюдей. В наведеній цитаті слід звернути увагу на те, що такі люди також позначені великою літерою: Хто, Той, Ньому. Звичайно, в них поселився не Бог, а сама світова мудрість. Інша справа, чи здатні сприйняти таке тлумачення люди, які вірять в Бога, але при цьому продовжують життя «гріховне», час від часу сповідуючись священикам, але не читаючи й не осмислюючи текстів Священного Писання загалом, текстів Августина Святого й інших чільних представників релігійно-філософської думки тим паче. Як і не виправляючи свою поведінку після покаянної сповіді, оскільки є сумніви в її щирості. А вона є «шлях Неба» (Конфуцій).

Ми постійно наголошуємо на складнощах подолання об'єктивно властивої людині суб'єктивності, яка все ж таки заважає людству досягти так бажаної всіма його індивідами без виключення любові, злагоди, миру як основи для щасливого життя. Августин як філософ мислив аналітично і над своїм душевним складом, який визначав і спрямовував його життя до необхідності покаянної сповіді, синтезувавши це в такому умовиводі: «Розум є погляд душі, яким вона сама по собі, без опосередкування тіла, споглядає істинне» [2, с. 595]. Із таким визначенням може погодитись той, для кого, по-перше, процес теоретизування є звичним, професійним; по-друге, об'єктом мислення є тексти, а не живе споглядання; по-третє, ціль індивідуального життя полягає в пізнанні істини в її світотворчій, а не в світо-перетворюючій сутності. Філософський спосіб мислення й пізнання якраз в тому й полягає, що людина, перш ніж приступати до створення так званої «другої природи», має в першу чергу пізнати себе в усіх тих проявах, які сприяють поспіху в будь-яких діях. Пізнати себе можна, якщо спрямувати мислення на вивчення уроків історії як уроків, що дають можливість виявити в ній істинне в тому, що с***а***ме заважає людям діяти в мирі, злагоді, справедливості, любові. Тобто, пізнати себе як суспільну істоту, а не як егоцентрика.

Оскільки йдеться про філософію як сферу духовно-практичного осягнення Буття <u>*окремою*</u> людиною, то наслідком для неї стає в першу чергу те, що вона є мікрокосмом, подібним макрокосму. Це означає, що вона пізнає його як щось органічно ціле, поєднане взаємодією зі всіма його складовими, розділяючи з ними *спільну* долю, й, таким чином, усвідомлює себе як *суспільну* істоту. Напроти, зосереджуючи свою увагу на бутті суспільства, їй досить складно визнати себе суспільною істотою через постійні суперечки. Суспільне в часі й просторі є насамперед сумісне, а не духовно спільне і єдине. Присутність людей в одному місці не означає їх сутнісну єдність. Звідси й позиція Епікура про спільноту однодумців як істинну форму єдності та єднання на основі також спільного розвитку здібностей богоподібних людей до пізнання **Істини Буття** й численних відносних *істин буття* ***в суспільстві***, яке постійно збурене пристрастями, що йдуть від невігластва, переважно зумовленого тілесними потребами. Аргументи на користь таких суджень ми відзначали у попередніх статтях, так і відзначатимемо в наступних.

Тепер повернемось до Августина. Він зазначив: «Все, що ми знаємо, знаємо розумом; тому ніяке почуття не є знання. …Отже, що я розумію, тому і вірю: але не все, чому я вірю, те й розумію. Все, що я розумію, те я знаю; але не все те знаю, чому вірю» [2, с. 597].

Проаналізуємо цей зміст.

Перше. Всі знання, які має людина, свідчать про наявність в ній розуму як засобу пізнання через мислення. Проте саме мислення має різні форми його спрямування людиною, через що не всі знання отримують статус істинних.

Друге. Почуття не дають істинних знань, але свідчать про наявність об'єктів. Тобто, вони постачають розуму й мисленню, насамперед розумно впорядкованому, свідчення, формуючи при цьому свідомість на різних рівнях об'єктивності її суджень.

Третє. Перші пункти мовлять про людський загал в цілому, про ***ми***. В наступному судженні йдеться про ***я***, про пізнавальний досвід самого Августина, викладений зі всією щирістю, правдивістю, щирою

правдивістю як правдою щирості. Звісно, що щирість також має суб'єктивний вимір, тому далеко не завжди висловлює правдиві/істинні об'єктивні судження.

Четверте. Вірити можна тому, що *особисто* розумієш. І діалектична протилежність цьому: не все, чому людина вірить, вона розуміє. Якщо це визнає мислитель світового рівня, то що вже говорити про віруючих сліпо, фанатично, без роздумів, від яких справді суцільні «головні й серцеві» болі.

П'яте. Осягнуте розумом є знанням. І також діалектична протилежність: не все, у що віриш, знаєш. Тобто, завжди є щось таке, в яке є реальна віра, яка притаманна також і мислителю поза тим, що він розуміє. Йдеться, вочевидь, про віру в те, що має бути в майбутньому з точки зору історичної логіки розвитку суспільства, але не є об'єктом теперішньої теперішності. Адже це сфера суб'єктивності людини, до якої належить *сподівання.*

Завершимо аналіз проблеми формування людського інтелекту в розрізі наявності в ньому *природного* й *штучного*, людського (не обов'язково людяного), як вона вирішувалась Августином, наступним фрагментом. «Якщо ти не розумієш, що я говорю, і сумніваєшся, чи вірно все це, зверни увагу у крайньому разі на те, чи не сумніваєшся ти в самому сумніві своєму, і, якщо вірно, що сумніваєшся, розбери, чому воно вірне; в такому випадку тобі назустріч йде світло, звичайно не сонця, а світло істинне, яке просвітлює всяку людину, яка гряде в цей світ. ..Кожен, хто усвідомлює свій сумнів, усвідомлює щось істинне.. Звідси кожен, хто має сумнів в існуванні істини, в собі самому має щось істинне, на підставі чого він не повинен сумніватись, адже все істинне буває істинним не інакше, як від істини. В кому бачимо ми такий сумнів, там діє світло, що не обмежується простором і часом, а тому вільне від будь-якої химери цих умов» [2, с. 600].

Тут вкрай важливі декілька моментів, які даються кожному, хто має бажання стати на шлях пізнання. Ми не говоримо про пізнання істини, оскільки вона відкривається як його результат. Причому, не остаточний, а такий, що постійно оновлюється, змінюється, шлях, на якому істина вагітна заблудженнями. Важливо й те, що поради дає видатний мислитель, фактично засновник нового етапу в становленні філософського знання.

1. Розуміння як головний складовий елемент інтелекту не приходить одномоментно, а з часом і через сумнів. Але він має бути спочатку в тому, що говорить людина, яка відкрила розум в собі й поспішає пропагувати його зміст щиро бажаючим початківцям.

2. Має бути сумнів у власному сумніві. Справді, людина, стаючи на шлях пізнання, далеко не завжди починає з сумніву як у своїх знаннях, тим більше сформованих під впливом «ріки звичаїв», так і знаннях, які на такому громадському суспільному рівні визнані як правдиві. Тому сумнів може й не виникнути. Але якщо він виник, то слід сприйняти це як правдиво-істинний для, так би мовити, старту істинного шляху пізнання.

3. Ставши на цьому етапі пізнавального шляху на шлях визнання сумніву в його істинності, в людині відкривається світло знань, здобутих на такому нелегкому шляху, супроводжуваному душевними злетами й падіннями, оскільки доведеться визнати химерність світла, отриманого з опорою на просторово-часові характеристики Буття, знайшовши її в істинності власних сумнівів. Бо подібне притягується, любить і творить подібне. Сонце як природне світило світить завжди, в тому числі й уночі, бо воно джерело світла вічного. Проте джерелом душевного світла людини воно стає тоді, коли пізнана його природна/фізична сутність, не залежна від обертання Землі чи людини, яка заплющує очі. Сонце також і джерело теплової енергії. Але знаючи сутність енергії, зігрівається й душа. Причому, не лише метафорично, а й реально. Без цього в душі панує темрява невігластва, до того ж досить агресивна. Причина – в ній відсутній сумнів.

2. С. Боецій про суб'єктність філософії та суб'єктивність фортуни

Цьому філософу належить пріоритет в тому, що, завдяки введенню ним в обіг таких понять, як *дефініція, субстанція, акциденція, спекулятивне* та багатьох інших, розгорнулась майже тисячолітня дискусія між представниками номіналістів і реалістів з приводу так званих *універсалій*, або ж найбільш загальних категорій мислення. На нашу думку, вона тісно корелює з проблемою співвідношення *природного* і *штучного.* Тобто, дискусії з приводу універсалій точаться постійно, хоча нібито й не мають такого середньовічного схоластичного спрямування.

Найбільший вплив на характер і зміст університетських дискусій мала праця «Розрада філософією». Дискутантами в ній є Фортуна й Філософія. Першу, ясна річ, представляє переважна більшість людей, які у своєму житті орієнтуються на вроджену природну вдачу, на свій норов, свою натуру. Саме тому «судження більшості бере до уваги і ставить в заслугу не справи, а вдачу, і вважає гідним лише те, що приносить щастя. Звідси виходить, що добрі наміри відсутні насамперед у нещасних» [7, с. 198-199]. Це зумовлено тим, що більшість людей робить умовиводи на основі спостереження за звичаями й організацією суспільного життя, а не життя природи. Справу ускладнює й те, що вони переносяться на природне буття, хоча має й повинно бути навпаки. Тільки пізнавши природу в її божественному розумові, рівнозначному закону, який, зрозуміло, він відносить до Бога, можна гармонійно впорядку-

вати індивідуальне життя й, відповідно, суспільне. Проте такі погляди не були підтримані церквою, тому він був вимушений описати сутність Фортуни, будучи в тюремному засланні, де й був страчений за рішенням нібито рівних Богові правителів.

Закони природи незмінні, постійні, попри видимі тимчасові зміни зовнішніх форм об'єктів сприйняття. «Такою є її вдача, яка є наслідком властивої їй природи. ..Ти розпізнав, що у сліпої богині два обличчя... Якщо ти схвалюєш її звичаї, не смій скаржитись. ..Невже має для тебе ціну мінливе щастя, невже дорога тобі Фортуна, правдива лише на мить і чужа постійності, відхід якої приносить печаль. Якщо ж її неможливо втримати волею людей, а, відходячи, вона робить їх нещасними, що інше являє собою швидкоплинне щастя, як не якесь провіщення майбутніх негараздів? Адже недостатньо бачити тільки те, що знаходиться перед очима, – розважливість розуміє, що все має кінець, і що як добро, так і зло перемінні. Тож не варто ані боятись погроз Фортуни, ані занадто сильно бажати її милостей» [7, с. 205].

Відзначимо в цьому фрагменті такі аспекти.

1. Фортуна, вона ж вдача як інтегральна характеристика людини, задана їй від природи, суголосна розумінню вдачі як випадкового її успіху в суспільному середовищі, отриманого не з необхідності, не по заслугам за певні справи.

2. Звичаї формувались у період, коли ще не була створена держава як політичний інститут врегулювання взаємовідносин між людьми та природою на основі певних теоретико-ідеологічних позицій. Тому вони значною мірою відображали не незмінність природи в цілому як чогось цілого, єдиного, незмінного у своїй цілісності, яка, проте, не є об'єктом безпосереднього сприйняття у своїй гармонійній впорядкованості. Навпаки, доля людей ледь не щоденно залежала від випадкової вдачі/успіху від мисливства, риболовства, сприятливих кліматичних і географічних умов, взаємовідносин між сусідніми родо-племінними спільнотами і т. ін. Ці умови первинні в становленні етносів й названі доместикатами (Л. Гумільов), на основі яких формувались звичаї в якості природних регуляторів їх існування впродовж віків і тисячоліть. Звідси й опора на їх милість, підкріплена міфами про їх людиноподібних правителів. Віра в них переважала віру в наявність єдиного управителя. Звідси й категоричний вирок Боеція – «не смій скаржитись».

3. Вдача як певний тимчасовий життєвий успіх «чужа постійності», тому не може бути опорою для організації суспільства на законах, понятійно визначена «вдача» яких має бути незмінна. Принаймні, на певний, але досить тривалий часовий проміжок. Отже – вічна і справедлива як для суспільства в статусі держави, так і для окремої людини хоча б на кілька віків. Натомість опора на вдачу як певний прояв вроджених рис характеру мінлива, короткочасна, що очевидно й для самої людини, яка, при її «зраді», впадає в розпач. У той ж час вдача як успіх з опорою на незмінний закон збереження цілісності суспільного організму здатна супроводжувати його життя в перспективі віків і вічності.

4. Що важливо, так це висновок про те, що орієнтація на Фортуну віщує про «майбутні негаразди». Але це не пророцтво неосвіченого мага, віщуна, а глибокого мислителя, який сповіщає нащадкам про дію законів збереження цілого. Оскільки релігійна філософія цього періоду визнана як форма аристотелізму, доречно в даному місці навести розважливий у своїй категоричності імператив Вчителя: «Первинною за природою є держава, порівняно із сім'єю і кожним із нас, адже необхідно, щоб ціле передувало частині» [5, с. 379].

Звичайно, що такий імператив можна піддати критиці, якщо виходити з того, що це стосується окремої людини, яку зобов'язують чимось жертвувати заради якихось антигуманних цілей. В тому числі й заради держави, в якій вона безправна в якості раба за обставинами, тому розглядається як знаряддя праці, здатне говорити. Якщо ж виходити з того, що людина є політичною істотою; що вона стає людиною, завдячуючи цим існуванню роду; що мова є первинним засобом її олюднення й перейняття досвіду попередніх поколінь; що вона ж як об'єкт мислення над її лексичним складом і змістом містить в собі закон, властивий цілому, то критичний підхід, будучи викликаний сумнівом, стає істинним, отже, таким, що не заперечує первинність держави. Звичайно, що спочатку її роль виконує мова, яка в різних фізичних модифікаціях єднає також і вищих стадних тварин, а потім стає для людей одним із атрибутивних чинників державотворчості. Для української людини, обізнаної з історією *свого*народу, це має стати аксіомою. Саме з цієї причини завойовники постійно й невтомно забороняли українську мову як первинний образ держави в якості політико-правового управлінського інституту.

Крім визначення, згідно якого людина є політичною істотою, яка завершує своє формування за умови існування в державі та впливі на її управлінський устрій, вона також визначена і як мисляча істота. Але важливо, щоб таке визначення не сприймалось нею як таке, що нібито без будь-яких індивідуальних вольових інтелектуальних зусиль дозволяє їй само собою стати і політичною, і мислячою істотою. «Становище, надане людині природою, таке, що лише тоді людина відрізняється від усіх інших речей, коли пізнає себе, і вона ж опускається нижче тварини, якщо перестає усвідомлювати своє призначення. Якщо для інших тварин не знати самих себе відповідає їхній природі, то в людей

це наслідок розтлінності» [7, с. 215]. І це також віщування наперед, на майбутнє, яке всі наступні століття лише підсилювало вплив Фортуни на суспільне життя.

Про що також є попередження в аналізованому фрагменті праці «Розрада філософією». Адже «її (Фортуну) неможливо втримати волею людей», включно з наявною в них розумною волею. Про неї після Боеція чітко висловився І.С. Еріугена: «Адже не тому людина є воля, що вона є саме воля, а тому, що вона є розумна воля. Насправді, знищ розумну волю і людини не буде» [10, с. 93]. А що буде? – Буде домінування свавільної волі, достатньо лише пригадати характер розвитку історії в цілому після цих застережень, який навряд чи можна назвати реалізацією законів згідно розумної волі. Авторитет К. Лоренца в його оцінці історичних подій XX-го століття достатній, щоб ми могли визнати це як об'єктивне судження. Природне і штучне, розумне і свавільне у своїй внутрішній взаємодії не давали підстав говорити, що «людська поведінка спрямовується розумом або, тим більше, відповідальною мораллю» [9, с. 16].

Можна стверджувати, що у К. Лоренца, який був в'язнем як німецьких, так і радянських концтаборів, при такій оцінці домінували негативні спогади про цей період свого життя. Проте такий же умовивід зробив і С. Боецій півтори тисячі років до нього. Таку пораду дає сама філософія, а не людина. Якщо ж людина, то така, дух, інтелект якої огорнутий Філософією, а сама вона суть дух не тимчасового, а вічного. Людина без такого світорозуміння не існує в тих визначеннях, про які ми щойно говорили, «адже існує лише те, що дотримується загального порядку сущого і діє відповідно до своєї природи; те, що порушує ці принципи, зрікається своєї природи» [7, с. 255]. Отже, йде штучним шляхом у всіх його синонімічних словах – *ненатуральним, неприродним, сурогатним, фальшивим, несправжнім, синтетичним, театральним, театралізованим, драматичним, афектованим, надуманим.*

Як Платон, так і Арістотель, чиї вчення складають суть релігійної філософії Середньовіччя, ототожнювали поняття бог із розумом. Оголосивши Філософію осереддям мудрості, розуму, вона робить і людину, яка проникла її глибинним смислом, прозірливою в майбутнє. Це тяжка робота, але вона, з одного боку, дозволяє людині отримати навички пізнавально спрямованого мислення; з іншого, тривалий час перебуваючи в просторі вічного й безкінечного, дозволяє також позбутись від впливу на нього стихійно-афективних проявів вдачі як основи Фортуни. Саме тому він, як і відмічені класики античної і світової філософії, вважав, що управляти державою мають люди з філософським світорозумінням. Але на той час, який не дозволяє їм відчути мінливе щастя від владних спокус.

Спираючись на ідею Августина Святого про єдність часових вимірів об'єктів сприйняття у вічності як суть Філософії, людина отримує можливість не реагувати на постійну їх мінливість, яку повсякчас сприймають органи відчуття. Оскільки ж практична вірогідність її здійснення людиною, навіть свідомою незмінності законів світобудови, досить незначна, нею наділяється Бог як синонім вічності в її незмінності, в її спокої, якого нездатні вивести зі стану рівноваги через відсутність в нього органів відчуття, адже саме вони реагують на мінливість. Так формується поняття Бог у його визначеності через незмінну родову сутність та її – сутності – видові відмінності, залишаючи родові незмінними. Тобто, *провидіння належить* ***незмінному розуму****як родовій сутності, самій вічності*, а ***доля****постає як результат дії* ***мінливих*** *об'єктів*, яка визначає часові рамки як об'єктів у властивій їм формі, так і людини з тієї причини, що вони впливають на органи відчуття поза її волею. Відтак: «Провидіння рівною мірою обіймає все, як окреме, так і безкінечне. Доля ж упорядковує рухом окреме, розподіляючи і наділяючи місцем і формою» [7, с. 265].

Проблема, отже, в тому, щоб людина, надто ж та, яка претендує на право управляти соціумом, мала якомога більше часу спілкуватись із незмінним розумом. З іншого боку, управління потребує протилежного, а саме: повсякчасного спілкування з людьми. Що також призводить до потреби в необхідності створити Бога *штучно*, на чому наголошував пізніше Вольтер на тій підставі, що люди більше всього іншого в своєму суспільному бутті потребують справедливості. Між тим державні мужі не можуть її утвердити. Тому діючому правителю Філософія радить виходити з того, що він зобов'язаний постійно мати у своїй пам'яті збереження цілісності суспільного організму як головної цілі правління просвітленням свідомості причетних до управління людей, а не цілі збагачення засобами владних повноважень. Адже «те, що якнайповніше наближалось до незмінності вищого розуму, позбувшись руху, позбувається й необхідності, що накладається долею. Так що мінлива лінія долі так відноситься до незмінної простоти провидіння, як розмірковування відноситься до розуміння, як те, що народжується, до того, що існує постійно, як час до вічності, як круг, що обертається, до свого центру, що перебуває в спокої» [7, с. 266].

Цілком ясно й очевидно, що людині перебувати в стані душевного спокою не те що нелегко, а й просто неможливо. Звідси й проблеми в суспільстві, яке час від часу збурюється, доводячи їх прояви до жахливих і небезпечних загроз не лише для людства, але і для природного середовища. З іншого боку, проблема прояву агресивного невігластва усвідомлювалась, тому її вирішення в дану епоху намагались вирішити створенням університетів. Їх студентів навчали впродовж шести років чотирьом дисциплінам: філософії,

богослов'ю, праву й медицині. Причому, всі відділення перші чотири роки вивчали філософію, а вже потім спеціалізувались, а філософи продовжували свої навички мислення ще два роки. Так формувалась еліта, яка відповідала статусу як за кількістю – кожне відділення мало десять студентів, так і за якістю, оскільки лише тривале перебування в стані мовомислення, об'єктом якого були тексти, справді суттєво відволікало від турбот «про хліб насущний» на користь пізнання сущого. Так формувалась духовна еліта як творча меншість. Звичайно, що таке навчання сприяло наданню філософії схоластичного характеру, і, будучи використовуване церквою, мало також догматичне спрямування. Проте подальші події в історії Європейських держав підтверджують необхідність такого етапу, адже вони спричинили до настання епохи Відродження й Нового часу.

Боецій, як зазначено, засновував свої міркування на досвіді попередників. Тому стверджував, що людина, яка тільки-но починає пізнавальне життя, має виходити з того, що *вже існує* вище знання, яке лише потрібно відкрити в собі. У зв'язку з цим «слід особливо пройнятись тим, що вищий спосіб пізнання охоплює й нижчі, але нижчий ніяким чином не може піднятись до вищого» [7, с. 282]. Він мав на увазі божественний розум як розум Бога. Розум як субстанціональна основа Буття існує завжди. І якщо він відкритий як світотворча дія всезагального закону, то наступні покоління лише доповнюють його тим, як це відбувається в різних його складових, як природних, так і суспільних. Не лише час розчиняється у вічності, але й вічність розчинена у часі. Тобто, вона завжди при*сутня* в сучасності, постійно супроводжуючи його. «Лише те, що охоплює всю повноту безкінечного життя і володіє ним, чому не вистачає нічого з майбутнього і що не втратило нічого з минулого, справедливо вважається вічним. І воно з необхідністю володіє здатністю бути завжди присутнім в собі та мати в собі справжню безкінечність поточного часу. …Бог на те майбутнє, що залежить від свободи волі, дивиться як на існуюче» [7, с. 287]. Має бути не тому, що приходять наступні покоління, а тому, що й вони, маючи «свободу волі», діють згідно неї. Справа за тим, щоб вони діяли згідно вимог розумної, а не свавільної волі, адже розум існує й поза часом появи нових людських поколінь. Існує також і воля як дієва субстанція в кожній людині, яку вона по*винна* спрямувати на те, щоб звільнити себе від тих душевних порухів, які її неволять. Якщо вона цього не робить, хоча можливості для цього існують, то в її неволі *винна* вона сама. Звичайно, що різною мірою, в різні часи, в різних типах суспільств її про*вина* різна. Тоді її веде мінлива Фортуна, а не Філософія.

3. Вчення Ф. Аквінського про божественний та людський інтелект

Завершує період релігійної філософії в тому вигляді, в якому вона набула, умовно кажучи, класичного оформлення, творчість **Ф. Аквінського.** Вона також значною мірою присвячувалась доведенню буття Бога в якості понятійно визначеної духовної субстанції, яка проявляється в кожній людині через мислення, підпорядковане розуму, який пронизує все існуюче і який наявний також і в кожній людині. Але для цього потрібно розглядати Бога як поняття, визначене засобами розумно-вольової діяльності в якості субстанціональної універсалії.

Відзначимо, що докази буття Бога, властиві періоду домінування на суспільну свідомість релігійно спрямованої філософії, були підпорядковані ідеї досягнення миру і злагоди поміж людьми. Засіб для цього існує, але лише на шляху досягнення всіма людьми того рівня інтелектуального розвитку, який дозволяє повністю витіснити зі сфери душевних мотиваційних спонукань тілесні потреби як життєво необхідні, а не нібито гріховні. В цьому якраз і складність абстрагування від них для пересічної більшості людей, включно також і з вченими. Але це надзавдання для філософуючих богословів. Це для них «не хлібом самим буде жити людина, але кожним словом, що виходить із вуст Божих» [6; Біблія: Матв., 4:4], адже поза проповідями чи поза написанням текстів вони також споживають хліб насущний. Це була відповідь на запитання спокусника, який мислив суто природно-фізіологічно, отже, хибно, неправильно, фальшиво, врешті – *штучно*, а не природно-пізнавально. Він хотів мати віру в чудесний спосіб вирішення будь-яких бажань Христом: «якщо Ти Син Божий, скажи, щоб ці каміння зробились хлібами» [6; Біблія: Матв., 4:3].

Звичайно, що такий розрив між природним і штучним можна подолати, якщо забезпечити природно-фізіологічні потреби всіх людей тією мірою, якою вони не будуть щоденно ними опікуватись, будучи впевненими в тому, що проблема вирішена на вік***и*** й нав***і***ки. Такої впевненості не було, тому наголос, як у той час, так і після, робився на необхідності надання об'єктивній *природній*людській допитливості як природженій/вродженій потребі реальної можливості отримати відповіді на її запитання. Засобом для цього стали університети, про що ми щойно зазначили. Тривалий час перебування в просторі істин пізнання дозволяє людині відкрити істину, згідно якої розум, мислення, знання первинні щодо істин, отриманих від органів відчуття.

Зважаючи на те, що пізнання – це процес, тому отримані в його ході знання набувають релігійного статусу. Адже релігія в семантично-смисловому розумінні це не просто зв'язок із минулим. Що більш важливо, так це його освячення. З тієї причини, що вони записані, тексти попередніх мислителів всіх напрямків пізнавальної діяльності, в основі якої розумно-вольове мислення, на-

були в Середні віки статусу Святого Письма. Вплинути на інтелект людей, жорстко прикутий до щоденного забезпечення «хлібом самим», можна лише тим, що існує Бог, який також щоденно турбується про «вбогих духом». Тим паче, що саме знедолені раби Римської імперії й створили общини на основі віри в реальність боголюдини. Вони вірили в розповіді про Спасителя в час, коли він нібито був живий і проповідував серед людей. Після його смерті й чудесного воскресіння вірували в це, але поклонялись не текстам, а іконам. В цьому фактично проявлялась їх штучна релігійність як постійна пам'ять про його подвижницьке й стражденне життя, адже до самої священної в своїй природно-об'єктивній інтелектуально-духовній сутності вчення вони не були причетні.

Можна припустити, що саме для тієї незначної кількості людей, в яких допитливість проявлялась на рівні постійної жагучої зацікавленості до розуміння сутності Бога, адже у всіх людей віра в чудесне випереджає знання, якраз і наводились докази буття Бога на основі філософських міркувань. Віра має бути підкріплена тим, що він є щось похідне від природного, але не як наслідок звичного його сприйняття, а як проникнення в його сутнісні визначення засобом абстрагування від виключно матеріально-предметного на користь духовного як автономного у вигляді знань про Буття. На такому шляху істини віри не суперечать істинам розуму, бо фактично виявляється, що людина здатна відчути свою богоподібність не фізично неіснуючому Богові, а тій розумно-вольовій сутності, яка освячується його поняттям.

Аквінат доводить існування Бога п'ятьма шляхами. Причому, доводить як із посиланням на тексти Святого Письма, так і на твори Філософа, вперше назвавши так Арістотеля. Найбільш очевидним він вважає доведення від руху. Але, застосовуючи й фізичні чинники, за яких, для прикладу, вогонь як природна стихія, приводить в рух об'єкти, виводячи їх зі стану відносного спокою, йдеться фактично про започаткування руху мислення, яке припиняє «шлях в безкінечність», який Гегель назвав шляхом «в дурну безкінечність» емпірично достовірних окремих численних прикладів. Так відкривається постійно діюча причина руху матерії – властивий їй закон і закони. Для філософських міркувань, які завжди мають на оці не видиме, а невидиме, внутрішнє, позначаючи його поняттям Бог. Для пересічної людини більш важливо говорити про Бога в образі людини. Не маючи окремого предметного корелята у вигляді *окремого*матеріального об'єкта, така форма Бога влаштовує її обмежений постійним перебуванням в світі об'єктів інтелект визнанням за ним світотворчої сили. Проте не сили закону, не сили розуму й заснованого на ньому мисленні. Розуміння Бога як синоніму Розуму, Закону, Абсолюту передбачає розуміння різниці ***між*** буттям видимих органами відчуття об'єктів в їх просторово-часовій визначеності ***та*** розумінням його як об'єктивної реальності, яка не має матеріальної форми, але діє через них як першопричина. «Тому необхідно перейти [мисленням] до першого двигуна, який вже не є рухомий нічим; і кожному ясно, що це – Бог» [4, с. 25].

Відносно того, що така логіка доведення стає ясною «кожному», є великі сумніви. Але вона справедлива для того з цих «кожних», хто постійно перебуває в стані декодування смислів, які містяться в текстах, але самі по собі не є такими. Проголошуючи звичне: «Бог є істина», слід знати, що істина є категорією теоретико-пізнавального процесу, який, одного разу почавшись, не може закінчитись. А це властивість розумно-вольового способу мислення, яке, втомлюючись, після певного відпочинку, продовжує нуртувати людську душу як орган пізнання. Тобто, «істина присутня в інтелекті, коли вона з'єднує і роз'єднує, але не в чуттєвому сприйнятті, як також і не в інтелекті, що пізнає якесь нерозчленоване поняття» [3, с. 837]. Зауважимо, що мислення має завершитись певним визначенням поняття, яке приносить відпочинок у вигляді приємності, адже воно водночас відображає «розумне, моральне і справедливе» (Епікур) і для світобудови, і для душевного стану людини. Причому, звернемо увагу, якщо пізнається «якесь нерозчленоване поняття», то істина не входить в інтелект душі. Просте вживання слова, в даному разі будь-якого, наприклад. того ж широко вживаного слова «справедливість», не утверджує її у відносинах між людьми. Розчленування на рід і видові відмінності, навпаки, збагачує інтелект, дозволяючи за словами, знаками, звучанням «бачити» світ розумними очима. Тому, можливо, й засуджується практика вживання слова Бог без розуміння його сутності.

Що стосується сутності, то Аквінат стверджував: «Сутність є... те, що виражається в дефініції. Дефініція охоплює родові, а не індивідуальні підвалини. Звідси видно, що в речах, складених із матерії і форми, сутність означає не одну форму і не одну матерію, але те, що складено із єдиної форми і матерії у відповідності з родовими підвалинами», відтак Бог «є першопричина всіх речей як їх зразок» [3, с. 838]. Він, усвідомлений пізнанням як об'єктивний розвиток світу, завжди спрямований на його благо-устрій, а не на шкоду йому. Людина, ставлячи перед собою певні цілі, певні замисли, має узгоджувати їх із тими наслідками, які промисел, втілюваний у промисловість, може внести в існуючий світовий благоустрій. Звідси висновок, згідно якого «ніщо не може бути за своєю

сутністю злом. Справді, ми бачили, що все суще тією мірою, якою воно є суще, є благо і що зло існує лише в благі як своєму субстраті» [3, с. 841]. А ним є матеріально-речова достовірність об'єктів сприйняття, а не їх духовна внутрішня сутність, яка не дається відчуттям безпосередньо.

Вкрай важливий висновок для розуміння напрямку здійснюваного нами дослідження. Природне як об'єктивне у вигляді законів, які є «двигунами» Буття, може виявитись не благом, якщо люди, вірячи в Бога як Творця, не пізнають його як непорушний Закон, Розум. У цьому суть доведення його існування в якості першопричини. Тому в процесі пізнання «необхідно [мислі] прийти до першої діючої причини, яку всі називають Богом» [4, с. 26]. Не приходячи до такого розуміння, *природне*- набуває характеру *штучного*.

Релігійна філософія також продовжила розвивати вчення античних мислителів про трисутнісну складову людини. Йдеться про тіло, душу й дух. У філософії Аквінського практично відсутні закиди на безумовну вроджену гріховність тіла з властивими йому потребами. Душа як осереддя людської сутності субстанціонально не визначається у своїх мотиваційних спонуканнях виключно тілесними порухами. Її покликання в тому, щоб спонукати людину до пізнавальної активності, до розвитку допитливості й автономного пошуку відповідей на запитання. Адже «*начало .., яке ми іменуємо людською душею, є якесь безтілесне і самосуще начало*» [3, с. 844]. Вона в якості субстанції пронизує весь людський організм, оскільки він за своєю сутністю мікрокосм, подібний макрокосму. Як і не має якогось окремого місця в ньому в якості специфічного органу інтелекту. У співвідношенні матерії і форми вона як інтелект має всю форму тіла, яка дає можливість пізнавати у формі знань. Але можливість стає дійсністю тоді, коли потенційне набуває статусу актуального в пізнанні. Її атрибути – мислення і воління. Мати душу, в такому разі, означає мати волю до мислення. Оскільки мислення, яке відкриває суще в його істині, в його істинах, потребує абстрагування від тілесних порухів, вона ніби покидає його під час пізнання. Й навпаки, вона в ньому за умови ***в***пізнання. Звідси й безтілесність Бога: «Отже, першодвигун, яким є бог, не має щонайменшої частини потенційності, але є чистий акт» [3, с. 859].

Маємо достатні підстави для того, щоб вважати вислів «всім ясно» в тому сенсі, що «чистий акт» стосується акту мислення. Причому, акту не одномоментного, оскільки мислення – це процес нескінчений і невтомний для Бога. Те, що він не втомлюється, видно з того, що він втілений у знання як носії розуму та його законів. Втомлюється мисляча людина, тому й спрямовує процес мислення на створення таких пристроїв, які допомагають їй продовжувати процес, передаючи їм певні функції.

Висновок. Є всі підстави вважати, що власне філософське розуміння сутності природного і штучного інтелекту знайшло своє чітке визначення в понятті Бога, звільненого від мінливої людиноподібної тілесності, на засадах якої не можна відкрити й утвердити у свідомості людини об'єктивний світогляд в його мотиваційно-діяльному спрямуванні. «Чистий акт» пізнання людина справді чинить лише тоді, коли, як зазначив Арістотель, визнаний Ф. Аквінським Філософом та Вчителем, хоча згідно церковних канонів мав би славити Папу, об'єктом пізнавально визначеного мислення філософського рівня для неї є духовна спадщина людства, чітко зафіксована в текстах. Філософія як процес «мислення про мислення» якраз і має ту об'єктивну чистоту, яка, будучи позбавлена авторства якоїсь людини, в такому разі прозріває внутрішнє Світло Законів у їх визначеності вічністю Природи, а не тимчасовістю її присутності в тілі людини. Справді, «вищий спосіб пізнання охоплює й нижчі, але нижчий ніяким чином не може піднятись до вищого» (С. Боецій) у всій його – пізнання – вселюдській історичній повноті. Тому його результати, матеріалізовані в текстах, отримали статус Святого Писання, оскільки індивідуальне людське здатне позбутись суб'єктивної штучності й обмеженості виключно в повноті вселюдського у всій його суперечливості. Звідси й пророцтва про неминучий Страшний Суд. Таке розуміння може дати сучасникам перспективи для виправлення, але не вірою в Бога як людиноподібного мислителя, а лише актуалізацією своєї потенційної *здібності* до мислення у *здатність* мислити на понятійному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Августин Святий. Сповідь. К.: Основи, 1996. 319 с.
2. Augustinus Aurelius. *De civitate Dei.* In: *Sancti Aurelii Augustini Opera Omnia.* Patrologia Latina, vol. 41–46. Paris: J.-P. Migne, 1841–1845. 860 p.
3. Thomas Aquinas. *Summa Theologiae.* In: *Sancti Thomae Aquinatis Opera Omnia.* Rome: Typographia Polyglotta Vaticana, 1888–1906. 300 p.
4. Аквинский Фома. Сума теології. К.: Ельга. Ника-Центр. 2002. 560 с.
5. Aristotle. *Politica.* In: *Aristotelis Opera.* Recognovit brevique adnotatione critica instruxit I. Bekker. Vol. II. Berlin: Reimer, 1831. 560 p.
6. Біблія. К.: «Українське біблійне товариство», 1994. 1255 с.
7. Boethius, A. M. S. *De consolatione philosophiae.* In: *Patrologia Latina*, vol. 63. Paris: J.-P. Migne, 1847. P. 579–862.

8. Лоренц К. Агресія (так зване Зло). Питання філософії. №3. 1992. С.5-38.
9. Сенека. Моральні листи до Луцілія. Київ : Основи, 1995. 603 с.
10. Iohannes Scottus Eriugena. *Periphyseon.* Ed. Édouard A. Jeauneau. Turnhout: Brepols, 1996–2003. *(Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, vols. 161–165).*

Дата першого надходження рукопису до видання: 7.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Манойло Н.Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ XIV. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 339.543:339.5:004:342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.48

ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ЗЕД В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ МИТНИХ ПРОЦЕДУР

Барановська В.М.,
кандидат юридичних наук, доцент МОН,
професор кафедри господарського та трудового права
Міжрегіональної академії управління персоналом
ORCID 0000-0003-0185-8539

Барановська В.М. Гарантії захисту прав суб'єктів ЗЕД в умовах цифровізації митних процедур.

У сучасних умовах цифрової трансформації державного управління зовнішньоекономічна діяльність набуває нових рис, що пов'язані не лише з технологічними змінами, але й з потребою належного правового регулювання. Зовнішньоекономічна діяльність є однією з найдинамічніших сфер взаємодії бізнесу та держави, а митне адміністрування – ключовою інституцією, через яку здійснюється реалізація прав та обов'язків її учасників. Перехід до електронного документообігу, автоматизованих рішень і цифрових платформ істотно змінює механізми взаємодії між суб'єктами ЗЕД та митними органами.

Цифровізація митних процедур створює численні переваги для бізнесу: пришвидшення митного оформлення, зменшення витрат, мінімізація корупційних ризиків, підвищення прозорості рішень. Сучасні електронні системи, що застосовуються в Україні, покликані забезпечити безперервність процедур, доступність сервісів, а також формалізацію взаємовідносин у цифровому середовищі. Проте поряд із цими позитивними змінами виникають і нові правові виклики, пов'язані з технічною вразливістю IT-систем, обмеженою прозорістю алгоритмів автоматичного прийняття рішень, проблемами оскарження рішень, які не мають паперового вираження, а також ризиками нерівного доступу до цифрових інструментів з боку різних учасників ринку.

Додаткову складність становить ситуація, коли інноваційні підходи до регулювання істотно випереджають зміни в нормативно-правовій базі. Внаслідок цього електронні формати не завжди мають належне юридичне підкріплення, що створює правову невизначеність у ключових питаннях: обсяг прав суб'єкта у цифровому середовищі, межі відповідальності держави у разі технічних збоїв, можливість ефективного захисту інтересів при роботі автоматизованих систем управління ризиками.

Цифровізація суттєво трансформує правові умови ведення зовнішньоекономічної діяльності. Вона відкриває нові можливості, але водночас вимагає глибокого переосмислення традиційних механізмів захисту прав суб'єктів ЗЕД, адаптації правового інструментарію до умов електронної взаємодії та підвищення стійкості систем митного контролю в умовах цифрового середовища.

Ключові слова: зовнішньоекономічна діяльність (ЗЕД), цифровізація, митні процедури, гарантії прав, електронне декларування, автоматизоване оформлення, система управління ризиками, митне законодавство, інформаційна безпека, адміністративне оскарження, блокчейн, електронне середовище, публічне адміністрування, правовий захист.

Baranovskaya V.M. Guarantees for the protection of the rights of foreign economic activity entities in the context of the digitalisation of customs procedures.

In the current context of digital transformation of public administration, foreign economic activity is taking on new features related not only to technological changes but also to the need for proper legal regulation. Foreign economic activity is one of the most dynamic areas of interaction between business and the state, and customs administration is a key institution through which the rights and obligations of its participants are implemented. The transition to electronic document management, automated solutions and digital platforms is significantly changing the mechanisms of interaction between foreign economic activity entities and customs authorities.

The digitisation of customs procedures creates numerous advantages for business: faster customs clearance, reduced costs, minimised corruption risks, and increased transparency of decisions. The modern electronic systems used in Ukraine are designed to ensure the continuity of procedures, the accessibility of services, and the formalisation of relationships in the digital environment. However, along with these positive changes, new legal challenges arise related to the technical vulnerability of IT systems, limited transparency of automated decision-making algorithms, problems with appealing decisions that are not expressed in paper form, and risks of unequal access to digital tools by different market participants.

An additional complication arises when innovative approaches to regulation significantly outpace changes in the regulatory framework. As a result, electronic formats do not always have adequate legal support, which creates legal uncertainty on key issues: the scope of rights of entities in the digital environment, the limits of state responsibility in the event of technical failures, and the possibility of effective protection of interests when automated risk management systems are in operation.

Digitalisation is significantly transforming the legal conditions for conducting foreign economic activity. It opens up new opportunities, but at the same time requires a profound rethinking of traditional mechanisms for protecting the rights of foreign economic entities, adapting legal instruments to the conditions of electronic interaction, and increasing the resilience of customs control systems in the digital environment.

Key words: foreign economic activity (FEA), digitalisation, customs procedures, guarantees of rights, electronic declaration, automated processing, risk management system, customs legislation, information security, administrative appeal, blockchain, electronic environment, public administration, legal protection.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та цифрової трансформації державного управління, питання належного забезпечення прав суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності набуває особливої актуальності. Цифровізація митних процедур – необхідна умова для спрощення торгівлі, підвищення прозорості та зниження корупційних ризиків, водночас створює низку нових викликів у сфері правового регулювання та гарантування прав. Попри наявність у національному законодавстві визначених механізмів захисту прав суб'єктів ЗЕД, їх ефективність значною мірою залежить від рівня технічної надійності цифрових систем, алгоритмічної прозорості, захищеності персональних і комерційних даних, а також відсутності нормативних прогалин. Особливого значення набуває питання балансу між автоматизацією митного контролю та реалізацією фундаментальних прав суб'єктів ЗЕД, на своєчасне оформлення, доступ до інформації, представництво та ефективне оскарження рішень. У зв'язку з цим постає необхідність комплексного дослідження гарантій захисту прав учасників зовнішньоекономічної діяльності в умовах цифровізації митних процедур як ключового напряму формування правової визначеності у сфері міжнародної торгівлі.

Метою цього дослідження є комплексний аналіз правових гарантій захисту прав суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності в умовах цифровізації митних процедур, з'ясування переваг і ризиків цифрової трансформації митного адміністрування, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правової бази для забезпечення ефективної реалізації прав суб'єктів ЗЕД у цифровому середовищі.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності та цифровізації митних процедур привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Водночас комплексного аналізу проблем, що виникають у сфері реалізації прав суб'єктів ЗЕД в умовах цифровізації митних процедур, з урахуванням новітніх інструментів (електронне декларування, блокчейн, автоматизовані системи управління ризиками), наразі бракує. Це зумовлює актуальність подальшого наукового осмислення зазначеної теми.

Виклад основного матеріалу. В Україні правовий режим зовнішньоекономічної діяльності побудований на принципах свободи підприємництва, рівності суб'єктів різних форм власності та невтручання державних органів, окрім випадків, передбачених законом. Базовим актом є Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [15], який закріплює право суб'єктів ЗЕД здійснювати будь-які види зовнішньоекономічних операцій, що прямо не заборонені законами України, на засадах рівності і законності. Держава гарантує невтручання у діяльність суб'єктів ЗЕД, за винятком випадків захисту державних інтересів, безпеки або виконання міжнародних зобов'язань. Таким чином, на законодавчому рівні встановлено загальні права суб'єктів ЗЕД: укладати зовнішньоекономічні договори, вибирати партнерів, відкривати представництва за кордоном, одержувати необхідну інформацію від органів влади тощо. Одночасно визначено і обов'язки - дотримуватися вимог митного, валютного та іншого законодавства, не порушувати прав та інтересів інших осіб тощо. Баланс прав і обов'язків у цій сфері має забезпечувати правову визначеність і прогнозованість для учасників ЗЕД.

Ключове значення для гарантування прав суб'єктів ЗЕД при переміщенні товарів через кордон має Митний кодекс України (МКУ) [10]. МКУ спрямований, серед іншого, на забезпечення дотримання прав та обов'язків всіх учасників митних правовідносин – як митних органів, так і суб'єктів ЗЕД та громадян. Кодекс встановлює прозорі процедури митного контролю та оформлення, визначає права осіб, що переміщують товари, та механізми їх захисту. Зокрема, в МКУ закріплено право на оскарження дій, рішень або бездіяльності митниці: «Будь-яка особа має право оскаржити рішення, дії або бездіяльність митних органів до митного органу вищого рівня або до суду, якщо вважає, що такими рішеннями, діями або бездіяльністю порушено її права, свободи чи інтереси, створено перешкоди для їх реалізації або на неї незаконно покладено будь-які обов'язки.». Це фундаментальна гарантія, що дозволяє суб'єкту ЗЕД захистити свої права у разі конфлікту з митним органом. Оскаржувати можна адміністративно (до вищого органу Держмитслужби) та/або в судовому порядку; при цьому неподача відповіді митницею на скаргу у встановлений строк теж розглядається як бездіяльність, що може бути предметом оскарження. МКУ (глава 4) детально регулює процедури подання та розгляду скарг, строки та наслідки оскарження, забезпечуючи реалізацію конституційного права на правовий захист (ст. 55 Конституції України [9] гарантує право кожного на оскарження в суді рішень органів влади).

Окрім права на оскарження, митне законодавство містить й інші важливі гарантії прав суб'єктів ЗЕД. Серед них: право на інформацію (митні органи зобов'язані завчасно публікувати нормативні акти, правила та ставки митних платежів - забезпечення прозорості регулювання відповідає ст. X ГАТТ [5] та Угоді СОТ про спрощення процедур торгівлі [16]), право на своєчасне митне оформлення, а також право на представництво. Так, суб'єкт ЗЕД може здійснювати митні формальності самостійно або через уповноваженого митного брокера (представника) – це право прямо закріплене в МКУ, що дозволяє особам обирати найбільш зручний спосіб взаємодії з митницею. Для ефективної реалізації права на митне оформлення закон встановлює чіткі строки процедур: за загальним правилом митне оформлення має бути завершено протягом 4 робочих годин з моменту подання митної декларації та всіх необхідних документів та пред'явлення товарів митниці. Перевищення цього строку допускається лише у виняткових випадках (наприклад, потреба в додатковій перевірці чи експертизі - такі випадки перелічені в ч. 2 ст. 255 МКУ). Якщо ж митний орган не завершив оформлення і не прийняв рішення (наприклад, про відмову) у відведений час, це вважається протиправною бездіяльністю, що може бути оскаржена суб'єктом ЗЕД. Отже, законодавство захищає імпортерів та експортерів від умисного затягування або безпідставного гальмування оформлення, стимулюючи оперативність роботи митниці.

В контексті цифровізації варто згадати і норми законів, що опосередковано впливають на захист прав в електронному середовищі. Це, зокрема, Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [12] (регулює використання електронного підпису, який є ключовим для електронного декларування), Закон «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [13], а також «Про звернення громадян» [14] – останній встановлює загальний порядок подання скарг громадянами, що застосовується і до оскарження митних рішень у частині не врегульованій МКУ. Всі ці нормативні акти утворюють базис, на якому будується система гарантій прав учасників ЗЕД.

Протягом останніх років Державна митна служба України реалізує масштабну програму цифрової трансформації, метою якої є перехід від паперових, ручних процесів до сучасних автоматизованих систем митного оформлення та контролю. Ця програма відома під назвою «е-Митниця» і включає комплекс проєктів [8], узгоджених із Європейським мульти-річним стратегічним планом e-Customs (MASP-C) [2]. Зусилля спрямовані на створення єдиного інформаційного середовища, де обмін даними між бізнесом і митницею, а також між різними державними органами, відбувається в електронній формі та в реальному часі. Серед ключових ініціатив цифровізації митниці в Україні можна виділити такі:

1. *Електронне декларування та «єдине вікно».* Подання митних декларацій в електронній формі запроваджено в Україні ще в 2011-2012 рр., але спершу воно існувало паралельно з паперовим. Наразі переважна більшість експортно-імпортних декларацій подається онлайн через розроблені програмні засоби. З 2016 р. запущено національний веб-портал «Єдине вікно для міжнародної торгівлі» [7], покликаний інтегрувати обмін інформацією між митницею та іншими контролюючими службами (санітарними, екологічними тощо). Єдине вікно дозволяє імпортерам та експортерам подати всі необхідні документи в одному місці та відстежувати проходження контролю онлайн. Це зменшує бюрократичне навантаження на суб'єктів ЗЕД і підвищує прозорість, адже кожен крок оформлення фіксується в системі, а бізнес може своєчасно дізнатися про рішення або затримки. Уряд відзначав, що запровадження «єдиного вікна» з 2016 року стало інструментом проти зловживань і прискорило митні процедури. Для суб'єктів ЗЕД така цифрова послуга фактич-

но є реалізацією їхнього права на інформацію та на своєчасний випуск товарів, оскільки усуває непрозорі проміжні ланки.

2. *Нова електронна система «єМитниця 2.0».* Останнім часом багато уваги приділяється створенню цілісної ІТ-системи митниці нового покоління. В інформаційному просторі назва «єМитниця 2.0» асоціюється з модернізованою електронною системою декларування та митного оформлення, що включає новітні технології, зокрема блокчейн. Як відзначають експерти, запровадження «єМитниця 2.0» з використанням блокчейн-технологій вже розпочалося у 2025 р [11]. Система автоматизує подання декларацій, розрахунок належних платежів та перевірку документів, що значно скорочує час оформлення та мінімізує ризик помилок. Блокчейн використовується для підвищення надійності та незмінності даних: записи про операції в розподіленому реєстрі унеможливлюють їх несанкціоноване коригування, що є стримуючим фактором для корупції і забезпечує додатковий рівень довіри до електронної системи. Хоча повний перехід на блокчейн у митниці ще на стадії тестування, перші кроки вже зроблено. Зокрема, українська митниця у 2020 р. приєдналася в тестовому режимі до міжнародної блокчейн-платформи TradeLens для відстеження переміщення морських контейнерних вантажів [6]. Це дозволило отримувати інформацію про вантаж і документи ще до його прибуття, що підвищує прозорість логістики та ефективність ризик-менеджменту. Блокчейн-платформи забезпечують всім учасникам ланцюга поставок (відправнику, перевізнику, митниці, отримувачу) спільний доступ до даних, зменшуючи ризики шахрайства чи необґрунтованих затримок. Для суб'єктів ЗЕД участь України в таких системах означає кращий захист їх вантажів і інформації, а також швидше проходження митниці завдяки завчасному аналізу даних.

3. *Автоматизована система управління ризиками (АСУР).* Цей компонент є невід'ємною частиною цифрової митниці. Автоматизований аналіз ризиків впроваджено в Україні відповідно до міжнародних стандартів ВМО і вимог Угоди СОТ. Система ризик-менеджменту працює на основі електронних профілів ризику: при надходженні електронної декларації програма автоматично оцінює її за заданими критеріями і визначає, чи потрібен огляд товару або додаткова перевірка документів. Якщо ризик низький – товар випускається митницею без додаткового втручання, фактично митник лише контролює коректність автоматичних дій. За високого рівня ризику система генерує інструкцію провести огляд або запит додаткових відомостей. Таким чином, «чесний» бізнес отримує пришвидшене оформлення, а потенційно ризикові операції відслідковуються ретельніше. Для суб'єктів ЗЕД це двояко: з одного боку, добросовісні імпортери/експортери відчувають переваги (менше зупинок вантажів, менше суб'єктивного втручання інспекторів), з іншого, якщо система помилково визначить відправлення як ризиковане, компанія може зіткнутися з додатковими перевірками. Важливо, що профілі ризику в Україні, як і всюди, є інформацією з обмеженим доступом, їх деталізація не розголошується, щоб уникнути обходу. Проте загальні результати роботи АСУР позитивні: за даними Держмитслужби, цифровізація процедур через використання аналізу великих даних дозволяє знизити рівень корупції та підвищити загальну ефективність контролю. У 2025 р. повідомлялося, що система автоматизованого аналізу ризиків визначає «проблемні» товари ще на етапі оформлення декларації, і митниця приділяє їм підвищену увагу [17].

4. *Інтеграція з міжнародними ІТ-системами та стандартами ЄС.* Україна активними темпами впроваджує європейські митні ІТ-рішення у рамках підготовки до членства в ЄС. Уже діє спільний транзит за процедурою NCTS (New Computerised Transit System) – з 2022 р. Україна приєдналася до Конвенції про спільний транзит, що дозволило здійснювати транзитні перевезення за єдиним електронним документом спільно з країнами Європи. Також ведеться підключення до системи обміну попередньою інформацією про вантажі ICS2 (Import Control System 2) та до європейського централізованого сервісу митних рішень CDS [1]. Електронна система митних рішень (Customs Decision System) дозволить українським суб'єктам ЗЕД подавати заявки на отримання митних дозволів (наприклад, авторизацій спеціальних спрощень) в електронному вигляді, як це роблять європейські компанії [3]. Крім того, Україна оновлює національну класифікацію товарів і митний тариф відповідно до європейського, впроваджує електронні сервіси для бізнесу (електронний кабінет, API для перевірки статусу декларацій тощо). Усі ці заходи спрямовані на те, щоб процес взаємодії з митницею для суб'єкта ЗЕД став максимально зручним, швидким і прозорим – буквально «у кілька кліків» на комп'ютері або смартфоні. Впровадження принципу «paperless» (безпаперової торгівлі) відповідає як євростандартам, так і глобальним показникам індексу ефективності торгівлі. Так, за даними ООН, станом на 2021–2023 рр. Україна імплементувала понад 85% загальних заходів спрощення торгівлі, включаючи 100% показників по прозорості та 96% – по формальностях (зокрема, повністю реалізовано електронне/автоматизоване оформлення митних декларацій, можливість попереднього подання документів, електронна оплата митних платежів тощо) [4].

Отже, українська митниця стрімко модернізується, впроваджуючи цифрові технології на всіх етапах – від подання декларації до контролю вантажу на кордоні. Для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності це означає принципово нові умови роботи: мінімізується особистий контакт з інспектором (більшість операцій здійснюється дистанційно), зменшуються часові витрати (багато рішень приймаються системою за лічені хвилини), знижується простір для суб'єктивних зловживань. Проте поряд з очевидними перевагами цифровізації, про які йтиметься далі, постають і нові виклики для захисту прав цих суб'єктів. Чи не породжують автоматизовані алгоритми ризик порушення прав? Як забезпечити надійність електронних сервісів і хто несе відповідальність за їх збої?

Цифровізація митних процедур істотно трансформує умови реалізації прав суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. З одного боку, вона сприяє підвищенню ефективності адміністрування та спрощує доступ до адміністративних послуг. Завдяки автоматизації значно скорочується час митного оформлення: сучасні електронні системи дозволяють здійснювати процедури протягом хвилин, що є суттєвим досягненням порівняно з багатоденним оформленням у паперовій формі. Цей ефект вже демонструють країни на кшталт Сінгапуру та Естонії, а Україна активно наближається до аналогічного рівня. Паралельно цифрові рішення забезпечують прозорість та передбачуваність: системи фіксують всі дії посадових осіб, дозволяючи суб'єктам ЗЕД відслідковувати етапи оформлення в режимі реального часу, що запобігає безпідставним затримкам та втратам інформації.

Зменшення людського чинника у процесі ухвалення рішень водночас знижує ризики корупційних зловживань. Перехід до електронної форми спілкування фактично усуває передумови для неформального втручання в процес, сприяючи утвердженню рівних умов ведення ЗЕД. Цифрова митниця також виконує сервісну функцію, пропонуючи бізнесу інструменти для самостійного розрахунку платежів, перевірки кодів товарів тощо, що підвищує доступність інформації і зміцнює довіру до інституцій.

Втім, ці переваги супроводжуються новими викликами. Передусім йдеться про вразливість до технічних збоїв: у разі порушення функціонування IT-систем може бути паралізована діяльність митниці на значній території, що несе ризики порушення строків оформлення та завдання збитків суб'єктам ЗЕД. Наразі в Україні відсутній правовий механізм відшкодування втрат у таких ситуаціях, як і регламент дій на випадок аварійного переходу до резервних каналів. Крім того, питання кібербезпеки виходить на перший план, адже митні системи обробляють конфіденційну комерційну інформацію, яка у разі витоку може завдати суттєвої шкоди підприємствам. Законодавство України потребує уточнення щодо відповідальності державних органів у разі таких інцидентів.

Додаткову складність становить проблема алгоритмічної прозорості: автоматизовані рішення (наприклад, затримка товару через ризик-профіль) не завжди супроводжуються чіткими поясненнями, що ускладнює можливість їх оскарження. Хоча формально чинне законодавство дозволяє апеляцію рішень митних органів, на практиці відсутність письмового акту або аргументації системи може ставити бізнес у невизначене становище. Також цифровізація висуває підвищені вимоги до технічної підготовленості самих учасників ЗЕД. Для малих підприємств використання складних електронних систем може бути ускладненим, що створює ризик нерівного доступу до митних послуг.

Окремо варто звернути увагу на нормативні прогалини. Незважаючи на внесені зміни до законодавства, досі існують випадки, коли електронні документи потребують підтвердження у паперовій формі, що суперечить концепції безпаперового середовища. Відставання регуляторної бази щодо використання інноваційних технологій, таких як блокчейн, смарт-контракти чи електронні пломби, також становить виклик для правової визначеності.

Висновки. Отже, українське законодавство у сфері зовнішньоекономічної діяльності закріплює широкі гарантії прав суб'єктів ЗЕД, включаючи право на інформацію, своєчасне митне оформлення, представництво та оскарження рішень митних органів. Ці гарантії доповнюються поступовою цифровізацією митних процедур, що сприяє прозорості, ефективності та зниженню корупційних ризиків. Утім, цифрова трансформація супроводжується новими викликами: технічними збоями, загрозами кібербезпеці, недостатньою прозорістю алгоритмів та нормативними прогалинами. Для забезпечення належного захисту прав учасників ЗЕД необхідне системне вдосконалення законодавства, розбудова стійкої цифрової інфраструктури та впровадження ефективних механізмів відповідальності у випадках порушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. CDS – Customs Decisions System. European Commission. URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/online-services/online-services-and-databases-customs/cds-customs-decisions-system_en.
2. Ioulianou M. Що таке електронна митниця та які її переваги? EU4Digital. 2020. URL: https://eufordigital.eu/uk/e-card/what-is-the-cross-border-etrade-pilot-which-countries-are-involved-

and-what-exactly-does-it-do-can-we-expect-its-benefits-to-be-replicated-across-all-countries-in-the-coming-years.
3. The customs status system has become digital and more business-friendly. Estonian Tax and Customs Board. 2024. URL: https://www.emta.ee/en/news/customs-status-system-has-become-digital-and-more-business-friendly.
4. Trade Facilitation and Paperless Trade in Ukraine. UN Global Survey on Digital and Sustainable Trade Facilitation. URL: https://www.untfsurvey.org/economy?id=UKR.
5. Генеральна угода з тарифів і торгівлі СОТ від 30.10.1947. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_264#Text.
6. Держмитслужба приєдналася у тестовому режимі до блокчейн-платформи TradeLens. Державна митна служба України. URL: https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/derzhmitsluzhba-priiednalasia-u-testovomu-rezhimi-do-blokchein-platformi-tradelens-83.
7. Єдине вікно для міжнародної торговлі. Міністерство фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/uk/the_only_window_for_international_trade-472.
8. Загнати митницю у «цифру». Як е-митниця має допомогти Україні вступити до ЄС? Еспресо. 2024. URL: https://espreso.tv/poyasnuemo-zagnati-mitnitsyu-u-tsifru-yak-e-mitnitsya-mae-dopomogti-ukraini-vstupiti-do-es.
9. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
10. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text.
11. Митні правила та розмитнення товарів з Китаю в Україну в 2025 році. Укр-Китай Комунікейшн. 2025. URL: https://ukr-china.com/publikaciyi/mytni-pravyla-ta-rozmytnennia-tovariv-z-kytaiu.
12. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text.
13. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text.
14. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text.
15. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 № 959-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text.
16. Протокол про внесення змін до Марракеської угоди про заснування Світової організації торгівлі. Угода про спрощення процедур торгівлі від 27.11.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_053#n17.
17. Українська митниця демонструє стабільність і розвиток навіть під час війни. 7eminar.ua. URL: https://7eminar.ua/news/13544-ukrayinska-mitnicya-demonstruje-stabilnist-i-rozvitok-navit-pid-cas-viini.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Барановська В.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК: 342.951
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.49

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОМПЛАЄНС-КОНТРОЛЮ ЯК НОВІТНЬОЇ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ З ПЛАТНИКАМИ

Бортняк К.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук,
навчально-наукового гуманітарного інституту,
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського,
ORCID: 0000-0002-2135-3820

Добрянська Н.
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри
державно-правових та гуманітарних наук,
навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-6319-0409

Бортняк К., Добрянська Н. Правове регулювання комплаєнс-контролю як новітньої форми взаємодії податкових органів з платниками.

Статтю присвячено комплексному дослідженню адміністративно-правового механізму впровадження комплаєнс-контролю як інноваційної моделі взаємодії між податковими органами та платниками податків в Україні. Автором досліджено сутність та зміст поняття «податковий комплаєнс-контроль», яке розглядається як багатоаспектна адміністративна категорія, що охоплює не лише моніторинг дотримання податкового законодавства, а й систему превентивних заходів, спрямованих на виявлення та мінімізацію правових ризиків ще до моменту вчинення правопорушення. Проведено ґрунтовний аналіз правового статусу суб'єктів такої взаємодії, зокрема визначено межі дискреційних повноважень податкових органів під час здійснення комплаєнс-процедур. Особливу увагу приділено методологічним підходам до класифікації платників податків за рівнем ризиковості, що дозволяє диференціювати інтенсивність контрольних заходів та забезпечити адресність державного втручання. У статті проведено аналіз процедурних меж здійснення горизонтального моніторингу та дистанційного супроводження великих платників податків, що є ключовими елементами сучасного комплаєнс-контролю.

На підставі проведеного аналізу виявлено низку системних проблем, що перешкоджають ефективному впровадженню комплаєнс-моделі в національну практику. З'ясовано, що відсутність чіткого законодавчого визначення терміну «комплаєнс-контроль» у Податковому кодексі України створює ризики суб'єктивізму та зловживань з боку контролюючих органів. Виявлено, що процедурна неврегульованість етапу попереднього узгодження податкових позицій часто призводить до виникнення латентних конфліктів та зниження рівня правової визначеності для бізнесу. Доведено, що без належного адміністративно-правового забезпечення захисту конфіденційної інформації, яку платник добровільно надає під час комплаєнс-процедур, неможливо забезпечити високий рівень довіри до державних інституцій та стимулювати вихід економіки з тіні.

З урахуванням проведеного аналізу запропоновано конкретні та обґрунтовані шляхи вдосконалення адміністративного законодавства України в частині регламентації податкового контролю.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, податкова процедура, податковий орган, комплаєнс-контроль, податковий контроль.

Bortniak K., Dobrianska N. Legal regulation of compliance control as a new form of interaction between tax authorities and payers.

The article is devoted to a comprehensive study of the administrative and legal mechanism for implementing compliance control as an innovative model of interaction between tax authorities and taxpayers in Ukraine. The author has studied the essence and content of the concept of «tax compliance control», which is considered as a multi-faceted administrative category that encompasses not only monitoring compliance with tax legislation, but also a system of preventive measures aimed at identifying and minimizing legal

risks even before the offense is committed. A thorough analysis of the legal status of the subjects of such interaction has been conducted, in particular, the limits of discretionary powers of tax authorities during compliance procedures have been determined. Particular attention is paid to methodological approaches to classifying taxpayers by risk level, which allows differentiating the intensity of control measures and ensuring the targeting of state intervention. The article analyzes the procedural boundaries of horizontal monitoring and remote support of large taxpayers, which are key elements of modern compliance control.

Based on the analysis, a number of systemic problems were identified that hinder the effective implementation of the compliance model in national practice. It was found that the lack of a clear legislative definition of the term «compliance control» in the Tax Code of Ukraine creates risks of subjectivity and abuse by regulatory authorities. It was found that the procedural unregulated stage of preliminary coordination of tax positions often leads to the emergence of latent conflicts and a decrease in the level of legal certainty for business. It is proven that without proper administrative and legal support for the protection of confidential information that the payer voluntarily provides during compliance procedures, it is impossible to ensure a high level of trust in state institutions and stimulate the economy to emerge from the shadows.

Taking into account the analysis, specific and justified ways of improving the administrative legislation of Ukraine in terms of regulating tax control are proposed.

Key words: administrative and legal regulation, tax procedure, tax authority, compliance control, tax control.

Постановка проблеми. Актуальність обраної проблематики зумовлена об'єктивною потребою у трансформації фіскальної політики держави від карально-репресивної парадигми до сервісно-орієнтованого підходу. У сучасних умовах динамічної цифровізації економіки та необхідності стимулювання ділової активності в повоєнний період, традиційні методи податкового контролю можуть показати недостатню ефективність, що вимагає розробки та нормативного закріплення нових форм перевірок, заснованих на принципах довіри, прозорості та добровільності виконання податкових зобов'язань.

З огляду на таке, виникає необхідність у проведенні ґрунтовного аналізу адміністративно-правового механізму впровадження комплаєнс-контролю як інноваційної моделі взаємодії між податковими органами та платниками податків в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти правового регулювання податкового комплаєнс-контролю в Україні вивчали такі науковці, як С.А. Данієлян, Ю.П. Козаченко, А.Є. Краковська, О.В. Логвінова, О.В. Мащенко, та ін. Водночас, на сьогодні наукові дослідження у цій сфері залишаються фрагментарними та потребують комплексного узагальнення, а також актуалізації відповідно до викликів сьогодення та необхідності удосконалення правового регулювання у цій сфері.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу теоретико-правової природи та процедурних аспектів реалізації комплаєнс-контролю як інноваційної форми взаємодії податкових органів із платниками податків. У межах реалізації цієї мети передбачається розкрити зміст поняття податкового комплаєнс-контролю, виявити системні прогалини в адміністративному регламентуванні сервісно-консультаційної діяльності фіскальних органів та розробити науково обґрунтовані пропозиції щодо встановлення чітких процедурних меж здійснення такого контролю з метою забезпечення балансу приватних і публічних інтересів.

Виклад основного матеріалу. Податковий комплаєнс-контроль в узагальненому визначенні це система превентивного нагляду та консультування, спрямована на забезпечення добровільного дотримання платником норм податкового законодавства через виявлення та усунення правових ризиків до моменту вчинення правопорушення. У межах доктрини адміністративного права комплаєнс-контроль можна класифікувати як специфічний вид податкових процедур.

У науковій літературі податкову процедуру пропонують розглядати як законодавчо урегульовану модель і відповідну систему дій учасників податкових відносин, які спрямовані на досягнення передбачуваного правового результату [1, с. 391-392].

Дослідження правової природи комплаєнс-контролю як специфічного виду податкової процедури свідчить про те, що на сучасному етапі в Україні відбулася його інституціоналізація. Важливим етапом стало внесення змін до Податкового кодексу України (ПКУ), якими було запроваджено не лише термінологічний апарат, а й специфічний процесуальний режим взаємодії для окремих категорій платників. Зокрема, відповідно до пп. 14.1.221-1 ПКУ, податковий комплаєнс визначено як систему заходів та процедур, що здійснюються контролюючими органами, визначеними підпунктом 41.1.1 пункту 41.1 статті 41 цього Кодексу, з метою підвищення рівня добровільного виконання податкових та інших обов'язків платниками податків відповідно до вимог податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, та зменшення ймовірності настання податкового ризику (комплаєнс-ризику) [2].

Деякі науковці вважають, що податковий комплаєнс – це модель взаємної відкритості, де бізнес дотримується духу закону та прозорості операцій в обмін на розуміння податківцями комерційної логіки діяльності та забезпечення ранньої правової визначеності [3, с. 270-271].

Таким чином, особливостями комплаєнс-контролю як податкової процедури є:

1) особливий суб'єктний склад, оскільки процедуру може ініціювати та супроводжувати суб'єкт владних повноважень (державним податковим органом) щодо приватного суб'єкта (платника). Між тим, як зазначають з цього приводу деякі науковці, у межах відносин із виконання податкового обов'язку платника податків прийнято детермінувати як правозобов'язаного учасника таких відносин, тоді як контролюючий орган розглядають як владного суб'єкта. Однак такі характеристики в жодному разі не означають, що платник податків як учасник податкових відносин має виключно обов'язки, а контролюючий орган – виключно права, адже йдеться, скоріше, про розставлення акцентів у правовому статусі платника податків та контролюючого органу [4, с. 65]. Указане застереження справедливе і для процедури комплаєнс-контролю;

2) чітко визначене нормативне регулювання меж та етапів реалізації цієї процедури, зокрема дії комплаєнс-менеджера та відповіді платника чітко обмежені строками та порядком, визначеними в ПКУ та підзаконних актах Державної податкової служби України;

3) стадійність зазначеної процедури, початок якої припадає на включення платника податків до переліку сумлінних, основний етап – це моніторинг, обмін запитами, інформування про ризики та результат у формі підтвердження відсутності ризиків або вихід на перевірку;

4) спеціальна мета цієї процедури, а саме – не накладення санкції, а забезпечення стану відповідності платника вимогам закону та спонукання його до добросовісного виконання податкових зобов'язань.

Особливе значення для наукового аналізу процедурних меж комплаєнс-контролю має пункт 69.41 підрозділу 10 розділу XX ПКУ, який регламентує діяльність так званого «Клубу білого бізнесу». Ця норма запроваджує принципово новий інститут – комплаєнс-менеджера, чий правовий статус виходить за межі класичного податкового інспектора. Процедурними особливостями такої взаємодії, закріпленими в ПКУ, є: 1) превентивне інформування, яке виражається в обов'язку податкового органу повідомляти платника про наявні ризикові показники (ризик-орієнтований підхід) замість негайного призначення перевірки; 2) дистанційне супроводження, за якого взаємодія здійснюється переважно за допомогою засобів дистанційного зв'язку, що мінімізує суб'єктивний корупційний чинник та скорочує адміністративні витрати обох сторін; 3) наявність права на консультаційну підтримку, тобто отримання платником податків гарантованого права на роз'яснення щодо усунення ризиків у стислі строки (до 5 робочих днів), що є формою позитивної адміністративної процедури [2].

Важливим документом у сфері регулювання процедури податкового комплаєнс-контролю став наказ Державної податкової служби України від 31 жовтня 2024 р. № 788 «Про організацію діяльності комплаєнс-менеджера з платником податків з високим рівнем добровільного дотримання податкового законодавства», який закріпив правову роль комплаєнс-менеджера як ключової ланки взаємодії. Таким суб'єктом визначена посадова особа податкового органу, яка закріплюється за конкретним платником для надання консультативної підтримки та оперативного вирішення питань. Особливістю такого контролю є його превентивний та некаральний характер, що фактично легалізує модель «горизонтального моніторингу», де держава виступає партнером, що допомагає бізнесу уникати помилок. Процедурні особливості реалізації цього акта полягають у регламентації дистанційної комунікації та чітких строків реагування. Комплаєнс-менеджер зобов'язаний інформувати платника про виявлені ризики, а платник отримує право на швидке роз'яснення складних норм законодавства без ризику застосування штрафних санкцій за результатами такої взаємодії [5].

Значення цього документа для адміністративно-правового регулювання податкового комплаєнс-контролю полягає у встановленні процедурних меж втручання суб'єктів податкового контролю у діяльність добросовісних платників податків, замінюючи прямий примус на процедури узгодження, що сприяє підвищенню правової визначеності, зниженню адміністративного тиску та формуванню культури добровільної сплати податків, що є критично важливим для стабільності фінансової системи в умовах відбудови.

Таким чином, норми ПКУ створюють правовий каркас, у межах якого наказ № 788 деталізує операційну діяльність комплаєнс-менеджера. Проте, попри прогресивність цих норм, ПКУ залишає відкритим питання процедурної відповідальності суб'єктів здійснення податкового контролю за помилкові рекомендації під час комплаєнс-супроводу, що створює ризик «правової пастки», коли виконання порад комплаєнс-менеджера може не убезпечити платника від подальших санкцій у разі зміни позиції органу податкового органу, що потребує додаткового законодавчого врегулювання та встановлення чітких преклюзивних меж такого контролю.

Окрім того, необхідно окремо згадати Порядок формування та оприлюднення Переліку платників податків з високим рівнем добровільного дотримання податкового законодавства, затверджений нака-

зом Міністерства фінансів України від 7 жовтня 2024 р. № 495, який запровадив чіткі кількісні та якісні критерії (рівень сплати податків, розмір заробітної плати, відсутність порушень), що виступають правовим фільтром для допуску платників до привілейованої форми контролю, тим самим легітимізуючи диференційований підхід в адміністративній діяльності Державної податкової служби України. З точки зору процедурних меж, Порядок регламентує алгоритм автоматизованого відбору та щоквартального оновлення Переліку, що мінімізує суб'єктивний вплив посадових осіб і забезпечує прозорість переходу від загальних наглядових процедур до спеціалізованого комплаєнс-супроводження [6].

Отже, аналізований акт не лише встановив технічні вимоги до добросовісних платників податків, але і визначає юридичні передумови для виникнення особливого правового статусу платника, який отримує право на превентивну комунікацію з податковими органами замість традиційних фіскальних санкцій.

Водночас, у науковій літературі висловлюється думка про необхідність подальшого удосконалення податкового законодавства у цій сфері.

Зокрема, деякі науковці справедливо зауважують, що рішення щодо фіскальної політики 2022 року не зазнали серйозного аудиту й аналізу в світлі затяжного воєнного стану, оскільки Уряд вчинив суто механічно, поставивши на чільне місце пріоритети та інтереси органів держуправління, ігноруючи вплив своїх рішень на бізнес і домашні господарства [7].

Інші вчені вказують на недоліки у діяльності контролюючих органів, які впливають на ефективність та довіру з боку платників податків та групуються наступним чином: бюрократія та складні процедури; неврегульованість та складність законодавства; корупція та зловживання службовим положенням; недостатня взаємодія з бізнесом; недостатня цифровізація; неефективність перевірок; проблеми з кадровим забезпеченням; судові спори; тіньова економіка [8, с. 10].

Щодо недоліків правового регулювання взаємодії комплаєнс-менеджера з платником податків через усні консультації та відеоконференції, передбаченої пп. 69.41.3 ПКУ, О.В. Мащенко та Ю.П. Козаченко звертають увагу на відсутність чіткого механізму доказування змісту таких порад та відповідальності за їх некомпетентність. На думку вчених, законодавча неврегульованість наслідків помилкового консультування ставить під загрозу статус «доброчесного платника» та не дає гарантій звільнення від санкцій у разі податкової перевірки, що зумовлює необхідність виключно письмової фіксації рекомендацій за аналогією з індивідуальними податковими консультаціями. Без розробки дієвого механізму захисту платника від наслідків помилок комплаєнс-менеджера, цей інститут залишатиметься процесуально вразливим, а дотримання «духу закону» – незахищеним перед формальними фіскальними процедурами [9, с. 87-88].

Аналіз наведених наукових поглядів дозволяє комплексно поглянути на проблему податкового адміністрування крізь призму як глобальних макроекономічних прорахунків, так і вузьких процедурних лакун інституту комплаєнсу.

Видається, що основними проблемами, що залишаються поза межами системного врегулювання, є: 1) непропорційність доказування в «усних» процедурах комплаєнсу, оскільки ПКУ дозволяє усну комунікацію, але не визначає її юридичну силу, що створює ситуацію, де порада комплаєнс-менеджера є юридично нікчемною для податкового інспектора під час перевірки; 2) відсутність юридичних гарантій імунітету для доброчесних платників податків, які виконують рекомендації комплаєнс-менеджера; 3) недостатня дискреційна прозорість через те, що критерії виключення з переліку «доброчесних» через «помилки», спровоковані самим менеджером, створюють умови для адміністративного тиску.

Для вирішення окреслених проблем можна запропонувати внести такі доповнення до ПКУ:

1. Доповнити пп. 69.41.4 п. 69.41 Розділу XX ПКУ положенням про обов'язкове документування результатів взаємодії комплаєнс-менеджера з платником податків у формі усної консультації або відеоконференції у формі електронного документа, що підписується КЕП комплаєнс-менеджера та надсилається до електронного кабінету платника протягом 24 годин з зазначенням того, що такий документ має статус офіційного роз'яснення контролюючого органу для даного платника.

2. Доповнити ст. 112 ПКУ нормою про те, що платник податків не може бути притягнутий до відповідальності (включаючи нарахування пені та штрафних санкцій), якщо він діяв відповідно до рекомендацій комплаєнс-менеджера, зафіксованих у встановленому законом порядку, навіть якщо надалі такі рекомендації будуть визнані некомпетентними або такими, що суперечать нормам ПКУ.

3. Доповнити ПКУ новою статтею щодо персональної дисциплінарної та матеріальної відповідальності комплаєнс-менеджера за надання некомпетентних консультацій, що призвели до виникнення податкового боргу або судових спорів у платника податків з високим рівнем добровільного дотримання законодавства.

Упровадження запропонованих змін дозволить перетворити комплаєнс-контроль із декларативного інструменту на дієвий механізм партнерства, що забезпечить стабільність податкової системи України та сприятиме формуванню культури добровільної сплати податків у повоєнний період.

Висновки. У результаті проведеного дослідження адміністративно-правових засад здійснення комплаєнс-контролю як новітньої форми взаємодії податкових органів із платниками податків можна дійти висновку, що впровадження комплаєнс-контролю знаменує перехід від ретроспективної каральної моделі нагляду до проспективної сервісно-орієнтованої парадигми. Це дозволяє класифікувати комплаєнс-контроль як спеціальну податкову процедуру, що базується на принципах взаємної прозорості, довіри та дотримання «духу закону», де головною метою є не накладення санкцій, а забезпечення ранньої правової визначеності платника.

Аналіз норм ПКУ (зокрема п. 69.41) та підзаконних актів Державної податкової служби України виявив суттєвий правовий розрив між декларативною метою комплаєнсу та механізмом його реалізації. Встановлено, що чинне законодавство, дозволяючи усні форми взаємодії з комплаєнс-менеджером, не визначає їх юридичної сили та не встановлює процесуальних гарантій захисту платника у разі отримання некомпетентної поради, що зумовлює виникнення ситуації «процесуальної вразливості» бізнесу перед наступними документальними перевірками. Окрім того, на сьогодні платник, який сумлінно виконує рекомендації комплаєнс-менеджера, фактично позбавлений імунітету від штрафних санкцій у разі зміни позиції контролюючого органу, що нівелює мотивацію до вступу у так званий «Клуб білого бізнесу».

Обґрунтовано необхідність внесення змін до ПКУ в частині обов'язкової електронної фіксації (протоколювання) результатів усіх видів комплаєнс-взаємодії. Запропоновано надати таким протоколам статусу, тотожного індивідуальним податковим консультаціям, що має стати правовою підставою для звільнення платника від відповідальності у разі доведення факту дотримання ним наданих порад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Логвінова О.В. Податкова процедура: від доктринальних напрацювань до закріплення законодавчої дефініції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 85. Ч. 2. С. 386-396. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/59.pdf.
2. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.
3. Рудень Р. Правовий феномен податкового комплаєнсу. *Юридичний вісник.* 2025. № 2. С. 260-274. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2025/31.pdf.
4. Данієлян С. А. Система органів, уповноважених на реалізацію процедур податкового контролю в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2021. № 6. С. 62-66. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2021/10.pdf.
5. Про організацію діяльності комплаєнс-менеджера з платником податків з високим рівнем добровільного дотримання податкового законодавства: наказ від 31.10.2024 № 788. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0788912-24#Text.
6. Про затвердження Порядку формування та оприлюднення Переліку платників податків з високим рівнем добровільного дотримання податкового законодавства: наказ Міністерства фінансів України від 07.10.2024 № 495. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z1539-24#Text.
7. Романчук Я. Фіскальна трансформація України неминуча. *Liberty institute.* 2024. URL: https://www.ilibertyinstitute.org/articles/fiskalna-transformacziya-ukrayini-neminucha.
8. Краковська А.Є. Правове регулювання діяльності органів податкового контролю в сучасних умовах. *Академічні візії*. 2025. Вип. 40. С. 1-12. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/download/1714/1594.
9. Мащенко О.В., Козаченко Ю.П. Організаційно-правові аспекти впровадження системи управління податковими комплаєнс-ризиками: сучасні проблеми та шляхи вирішення. *Право та державне управління*. 2024. № 2. С. 82-89. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2024/2_2024.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 6.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Бортняк К., Добрянська Н., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.924:355.271
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.50

НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЯК ПРАВОВА ОСНОВА РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Грищук А.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6289-6656

Грищук А.Б. Національне законодавство як правова основа регулювання міграційних процесів.

У статті розглянуто національне законодавство як правова основа регулювання міграційних процесів. Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю вдосконалення регулювання міграційних процесів, перегляду концептуальних підходів у регулюванні міграційних відносин, підвищення ефективності системи державного управління міграційними відносинами. Наукове осмислення різних аспектів міграційних процесів відстає від міграційних відносин, що динамічно змінюються. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складаються у сфері регулювання міграційних процесів.

Предметом дослідження є теоретичні та правові основи регулювання міграційних процесів. Правове регулювання міграційних процесів визначаються як сукупність взаємозалежних правових типів, засобів і прийомів впливу, спрямованих на досягнення управлінських цілей у сфері міграції, що утворюють цілісну систему, яка послідовно регулює всі етапи міграційного процесу. Зазначено, що необхідність кардинального впорядкування міграційного законодавства та вдосконалення правової основи регулювання міграційних процесів ставить як перспективне завдання кодифікацію міграційного законодавства. У сучасному світі спостерігається тенденція посилення міграційних режимів у сфері прикордонного та візового контролю, надання спеціальних правових статусів, громадянства, регулювання трудової міграції та протидії нелегальній міграції. В Україні вирішення питань забезпечення безпеки в міграційній сфері, протидії незаконній міграції вимагає вироблення нових політико-правових засобів досягнення мети та вирішення завдань сучасної міграційної політики, що включають реалізацію комплексу адміністративних заходів, спрямованих на вдосконалення правового регулювання міграційних режимів з урахуванням вимог захисту національних інтересів держави, а також прав, свобод і законних інтересів громадян, іноземців і осіб без громадянства. Для цього необхідні зусилля держави, всіх її гілок та органів влади, особливо системи правоохоронних органів, і насамперед органів Державної міграційної служби України. Регулювання міграційних процесів повинно враховувати національні інтерес і права людини та громадянина.

Ключові слова: іноземці, особи без громадянства, права людини та громадянина, міграційні режими, міграційне законодавство.

Hryshchuk A.B. National legislation as a legal basis for regulating migration processes.

The article examines national legislation as a legal basis for regulating migration processes. The relevance of the research topic is due to the need to improve the regulation of migration processes, revise conceptual approaches in regulating migration relations, and increase the efficiency of the system of state management of migration relations. Scientific understanding of various aspects of migration processes lags behind dynamically changing migration relations. The object of the study is social relations that develop in the field of regulating migration processes.

The subject is the theoretical and legal foundations of regulating migration processes. Legal regulation of migration processes is defined as a set of interdependent legal types, means and methods of influence aimed at achieving management goals in the field of migration, which form a holistic system that consistently regulates all stages of the migration process. It is noted that the need for a radical streamlining of migration legislation and improvement of the legal basis for regulating migration processes poses the codification of migration legislation as a promising task. In the modern world, there is a tendency to strengthen migration regimes in the field of border and visa control, granting special legal statuses, citizenship, regulation of labor migration and combating illegal migration. In

Ukraine, addressing issues of ensuring security in the migration sector, combating illegal migration requires the development of new political and legal means of achieving the goal and solving the tasks of modern migration policy, which include the implementation of a set of administrative measures aimed at improving the legal regulation of migration regimes, taking into account the requirements of protecting the national interests of the state, as well as the rights, freedoms and legitimate interests of citizens, foreigners and stateless persons. This requires the efforts of the state, all its branches and authorities, especially the system of law enforcement agencies, and primarily the bodies of the State Migration Service of Ukraine. Regulation of migration processes must take into account national interests and human and citizen rights.

Key words: foreigners, stateless persons, human and civil rights, migration regimes, migration legislation.

Постановка проблеми. Розглядаючи правову природу, сутність і зміст міграційних процесів, не можна обійти увагою питання про ступінь самостійності та місце міграційних норм у системі адміністративного права. Правильне вирішення цього питання зумовлює побудову ієрархічної та несуперечливої системи джерел міграційного законодавства і, в результаті, ефективність правового впливу міграційних процесів. До цього моменту з питання визначення місця сукупності міграційних норм у системі сучасного права не сформувалося єдиного доктринального підходу. Створення нової галузі права є досить складним процесом, проте поява і розвиток нових суспільних відносин, у тому числі в міграційній сфері, ставить питання про виділення нових галузей права.

Мета дослідження охоплює національне законодавство як правову основу регулювання міграційних процесів.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичне підґрунтя дослідження становлять праці вчених, як: Б.В. Авер'янов, А.А. Аносєнков, О.О. Бандурка, Н.П. Бортник, І.П. Голосніченко, В.В. Ковальська, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, О.А. Малиновська, Т.П. Мінка, В.І. Олефір, Д.В. Приймаченко, К.В. Шкарупа, В. Шамрай та інші. Напрям європейської інтеграції передбачає дослідження міграційного законодавства з метою підвищення ефективності.

Виклад основного матеріалу. Міграційні процеси це сукупність взаємозалежних правових типів, засобів і прийомів впливу, спрямованих на досягнення управлінських цілей у сфері міграції, що утворюють цілісну систему, що послідовно регулює всі етапи міграційного процесу. Стан системи міграційних норм визначається ступенем самостійності міграційних правовідносин, що досягає рівня галузевої визначеності. Процес міграції завжди є географічним за формою прояву та соціально-економічним за змістом [1, с. 43].

Аналіз особливостей міграційних правовідносин, що свідчать про адміністративно-правову природу, дозволяє стверджувати, що основою галузевої належності системи норм, що їх регулюють, виступає адміністративне право. Важливим елементом міграційних правовідносин є зміст, під яким слід розуміти права і обов'язки суб'єктів міграційних правовідносин, і їх діяльність щодо реалізації, що здійснюється в системі міграційних процесів.

Об'єктом міграційних відносин буде виступати комплекс вигод, які можуть бути надані мігранту при територіальному переміщенні, реалізуючи які, мігрант може змінити життя. Міграційні правовідносини можна систематизувати за різними критеріями: еміграційні і іммиграційні; поворотні та безповоротні; короткострокові та тривалі; добровільні та вимушені; групові і індивідуальні; регулярні та нерегулярні тощо.

Специфіка міграційних правовідносин дозволяє виділяти систему міграційних норм у самостійне правове утворення. У юридичній науці система міграційних норм розглядається як самостійна галузь міграційного права, що має комплексний характер, як комплексний міжгалузевий інститут, як комплексна система міграційного законодавства, як підгалузь адміністративного права, що має комплексний характер.

Серед правознавців існує думка, що в сучасних умовах можна виділити самостійну галузь права, таку як міжнародне міграційне право. Дана галузь права буде включати норми публічного та приватного права. На самостійний характер міграційного права вказує значна кількість термінів, що використовуються. Однак більш обґрунтованою є точка зору, згідно з якою виділення міграційного права як самостійної галузі права є передчасним через відсутність самостійного предмета та методу правового регулювання. Міграційне законодавство слід розглядати як самостійну галузь системи законодавства.

На нашу думку, доцільно говорити не про міграційне право, а про галузь міграційного законодавства, що формується. Послаблення міграційних потоків зумовлено війною, вимагає адекватного законодавчого регулювання, що ставить завдання формування системи міграційного законодав-

ства, яке відображає основні аспекти міграційної політики. На базі міграційного законодавства можливе виділення підгалузі адміністративного права, що регламентує основний спектр міграційних відносин в Україні.

Для визначення предмета адміністративного права необхідна умова: суспільні відносини, що підлягають регулюючому впливові повинні виникати з приводу здійснення органами влади виконавчих і розпорядчих функцій (управлінських), функцій забезпечення реалізації громадянами їх прав, свобод і законних інтересів у відповідній сфері чи галузі суспільного життя [2, с. 37].

У структурі міграційного законодавства основне місце займає адміністративний блок. Адміністративно-правова природа міграційних правовідносин, заснованих на відносинах управління, не змінює свого характеру і не стає комплексною при реалізації мігрантом інших галузевих правовідносин. Визнання міграційного права як самостійної галузі права вимагає виявлення якісної своєрідності регульованих суспільних відносин, застосування окремого методу правового регулювання.

Позиція, яка заперечує необхідність виділення міграційного права як самостійної галузі права, ґрунтується на відсутності визначеного і самостійного предмета та методу правового регулювання. Комплексний характер міграційного права обумовлений наявністю певної кількості норм різної галузевої належності.

У перспективі, з урахуванням динаміки розвитку міграційних відносин, можливе прийняття єдиного кодифікованого акта у сфері міграції – Міграційного кодексу України, – що свідчитиме про впорядкування та завершення процесу формування міграційного законодавства. Міграція як поняття стосовно людства відображає можливість терит0оріальних переміщень в правовому аспекті пов’язане з правом на свободу пересування, що є одним з прав особи.

В основоположних міжнародно-правових актах, присвячених правам людини, дане право розглядається як одне з ключових у структурі правового статусу особи. Міжнародне право регламентує загальні та універсальні положення у сфері міграції населення.

Міжнародне законодавство у сфері міграції спочатку розвивалося в напрямі захисту прав біженців. Єдині загальні та універсальні міграційні міжнародні стандарти були прийняті після Другої світової війни, у зв’язку з масовим вимушеним переміщенням людей.

Внутрішньодержавне міграційне законодавство, яке активно формується з 1992 року, спирається на загальновизнані норми міжнародного права в галузі міграції та прав людини. Внутрішньодержавна нормативна регламентація міграційних процесів визначається системою правових актів різного рівня та змісту. Правове становище мігрантів визначається особливим правовим режимом, що надається країною перебування.

Правова основа внутрішньодержавного міграційного законодавства включає положення Конституції України; законодавство; укази Президента України, інші акти підзаконного характеру.

Норми, що встановлюють міграційні режими, містяться в Конституції України та законодавстві, у підзаконних актах і актах місцевого рівня [3]. Нормативні акти місцевого рівня повинні відображати специфіку регіональних міграційних проблем, пов’язаних з адаптацією та приживанням мігрантів, за умови відповідності законодавству та спрямованості на досягнення мети та вирішення завдань, закріплених на державному рівні. Необхідно ширше використовувати можливості місцевої публічної влади в міграційному регулюванні.

Модель правового регулювання міграційних процесів може бути якісно поліпшена шляхом розмежування існуючих повноважень між державою та місцевими адміністративно-територіальними утвореннями. Це дозволить не тільки якісно поліпшити залучені потоки трудових мігрантів, а й регулювати з урахуванням регіональних потреб.

За загальним правилом міграційний режим повинен визначатися законом, з подальшою конкретизацією механізму його функціонування в підзаконних нормативно-правових актах. Водночас можливе його правове оформлення та регулювання окремих міграційних процесів виключно підзаконними актами.

Найбільш сприятливим видається варіант закріплення основ правових режимів у законах, а процедурного порядку реалізації в адміністративних процедурах. Конкретизацію механізму реалізації управлінських процесів в адміністративних процедурах можна розглядати як один з перспективних напрямів розвитку режимного регулювання міграційної сфери.

Питання міграції населення знайшли закріплення в регіональних міжнародних актах. Цілий ряд міжнародних документів регламентує питання трудової міграції [4, с. 47]. Глобальний характер міграційних правовідносин у сфері вимушеної міграції зумовив врегулювання міждержавних відносин шляхом укладення двосторонніх і багатосторонніх угод. Окремий блок включає договори та угоди, що стосуються проблематики міграції та громадянства, що приймаються країнами-учасницями Європейського Союзу.

У сучасних реаліях міграція виступає не лише викликом, а й важливим чинником розвитку, що вимагає від ЄС ефективної та збалансованої політики. Для сучасної міграційної політики ЄС характерним є уніфікація законодавства, посилення контролю за зовнішніми кордонами та вдосконалення механізмів інтеграції мігрантів [5, с. 488].

Оскільки повноцінне регулювання зовнішньої трудової міграції можливе тільки на взаємній багатосторонній і двосторонній основі, участь в міжнародному співробітництві України є важливим напрямом вдосконалення режиму зовнішньої трудової міграції.

Перші законодавчі та підзаконні акти в сфері міграції були розроблені на початку 1990-х років, в досить складній міграційній ситуації. Наразі основу імміграційного законодавства складають закони: «Про порядок виїзду з України та в'їзду в Україну громадян України»; «Про громадянство України»; «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»; «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»; «Про імміграцію» [1, с. 31].

Закон «Про імміграцію» спрямований на скорочення незаконної міграції та підвищення рівня правових гарантій іноземців, які бажають жити та працювати в Україні на законних підставах. З прийняттям Закону система дозвільної реєстрації іноземних громадян була замінена на повідомний інститут міграційного обліку.

Закон «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» відіграє інтегративну роль у системі міграційного законодавства. У ньому посилено роль Державної міграційної служби України у сфері контролю за в'їздом, виїздом і перебуванням іноземних громадян на території України. Постійне насичення змісту даного Закону призводить до руйнування системних властивостей. Наявність у Законі процедурних норм, що регулюють порядок отримання різного роду дозвільних та інших документів, виходить за межі регулювання, що негативно впливає на його статусне значення.

Вищезазначені закони утворюють основу міграційного законодавства. У їх розвиток було прийнято велику кількість підзаконних актів різного рівня та характеру. До законодавства були внесені зміни посилення адміністративної та кримінальної відповідальності у сфері міграції. У Кодексі України про адміністративні правопорушення передбачена відповідальність за вчинення правопорушень у сфері забезпечення режиму перебування іноземців на території України. До Кримінального кодексу України було включено низку статей щодо відповідальності у сфері міграції.

Указом Президента України від 30 травня 2011 року № 622/2011 р. було схвалено Концепцію державної міграційної політик, зміст якої певною мірою заповнював відсутні елементи державного стратегічного планування у сфері міграції. [6, с. 31]. Її можна розцінювати як концепцію адміністративної політики у сфері міграції.

Невисока ефективність міграційного законодавства, яке є багато в чому неузгодженим, а іноді й суперечливим, виявила очевидну необхідність розробки основного документа, який би визначав міграційну політику держави. Важливим кроком на цьому шляху стало прийняття 12 липня 2017 року Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року, яка має інтегративне значення і представляє доктринальну стратегічну основу державної політики у сфері міграції [7].

З урахуванням потреб забезпечення національних інтересів Стратегія передбачає поліпшення рівня життя населення, захист інтересів держави та громадян, підтримку працездатного населення.

До основних напрямів міграційної політики, закріплених у Стратегії, можна віднести наступні: створення простих, зрозумілих і ефективних міграційних механізмів, що включають процедуру в'їзду в Україну, подальше здійснення трудової діяльності, набуття громадянства; надання допомоги закордонним українцям стимулювання добровільного повернення в Україну; регулювання кількості іноземних трудящих мігрантів на основі потреб ринку праці. Доцільно залучати іноземних фахівців у ті сфери економіки, в яких спостерігається нестача місцевих працівників; надання іноземцям послуг у сфері міграції. У даному випадку необхідно надання інформаційних послуг, надання інформації, яка допоможе швидше освоїтися на новому місці перебування.

Держава виходить з об'єктивної необхідності постійного вдосконалення міграційного законодавства та його оптимізації. У цьому плані положення Стратегії спрямовані на формування стабільної та контрольованої міграційної ситуації в Україні.

Українська міграційна політика потребує суттєвих перетворень та подальшої адаптації до європейських стандартів та визнаних міжнародних механізмів регулювання міграційних процесів у рамках реалізації стратегії євроінтеграції України [8, с. 157].

Багатообіцяючим результатом систематизації міграційного законодавства має стати прийняття Міграційного кодексу з метою систематизації численних нормативно-правових актів, що регламентують міграційні відносини. Прийняття завершить формування системи міграційних норм в самостійну галузь права.

Аналіз і узагальнення норм міграційного законодавства, що формують міграційні процеси, дозволяє виділити в його структурі ряд блоків, залежно від спрямованості на: розвиток відповідних положень конституційного права; забезпечення режиму правового регулювання міграційних процесів; реалізацію міграційних намірів; регулювання питань інтеграції у приймаючу спільноту.

Можлива й інша класифікація міграційного законодавства, що формує міграційні процеси залежно від напрямів міграційної політики. До першої групи належать законодавчі акти, спрямовані на реалізацію зовнішньої міграційної політики, такі, що формують зовнішній міграційний режим. До другої групи – законодавчі акти, що регулюють процеси внутрішньої міграції та внутрішній міграційний режим. До третьої групи – законодавчі акти, що регулюють відносини у сфері вимушеної міграції та відповідні статусні міграційні процеси.

Четверту групу джерел правового регулювання відносин у міграційній сфері складають акти органів місцевої виконавчої влади і органів місцевого самоврядування. Доцільне підвищення незначної частки регіональних правових актів у міграційному регулюванні у загальному масиві міграційних актів.

П'яту групу нормативно-правових актів складають відомчі нормативні акти, які більш детально регламентують адміністративну діяльність органів виконавчої влади у сфері міграції. До них відносяться накази, інструкції відповідних міністерств і служб, які мають повноваження у сфері міграції.

Наявність великого обсягу нормативно-правових актів обумовлена різноманітністю напрямів роботи в міграційній сфері та складністю адміністративних процедур, що проводяться. Особливістю нормативно-правової основи міграційних процесів, що реалізуються в діяльності органів Державної міграційної служби України, Державної прикордонної служби України в галузі міграційних відносин, є високий рівень підзаконного регулювання [9].

На основі проведеного аналізу правової основи регулювання міграційних процесів можна зробити висновок про відсутність комплексних законодавчих актів, дія яких була б спрямована на реалізацію внутрішніх або зовнішніх міграційних процесів. У більшості випадків законодавчі акти містять відповідні групи норм, але одночасно в різних комбінаціях. Окремі законодавчі акти у сфері міграції не відображають сучасні реалії розвитку міжнародних і внутрішніх міграційних процесів, що відбуваються в країні.

Ще однією характерною рисою міграційного законодавства можна визнати високу динаміку розвитку [10]. Міграційними процесами в Україні є: імміграція, розселення, зовнішня трудова міграція, нелегальна міграція. Окремо стоїть проблема еміграції.

Чинне міграційне законодавство характеризується складністю, хаотичністю і мінливістю нормативних приписів, великим обсягом бланкетних норм, великою кількістю підзаконних нормативно-правових актів.

Значний масив нормативних актів у сфері міграції істотно ускладнює роботу осіб, які застосовують право. Відсутність єдиної термінології, єдиного підходу в розумінні подальшого системного розвитку міграційного законодавства, до його структурування та юридико-технічного оформлення створює труднощі при застосуванні права і у мігрантів. У скрутне становище потрапляють і інші категорії осіб, наприклад, приймаюча сторони, сторона, що запрошує, роботодавці, які порушують вимоги міграційного законодавства.

У науковій літературі висловлюються різні пропозиції вдосконалення міграційного законодавства, наприклад, вказується на необхідність розробки та прийняття закону про державну міграційну політику. Вказується на розробку проекту закону «Про залучення та використання в Україні іноземної робочої сили». Зазначений законопроект, розвиваючи положення Стратегії міграційної політики, покликаний замінити закони «Про правове становище іноземців та осіб без громадянства» та «Про імміграцію».

Можна зазначити, що прийняття законів, що регулюють окремі аспекти міграційних відносин, за наявності значної кількості чинних міграційних законодавчих актів, є не настільки необхідним. Постійне внесення змін до окремих правових актів не призводить до кардинальної зміни правової основи регулювання міграційних процесів.

Розвиток міграційного законодавства ставить на порядок денний питання його кодифікації та прийняття єдиного базового документа в галузі міграції – Міграційного кодексу України. У зв'язку з цим в літературі піднімається питання про необхідність прийняття міграційного кодексу. Багато авторів підтримують ідею кодифікації міграційного законодавства.

Як зазначає ряд авторів, міграційне законодавство на початок другого десятиліття XXI століття складають певна кількість законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, що видається достатнім для розробки проекту Міграційного кодексу.

У міграційному законодавстві відсутній базовий акт, що визначає принципові правові засади міграційної політики (еміграції, імміграції) України. Прийняття Міграційного кодексу допомогло б сис-

тематизувати великий обсяг нормативних актів різного рівня, а також визначити єдині підходи в питаннях регулювання міграційних відносин. З точки зору фундаментального розвитку міграційного права кращим видається саме варіант, що передбачає кодифікацію міграційного законодавства.

Міграційний кодекс структурно укладатиметься із загальної та особливої частин. У загальній частині знайдуть відображення основні поняття, в тому числі ключове поняття «мігрант», принципи міграційної політики, а в особливій частині – порядок реалізації основних міграційних процесів в'їзду в Україну, перебування в ній і виїзду, транзитного проїзду, правові статуси суб'єктів міграційних відносин, порядок реєстраційного обліку. Прикладом створення та результативного використання Міграційного кодексу є Польща.

Прийняття Міграційного кодексу дозволить виробити єдину міграційну політику, об'єднати, систематизувати та конкретизувати розрізнені правові норми, усунути їх невиправдане дублювання, що в підсумку сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання в міграційній сфері відповідно до сучасних потреб. Для прийняття Міграційного кодексу необхідно проаналізувати досвід ЄС, виробити єдину концепцію міграційної політики, після чого можна приступати до розробки законопроекту Міграційного кодексу.

Прийняття Міграційного кодексу сприятиме оптимізації міграційних відносин, встановленню простих і зрозумілих для суб'єктів міграційних відносин правил, що поряд з вирішенням багатьох завдань позитивно позначиться на боротьбі з незаконною міграцією та підвищить рівень міграційної безпеки.

Висновки. Національне законодавство є правовою основою регулювання міграційних процесів. Система міграційних норм утворює підгалузь адміністративного права. Завершенню процесу формування міграційного законодавства сприятиме прийняття Міграційного кодексу України. Внутрішньо національна нормативна регламентація міграційних процесів визначається системою правових актів різного рівня та змісту. Міграційний режим має встановлюватися законом з подальшою деталізацією механізму його реалізації в підзаконних нормативно-правових актах. Оптимальним вважатимуться варіант закріплення основ правового регулювання міграційних процесів у законах, а процедурного порядку реалізації – в адміністративних процедурах.

Наявність значного обсягу нормативно-правових актів, що утворюють нормативно-правову основу регулювання міграційних процесів, зумовлено різноманітним характером міграційних відносин. Особливістю правової основи міграційних процесів, які здійснюються у діяльності органів Державної міграційної служби України є високий рівень підзаконного регулювання. Необхідність упорядкування міграційного законодавства та вдосконалення правової основи міграційних процесів ставить як першочергове завдання кодифікацію міграційного законодавства та прийняття Міграційного кодексу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сопільник Р.Л., Ковалів М.В., Єсімов С.С. та ін. Міграційне право України: навчальний посібник. Львів: СПОЛОМ, 2023. 260 с
2. Остапенко О.І., Ковалів М.В., Єсімов С.С. та ін. Адміністративне право України (загальна частина): навчальний посібник. Вид. 2-е, доповнене. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с.
3. Конституція України: Закон України від 23.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text.
4. Галунько О.В. Поняття та зміст публічного адміністрування міграційних процесів у Європі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 8. С. 46-48. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2024/10.pdf.
5. Іванов А.Г., Троян А.О., Скотницька Є.С. Особливості регулювання міграційних процесів у ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 485-488. URL: http://lsej.org.ua/3_2025/118.pdf.
6. Про Концепцію державної міграційної політики: Указ Президента України від 30.05.2011 р. № 622/2011. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/622/2011#Text.
7. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 р. № 482-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text.
8. Ізбаш К.С., Деревянкін С.Л. Сучасний стан нормативно-правового забезпечення міграційної політики України в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 2. С. 153-158. URL: https://sulj.oduvs.od.ua/archive/2024/2/2_2024.pdf#page=153.
9. Про затвердження Положення про Державну міграційну службу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 360. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-%D0%BF#Text.

10. Про затвердження плану заходів на 2024 і 2025 роки щодо реалізації Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.09.2024 р. № 837-р. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837-2024-%D1%80#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 2.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Грищук А.Б., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.51

КЛЮЧОВІ ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ОЕСР У КОНТЕКСТІ ПОДАЛЬШОГО РЕФОРМУВАННЯ АНТИМОНОПОЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Дякулич О.О.,
аспірант кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0000-7952-3610

Дякулич О.О. Ключові висновки та рекомендації ОЕСР у контексті подальшого реформування антимонопольного законодавства.

У статті проаналізовано ключові висновки та рекомендації Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) щодо конкурентного права та політики України у контексті подальшого реформування національного антимонопольного законодавства. Особливу увагу приділено оцінці інституційної спроможності Антимонопольного комітету України (АМКУ), ефективності правозастосування та відповідності національної моделі захисту конкуренції міжнародним стандартам, зокрема стандартам Європейського Союзу.

Встановлено, що, попри досягнутий прогрес у гармонізації законодавства та впровадженні окремих інструментів сучасної конкурентної політики, українська система захисту конкуренції зберігає низку системних проблем, пов'язаних із розмитістю цілей конкурентної політики, надмірним адміністративним навантаженням, обмеженістю слідчих і аналітичних інструментів, а також ризиками політичного втручання у діяльність антимонопольного органу. Проаналізовано, що такі фактори знижують передбачуваність правозастосування та обмежують здатність АМКУ зосереджуватися на порушеннях, які мають найбільший вплив на функціонування ринків.

Обґрунтовано, що рекомендації ОЕСР спрямовані на трансформацію підходів до конкурентного регулювання шляхом зміщення акценту з формального нормативного розширення на підвищення якості правозастосовної діяльності. Зокрема, наголошується на необхідності уточнення цілей конкурентної політики, впровадження ризик-орієнтованої системи пріоритизації справ, посилення інституційної незалежності АМКУ та системного використання економічного аналізу у справах про порушення конкуренції та під час контролю за економічними концентраціями.

Автором визначено основні напрями подальшого реформування антимонопольного законодавства і практики його застосування в умовах європейської інтеграції та післявоєнного відновлення економіки України. Зроблено висновок, що імплементація рекомендацій ОЕСР здатна створити підґрунтя для формування послідовної, передбачуваної та економічно обґрунтованої системи захисту конкуренції, орієнтованої на забезпечення ефективного функціонування ринків і підвищення добробуту споживачів.

Ключові слова: конкурентна політика, антимонопольне законодавство, ОЕСР, Антимонопольний комітет України, правозастосування, економічний аналіз, європейська інтеграція.

Dyakulych O.O. Key findings and recommendations of the OECD in the context of further reform of antimonopoly legislation.

This article analyses the key findings and recommendations of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) regarding Ukraine's competition law and policy in the context of further reform of national antimonopoly legislation. Particular attention is paid to the assessment of the institutional capacity of the Antimonopoly Committee of Ukraine (AMCU), the effectiveness of law enforcement, and the compliance of the national competition protection model with international standards, in particular those of the European Union.

It is established that, despite the progress achieved in legislative harmonisation and the introduction of certain instruments of modern competition policy, Ukraine's competition protection system continues to face a number of systemic challenges. These include the ambiguity of competition policy objectives, excessive administrative burdens, limited investigative and analytical tools, as well as risks of political interference in the activities of the antimonopoly authority. It is demonstrated that these factors reduce the predictability of law enforcement and constrain the AMCU's ability to focus on infringements that have the most significant impact on market functioning.

The article shows that the OECD's recommendations are aimed at shifting the focus from the formal expansion of regulation towards improving the quality of enforcement, in particular through clarifying the objectives of competition policy, introducing a risk-based approach to case prioritisation, strengthening the institutional independence of the AMCU, and expanding the use of economic analysis in the investigation of anticompetitive practices and in merger control.

The author examines further directions for the reform of antimonopoly legislation and enforcement practice in the context of European integration and the post-war recovery of Ukraine's economy. It is concluded that the implementation of the OECD's recommendations may provide a basis for the development of a coherent, predictable and economically sound system of competition protection capable of effectively responding to structural challenges and ensuring the sustainable development of competitive markets.

Key words: antimonopoly legislation, competition policy, OECD, Antimonopoly Committee of Ukraine, European integration, enforcement, economic analysis.

Постановка проблеми. Конкуренція є ключовим інституційним механізмом ринкової економіки, що сприяє ефективному використанню ресурсів, заохочує інновації та створює умови для підвищення добробуту споживачів. Водночас її реальне функціонування залежить не лише від наявності антимонопольного законодавства, а насамперед від здатності держави забезпечити його послідовне, передбачуване та результативне застосування.

В Україні реалізація цього завдання ускладнюється низкою структурних і історично сформованих чинників. До них належать висока концентрація на окремих ринках, значна присутність державних підприємств, непослідовність регуляторних підходів та тривале переважання адміністративних методів впливу на економіку. У сукупності ці обставини стримують розвиток повноцінної конкуренції та знижують здатність ринків до саморегуляції.

У цьому контексті особливого значення набуває Експертний огляд Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) щодо конкурентного права та політики України 2025 року (далі – Експертний огляд) [1]. Його цінність полягає в комплексному характері оцінки: аналіз охоплює не лише формальну відповідність національного законодавства міжнародним стандартам, а й фактичну спроможність Антимонопольного комітету України (далі – АМКУ) реалізовувати свої повноваження на практиці. ОЕСР наголошує, що ключові проблеми української системи захисту конкуренції мають системний характер і пов'язані, зокрема, з рівнем інституційної незалежності антимонопольного органу, обмеженістю слідчих інструментів, недостатнім використанням економічного аналізу та відсутністю чіткої пріоритизації справ, які мають найбільший вплив на функціонування ринків.

Актуальність цих питань істотно зростає в умовах повномасштабної війни та підготовки до післявоєнного відновлення економіки. У цей період ефективна конкуренція стає важливим чинником залучення інвестицій, відбудови інфраструктури та недопущення закріплення структурних викривлень на ринках. Саме тому формування дієвої, інституційно спроможної та економічно обґрунтованої системи захисту конкуренції набуває значення одного з ключових стратегічних завдань державної економічної політики.

Стан опрацювання. Питання розвитку конкурентної політики та антимонопольного законодавства України, зокрема в контексті їх наближення до права Європейського Союзу та міжнародних стандартів, уже тривалий час перебувають у центрі наукової уваги. Окремі аспекти цієї проблематики аналізувалися у працях Н.П. Табачука, В.Д. Гречківського, В.В. Григор'єва, В.С. Кривошеєнка, А.В. Мовчана, Є. Василенка. Водночас у більшості досліджень основний акцент робиться на формальних змінах законодавства або окремих інститутах конкурентного права, тоді як питання реальної інституційної спроможності антимонопольного органу та ефективності правозастосування часто залишаються поза комплексним аналізом. Саме тому висновки та рекомендації ОЕСР потребують подальшого осмислення як цілісної методологічної та інструментальної основи для вдосконалення національної антимонопольної системи.

Метою статті є аналіз ключових висновків і рекомендацій ОЕСР щодо конкурентного права та політики України, а також дослідження основних проблем подальшого реформування антимонопольного законодавства і практики його застосування в умовах європейської інтеграції, наближення до міжнародних стандартів та підвищення ефективності захисту економічної конкуренції.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з 2011 року Україна бере участь у діяльності Комітету з конкуренції ОЕСР, поступово інтегруючись у глобальний простір формування сучасної конкурентної політики. Прагнення набути статусу асоційованого члена цього Комітету виходить за межі формальної гармонізації національного антимонопольного законодавства з рекомендаціями ОЕСР і передбачає здатність держави забезпечити сталість, передбачуваність та реальну ефек-

тивність відповідних стандартів у правозастосовній практиці. У цьому контексті Експертний огляд виступає важливим орієнтиром, оскільки не лише ідентифікує сильні та проблемні елементи національної моделі, а й формує практичні напрями її подальшого вдосконалення.

Останніми роками розвиток конкурентного законодавства України відбувається у руслі євроінтеграційних зобов'язань держави та орієнтації на міжнародні стандарти конкурентної політики. Ключовим зовнішнім орієнтиром у цьому процесі є Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка передбачає поступове наближення національного регулювання у сфері захисту економічної конкуренції до acquis ЄС [2]. Паралельно у нормотворчій та правозастосовній практиці дедалі відчутнішим стає вплив рекомендацій ОЕСР, зокрема щодо прозорості, належного процесу та ефективності інструментів розслідування.

Експертний огляд позитивно оцінює низку реформ, реалізованих Україною у сфері конкурентної політики. Зокрема, відзначено запровадження принципу конкурентної нейтральності, який передбачає застосування однакових правил конкуренції до державних і приватних підприємств [3].

Також позитивну оцінку отримало впровадження Рекомендації Ради ОЕСР щодо прозорості та процесуальної справедливості у правозастосуванні, що проявляється, зокрема, у публікації АМКУ роз'яснень щодо ключових інструментів своєї діяльності – витребування інформації, проведення перевірок і визначення розміру штрафів [4]. Такі документи сприяють уніфікації практики та підвищенню передбачуваності регуляторних рішень для суб'єктів господарювання.

Важливим кроком у напрямі гармонізації національної системи захисту конкуренції з міжнародними стандартами стало також оновлення програми звільнення від відповідальності (leniency), що відповідає вимогам Рекомендації Ради ОЕСР щодо ефективної боротьби з «жорсткими» картелями [5].

Крім того, підходи України до контролю за економічними концентраціями загалом узгоджуються з Рекомендацією ОЕСР щодо розгляду концентрацій, яка наголошує на необхідності ефективних і своєчасних процедур та ухвалення рішень у чітко визначені строки [6].

Водночас, поряд із досягнутим прогресом, Експертний огляд фіксує низку системних проблем, подолання яких є необхідною умовою для підвищення реальної ефективності захисту конкуренції в Україні.

ОЕСР звертає увагу на надмірну широту та розмитість цілей конкурентної політики України. Чинні формулювання поєднують захист конкуренції з широким колом соціально-економічних завдань, зокрема підтримкою окремих категорій суб'єктів господарювання. Навіть зараз, затверджуючи пріоритети своєї роботи на 2026 рік, АМКУ серед пріоритетних завдань зазначає щонайменше з десяток товарних ринків (фармацевтика, енергетика, цифрові платформи, телекомунікації, продукти харчування тощо), на яких антимонопольне відомство продовжить здійснювати свою діяльність з запобігання, виявлення і припинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції [7]. Це ускладнює визначення пріоритетів, знижує передбачуваність правозастосування та робить складнішою оцінку ефективності діяльності антимонопольного органу. ОЕСР наголошує на доцільності повернення конкурентної політики до її базової мети – забезпечення ефективного конкурентного процесу та добробуту споживачів, що дозволяє чіткіше пояснювати логіку втручання і прогнозувати наслідки регуляторних рішень.

Суттєвим процедурним викликом залишається система контролю за концентраціями, попри певний прогрес у реформуванні цього інституту за останні три роки у світлі євроінтеграційних прагнень України. За відсутності механізмів пріоритетності вона створює значне адміністративне навантаження, оскільки змушує АМКУ витрачати ресурси на значну кількість формально значущих, але економічно неістотних справ, зокрема тих угод, що відбуваються поза межами території України між нерезидентами, та які не мають відчутного впливу на стан конкуренції в Україні. Це знижує можливість антимонопольного органу концентруватися на справді ризикових угодах, зокрема що стосуються інфраструктури, енергетики, телекомунікацій, фармацевтики, а останнім часом – і оборонної сфери. У цьому контексті показовою є позиція АМКУ, згідно з якою система контролю за концентраціями має бути суттєво спрощена відповідно до найкращих європейських зразків у разі ухвалення Законопроєкту № 12440, що потенційно дозволило б перейти до більш ризик-орієнтованого правозастосування (за умови належних процесуальних гарантій і судового контролю) [8].

Додаткові ризики пов'язані з можливістю політичного втручання у рішення АМКУ, зокрема через механізм схвалення Кабінетом Міністрів України угод, раніше заборонених Комітетом. На думку ОЕСР, така модель відходить від усталеної міжнародної практики, де рішення конкурентних органів ґрунтуються на правовому й економічному аналізі та підлягають судовому, а не політичному перегляду. Посилання на «публічний інтерес» має бути заздалегідь чітко визначене та застосовуватися за прозорими і недискримінаційними критеріями, аби уникати вибірковості й зберігати довіру до інститутів.

Разом із тим, ОЕСР фіксує внутрішні організаційні обмеження. Процедура призначення членів Комітету не завжди гарантує належний рівень спеціалізованої експертизи, а складна й фрагментована структура органів АМКУ із перехресними повноваженнями ускладнює визначення юрисдикції у справах і знижує правову визначеність для бізнесу. Додатковим стримувальним фактором є обмежені фінансові ресурси, що гальмує розвиток сучасних аналітичних інструментів, міжнародну співпрацю та загальну ефективність правозастосування, зокрема можливість розслідувати складніші порушення з істотним впливом на ринок.

Окремий блок висновків стосується прозорості та процесуальної справедливості, однак ОЕСР звертає увагу на низку обмежень, які знижують ефективність відповідних механізмів. Так, хоча гарантії під час раптових перевірок посилено (зокрема, завдяки обов'язковості отримання антимонопольним відомством ухвали господарського суду на проведення), проведення перевірок у приватних осіб та їх домоволодіннях не допускається, що підвищує ризики втрати або приховування доказів. Крім того, скорочення кількості раптових перевірок унаслідок воєнних обставин означає, що після стабілізації ситуації знадобиться відновлення проактивної практики застосування цього інструменту.

Як уже зазначалося, запровадження оновленої програми звільнення від відповідальності (leniency) із системою маркерів є позитивним кроком, однак її практичний ефект послаблюється тим, що звільнення від штрафів не охоплює інших істотних наслідків – зокрема, заборони участі в публічних закупівлях або потенційної цивільно-правової відповідальності. Схожі застереження ОЕСР висловлює і щодо політики накладення штрафів за порушення конкурентного законодавства: у низці випадків штрафи не відображають реальної економічної ваги порушення, а надто обмежені повноваження територіальних відділень АМКУ у питаннях визначення розміру штрафу звужують можливості адекватного реагування на локальні прояви антиконкурентної поведінки.

Додатково оцінюючи систему контролю за економічними концентраціями, ОЕСР загалом визнає її ефективність, проте звертає увагу на надмірну залежність аналізу від показників ринкових часток і недостатній облік інших релевантних факторів, зокрема рівня конкурентного тиску, поведінки учасників ринку та динаміки торгів. Окремим недоліком є обмежена аналітична насиченість оприлюднених рішень, особливо на першій стадії розгляду концентрацій (що охоплює переважну більшість всіх рішень АМКУ про надання дозволів на концентрації), що знижує їхню передбачуваність для бізнесу.

Крім того, ОЕСР наголошує на доцільності перегляду порогів повідомлення про концентрації, які не оновлювалися з 2016 року та можуть не відповідати сучасним економічним реаліям. Також підкреслено необхідність ширшого застосування структурних засобів правового захисту та впровадження регулярних ex-post оцінок дозволених концентрацій.

Висновки. У Експертному огляді ОЕСР було показано, що Україна досягла помітного прогресу у реформуванні антимонопольного законодавства та поступово наближається до міжнародних стандартів захисту конкуренції. Водночас ОЕСР чітко окреслює межі цього поступу: подальший розвиток конкурентної політики має спиратися не на кількісне розширення регулювання, а на формування послідовної, передбачуваної й економічно обґрунтованої практики правозастосування.

Серед ключових викликів залишаються розмитість цілей конкурентної політики, а також необхідність оптимізації механізмів контролю, зокрема системи контролю за концентраціями і пріоритизації справ. ОЕСР також наголошує на важливості чіткого інституційного розмежування повноважень між АМКУ та галузевими регуляторами і зменшення ризиків політичного впливу на антимонопольні рішення.

У сфері правозастосування пріоритетними завданнями визначено відновлення активного використання квазі-слідчих інструментів (передусім перевірок), підвищення ефективності програми звільнення від відповідальності (leniency), приведення політики накладення штрафів до рівня реального стримування порушень, а також досягнення збалансованості між процедурною відкритістю та належним захистом конфіденційної інформації.

Резюмуючи, необхідно констатувати, що експертний огляд ОЕСР може слугувати комплексною методологічною базою та дорожньою картою з метою подальшого реформування національної системи захисту конкуренції, враховуючи особливості функціонування локальних товарних ринків, існуючі структурні особливості економіки у воєнний час, та враховуючи необхідність створення належної регуляторної та інституційної рамки антимонопольного законодавства, що стимулюватиме швидку та ефективну повоєнну відбудову та відновлення економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Експертний огляд ОЕСР щодо конкурентного права та політики: Україна 2025, OECD Publishing, Paris, 2025. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/uk/publications/reports/2025/11/

oecd-peer-reviews-of-competition-law-and-policy-ukraine-2025_92b30786/83fd8c69-uk.pdf.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікована Законом України № 1678-VII від 16.09.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
3. Recommendation of the Council on Competitive Neutrality, OECD Council, 2021. URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0462.
4. Recommendation of the Council on Transparency and Procedural Fairness in Competition Law Enforcement, OECD Council, 2021. URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0465.
5. Recommendation of the Council concerning Effective Action against Hard Core Cartels, OECD Council, 2019. URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0452.
6. Recommendation of the Council on Merger Review, OECD Council, 2005 (у редакції 2025 року). URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0333.
7. Публікація з сайту АМКУ щодо затвердження пріоритетів діяльності на 2026 рік. URL: https://amcu.gov.ua/news/amku-zatverdyv-priorytety-roboty-na-2026-rik.
8. Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Антимонопольного комітету України: законопроєкт № 12440 від 26.01.2025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55703.

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Дякулич О.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.13:343.14:343.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.52

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЇ ЗАХИСТУ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЗА СТАТТЕЮ 111 КК УКРАЇНИ

Байдик О.А.,
аспірант кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ,
керуючий Адвокатського Бюро «Олександр Байдик та партнери»
ORCID: 0009-0008-0114-6745

Байдик О. А., Криміналістичні засади реалізації функції захисту у кримінальних провадженнях за статтею 111 КК України

У статті досліджено криміналістичні засади реалізації функції захисту у кримінальних провадженнях за статтею 111 КК України з акцентом на досудову стадію як ключовий етап формування доказової бази та визначення меж втручання у права особи. Обґрунтовано, що у справах про державну зраду, які характеризуються підвищеною суспільною чутливістю та інституційною асиметрією сторін, реальна змагальність не може бути забезпечена формальним проголошенням процесуальних принципів і потребує ефективних механізмів доступу сторони захисту до доказів, перевірюваності доказування та дієвого судового контролю.

Показано, що функція захисту у зазначеній категорії проваджень має розглядатися як самостійна процесуальна діяльність, спрямована на активне формування альтернативної доказової позиції та критичну перевірку доказової конструкції обвинувачення. Захисник обґрунтовується як суб'єкт доказування, діяльність якого охоплює аналіз процесуального походження доказів, відновлення їх контексту та ініціювання судового контролю з метою перевірки законності, обґрунтованості й пропорційності втручань у права особи.

Особливу увагу приділено судовому контролю як інституційній основі реалізації функції захисту та гарантії справедливого й допустимого доказування. Проаналізовано специфіку доказової бази у провадженнях за ст. 111 КК України, що формується шляхом поєднання процесуальних, оперативних і цифрових джерел, а також значення стандарту «обґрунтованої підозри» як процесуального фільтра на досудовій стадії. Доведено, що ефективність захисту у справах про державну зраду визначається здатністю застосовувати криміналістичні механізми для забезпечення реальної змагальності, процесуальної рівності сторін і перевірюваності доказування як передумови справедливого результату.

Ключові слова: державна зрада, функція захисту, кримінальне провадження, доказування, судовий контроль, змагальність, криміналістична тактика, права людини.

Baidyk O. A., Forensic Foundations for the Implementation of the Defence Function in Criminal Proceedings under Article 111 of the Criminal Code of Ukraine

The article examines the forensic foundations for the implementation of the defence function in criminal proceedings under Article 111 of the Criminal Code of Ukraine, with an emphasis on the pre-trial stage as a key phase in the formation of the evidentiary base and in determining the limits of interference with individual rights. It is substantiated that in cases of state treason, which are characterised by heightened public sensitivity and institutional asymmetry between the parties, genuine adversariality cannot be ensured through the formal proclamation of procedural principles and requires effective mechanisms for the defence's access to evidence, the verifiability of proof, and effective judicial control.

It is shown that the defence function in this category of proceedings should be regarded as an independent procedural activity aimed at the active formation of an alternative evidentiary position and the critical examination of the prosecution's evidentiary framework. Defence counsel is substantiated as a subject of proof whose activity encompasses the analysis of the procedural origin of evidence, the restoration of its context, and the initiation of judicial control in order to verify the legality, substantiation, and proportionality of interference with individual rights.

Special attention is paid to judicial control as the institutional basis for the implementation of the defence function and as a guarantee of fair and admissible proof. The article analyses the specific features of the evidentiary base in criminal proceedings under Article 111 of the Criminal Code of

Ukraine, which is formed through a combination of procedural, operational, and digital sources, as well as the significance of the standard of "reasonable suspicion" as a procedural filter at the pre-trial stage. It is demonstrated that the effectiveness of the defence in state treason cases is determined by the ability to apply forensic mechanisms to ensure genuine adversariality, procedural equality of the parties, and the verifiability of proof as a prerequisite for a fair outcome.

Keywords: state treason, defence function, criminal proceedings, proof, judicial control, adversariality, forensic tactics, human rights.

Постановка проблеми. Постановка проблеми зумовлена тим, що кримінальні провадження за статтею 111 КК України належать до найбільш «чутливих» категорій кримінального переслідування, у яких поєднуються підвищені вимоги до ефективності реагування держави із необхідністю безумовного дотримання процесуальних гарантій, що забезпечують легітимність доказування і справедливість кінцевого судового рішення. За цих умов функція захисту перестає бути допоміжним елементом процесу й постає як системоутворюючий механізм реальної змагальності, здатний урівноважувати інституційну перевагу сторони обвинувачення та запобігати ризикам свавільного втручання у права особи [2; 6; 21]. Проблема полягає в тому, що на практиці змагальність у досудовому провадженні у справах про державну зраду нерідко набуває формального характеру: доступ захисту до доказів і до процедур їх формування є обмеженим, значний масив доказової інформації формується через процесуальні дії, ініційовані обвинуваченням, а також через використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності та негласних слідчих (розшукових) дій, процесуальна трансформація яких у допустимі докази не завжди є прозорою і перевірюваною для сторони захисту [15; 20]. Унаслідок цього зростає ризик підміни доказування припущеннями, посиланнями на неповні або селективні дані, а також формування процесуальних рішень на основі стандартів, які не забезпечують належного «фільтра» від необґрунтованого кримінального переслідування на досудовій стадії [9; 19].

Актуальність теми посилюється тим, що сучасне досудове провадження функціонує в умовах ускладнення доказового середовища, насамперед через збільшення частки цифрової інформації, спеціальних знань та комплексних доказових конструкцій, де значення набуває не лише зміст відомостей, а й процесуальна якість їх отримання, фіксації, збереження і представлення. У таких умовах ключовим стає питання «якості» доказів, тобто їхньої допустимості, доброчесності процесуального походження, перевірюваності та здатності витримувати критичну контрперевірку стороною захисту. Саме тому дослідження криміналістичних засад реалізації функції захисту у провадженнях за статтею 111 КК України має не лише прикладне, а й методологічне значення: воно дозволяє показати, яким чином криміналістична тактика, тактика захисника та інструменти організації доказової діяльності можуть перетворювати формальні процесуальні права на ефективні механізми змагального контролю за доказуванням, особливо у типових ситуаціях обшуку, тимчасового доступу до речей і документів, використання результатів НСРД та оцінки матеріалів оперативного походження [8; 9; 10; 18]. Водночас центральним інституційним виміром цієї проблематики є судовий контроль, оскільки саме слідчий суддя здатний забезпечити процесуальну рівновагу сторін, встановити межі втручання у права та перевірити обґрунтованість процесуальних рішень на досудовій стадії [1; 3; 6]. Однак ефективність судового контролю у значній мірі залежить від якості аргументації захисту, своєчасності процесуального реагування, здатності трансформувати криміналістично виявлені дефекти у юридично значущі критерії оцінки – законність, пропорційність, мотивованість, перевірюваність і несвавільність. У справах за статтею 111 КК України ці вимоги набувають особливої ваги, оскільки суспільна значущість обвинувачення та інституційна «напруга» провадження створюють небезпеку того, що процесуальні стандарти можуть де-факто знижуватися, а судовий контроль – формалізуватися, якщо захист не володіє належним криміналістичним інструментарієм для виявлення, фіксації та доведення процесуальних дефектів доказування [4]. Отже, постановка проблеми полягає у необхідності науково й практично обґрунтувати таку модель криміналістичного забезпечення реалізації функції захисту у провадженнях за статтею 111 КК України, яка б забезпечувала реальну змагальність на досудовій стадії через доступ до доказів і процедур їх формування, ефективне використання судового контролю, застосування належних стандартів доказування та гарантовану перевірюваність доказового процесу як передумову постановлення справедливого рішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблематика реалізації функції захисту та криміналістичних засад діяльності адвоката у досудовому провадженні розробляється у вітчизняній доктрині комплексно, але переважно за напрямами, які потребують подальшої інтеграції саме для кримінальних проваджень за ст. 111 КК України. На загальнотеоретичному рівні ключове значення мають праці, присвячені принципам

кримінального провадження як механізму забезпечення прав його учасників, у яких обґрунтовується, що ефективність гарантій визначається не декларативним проголошенням прав, а інституційними та процедурними можливостями їх реалізації, насамперед через судовий контроль і реальну змагальність [2]. Концептуальні засади функціонування і розвитку змагального кримінального судочинства, а також дослідження реалізації засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею поглиблюють розуміння того, що змагальність у досудовому провадженні має процедурно вимірювані параметри: доступ до доказів, можливість контрперевірки та ефективність судового реагування на порушення [6; 21]. Важливе місце займають роботи, присвячені функції захисту в кримінальному процесі, які розкривають її зміст, межі та системні зв'язки з правами підозрюваного й обвинуваченого, формуючи теоретичну рамку для подальших прикладних висновків щодо ролі адвоката у доказуванні [5]. У цій площині послідовно розвинено й підхід до захисника як суб'єкта доказування, що підкреслює активну доказову роль сторони захисту, її обов'язок формувати альтернативну доказову позицію та здійснювати перевірку доказової конструкції обвинувачення, особливо на досудовій стадії [7; 8].

Окремий і визначальний для теми статті блок становлять дослідження судового контролю у кримінальному процесі, що розкривають його теорію, практику, межі та функціональне призначення у забезпеченні прав людини й дисциплінуванні доказового процесу. Навчальний посібник про судовий контроль під час досудового розслідування, монографічні розробки теорії та практики здійснення судового контролю, а також праці про діяльність слідчого судді створюють необхідну доктринальну основу для розуміння того, що саме судовий контроль є інституційним «ядром» реальної змагальності у досудовому провадженні [1; 3]. При цьому сучасні підходи до судового контролю у забезпеченні справедливого та допустимого доказування акцентують на категоріях «перевірюваності» та «якості» доказів, а також на необхідності мотивованого процесуального фільтрування втручань у права особи, що набуває особливої ваги у «чутливих» провадженнях про злочини проти основ національної безпеки. Методологічний вимір підсилюють дослідження верховенства права у кримінальному процесуальному доказуванні, які пов'язують стандарти доказування з вимогами несвавільності, пропорційності та юридичної визначеності, а відтак забезпечують рамку для оцінки рішень органів кримінального переслідування і слідчого судді.

У межах проблематики доказування важливими є праці, що розкривають поняття, зміст і структуру доказування, пропонують нову концепцію кримінального процесуального доказування, а також аналізують співвідношення імовірності та достовірності у кримінально-процесуальному пізнанні на досудовій стадії [9; 14]. Важливим прикладним орієнтиром для оцінки процесуальних рішень є дослідження стандарту доказування «обґрунтована підозра» у практиці ЄСПЛ та його впливу на національну правозастосовну практику, оскільки у провадженнях за ст. 111 КК України саме рівень обґрунтованості підозри часто визначає допустимість і пропорційність найбільш інтенсивних втручань у права особи [19]. Специфічний сегмент доказової проблематики становлять публікації щодо використання протоколів оперативно-розшукових заходів як доказів та щодо проведення НСРД і використання їх результатів у доказуванні, які демонструють ключовий ризик для захисту — непрозорість процесуальних «переходів» від оперативної інформації до доказів і необхідність посиленого судового контролю за такими переходами [15; 20]. У сучасному вимірі ці питання доповнюються дослідженнями прав людини в цифровому доказуванні та умов реалізації верховенства права при використанні цифрових даних, що є безпосередньо релевантним для проваджень про державну зраду, де цифрові сліди, комунікації та метадані часто набувають центрального доказового значення. Порівняльно-доктринальні напрацювання з допустимості доказів і процесуальної доброчесності додатково підкреслюють необхідність оцінювати доказовий матеріал не лише за змістом, а й за процесуальною якістю його походження, фіксації та перевірки.

Криміналістичний компонент проблематики представлений працями, що визначають поняття криміналістичної тактики та розкривають тактику захисника як спеціалізований різновид криміналістичної тактики, акцентуючи на ситуаційності, алгоритмізації рішень та управлінні доказовими ризиками у межах процесуально допустимих засобів [8; 9]. Особливу практичну вагу мають дослідження обшуку крізь призму міжнародно-правових стандартів захисту приватності та праці щодо застосування тимчасового доступу до речей і документів, оскільки саме ці інструменти є типовими каналами формування доказової бази у «складних» провадженнях та одночасно зонами найвищих ризиків порушення прав і втрати контексту доказової інформації [10; 18]. Додатковий контекст задають праці, пов'язані з новелами КПК України, питаннями строків у кримінальному провадженні та проблемами реалізації законодавчих змін, що дозволяє оцінювати функцію захисту як таку, що реалізується в умовах постійної трансформації процесуальних механізмів і потребує адаптивних криміналістичних рішень [16; 17]. Водночас, попри значний обсяг наукових напрацювань, залишається недостатньо систематизованим питання інтеграції зазначених доктринальних підходів у

цілісну модель криміналістичних засад реалізації функції захисту саме у кримінальних провадженнях за ст. 111 КК України, де доказування є особливо чутливим до стандартів обґрунтованості підозри, до процесуальних переходів від оперативної інформації до доказів, до цифрового доказування та до ефективності судового контролю за інтенсивними втручаннями у права особи. Саме заповнення цієї прогалини й визначення прикладних криміналістичних механізмів адвокатського захисту в зазначеній категорії проваджень становить безпосередній предмет подальшого викладу.

Метою цієї статті є обґрунтування криміналістичних засад реалізації функції захисту у кримінальних провадженнях за статтею 111 КК України як системи доктринально й практично вивірених механізмів, що забезпечують реальну змагальність на досудовій стадії, процесуальну рівновагу сторін, «якість» і перевірюваність доказування, а також ефективне використання судового контролю для обмеження дискреції сторони обвинувачення та запобігання свавільним і непропорційним втручанням у права особи [1; 2; 3; 6;]. Для досягнення зазначеної мети у статті поставлено такі завдання: визначити доктринальний зміст функції захисту та її місце у системі кримінального процесу з урахуванням принципів змагальності й забезпечення прав учасників провадження [2; 5; 21]; розкрити роль захисника як суб'єкта доказування у досудовому провадженні та уточнити межі й інструменти його доказової активності у світлі сучасних концепцій кримінального процесуального доказування [7; 8; 9; 14]; охарактеризувати інституційну роль судового контролю і слідчого судді у забезпеченні процесуальної рівноваги сторін у провадженнях за ст. 111 КК України та визначити критерії ефективності такого контролю в контексті справедливого і допустимого доказування [1; 3; 6]; описати доказовий профіль проваджень про державну зраду та пов'язані з ним ризики для захисту, зокрема у частині використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності, результатів НСРД і цифрових даних, а також процесуальних «переходів» від оперативної інформації до доказів [15; 20]; проаналізувати стандарт доказування «обґрунтована підозра» як процесуальний фільтр на досудовій стадії та його значення для оцінки обґрунтованості процесуальних рішень і втручань у права особи у зазначеній категорії проваджень [19]; визначити криміналістичні механізми і тактико-ситуаційні рішення захисника у типових процесуальних ситуаціях (обшук, тимчасовий доступ до речей і документів, використання результатів НСРД), спрямовані на забезпечення збереження контексту доказової інформації, процесуальної доброчесності та подальшої перевірюваності доказів [8; 9; 10; 18]; узагальнити підходи до забезпечення допустимості доказів і процесуальної доброчесності як практичної умови легітимності судових висновків у справах про злочини проти основ національної безпеки та сформулювати напрями удосконалення правозастосовної практики у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Функція захисту в системі кримінального процесу є самостійним напрямом процесуальної діяльності, спрямованим на забезпечення прав і законних інтересів особи, яку підозрюють або обвинувачують у вчиненні кримінального правопорушення, та на запобігання необґрунтованому кримінальному переслідуванню шляхом використання передбачених законом засобів спростування або критичної перевірки позиції сторони обвинувачення. Її зміст не обмежується участю захисника у процесуальних діях або поданням окремих клопотань, а охоплює побудову цілісної правової і доказової позиції, яка має забезпечити реальне здійснення права на захист у всіх процесуальних формах, включно з досудовим розслідуванням, де закладається основний доказовий масив та формуються ключові рішення, що істотно впливають на подальший перебіг провадження. У науковій літературі функція захисту послідовно розглядається як невід'ємний елемент кримінального процесу, без якого неможливо забезпечити справедливість процедури та легітимність результату, оскільки саме вона покликана урівноважувати інституційну перевагу сторони обвинувачення і створювати умови для змагальної перевірки доказів [5]. У цьому сенсі функція захисту має не лише охоронний, а й конструктивний характер: вона спрямована на формування альтернативної картини подій, виявлення суперечностей у доказовій конструкції обвинувачення, запобігання процесуальним зловживанням та на забезпечення того, щоб втручання у права особи здійснювалося лише за наявності належних підстав і в межах пропорційності. Вказане набуває особливої ваги у кримінальних провадженнях за статтею 111 КК України, які характеризуються підвищеною «інституційною чутливістю», складністю доказування та високими ризиками процесуальної асиметрії, що вимагає від захисту не епізодичної участі, а системної реалізації функції з урахуванням як процесуальних, так і криміналістичних закономірностей.

Доктринально важливим кроком у розвитку сучасного розуміння функції захисту стало послідовне утвердження захисника як суб'єкта доказування. Такий підхід означає, що захисник не є «пасивним спостерігачем» або суто процедурним представником, а виступає активним учасником доказового процесу, який у межах дозволених законом засобів формує, здобуває, подає і перевіряє доказову інформацію, забезпечує її критичне оцінювання, а також ініціює процесуальні механізми перевірки рішень і дій сторони обвинувачення. У доктрині обґрунтовано, що суб'єк-

тність захисника у доказуванні є умовою реальної змагальності на досудовій стадії, оскільки саме там відбувається первинне «конструювання» доказової версії обвинувачення, визначаються межі втручання у права та формується процесуальна траєкторія справи [7]. Розвиток концепцій кримінального процесуального доказування підкреслює, що доказування не може ототожнюватися з механічним накопиченням інформації: воно є структурованою процедурою, підпорядкованою вимогам перевірюваності, мотивованості та процесуальної коректності, а отже потребує змагальної контрперевірки й альтернативної інтерпретації на основі допустимих джерел [14]. У цьому контексті активна доказова діяльність захисника має дві взаємопов'язані площини. Перша — процесуальна, яка охоплює ініціювання дій, оскарження, реагування на порушення, формування переліку вимог до сторони обвинувачення щодо розкриття матеріалів та обґрунтування втручань. Друга — криміналістична, яка пов'язана з тактикою дій захисника, ситуаційним аналізом, плануванням послідовності кроків та управлінням доказовими ризиками, зокрема у складних провадженнях, де значна частина доказової інформації має цифровий або оперативний характер і потребує особливої уваги до її походження та способів фіксації [8; 14]. Таким чином, еволюція доктринальних підходів до захисника як суб'єкта доказування логічно веде до висновку, що реалізація функції захисту у справах за ст. 111 КК України має спиратися на криміналістичні механізми організації доказової діяльності, які забезпечують не формальну, а результативну участь сторони захисту у формуванні доказової картини і в контролі «якості» доказування.

Системоутворюючим принципом, який визначає реальні межі та ефективність функції захисту, є змагальність. У доктрині змагальність розглядається як така організація кримінального провадження, за якої кожна зі сторін має процесуально гарантовані можливості обґрунтовувати свою позицію, подавати й перевіряти докази, а судовий контроль та суд у цілому виконують роль арбітра, що забезпечує рівність процесуальних можливостей і недопущення свавільного домінування однієї сторони. Принципово важливо, що змагальність на досудовій стадії не може бути зведена до символічної рівності «на папері», оскільки сторона обвинувачення володіє інституційними ресурсами примусу, доступом до механізмів збору інформації та ініціювання більшості процесуальних дій. Тому змагальність у досудовому провадженні повинна сприйматися як система процедурних і інституційних запобіжників, що обмежують дискрецію обвинувачення та забезпечують реальну можливість захисту впливати на доказування через доступ до матеріалів, ініціювання перевірок та використання судового контролю [2; 6; 21]. У цьому зв'язку змагальність виконує для функції захисту три ключові ролі. По-перше, вона визначає стандарт процесуальної рівноваги як критерій оцінки законності і справедливості досудового провадження. По-друге, вона створює нормативну і методологічну основу для активної доказової позиції захисника, оскільки без такої активності змагальність перетворюється на декларацію. По-третє, вона спрямовує криміналістичні механізми захисту на досягнення перевірюваності доказування: у справах про державну зраду вирішальним є не лише те, які дані містяться у матеріалах, а й те, чи може захист перевірити їх походження, цілісність, контекст і логіку переходу від факту до процесуального висновку. Отже, доктринальні засади функції захисту у кримінальному провадженні, розкриті через поняття і значення захисту, через суб'єктність захисника у доказуванні та через принцип змагальності як обмеження дискреції обвинувачення, формують теоретичну рамку для подальшого аналізу інституційних і криміналістичних механізмів реалізації захисту у кримінальних провадженнях за ст. 111 КК України [2; 5; 6; 7; 8; 14; 21].

Судовий контроль у досудовому розслідуванні виступає ключовою інституційною передумовою реальної реалізації функції захисту, оскільки саме через нього забезпечується обмеження дискреції сторони обвинувачення, перевірка законності та обґрунтованості втручань у права особи, а також створюються процесуальні умови для змагальної перевірки доказів на ранніх стадіях провадження. У доктрині судовий контроль розглядається як самостійний напрям судової діяльності, спрямований на гарантування прав і свобод учасників кримінального провадження та на забезпечення передбачуваності, юридичної визначеності й несвавільності процесуальних рішень. Його сутність полягає не у формальному санкціонуванні ініціатив сторони обвинувачення, а у змістовній перевірці підстав, меж і пропорційності втручання, а також у встановленні процесуальних гарантій, що забезпечують можливість контрперевірки доказової інформації і справедливість процедури загалом [1; 3]. Саме тому судовий контроль у справах за ст. 111 КК України має сприйматися не як факультативний елемент процесу, а як стрижневий механізм інституційного балансу, здатний перетворити принципи змагальності та права на захист у реально діючі інструменти, особливо в ситуаціях, коли провадження супроводжується підвищеною суспільною напругою, посиленими заходами безпеки та специфічними джерелами доказової інформації.

Форми судового контролю у досудовому розслідуванні різноманітні й охоплюють як попередній контроль (дозвільні рішення щодо найбільш інтенсивних втручань у права), так і наступний кон-

троль через розгляд скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого та прокурора, а також контроль у процедурах, що безпосередньо впливають на доказування і процесуальний статус особи. Межі судового контролю визначаються його конституційно-процесуальною природою: він не підміняє собою орган досудового розслідування і не має перетворюватися на «керування слідством», але водночас не може бути зведений до ритуального погодження клопотань або формальної перевірки реквізитів процесуальних документів. Змістовна межа судового контролю проходить там, де суд забезпечує законність, пропорційність і мотивованість втручання та створює умови для справедливого й допустимого доказування, не втручаючись у тактичну автономію розслідування, однак обмежуючи його у частині свавілля, непрозорості та процесуальної недоброчесності [1; 3]. Для захисту це означає, що судовий контроль є не разовим «епізодом», а процесуальною лінією, яка має супроводжувати провадження від моменту виникнення підозри і застосування перших обмежень прав до стадії завершення досудового розслідування, оскільки саме на цьому відрізку формуються ключові доказові рішення і закладаються ризики подальшої легітимації доказів, отриманих із порушеннями.

Особливого значення для практичної реалізації судового контролю набуває розгляд скарг слідчим суддею як механізм, через який сторона захисту переводить виявлені порушення з «фактологічної» площини у юридично значущі наслідки. Змагальність у цій процедурі полягає не лише у можливості сторін висловити позицію, а у здатності захисту домогтися перевірки підстав і меж дій обвинувачення, спростувати або поставити під сумнів належність і допустимість отриманих матеріалів, а також вплинути на хід доказування, зупиняючи або коригуючи процесуальні практики, що порушують баланс сторін. Доктринальні напрацювання щодо реалізації засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею підкреслюють, що саме цей інститут є одним із найбільш «концентровано-змагальних» сегментів досудового провадження, оскільки тут змагальність набуває вимірюваного результату: або порушення усувається і процесуальна дія визнається незаконною/необґрунтованою, або захист отримує мотивовану відмову, яка надалі стає предметом критичної оцінки та аргументації щодо якості судового контролю [6]. У справах за ст. 111 КК України ця процедура набуває додаткової ваги через ризики процесуальної асиметрії, обмежений доступ до частини матеріалів (з огляду на режимність і безпекові аргументи), а також через тенденцію до посиленої «презумпції довіри» до клопотань обвинувачення. Відтак завдання захисту полягає у тому, щоб змагальність у скаргових процедурах забезпечувала не формальну участь, а реальну перевірку підстав і пропорційності втручань та процесуальних рішень, які впливають на доказування.

Підвищені стандарти процесуальної визначеності та контролю у провадженнях із «чутливим» предметом обвинувачення випливають із загальної закономірності: чим вищі потенційні наслідки для прав особи та чим більша інституційна «напруга» провадження, тим суворішими мають бути вимоги до якості закону, мотивованості процесуальних рішень і реальності судового контролю. У науково-правових висновках та доктринальних підходах, що стосуються конституційного виміру відповідальності суддів і загалом легітимності владних рішень у чутливих сферах, підкреслюється значення процедурної визначеності як умови довіри до правосуддя і недопущення свавілля [4]. У площині кримінального процесуального доказування судовий контроль має забезпечувати справедливе й допустиме доказування, тобто таку організацію доказового процесу, за якої будь-яке втручання у права і будь-який доказовий крок обвинувачення є перевірюваними, належно обґрунтованими та пропорційними. Методологічну опору для цього формує й підхід, за яким верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні проявляється у вимогах юридичної визначеності, несвавільності, пропорційності та процедурної доброчесності, а отже вимагає від судового контролю не декларативності, а змістовної перевірки «якості» підстав для процесуальних рішень . У справах про державну зраду ці стандарти мають особливе значення з огляду на те, що доказування часто включає матеріали оперативного або спеціального характеру, цифрові дані та інші джерела, де питання походження, контексту і способу фіксації прямо впливають на допустимість і достовірність. Відтак судовий контроль у таких провадженнях повинен бути не лише формою процесуальної санкції, а інституційним механізмом забезпечення реальної змагальності, який дозволяє захисту ставити під перевірку підстави обмежень прав, процесуальну якість доказових дій, а також логіку переходу від інформації до доказу, забезпечуючи перевірюваність доказування як необхідну умову справедливого результату [6].

Доказування у кримінальному процесі становить не лише сукупність процесуальних дій зі збирання інформації, а структуровану діяльність, спрямовану на встановлення юридично значущих обставин у формах, що забезпечують їхню належність, допустимість, достовірність та достатність для прийняття процесуальних рішень. У доктринальному розумінні доказування має внутрішню структуру, яка охоплює формування доказових джерел, перетворення інформації на процесуально оформлені докази, перевірку та оцінку доказів, а також обґрунтування висновків у мотивувальній

частині процесуальних рішень. Саме ця структурність дозволяє говорити про критерії перевірюваності як про універсальну вимогу до доказування на досудовій стадії: доказ має бути не лише «наявним у матеріалах», а таким, що може бути відтворено перевірений за походженням, способом отримання, умовами фіксації, збереження та зв'язком із предметом доказування. У наукових підходах до доказування підкреслюється, що «якість» доказового процесу визначається не кількістю зібраних матеріалів, а тим, наскільки логічно, послідовно і процесуально коректно побудовано шлях від факту до процесуального висновку, і наскільки цей шлях відкритий для змагальної контрперевірки [9; 14]. Методологічну опору для такого розуміння забезпечує принцип верховенства права у кримінальному процесуальному доказуванні, який вимагає юридичної визначеності, несвавільності, пропорційності та процедурної доброчесності, а отже ставить у центр саме перевірюваність доказування як умову легітимності будь-якого процесуального рішення, що обмежує права особи. Для сторони захисту це означає, що доказування слід аналізувати не лише змістовно, а й процесуально-генетично: у фокусі мають бути джерело інформації, «ланцюг» її процесуального оформлення, межі дозволу на отримання та коректність фіксації, оскільки саме тут зазвичай закладаються дефекти допустимості та достовірності.

У кримінальних провадженнях за ст. 111 КК України доказова база має виразну специфіку, що визначається предметом обвинувачення, контекстом забезпечення національної безпеки та характером інформації, яка використовується органами кримінального переслідування. Типовою рисою таких проваджень є поєднання процесуальних доказових джерел із матеріалами оперативного походження та результатами негласних слідчих (розшукових) дій, а також суттєва частка цифрової інформації, яка фіксує комунікації, переміщення, доступ до ресурсів, обмін даними, метадані файлів, активність у мережах тощо. Саме тому одним із центральних криміналістично значущих вузлів для захисту стає процесуальний «перехід» від оперативної інформації до доказів, оскільки на цьому етапі зростає ризик використання неперевірюваних інтерпретацій, розширювального тлумачення фактичних даних або включення до доказового масиву матеріалів, отриманих поза належною процесуальною формою. У доктрині обґрунтовано, що використання протоколів оперативно-розшукових заходів як доказів у кримінальному процесі потребує посиленого судового контролю та прокурорського нагляду, оскільки інакше виникає небезпека підміни процесуального доказування «оперативною версією», яка не піддається належній змагальній перевірці [15]. Аналогічні ризики властиві й використанню результатів НСРД: хоча вони можуть бути важливим джерелом доказової інформації, їх процесуальна придатність залежить від суворого дотримання вимог проведення, меж дозволу, фіксації, збереження, а також від можливості перевірки умов отримання та цілісності матеріалів. Дослідження проблем використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні підкреслюють, що складність полягає не лише у правовій допустимості, а й у криміналістичній природі таких матеріалів: вони часто мають фрагментарний характер, потребують контекстуалізації та можуть бути чутливими до інтерпретаційних «зсувів», що робить роль захисту у контрперевірці принциповою [20]. У справах про державну зраду ці фактори посилюються, оскільки доказування нерідко охоплює комплексні події, тривалі комунікаційні зв'язки та «ланцюги» рішень/дій, а отже ключовим стає не окремий документ чи запис, а їхня системна взаємопов'язаність, яка повинна бути перевірюваною і пояснюваною альтернативними версіями.

Важливим процесуальним і водночас криміналістично значущим орієнтиром для оцінки доказової діяльності на досудовій стадії у провадженнях за ст. 111 КК України є стандарт «обґрунтованої підозри». Його значення полягає в тому, що саме цей стандарт є базовим фільтром для прийняття низки ключових процесуальних рішень, які визначають динаміку розслідування та інтенсивність втручання у права особи. Водночас «обґрунтована підозра» не є абстрактною формулою: вона передбачає наявність сукупності конкретних фактів і даних, які у своїй взаємодії створюють достатню підставу для підозри, і які можуть бути предметом перевірки та контрперевірки в змагальній процедурі. У науковому аналізі стандарту «обґрунтована підозра» в практиці ЄСПЛ підкреслюється, що цей стандарт впливає на вітчизняну правозастосовну практику як вимога до якості аргументації та фактичного підґрунтя процесуальних рішень: підозра повинна спиратися на дані, які не зводяться до припущень або загальних тверджень, а дозволяють суду і стороні захисту оцінити їхню достатність і внутрішню логіку [19]. Для проваджень за ст. 111 КК України це має особливе значення, оскільки суспільна небезпечність інкримінованого діяння та специфіка доказових джерел можуть спричиняти спокусу компенсувати дефіцит перевірюваних фактів посиланням на «оперативні відомості» або узагальнені оцінки. Отже, криміналістичне значення стандарту «обґрунтованої підозри» для захисту полягає у тому, що він задає рамку критичного аналізу всієї доказової конструкції на досудовій стадії: захисник має спрямовувати зусилля на виявлення того, чи існує системний зв'язок між даними, чи збережено контекст, чи забезпечено перевірюваність джерел, і чи не підмінено доказування інтерпретаційними припущеннями. Саме у такій логіці поєднання структури доказу-

вання, специфіки доказових джерел у справах про державну зраду та стандарту «обґрунтованої підозри» формує основу для подальшого аналізу криміналістичних механізмів реалізації функції захисту у провадженнях за ст. 111 КК України [9; 14; 15; 19; 20].

Криміналістичні механізми реалізації функції захисту у справах про державну зраду мають розглядатися як прикладна система прийомів, алгоритмів і тактико-ситуаційних рішень, що забезпечують не лише участь захисника в процесуальних діях, а й активне управління доказовими ризиками, перевірку «якості» доказового матеріалу та формування альтернативної, перевірюваної позиції захисту в умовах підвищеної процесуальної асиметрії. У такій постановці криміналістика не підміняє процесуальне право, а виступає його функціональним доповненням: вона надає захисту інструменти для роботи з фактичним матеріалом, для відновлення контексту доказів, для виявлення суперечностей, прогалин та інтерпретаційних зсувів у версії обвинувачення, а також для перетворення фактичних дефектів у юридично значущі аргументи, здатні впливати на допустимість і оцінку доказів. Відповідно, криміналістична тактика як теоретико-прикладна категорія становить методологічну основу для таких механізмів, оскільки визначає понятійний апарат, системність і межі застосування тактичних прийомів у кримінальному провадженні. У доктрині криміналістичну тактику розглядають як систему науково обґрунтованих рекомендацій щодо вибору та застосування оптимальних прийомів дії у типових і нетипових ситуаціях, спрямованих на досягнення процесуальної мети в межах закону та з урахуванням етичних і правових обмежень. Для захисника це означає, що тактика має подвійну природу: з одного боку, вона є інструментом організації власної діяльності (планування, послідовність кроків, комунікаційна стратегія, управління ризиками), а з іншого — засобом впливу на доказовий процес через ініціювання перевірок, формування питань, фіксацію порушень і забезпечення змагальної контрперевірки доказів обвинувачення. Саме тому в наукових роботах обґрунтовується виокремлення тактики захисника як спеціалізованого різновиду криміналістичної тактики, що має власний предмет, систему й функціональні завдання та орієнтована на забезпечення ефективної реалізації права на захист у межах кримінального процесуальної форми [8; 9]. Межі застосування криміналістичної тактики захисника визначаються вимогами законності й процесуальної доброчесності: будь-які тактичні прийоми є допустимими лише тоді, коли вони не створюють маніпуляцій доказами, не порушують заборонених способів отримання інформації та не підміняють судову оцінку доказів позапроцесуальними впливами. У справах про державну зраду ці межі набувають додаткової ваги, оскільки розслідування нерідко відбувається в умовах інформаційної чутливості, режимності, підвищеної ймовірності використання спеціальних джерел і методів, а отже тактика захисту повинна бути водночас активною та максимально процесуально «чистою», щоб будь-яке втручання захисту в доказовий процес було легітимним і зберігало переконливість у судовому контролі.

Прикладний вимір криміналістичних механізмів реалізації захисту у справах про державну зраду найчіткіше проявляється у типових процесуальних ситуаціях, які одночасно є головними каналами формування доказової бази та зонами найбільших ризиків для прав особи і «якості» доказів. Серед них особливе місце займають обшук, тимчасовий доступ до речей і документів та використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій. У ситуації обшуку криміналістичне забезпечення діяльності захисника полягає у системному контролі меж дозволу, конкретизації предмета пошуку, співвіднесенні вилученого з предметом доказування, а також у фіксації обставин отримання і вилучення інформації так, щоб надалі забезпечити можливість перевірки її процесуальної якості. Методологічно важливо, що обшук повинен оцінюватися крізь призму міжнародно-правових стандартів захисту приватності, адже саме ці стандарти підсилюють аргументацію захисту щодо непропорційності, надмірності або недостатньої мотивованості втручання, що особливо небезпечно у провадженнях із «чутливим» предметом обвинувачення [13; 18]. Практичний ризик у справах про державну зраду полягає в тому, що обшук нерідко спрямований на вилучення носіїв інформації, цифрових пристроїв і документів, які в подальшому стають основою доказової конструкції. За таких умов для захисту критично важливим є не лише заперечення проти «надмірного» втручання, а й забезпечення перевірюваності: що саме вилучено, як описано, чи дотримано меж ухвали, чи не допущено «розширювального» вилучення, чи збережено контекст цифрових даних і чи не створено умов для подальших маніпуляцій із носіями або інформацією.

У випадку тимчасового доступу до речей і документів тактичне завдання захисника полягає у протидії селективному вилученню інформації та у відновленні повного контексту доказових масивів, оскільки саме вибірковість і фрагментарність документів здатні «сконструювати» обвинувачення навіть за відсутності системного доказового зв’язку між даними. Наукові розробки щодо застосування тимчасового доступу в провадженнях про злочини, учинені організованими угрупуваннями, демонструють загальну закономірність: цей інститут може використовуватися для масштабного вилучення інформаційного ландшафту суб’єкта, що створює ризики порушення меж досту-

пу, втрати контексту та формування доказової конструкції на основі неповного масиву даних. Для справ про державну зраду цей підхід є релевантним, оскільки доказування часто включає значні обсяги комунікацій, документів і цифрових слідів; відповідно, криміналістично коректна тактика захисту повинна бути спрямована на те, щоб у доказовому процесі зберігалася системність інформації, а отримані матеріали могли бути перевірені з урахуванням повного контексту їх виникнення та використання. Окремим напрямом є тактична робота із результатами НСРД, які, з одного боку, можуть містити ключові дані, а з іншого – потребують суворої процесуальної верифікації меж дозволу, способів фіксації, збереження та представлення результатів, інакше виникає ризик підміни доказування неперевірюваними інтерпретаціями [13; 18]. За наявності такого доказового матеріалу завдання захисника полягає у тому, щоб перевести дискусію з площини «змісту запису» у площину процесуальної якості: чи законно отримано, чи належно зафіксовано, чи забезпечено цілісність, чи є можливість перевірки походження і чи дотримано стандартів втручання у приватність.

Кінцевою метою застосування криміналістичних механізмів захисту є забезпечення допустимості та процесуальної доброчесності доказів, оскільки саме ці характеристики визначають здатність доказового матеріалу витримати судову оцінку й забезпечити справедливість результату. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування підкреслює, що допустимість не є формальним атрибутом, а відображає якість процесу отримання доказу та його відповідність стандартам законності, пропорційності й перевірюваності. Порівняльно-правові підходи до допустимості доказів і процесуальної доброчесності акцентують, що йдеться не лише про дотримання процесуальної форми, а й про недопущення практик, які підривають чесність доказового процесу, створюють асиметрію доступу до інформації, унеможливлюють контрперевірку та фактично формують «імунітет» доказів обвинувачення від критичного аналізу. Для захисту в провадженнях за ст. 111 КК України це означає, що криміналістична тактика повинна бути підпорядкована завданню забезпечення перевірюваності доказування: виявлення і фіксація дефектів процесуального походження доказів, встановлення порушень меж втручання у права, демонстрація суду ризиків маніпуляції контекстом та недотримання вимог до цілісності й відтворюваності доказового матеріалу. У підсумку криміналістичні механізми реалізації функції захисту у справах про державну зраду слід розуміти як системну практику управління доказовими ризиками, що поєднує тактику захисника, контроль ключових процесуальних ситуацій та орієнтацію на допустимість і процесуальну доброчесність доказів як базову умову справедливого результату [8; 9; 13; 18].

Криміналістичні механізми реалізації функції захисту у справах про державну зраду мають розглядатися як прикладна система прийомів, алгоритмів і тактико-ситуаційних рішень, що забезпечують не лише участь захисника в процесуальних діях, а й активне управління доказовими ризиками, перевірку «якості» доказового матеріалу та формування альтернативної, перевірюваної позиції захисту в умовах підвищеної процесуальної асиметрії. У такій постановці криміналістика не підміняє процесуальне право, а виступає його функціональним доповненням: вона надає захисту інструменти для роботи з фактичним матеріалом, для відновлення контексту доказів, для виявлення суперечностей, прогалин та інтерпретаційних зсувів у версії обвинувачення, а також для перетворення фактичних дефектів у юридично значущі аргументи, здатні впливати на допустимість і оцінку доказів. Відповідно, криміналістична тактика як теоретико-прикладна категорія становить методологічну основу для таких механізмів, оскільки визначає понятійний апарат, системність і межі застосування тактичних прийомів у кримінальному провадженні. У доктрині криміналістичну тактику розглядають як систему науково обґрунтованих рекомендацій щодо вибору та застосування оптимальних прийомів дії у типових і нетипових ситуаціях, спрямованих на досягнення процесуальної мети в межах закону та з урахуванням етичних і правових обмежень. Для захисника це означає, що тактика має подвійну природу: з одного боку, вона є інструментом організації власної діяльності (планування, послідовність кроків, комунікаційна стратегія, управління ризиками), а з іншого — засобом впливу на доказовий процес через ініціювання перевірок, формування питань, фіксацію порушень і забезпечення змагальної контрперевірки доказів обвинувачення. Саме тому в наукових роботах обґрунтовується виокремлення тактики захисника як спеціалізованого різновиду криміналістичної тактики, що має власний предмет, систему й функціональні завдання та орієнтована на забезпечення ефективної реалізації права на захист у межах кримінального процесуальної форми [8; 9]. Межі застосування криміналістичної тактики захисника визначаються вимогами законності й процесуальної доброчесності: будь-які тактичні прийоми є допустимими лише тоді, коли вони не створюють маніпуляцій доказами, не порушують заборонених способів отримання інформації та не підміняють судову оцінку доказів позапроцесуальними впливами. У справах про державну зраду ці межі набувають додаткової ваги, оскільки розслідування нерідко відбувається в умовах інформаційної чутливості, режимності, підвищеної ймовірності використання спеціальних джерел і методів, а отже тактика захисту повинна бути водночас активною та максимально проце-

суально «чистою», щоб будь-яке втручання захисту в доказовий процес було легітимним і зберігало переконливість у судовому контролі.

Прикладний вимір криміналістичних механізмів реалізації захисту у справах про державну зраду найчіткіше проявляється у типових процесуальних ситуаціях, які одночасно є головними каналами формування доказової бази та зонами найбільших ризиків для прав особи і «якості» доказів. Серед них особливе місце займають обшук, тимчасовий доступ до речей і документів та використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій. У ситуації обшуку криміналістичне забезпечення діяльності захисника полягає у системному контролі меж дозволу, конкретизації предмета пошуку, співвіднесенні вилученого з предметом доказування, а також у фіксації обставин отримання і вилучення інформації так, щоб надалі забезпечити можливість перевірки її процесуальної якості. Методологічно важливо, що обшук повинен оцінюватися крізь призму міжнародно-правових стандартів захисту приватності, адже саме ці стандарти підсилюють аргументацію захисту щодо непропорційності, надмірності або недостатньої мотивованості втручання, що особливо небезпечно у провадженнях із «чутливим» предметом обвинувачення [13; 18]. Практичний ризик у справах про державну зраду полягає в тому, що обшук нерідко спрямований на вилучення носіїв інформації, цифрових пристроїв і документів, які в подальшому стають основою доказової конструкції. За таких умов для захисту критично важливим є не лише заперечення проти «надмірного» втручання, а й забезпечення перевірюваності: що саме вилучено, як описано, чи дотримано меж ухвали, чи не допущено «розширювального» вилучення, чи збережено контекст цифрових даних і чи не створено умов для подальших маніпуляцій із носіями або інформацією.

У випадку тимчасового доступу до речей і документів тактичне завдання захисника полягає у протидії селективному вилученню інформації та у відновленні повного контексту доказових масивів, оскільки саме вибірковість і фрагментарність документів здатні «сконструювати» обвинувачення навіть за відсутності системного доказового зв'язку між даними. Наукові розробки щодо застосування тимчасового доступу в провадженнях про злочини, учинені організованими угрупуваннями, демонструють загальну закономірність: цей інститут може використовуватися для масштабного вилучення інформаційного ландшафту суб'єкта, що створює ризики порушення меж доступу, втрати контексту та формування доказової конструкції на основі неповного масиву даних. Для справ про державну зраду цей підхід є релевантним, оскільки доказування часто включає значні обсяги комунікацій, документів і цифрових слідів; відповідно, криміналістично коректна тактика захисту повинна бути спрямована на те, щоб у доказовому процесі зберігалася системність інформації, а отримані матеріали могли бути перевірені з урахуванням повного контексту їх виникнення та використання. Окремим напрямом є тактична робота із результатами НСРД, які, з одного боку, можуть містити ключові дані, а з іншого — потребують суворої процесуальної верифікації меж дозволу, способів фіксації, збереження та представлення результатів, інакше виникає ризик підміни доказування неперевірюваними інтерпретаціями [13; 18]. За наявності такого доказового матеріалу завдання захисника полягає у тому, щоб перевести дискусію з площини «змісту запису» у площину процесуальної якості: чи законно отримано, чи належно зафіксовано, чи забезпечено цілісність, чи є можливість перевірки походження і чи дотримано стандартів втручання у приватність.

Кінцевою метою застосування криміналістичних механізмів захисту є забезпечення допустимості та процесуальної доброчесності доказів, оскільки саме ці характеристики визначають здатність доказового матеріалу витримати судову оцінку й забезпечити справедливість результату. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування підкреслює, що допустимість не є формальним атрибутом, а відображає якість процесу отримання доказу та його відповідність стандартам законності, пропорційності й перевірюваності. Порівняльно-правові підходи до допустимості доказів і процесуальної доброчесності акцентують, що йдеться не лише про дотримання процесуальної форми, а й про недопущення практик, які підривають чесність доказового процесу, створюють асиметрію доступу до інформації, унеможливлюють контрперевірку та фактично формують «імунітет» доказів обвинувачення від критичного аналізу. Для захисту в провадженнях за ст. 111 КК України це означає, що криміналістична тактика повинна бути підпорядкована завданню забезпечення перевірюваності доказування: виявлення і фіксація дефектів процесуального походження доказів, встановлення порушень меж втручання у права, демонстрація суду ризиків маніпуляції контекстом та недотримання вимог до цілісності й відтворюваності доказового матеріалу. У підсумку криміналістичні механізми реалізації функції захисту у справах про державну зраду слід розуміти як системну практику управління доказовими ризиками, що поєднує тактику захисника, контроль ключових процесуальних ситуацій та орієнтацію на допустимість і процесуальну доброчесність доказів як базову умову справедливого результату [8; 9; 13; 18].

Далі: 5. Реалізація принципу верховенства права і прав людини у діяльності захисника 5.1. Верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні: методологічні орієнтири для захи-

сту. 5.2. Судовий контроль як гарантія справедливого і допустимого доказування у провадженнях за ст. 111 КК України. 5.3. Забезпечення прав людини в умовах цифрового доказування та підвищеної кримінально-правової репресії.

Реалізація принципу верховенства права і прав людини у діяльності захисника в кримінальних провадженнях за ст. 111 КК України має розглядатися як методологічна та практична основа побудови захисту, що визначає не лише риторику посилань на права і свободи, а конкретні критерії оцінки доказування, процесуальних рішень і меж допустимого втручання держави у сферу приватності, свободи, недоторканності та інших прав. У справах про державну зраду, де суспільний інтерес до ефективності переслідування є особливо високим, принцип верховенства права набуває значення «процесуального запобіжника» проти підміни доказування припущеннями, проти формалізації судового контролю та проти довільного розширення меж втручання у права під гаслом національної безпеки. Для захисника це означає необхідність будувати доказову і процесуальну позицію так, щоб кожен елемент обвинувачення, кожен доказовий крок і кожне втручання у права були оцінені крізь призму юридичної визначеності, несвавільності, пропорційності та перевірюваності, оскільки саме ці вимоги становлять практичний зміст верховенства права у кримінальному процесі.

Методологічні орієнтири для такої позиції формує доктринальний підхід до верховенства права у кримінальному процесуальному доказуванні, в межах якого доведення фактів розглядається не як «технічне» накопичення відомостей, а як процедура, підпорядкована вимогам справедливості та контролю дискреції держави. У цьому підході особливо підкреслюється, що ключовою умовою легітимності доказування є його перевірюваність: доказ має бути процесуально прозорим за походженням, доброчесним за способом отримання і здатним витримати критичну змагальну перевірку. Верховенство права виявляється у вимогах юридичної визначеності та передбачуваності процедур, у забороні свавільного втручання, у пропорційності обмежень прав та у мотивованості процесуальних рішень. Для захисника у провадженнях за ст. 111 КК України ці орієнтири трансформуються у практичні питання: чи існує чітка і передбачувана правова рамка для застосованої процесуальної дії; чи наведено конкретні фактичні підстави для втручання; чи не використано формальні формули замість аналізу реальних ризиків; чи забезпечено мінімізацію втручання у права; чи збережено процесуальну доброчесність отриманих матеріалів; чи забезпечено можливість їх незалежної перевірки захистом. Отже, верховенство права виконує для захисту роль методологічного «компасу», який дозволяє послідовно переводити дискусію з рівня загальних тверджень про небезпеку діяння на рівень процесуально перевірюваних критеріїв легітимності доказування і рішень.

Інституційним механізмом, через який верховенство права і права людини набувають практичного значення у досудовому провадженні, є судовий контроль. У контексті справ про державну зраду судовий контроль має виконувати функцію гарантії справедливого і допустимого доказування, тобто забезпечувати такий режим процесу, за якого втручання у права та збирання доказів відбуваються лише на підставі належної аргументації, у межах закону і з дотриманням пропорційності, а кожне процесуальне рішення є мотивованим і піддається перевірці. Підхід, за яким судовий контроль слугує умовою справедливого та допустимого доказування, підкреслює: допустимість доказів і легітимність процесуальних висновків залежить від того, наскільки якісно суд перевіряє процесуальні підстави втручання, межі дозволу, логіку зв'язку між цілями розслідування та обсягом обмежень прав, а також від того, чи забезпечено реальну можливість для захисту ставити під сумнів і перевіряти доказову базу обвинувачення. Монографічні підходи до діяльності слідчого судді деталізують, що судовий контроль у досудовому провадженні не може бути редукований до формального санкціонування клопотань, оскільки саме у цій стадії формуються «рамки допустимості» доказів і закладаються передумови подальшої оцінки доказів судом по суті. Для захисту це означає, що судовий контроль є не лише інструментом усунення окремих порушень, а способом забезпечення прав людини через дисциплінування доказового процесу: захисник повинен вимагати від суду змістовної перевірки, надавати суду аргументи і фактичні дані для оцінки пропорційності, наполягати на конкретизації меж дозволу та фіксувати процесуальні дефекти, здатні впливати на допустимість доказів. У справах за ст. 111 КК України це набуває особливої ваги з огляду на ймовірність застосування інтенсивних втручань (обшук, вилучення носіїв, доступ до комунікацій, використання спеціальних методів), де будь-яка формалізація судового контролю фактично означає зниження стандартів захисту прав.

Особливо актуальним викликом для реалізації прав людини у провадженнях про державну зраду є цифрове доказування, оскільки саме цифрові дані часто становлять значну частину доказового масиву та мають здатність створювати ілюзію «об'єктивності» за відсутності належної перевірки їх процесуального походження, контексту та цілісності. Забезпечення прав людини в цифровому доказуванні розглядається як умова реалізації принципу верховенства права та постановлення

справедливого вироку, що передбачає особливу увагу до мінімізації втручання у приватність, до прозорості процедур отримання цифрових даних, до фіксації ланцюга їх збереження, а також до забезпечення можливості контрперевірки з боку захисту. У провадженнях за ст. 111 КК України цифрові джерела можуть охоплювати широкий спектр інформації — від листування і метаданих до даних геолокації й мережевої активності — і саме тому ризики надмірності втручання та «розширювального» збору даних є високими. Для захисника це означає необхідність поєднати криміналістичну тактику з правозахисною логікою: вимагати, щоб цифрові докази оцінювалися не лише за змістом, а й за критеріями законності отримання, пропорційності втручання, цілісності та відтворюваності, а також щоб судовий контроль забезпечував реальну перевірку обґрунтованості доступу до цифрових даних і меж їх використання. З огляду на підвищену кримінально-правову репресію, характерну для проваджень про злочини проти основ національної безпеки, саме поєднання верховенства права, ефективного судового контролю та стандартів прав людини в цифровому доказуванні формує ту систему гарантій, яка дозволяє одночасно забезпечувати інтереси безпеки й легітимність кримінального переслідування, не допускаючи зниження стандартів справедливого процесу і перетворення досудового провадження на простір неконтрольованої дискреції. У цьому контексті додаткового значення набувають процесуальні рішення, пов'язані з визначенням юрисдикційних меж кримінального провадження, зокрема питання оголошення особи в міжнародний розшук і визначення прокурором підслідності. Саме на цих етапах виникають підвищені ризики формалізації процесуальних підстав, підміни перевірюваності доказування посиланням на статус розшуку або «процесуальну доцільність» зміни підслідності, що безпосередньо впливає на реалізацію функції захисту та ефективність судового контролю. Для сторони захисту це означає необхідність криміналістично й процесуально критичної перевірки мотивів і фактичних підстав таких рішень як складових загальної доказової конструкції обвинувачення. У підсумку діяльність захисника у справах за ст. 111 КК України повинна бути організована так, щоб принцип верховенства права виступав практичним критерієм оцінки кожного доказу і кожного процесуального рішення, судовий контроль – ефективною інституційною гарантією справедливого й допустимого доказування, а права людини в умовах цифрового доказування — предметом постійної процесуальної і криміналістичної контрперевірки як передумови легітимного результату.

Висновки. Пісумовуючи викладене, слід констатувати, що реалізація функції захисту у кримінальних провадженнях про державну зраду має розглядатися як складна доктринально-прикладна система, у межах якої поєднуються принципи кримінального процесу, сучасні концепції доказування та криміналістичні підходи до організації професійної діяльності захисника. Функція захисту у цій категорії справ виходить за межі формального представництва інтересів підозрюваного чи обвинуваченого й набуває характеру активної, структурованої доказової діяльності, спрямованої на забезпечення реальної змагальності, перевірюваності доказування та недопущення свавільного кримінального переслідування. Доктринальні напрацювання щодо змагальності, судового контролю, суб'єктності захисника у доказуванні та верховенства права дозволяють розглядати захист не як реакцію на дії обвинувачення, а як самостійний процесуальний механізм формування і перевірки доказової картини на досудовій стадії, де закладаються ключові параметри майбутнього судового розгляду.

Особливе значення у справах про державну зраду мають криміналістичні механізми реалізації функції захисту, оскільки саме вони забезпечують перехід від формальних процесуальних прав до їх реального використання. Криміналістична тактика захисника, ситуаційний аналіз, планування дій у типових процесуальних ситуаціях, контроль за збереженням контексту доказової інформації та управління доказовими ризиками дозволяють забезпечити процесуальну рівність сторін навіть в умовах інституційної переваги обвинувачення. Реальна змагальність у досудовому провадженні вимірюється не деклараціями про рівність сторін, а здатністю захисту отримувати доступ до доказів і процедур їх формування, здійснювати їхню контрперевірку, впливати на процес доказування та домагатися змістовного судового контролю за діями органів кримінального переслідування. Саме криміналістичні механізми дозволяють виявляти дефекти процесуального походження доказів, фіксувати порушення меж втручання у права та трансформувати ці дефекти у юридично значущі аргументи, що впливають на допустимість і оцінку доказів.

Виходячи з цього, напрями вдосконалення судового контролю і практики доказування у кримінальних провадженнях за ст. 111 КК України мають бути орієнтовані на посилення змістовного, а не формального характеру контролю, підвищення стандартів мотивованості процесуальних рішень та забезпечення перевірюваності кожного доказового кроку сторони обвинувачення. Судовий контроль повинен виконувати функцію інституційного запобіжника від зниження процесуальних стандартів у «чутливих» провадженнях, забезпечуючи реальну оцінку підстав, меж і пропорційності втручань у права особи. Практика доказування у справах про державну зраду потребує орієнтації

на якість доказового процесу, а не на кількісне накопичення матеріалів, з особливою увагою до процесуальної доброчесності, збереження контексту доказів та можливості їх ефективної змагальної перевірки. У підсумку саме поєднання доктринально вивіреної функції захисту, криміналістичних механізмів її реалізації та ефективного судового контролю здатне забезпечити справедливість і легітимність кримінального переслідування у провадженнях за ст. 111 КК України, не допускаючи підміни правосуддя логікою доцільності чи безпекового формалізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Капліна О.В., Карпенко М.О., Маринів В.І., Трофименко В.М., Туманянц А.Р., Шило О.Г. Судовий контроль під час досудового розслідування у кримінальному провадженні: навч. посіб. Харків: Право, 2016. 96 с. URL: https://jurkniga.ua/contents/sudoviy-kontrol-u-kriminalnomu-provadzhenni.pdf?srsltid=AfmBOooEeYitB7pKuRKI9VryA6wW5YRF8LGQehqJUkfDabZoap72X9gJ.
2. Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 288 с. URL: https://jurkniga.ua/contents/printsipi-kriminalnogo-provadzhennya-v-mekhanzmi-zabezpechennya-prav-yogo-uchasnikiv.pdf.
3. Макаров М.А. Теорія та практика здійснення судового контролю у кримінальному процесі: монографія. Київ: Видавничий центр «Кафедра», 2017. 434 с.
4. Марцеляк О.В., Погорецький М.А., Прилуцький С.В. Науково-правовий висновок щодо питань відповідальності суддів у контексті відповідності Конституції України положень Закону України «Про очищення влади». *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 249–263. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2015_Na_dopomogu_yrustam_1.pdf.
5. Маланчук П.М. Функція захисту в кримінальному процесі України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2007. 201 с. URL: https://biem.sumdu.edu.ua/images/stories/docs/SVR/Malanchuk_PM.pdf.
6. Нор В.Т., Крикливець Д.Є. Реалізація засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею: монографія. Львів: Колір ПРО, 2017. 376 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/monografiyi/realizatsiya-zasady-zmahal'nosti-pid-chas-roz·hlyadu-skarh-slidchym-suddeyu.
7. Погорецький М.А. Захисник – суб'єкт доказування на досудовому провадженні за чинним КПК України: проблемні питання. *Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 23 травня 2014 р.). Київ: Прінт-Сервіс, 2014. С. 480–482.
8. Погорецький М.А. Захисник – суб'єкт доказування у кримінальному процесі. *Організація адвокатури і надання правової допомоги в демократичному суспільстві: доповіді міжнар. наук.-практ. конф.* Київ, 2002. С. 27–30. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=BgQjXoUAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=BgQjXoUAAAAJ:geHnlv5EZngC.
9. Погорецький М.А. Доказування у кримінальному процесі: поняття, зміст, структура. Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (27 листопада 2013 р., м. Одеса). Одеса Юридична література, 2013. С. 17–21.
10. Погорецький М.А. Імовірність і достовірність у кримінально-процесуальному пізнанні на досудовому слідстві. Держава та регіони. Серія «Право». 2004. Вип. 1. С. 62–65.
11. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Криміналістична тактика: щодо визначення поняття. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 1 (5): URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pmasvp.pdf.
12. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Тактика захисника: поняття, зміст та місце в системі криміналістичної тактики. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 113–123. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2016_Sergeeva.pdf.
13. Погорецький М.А. Обшук: міжнародно-правові стандарти захисту приватності та їх застосування в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 7. С. 243–252. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/54.
14. Погорецький М.А. Сучасні концепції кримінального процесуального доказування. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу.* Харків, 2017. С. 309-312. URL: https://ir.library.knu.ua/handle/15071834/8507.
15. Погорецький М.А. Судовий контроль та прокурорський нагляд за використанням протоколів оперативно-розшукових заходів як доказів у кримінальному процесі. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 2. С. 32–38. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S-

21FMT=JUU_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=IJ=&S21COLORTERMS=1&S21STR=Ж15408.
16. Погорецький М.А. Допустимість доказів у кримінальному процесі та процесуальна доброчесність: доктрини і практика (порівняльно-правове дослідження. *Вісник кримінального судочинства.* 2025. № 1–2. С. 60–82. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2025.1-2/22-59. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/issue/view/37/1-2-2025-pdf.
17. Попелюшко В. О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: монографія. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. 634 URL: https://lib.oa.edu.ua/files/funds/vudavnutstvo/Monografiya_Popelushko.pdf.
18. Старенький О.С. Кримінальні процесуальні гарантії захисника як суб'єкта доказування у досудовому розслідуванні: теорія та практика : монографія / за заг. ред. д. ю. н., проф. М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2016. 336 с. URL: https://jurkniga.ua/contents/kriminalni-procesualni-garantiyi-zakhisnika-yak-subiekta-dokazuvannya-u-dosudovomu-rozsliduvanni-teoriya-ta-praktika.pdf.
19. Шаренко С.Л. Теоретико-прикладні основи діяльності слідчого судді в кримінальному провадженні: монографія. Харків: Право, 2021. 480 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product%2Fproduct%2Fdownload&product_id=4370&download_id=1408&fbclid=IwAR3bl2k4zt6lCdYi4StPOgvfMjcsh0QaG9QSujK5UkZe5xt0sUYM8Jm-n24&srsltid=AfmBOorg1Tm2SIIiq7JdNxgF0gIRs3sem0RioIB51r4434x3ex_PAm9T.
20. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні у кримінальних справах: теоретичний та практичний аспекти. *Вісник Луганського ін-ту внутр. справ*. Луганськ: РВВ ЛІВС, 2001. Вип. 3. С. 199–209.
21. Яновська О.Г. Концептуальні засади функціонування і розвитку змагального кримінального судочинства: монографія. Київ: Прецедент, 2011. 303 с. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=vALh9GkAAAAJ&citation_for_view=vALh9GkAAAAJ:u5HHmVD_uO8C.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Байдик О.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.4.05:[341.645:341.73]:342.534.2](73+470+571)»20»
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.53

ВИКОРИСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА ЯК ЗАСОБУ БЛОКУВАННЯ ЮРИСДИКЦІЇ МКС: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРАКТИК США ТА РФ

Бурдін В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права і кримінології,
декан юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-0736-0159

Лисик В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-2110-9825

Бурдін В., Лисик В. Використання національного права як засобу блокування юрисдикції МКС: порівняльно-правовий аналіз практик США та рф.

У статті здійснено комплексний порівняльно-правовий аналіз новітніх тенденцій у протидії юрисдикції Міжнародного кримінального суду (МКС) з боку держав, що не є учасницями Римського статуту, зокрема Сполучених Штатів Америки та російської федерації. Дослідження охоплює період загострення кризи міжнародного правосуддя у 2024–2026 роках, що характеризується переходом від дипломатичної риторики несприйняття до застосування жорстких інструментів національного права – економічних санкцій та кримінального переслідування суддів і прокурорів Суду.

Автори розглядають конвергенцію американських та російських практик через призму концепції lawfare, доводячи, що попри ідеологічні та правові відмінності, обидві держави використовують схожий інструментарій «конструктивного перешкоджання правосуддю» (constructive obstruction of justice). У статті проаналізовано юридичну природу виконавчих указів президентів США (зокрема Executive Order 13928 та 14203) та заочних вироків російських судів як форм зловживання правом (abuse of right), спрямованих паралізувати інституційну спроможності МКС. Особливу увагу приділено доктринальним викликам, що постають перед Судом, зокрема аргументу nemo dat quod non habet у контексті Угод Осло та застосуванню принципу Monetary Gold.

На основі аналізу практики Апеляційної палати МКС (справа Al-Bashir) та положень IV Женевської конвенції 1949 року, у статті обґрунтовується теза про «вертикальність» відносин між МКС та державами, що виключає застосування імунітетів посадових осіб (ratione personae) у випадку вчинення міжнародних злочинів, навіть якщо відповідна держава не є учасницею Статуту. Автори доводить, що територіальна юрисдикція Суду на окупованих палестинських територіях має об'єктивний характер і не може бути обмежена двосторонніми домовленостями між окупаційною державою та адміністрацією окупованої території.

У висновках наголошується, що ефективна протидія політиці санкційного тиску вимагає від міжнародного співтовариства не лише політичної солідарності, але й чіткої правової кваліфікації дій держав-агресорів як порушення зобов'язань erga omnes. Стаття пропонує розгляд національних судових та адміністративних заходів, спрямованих проти персоналу МКС, як форми міжнародно-протиправного діяння, що посягає на автономію міжнародної організації.

Ключові слова: Міжнародний кримінальний суд, юрисдикція, імунітети посадових осіб, санкції США, Римський статут, Угоди Осло, зловживання правом, Палестина.

Burdin V., Lysyk V. Using national law as a means of blocking the jurisdiction of the ICC: a comparative legal analysis of practices in the USA and russian federation.

The article provides a comprehensive comparative legal analysis of the latest trends in countering the jurisdiction of the International Criminal Court (ICC) by states that are not parties to the Rome Statute, in particular the United States of America and the russian federation. The study covers the period of the international justice crisis in 2024–2026, characterised by a shift from diplomatic rhetoric of rejection to

the use of harsh instruments of national law, economic sanctions and criminal prosecution of judges and prosecutors of the Court.

The authors examine the convergence of American and Russian practices through the prism of the concept of lawfare, arguing that despite ideological and legal differences, both states use similar tools of "constructive obstruction of justice." The article analyzes the legal nature of US presidential executive orders (in particular, Executive Orders 13928 and 14203) and Russian courts' in absentia judgments as forms of abuse of right aimed at paralyzing the institutional capacity of the ICC. Particular attention is paid to the doctrinal challenges facing the Court, in particular the nemo dat quod non habet argument in the context of the Oslo Accords and the application of the Monetary Gold principle.

Based on an analysis of the practice of the Appeals Chamber of the ICC (Al-Bashir case) and the provisions of the Fourth Geneva Convention of 1949, the article substantiates the thesis of the "verticality" of relations between the ICC and states, which excludes the application of immunities of officials (ratione personae) in cases of international crimes, even if the state in question is not a party to the Statute. The authors argue that the Court's territorial jurisdiction in the occupied Palestinian territories is objective in nature and cannot be limited by bilateral agreements between the occupying power and the administration of the occupied territory.

The conclusions emphasise that effective counteraction to the policy of sanctions pressure requires not only political solidarity from the international community, but also a clear legal qualification of the actions of aggressor states as a violation of erga omnes obligations. The article proposes to consider national judicial and administrative measures against ICC personnel as a form of internationally wrongful act that infringes on the autonomy of an international organisation.

Key words: International Criminal Court, jurisdiction, immunities of officials, US sanctions, Rome Statute, cooperation, Oslo Accords, abuse of rights, Palestine.

Постановка проблеми. Сучасна архітектура міжнародного кримінального правосуддя переживає одну з найгостріших криз з моменту ухвалення Римського статуту. Якщо раніше опозиція до Міжнародного кримінального суду (МКС) мала переважно пасивний характер (неучасть у договорі, відмова від співпраці), то події 2024–2026 років засвідчили перехід провідних геополітичних гравців до стратегії активного, агресивного руйнування інституційних основ Суду. Синхронізація санкційних механізмів США та кримінально-процесуального переслідування з боку РФ створює небезпечний прецедент «інструменталізації» національного права для блокування діяльності міжнародної кримінальної юстиції. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю доктринального осмислення цих процесів не як розрізнених політичних демаршів, а як зловживання системного явища – lawfare («правової війни»), що загрожує універсальності міжнародного кримінального права та принципу невідворотності покарання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема взаємодії держав з МКС та питання імунітетів перебувають у фокусі уваги багатьох зарубіжних науковців. Фундаментальні аспекти незалежності міжнародних суддів та структурні вразливості МКС досліджували Г. Гійом та В. Шабас, які вказували на залежність Суду від волі держав. Феномен політизації правосуддя та використання права як інструменту конфлікту у міжнародних відносинах розкривається у працях Ф. Мегре, який ввів поняття «конструктивного перешкоджання». Нормативний конфлікт між державним суверенітетом та міжнародною підзвітністю ґрунтовно проаналізовано Д. Коганом. Питання юрисдикційних колізій у контексті Палестини та Угод Осло розглядалися такими дослідниками, як А. Абофул. Водночас, більшість існуючих праць аналізують дії США та РФ окремо, розглядаючи їх як різні за природою феномени (санкції vs кримінальне переслідування).

Невирішеною частиною проблеми залишається комплексний порівняльно-правовий аналіз конвергенції цих практик. У науці міжнародного права бракує дослідження, яке б розглядало американські та російські заходи як єдиний типологічний виклик (abuse of right), що вимагає уніфікованої відповіді з боку міжнародної спільноти через призму «вертикальності» юрисдикції МКС. Саме цю прогалину покликана заповнити дана стаття.

Метою даної статті є здійснення комплексного порівняльно-правового аналізу національних правових механізмів США та РФ, спрямованих на блокування юрисдикції Міжнародного кримінального суду, кваліфікація таких дій через призму доктрини зловживання правом (abuse of right) та обґрунтування концепції «вертикальності» відносин між МКС та державами як єдиного ефективного інструменту подолання імунітетів у сучасному міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний етап розвитку міжнародного кримінального правосуддя відзначається системною турбулентністю, зумовленою конвергенцією правових політик двох постійних членів Ради Безпеки ООН – Сполучених Штатів Америки та російської федерації.

Санкції, оголошені Державним секретарем США М. Рубіо проти суддів Апеляційної палати Міжнародного кримінального суду збіглися в часі з заочними вироками Московського міського суду прокурору МКС Каріму Хану та восьми суддям Суду. Ці дії стали каталізатором гострої доктринальної дискусії щодо меж імунітету міжнародних організацій і перспективи функціонування органів кримінальної юстиції.

Хоча санкції та кримінальне переслідування походять із різних правових традицій і політичних режимів, вони утворюють системний інструмент гібридного тиску на МКС. Такий тиск потребує аналізу через доктрину зловживання правом і втручання в функціональну незалежність міжнародної організації.

Ці дії загрожують архітектурі судових інституцій та ефективності механізмів притягнення до відповідальності, формуючи прецедентну практику. Вона вимагає ретельного дослідження з позицій звичаєвого міжнародного права та універсальних зобов'язань erga omnes.

Аналізуючи природу цього протистояння, необхідно звернутися до теоретичних засад незалежності міжнародного правосуддя. Як зазначає В. Шабас у своєму коментарі до Римського статуту, крихкість міжнародних судових установ полягає в їхній залежності від співпраці держав, які часто є об'єктами розслідувань цих самих установ, що створює структурний парадокс, який неможливо вирішити виключно правовими засобами. Ця залежність стає критичною вразливістю, коли держави переходять від пасивного неспівробітництва до активних контрзаходів. Ф. Мегре розвиває цю думку, вказуючи, що кризи судової незалежності на транснаціональному рівні часто виникають унаслідок свідомого заперечення правосуб'єктності міжнародних трибуналів авторитарними або гегемоністськими державами [13; p. 368]. У рамках сценарного аналізу поточної кризи термін «нерозуміння» видається недостатнім для опису ситуації. Ми спостерігаємо стратегію lawfare - використання права як інструменту конфлікту, де національні законодавчі та судові механізми інструменталізуються для блокування діяльності міжнародної інституції. Це явище виходить за межі простої відмови від співпраці і набуває ознак «конструктивного перешкоджання правосуддю» (constructive obstruction of justice), що вимагає правової оцінки в контексті зобов'язань держав поважати міжнародну правосуб'єктність створених інституцій, навіть якщо вони не є учасниками установчого договору.

Еволюція американської політики щодо Міжнародного кримінального суду демонструє коливання між прагматичною взаємодією та відкритою опозицією, що призвело до інституціалізації санкційного механізму. Ще у 2002 році адміністрація Джорджа Буша-молодшого, відкликаючи підпис під Римським статутом, заклала нормативний фундамент для майбутніх дій, прийнявши American Service-Members' Protection Act. Проте суттєва зміна підходів відбулася у 2018 році, коли радник президента з питань національної безпеки Дж. Болтон у своїй промові окреслив доктрину активної протидії юрисдикції Суду [5]. Ця риторика матеріалізувалася у виданні Д. Трампом Executive Order 13928 [9] у червні 2020 року, що перевів конфлікт у площину застосування економічних обмежувальних заходів. Адміністрація Д. Байдена, скасувавши санкції у квітні 2021 року, тимчасово повернулася до стратегії взаємодії, визнавши контрпродуктивність примусових заходів. Державний секретар Е. Блінкен наголошував на важливості верховенства права як елементу національної безпеки [8]. Однак, події 2024–2026 років, засвідчили ситуативність цього підходу. Видача ордерів на арешт прем'єр-міністра Ізраїлю Б. Нетаньяху та міністра оборони Й. Галанта у листопаді 2024 року стала каталізатором для відновлення політики тиску. Підписання президентом Трампом Executive Order 14203 [10] у лютому 2025 року значно розширило коло підсанкційних осіб. Аргументація М. Рубіо щодо «політизованості» Суду та «помилкових претензій на юрисдикцію» відображає фундаментальну розбіжність у тлумаченні меж суверенітету. Д. Коган, передбачаючи можливість виникнення подібної ситуації, характеризував її як нормативний конфлікт між імперативом підзвітності та імперативом державного контролю, де США намагаються зберегти монополію на визначення суб'єктів кримінальної відповідальності [6 p., 326, 340].

Паралельно з діями США, російська федерація застосувала інструменти кримінального процесу. Після видачі ордера на арешт Володимира Путіна у березні 2023 року російська правоохоронна система відреагувала порушенням кримінальних справ проти прокурора Каріма Хана та суддів МКС. Винесення заочних вироків у грудні 2025 року Московським міським судом стало завершенням цього процесу. [2] Кваліфікація дій суддів МКС за статтями національного кримінального кодексу створює правову реальність, де виконання міжнародного мандату криміналізується на національному рівні. Це явище можна охарактеризувати як прояв правової війни, де внутрішнє законодавство використовується для делегітимізації міжнародних актів. Без сумніву, що така практика спрямована на створення атмосфери правової невизначеності для посадових осіб міжнародних судів та організацій. міжнародних чиновників Типологічний аналіз заходів впливу дозволяє виокремити спільні риси в підходах США та РФ. Якщо американські санкції діють через механізми

фінансової ізоляції, то російські заходи мають характер загрози особистій свободі. Суддя Кімберлі Прост підкреслювала асиметричність цих впливів, проте обидві стратегії спрямовані на досягнення ідентичної мети - паралізувати інституційні спроможності МКС [15].

Ключовим доктринальним викликом для юрисдикції Суду залишається аргумент nemo dat quod non habet («ніхто не може передати більше прав, ніж має сам»), на якому наполягають США та Ізраїль. Логіка опонентів зводиться до того, що оскільки Палестинська національна адміністрація (Палестина) в рамках Угод Осло [18; 19] погодилася на відсутність кримінальної юрисдикції над ізраїльськими громадянами, Палестина як держава не володіє відповідним повноваженням (jus puniendi), яке могла б делегувати МКС відповідно до статті 12(2)(a) Римського статуту. Однак такий підхід базується на хибному ототожненні адміністративних повноважень з суверенним титулом. Подолання бар'єру nemo dat можливе через застосування трьох взаємопов'язаних правових конструкцій.

По-перше, розмежування юрисдикції припису та юрисдикції примусу. Згідно з класичним принципом Lotus case[16], держава володіє юрисдикцією на своїй території, якщо це прямо не заборонено міжнародним правом. Приєднання Палестини до Римського статуту (що було визнано Асамблеєю держав-учасниць) є актом реалізації юрисдикції припису (prescriptive jurisdiction) - суверенного права встановлювати кримінальність діянь на своїй території. Обмеження, накладені Угодами Осло, стосуються виключно юрисдикції примусу (enforcement jurisdiction) – тобто здатності палестинської поліції фізично затримувати ізраїльтян. МКС, як міжнародна установа, не пов'язана обмеженнями національних правоохоронних органів щодо арешту, оскільки його юрисдикція ґрунтується на територіальному титулі держави-учасниці, а не на її оперативних можливостях.

По-друге, об'єктивний характер територіальної юрисдикції. Палата попереднього провадження I у своєму рішенні від 5 лютого 2021 року підтвердила, що юрисдикція Суду поширюється на окуповані території (Газа та Західний берег, включно зі Східним Єрусалимом) на підставі факту ратифікації Статуту. Аргумент про те, що двостороння угода між окупантом та окупованим (Осло II) може звузити дію багатостороннього договору (Римський статут) щодо третіх сторін, суперечить принципу pacta tertiis. Ізраїль та Палестинська автономія не можуть своїми домовленостями обмежувати мандат Суду, який діє від імені міжнародного співтовариства.

По-третє, застосування статті 47 IV Женевської конвенції 1949 р. [1] як запобіжника. Хоча саме по собі посилання на статтю 47 не «скасовує» Угоди Осло автоматично, воно встановлює межі їх тлумачення. Норма забороняє окупаційній державі позбавляти цивільне населення захисту шляхом укладення угод з місцевою владою. Інтерпретація Угод Осло як таких, що надають ізраїльським військовим абсолютний імунітет від міжнародного переслідування за воєнні злочини, фактично позбавляла б жертв права на ефективний засіб правового захисту. У цьому контексті делегування юрисдикції до МКС слід розглядати не як порушення Угод Осло, а як відновлення суверенного права Палестини на захист свого населення, яке не може бути відчужене внаслідок окупації. Таким чином, «юрисдикційна прогалина», на яку вказують США, є штучною конструкцією. МКС здійснює юрисдикцію на основі територіального принципу (ratione loci), який є первинним по відношенню до функціональних обмежень місцевої адміністрації.

Крім того, опоненти юрисдикції МКС апелюють до принципу Monetary Gold, встановленого Міжнародним Судом ООН у 1953 р. [14], згідно з яким суд не може здійснювати юрисдикцію, якщо це вимагає попереднього визначення прав та обов'язків третьої держави (Ізраїлю) без її згоди. Однак, перенесення принципу Monetary Gold у площину міжнародного кримінального права хоча і є доктринально припустимим, але надзвичайно спірним. МКС встановлює індивідуальну кримінальну відповідальність фізичних осіб, а не відповідальність держави Ізраїль за порушення міжнародних договорів. Встановлення того, чи було вчинено воєнний злочин на окупованій території, не вимагає судового перегляду двосторонніх угод як преюдиціального питання.

Іншим критичним аспектом є питання імунітетів вищих посадових осіб держави, яка не є учасницею Римського статуту. Тут необхідно провести чітке розмежування, на якому наполягає класична доктрина: імунітет ratione materiae (функціональний) та імунітет ratione personae (особистий). У справі Pinochet було підтверджено, що функціональний імунітет не покриває випадки вчинення особою що користується імунітетом міжнародного злочину. Однак даний кейс стосується ситуації притягнення до відповідальності колишнього глави держави[4]. Ситуація з Б. Нетаньяху є складнішою, оскільки останній є діючим главою уряду, і звичаєве міжнародне право традиційно гарантує абсолютний імунітет ratione personae для таких осіб [17]. Оскільки Ізраїль не є учасником Статуту, і Рада Безпеки ООН не передавала цю ситуацію до Суду (як це було у випадку з Суданом та Лівією), автоматичне застосування статті 27 Римського статуту є надзвичайно спірним. Найбільш очевидним шляхом для обґрунтування законності ордерів, які дозволяють уникнути колізії зі звичаєвим правом, є концепція «вертикальності» відносин, розвинута в практиці Апеляційної палати

МКС, а саме в справі Jordan Referral re Al-Bashir [12]. Згідно з цим підходом, міжнародні суди діють від імені міжнародного співтовариства в цілому і представляють собою «новий правовий порядок», у якому горизонтальні імунітети між державами не застосовуються по вертикалі «держава – міжнародний суд». Слід визнати, що ця теорія поки що не є універсально визнаною і зустрічає опір у практиці таких держав як США, Китаю, Індії та особливо росії, проте вона становить opinio juris суддівського корпусу МКС та значної частини академічної спільноти. Без визнання цієї «вертикальної» природи юрисдикції функціонування МКС щодо громадян держав-неучасниць було б неможливим.

Вплив санкційного тиску на механізм комплементарності (стаття 17 Римського статуту) вимагає аналізу через призму доктрини зловживання правом. Санкції США проти персоналу Суду формально базуються на внутрішньому законодавстві (International Emergency Economic Powers Act) та суверенному праві держави регулювати свої зовнішньоекономічні відносини. Однак, у міжнародному праві здійснення права не може бути свавільним або спрямованим на досягнення нелегітимної мети. Застосування санкцій проти суддів за виконання ними своїх функціональних обов'язків, передбачених міжнародним договором, становить порушення принципу добросовісності (bona fides). Хоча США не є учасником Римського статуту, вони, як член міжнародного співтовариства, повинні утримуватися від дій, що становлять втручання у функціонування незалежних міжнародних організацій. Такі є нічим іншим як «конструктивне перешкоджання» (constructive obstruction), коли держава використовує свої економічні, політичні та правові важелі для підриву судового процесу. Це виходить за межі простого недружнього акту і наближається до міжнародно-протиправного діяння, оскільки посягає на автономію міжнародної організації, яка визнана суб'єктом міжнародного права більшістю держав. Доктрина зловживання правом дозволяє кваліфікувати формально законні дії (санкції) як протиправні через їхню мету – руйнування міжнародного правосуддя.

Аналіз існуючих механізмів захисту МКС виявляє прогалини в режимі імплементації відповідальності за втручання в правосуддя. Стаття 70 Римського статуту, яка криміналізує злочини проти здійснення правосуддя, була розроблена для індивідуальних випадків і не пристосована для протидії системній державній політиці. Як зазначає Г. Гуліуме, система Римського статуту не містить ефективних запобіжників проти зовнішніх атак з боку могутніх держав-неучасниць [11, p. 163]. Це ставить на порядок денний питання про розробку нових інструментів захисту, які б базувалися на обов'язку держав співпрацювати з міжнародними організаціями та утримуватися від дій, що унеможливлюють виконання ними своїх функцій.

Реакція самого Суду та Асамблеї держав-учасниць (АДУ) на ці виклики залишається в площині політичних декларацій. Заява Суду від 18 грудня 2025 року фіксує порушення, але не пропонує механізму відновлення порушеного права. Слід відзначити, що відсутність у АДУ повноважень накладати колективні контрзаходи демонструє структурну слабкість системи, хоча є загалом типовою для міжнародного права. Правозахисні організації справедливо вказують на необхідність пошуку рішень у площині звичаєвого права та універсальної юрисдикції.

Окремої уваги заслуговує питання ефективності правового спротиву в межах національних юрисдикцій. Посилання на справу Smith v. Trump, де федеральний суддя нібито визнав санкції такими, що порушують Першу поправку до Конституції США, слід оцінювати з обережністю, враховуючи усталену практику judicial deference у питаннях зовнішньої політики. Як відомо, американські суди вкрай неохоче втручаються в сферу, що традиційно належить до прерогатив виконавчої влади, особливо коли йдеться про національну безпеку. Тому судові позови в США виконують функцію створення «процесуального тертя» (procedural friction), а не гарантованого скасування санкцій.

Роль Європейського Союзу та інших регіональних організацій у цьому протистоянні також є складною. Заклики до задіяння Blocking Statute ЄС (Регламент 2271/96) [7] стикаються з реальністю екстериторіальної дії американських санкцій та домінуванням долара у світовій фінансовій системі. Водночас позиція держав так званого «Глобального Півдня», які вбачають в діях проти МКС прояв подвійних стандартів, може сприяти формуванню широкої коаліції на підтримку Суду, так і мати протилежний ефект. Цей фактор може стати вирішальним для легітимації діяльності Суду в умовах кризи.

Підсумовуючи, можна констатувати, що санкції США та заочні вироки РФ проти посадових осіб МКС становлять системний виклик для архітектури міжнародного правосуддя. Конвергенція практик цих держав, проаналізована в рамках сценарного моделювання, свідчить про спробу перегляду меж суверенітету та імунітетів в бік їх абсолютизації. Це ставить під загрозу досягнення міжнародного права останніх десятиліть, зокрема у сфері боротьби з безкарністю. Якщо МКС не зможе ефективно протистояти цьому тиску, спираючись на чітку правову аргументацію щодо вертикальності своєї юрисдикції, пріоритету статті 47 IV Женевської конвенції та кваліфікації санкцій

як зловживання правом, існує ризик ерозії нормативних основ міжнародного порядку. Майбутнє Суду залежить від здатності міжнародного співтовариства відстояти принципи, закладені в Римському статуті, незважаючи на політичний тиск.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що дії Сполучених Штатів Америки та російської федерації проти персоналу Міжнародного кримінального суду вийшли за межі традиційного політичного несприйняття і трансформувалися в системний інструментарій блокування міжнародного правосуддя. Санкційний режим США та кримінальне переслідування з боку РФ, попри їх різну правову природу, демонструють вражаючу конвергенцію цілей - абсолютизацію державного суверенітету та створення імунітету від відповідальності за міжнародні злочини. Цей виклик є екзистенційним для МКС. Подальша життєздатність Суду залежить від його спроможності ефективно імплементувати концепцію «вертикальності» юрисдикції, яка скасовує традиційні імунітети посадових осіб, та наполягати на пріоритеті зобов'язань erga omnes над двосторонніми угодами. У протилежному випадку, за відсутності консолідованої реакції міжнародного співтовариства та кваліфікації таких дій як зловживання правом, існує реальний ризик ерозії нормативних основ сучасного міжнародного порядку та повернення до епохи безкарності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист цивільного населення під час війни: Женевська конвенція IV від 12 серпня 1949 р. Офіційний вісник ООН. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154.
2. Росія заочно засудила прокурора і суддів МКС та оголосила їх у міжнародний розшук. ZMINA. Центр прав людини. 12.12.2025. URL: https://zmina.info/news/rosiya-zaochno-zasudyla-prokurora-i-suddiv-mks-ta-ogolosyla-yih-u-mizhnarodnyj-rozshuk.
3. Abofoul A. The Oslo Accords and the International Criminal Court's Jurisdiction in the Situation in the State of Palestine. Opinio Juris. 2020. 28 July. URL: https://opiniojuris.org/2020/07/28/the-oslo-accords-and-the-international-criminal-courts-jurisdiction-in-the-situation-in-the-state-of-palestine.
4. Bianchi A. Immunity versus Human Rights: The Pinochet Case. *European Journal of International Law*. 1999. Vol. 10, No. 2. P. 237–277. URL: https://www.ejil.org/pdfs/10/2/581.pdf.
5. Bolton J. Speech at the Federalist Society. Washington, D.C., September 10, 2018. Lawfare. URL: https://www.lawfaremedia.org/article/national-security-adviser-john-bolton-remarks-federalist-society.
6. Cogan J. K. The Regulatory Turn in International Law. *Harvard International Law Journal*. 2011. Vol. 52. No. 2. P. 321–370. URL: https://scholarship.law.uc.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/fac_pubs/article/1397/&path_info=52HarvIntlLJ321.pdf.
7. Council Regulation (EC) No 2271/96 of 22 November 1996 protecting against the effects of the extra territorial application of legislation adopted by a third country, and actions based thereon or resulting therefrom. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31996R2271.
8. Ending Sanctions and Visa Restrictions against Personnel of the International Criminal Court / Department of State. 2021. URL: https://2021-2025.state.gov/ending-sanctions-and-visa-restrictions-against-personnel-of-the-international-criminal-court.
9. Executive Order 13928 – Blocking Property of Certain Persons Associated With the International Criminal Court, June 11, 2020. The American Presidency Project. URL: https://www.presidency.ucsb.edu/documents/executive-order-13928-blocking-property-certain-persons-associated-with-the-international.
10. Executive Order 14203 – Imposing Sanctions on the International Criminal Court, February 5, 2025. The American Presidency Project. URL: https://www.presidency.ucsb.edu/documents/executive-order-14203-imposing-sanctions-the-international-criminal-court.
11. Guillaume G. Some Thoughts on Independence of International Judges. *The Law & Practice of International Courts and Tribunals*. 2003. Vol. 2, No. 1. P. 163–168. URL: https://brill.com/view/journals/lape/2/1/article-p163_8.xml.
12. Judgment in the Jordan Referral re Al-Bashir Appeal, 06.05.2019, ICC-02/05-01/09-397. International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-02/05-01/09-397-0.
13. Mégret F. The Independence of Justice in the Cauldron of International Relations. *The Modern Law Review*. 2021. Vol. 85, No. 2. P. 368–400.
14. Monetary Gold Removed from Rome in 1943 (Italy v. France, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland), Judgment of 15 June 1954 / I.C.J. Reports 1954. P. 19. Case No. 19. URL: https://www.icj-cij.org/case/19.

15. O'Leary N. It's surreal: US sanctions lock International Criminal Court judge out of daily life. The Irish Times. 12.12.2025. URL: https://www.irishtimes.com/world/us/2025/12/12/its-surreal-us-sanctions-lock-international-criminal-court-judge-out-of-daily-life.
16. The Case of the S.S. Lotus, France v. Turkey, Judgment, 7 September 1927. Permanent Court of International Justice (PCIJ). Series A. No. 10. URL: https://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1927.09.07_lotus.htm (date of access: 08.02.2026).
17. United Nations. Declaration of Principles on Interim Self-Government Arrangements (a.k.a. «Oslo Accord»): A/48/486|S/26560: 13 September 1993. URL: https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-180015.
18. United Nations. Israeli-Palestinian Interim Agreement on the West Bank and the Gaza Strip (Oslo II), Washington, D.C., 28 September 1995. URL: https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-185434.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Бурдін В., Лисик В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.54

ЦИФРОВІ ПРАВА: ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Гущенков Є.В.,
аспірант спеціальності 081 Право
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0000-0972-760X
e-mail: yevhenii.v.hushchenkov@lpnu.ua

Гущенков Є.В. Цифрові права: проблема концептуалізації у правовій системі України.
У статті здійснено спробу концептуалізації цифрових прав людини у правовій системі України та окреслено можливості використання конституційного права для їх захисту. Акцентується на тому, що цифрові права являють собою нову категорію прав у правовій системі України, які є результатом епохи активного розвитку цифрових технологій та потребують належного законодавчого унормування та ефективних механізмів захисту.

Зауважується, що позиції вчених стосовно дефініції цифрових прав та їх правової природи певною мірою між собою розходяться, однак спільним для них є те, що вони стосуються використання цифрових технологій. Відтак можемо визначити, що цифрові права людини – це нова самостійна група прав людини, що безпосередньо пов'язана із використанням цифрових технологій за допомогою додаткових електронних пристроїв, здійснюються у мережі Інтернет та передбачають право на свободу і захист приватності особи у глобальній мережі.

Виокремлено такі основні цифрові права, як: право на доступ до Інтернету (одне із перших та визначальних прав у цифровій сфері), свобода вираження поглядів в онлайн (вільно висловлювати особисті погляди, шукати, поширювати та отримувати інформацію онлайн, що певною мірою пов'язане із аналогічним суб'єктивним правом), право на приватність (захист персональних даних), право на особисту безпеку онлайн та ін. Однак цей перелік не є вичерпним та постійно доповнюється внаслідок нових обґрунтованих наукових досліджень у цифровій сфері, так із огляду на стрімкий розвиток цифрових технологій та цифровізації суспільства, Однак, всі вони потребують всебічного та належного правового регулювання, а основоположні з них повинні бути закріплені на державному рівні або навіть конституціоналізовані.

Висновується, що для вирішення проблеми ефективного правового регулювання прав людини у цифровій сфері в Україні, яка є однією із держав-лідерів у сфері надання державних послуг онлайн, є включення цих прав у профільне законодавство та розроблення дієвих механізмів їх захисту. У такому випадку надзвичайно важливим є застосування досвіду іноземних країн, у яких національне законодавство кодифікувало зазначені цифрові права, їхній захист із позитивних успіхом.

Ключові слова: права людини, цифрові права, цифрові технології, цифрове право, цифровізація, суспільство, правова держава, правова система, цифрова інформація, електронні правочини, Інтернет.

Guschenkov E.V. Digital rights: the problem of conceptualization in the legal system of Ukrain.
The article attempts to conceptualize digital human rights in the legal system of Ukraine and outlines the possibilities of using constitutional law to protect them. It is emphasized that digital rights are a new category of rights in the legal system of Ukraine, which are the result of the era of active development of digital technologies and require proper legislative regulation and effective protection mechanisms.

It is noted that the positions of scientists regarding the definition of digital rights and their legal nature differ to some extent, but what they have in common is that they relate to the use of digital technologies. Therefore, we can determine that digital human rights are a new independent group of human rights that is directly related to the use of digital technologies using additional electronic devices, are implemented on the Internet and provide for the right to freedom and protection of the privacy of an individual in the global network.

The following basic digital rights are distinguished: the right to access the Internet (one of the first and defining rights in the digital sphere), freedom of expression online (freely express personal

views, search, distribute and receive information online, which is to some extent related to a similar subjective right), the right to privacy (protection of personal data), the right to personal security online, etc. However, this list is not exhaustive and is constantly being supplemented as a result of new substantiated scientific research in the digital sphere, both in view of the rapid development of digital technologies and the digitalization of society. However, all of them require comprehensive and proper legal regulation, and the fundamental ones should be enshrined at the state level or even constitutionalized. It is concluded that to solve the problem of effective legal regulation of human rights in the digital sphere in Ukraine, which is one of the leading states in the provision of public services online, it is necessary to include these rights in the relevant legislation and develop effective mechanisms for their protection. In this case, it is extremely important to apply the experience of foreign countries, in which national legislation has codified the aforementioned digital rights and their protection with positive success.

Key words: human rights, digital rights, digital technologies, digital law, digitalization, society, rule of law, legal system, digital information, electronic transactions, Internet.

Постановка проблеми. Цифрові технології нині безпосередньо торкаються всіх сфер буття людини та визначають новий формат суспільних відносин, які розширюють діапазон можливостей для спілкування, інновацій, культури, освіти та багатьох інших аспектів нашого існування. У такому контексті розвивається новий правовий феномен – цифрові права, які неможливо реалізувати без використання цифрових технологій і мережі «Інтернет».

Концептуалізація цифрових прав в Україні стикається з відсутністю єдиного комплексного законодавчого акта, що регулює цю сферу, попри активну цифровізацію та розвиток послуг (наприклад, Дія). Нині правове регулювання цифрових прав розпорошене по різних нормативно актах, охоплюючи захист персональних даних, електронну ідентифікацію та кібербезпеку, що створює прогалини в захисті цифрових прав від нових загроз, як-от алгоритмічна дискримінація. Основна мета – гармонізація українського законодавства з європейськими стандартами (GDPR). Тому проблеми правового визначення поняття цифрових прав, їхня законодавча регламентація та захист в Україні та на міжнародній арені у сучасному цифровому суспільстві разом із швидким розвитком інноваційних технологій потребує нагального вирішення.

Стан опрацювання проблеми. Проблема цифровізації соціуму та цифрових прав людини нині активно досліджується у науково-правовому дискурсі, що зумовлено динамічним розвитком інформаційних технологій. Вагомий внесок у дослідженні цифрових прав та свобод внесли чимало зарубіжних та вітчизняних вчених, однак серед них варто виокремити наступних: Р. Амелін, Д. Бєлов, О. Братасюк, Н. Верлос, Е. Гущина, І. Захарчук, І. Жаровська, А. Карцхія, А. Камінська, Т. Камінський, А. Мачуський, Н. Ментух, Д. Міський, Д. Пашенцев, О. Петришин, Ю. Размєтаєва, Л. Тарасенко, Е. Тоффлер, А. Шафалович, Т. Ямненко та інші, які у своїх працях аналізують різні аспекти цифрових прав та висловлюють власні позиції щодо них. Наукові доробки цих дослідників підкреслюють, що саме правильне наукове розуміння та нормативне врегулювання цифрових прав здатне створити нову парадигму правового та етичного захисту людини в умовах цифровізації., що вказує на потребу подальших наукових дослідженнях щодо концептуалізації цифрових прав в Україні.

Метою статті – є концептуалізація цифрових прав людини у правовій системі України та можливостей використання конституційного права для їх захисту.

Виклад основного матеріалу. Права людини тісно пов’язані з розвитком національної правової системи, позаяк вони є своєрідним юридичним мірилом всіх процесів, які відбуваються у державі. Цифрові права являють собою нову категорію прав у правовій системі України, які є результатом епохи активного розвитку цифрових технологій та потребують належного законодавчого унормування та ефективних механізмів захисту. Стрімкий розвиток інформаційного простору та інноваційних технологій закономірно зумовив формування нових феноменів, категорій та понять, а саме: цифрових прав людини, права на Інтернет, електронних правочинів, електронного правосуддя, штучного інтелекту, блокчейну, NFT, big data (з англ. «великі об’єми даних») та ін., і ця тенденція дедалі продовжується. Нині розуміння їх сутності та можливостей використання активно дискутується у наукових спільнотах, що надає імпульсу подальшому розвитку відносно новому міжгалузевому правовому інституту – інституту цифрових прав людини.

Слід зауважити, що низкою сучасних науковців-фахівців цієї сфери цифрове право визначається як самостійна галузь у системі права України, основною функцією якої є захист цифрових прав та розвиток цифрової держави. Звісно, така позиція є досить спірною, позаяк цифрові права людини є відносно новою правовою категорією, яка сформувалася наприкінці ХХ ст. та розвивається дотепер. Тому нині її визначення та автономія у правовій системі України є доволі складним

питанням, яке містить чимало контроверз. Зрозуміло, що ця проблематика актуалізується з огляду на динамічний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та тотальну цифровізацію суспільства.

У сучасному науковому дискурсі існують різні позиції щодо віднесення цифрових прав до певної категорії прав людини чи визначення їх як окремої, самостійної групи прав людини. Спробуємо визначити та проаналізувати основні підходи. Так, одна група науковців переконує на необхідності виокремлювати цю категорію прав в окрему групу з метою її ґрунтовнішого дослідження та ефективнішої систематизації, а також оптимального розвитку через вкрай важливу актуальність у сучасному інформаційному світі. Позаяк правильне розуміння та якісний аналіз цих прав сприяє подальшому визначенню належного захисту цифрових прав людини в онлайн-середовищі.

Слід зауважити, що нині певні гарантії прав людини у цифровій сфері вже є передбачені у низці нормативно-правових актів, резолюціях і рекомендаціях міжнародних інституцій. Під впливом розвитку тотальної цифровізації суспільства виникає необхідність у формуванні нового самостійного некласичного правового напрямку, що, зі свого боку, використовуватиме також класичні конструкції приватного та публічного права, оскільки сфера цифрових прав є доволі широкою за своєю визначеністю. Йдеться про формування у найближчому майбутньому цифрового права у системі права України, яке не обмежуватиметься конкретно приватно-правовою чи цивілістичною доктриною [1, с. 590]. Інша група дослідників переконані, що цифрові права є вивідними від інформаційних, однак не тотожні їм, а відтак потребують окремого розгляду.

Стрімкий розвиток цифрового суспільства, активне застосування цифрових технологій у всіх сферах суспільного буття, тобто тотальна цифровізація значною мірою актуалізували проблему недостатність обсягу прав і свобод людини та громадянина, що призвело до виокремлення окремих прав людини – цифрових. Разом з тим, нині у науково-правому дискурсі не має єдиного підходу до розуміння правової природи цифрових прав людини, що пов’язано із їх дискусійним характером, а також постійними цифровими трансформаціями. Звідси доцільно розкрити найбільш поширені дефініції серед науковців. Зазвичай, цифрові права розуміються як права людини на законне виконання дій, що пов’язані із використанням комп’ютера, електронного пристрою чи мережі зв’язку, прикладом яких є право на приватність або свободу вираження поглядів у контексті нових цифрових технологій, зокрема Інтернету.

Натомість, згідно тлумачення української громадської організації «Платформа прав людини», цифрові права – це права людини в онлайн-середовищі, що передбачають, зокрема, право на доступ до Інтернету, право на свободу висловлювання, право на захист приватності та інші права людини, які реалізовуються за допомогою цифрових технологій [2, с. 452]. Існує серед науковців й інша позиція, які розглядають цифрові права саме як об’єкт цивільно-правового регулювання [1, с. 589].

На переконання вченого О. Головко інформаційні права та цифрові права співвідносяться як ціле та частина [3, с. 38]. Згідно з твердженнями Ю. Размєтаєвої дефініція «цифрові права людини» охоплює два розуміння: перше – цифрові права як інструменти захисту, що використовують цифрові технології чи мають суттєву онлайн-складову. Відповідно до другого розуміння, цифрові права виникають та починають претендувати на статус фундаментальних саме в умовах цифрової епохи. Дослідниця зауважує, що до цифрових прав можна віднести також такі фундаментальні права, як право на приватність, свободу вираження думки та слова, право на інформацію, право на забуття, право на участь у державному управлінні, право на анонімність, а також право на доступ до Інтернету [4, с. 18–23].

Як бачимо, позиції вчених щодо дефініції цифрових прав та їх правової природи певною мірою між собою розходяться, однак спільним для них є те, що вони стосуються використання цифрових технологій. Відтак можемо визначити, що цифрові права людини – це нова самостійна група прав людини, що безпосередньо пов’язана із використанням цифрових технологій за допомогою додаткових електронних пристроїв, здійснюються у мережі Інтернет та передбачають право на свободу і захист приватності особи у глобальній мережі.

Щодо виокремлення окремих груп цифрових прав, то слід зауважити, що дотепер не вироблено комплексної класифікації. Очевидно, це пов’язано із тим, що розуміння та дослідження прав людини в цифровому середовищі є відносно новим напрямом у науці та різними протилежними позиціями науковців щодо цього феномену. З огляду на це, цифрові права доцільно розглядати лише у контексті їх правової природи. Нині виокремлюють такі основні цифрові права, як: право на доступ до Інтернету (одне із перших та визначальних прав у цифровій сфері), свобода вираження поглядів в онлайн (вільно висловлювати особисті погляди, шукати, поширювати та отримувати інформацію онлайн, що певною мірою пов’язане із аналогічним суб’єктивним правом), право на приватність (захист персональних даних), право на особисту безпеку онлайн та ін. [5, с. 59]. Однак цей

перелік не є вичерпним та постійно доповнюється внаслідок нових обґрунтованих наукових досліджень у цифровій сфері, так із огляду на стрімкий розвиток цифрових технологій та цифровізації суспільства, Однак, всі вони потребують всебічного та належного правового регулювання, а основоположні з них повинні бути закріплені на державному рівні або навіть конституціоналізовані.

Розглядаючи цифрові права у контексті досвіду права Європейського Союзу, то слід зауважити, що нещодавно було оголошено цифрове десятиліття у межах цифрових трансформацій суспільства, що передбачає його людиноцентричну спрямованість. Визначальною його метою визначено розширення можливостей для людей та бізнесу у цифровій сфері, встановлення правил для захисту осіб від майбутніх цифрових правопорушень, що є результатом порушення цифрових прав, а також подолання цифрового бар'єру у суспільстві. Зокрема, у межах цієї проблематики Європейською Комісією було запропоновано дві законодавчі ініціативи щодо оновлення правил, які регулюють цифрові послуги в ЄС, а саме Закон про цифрові послуги *(Digital Services Act)* та Закон про цифрові ринки *(Digital Markets Act).* Саме ці нормативні акти можуть дозволили сформувати у комплекс норм та правил, які застосовуються в країнах ЄС з метою утворення та удосконалення безпечного та надійного цифрового простору для громадян. Також проблематика цифрових прав активно обговорюється на платформі Ради Європи. Зокрема, довкола проблеми захисту цифрових прав світову спільноту згуртував симпозіум «Права людини у цифровій сфері», організований спільними зусиллями Генерального консульства Японії при Раді Європи, Генерального консульства Сполучених Штатів Америки у Страсбурзі, Генерального директорату Ради Європи з прав людини та верховенства права, Європейського суду з прав людини [6].

Нині вкрай важливим є сфокусуватися на аналізі проблеми цифрових прав в Україні, незважаючи на всі перешкоди та стереотипи, де-факто Україна є однією з провідних європейських держав у сфері щодо надання державних послуг онлайн, а також розвитку відповідних онлайн-сервісів у державній та приватній сферах. Здійснивши аналіз державної політики у цифровій сфері, слід зауважити, що цифрові права не є пріоритетом у сфері захисту прав людини. Хоча певні положення Національної стратегії у сфері прав людини, яка була затверджена 24 березня 2021 р. Президентом України, були направлення на покращення онлайн-середовища [7]. У Стратегії визначено низку стратегічних цілей щодо можливого розвитку прав людини у цифровій сфері, як, наприклад, «забезпечення свободи думки і слова, вираження поглядів і переконань, доступу до інформації», «забезпечення права на приватність» тощо.

Разом з тим, слід закцентувати на позитивних аспектах у сфері розвитку цифрових прав в Україні. Яскравим прикладом є приєднання 5 вересня 2022 р. України до програми «Цифрова Європа». Також Єврокомісія висловила підтримку ініціативі визнання електронних довірчих послуг між Україною і Європейським Союзом. Додатково можемо простежити активність використання державних онлайн-сервісів для надання послуг громадянам, їх поширення та попит в останні роки, що також повинно стимулювати державу до розвитку та актуалізації питання кодифікації цифрових прав людини для їхнього покращення та запобіганню порушення.

У цьому аспекті важливою є проблема цифрової трансформації держави, що є візитною карткою України на світовій арені. Позаяк, однією з визначальних цілей побудови цифрової держави та розвитку інформаційного суспільства є безперешкодне та безпечне надання державних послуг людям. Приміром, таким важливим елементом розвитку інформаційного суспільства є електронне урядування, яке за визначенням І. Сопілко та Р. Сай є новітньою інтерактивною формою державного управління, в основу якої покладені принципи відкритості, прозорості та підзвітності, метою якої є ефективна взаємодія громадян та неурядових організацій із органами державної влади [10, с. 103]. Створення державою оптимальних умов для забезпечення можливостей розвитку цифрових навичок громадянам, а також формування належної правової основи для реалізації цифрових прав є запорукою успіху цифровізації будь-якої держави. В цілому на рівень інформаційної культури людини, зокрема й аспекти розвитку цифрових навичок, впливають ціла низка чинників, однак визначальне місце посідає проблема забезпечення та захисту цифрових прав людини.

Цінним є досвід зарубіжних держав щодо забезпечення ними цифрових прав людини. Приміром, Фінляндія у 2010 р. на законодавчому рівні закріпила одне з основних цифрових прав особи – право на доступ до Інтернету. Правова норма була закріплена шляхом внесення поправок до Закону про ринок зв'язку та передбачає, що кожна людина повинна була мати доступ до широкосмугового з'єднання швидкістю мінімум 1 Мбіт/с, відповідно до даних Міністерства транспорту і комунікацій, і до 2015 р. – доступ до зв'язку в 100 Мбіт/с [8]. Іншим прикладом забезпечення державою цифрових прав людини є нова поправка до Закону про електронні комунікації від 1 липня 2022 р. у Чехії, що передбачає заборону на небажані телефонні дзвінки, тобто телемаркетинг та спам, що є яскравим проявом права на приватність. Така практика є надзвичайно важливою, позаяк саме така сфера приватності у мережі Інтернет або мобільного зв'язку через своє недостатнє правове

регулювання найчастіше призводить до порушення згаданого вище права. З огляду на активну цифровізацію суспільства, підтримуємо позицію науковців у необхідності побудови інституту Уповноваженого Верховної Ради України із захисту цифрових прав громадян [2].

Питання кодифікації зазначених прав як запоруки їх подальшого розвитку також є широко обговорюваним. Ми підтримуємо думку Н. В. Верлос, яка наголошує на необхідність правового регулювання прав людини у цифровій сфері міжнародними актами, а не обмежити його виключного рамками внутрішнього національного законодавства [9, с. 104]. Попри розроблення міжнародною спільнотою певних основоположних актів у цій сфері (Хартія цифрових прав, Резолюція про сприяння та захист прав людини в Інтернеті (оригінальна назва – Resolution on the Promotion, Protection, and Enjoyment of Human Rights on the Internet)), на жаль, і досі відсутній комплексний дієвий між народний акт, що зміг би повноцінно визначити, регулювати та захищати цифрові права людини.

Висновки. Таким чином, цифрові права являють собою нову категорію прав у правовій системі України, які є результатом епохи активного розвитку цифрових технологій та потребують належного законодавчого унормування та ефективних механізмів захисту. Однак, як показав розгляд проблеми позиції вчених щодо дефініції цифрових прав та їх правової природи певною мірою між собою розходяться, однак спільним для них є те, що вони стосуються використання цифрових технологій. Відтак можемо визначити, що цифрові права людини – це нова самостійна група прав людини, що безпосередньо пов'язана із використанням цифрових технологій за допомогою додаткових електронних пристроїв, здійснюються у мережі Інтернет та передбачають право на свободу і захист приватності особи у глобальній мережі.

Враховуючи реалії сьогодення, варто наголосити на тому, що цифрова трансформація сучасного світу є одним із найбільш впливових факторів на розвиток суспільства і як наслідок – правової науки. Такі каталізатори даних змін, як світова пандемія та війна в Україні, лише підкреслили важливість та потенціал цифрових послуг, що нерозривно пов'язані із забезпеченням та розвитком цифрових прав людини. Саме тому, постає актуальне питання щодо необхідності виділення та визначення на законодавчому рівні такої нової категорії прав людини як цифрові права. Для вирішення проблеми ефективного правового регулювання прав людини у цифровій сфері в Україні, яка є однією із держав-лідерів у сфері надання державних послуг онлайн, є включення цих прав у профільне законодавство та розроблення дієвих механізмів їх захисту. У такому випадку надзвичайно важливим є застосування досвіду іноземних країн, у яких національне законодавство кодифікувало зазначені цифрові права, їхній захист із позитивних успіхом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Еннан Р.Є. Цифрове право (право віртуального простору) та «цифровізація» права. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття:* синергія наукових, освітніх та технологічних рішень: у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.). За загальною редакцією С.В. Ківалова. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 588–592. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/711fd78b-f7de-423f-b462-65417839e59f.
2. Єлісєєва О.С., Лазарєв В.В. Цифрова трансформація правової системи України: поява нової категорії прав людини та необхідність її захисту. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 20 років у статусі національного:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 берез. 2021 р.). Харків: ХНУВС, 2021. С. 451–453. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/004622fd-040d-4e64-9bdc-90ada945e6a5/content.
3. Головко О.М. Цифрова культура та інформаційна: права людини в епоху цифрових трансформацій. *Інформація і право.* 2019. Вип. № 4 (31). С. 37–44. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2019.4(31).196663.
4. Размєтаєва Ю.С. Цифрові права людини та проблеми екстратериторіальності їх захисту. *Право та державне управління.* 2020. Вип. 4. С. 18–23. DOI https://doi.org/10.32840/pdu.2020.4.2.
5. Братасюк О.Б., Ментух Н.Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 10. С. 58–61. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/12.
6. Symposium: Human Rights in the Digital Sphere. Council of Europe. URL: https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/human-rights-indigital-sphere.
7. Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text.

8. 8. Finland: Legal Right to Broadband for All Citizens. Library of Congress. URL:https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2010-07-06/finland-legal-right-to-broadband-forall-citizens/#:~:text=Article%20Finland%3A%20Legal%20Right%20to,to%20accord%20such%20a%20right.
9. 9. Верлос Н.В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права.* 2020. Вип. 2. С. 129–133. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.21.
10. 10. Сопілко І.М., Сай Р.Є. Електронне урядування, як елемент електронної демократії в Україні. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право».* 2020. № 2(55). С. 102–107. DOI: https://doi.org/10.18372/2307-9061.55.14781.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Гущенков Є.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.55

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ПРАВА НА ПРИВАТНІСТЬ У ПРОЦЕСІ ЦИФРОВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИ

Дашо Т. Ю.,
адвокат, кандидат юридичних наук,
докторант кафедри міжнародного та кримінального права
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0003-1000-7145
e-mail: dashotaras@gmail.com

Дашо Т.Ю. Інформаційно-правові гарантії права на приватність у процесі цифрової ідентифікації особи.

У статті досліджуєтся окремі аспекти права на приватність та їх співвідношення із цифровою ідентичністю особи. Мета дослідження полягає у вивченні процесу розвитку цифровізації та ідентифікації особи в цифровому середовищі, а також, аналізі механізмів дотримання права на приватність особи при цьому. Для досягнення цієї мети у роботі використано комплекс загальнонаукових, спеціальних та спеціально-юридичних методів, зокрема системно-структурний, порівняльно-правовий та формально-логічний методи. За результатами аналізу обґрунтовано, що розвиток систем цифрової ідентифікації, водночас із розширенням можливостей доступу до публічних послуг, актуалізує проблему захисту персональних даних і загострює питання збалансування між безпекою та приватністю.

Доведено необхідність удосконалення правових механізмів захисту права на приватність за допомогою імплементації міжнародних стандартів захисту даних та розроблення ефективної системи контролю за обробкою персональної інформації.

Важливою є і цифрова грамотність населення, що є фактором самозахисту від протиправних посягань в онлайн-просторі, а також, інформування користувачів про їхні права та можливості контролю над власними даними. Окремо розглядаються технологічні методи забезпечення приватності, включаючи криптографічні засоби захисту.

Описано переваги децентралізованих систем ідентифікації, які надають користувачам більший контроль над власними персональними даними та зменшують ризики масового витоку інформації.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується стрімкою цифровізацією, яка істотно впливає на всі сфери суспільного життя, зокрема на форми соціальної взаємодії, комунікації та способи підтвердження особистості. Цифрові технології докорінно трансформували механізми взаємодії особи з державними інституціями та іншими суб'єктами суспільних відносин, сприяючи формуванню нових моделей реалізації прав і свобод людини. Це створює передумови для формування збалансованої моделі цифрової ідентифікації з дотриманням прав людини.

Ключові слова: права людини, право на приватність, цифровізація, цифрова ідентифікація, цифрові технології, персональні дані, захист персональних даних, електронна ідентифікація, електронні довірчі послуги.

Dasho T.Yu. Information and legal guarantees of the right to privacy in the process of digital identification of a person.

The article explores specific aspects of the right to privacy and their relationship with an individual's digital identity. The purpose of the study is to examine the development of digitalization and personal identification in the digital environment, as well as to analyze the mechanisms for ensuring an individual's right to privacy in this process. To achieve this goal, a complex of general scientific, special, and specialized legal methods was employed, including systemic-structural, comparative-legal, and formal-logical methods. Based on the results of the analysis, it is substantiated that the development of digital identification systems, while expanding access to public services, highlights the issue of personal data protection and intensifies the challenge of balancing security and privacy.

The study proves the necessity of improving legal mechanisms for protecting the right to privacy by implementing international data protection standards and developing an effective system for monitoring personal information processing. Digital literacy of the population is also highlighted as a crucial factor for self-protection against unlawful encroachments in the online space, along with informing users about their rights and options for controlling their own data. Technological methods for ensuring privacy, including cryptographic protection tools, are considered separately.

The article describes the advantages of decentralized identification systems, which provide users with greater control over their personal data and reduce the risks of mass data breaches. The current stage of societal development is characterized by rapid digitalization, which significantly impacts all spheres of social life, including forms of social interaction, communication, and methods of identity verification. Digital technologies have fundamentally transformed the mechanisms of interaction between individuals, state institutions, and other entities of social relations, contributing to the formation of new models for exercising human rights and freedoms. This creates the prerequisites for forming a balanced model of digital identification that respects human rights.

Key words: human rights, right to privacy, digitalization, digital identification, digital technologies, personal data, personal data protection, electronic identification, electronic trust services.

Постановка проблеми. Цифрова ідентичність особи, з одного боку, виступає необхідною умовою функціонування сучасної цифрової держави та розвитку електронного урядування, а з іншого боку, створює потенційні ризики порушення права на приватність, зокрема через можливість неправомірного доступу до персональних даних, їх використання без згоди суб'єкта, а також формування надмірного контролю з боку держави чи приватних суб'єктів. У цьому контексті особливої ваги набуває питання встановлення балансу між потребами держави у забезпеченні безпеки та ефективності управління і необхідністю гарантування фундаментальних прав людини.

Дослідження інформаційно-правових гарантій права на приватність у процесі цифрової ідентифікації особи є актуальним як з теоретичної, так і з практичного погляду, оскільки сприяє формуванню цілісного правового підходу до регулювання цифрових ідентифікаційних систем та визначенню напрямів удосконалення національного законодавства України з урахуванням європейських стандартів захисту персональних даних.

Стан опрацювання проблеми. Проблеми інформаційно-правових гарантій права на приватність у процесі цифрової ідентифікації особи недостатньо висвітлені у вітчизняному науково-правому дискурсі. Окремі аспекти означеної проблематики фрагментарно висвітлювали у своїх працях такі науковці, як О. Баранов, Ю. Базанов, В. Брижко, В. Венедіктов, Н. Головацький, А. Колодій, В. Політанський, А. Пазюк, М. Різак, І. Сопілко, О. Старчук та інші. Проте, у наукових працях вказаних дослідників фактично відсутній аналіз інформаційно-правових гарантій права на приватність у процесі цифрової ідентифікації особи відповідно до міжнародно-правових стандартів, що зумовило цієї статті.

Мета і завдання дослідження – на основі національного законодавства, міжнародно-правових стандартів та міжнародного досвіду проаналізувати інформаційно-правові гарантії права на приватність у процесі цифрової ідентифікації особи.

Виклад основного матеріалу. Право на приватність нерозривно пов'язане із захистом персональних даних, оскільки саме персональні дані становлять інформаційну основу приватного життя особи. У зв'язку із поширенням цифровізації в сучасному суспільстві, процеси збору, обробки, зберігання та передачі інформації про особу набувають масового характеру. Відповідно, захист персональних даних виступає ключовим інструментом забезпечення права на приватність.

Право на повагу до приватного і сімейного життя передбачене у Статті 8 ЄКПЛ [1], відповідно органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни. Загальна декларація прав людини (1948) [2] забороняє безпідставне втручання в особисте і сімейне життя, таємницю кореспонденції, честь і репутацію.

Право на приватність в контексті цифровізації в європейському праві конкретизується в Загальному регламенті про захист даних (GDPR) [3], який встановлює принципи законності, прозорості, мінімізації даних, обмеження мети їх обробки та забезпечення прав суб'єктів персональних даних. Це основний законодавчий акт, що захищає персональні дані громадян ЄС. У регламенті наголошується, що будь-яке опрацювання персональних даних повинно бути законним та правомірним (Преамбула 39). GDPR встановлює чіткі вимоги щодо збору, обробки, зберігання та обміну персональними даними, гарантуючи, що фізичні особи зберігають контроль над своєю особистою інформацією та захищені від неправомірного використання. Важливим принципом є прозорість: особи повинні бути проінформовані про збирання, використання та поширення їхніх персональних даних, а також про те, якою мірою обробляються чи оброблятимуться ці дані. Критично важливою вимогою є отримання чіткої та недвозначної згоди від фізичних осіб перед збором, обробкою або зберіганням їхніх даних, а також надання особі вичерпної інформації про те, яким чином використовуватимуться її дані.

Регламент також вимагає, щоб системи цифрової ідентифікації були розроблені з урахуванням конфіденційності, вимагаючи мінімізації даних та забезпечення суворого обмеження термінів

зберігання даних. До ключових вимог GDPR також належить забезпечення безпеки персональних даних за допомогою відповідних технічних та організаційних заходів. До таких належить: шифрування, контроль доступу, регулярні аудити безпеки. Також, є вимога стирання або знищення персональних даних, якщо вони більше не потрібні для цілей, для яких їх було зібрано, або за запитом суб'єкта даних. GDPR застосовується до будь-якої організації, яка обробляє персональні дані фізичних осіб у Європейському Союзі. Загалом, не має значення, чи має організація штаб-квартиру в ЄС чи за його межами. Відповідно, навіть іноземні організації, що обслуговують резидентів ЄС, повинні дотримуватися правил. GDPR встановлює певні механізми для забезпечення дотримання вимог контролерами даних. Штрафи можуть сягати 4% від світового доходу компанії.

Ще одним важливим міжнародним документом у сфері цифрової ідентифікації є Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй щодо цифрової ідентифікації (UN Guidelines on Digital Identity) [4]. Це рекомендації з дотримання прав людини під час розробки та впровадження систем цифрової ідентифікації. Наголошується на тому, що системи цифрової ідентифікації повинні поважати право на приватність, гарантувати відсутність дискримінації та сприяти соціальній інтеграції. ООН робить наголос на принципах захисту персональних даних та прав людини і основоположних свобод, також на якості даних, безпеці обробки, та правах індивідуальних осіб. Документ містить окремі практичні рекомендації для різних категорій учасників процесу цифрової ідентифікації. Для політиків та осіб, що приймають рішення щодо розробки національних стратегій цифрової ідентифікації з урахуванням прав людини, та для контролерів даних та операторів систем, щодо забезпечення прозорості, підзвітності та технічної безпеки систем ідентифікації.

Проблема захисту прав людини на приватність у процесі цифрової ідентифікації особи не одноразово була обговорена на засіданнях Організації Об'єднаних Націй. У доповіді Верховного комісара ООН з прав людини «Право на приватність у цифрову епоху» (2018) зазначено, що право на приватність є необхідною умовою для інших прав: свобода вираження поглядів, свобода думки, свобода асоціації, право на справедливий суд. Будь-яке втручання в приватність має бути законним, необхідним і пропорційним. Держави зобов'язані захищати людей від порушень, в тому числі приватними компаніями, у контексті позитивних зобов'язань. Водночас підкреслюється необхідність знаходження балансу між інтересами національної безпеки держав та індивідуальними правами і свободами громадян [5].

Важливим кроком у цифровізації України та забезпечення безпеки особистих даних осіб є ратифікація Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» [6]. Це програма фінансування для розвитку цифрових технологій в ЄС, що підтримує кібербезпеку, штучний інтелект, цифрові навички, розвиток цифрової інфраструктури тощо. Відповідно, захист права на приватність є одним із ключових пріоритетів.

Одним із найбільших пілотних проєктів програми є Європейський цифровий гаманець ідентичності (EUDI Wallet – European Digital Identity Wallet). Це мобільний продукт, що створює безпечну, суверенну цифрову ідентичність для громадян ЄС та асоційованих країн, де особа сама контролює, які дані передавати. Після запровадження цифрового гаманця українці зможуть використовувати Дію в Європі. Програма також працює у напрямку підвищення стійкості до кібератак, фінансує AI-системи, де є обов'язковими захист персональних даних та прозорість, навчання фахівців із кібербезпеки, підтримка впровадження GDPR у країнах. Програма підтримує розвиток цифровізації в Україні та гармонізацію із цифровим ринком в ЄС, зокрема в рамках проєктів DT4UA та EU4DigitalUA. Основними компонентами є зміцнення інституцій та розвиток потенціалу, комунікація та підвищення обізнаності громадськості, розвиток електронних послуг.

Таким чином, діяльність програми «Цифрова Європа» спрямована на те, щоб цифровізація не створювала додаткових ризиків для приватності громадян, а, навпаки, посилювала її через впровадження сучасних технологічних та правових механізмів захисту персональних даних і надання особам реального контролю над власною цифровою ідентичністю.

За концепцією Х. Ніссенбаум, професорки кафедри інформаційних технологій Корнельського університету, приватність слід розуміти не як право на таємність чи абсолютний контроль над інформацією, а як право на контекстуальну цілісність, тобто коректний обіг персональної інформації відповідно до соціальних норм і контексту її використання [7, p. 21]. Це передбачає, що особа може самостійно оцінювати та приймати рішення щодо розкриття власних даних у цифровому просторі, залежно від конкретної ситуації та контексту. Іншими словами, людина повинна мати можливість з'ясувати, яким чином і з якою метою використовуються її персональні дані, хто є їх зберігачем і протягом якого періоду, а також коло осіб, які мають до них доступ. При цьому особа має право вимагати видалення або коригування своїх персональних даних.

Отже, варто підкреслити, що цифрова епоха не скасовує традиційних прав людини, а, навпаки, актуалізує необхідність їх ефективного захисту та адаптації до нових технологічних реалій. Забез-

печення права на приватність у контексті цифрової ідентифікації залишається одним із ключових викликів для багатьох країн світу, що потребує комплексного підходу, який поєднує правові, технологічні та організаційні механізми захисту.

В Україні право на захист персональних даних випливає з положень статті 32 Конституції України, яка гарантує кожному право на невтручання в особисте і сімейне життя, а також забороняє збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, за винятком випадків, передбачених законом і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [8]. Реалізація цього права конкретизується в Законі України «Про захист персональних даних» [9], що регулює правові відносини, пов'язані із захистом і обробкою таких даних, і спрямований на захист основоположних прав і свобод людини та громадянина, зокрема права на невтручання в особисте життя. Цей закон визначає персональні дані, як відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована. Стаття 6 Закону встановлює основні принципи обробки персональних даних, а саме: законність мети, точність, адекватність, мінімальність та обмеженість у часі. Обробка даних повинна здійснюватися прозоро, за згодою особи, крім винятків, передбачених законом, та лише стільки часу, скільки це необхідно для досягнення законної мети. У статті 7 цього закону передбачені особливі вимоги до обробки персональних даних.

Головацький Н. Т. звертає увагу, що у даному законі не відокремлюються принципи обробки персональних даних. На відміну від Регламенту GDPR, де принципи обробки персональних даних чітко виокремлені в окремій статті 5, український Закон «Про захист персональних даних» не містить спеціальної норми, присвяченої виключно принципам. Натомість вони виражені у вищезгаданих статтях 6 та 7 Закону. Таке рішення обумовлене тим, що виділення окремої статті про принципи вимагало б подальшої деталізації принципів збору, обробки, захисту, зберігання, знищення та видалення персональних даних, що ускладнило б структуру Закону» [10].

Важливою гарантією права на приватність є вимога щодо наявності правових підстав для обробки персональних даних. Такі підстави передбачені в статті 11 Закону. Найважливішою умовою є згода суб'єкта персональних даних на їх обробку та поширення, що відображає принцип автономії волі особи у сфері інформаційних правовідносин. Закон також визначає систему прав суб'єкта персональних даних, що по суті відображають право на приватність. Зокрема, передбачено право особи отримувати доступ до відомостей про себе, вимагати їх коригування чи видалення, а також право на захист від неправомірної обробки своїх персональних даних [9].

Процедурний компонент адміністративно-правового механізму цифрової ідентифікації охоплює сукупність адміністративних процедур, пов'язаних із встановленням особи, підтвердженням її цифрової ідентичності та наданням електронних адміністративних послуг. Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» визначає цифрову автентифікацію як процедуру встановлення особи в електронному середовищі за допомогою технічних і правових засобів, що дозволяє підтвердити електронну ідентифікацію. Стаття 15 Закону встановлює систему рівнів довіри до засобів електронної ідентифікації за зразком європейського регламенту eIDAS (low / substantial / high assurance levels), що передбачає низький, середній і високий рівні довіри. Вищий рівень довіри передбачає суворіші вимоги до перевірки особи та захисту від підробки, що ,відповідно, розширює перелік послуг, доступних з таким засобом ідентифікації. Високий рівень довіри означає практичну неможливість підробки без значних зусиль. Кваліфікований електронний підпис (КЕП) є прикладом високого рівня довіри та основним юридично значущим засобом цифрової ідентифікації, який забезпечує автентифікацію та підтвердження волевиявлення в електронному середовищі [11]. Система BankID також є прикладом децентралізованої моделі цифрової ідентифікації, де банки виступають посередниками між користувачами та суб'єктами електронних послуг.

У багатьох країнах, зокрема в Україні, діють електронні паспорти. За допомогою застосунку «Дія» завантажуються й перевіряються документи, що посвідчують особу, надаються державні послуги в електронній формі, здійснюються автоматичні державні послуги, відкриваються рахунки. Застосунок, по суті, є цифровим профілем особи, доступ до якого забезпечується через смартфон. Цікавим є досвід Індії та її системи Aadhaar – однієї з найбільших біометричних систем у світі, де зареєстровано понад 1,1 мільярда користувачів. Система являє собою унікальний код, що містить сканування відбитків пальців, райдужки ока, фотографію особи та персональні дані, такі, як: адреса, стать, дата народження [12].

У дослідженні, опублікованому в Довіднику Palgrave Handbook of Technological Finance, описаний 10-річний досвід Індії з Aadhaar, що показує, як працює програма, пов'язані з цією системою політичні компроміси та дебати щодо впровадження системи. Незважаючи на ефективність програми та задоволення користувачів, прийняття цієї програми викликало широке занепокоєння щодо можливості зловживання приватною інформацією людей [13]. У відповідь на численні судові позови Верхов-

ний суд Індії 26 вересня 2018 року постановив, що Aadhaar не порушує право індійців на приватне життя. Водночас суд обмежив використання системи: лише уряд, а не приватні підприємства, може вимагати номер Aadhaar для доступу до послуг. Обов'язкове прив'язування дозволено в обмежених випадках, тобто лише для державних послуг і виплат, наприклад, пенсій. Для банківських рахунків, мобільних SIM-карт, вступу до шкіл та університетів, іспитів тощо – не можна робити обов'язкове прив'язування. Також, у випадках, коли людина не має коду Aadhaar або біометрія не спрацьовує, держава зобов'язана надавати альтернативні способи ідентифікації [14].

На відміну від індійської системи Aadhaar, естонська система забезпечує високий рівень приватності та безпеки за допомогою технології блокчейн та криптографічних методів для захисту цифрових ідентифікацій. Важливим є те, що система Естонії дозволяє особам зберігати контроль над своїми даними. Користувачі можуть ділитися лише необхідною інформацією для доступу до певних послуг [12]. Кожен громадянин Естонії має цифрову ID-картку, за допомогою якої є можливість підтверджувати особу онлайн, підписувати документи електронним підписом, отримувати державні послуги та голосувати онлайн. Естонська модель цифрової ідентифікації базується на принципі децентралізації даних, що мінімізує ризики масових витоків персональної інформації. Також, в Естонії існує програма e-Residency дозволяє іноземцям отримати цифрову ідентичність без громадянства [15].

Цікавим у контексті нашої тематики є проблеми правового визначення «журналістського винятку» у законодавстві про захист персональних даних. Так, Закон України «Про медіа» встановлює межі між свободою поширення інформації та захистом приватності. Закон вказує на правове регулювання інформаційних відносин, що полягає у необхідності забезпечення балансу між свободою поширення інформації та захистом приватного життя особи [16]. Цей баланс є особливо актуальним в умовах цифрової ідентифікації, коли персональні дані стають ключовим елементом функціонування цифрових сервісів.

Захист персональних даних у сфері медіа містить спеціальні винятки щодо застосування законодавства про персональні дані. Так, згідно із частиною 2 статті 26 Закону України «Про захист персональних даних», дозволяється обробка персональних даних без застосування положень цього Закону, якщо така обробка здійснюється виключно для журналістських та творчих цілей, за умови забезпечення балансу між правом на повагу до особистого життя та правом на свободу вираження поглядів [9]. Цей підхід закріплено і в європейському праві, а саме у статті 85 GDPR. Стаття зобов'язує законодавчо узгодити право на захист персональних даних з правом на свободу вираження поглядів та інформації, включаючи обробку для журналістських цілей та цілей академічного, художнього чи літературного вираження [3].

У деяких країнах які прийняли національне законодавство, що містить виняток для журналістів, присутні певні неточності у формуванні такого законодавства. До прикладу, Закон Словацької Республіки Про захист даних передбачає «виняток з винятку», тобто, персональні дані можуть оброблятися для журналістських цілей без згоди суб'єкта даних, за винятком випадків, коли це порушує захист його особистості або конфіденційності. Закон Іспанії про захист даних, своєю чергою, зовсім не дає жодних вказівок на те, як вимоги GDPR слід узгоджувати із журналістикою та свободою слова.

Відповідно, «журналістський виняток» у GDPR залишено на розсуд держав та межі допустимого втручання у приватне життя особи з боку медіа залишаються недостатньо визначеними. Це створює можливість використовувати закони про захист даних для перешкоджання журналістським розслідуванням.

У практиці Європейського суду з прав людини співвідношення права на приватність та свободи вираження поглядів є одною із важливих проблем. Суд наголошує, що жодне з цих прав не має абсолютного характеру, а їх балансування здійснюється з урахуванням принципу пропорційності та суспільного інтересу. ЄСПЛ у своїх рішеннях формує критерії оцінки допустимості втручання у приватне життя, зокрема статус особи, внесок інформації в суспільну дискусію та наслідки її поширення.

У справі Von Hannover v. Germany (2004, 2012) Кароліна, принцеса Ганноверська, протягом деякого часу намагалася запобігти публікації її фотографій у німецькій пресі. Німецькі суди постановили, що вона була «фігурою сучасного суспільства par excellence» , яка мусила зазнавати певного рівня пильної уваги преси, коли перебувала на публіці. Після того рішення принцеса подала нові позови щодо схожих фотографій, сподіваючись на кращий захист. ЄСПЛ не встановив порушення статті 8 ЄКПЛ та встановив критерії зважування, такі, як: внесок до обговорення громадського інтересу , як головний критерій; наскільки відома особа і яка тема публікації; попередня поведінка особи; зміст, форма та наслідки публікації; обставини фотографування [17].

Інша справа, Axel Springer AG v. Germany (2012) стосувалася публікації інформації про кримінальну справу проти відомої особи. Суд зробив висновок, що ЗМІ можуть повідомляти про кримі-

нальні провадження, а також, розкривати особу обвинуваченого, якщо він є публічною особою та є суспільний інтерес. Важливою є також правдивість інформації. Однак, ЗМІ не можуть порушувати презумпцію невинуватості та розкривати інтимні деталі приватного життя [18].

Висновки. Отже, правові основи для функціонування системи цифрової ідентифікації в Україні визначене національним законодавством через положення Закону України «Про захист персональних даних» та Закону України «Про електронні довірчі послуги». Процедурний компонент механізму, що охоплює різні рівні довіри до засобів електронної ідентифікації, такі, як: низький, середній, високий, забезпечує диференційований підхід до автентифікації залежно від характеру послуг. Впровадження системи «Дія» демонструє практичну реалізацію принципів цифрової трансформації публічного адміністрування в Україні.

Порівняльний аналіз міжнародного досвіду дозволив виокремити два основні підходи до побудови систем цифрової ідентифікації: централізований (як у випадку індійської Aadhaar) та децентралізований (естонська модель). Рішення Верховного суду Індії у справі Aadhaar ілюструє важливість збалансування ефективності системи з гарантіями права на приватність, обмежуючи обов'язкове використання ідентифікатора лише державним сектором. Естонський досвід, натомість, демонструє переваги децентралізованого зберігання даних та надання користувачам контролю над власною інформацією.

Особливої уваги потребує питання балансу між правом на захист персональних даних та свободою вираження поглядів у контексті «журналістського винятку». Аналіз статті 26 Закону України «Про захист персональних даних» та статті 85 GDPR виявляє недостатню визначеність меж допустимого втручання медіа у приватне життя. Практика Європейського суду з прав людини, зокрема рішення у справах Von Hannover v. Germany та Axel Springer AG v. Germany, формує систему критеріїв для оцінки пропорційності такого втручання, однак національне законодавство окремих держав-членів ЄС демонструє непослідовність у врегулюванні цього питання.

Перспективами подальших досліджень є вироблення чітких критеріїв застосування «журналістського винятку» в українському законодавстві, вдосконалення механізмів контролю за обробкою персональних даних у цифровому середовищі, а також імплементація принципу децентралізації даних за естонським зразком для мінімізації ризиків масових витоків інформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Загальна декларація прав людини. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
3. Загальний регламент про захист даних (GDPR). URL: https://gdpr-text.com/uk.
4. Guidelines on National Digital Identity (2023). URL: https://edoc.coe.int/en/data-protection/11578-guidelines-on-national-digital-identity.html.
5. The right to privacy in the digital age: report of the United Nations High Commissioner for Human Rights (A/HRC/39/29). (2018, August). URL: https://docs.un.org/en/a/hrc/39/29.
6. Закон України «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021-2027)». *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2926-20#Text.
7. Nissenbaum, H. Protecting Privacy in an Information Age: The Problem of Privacy in Public (2000, September). URL: https://nissenbaum.tech.cornell.edu/papers/privacy.pdf.
8. Конституція України. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
9. Закон України «Про захист персональних даних». *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text.
10. Головацький Н. Т. Прозорість та згода як основні принципи захисту персональних даних в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2024. Випуск 83. Частина 2. С. 178–184. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.2.25.
11. Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text.
12. Mehrdad Amini, Laleh Javidnejad. Legal Frameworks for Digital Identity Systems in E-Governance: Privacy, Security, and Inclusion. *Legal Studies in Digital Age.* URL: https://jlsda.com/index.php/lsda/article/view/21.
13. Bhagwan Chowdhry, Amit Goyal, and Syed Anas Ahmed. Digital Identity in India. URL: https://anderson-review.ucla.edu/wp-content/uploads/2022/04/Digital-Identity-in-India-Palgrave-Handbook-of-Technological-Finance.pdf.

14. Supreme Court of India Justice K.S.Puttaswamy(Retd) vs Union Of India on 26 September, 2018. URL: https://indiankanoon.org/doc/127517806.
15. Republic of Estonia e-residency. URL: https://www.e-resident.gov.ee.
16. Закон України «Про медіа». *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20.
17. Справа VON HANNOVER проти Німеччини (№ 2). Переклад було здійснено за підтримки Фундації з прав людини Ради Європи. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-126822%22]}.
18. (1 DE 1) CASE OF AXEL SPRINGER AG v. GERMANY. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-109034%22]}.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Дашо Т.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.56

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Забзалюк Д.Є.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії, історії та конституційного права
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1041-0148
e-mail: great_master@ukr.net

Забзалюк Д.Є. Становлення інституту реабілітації жертв політичних репресій у правовій системі незалежної України.

У статті розкрито процес становлення інституту реабілітації жертв політичних репресій у правовій системі незалежної Україні, виявлено законодавчі прогалини та окреслено можливі шляхи їх усунення. Зауважується, що реабілітацію незаконно засуджених осіб доцільно розглядати у двох аспектах: суспільно-політичному – як відновлення історичної справедливості, повернення особі доброго імені, гідності та належної репутації в суспільстві, публічне визнання її невинуватості; правовому – як унормована законодавством діяльність держави із перегляду та скасування незаконних звинувачень, вироків судових і позасудових органів що незаконно засуджених осіб, відновлення їх чесного імені та всіх прав, повернення моральної та метарільної шкоди, надання належної юридичної допомоги тощо.

Відзначається, що саме Законом «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» було започатковано процес відновлення історичної справедливості та анонсовано у такий спосіб статус незалежної держави, що засуджує злочини тоталітарного режиму. Закон мав вагоме політико-правове значення, позаяк передбачалася реабілітація жертв політичних репресій за «період після 1917 р. до моменту набрання чинності і поширювалась на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час». Разом з тим, Закон 1991 р. окрім некоректної назви, містив і чимало змістовних колізій і прогалин: не були враховані всі категорії осіб, які підлягали реабілітації; нечітко визначалося, хто не може бути реабілітованим; не містилося дефініцій основних понять процесу реабілітації.

Підсумовується, що якісно відрізняється, як за назвою, преамбулою, так і змістовним наповненням, Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» прийнятий у 2018 р. Серед прерогатив і недоліків: він містить визначення основних термінів, але, на превеликий жаль, у ньому відсутнє визначення основного поняття «реабілітація»; суттєво розширено коло осіб, які визнаються реабілітованими, проте немає застережень щодо осіб, які не підлягають реабілітації; окреслено коло осіб, потерпілих від репресій, але на них не поширюються заходи соціальної допомоги тощо. Незважаючи на окремі недоліки, можемо стверджувати, що вказаний закон та інші нормативно-правові акти певною мірою забезпечують нині належне правове регулювання процесу реабілітації осіб, які зазнали репресій від тоталітарного комуністичного режиму.

Ключові слова: реабілітація, інститут реабілітації, процедура реабілітації, незаконно засудженні, політичні репресії, права людини, правова система, правове регулювання, закон, невинуватість, реабілітовані особи, неправомірні дії.

Zabzaliuk D.E. The establishment of an institute for the rehabilitation of victims of political repression in the legal system of independent Ukraine.

The article reveals the process of establishing the institution of rehabilitation of victims of political repressions in the legal system of independent Ukraine, reveals legislative gaps and outlines possible ways to eliminate them. It is noted that the rehabilitation of illegally convicted persons should be considered in two aspects: socio-political - as the restoration of historical justice, the return of a person's good name, dignity and proper reputation in society, the public recognition of his innocence; legal – as the state's activity regulated by law to review and cancel illegal charges, sentences of judicial and extrajudicial bodies of illegally convicted persons, the restoration of their honest name and all rights, the return of moral and material damage, the provision of proper legal assistance, etc.

It is noted that it was the Law «On the Rehabilitation of Victims of Political Repressions in Ukraine» that initiated the process of restoring historical justice and announced in this way the status of an

independent state that condemns the crimes of the totalitarian regime. The law had significant political and legal significance, as it provided for the rehabilitation of victims of political repression for the "period after 1917 until the moment of its entry into force and extended to persons unjustly convicted during this time." However, the 1991 Law, in addition to its incorrect title, also contained many substantive conflicts and gaps: not all categories of persons subject to rehabilitation were taken into account; it was unclear who could not be rehabilitated; it did not contain definitions of the basic concepts of the rehabilitation process.

It is summarized that the Law of Ukraine "On the Rehabilitation of Victims of Repressions of the Communist Totalitarian Regime of 1917–1991" adopted in 2018 is qualitatively different, both in its title, preamble, and content. Among its prerogatives and shortcomings: it contains definitions of basic terms, but, unfortunately, it lacks a definition of the basic concept of "rehabilitation"; the circle of persons recognized as rehabilitated has been significantly expanded, but there are no reservations regarding persons who are not subject to rehabilitation; the circle of persons who suffered from repressions has been outlined, but they are not subject to social assistance measures, etc. Despite some shortcomings, we can assert that the specified law and other regulatory legal acts to a certain extent currently provide proper legal regulation of the process of rehabilitation of persons who suffered repressions from the totalitarian communist regime.

Key words: rehabilitation, rehabilitation institute, rehabilitation procedure, illegal convictions, political repressions, human rights, legal system, legal regulation, law, innocence, rehabilitated persons, unlawful actions.

Постановка проблеми. Відновлення незалежної держави Україна, визначення нею демократичного шляху розбудови правової системи поставило перед нею також завдання відновити соціальний статус її громадян, що свого часу постраждали від незаконних переслідувань та репресій. Тому, становлення інституту реабілітації жертв політичних репресій зумовлена необхідністю відновлення історичної справедливості, подолання наслідків тоталітарного режиму та формування правової демократичної держави. Процес спрямований на поновлення прав, честі та репутації репресованих осіб, удосконалення процедур реабілітації та закріплення принципу верховенства права. Тривалий час правова база базувалася на нормах 1991 р., проте зміни до законодавства (зокрема закон 2018 р.) стали критично важливими для реабілітації ширшого кола осіб, які не мали кримінальних справ, але постраждали. Тому вважаємо, що нині дослідження правового регулювання процесу реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму в Україні є вкрай актуальним як з теоретичної, так і практичної точки зору.

Стан опрацювання проблеми. Проблемні правові питання реабілітації невинно засуджених осіб внаслідок репресивної політики радянської влади на території України, досліджуються в історичному вимірі Т. Дем'янчук, Л. Місінкевичем, В. Макарчуком, Л. Рожковою, та ін. Юридичні аспекти становлення та розвитку інституту реабілітації після проголошення незалежності України та сучасних реаліях розкриті у працях таких науковців, як: Н. Васюк, А. Герца, Є. Копельців-Левицької, Р. Майданика, О. Проць, І. Сенюти, А. Суховіліної, В. Ченцова і В. Тертишника, О. Проць, Б. Сташків, Х. Терешко, І. Спасибо-Фатєєвої, О. Соколової, М. Шумило та інших. Проте, це не применшує актуальності цієї проблематики, зокрема в умовах нинішньої війни, коли постає необхідність реабілітувати незаконно засуджених осіб, які постраждали від радянського минулого, так і тих, які зазнали несправедливого засудження у незалежній Україні, зокрема і після збройної агресії рф проти України.

Мета статті – розкрити процес становлення інституту реабілітації жертв політичних репресій у правовій системі незалежної України, виявити законодавчі прогалини та інші недоліки й окреслити можливі шляхи їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Дефініція «реабілітація» походить із латинської мови – «re» (поновлення) та «habilitare» (робити спосібним, придатним, відновлення чогось»), тому через таку свою комплексність та актуальність набула широкого застосування у різних суспільних сферах. Нині існують різні види реабілітації: фізична, медична, психологічна, соціальна, професійна, політична та ін., але як нами зауважувалося у меті ми спробуємо розкрити саме проблеми правової реабілітації в Україні. Щодо загального теоретичного осмислення, то у новому тлумачному словнику української мови поняття «реабілітація» визначається як поновлення доброго імені, репутації несправедливо заплямованої чи безпідставно звинуваченої людини [1, с. 881]. У правовій науці та практиці дефініція «реабілітації» зазвичай розуміється як відновлення прав особи, яка незаконно була притягнута до юридичної відповідальності.

Загалом реабілітацію незаконно засуджених осіб можна розглядати у двох аспектах: 1) суспільно-політичному – як відновлення історичної справедливості, повернення особі доброго імені,

гідності та належної репутації в суспільстві, публічне визнання її невинуватості; 2) правовому – як унормована законодавством діяльність держави із перегляду та скасування незаконних звинувачень, вироків судових і позасудових органів що незаконно засуджених осіб, відновлення їх чесного імені та всіх прав, повернення моральної та метарільної шкоди, надання належної юридичної допомоги тощо.

Формування інституту реабілітації незаконно засуджених осіб в Україні значною мірою пов'язане із напрямом і сутністю реабілітаційних заходів щодо жертв політичних репресій на певних історичних етапах. Розпочатий процес реабілітації у середині 1950-х рр. XX ст. по суті був антисталінською кампанією та мав вибірковий характер, який у середині 1960-х рр. практично призупинився. Питання реабілітації частково актуалізується у другій половині 1980-их років, що пов'язано із певною демократизацією суспільно-політичного життя, проте відсутність відповідної законодавчої бази унеможливлює цей процес. І лише після прийняття відповідних нормативно-правових актів про відновлення прав жертв політичних репресій реабілітація набуває реального характеру. Так, в останні місяці існування УРСР, 17 квітня 1991 року було прийнято Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [2]. Цим Законом було започатковано процес відновлення історичної справедливості та анонсовано у такий спосіб статус незалежної держави, що засуджує злочини тоталітарного режиму. Закон мав вагоме політико-правове значення, позаяк передбачалася реабілітація жертв політичних репресій за «період після 1917 р. до моменту набрання чинності і поширювалась на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час» [2].

Слід звернути увагу на те, що Закон мав істотні недоліки, насамперед він не враховував усі категорії осіб, які мали би підлягати реабілітації. Також у ст. 2 доволі широко та нечітко було визначено, хто не може бути реабілітованим (навіть якщо засудження відбулося у позасудовому порядку). Це безперечно зумовило обмеження відновлення прав репресованих, зокрема тих осіб, які зі зброєю в руках боролися за незалежність України [3, с. 5]. Також, як зауважує Л. Місінкевич, була й істотна колізія щодо відшкодування реабілітованим особам завданої під час репресій шкоди. Згідно чинного законодавства України та судової практики, таке відшкодування виникає зі заподіяної шкоди та полягає у повній її компенсації (грошовій формі чи натурі). Однак, у преамбулі цього Закону передбачалося «забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної та моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями» [4, с. 64].

Окрім того, Законом не було визначено статусу осіб, потерпілих від політичних репресій. Як відомо, було багато осіб, які прямо чи опосередковано потерпіли від них у тій чи іншій формі. Відтак, 15 травня 1992 року було внесені зміни та доповнення щодо розширення категорій осіб, які охоплювалися дією Закону. Зокрема, Верховний Суд України отримав повноваження щодо перегляду в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами кримінальних справ, розглянутих Верховними Судами Української РСР, Союзу РСР, військовими трибуналами та позасудовими органами, в тому числі за межами територій колишнього Радянського Союзу, щодо осіб, які на момент застосування репресій були громадянами України [5].

З огляду на те, що новий закон не містив основних дефініцій понять, які містилися в ньому, призвело до труднощів його реалізації. Тому з метою єдиного розуміння, правильного застосування та інтересах реабілітованих громадян, поновлення їх прав ВРУ 24 грудня 1993 р. було прийнято постанову «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» [6]. Однак, Постанова не усунула всіх прогалин чинного закону, і надалі практично всі питання щодо реабілітованих, урегульовувалися підзаконними нормативно-правовими актами. Зокрема, указами Президента України «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій» (2000 р.), «Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій» (2005) та «Про додаткові заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих та їх громадських організацій» (2010 р.). Ці укази мали своєю метою вшанування жертв голодомору та політичних репресій, вирішення життєво важливих проблем колишніх політичних в'язнів і репресованих, покращання їх соціального та правового захисту тощо. Також, 19 грудня 2012 Розпорядженням Кабінету Міністрів України був затверджений план заходів щодо посилення соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих та членів їх сімей на період до 2015 р. [7], що чинний дотепер.

Варто відзначити, що парламентом різко засуджено комуністичний та націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими та ухвалено цілу низку законодавчих актів, які в сукупності утворили «декомунізаційний пакет». Приймаючи ці закони, ВРУ водночас внесла поправки і доповнення до багатьох нормативно-правових актів, але разом з тим Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» протягом кількох років залишався незмінним.

Л. Місінкевич проаналізувавши архів ВРУ зауважує, що лише упродовж 2002–2005 рр. до Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин було надіслано вісім

законопроєктів щодо внесення змін або доповнень до чинного Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [4, с. 65]. І лише у 2018 р. ВРУ ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [8]. Проєкт цього закону був розроблений Українським інститутом національної пам'яті разом із народними депутатами України з метою вдосконалення процедури реабілітації та відновлення історичної справедливості щодо осіб, репресованих злочинним комуністичним тоталітарним режимом» [9, с. 35].

Цей Закон фактично затвердив нову редакцію Закону про реабілітацію, позаяк змін зазнав як зміст нормативно-правового акта, так і його преамбула та сама назва [10]. Попередній Закон мав назву «Про реабілітацію жертв політичних репресій ***«на»*** Україні», оновлений Закон позбувся цієї некоректної назви і вже у новій редакції затверджений як Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [2].

Визначальною метою нового Закону стало повернення історичної справедливості, встановлення порядку реабілітації репресованих осіб та осіб, які потерпіли від репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, відновлення їх політичних, соціальних, економічних та інших прав, визначення порядку відшкодування шкоди, завданої їм шкоди та недопущення повторення злочинів тоталітарних режимів.

Важливим є те, що у ст. 1 містяться дефініції основних понять, які стосуються реабілітації, а саме: «вислання», «депортація», «заслання», «інтернування», «репресії», «репресована особа», «примусова репатріація» та ін., але, на превеликий жаль, відсутнє визначення основного поняття «реабілітація». Однак, у ч. 2 ст. 1 розкрито поняття реабілітованих, якими визнаються особи, котрі до 24 серпня 1991 року: 1) були обвинувачені або яким було призначено покарання за рішенням позасудового органу незалежно від діяння або мотивів обвинувачення чи призначення покарання; 2) щодо яких були здійснені репресії у формах, визначених ст. 2 цього Закону, за рішенням іншого репресивного органу, якщо встановлено факт здійснення репресій проти таких осіб з класових, національних, політичних, релігійних, соціальних мотивів; 3) стосовно яких були здійснені репресії за рішенням іншого репресивного органу, якщо встановлено недоведеність вини таких осіб у скоєнні злочину або адміністративного правопорушення; 4) були арештовані, перебували під вартою і яким було пред'явлено обвинувачення за статтями законодавчих актів, передбачених пунктами 1-5, за законодавчими актами, передбаченими пунктами 6-14, за діяння, передбачені пунктами 15-22 статті 3 цього Закону, якщо справи проти таких осіб були припинені під час слідства, попереднього (досудового) слідства або закриті за відсутності події злочину, відсутності складу злочину, недоведеності участі особи у вчиненні злочину; 5) стосовно яких за рішенням іншого репресивного органу були здійснені репресії у формах, визначених статтею 2 цього Закону, за недонесення (неповідомлення) про вчинення або підготовку до вчинення іншою особою діяння, за яке законодавством, що діяло до 24 серпня 1991 р, було передбачено кримінальну або адміністративну відповідальність, за умови що особа, якій призначено покарання за вчинення або підготовку до вчинення такого діяння, була реабілітована в установленому порядку [10].

Разом з тим, у новому Законі не має норм щодо осіб, які не можуть підлягати реабілітації. Відсутність таких застережень, як слушно зауважує Л. Рожкова, надає потенцію для реабілітації колишніх співробітників репресивно-каральних органів, які самі зазнали репресій у роки «Великого терору [11, с. 23]. Тоді, як згідно Закону такі особи не мали права на реабілітацію, тому вважаємо, що таку норму слід було залишити й у новій редакції.

Важливою прерогативою Закону є доповнення його ч. 3. ст. 1, який визначає осіб потерпілих від репресій. До яких віднесено три категорії: 1) 1) чоловік або дружина репресованої особи, який/яка на момент здійснення репресії перебували у шлюбі з репресованою особою; 2) діти репресованої особи, а також усиновлені, які у віці до 18 років залишилися без батька, матері (усиновлювача) внаслідок здійснення репресій проти батька, матері (усиновлювача) або які народилися не пізніше ніж через 10 місяців з дня арешту батька, матері, або які народилися у місці позбавлення волі, на засланні, висланні під час перебування репресованої особи у місці позбавлення волі, на засланні, висланні, залишення репресованої особи для роботи у таборах Народного комісаріату внутрішніх справ у становищі вільнонайманого без права виїзду з прикріпленням до районів табору-будівництва, закріплення репресованої особи за будівництвом згідно з директивою Народного комісара внутрішніх справ та Прокурора СРСР від 29 квітня 1942 року № 185, або які народилися у матері, яку було примусово безпідставно поміщено до психіатричного закладу за рішенням позасудового або іншого репресивного органу, під час перебування матері у такому психіатричному закладі, або які у віці до 18 років перебували, незалежно від тривалості, у спецприймальниках чи розподільниках, спеціальних будинках малюка чи дитячих будинках репресивних органів, або які внаслідок здійснення репресії проти батька, матері були примусово позбавлені імен, включаючи родові іме-

на; 3) інші особи, які на момент здійснення репресії спільно проживали, були пов'язані спільним побутом з репресованою особою або перебували на утриманні репресованої особи [10].

Однак, на потерпілих від репресій не поширюються заходи соціальної допомоги, передбачені для реабілітованих, що можна вважати певною дискримінацією. Приміром діти, які перебували в спецприймальниках і розподільниках НКВС, дитячих будинках, а також були разом з батьками у місцях позбавлення волі, засланні, спецпоселеннях, висланні або народилися в цих місцях до звільнення батьків, мають право на статус реабілітованих й автоматично реабілітовуватися.

Сама процедура реабілітації після прийняття Закону суттєво змінилася, яким передбачено створення двох типів комісій: 1) Національної при Українському інституті національної пам'яті; 2) регіональної при обласних адміністраціях. Національна комісія складається із дев'яти членів, з яких п'ять делегуються УІНП, парламентським Уповноваженим з прав людини, СБУ, Генеральною прокуратурою, МВС, і чотири представляють наукові установи, які здійснюють дослідження у сфері історії України XX століття, громадські об'єднання, що провадять діяльність у сфері дослідження історії України XX століття та/або надання допомоги громадянам з питань, пов'язаних з реабілітацією жертв репресій тоталітарних режимів [10]. Аналогічно формуються регіональні комісії, але вони можуть складатися із одинадцять членів, адже до них входять також представники обласних (міських – в Києві та Севастополі) архівів і місцевих рад. Заява щодо визнання особи реабілітованою чи потерпілою від репресій подається насамперед до регіональної комісії, яка вивчає всі необхідні матеріали та готує відповідне подання до Національної комісії. Тривалість цілої процедури не повинен перевищувати трьох місяців, але в окремих необхідних випадках строк може бути продовжений рішенням відповідної комісії не більше ніж на місяць. Зауважимо, що рішення Національної комісії може оскаржуватися в судовому порядку.

Серед дослідників ведуться дискусії щодо: 1) централізації ухвалення рішення про визнання особи реабілітованою чи потерпілою від репресій, позаяк воно ухвалювалося регіональними органами; 2) наділення комісій функціями оцінки належності доказів в архівних кримінальних справах, позаяк такі функції може виконувати лише суд. Як бачимо, новий Закон також містить певні колізії, які можна вирішити через поточну законотворчу діяльність. Проте вкрай важливим є те, що український законодавець знову засудив тоталітарний комуністичний режим і намагається визнати всіх осіб, які потерпіли від нього, реабілітованими або потерпілими. Зокрема, скасувати щодо цих осіб незаконні вироки судових та позасудових органів, поновити їх в усіх громадянських правах, надати компенсацію матеріальних і моральних збитків тощо.

Висновки. Підсумовуючи зауважимо, що в Україні процес реабілітації жертв репресій радянського тоталітарного режиму набув конкретного характеру лише після прийняття Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та пізніше низки підзаконних актів. Разом з тим, Закон 1991 р. окрім некоректної назви, містив і чимало змістовних колізій і прогалин: не були враховані всі категорії осіб, які підлягали реабілітації; нечітко визначалося, хто не може бути реабілітованим; не містилося дефініцій основних понять процесу реабілітації.

Якісно відрізняється, як за назвою, преамбулою, так і змістовним наповненням, Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» прийнятий у 2018 р. Серед прерогатив і недоліків: він містить визначення основних термінів, але, на превеликий жаль, у ньому відсутнє визначення основного поняття «реабілітація»; суттєво розширено коло осіб, які визнаються реабілітованими, проте немає застережень щодо осіб, які не підлягають реабілітації; окреслено коло осіб, потерпілих від репресій, але на них не поширюються заходи соціальної допомоги тощо. Незважаючи на окремі недоліки, можемо стверджувати, що вказаний закон та інші нормативно-правові акти певною мірою забезпечують нині належне правове регулювання процесу реабілітації осіб, які зазнали репресій від тоталітарного комуністичного режиму.

Слід зауважити, що процес реабілітації жертв тоталітарного комуністичного режиму триває дотепер, у складних умовах російської збройної агресії проти України. Згідно зі звітом Українського інституту національної пам'яті за 2024 р., було проведено 5 засідань Національної комісії з реабілітації, на яких члени комісії розглянули 955 справ, у результаті 560 людей – реабілітовано, а 263 людини визнано потерпілими від репресій [12]. Це вказує на те, що прийнятий Закон у 2018 р. забезпечує належне правове регулювання процесу реабілітації осіб, які зазнали репресій від тоталітарного комуністичного режиму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Новий тлумачний словник української мови: у чотирьох томах. Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. Т. 3. Київ: Аконіт, 2000. 927 с.
2. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text.

3. Олійник А., Подкур Р., Когут А. Відновлення прав жертв політичних репресій (Policy Paper). Київ, 2015. 20 с.
4. Місінкевич Л. Л. Законодавче регулювання майнових прав реабілітованих в Україні в 90-х роках XX століття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО.* 2014. Вип. 24. Т. 1. С. 61–66. URL:https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/7056.
5. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 15.05.1992 № 2353-XII. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/2353-12#Text.
6. Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»: постанова Верховної Ради України від 24.12.1993 № 3812-XII. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3812-12#Text.
7. Розпорядження Кабінету Міністрів України був затверджений план заходів щодо посилення соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих та членів їх сімей на період до 2015 року. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2012-%D1%80#Text.
8. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2325-19#Text.
9. Бойчук А., Мазурик В., Галів М. Політика пам'яті щодо сталінських репресій на західноукраїнських землях: загальноукраїнський та регіональний виміри. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2022. Вип. 52. Т. 1. С. 32–38. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-1-3.
10. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 17.04.1991 № 962-XII (назва Закону в редакції Закону № 2325-VIII від 13.03.2018). *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text.
11. Рожкова Л.І. Законодавче регулювання процесу реабілітації жертв політичних репресій тоталітарного режиму. *Приватне та публічне право.* 2018. № 2. С. 22–25. URL: http://www.pp-law.in.ua/archive/2_2018/7.pdf.
12. Звіт за 2024 рік Українського інституту національної пам'яті. URL: https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2024-rik.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Забзалюк Д.Є., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.13:343.82
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.57

КРИМІНОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ІНСТИТУТУ РЕАБІЛІТАЦІЇ НЕЗАКОННО ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ У ПАРАДИГМІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Канцір В.С.,
доктор юридичних наук, професор
професор кафедри міжнародного та кримінального права
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-3689-4697
e-mail: volodymyr.s.kantsir@lpnu.ua

Канцір В.С. Кримінологічна концептуалізація інституту реабілітації незаконно засуджених осіб у парадигмі прав людини.

Феномен незаконного засудження у сучасних правових системах актуалізує проблему ефективності механізмів відновлення порушених прав людини та відповідальності держави за судові помилки. За умов зростання уваги до стандартів справедливого судочинства інститут реабілітації незаконно засуджених осіб набуває особливого значення не лише як процесуально-правовий засіб скасування неправосудних рішень, а як складний правовий і кримінологічний інструмент забезпечення людської гідності та відновлення соціальної справедливості. Предметом дослідження визначено інститут реабілітації незаконно засуджених осіб у парадигмі прав людини з акцентом на його кримінологічну природу, функціональне призначення та роль у системі гарантій захисту прав і свобод людини.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання, зокрема аналіз і синтез, системно-структурний, формально-юридичний, порівняльно-правовий і кримінологічний методи, що забезпечують цілісне осмислення інституту реабілітації як багатовимірного правового явища. Актуальність дослідження зумовлена збереженням структурних ризиків незаконного засудження навіть у державах із розвиненими правовими інститутами та недостатньою концептуалізацією реабілітації у кримінологічному вимірі. Наукова новизна полягає в обґрунтуванні реабілітації як самостійної кримінологічної категорії, що поєднує відновлювальну, компенсаторну та превентивну функції.

У результаті дослідження встановлено, що незаконне засудження має комплексну кримінологічну природу та зумовлюється сукупністю процесуальних порушень, інституційних дисфункцій і дефектів доказування. Доведено доцільність розмежування вузького (процесуального) та широкого (соціально-правового) тлумачень реабілітації. Запропоновано авторське бачення підстав реабілітації як сукупності юридично значущих і соціально зумовлених обставин, встановлення яких підтверджує незаконність або необґрунтованість кримінального переслідування та зумовлює позитивний обов'язок держави щодо повного відновлення правового і соціального статусу особи.

Практичне значення результатів полягає у можливості їх використання для вдосконалення кримінального процесуального законодавства, правозастосовної практики та формування кримінологічної політики у сфері превенції судових помилок і захисту прав людини. Зроблено висновок, що ефективне функціонування інституту реабілітації виступає критерієм демократичної зрілості правової держави та необхідною умовою гуманізації кримінальної юстиції.

Ключові слова: інститут реабілітації, незаконно засуджені, права людини, кримінологічна концепція, судова помилка, кримінальна юстиція, гарантій захисту прав і свобод людини, правова держава.

Kantsir V.S. Conceptualizatio criminologica institutionis rehabilitationis personarum iniuste damnatarum in paradigma iurium humanorum.

The phenomenon of wrongful conviction in contemporary legal systems underscores the effectiveness of mechanisms for restoring violated human rights and the responsibility of the state for judicial errors. In the context of increasing attention to fair trial standards, the institution of rehabilitation of wrongfully convicted persons acquires particular significance not only as a procedural legal means of overturning unjust judgments, but also as a complex legal and criminological instrument aimed at safeguarding human dignity and restoring social justice. The subject of the research is the institution of rehabilitation of wrongfully convicted persons within the human rights paradigm, with an emphasis on its criminological

nature, functional purpose, and role in the system of guarantees for the protection of human rights and fundamental freedoms. The purpose of the study is to develop a criminological concept of rehabilitation based on an analysis of its genesis, normative content, and doctrinal approaches, taking into account international human rights standards.

The methodological framework of the research is based on general scientific and special legal methods of cognition, including analysis and synthesis, the systemic-structural method, the formal legal method, the comparative legal method, and the criminological method, which ensure a comprehensive understanding of rehabilitation as a multidimensional legal phenomenon. The relevance of the study is determined by the persistence of structural risks of wrongful conviction even in states with well-developed legal institutions, as well as by the insufficient conceptualization of rehabilitation within the criminological dimension. The scientific novelty of the research lies in substantiating rehabilitation as an independent criminological category that integrates restorative, compensatory, and preventive functions.

The results of the study demonstrate that wrongful convictions have a complex criminological nature and are caused by a combination of procedural violations, institutional dysfunctions, and evidentiary deficiencies. The expediency of distinguishing between a narrow (procedural) and a broad (socio-legal) interpretation of rehabilitation is substantiated. An original conceptual approach to the grounds for rehabilitation is proposed, defining them as a set of legally significant and socially conditioned circumstances, the establishment of which confirms the unlawfulness or groundlessness of criminal prosecution and gives rise to a positive obligation of the state to ensure the full restoration of the legal and social status of the individual.

The practical significance of the findings lies in their potential application to improving criminal procedural legislation, law enforcement practice, and the formation of criminological policy in the field of preventing judicial errors and protecting human rights. It is concluded that the effective functioning of the institution of rehabilitation serves as a criterion of the democratic maturity of a rule-of-law state and as a necessary condition for the humanization of criminal justice.

Key words: rehabilitation institute, unlawfully convicted, human rights, criminological concept, judicial error, criminal justice, guarantees for the protection of human rights and freedoms, the rule of law.

Постановка проблеми. Забезпечення прав і свобод людини виступає фундаментальною цінністю правової держави та домінантою функціонування системи кримінальної юстиції. Водночас практика свідчить, що навіть у державах із розвиненими правовими інститутами не усунуто ризик незаконного засудження осіб, що зумовлює виникнення серйозних правових, соціальних і моральних наслідків як для самих потерпілих, так і для суспільства загалом. Незаконне засудження є однією з найбільш тяжких форм порушення прав людини, оскільки посягає на право на свободу, справедливий суд, людську гідність та презумпцію невинуватості.

В окресленому контексті особливої актуальності набуває інститут реабілітації незаконно засуджених осіб як комплексний правовий механізм відновлення порушених прав, компенсації завданої шкоди та соціальної реінтеграції особи. Проте у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі переважає розгляд реабілітації крізь призму кримінального процесу або цивільно-правового відшкодування шкоди, тоді як її кримінологічний вимір залишається недостатньо концептуалізованим.

Стан опрацювання проблеми. Інститут реабілітації незаконно засуджених осіб є предметом наукових досліджень у межах кримінального процесуального права, конституційного права та теорії прав людини. Вітчизняна доктрина зосереджується передусім на процесуально-правових підставах реабілітації, механізмах скасування незаконних та необґрунтованих обвинувальних вироків і відшкодуванні шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням. Фундаментальне значення для формування теоретичних засад інституту реабілітації має монографічне дослідження М.Є. Шумила, у якому реабілітація обґрунтовується як самостійний інститут кримінального процесу, спрямований на відновлення порушених прав особи. Подальший розвиток цієї проблематики простежується у працях І.І. Кравчука та І.С. Якимчук, де аналізуються правові підстави та процесуальний порядок реабілітації незаконно засуджених осіб у кримінальному провадженні, а також виявляються прогалини чинного законодавства.

Проблемні аспекти реалізації права на реабілітацію у кримінальному процесі України висвітлено у працях А.О. Наумової, яка акцентує увагу на умовах виникнення такого права та суперечностях між законодавчим регулюванням і практикою його застосування. Соціально-правові наслідки незаконного засудження, зокрема питання відшкодування моральної шкоди реабілітованим особам, досліджуються А.О. Суховіліною, що дозволяє розширити розуміння реабілітації за межі суто процесуального відновлення статусу особи.

У конституційно-правовому вимірі інститут реабілітації аналізується Д.Є. Забзалюком як елемент системи гарантій прав і свобод людини, пов'язаний із принципами верховенства права, людської гідності та відповідальності держави за судові помилки.

Відтак, наявні наукові дослідження свідчать про достатній рівень опрацювання інституту реабілітації у процесуально-правовій та конституційно-правовій площинах. Водночас його кримінологічна концептуалізація у парадигмі прав людини, зокрема аналіз причин незаконних засуджень, їх соціальних наслідків та ролі реабілітації як елементу превенції судових помилок, залишається недостатньо розробленою, що й зумовлює наукову новизну цього дослідження.

Метою статті виступає розроблення кримінологічної концепції інституту реабілітації незаконно засуджених осіб у межах парадигми прав людини на основі аналізу його генези, функціонального призначення та нормативного змісту з метою визначення ролі цього інституту в механізмі забезпечення прав людини, превенції судових помилок і стабілізації довіри до системи кримінальної юстиції.

Виклад основного матеріалу. Незаконне засудження як кримінально-правове та соціальне явище становить одну з найбільш небезпечних форм порушення прав людини у сфері кримінальної юстиції, оскільки його наслідками є не лише неправомірне обмеження особистої свободи, а й підрив легітимності правосуддя та зниження рівня суспільної довіри до судової влади. У кримінологічному вимірі незаконне засудження доцільно розглядати як результат взаємодії сукупності детермінант, серед яких істотне значення мають процесуальні порушення, інституційні дисфункції, дефекти доказування та суб'єктивні чинники діяльності суб'єктів кримінального провадження.

У зв'язку з цим особливої ваги набуває інститут реабілітації, який у доктринальному розумінні, презентованому у розвідках А.О. Наумової, визначається як встановлений законом порядок визнання невинуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення, поновлення її порушених прав і свобод, а також відшкодування за рахунок держави у повному обсязі фізичної, майнової та моральної шкоди, завданої незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням або неправосудним судовим рішенням про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру [1, с. 218]. Зазначена наукова транскрипція дозволяє розглядати реабілітацію не лише як формальний процесуальний наслідок скасування незаконного судового рішення, а як комплексний правовий механізм, спрямований на відновлення порушеного правового статусу особи, компенсацію завданої шкоди та усунення негативних соціальних і психологічних наслідків незаконного засудження, що має принципове значення для реалізації парадигми прав людини у сфері кримінальної юстиції.

У **Юридичній енциклопедії** поняття реабілітації розкривається як багатовимірне правове явище, що має міжгалузевий характер та охоплює декілька взаємопов'язаних аспектів. Зокрема, реабілітація (*rehabilitatio* – робити спроможним, поновлення) визначається, по-перше, як поновлення у правах і відновлення репутації осіб, які безвинно зазнали репресій або були неправомірно притягнуті до кримінальної чи адміністративної відповідальності, що поєднується з компенсацією матеріальної та моральної шкоди, завданої такими незаконними діями. По-друге, реабілітація трактується як діяльність органів досудового розслідування, прокуратури та суду, спрямована на встановлення незаконності кримінально-процесуального переслідування особи, відшкодування їй майнової й моральної шкоди та поновлення порушених прав. По-третє, у праві соціального забезпечення реабілітація розглядається як комплекс заходів, спрямованих на відновлення можливостей життєдіяльності особи [2, с. 244–246]. Запропоноване енциклопедичне визначення дозволяє розглядати реабілітацію не лише як процесуально-правовий механізм, а як системний інститут, що поєднує правовідновлювальну, компенсаційну та соціальну складові, створюючи концептуальне підґрунтя для її подальшого доктринального осмислення в межах кримінального процесу та кримінології.

У межах кримінального процесуального підходу М.Є. Шумило визначає реабілітацію як діяльність суду, спрямовану на встановлення факту незаконності кримінально-процесуального провадження щодо конкретної особи, визначення розміру завданої їй майнової та моральної шкоди, а також організацію її відшкодування за участю інших уповноважених посадових осіб, організацій, підприємств і установ. Водночас зазначена діяльність охоплює поновлення особи в раніше обмежених правах у встановленому процесуальному порядку з метою повернення її до соціального та правового статусу, який вона мала до вчинення щодо неї незаконних дій або ухвалення неправосудних рішень [3, с. 294–295]. Наведене трактування реабілітації акцентує її комплексний характер і дозволяє розглядати цей інститут не лише як процесуальний наслідок скасування незаконного кримінального переслідування, а як цілісний механізм відновлення правового становища особи та подолання негативних наслідків судової помилки.

Інститут реабілітації незаконно засуджених осіб у сучасній правовій державі доцільно розглядати не лише як процесуально-правовий механізм відновлення індивідуальних прав, а як кримі-

нологічну категорію, що відображає рівень інституційної спроможності держави до самокорекції судових помилок і забезпечення реального захисту людської гідності. У цьому вимірі реабілітація набуває значення системного індикатора демократичної зрілості правопорядку, оскільки засвідчує готовність публічної влади визнавати власні помилки та нести відповідальність за наслідки незаконного кримінального переслідування.

Функціональне призначення реабілітації виходить за межі компенсаторної моделі, оскільки охоплює превентивну та стабілізаційну складові, що проявляються у зниженні рівня соціальної напруженості, відновленні правової довіри та формуванні у суспільстві переконання щодо здатності кримінальної юстиції діяти відповідно до стандартів прав людини. У кримінологічному аспекті реабілітація виконує роль механізму вторинної віктимологічної профілактики, запобігаючи тривалому відтворенню негативних соціальних наслідків незаконного засудження як для особи, так і для соціального середовища.

Для реабілітованої особи реалізація цього інституту означає не лише формальне поновлення порушених прав і свобод, а й відновлення соціальної ідентичності, правового статусу та символічного капіталу довіри, що має принципове значення для подолання стигматизації та реінтеграції у суспільство. У зв'язку з цим ефективна система реабілітації повинна розглядатися як складова кримінологічної політики держави, орієнтованої на гуманізацію кримінальної юстиції, запобігання судовим помилкам і забезпечення сталості правового порядку [4, с. 368]

Мета інституту реабілітації полягає у забезпеченні ухвалення належних процесуальних рішень, реалізація яких створює умови для повного або часткового поновлення всіх прав і свобод осіб, незаконно засуджених або підданих незаконному кримінальному переслідуванню, відшкодування завданої їм майнової шкоди та компенсації моральної шкоди, а також їх подальшої соціальної адаптації як повноправних членів суспільства. Зазначене свідчить про багатовимірний характер реабілітації, що не обмежується виключно юридичними наслідками скасування незаконного судового рішення.

У доктринальному вимірі це зумовлює можливість розмежування двох рівнів тлумачення інституту реабілітації. Вузьке, або процесуальне, тлумачення пов'язується з процедурою скасування незаконного чи необґрунтованого рішення у кримінальному провадженні та офіційного визнання факту незаконного переслідування. Широке, або соціально-правове, тлумачення охоплює систему правових, соціальних і організаційних гарантій, спрямованих на повне відновлення правового статусу особи, повернення її до попереднього соціального становища та подолання негативних наслідків незаконного засудження.

З кримінологічної точки зору саме широке розуміння реабілітації дозволяє розглядати цей інститут як елемент державної політики у сфері захисту прав людини та запобігання вторинній віктимізації, оскільки воно поєднує процесуальні механізми виправлення судових помилок із соціальними інструментами реінтеграції та відновлення довіри до правосуддя [5, с. 316]. У парадигмі прав людини реабілітація постає як індикатор демократичної зрілості правової держави та елемент кримінологічної політики, спрямованої на гуманізацію кримінальної юстиції, зміцнення довіри до правосуддя і забезпечення стабільності правопорядку.

Інститут реабілітації можна вважати законною процедурою, спрямованою на відновлення прав осіб, порушених через неправомірні рішення, дії чи бездіяльність органів розслідування, прокуратури та суду. Процес передбачає визначення та відшкодування матеріальної та моральної шкоди за рахунок держави. Мета реабілітації полягає у прийнятті рішень, які сприятимуть повному або частковому відновленню усіх прав та свобод незаконно засуджених або неправомірно переслідуваних осіб, а також у компенсації майнової та моральної шкоди, що їм була завдана, і їхній інтеграції в суспільство як повноправних громадян [4, с. 370].

У науковій доктрині відсутній єдиний підхід до визначення підстав реабілітації незаконно засуджених осіб, що зумовлює наявність різних концептуальних позицій щодо моменту виникнення та змісту відповідного права. Так, О. Вакулік обґрунтовує підхід, відповідно до якого підставою для реабілітації є ухвалення процесуального рішення, яким підозра, обвинувачення або обвинувальний вирок визнаються незаконними чи необґрунтованими [6, с. 7].

Водночас у науковій літературі пропонується розширене розуміння підстав реабілітації, згідно з яким вони пов'язуються не лише з результатом кримінального провадження, а й із самим фактом порушення прав учасників кримінального судочинства. У межах такого підходу підставами реабілітації визнаються, по-перше, встановлення факту порушення прав особи у кримінальному провадженні; по-друге, виявлення обставин, що свідчать про відсутність події або складу кримінального правопорушення та можуть слугувати юридичною основою для захисту порушених прав, зокрема шляхом ухвалення рішень про закриття кримінального провадження чи відмову в його відкритті; по-третє, ініціювання процедури реабілітації самим учасником кримінального судочинства, який наділений відповідним процесуальним статусом, правами й обов'язками [7, с. 368].

Більш формалізований підхід до визначення підстав реабілітації обґрунтовує М.Є. Шумило, який пов'язує можливість повної реабілітації з ухваленням виправдувального вироку або з постановленням судом рішення про закриття кримінальної справи, що остаточно засвідчує незаконність кримінального переслідування [3, с. 295].

Авторська концепція підстав реабілітації незаконно засуджених осіб базується на поєднанні формально-юридичного та кримінологічного підходів, що дає змогу розглядати реабілітацію не як ізольований наслідок окремого процесуального рішення, а як комплексний інститут, спрямований на подолання наслідків неправомірного кримінального переслідування та відновлення порушених прав людини. У такому вимірі підстави реабілітації доцільно визначати як сукупність юридично значущих фактів і соціально релевантних обставин, встановлення яких підтверджує незаконність або необґрунтованість застосування кримінально-правових засобів і зумовлює обов'язок держави забезпечити відновлення правового й соціального статусу особи.

Вирішальним юридичним критерієм реалізації реабілітаційних механізмів слід визнати ухвалення процесуального рішення, яким констатується відсутність події кримінального правопорушення, відсутність його складу або непричетність особи до інкримінованого діяння, що корелює з принципом презумпції невинуватості та міжнародними стандартами прав людини. Кримінологічний підхід водночас зумовлює необхідність урахування ширшого спектра підстав, пов'язаних із встановленням істотних порушень фундаментальних процесуальних гарантій, які мали системний характер і фактично призвели до неправомірного обмеження прав і свобод.

Запропоноване бачення реабілітації передбачає її функціонування як механізму інституційної відповідальності держави за судові помилки, що дозволяє застосовувати відповідні процедури не лише за результатами виправдувального вироку або закриття кримінального провадження, а й у випадках, коли допущені процесуальні дефекти унеможливлювали справедливий розгляд справи та порушували баланс між публічними інтересами і правами особи. Наведена інтерпретація інтегрує інститут реабілітації у кримінологічну політику держави як інструмент превенції судових помилок, захисту прав людини та зміцнення довіри до правосуддя.

Висновки. Інститут реабілітації незаконно засуджених осіб у системі кримінальної юстиції слід розглядати як багаторівневий правовий механізм, що поєднує процесуальні, кримінологічні та правозахисні елементи та спрямований на відновлення порушених прав і свобод людини, компенсацію завданої шкоди й усунення негативних соціальних наслідків незаконного кримінального переслідування. Такий підхід дозволяє подолати обмеженість суто процесуального розуміння реабілітації як формального наслідку скасування незаконного судового рішення.

Кримінологічна концептуалізація реабілітації виявляє її системну роль у функціонуванні кримінальної юстиції, оскільки цей інститут виконує не лише відновлювальну та компенсаторну, а й превентивну функцію, спрямовану на зниження ризиків судових помилок і запобігання вторинній віктимізації осіб, які зазнали незаконного засудження. У цьому вимірі реабілітація набуває значення форми інституційної відповідальності держави за порушення фундаментальних гарантій справедливого судочинства.

Підстави реабілітації доцільно трактувати як сукупність юридично значущих і соціально зумовлених обставин, встановлення яких підтверджує незаконність або необґрунтованість кримінального переслідування та породжує обов'язок держави забезпечити повне відновлення правового і соціального статусу особи. Запропоноване тлумачення розширює традиційні доктринальні підходи та інтегрує інститут реабілітації у ширший контекст захисту прав людини.

Ефективне функціонування інституту реабілітації є критерієм демократичної зрілості правової держави та показником її здатності гарантувати реальний, а не декларативний характер прав і свобод людини, що зумовлює необхідність подальшого вдосконалення цього інституту з урахуванням кримінологічних детермінант судових помилок і міжнародних стандартів прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Наумова А. Проблемні питання реабілітації невинуватої особи в кримінальному процесуальному законодавстві України. *Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів:* Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 28 лютого 2023). С. 215-218. URL: https://www.er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/11839/1/68.pdf.
2. Нагребельний В.П., Сташків Б.І., Шумило М.Є. Реабілітація. *Юридична енциклопедія:* в 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2003. Т. 5. С. 244–246.
3. Шумило М.Є. Реабілітація в кримінальному процесі України: монографія. Харків: Арсіс, 2001. 320 с.

4. Кравчук І.І., Якимчук І.С. Реабілітація незаконно засуджених у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 7. С. 367–370. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/92.
5. Забзалюк Д.Є. Інститут реабілітації у контексті розвитку сучасного конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2025. Серія ПРАВО.* Випуск 92: частина 5. С. 313-317. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2026/01/92-part-5.pdf#page=313.
6. Вакулік О.А. Початок досудового розслідування у кримінальному провадженні: автореф. … канд.. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2015. 20 с.
7. Наумова А.О. Умови і процесуальні підстави виникнення права на реабілітацію: проблеми законодавства і практики. *Шлях успіху і перспективи розвитку.* 2020. № 6. С. 366–369. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/dc67a0d3-bd0b-4b80-9981-6efc1bfea187/content.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Канцір В.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК: 343.13:343.14:343.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.58

ВЗАЄМОДІЯ ПРОКУРОРА, СЛІДЧОГО ТА ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ: КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Кропивка Р.О.,
здобувач Науково-організаційного центру
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0009-0000-9711-8635

Кропивка Р.О. Взаємодія прокурора, слідчого та оперативних підрозділів у досудовому розслідуванні: криміналістичний аспект

У статті здійснено комплексний криміналістично орієнтований аналіз взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів у досудовому розслідуванні як багатосуб'єктного процесу, що безпосередньо впливає на ефективність і якість доказування. Обґрунтовано, що така взаємодія має подвійну природу, поєднуючи процесуальну координацію з криміналістичною організацією розслідування, а її належний рівень є передумовою формування допустимої, перевірюваної та внутрішньо узгодженої доказової бази. Показано, що узгоджені дії суб'єктів досудового розслідування сприяють своєчасному виявленню доказової інформації, збереженню її контексту та процесуальній легалізації результатів оперативно-розшукової діяльності, тоді як дефекти координації породжують криміналістичні й процесуальні ризики, здатні зумовити втрату доказового потенціалу або визнання доказів недопустимими.

Особливу увагу приділено ролі криміналістичної тактики у взаємодії, яка розглядається як наукова основа управління доказовими ризиками та оптимізації рішень під час проведення слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій. Проаналізовано значення прокурорського та судового контролю як коригувальних елементів взаємодії, спрямованих на забезпечення законності, процесуальної доброчесності та дотримання прав людини. Акцентовано, що в умовах цифровізації кримінального процесу і воєнного стану взаємодія прокурора, слідчого та оперативних підрозділів набуває особливої актуальності, оскільки зростає роль цифрових і оперативних джерел інформації, а також підвищуються вимоги до перевірюваності доказування та пропорційності втручань у права особи. Зроблено висновок, що вдосконалення процесуальної та криміналістичної організації взаємодії є необхідною умовою підвищення ефективності досудового розслідування й забезпечення справедливого результату кримінального провадження.

Ключові слова: досудове розслідування, правові відносини, взаємодія, прокурор, слідчий, оперативні підрозділи, доказування, криміналістична тактика, оперативно-розшукова діяльність, судовий контроль, цифровізація.

Kropyvka R.O. Interaction between the prosecutor, the investigator, and operational units in pre-trial investigation: a forensic aspect.

The article presents a comprehensive forensic-oriented analysis of the interaction between the prosecutor, the investigator, and operational units in pre-trial investigation as a multi-subject process that directly affects the effectiveness and quality of proof. It is substantiated that such interaction has a dual nature, combining procedural coordination with the forensic organization of investigation, and that its proper level is a prerequisite for forming an admissible, verifiable, and internally coherent evidentiary base. It is shown that coordinated actions of pre-trial investigation subjects facilitate the timely identification of evidentiary information, preservation of its context, and procedural legalization of the results of operational-search activity, whereas defects in coordination generate forensic and procedural risks capable of causing the loss of evidentiary potential or the recognition of evidence as inadmissible.

Special attention is paid to the role of forensic tactics in interaction, which is considered a scientific basis for managing evidentiary risks and optimizing decisions during investigative and covert investigative (search) actions. The significance of prosecutorial and judicial control is analyzed as corrective elements of interaction aimed at ensuring legality, procedural integrity, and the protection of human rights. It is emphasized that under conditions of digitalization of criminal proceedings and martial law, the interaction of the prosecutor, the investigator, and operational units becomes particularly relevant due to the growing role of digital and operational sources of information and the increased requirements for

the verifiability of proof and the proportionality of interference with individual rights. It is concluded that improving the procedural and forensic organization of interaction is a necessary condition for enhancing the effectiveness of pre-trial investigation and ensuring a fair outcome of criminal proceedings.

Key words: pre-trial investigation, legal relations, interaction, prosecutor, investigator, operational units, proof, forensic tactics, operational-search activity, judicial control, digitalization.

Постановка проблеми. Досудове розслідування у сучасному кримінальному процесі є складною багатосуб'єктною діяльністю, у межах якої ефективність досягнення його завдань безпосередньо залежить від узгодженої взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів. Саме на цій стадії формується основний доказовий масив, визначаються напрями доказування, обираються процесуальні та тактичні рішення, які згодом обумовлюють як перспективи судового розгляду, так і легітимність кінцевого результату кримінального провадження. Взаємодія зазначених суб'єктів має не лише організаційний, а й виразний криміналістичний вимір, оскільки охоплює питання планування розслідування, використання оперативно-розшукової інформації, проведення слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій, а також трансформації отриманих відомостей у процесуально допустимі та перевірювані докази.

Водночас практика досудового розслідування свідчить, що відсутність чітко вибудуваних криміналістичних механізмів взаємодії або їх формальне застосування нерідко призводять до конфліктів повноважень, дублювання функцій, втрати доказової інформації, а інколи – до порушення прав учасників кримінального провадження. Особливо небезпечними є ситуації, коли результати оперативно-розшукової діяльності використовуються без належної процесуальної легалізації, а процесуальне керівництво з боку прокурора зводиться до формального погодження дій слідчого, що знижує якість доказування та створює ризики визнання доказів недопустимими. У такому контексті криміналістичний аналіз взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів набуває принципового значення як засіб виявлення системних проблем і формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо їх усунення.

Актуальність цієї теми в сучасних умовах цифровізації та воєнного стану полягає в тому, що досудове розслідування дедалі більше спирається на цифрові джерела інформації, результати технічної фіксації та спеціальні методи отримання даних, які потребують скоординованих дій усіх суб'єктів взаємодії. Водночас воєнний стан об'єктивно посилює роль оперативних підрозділів і створює ризик домінування міркувань доцільності над процесуальними гарантіями, що підвищує значення криміналістично вивіреної взаємодії як умови забезпечення законності, перевірюваності доказів і дотримання прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів у досудовому розслідуванні в сучасній науці розробляється в кількох взаємопов'язаних площинах: загальнотеоретичній криміналістичній, криміналістично-тактичній, кримінально-процесуальній (у частині доказування та правовідносин) і спеціальній, пов'язаній із оперативно-розшуковою діяльністю, негласними слідчими (розшуковими) діями та цифровим доказуванням. На загальнотеоретичному рівні важливе методологічне підґрунтя формують монографічні дослідження з теорії криміналістики та криміналістичного забезпечення збирання доказів сторонами кримінального провадження, у яких акцентовано на стандартах організації доказової діяльності, вимогах до якості отримання та фіксації інформації і ролі інституційної координації як умови ефективного доказування [1; 2]. Значущими для побудови криміналістичного виміру взаємодії є також навчально-методичні розробки з криміналістичної тактики, що систематизують тактичні прийоми й алгоритми дій у типових ситуаціях розслідування, а також праці, присвячені визначенню поняття криміналістичної тактики і її місця у системі криміналістичних знань [3; 23; 36]. У цьому контексті окрему увагу привертають наукові підходи до тактики захисника як елемента криміналістичної тактики, які, хоча й спрямовані на іншу процесуальну роль, водночас підкреслюють загальну закономірність: тактика є способом управління доказовими ризиками й процесуальною якістю доказового матеріалу, що є релевантним для оцінки тактичних рішень і взаємодії суб'єктів обвинувачення [25].

Кримінально-процесуальне підґрунтя проблематики взаємодії розкривається через дослідження структури та системи кримінально-процесуальних правовідносин, а також праці, присвячені підслідності й підвідомчості як умовам розмежування компетенції у досудовому розслідуванні [4; 31]. Практичну площину доповнюють спеціальні дослідження щодо визначення прокурором підслідності, які демонструють, що організаційні рішення у цій сфері безпосередньо впливають на ефективність взаємодії, логіку розслідування та якість збирання доказів [20]. Водночас проблематика взаємодії не може бути адекватно розкрита без урахування доктринальних і прикладних підходів до доказування. У працях, присвячених новій концепції кримінального процесуального доказу-

вання та сучасним концепціям доказування, наголошується на процедурній природі доказування, вимогах до його перевірюваності, допустимості й мотивованості процесуальних рішень, що задає методологічні орієнтири для оцінки результатів взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів [6; 14; 37]. Окремі публікації, які аналізують початок досудового розслідування та класифікацію слідчих дій, дають можливість уточнити процесуальні рамки і ключові «вузли» взаємодії на ранніх стадіях, коли формуються первинні рішення і визначається подальша доказова стратегія [9; 13].

Найбільш спеціалізований сегмент наукових досліджень стосується оперативно-розшукової діяльності та проблем використання її матеріалів у доказуванні. Праці, присвячені правовому визначенню оперативно-розшукової діяльності, її функціональному призначенню у кримінальному процесі, організації ОРД, прокурорському нагляду та повноваженням прокурора у цій сфері, формують теоретичний фундамент для розуміння того, що взаємодія слідчого й оперативних підрозділів є не лише організаційною, а й правовою проблемою, де межі допустимого визначаються вимогами легальності джерел і процедур [7; 8; 10; 15; 29]. У цій площині окремого значення набуває питання легалізації оперативно-розшукової інформації як специфічного етапу «перекладу» оперативних даних у процесуально придатні форми, що прямо пов'язано з доказовими стандартами та ризиками недопустимості [32]. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні, а також співвідношення негласних слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів послідовно висвітлюються у наукових працях, які підкреслюють наявність процесуальних «переходів» між оперативною інформацією та доказами і необхідність їх доктринальної й практичної впорядкованості [5; 24; 38]. Публікації, присвячені проведенню НСРД і використанню їх результатів у доказуванні, конкретизують типові проблеми координації, меж дозволу, фіксації та подальшої перевірюваності таких результатів у кримінальному провадженні [12; 5].

Суттєво розширюють сучасний контекст дослідження роботи, присвячені цифровому доказуванню, використанню новітніх технологій, мультисенсорних даних та документуванню атак на критичну інфраструктуру, оскільки вони демонструють, що взаємодія прокурора, слідчого та оперативних підрозділів переходить у площину технологічно складних доказових процесів, де помилка у координації або у процедурі фіксації даних може мати вирішальні наслідки для допустимості і переконливості доказів [18; 19; 22]. Додаткового значення набувають праці, що акцентують на верховенстві права у кримінальному процесуальному доказуванні та впливі правових позицій Верховного Суду на доктрину і практику доказового права, оскільки вони задають критерії оцінки «якості» доказового процесу, у межах якого взаємодія суб'єктів досудового розслідування повинна бути підпорядкована вимогам законності, несвавільності, пропорційності та перевірюваності [16; 17]. Окрему практико-орієнтовану групу джерел становлять публікації щодо оголошення особи в міжнародний розшук та науковий висновок з цього питання, які демонструють, що організаційні рішення на стику процесуальних і оперативних інструментів безпосередньо впливають на права особи та потребують особливої аргументації і контролю, що є релевантним для загальної проблематики взаємодії [26; 27].

Отже, аналіз літератури засвідчує наявність значної кількості наукових напрацювань щодо окремих елементів взаємодії, однак у сучасних умовах зберігається потреба в їх інтеграції у цілісну криміналістично орієнтовану модель взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів, яка б одночасно забезпечувала ефективність доказування, процесуальну доброчесність і дотримання стандартів прав людини в умовах цифровізації та воєнного стану [1; 16; 18; 22].

Метою цієї статті є комплексне криміналістичне осмислення взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів у досудовому розслідуванні як багатосуб'єктного процесу, що безпосередньо впливає на ефективність, якість і процесуальну допустимість доказування, а також на дотримання прав учасників кримінального провадження. У межах поставленої мети стаття спрямована на виявлення доктринальних і прикладних закономірностей такої взаємодії, визначення її криміналістичних ризиків і потенціалу, а також на формування науково обґрунтованих підходів до вдосконалення організації та координації діяльності суб'єктів досудового розслідування в сучасних умовах.

Для досягнення зазначеної мети у статті поставлено такі завдання: з'ясувати теоретичний і криміналістичний зміст поняття взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів у системі кримінального провадження; проаналізувати процесуальні статуси, функції та межі повноважень кожного із суб'єктів взаємодії з точки зору їх впливу на формування доказової бази; дослідити роль взаємодії як чинника підвищення ефективності доказування та одночасно як джерела процесуальних і криміналістичних ризиків; охарактеризувати особливості використання оперативно-розшукової інформації, результатів негласних слідчих (розшукових) дій і цифрових даних у доказуванні в контексті міжсуб'єктної координації; визначити криміналістичні механізми та тактичні прийоми

взаємодії при проведенні слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій; оцінити значення прокурорського та судового контролю як коригувальних елементів взаємодії та гарантій процесуальної доброчесності доказування; окреслити вплив цифровізації кримінального процесу і воєнного стану на характер, інтенсивність та ризикогенність взаємодії суб'єктів досудового розслідування; сформулювати напрями вдосконалення криміналістичної організації взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів з урахуванням сучасних викликів і стандартів прав людини.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія прокурора, слідчого та оперативних підрозділів у досудовому розслідуванні є явищем комплексної природи, яке одночасно належить до сфери процесуальної організації кримінального провадження та до криміналістичної організації розслідування як практики побудови доказування. У процесуальному вимірі взаємодія постає як узгодження повноважень, рішень і дій суб'єктів, спрямованих на досягнення завдань кримінального провадження при дотриманні правових процедур, розмежуванні компетенції та забезпеченні контролю за законністю. У криміналістичному вимірі взаємодія є способом організації доказової діяльності, що включає планування розслідування, формування версій, визначення доказових завдань, розподіл функцій з отримання, перевірки та фіксації інформації, а також управління ризиками втрати доказової якості матеріалів через порушення процедур або дефекти документування. Саме подвійність природи взаємодії обумовлює необхідність її дослідження не лише як адміністративно-організаційного механізму, а як системи, що впливає на допустимість, перевірюваність і переконливість доказів, а отже – на легітимність кінцевого процесуального результату [2; 4; 35]. Така постановка питання дозволяє відмежувати «формальну» взаємодію, яка зводиться до погоджень і передачі доручень, від «змістовної» взаємодії, яка забезпечує методично кероване доказування, координацію інформаційних потоків і перетворення здобутих відомостей на процесуально придатні докази.

Місце взаємодії у системі кримінально-процесуальних правовідносин визначається тим, що вона виникає не як зовнішній щодо процесу феномен, а як внутрішня форма реалізації прав і обов'язків різних суб'єктів, пов'язаних між собою структурою кримінально-процесуальних правовідносин. Ці правовідносини характеризуються системністю, багаторівневістю та динамічністю: вони охоплюють як вертикальні зв'язки контролю й підпорядкування, так і горизонтальні зв'язки координації діяльності, що забезпечують рух провадження від первинної інформації до процесуального рішення. У такій системі взаємодія виконує роль механізму узгодження, який дозволяє об'єднати різні функції в єдиний доказовий процес, не руйнуючи при цьому процесуальної автономії кожного суб'єкта і не підміняючи встановлені законом межі компетенції. Водночас невизначеність або неправильне розуміння місця взаємодії у системі правовідносин породжує ризики: або виникає дублювання функцій і відповідальності, або, навпаки, утворюються «прогалини» у прийнятті рішень, що веде до втрати керованості доказуванням. Саме тому доктринально важливо трактувати взаємодію як похідну від структури кримінально-процесуальних правовідносин та як форму їх практичної реалізації, в якій має зберігатися баланс між координацією і межами компетенції [4; 31]. Це особливо актуально для питань підслідності та підвідомчості, оскільки вони визначають, хто і в яких межах уповноважений організовувати розслідування та спрямовувати взаємодію з оперативними підрозділами.

Криміналістичні підходи до організації діяльності суб'єктів доказування дозволяють конкретизувати зміст взаємодії як технології доказування і як системи забезпечення якості доказів. У криміналістиці організація розслідування пов'язується з плануванням, побудовою версій, визначенням тактичних завдань, забезпеченням належного документування та формуванням керованих процедур роботи з інформацією. При цьому сучасні дослідження криміналістичного забезпечення збирання доказів сторонами кримінального провадження підкреслюють, що «якість» доказування залежить від стандартів організації отримання і фіксації інформації, а також від здатності забезпечити її перевірюваність та відтворюваність у процесуальній формі [1]. Узагальнюючі праці з теорії криміналістики підсилюють цей висновок методологічно, оскільки вказують на системний характер криміналістичних знань, їх орієнтацію на оптимізацію практичної діяльності та необхідність поєднання теоретичних конструкцій із прикладними алгоритмами [2]. Відповідно, взаємодія у криміналістичному аспекті має тлумачитися як спосіб інтеграції різних ресурсів у єдиний доказовий процес: слідчий забезпечує процесуальну форму та організацію дій, прокурор – процесуальне керівництво і контроль законності, оперативні підрозділи – спеціальні можливості пошуку і отримання інформації. Криміналістична тактика, як системний розділ криміналістики, пропонує інструментарій для побудови тактичних рішень у типових ситуаціях, що дозволяє оцінювати взаємодію не лише з позицій «правильно/неправильно», а з позицій «оптимально/неоптимально» у межах допустимих засобів [3; 36]. Таким чином, криміналістичний підхід зміщує фокус з формального узгодження дій на керовану організацію доказової діяльності та управління доказовими ризиками.

Співвідношення процесуальної координації та криміналістичної організації розслідування доцільно розкривати як співвідношення «форми» і «технології» в межах єдиного доказового про-

цесу. Процесуальна координація забезпечує правовий каркас взаємодії: визначає компетенцію, процедури, межі повноважень, порядок прийняття рішень і механізми контролю. Криміналістична організація розслідування забезпечує змістовне наповнення цього каркаса: визначає, як саме у конкретній ситуації досягати доказової мети, як забезпечити повноту інформації, як уникати втрати контексту, як документувати хід і результати дій так, щоб вони набували доказового значення і зберігали перевірюваність. Сучасні концепції кримінального процесуального доказування підкреслюють процедурну природу доказування і його залежність від мотивованості та перевірюваності процесуальних рішень, що прямо пов'язує криміналістичну організацію із процесуальною формою: будь-яка тактична ефективність поза процесуальною коректністю втрачає доказове значення [14]. Водночас практика прокурорського нагляду за законністю використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності на досудових стадіях демонструє, що саме на стику координації та організації виникають найбільш чутливі ризики: оперативна інформація може бути цінною для орієнтації розслідування, але без належної організації її процесуального «входження» у доказування вона перетворюється на джерело недопустимості та оспорюваності доказів [30]. Отже, оптимальна взаємодія у досудовому розслідуванні має забезпечувати одночасно процесуальну коректність координації і криміналістичну керованість організації розслідування, оскільки лише за цієї умови результат взаємодії набуває доказового значення, зберігає якість і здатний витримати подальшу змагальну та судову перевірку [14; 30].

Процесуальний статус прокурора, слідчого та оперативних підрозділів у досудовому розслідуванні зумовлює складну систему взаємодії, у межах якої кожен із цих суб'єктів реалізує власні повноваження, але водночас впливає на спільний результат доказування. Прокурор у досудовому розслідуванні виконує функції процесуального керівництва та нагляду за законністю, що надає йому можливість визначати стратегічні напрями розслідування, оцінювати достатність і належність доказового матеріалу, погоджувати ключові процесуальні рішення та контролювати використання результатів оперативно-розшукової діяльності. Вплив прокурора на доказування є значним, однак він має чіткі межі, оскільки вихід за рамки процесуального керівництва та спроби підміни діяльності слідчого або оперативних підрозділів створюють ризики формалізації процесу, розмивання відповідальності та зниження якості доказування. Наукові дослідження підкреслюють, що належна реалізація повноважень прокурора сприяє законності й перевірюваності доказів, тоді як надмірне втручання або, навпаки, формальний нагляд негативно впливають на результати досудового розслідування [8; 10; 11; 15].

Центральною фігурою організації доказування залишається слідчий, на якого покладено планування досудового розслідування, побудову й перевірку криміналістичних версій, ініціювання та проведення слідчих і процесуальних дій, а також належне документування їх результатів. Криміналістичний аспект діяльності слідчого полягає у здатності поєднати процесуальну форму з тактичною доцільністю, забезпечити збереження контексту отриманої інформації та перетворити її на процесуально придатні, перевірювані докази. Саме слідчий виступає основним координатором взаємодії, через якого інтегруються вказівки прокурора і результати діяльності оперативних підрозділів. Наукові праці обґрунтовують, що якість доказування значною мірою залежить від криміналістичної організації роботи слідчого, його вміння керувати доказовими ризиками та приймати зважені тактичні рішення на ранніх стадіях провадження [9; 13; 14].

Оперативні підрозділи у системі досудового розслідування виконують спеціалізовану функцію, пов'язану з отриманням інформації шляхом застосування оперативно-розшукових заходів, виявленням прихованих зв'язків і документуванням злочинної діяльності. Їх участь у взаємодії має допоміжний, але водночас критично важливий характер, оскільки саме оперативні підрозділи часто забезпечують первинну інформаційну основу для процесуальних рішень слідчого і прокурора. Водночас правове визначення та функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності зумовлюють чіткі обмеження: оперативні матеріали не можуть автоматично набувати статусу доказів без належної процесуальної легалізації. Наукові дослідження акцентують, що найбільші криміналістичні ризики виникають на межі між оперативно-розшуковою діяльністю та кримінальним процесом, коли відсутність чіткої процедури трансформації оперативної інформації у процесуально оформлені докази призводить до проблем допустимості й перевірюваності доказів [7; 15; 29; 38].

Важливим аспектом взаємодії є також розмежування компетенції, підслідності та підвідомчості між суб'єктами досудового розслідування. Неправильне або формальне вирішення цих питань здатне спричинити дублювання функцій, конфлікти повноважень, втрату часу і, зрештою, негативно вплинути на якість доказування. Дослідження проблем визначення прокурором підслідності свідчать, що такі рішення мають не лише організаційне, а й істотне доказове значення, оскільки вони впливають на логіку розслідування, склад залучених підрозділів та процесуальну придатність зібраних матеріалів [20]. Аналогічно, наукові підходи до підслідності й підвідомчості підкреслю-

ють необхідність чітких критеріїв і прозорих процедур, які забезпечують стабільність процесуальної форми та передбачуваність взаємодії суб'єктів досудового розслідування [31]. У підсумку саме коректне розмежування ролей і повноважень прокурора, слідчого та оперативних підрозділів створює необхідні передумови для ефективної, криміналістично вивіреної взаємодії, у межах якої досягається баланс між результативністю доказування та дотриманням процесуальних гарантій.

Доказування у досудовому розслідуванні має колективний характер, оскільки формується зусиллями кількох суб'єктів, однак ця колективність не означає тотожності їхніх ролей і повноважень. Навпаки, доказування є спільною, але чітко диференційованою діяльністю, у межах якої кожен суб'єкт виконує власну функцію: слідчий організовує і здійснює процесуальні дії, прокурор забезпечує процесуальне керівництво, нагляд і стратегічну оцінку доказової достатності, а оперативні підрозділи надають спеціалізовану інформацію та виконують пошукові завдання. Саме така функціональна диференціація дозволяє поєднати різні інструменти пізнання у межах єдиного доказового процесу, зберігаючи його керованість і процесуальну форму. У доктрині наголошується, що ефективність доказування залежить від узгодженості дій цих суб'єктів і від здатності інтегрувати результати їх діяльності у процесуально перевірювану доказову конструкцію, не руйнуючи меж компетенції та відповідальності кожного з них [6; 14; 37].

Взаємодія безпосередньо впливає на формування доказової бази кримінального провадження, виступаючи водночас і чинником підвищення її якості, і джерелом специфічних криміналістичних ризиків. До позитивних ефектів належить можливість комплексного використання інформаційних ресурсів, оперативності реагування на зміну слідчої ситуації, узгодженого планування слідчих і негласних дій, а також зменшення ймовірності втрати доказової інформації. Водночас надмірна або неправильно організована взаємодія може призводити до зворотних наслідків: формування доказової бази на основі фрагментарних відомостей, підміни процесуального доказування оперативними матеріалами, втрати контексту походження інформації та виникнення дефектів допустимості доказів. Криміналістичні дослідження підкреслюють, що саме на стику взаємодії найчастіше виникають системні помилки, які не завжди помітні на етапі збирання інформації, але стають критичними під час судової перевірки доказів [1; 35]. Отже, взаємодія потребує не лише організаційної узгодженості, а й криміналістично обґрунтованих правил управління доказовими ризиками.

Особливо проблемним сегментом взаємодії є використання оперативно-розшукової інформації у доказуванні. Оперативна інформація має високу пізнавальну цінність, оскільки дозволяє виявляти приховані обставини злочинної діяльності, зв'язки між особами та механізми вчинення кримінальних правопорушень. Проте її використання у кримінальному процесі пов'язане з істотними обмеженнями, оскільки така інформація за своєю природою не є процесуальним доказом і потребує спеціальної процедури трансформації. Наукові праці наголошують, що без належного процесуального оформлення оперативно-розшукова інформація залишається лише орієнтуючим матеріалом і не може бути покладена в основу процесуальних рішень. Основна проблема полягає у забезпеченні її перевірюваності: суд і сторона захисту повинні мати можливість оцінити джерело інформації, умови її отримання та ступінь достовірності, що часто ускладнюється режимністю та специфікою оперативних методів [7; 15; 29; 38]. Саме тут взаємодія слідчого, прокурора і оперативних підрозділів набуває критичного значення, оскільки від правильності їх координації залежить, чи буде оперативна інформація легітимно включена у доказовий процес, чи перетвориться на джерело процесуальних порушень.

Ключовим етапом такої взаємодії є легалізація оперативно-розшукової інформації, тобто надання їй процесуальної форми, яка дозволяє використовувати відповідні відомості як докази або як підставу для проведення слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій. Легалізація не зводиться до формального «переписування» оперативних матеріалів у процесуальні документи, а передбачає відтворення інформації у спосіб, що забезпечує її допустимість, перевірюваність і відповідність вимогам кримінального процесуального закону. У наукових дослідженнях підкреслюється, що саме на цьому етапі взаємодії закладається доля доказового матеріалу: помилки у легалізації призводять до втрати доказової сили навіть об'єктивно важливих відомостей, тоді як криміналістично й процесуально коректна легалізація дозволяє інтегрувати результати оперативно-розшукової діяльності у повноцінну доказову систему [32]. Таким чином, взаємодія прокурора, слідчого та оперативних підрозділів у доказуванні має розглядатися як безперервний процес, у межах якого від узгодженості дій, дотримання криміналістичних стандартів і правильності процедурних переходів залежить не лише ефективність розслідування, а й процесуальна стійкість доказової бази в цілому.

Взаємодія прокурора, слідчого та оперативних підрозділів при проведенні слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій має вирішальне значення для формування якісної та процесуально стійкої доказової бази, оскільки саме на цьому етапі відбувається практична реалізація планів розслідування, перевірка криміналістичних версій і фіксація ключових доказових відомостей. Організа-

ція та тактика слідчих дій у взаємодії слідчого й оперативних підрозділів повинні забезпечувати узгодженість інформаційних потоків, своєчасність проведення процесуальних дій і збереження контексту отриманої інформації, адже будь-яка роз'єднаність дій або тактична неузгодженість призводить до втрати доказового потенціалу та ускладнює подальшу перевірку доказів у суді. Криміналістичні підходи до організації слідчих дій підкреслюють необхідність поєднання процесуальної форми із тактичною доцільністю, коли оперативні підрозділи забезпечують підготовку й інформаційну підтримку, а слідчий здійснює процесуальне оформлення результатів у спосіб, що гарантує їх допустимість і перевірюваність [3; 13; 36].

Особливо складним аспектом взаємодії є співвідношення негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, оскільки ці інструменти мають спільну пізнавальну спрямованість, але різну правову природу й процесуальні наслідки. Негласні слідчі (розшукові) дії є елементом кримінального процесу і підлягають суворим вимогам щодо підстав, порядку санкціонування, фіксації та використання результатів, тоді як оперативно-розшукові заходи мають допоміжний характер і спрямовані на здобуття інформації, яка лише за умови належної легалізації може бути використана у доказуванні. Наукові дослідження звертають увагу на те, що відсутність чіткої координації між цими формами діяльності або їх змішування створює ризики процесуальних порушень, зокрема використання результатів оперативно-розшукової діяльності без дотримання вимог, встановлених для НСРД, що в подальшому негативно впливає на допустимість доказів [5; 12; 24]. Тому взаємодія слідчого й оперативних підрозділів у цій сфері має будуватися на чіткому розмежуванні завдань і процедур, а також на криміналістично обґрунтованому плануванні переходу від оперативних заходів до процесуальних дій.

Важливу коригувальну роль у цій взаємодії відіграє прокурор, який здійснює контроль за законністю та доцільністю застосування негласних слідчих (розшукових) дій і результатів оперативно-розшукової діяльності. Саме прокурор покликаний забезпечити, щоб ініціювання та проведення НСРД відповідало вимогам законності, було обґрунтованим з точки зору необхідності втручання у права особи та не виходило за межі дозволу, наданого слідчим суддею. У наукових працях підкреслюється, що ефективний прокурорський контроль у цій сфері запобігає формалізації взаємодії та використанню негласних заходів як «універсального» інструменту збору інформації без належної процесуальної оцінки, а також сприяє підвищенню якості доказування і зниженню ризиків визнання доказів недопустимими [8; 10; 30]. Водночас формальний або запізнілий контроль з боку прокурора не лише не усуває криміналістичних ризиків, а й може сприяти їх накопиченню, що проявляється на стадії судового розгляду.

Окремого аналізу потребує взаємодія при застосуванні тимчасового доступу до речей і документів та інших процесуальних примусових заходів, які часто використовуються як у взаємозв'язку з результатами оперативно-розшукової діяльності, так і для перевірки вже наявної інформації. Тимчасовий доступ до речей і документів є процесуальним інструментом, що дозволяє легально отримати матеріальні носії інформації, однак його ефективність і допустимість безпосередньо залежать від узгоджених дій слідчого, прокурора та оперативних підрозділів. Криміналістичні дослідження підкреслюють, що помилки на етапі підготовки та реалізації такого заходу, зокрема нечітке визначення предмета доступу, недотримання меж дозволу або використання отриманих матеріалів поза заявленою метою, створюють значні процесуальні ризики і підривають доказове значення здобутих відомостей [21]. Отже, взаємодія при проведенні слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій повинна розглядатися як системна криміналістично-процесуальна діяльність, у межах якої узгодженість ролей, чітке розмежування процедур і належний контроль є необхідними умовами забезпечення законності, перевірюваності та доказової стійкості результатів досудового розслідування.

Криміналістична тактика у сучасному досудовому розслідуванні виконує роль наукової основи організації взаємодії між прокурором, слідчим та оперативними підрозділами, оскільки саме вона пропонує понятійний апарат, систему тактичних прийомів і рекомендацій щодо оптимальної поведінки суб'єктів у типових ситуаціях, пов'язаних зі збиранням, перевіркою та фіксацією доказової інформації. На відміну від суто процесуального регулювання, яке визначає межі повноважень і порядок дій, криміналістична тактика відповідає на питання про те, як у межах дозволеного права досягти максимальної ефективності й водночас зберегти процесуальну «якість» результату. Саме тому у працях, присвячених криміналістичній тактиці та її дефініціям, підкреслюється, що тактика є інструментом керування діяльністю у ситуаційному вимірі, а її застосування у взаємодії суб'єктів повинно забезпечувати узгодженість рішень, послідовність доказової стратегії та контрольованість доказових переходів від інформації до процесуально оформленого доказу [3; 23; 36]. У цьому сенсі криміналістична тактика дозволяє розглядати взаємодію не як механічну передачу доручень або обмін інформацією, а як цілісний тактичний процес, у якому кожен суб'єкт виконує власну роль

в єдиній доказовій конструкції, а координація спрямована на досягнення конкретного доказового результату.

Тактичні рішення прокурора і слідчого у взаємодії з оперативними підрозділами є найбільш чутливим сегментом управління доказовими ризиками, оскільки вони визначають не тільки напрям розслідування, а й процесуальні наслідки подальшого використання отриманої інформації. У межах сучасних концепцій кримінального процесуального доказування саме послідовність і мотивованість тактичних рішень визначають, чи буде доказування перевірюваним і стійким до критичної оцінки у суді, адже будь-яка тактична доцільність, не підкріплена процесуальною коректністю, породжує ризик недопустимості доказів [14]. Особливого значення набуває те, що тактичні рішення прокурора й слідчого мають узгоджувати процесуальну форму з оперативною доцільністю: інформація, здобута оперативними підрозділами, може бути надзвичайно цінною, але без тактично правильного планування її «входження» у процесуальне доказування вона або залишиться лише орієнтуючим матеріалом, або стане джерелом процесуальних дефектів. У цьому контексті важливо, щоб прокурорські рішення щодо спрямування розслідування і слідчі рішення щодо проведення процесуальних дій узгоджувалися з необхідністю забезпечення допустимості, збереження контексту та можливості подальшої перевірки доказової інформації. Додатковим методологічним орієнтиром виступають розробки щодо тактики захисника, які, хоча й спрямовані на іншу процесуальну роль, демонструють універсальну закономірність криміналістичної тактики: будь-яка дія у процесі повинна бути спрямована на керування доказовими ризиками, забезпечення повноти та логічної узгодженості доказової картини, а також на фіксацію обставин, що в майбутньому підлягатимуть судовій перевірці [25]. Це особливо важливо у взаємодії з оперативними підрозділами, де ризик змішування процесуального і позапроцесуального вимірів є підвищеним.

Типові криміналістичні помилки у взаємодії суб'єктів досудового розслідування мають системний характер і часто проявляються не як «одна груба помилка», а як сукупність дрібних дефектів координації, які кумулятивно підривають допустимість і переконливість доказів. До таких помилок належать фрагментарне планування розслідування без єдиної доказової стратегії, дублювання або розрив у функціях між слідчим і оперативними підрозділами, втрата контексту отриманої інформації, недостатня фіксація процесуальних умов отримання доказів, а також формальне документування результатів, яке не забезпечує їх перевірюваності. У криміналістичних дослідженнях з питань забезпечення збирання доказів підкреслюється, що доказовий результат залежить від стандартів організації і від дотримання процедур, які гарантують відтворюваність і контрольованість доказового матеріалу [1]. Аналогічно, у працях, присвячених криміналістичному забезпеченню розслідування злочинів, акцентується, що організаційні дефекти взаємодії безпосередньо перетворюються на доказові дефекти, оскільки впливають на логіку встановлення обставин і на якість документування [35]. У підсумку ці помилки проявляються у суді через сумніви в допустимості доказів, суперечності в доказовій системі, неможливість відтворити умови отримання інформації або пояснити логіку переходу від оперативних даних до процесуальних висновків, що прямо корелює з доктринальними вимогами до доказування як структурованого і перевірюваного процесу [37]. Отже, управління доказовими ризиками у взаємодії має розглядатися як окремий криміналістичний напрям, що вимагає стандартів і алгоритмів, спрямованих на запобігання типових помилок.

Забезпечення процесуальної доброчесності та «якості» доказування у взаємодії суб'єктів досудового розслідування є кінцевою метою криміналістичної тактики взаємодії, оскільки саме доброчесність процесуального походження доказів визначає їх легітимність та здатність витримати судову перевірку. Методологічні орієнтири верховенства права у кримінальному процесуальному доказуванні вимагають юридичної визначеності, несвавільності, пропорційності та процедурної коректності, що означає необхідність мінімізації дискреції через прозорі, перевірювані процедури отримання і використання інформації [16]. У цьому ж контексті важливим є й вплив правових позицій Верховного Суду на формування стандартів доказового права, оскільки судова практика фактично конкретизує критерії допустимості, оцінки та меж використання доказів, отриманих унаслідок взаємодії різних суб'єктів [17]. Додатково питання доброчесності та прав людини набувають особливої гостроти у цифровому доказуванні, де масштаби збору даних, технічні способи їх отримання та ризики надмірного втручання у приватність вимагають підвищених стандартів контролю і прозорості в межах взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів [18]. Таким чином, криміналістична тактика взаємодії має бути підпорядкована забезпеченню процесуальної доброчесності доказування, що включає не лише «ефективність», а й гарантовану перевірюваність та законність кожного доказового кроку.

Прокурорський і судовий контроль у системі досудового розслідування виконують функцію коригувального механізму взаємодії, який покликаний запобігати формалізації координації, мінімізувати доказові ризики та забезпечувати відповідність доказового процесу вимогам законності

й прав людини. Прокурорський нагляд за оперативно-розшуковою діяльністю має ключове значення, оскільки саме він забезпечує законність отримання оперативної інформації та її коректне використання на досудових стадіях кримінального процесу. Наукові дослідження прокурорського нагляду підкреслюють, що прокурор повинен не лише констатувати законність дій оперативних підрозділів, а й забезпечувати процесуальну придатність результатів такої діяльності, запобігаючи підміні процесуального доказування оперативними матеріалами без належної легалізації та перевірки [8; 10; 30]. Саме прокурорський контроль повинен забезпечувати, щоб взаємодія слідчого й оперативних підрозділів не перетворювалася на «паралельний» позапроцесуальний канал формування доказової конструкції, який не піддається змагальній перевірці. Водночас ефективність такого контролю залежить від його змістовності: формальний нагляд не усуває ризиків, а інколи легітимує їх постфактум.

Судовий контроль за результатами взаємодії суб'єктів досудового розслідування забезпечує інституційну перевірку процесуальних рішень і дій, які обмежують права особи або визначають межі допустимості доказів. Хоча судовий контроль безпосередньо не організовує взаємодію, він визначає стандарти її правової прийнятності, оскільки через судову оцінку підстав і меж процесуальних втручань встановлюється «рамка» допустимості доказів, отриманих унаслідок взаємодії слідчого, прокурора й оперативних підрозділів. Значущим у цьому контексті є контроль за використанням протоколів оперативно-розшукових заходів як доказів, оскільки він безпосередньо пов'язаний із легалізацією оперативної інформації та з вимогами до її перевірюваності [24]. Окремим чутливим сегментом судового контролю є процесуальні рішення щодо оголошення особи в міжнародний розшук, які демонструють, що організаційно-координаційні рішення на стику процесуальних і оперативних інструментів можуть мати істотні наслідки для прав особи і тому потребують підвищених стандартів обґрунтування та контролю [26; 27]. Такі приклади підтверджують, що судовий контроль є не лише гарантією прав людини, а й механізмом дисциплінування взаємодії, оскільки змушує суб'єктів доказування дотримуватися стандартів мотивованості та законності.

Вплив судової практики на формування стандартів взаємодії та доказування полягає в тому, що саме правові позиції Верховного Суду поступово конкретизують вимоги до «якості» доказового процесу, критерії допустимості, межі використання результатів взаємодії та способи оцінки доказів, отриманих за участю різних суб'єктів. Судова практика виконує тут нормативно-орієнтуючу функцію: вона виявляє типові помилки й дефекти взаємодії, які призводять до визнання доказів недопустимими, і тим самим задає практичні стандарти для прокурора, слідчого та оперативних підрозділів щодо того, як саме повинні бути організовані їхні дії, щоб доказовий результат був легітимним і перевірюваним [17]. У підсумку прокурорський і судовий контроль мають розглядатися як необхідні коригувальні елементи взаємодії, що забезпечують не лише законність окремих дій, а й загальну процесуальну доброчесність доказування, у межах якої взаємодія перетворюється з інструмента відомчої координації на механізм формування якісної, перевірюваної й допустимої доказової бази [8; 10; 17; 24; 26; 27; 30].

Сучасний етап розвитку досудового розслідування характеризується глибокою цифровізацією кримінального процесу, що істотно трансформує зміст і форми взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів. Використання цифрових технологій, автоматизованих систем аналізу даних, технічних засобів фіксації та мультисенсорних джерел інформації змінює традиційні уявлення про збирання і перевірку доказів, водночас підвищуючи вимоги до координації дій суб'єктів досудового розслідування. Цифрові дані, отримані з різних джерел – телекомунікаційних мереж, відеоспостереження, систем контролю доступу, геолокаційних сервісів та інших технічних платформ, – потребують не лише спеціальних знань для їх обробки, а й узгоджених рішень щодо способів їх отримання, фіксації, збереження та подальшого процесуального використання. У наукових дослідженнях наголошується, що саме на стику процесуальної діяльності слідчого, координаційної ролі прокурора та інформаційно-технічних можливостей оперативних підрозділів формується цифровий доказовий масив, помилки у взаємодії з яким можуть призвести до втрати цілісності даних або до визнання їх недопустимими [18; 22]. Таким чином, цифровізація не лише розширює інструментарій розслідування, а й загострює криміналістичні ризики, пов'язані з фрагментарністю даних, відсутністю належного документування процесу їх отримання та складністю подальшої перевірки.

Воєнний контекст додатково ускладнює взаємодію суб'єктів досудового розслідування, оскільки розслідування воєнних злочинів і злочинів проти національної безпеки відбувається в умовах підвищеної інтенсивності кримінально-правового реагування, значної ролі оперативних підрозділів та широкого використання спеціальних технічних засобів. У таких провадженнях взаємодія прокурора, слідчого та оперативних підрозділів часто має багаторівневий характер і охоплює не лише класичні слідчі дії, а й складні форми документування подій, аналіз великих масивів інформації, співпрацю з військовими структурами та використання результатів спеціальних заходів. Наукові

праці підкреслюють, що у воєнних умовах зростає ризик підміни процесуальної логіки доказування міркуваннями оперативної доцільності, коли швидкість реагування і безпекові аргументи починають домінувати над вимогами перевірюваності та допустимості доказів [19; 22]. За таких обставин саме узгоджена і криміналістично вивірена взаємодія набуває значення запобіжника від процесуальних помилок, які можуть мати незворотні наслідки для доказової бази та правового статусу осіб, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування.

Водночас цифровізація та воєнний стан істотно актуалізують питання забезпечення прав людини та принципу верховенства права у взаємодії прокурора, слідчого й оперативних підрозділів. Масове збирання цифрових даних, використання технічних засобів контролю і розширення можливостей негласного втручання у приватне життя створюють небезпеку надмірного та непропорційного обмеження прав особи, якщо такі дії не супроводжуються належним процесуальним контролем і чітким розмежуванням повноважень. У доктрині наголошується, що верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні вимагає юридичної визначеності, несвавільності та пропорційності кожного втручання, а отже – особливої уваги до того, як саме організована взаємодія суб'єктів досудового розслідування у цифровому та воєнному контексті [16]. Забезпечення прав людини в умовах цифрового доказування розглядається як невід'ємна складова легітимності кримінального переслідування, оскільки лише за умови дотримання процесуальних гарантій та ефективного контролю взаємодія прокурора, слідчого та оперативних підрозділів може бути спрямована не лише на досягнення результату, а й на забезпечення справедливості й довіри до правосуддя [18]. Отже, сучасні виклики цифровізації та воєнного стану зумовлюють необхідність переосмислення взаємодії суб'єктів досудового розслідування як криміналістично організованого процесу, що має одночасно відповідати вимогам ефективності, перевірюваності доказування та дотримання стандартів прав людини і верховенства права.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що взаємодія є технологією організації доказування, в межах якої планування, тактика, документування та управління ризиками мають бути спрямовані на формування процесуально придатної, перевірюваної і внутрішньо узгодженої доказової бази. Саме поєднання цих підходів дає можливість оцінювати взаємодію не лише з позицій формальної законності, а й з позицій якості доказування та здатності доказового результату витримати судову перевірку.

Оцінка впливу взаємодії на ефективність і якість доказування свідчить, що належна взаємодія забезпечує комплексність і оперативність збирання інформації, узгоджене планування слідчих і негласних дій, а також процесуально коректну інтеграцію результатів оперативно-розшукової діяльності та цифрових даних у доказову систему. Водночас саме у сфері взаємодії концентруються найбільш ризикогенні вузли досудового розслідування: змішування процесуальних і оперативних інструментів без належної легалізації, фрагментація доказового масиву, втрата контексту походження даних, формалізація процесуального керівництва й нагляду, а також помилки координації під час проведення слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій. Такі дефекти мають кумулятивний характер і здатні перетворювати тактичні переваги оперативного супроводу на процесуальні втрати у вигляді недопустимості доказів або їх недостатньої переконливості. У сучасних умовах цифровізації та воєнного стану ці ризики посилюються, оскільки масштаб і технічна складність доказової інформації зростають, а вимоги до перевірюваності, доброчесності та пропорційності втручань у права особи стають критичними для легітимності кримінального переслідування.

Основні напрями вдосконалення процесуальної та криміналістичної організації взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів доцільно пов'язувати з підвищенням стандартів керованості й перевірюваності доказування. По-перше, необхідним є змістовне, а не формальне забезпечення процесуального керівництва і нагляду, що повинні бути спрямовані на контроль законності, меж і пропорційності використання оперативної інформації та результатів негласних заходів, а також на своєчасне усунення доказових ризиків. По-друге, криміналістична організація взаємодії має спиратися на стандартизоване планування, тактичну узгодженість дій і належне документування, яке забезпечує збереження контексту отриманих даних та можливість їх подальшої перевірки. По-третє, у сфері використання оперативно-розшукової інформації ключовим має бути акцент на процедурно коректній легалізації як на обов'язковій умові інтеграції оперативних відомостей у доказування. По-четверте, цифровізація доказування потребує узгоджених правил збору, фіксації та збереження цифрових даних, щоб унеможливити втрату цілісності, маніпуляції контекстом і непропорційні втручання у права людини. У підсумку вдосконалення взаємодії має бути спрямоване на перехід від відомчо-організаційної моделі координації до криміналістично орієнтованої моделі управління доказовими процесами, у якій ефективність розслідування забезпечується через законність, перевірюваність і процесуальну доброчесність доказування як базові умови справедливого результату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дульський О.Л. Криміналістичне забезпечення збирання доказів сторонами кримінального провадження: міжнародні, європейські, національні стандарти: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. 458 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21FMT=JwU_B&S21ALL=%28%3C.%3EU%3DX894.9%284УКР%29%3C.%3E%29&Z21ID=&S21SRW=GOD&S21SRD=DOWN&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20.
2. Журавель В. А. Загальна теорія криміналістики : монографія. Харків: Право, 2020. 386 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19549/1/Zhuravel_mono_2021.pdf.
3. Криміналістична тактика: навч. посіб. / О.В. Бишевець, М.А. Погорецький, Д.Б. Сергєєва та ін.; за ред. М.А. Погорецького та Д.Б. Сергєєвої. 2-ге вид., доп. та перероб. Київ: Алерта, 2017. 244 с. URL: https://ir.library.knu.ua/handle/15071834/8398.
4. Погорецький М.А. Кримінально-процесуальні правовідносини: структура і система: монографія. Харків: Арсіс ЛТД, 2002. 160 с. URL: https://ir.library.knu.ua/handle/15071834/8124.
5. Погорецький М.А. Негласні слідчі (розшукові) дії: проблеми провадження та використання результатів у доказуванні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. Київ, 2013. № 1. С. 270–277. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2013_1_48.
6. Погорецький М.А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства України*. 2015. № 3. С. 63–79. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Pogoretskyi.pdf.
7. Погорецький М.А. Оперативно-розшукова діяльність: правове визначення поняття. Право України. 2001. № 11. С. 121–125. URL: https://pravoua.com.ua/uk.
8. Погорецький М.А. Повноваження прокурора при здійсненні нагляду за оперативно-розшуковою діяльністю. Реформування органів прокуратури України: проблеми і перспективи: матеріали міжн. наук.-практ. конф., 2–3 жовт. 2006 р. Київ: Вид-во Ген. прокуратури України; Акад. прокуратури України, 2007. С. 124–127.
9. Погорецький М.А. Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 93–103. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/download/431/400.
10. Погорецький М.А. Прокурорський нагляд за оперативно-розшуковою діяльністю. *Вісник університету внутрішніх справ*. 2000. Вип. 10. С. 117–125.
11. Погорецький М.А. Прокурор у кримінальному процесі: щодо визначення функцій. *Право України*. 2015. № 6. С. 86–95. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2015-6-pravoukr_6_15-3.pdf.
12. Погорецький М.А. Проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у доказуванні. Актуальні питання досудового розслідування слідчими органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 18–19 квітня 2013 р.). Київ: Хі-Тек Прес, 2013. С. 186–193. URL: https://rm.coe.int/1680098ea1.
13. Погорецький М.А. Слідчі дії: поняття і класифікація. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2008. № 1. С. 142–148. URL: https://lawscience.com.ua/uk.
14. Погорецький М.А. Сучасні концепції кримінального процесуального доказування. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу. Харків, 2017. С. 309–312. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/08_11_2017/pdf/146.pdf.
15. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія. Харків: Арсіс ЛТД, 2007. 576 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/UP/POGORECKIY_2007.pdf.
16. Погорецький М.А. Верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні: методологія та практика застосування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 3. С. 275–299. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-3-275. URL: https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnu-3-2025-r/verkhovenstvo-prava-u-kriminalnomu-protsesualnomu-dokazuvanni-metodologiya-ta-praktika-zastosuvannya.
17. Погорецький М.А. Вплив правових позицій Верховного Суду на формування доктрини та практики кримінального процесуального доказового права України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 4. С. 260–290. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-4-260. URL: https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnu-4-2025-r.

18. Погорецький М.А. Забезпечення прав людини в цифровому доказуванні як умова реалізації принципу верховенства права та постановлення справедливого вироку. *Право України*. 2025. № 9. С. 60–74. DOI: 10.33498/louu-2025-09-060. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravo_2025_9.
19. Погорецький М.А. Застосування новітніх технологій у розслідуванні та доказуванні воєнних злочинів (проблемні питання). *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 3–4. С. 84–102. URL: https://vkslaw.knu.ua/wp-content/uploads/2025/05/visnyk_krim_sud_3-4_23_v2_250425_avt2-84-102.pdf.
20. Погорецький М.А., Гринюк В.О. Визначення прокурором підслідності кримінального провадження. Вісник кримінального судочинства. 2016. № 3. С. 60–68. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2016_Pogoretskyi_Grunyk.pdf.
21. Погорецький М.А., Коровайко О. І. Застосування тимчасового доступу до речей і документів у кримінальних провадженнях про злочин, учинені організованими злочинними угрупуваннями. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2013. № 1 (29). С. 234–242. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2013_1_2.
22. Погорецький М.А., Меленті Є.О. Документування атак держави-агресора на об'єкти критичної інфраструктури України: методика інтелектуального аналізу мультисенсортних даних та використання його результатів у кримінальному процесуальному доказуванні. *Право і суспільство*. 2025. № 4. С. 251–274. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.1.36. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2025/4_2025/part_1.
23. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Криміналістична тактика: щодо визначення поняття. *Часопис Національного університету «Острозька академія».* Серія «Право». 2012. № 1 (5). URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pmasvp.pdf.
24. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи: поняття, сутність і співвідношення. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2014. № 2 (33). С. 137–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2014_2_34.
25. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Тактика захисника: поняття, зміст та місце в системі криміналістичної тактики. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 113–123. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2016_Sergeeva.pdf.
26. Погорецький М.А., Старенький О.С. Оголошення особи в міжнародний розшук: проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 4. С. 71–88. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2018_pohoretskyi_starenkyi.pdf.
27. Погорецький М.А., Старенький О.С. Науковий висновок щодо оголошення особи в міжнародний розшук. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 249–265. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.3/249-265. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2019_POHORETSKYI_STARENKYI.pdf.
28. Погорецький М.А., Шеломенцев В.П. Поняття кіберпростору як середовища вчинення злочину. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2009. № 2 (2). С. 77–81. URL: https://ir.library.knu.ua/handle/15071834/8415.
29. Погорецький М.А., Шеломенцев В.П. Поняття організації оперативно-розшукової діяльності. *Кримський юридичний вісник*. 2010. Вип. 1 (8). Ч. І. С. 18–28. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=BgQjXoUAAAAJ&cstart=80&citation_for_view=BgQjXoUAAAAJ:_5tno0g5mFcC.
30. Погорецький М., Сухачова І. Прокурорський нагляд за законністю використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності на досудових стадіях кримінального процесу. *Вісник національної академії прокуратури України*. 2010. № 4. С. 64–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2010_4_14.
31. Погорецький М.А. Підслідність і підвідомчість: проблеми теорії та практики. *Організаційно-правові питання реформування досудового слідства в Україні*: матеріали наук.-практ. конф. (13 груд. 2002 р.). Донецьк, 2002. С. 103–106.
32. Погорецький М.А. Поняття та сутність легалізації оперативно-розшукової інформації. *Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка*. Луганськ: Вид-во ЛДУВС, 2010. Спец. вип. № 4. С. 26–40. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=BgQjXoUAAAAJ&cstart=100&pagesize=100&citation_for_view=BgQjXoUAAAAJ:5Ul4iDaHHb8C.
33. Розслідування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності: навч. посіб. / М.А. Погорецький, Д.Б. Сергєєва, З.М. Топорецька, А.М. Черняк та ін.; за ред. проф. М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2025. 376 с. URL: https://ir.library.knu.ua/handle/15071834/8265.

34. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. / О.В. Бишевець, М.А. Погорецький, Д.Б. Сергєєва та ін.; за ред. МА. Погорецького та Д.Б. Сергєєвої. Київ: Алерта, 2015. 536 с. URL: https://ir.library.knu.ua/handle/15071834/8407.
35. Чорноус Ю.М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 492 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/items/733d8076-d55a-46ea-80d1-ac8b0eb5a287.
36. Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): монографія. Харків: ХЮІ, 2007. 256 с. URL: https://koha.oa.edu.ua/bib/353820.
37. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Докази і доказування. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажіський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, та ін. Харків: Право, 2012. С. 247–308. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/20794.
38. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні у кримінальних справах: теоретичний та практичний аспекти. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ*. Луганськ, 2001. Вип. 3. С. 199–209. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=BgQjXoUAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=BgQjXoUAAAAJ:anf4URPfarAC.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Кропивка Р.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.96
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.59

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД СЕК'ЮРИТИЗАЦІЇ АКТИВІВ НА МІЖНАРОДНОМУ РИНКУ КАПІТАЛІВ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Луценко-Миськів Л.І.,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID: 0000-0002-2939-7457

Луценко-Миськів Л.І. Зарубіжний досвід сек'юритизації активів на міжнародному ринку капіталів та можливість його імплементації в Україні.

Стаття присвячена дослідженню зарубіжного досвіду сек'юритизації активів на міжнародному ринку капіталів та визначенню можливості його імплементації в Україні. Визначено, що в умовах сучасності міжнародна фінансова система знаходиться на етапі докорінних змін, де важливе значення має здатність ринку капіталів ефективно перерозподіляти та управляти ризиками. Найбільш динамічним засобом у даному контексті лишається сек'юритизація активів, тобто механізм, що сприяє перетворенню майбутніх фінансових потоки від продажу неліквідних активів на високоліквідні інвестиційні інструменти.

Потреба у дослідженні даної проблематики пов'язана з кількома стратегічними факторами. У першу чергу, досвід зарубіжних держав (США, Європейський Союз, Китай) засвідчує те, що сек'юритизація виступає потужним важелем для корпоративного кредитування, особливо в умовах глобальних трансформацій в напрямі «зеленої» енергетики та цифровізації. Разом з тим, для нашої держави, яка протягом останніх років активно виконує амбітні плани з євроінтеграційного вектору відбудови, введення міжнародних стандартів сек'юритизації вважається критично необхідним для притягнення зарубіжного приватного капіталу.

Впродовж останнього року суспільство спостерігає за якісними змінами, пов'язані з інтенсифікацією регуляторного нагляду за виконанням транскордонних угод, розвитком ринку цифрових сек'юритизованих активів на засадах блокчейну та активним впровадженням принципів сталого розвитку у структуру емісії цінних паперів. Дослідження даних процесів сприяє не тільки усвідомленню сучасних трендів, але й уникненню минулих помилок, зокрема тих, які спричинили системні кризи.

Визначено, що основними напрямами імплементації в Україні зарубіжного досвіду сек'юритизації є гармонізація вітчизняної законодавчої бази з європейськими нормами за рахунок впровадження сек'юритизації за стандартами STS, а також створення нормативно-правового забезпечення для спеціалізованих компаній; активне використання сек'юритизації для відновлення житлового сфери шляхом імплементації досвіду США та країн Європейського Союзу в контексті створення ринку іпотечних цінних паперів; активне використання інструментів притягнення інвестицій, зокрема облігацій з покриттям, а також зелених та інфраструктурних проектів; поглиблення цифрової сек'юритизації. Встановлено, що імплементація в Україні зарубіжного досвіду сек'юритизації дозволить вітчизняним банківським установам залучати ресурси для кредитування відновлення житла (шляхом емісії іпотечних цінних паперів) та бізнесу, що, в свою чергу, сприятиме зниженню навантаження на державний бюджет.

Ключові слова: сек'юритизація активів, зарубіжний досвід, міжнародний ринок капіталів, переваги, недоліки, імплементація.

Lutsenko-Myskiv L.I. Foreign experience of securitization of assets on the international capital market and the possibility of its implementation in Ukraine

The article is devoted to the study of foreign experience in asset securitization on the international capital market and the determination of the possibility of its implementation in Ukraine. It is determined that in modern conditions the international financial system is at a stage of fundamental changes, where the ability of the capital market to effectively redistribute and manage risks is of great importance. The most dynamic tool in this context remains asset securitization, that is, a mechanism that contributes to the transformation of future financial flows from the sale of illiquid assets into highly liquid investment instruments.

The need to study this issue is associated with several strategic factors. First of all, the experience of foreign countries (the USA, the European Union, China) shows that securitization is a powerful lever for corporate lending, especially in the context of global transformations in the direction of «green» energy and digitalization. At the same time, for our state, which in recent years has been actively implementing ambitious plans for the European integration vector of reconstruction, the introduction of international securitization standards is considered critically necessary to attract foreign private capital.

Over the past year, society has been observing qualitative changes associated with the intensification of regulatory supervision over the implementation of cross-border transactions, the development of the market for digital securitized assets based on blockchain, and the active implementation of sustainable development principles in the structure of securities issuance. The study of these processes contributes not only to the awareness of current trends, but also to the avoidance of past mistakes, in particular those that caused systemic crises.

It was determined that the main areas of implementation in Ukraine of foreign securitization experience are the harmonization of the domestic legislative framework with European standards by introducing securitization according to STS standards, as well as the creation of regulatory support for specialized companies; active use of securitization to restore the housing sector by implementing the experience of the United States and the European Union in the context of creating a mortgage securities market; active use of investment attraction tools, in particular covered bonds, as well as green and infrastructure projects; deepening digital securitization. It has been established that the implementation of foreign securitization experience in Ukraine will allow domestic banking institutions to attract resources for lending to housing restoration (through the issuance of mortgage securities) and business, which, in turn, will help reduce the burden on the state budget.

Key words: asset securitization, foreign experience, international capital market, advantages, disadvantages, implementation.

Постановка проблеми. Дослідження зарубіжного досвіду сек'юритизації активів покликаний вивчити апробовані світові методики для визначення можливостей її імплементації у вітчизняних умовах. Актуальність проведення даного дослідження пов'язана з необхідністю розвитку національного ринку капіталів та пошуком нових осередків фінансування, особливо в контексті післявоєнного відновлення. Загалом сек'юритизація активів (процес створення ліквідності з неліквідних активів) виступає потужним фінансовим механізмом, який здатен забезпечити:

– покращення фінансової стійкості учасників фінансового сектору, дозволяючи банківським установам вивільняти регулятивний капітал з метою нового кредитування;

– вихід на альтернативні джерела фінансування та притягнення інвестицій на міжнародних ринках капіталу;

– управління ризиками шляхом передачі їх інвесторам через структуровані продукти.

Попри те, що глобальна фінансову кризу, яка мала місце у 2008 році, розкрила певні системні ризики, на сьогоднішній день сек'юритизація зостається важливим елементом міжнародного фінансового сектора, а регуляторні інституції (зокрема Європейський банк реконструкції та розвитку, Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку тощо) докладають чимало зусиль для удосконаленням нормативно-правового забезпечення для її безпечного використання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика висвітлювалася такими ученими як Б. Кишакевич, В. Коренівська, І. Крекотень, О. Новак, І. Перепаддя, Н. Ткаченко, Д. Чеховський та іншими. Попри ґрунтовне дослідження даної проблематики різними науковцями, лишаються малодослідженими питання практичного впровадження транскордонної сек'юритизації в державах із перехідною економікою, які знаходяться на етапі відновлення, зокрема в Україні.

Мета статті – дослідження зарубіжного досвіду сек'юритизації активів на міжнародному ринку капіталів та визначення можливості його імплементації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Ринки сек'юритизації активів відіграють важливу роль у міжнародному фінансовому ринку, а відтак, і у розвитку глобальної економіки загалом. Недостатньо ефективний розвиток ринку сек'юритизації може негативно позначатися на суб'єктах фінансового ринку, спричинивши поширення економічної активності, зменшення кількості робочих місць та іншого роду наслідки в найближчі перспективи. Наприклад, банківські установи можуть залишитися без одного із засобів управління ризиками та оптимізації джерел фінансування задля вивільнення регулятивного капіталу для свого функціонування а інвестори, в совю чергу, можуть одержати вищий рівень ризику за активами, що становлять левову частку їх портфелів тощо. Без ефективно функціонуючого ринку може виникнути значна небезпека для наступного економічного зростання. Тому, зважаючи на вищенаведене, можна дійти висновку, що поточні кризові явища на ринках

сек'юритизації вимагають оперативних та скоординованих заходів, спрямованих на забезпечення посилення довіри інвесторів та інших учасників ринку.

Останні роки на фінансовому ринку набули широкого поширення інноваційні послуги. Однією з найперспективніших фінансових технологій у сфері фінансування та управління ризиками є сек'юритизація активів. Перші кроки на шляху впровадження сек'юритизації активів були зроблені й в Україні, проте вітчизняні банки внаслідок відсутності нормативно-правової бази, відповідного інфраструктурного забезпечення та ефективних механізмів її проведення, змушені були виходити на міжнародні ринки капіталу та залучатись допомогою закордонних організацій. Вперше термін "сек'юритизація" з'явився у Wall Street Journal в 1977 р. (США) і був "винайденим" Льюісом Раніері (Lewis S. Ranieri), головою іпотечного департаменту Salomon Brothers, який запропонував використати цей термін репортеру Wall Street Journal Анн Монро (Ann Monroe) в статті, присвяченій опису андеррайтингу першого випуску цінних паперів, забезпечених заставою прав вимоги за іпотечними кредитами [1]. Таким чином, історичною батьківщиною виникнення сек'юритизації активів стали Сполучені штати Америки. Поява сек'юритизації активів в США стала об'єктивною необхідністю ефективного функціонування фінансової системи країни внаслідок дії ряду структурних, правових та ринкових факторів, які зумовили регіональні диспропорції у розподілі фінансових ресурсів [2].

Варто зауважити, що сек'юритизація на даний час лишається життєздатним механізмом, який необхідно використовувати з метою стабілізації стану та поглинання наслідків глобальної кризи. Задля забезпечення ефективності сек'юритизації активів, вона повинна мати простий та прозорий характер. В свою чергу, задля відновлення доступу ринків до одержання фінансування шляхом сек'юритизації активів, потрібно виконувати певні заходи, серед яких важливу роль відіграють урядові ініціативи та програми. Крім цього важливо вирішити питання відновлення довіри до діяльності рейтингових агентств, а також певних проблем в сфері бухгалтерського обліку, зокрема пов'язані з визначенням вартості цінних паперів в умовах стагнації фондового ринку.

Цінні папери забезпечені іпотекою (MBS) виникли історично першими, ще у 70-х роках XX століття в США і розрізняються як RMBS, що забезпечені житловою нерухомістю і CMBS, що забезпечені комерційною нерухомістю. Відповідно до емітента, MBS класифікуються на дві групи: agencyта non-agency. Тобто цінні папери, що випущенні однією із трьох відомих квазі-державних установ Government National Mortgage Association, Federal National Mortgage, та Federal Home Loan Mortgage Corp., відносяться до категорії «agency MBS», а ті що емітовані іншими установами – «non-agency MBS». Цінні папери, що випускаються неагентсвами не гарантуються урядом США, і досить часто складалися із пулів позичальників, які не відповідають стандартам квазі-державних установ. До останніх відносяться і т.з. субстандартні кредити (високоризиковані іпотечні кредити subprime), активна емісія яких, по-суті, стала каталізатором кризи 2008 року [3]. Subprime ринок охоплює іпотечне кредитування позичальників з високим рівнем ризику і низьким рівнем доходів. Залучення таких позичальників здійснювалося американськими банками з метою розширення клієнтської бази за різкого зниження облікової ставки. У 2004 року облікова ставка знизилася до безпрецедентно низького рівня – 1%, однак уже у 2006 році вона склала 6,25%. В умовах плаваючої ставки по кредитам, позичальники сектору субстандартного кредитування не змогли вплачувати борги перед кредиторами, що привело до зниження кількості продажів нерухомості та зниження її ціни. У цілому, надмірний розвиток сек'юритизаційних процесів створив умови для кризи через фундаментальні зрушення у базових основах функціонування системи фінансового посередництва. Насамперед ідеться про вимоги ліквідності банківських установ. Можливості сек'юритизації кардинально змінили формат банківської діяльності, адже відбувається перетворення неліквідних активів у ліквідні. У результаті рейтингові агентства Moondy's та S&P оголосили про сукупне зниження вартості облігацій subprime на 12 млрд. долл., що привело до панічної реакції на фондовому ринку, банкрутства декількох хедж-фондів, інвестиційних банків та в цілому знизило вартість компаній, що були залучені до операцій на вторинному іпотечному ринку. Кризові явища на американському ринку почалися у 2007 р., на європейському – у 2008 р. Скорочення європейського ринку сек'юритизації не було таким колосальним, як американського, адже він ще був у стадії розвитку. У 2007 р. обсяги американського ринку досягали 6,5 трлн дол. США, це був найбільший ринок цінних паперів з фіксованим доходом, ринок же корпоративних облігацій у цей період становив 5,4 трлн дол. США, ринок казначейських цінних паперів – 4,3 трлн дол. США. Найнижчий же об'єм американського ринку сек'юритизації був зафіксований у 2008 р. і нараховував близько 933 млрд. євро, тобто ринок скоротився практично втричі і повернувся до рівня 2000 р. [4].

З метою подолання кризової ситуації на ринку сек'юритизації активів у США були розроблені та запропоновані наступні інструменти надання коштів фінансовим установам для підтримки ринкової ліквідності та розвитку кредитування, пов'язані з сек'юритизацією активів.

1. Дисконтне вікно: звичайна програма «кредитора останньої інстанції», що являє собою механізм кредитування центральним банком інших банків шляхом проведення з ними операцій з обліку векселів або шляхом надання прямих кредитів, забезпечених заставою державних цінних паперів. Має два види – для установ з добрим фінансовим становищем за визначенням Федеральної резервної системи та для установ з поганим фінансовим становищем з більш високою процентною ставкою.

2. Аукціони зі строкового фінансування: перша програма Федеральної резервної системи щодо стабілізації ліквідності, яка довела свою ефективність. За цією програмою Федеральна резервна система надає кошти на термін у 28 днів, згодом термін було подовжено до 84 днів, під заставу активів банків-учасників.

3. Програма кредитування за строковими цінними паперами: на відміну від попередніх видів фінансування, дана програма призначена лише для первинних дилерів. Для скорочення ефекту впливу траншів додаткової ліквідності на загальний рівень банківських резервів програма була створена у вигляді свопу на активи. Первинні дилери віддають у заставу набір активів та платять спред за отримання загальної застави у вигляді облігацій Державного Казначейства США. Спред дорівнює різниці ставок за операціями РЕПО між отриманими облігаціями Державного Казначейства США та наданою заставою.

4. Кредити для первинних дилерів: покриті кредити, подібні до дисконтного вікна, але доступні первинним дилерам. Ставка та строк кредитів такий самий, як при дисконтному вікні, та будь-які активи можуть бути надані в заставу.

5. Програма надання ліквідності взаємним фондам операцій на грошовому ринку: програма надає кредити банкам для викупу комерційних цінних паперів, забезпечених активами, у взаємних фондів операцій на грошовому ринку.

6. Програма строкового кредитування цінних паперів, забезпечених активами: програма, спрямована на відновлення ліквідності на ринку цінних паперів, забезпечених активами, та поновлення кредитування споживачів. Федеральна резервна система надаватиме кредити інвесторам у цінні папери, забезпечені кредитами на авто, на студентське навчання, надходженнями за кредитними картками тощо, які мають найвищий рейтинг «ААА». У випадку дефолту застава за цінними паперами перейде до компанії спеціального призначення і перші втрати на суму 20 трлн. дол. США понесе Державне Казначейство США через фонди Програми оздоровлення неякісних активів [5]. Попри те, що подібні програми кредитування дозволили стабілізувати розвиток банківської системи та запобігти банківським установам банкрутства, вагомої активізації банківського кредитування не сталося.

Розвиток європейського ринку сек'юритизації розпочався у кінці 1990-х років. Основною рушійною силою його розвитку став попит інвесторів, а не державний вплив, як у випадку США. Найбільше зростання ринку відбувалося в тих країнах, де активно зростали ринки житла та, відповідно, ціни на нього. Поряд із традиційними цінними паперами в Європі стали випускати цінні папери, що відповідають синтетичній сек'юритизації облігації, забезпечені борговими зобов'язаннями. Синтетична сек'юритизація є похідним фінансовим інструментом (кредитний дериватив), який дає змогу сек'юритизувати пул різноманітних боргових активів за допомогою емісії облігацій за рахунок грошових потоків, що генеруються такими активами. Залежно від виду базового активу розрізняють: CBO (collateralized bond obligation) – облігації, забезпечені іншими корпоративними облігаціями; CLO (collateralized loan obligation) – облігації, забезпечені портфелем банківських кредитів; CFO (collateralized fund obligation) – облігації, забезпечені зобов'язаннями хедж-фондів, фондів прямих інвестицій, венчурних фондів [6]. Сьогодні європейські підходи до сек'юритизації як фактору фінансово-банківської нестабільності змінилися – її почали розглядати як частину антикризових заходів. Вважається, що механізм сек'юритизації може бути використаний для зниження кредитного ризику та повернення до кредитної активності банків. Однак, при цьому не варто забувати, що саме неконтрольоване використання цього механізму стало одним із каталізаторів фінансової кризи. Сек'юритизація спотворює показники ліквідності банків, адже неліквідні кредитні активи, що передаються спеціальній компанії, списуються з балансу банку, покращуючи показники ліквідності. Як відмічає автор В. Коренівська, банки перетворюються із основних утримувачів неліквідних активів на їх розповсюджувачів [7].

В Італії переважає класичний тип сек'юритизації активів, який врегульований спеціальним законодавством. Спеціальний закон дозволяє проведення сек'юритизації прав вимог через спеціально створених фінансових посередників (SPV) з низькою капіталізацією, зареєстрованих в Італії. SPV контролюються Банком Італії та зобов'язані надавати йому певну інформацію щодо проведених угодах сек'юритизації активів. Обсяг кредитних ресурсів, залучений італійською компанією не може перевищувати її номінальний капітал. Крім того, проценти, що сплачуються держателям

цінних паперів, забезпечених активами, які не є резидентами Італії, звільняються від податку на прибуток. В Іспанії сек'юритизація активів проводиться на основі фондів сек'юритизації, які не мають статусу юридичної особи, а представлені відособленим майном. До активів фонду відносять фінансові активи та інші права, пасиви фонду складають боргові цінні папери та позики, надані фонду кредитними організаціями. Не менш, як 50 % фінансових ресурсів фонду сек'юритизації, повинні бути сформовані за рахунок емісії боргових інструментів. Фонди сек'юритизації в Іспанії поділяються на закриті (активи та пасиви яких не можуть бути змінені, за виключенням певних ситуацій) та відкриті фонди (через які можлива сек'юритизація поновлюваних (револьверних) активів). Нагляд за діяльністю таких фондів здійснює Комісія з цінних паперів, яка може вимагати проведення аудиторської перевірки фондів сек'юритизації чи їх активів. Крім того, для фондів сек'юритизації існують загальні вимоги щодо отримання рейтингу. На основі інвестиційних фондів проводиться сек'юритизація активів і у Франції. Основною причиною її виникнення стало прагнення кредитних організацій адаптуватись до вимог Базеля відносно допустимого рівня капіталу та кредитних ризиків. Сек'юритизація прав вимог згідно французького законодавства здійснюється через "Fonds communs de CRÉANCES" (FCCs) без створення юридичної особи. FCC створюється за ініціативою управляючої компанії та депозитарію, які розробляють регламент фонду та визначають напрями його діяльності. FCC можуть купувати права вимог у різних оригінаторів, які не обов'язково є фінансовими інститутами. Об'єктами сек'юритизації можуть бути майбутні права вимог, а також безнадійна дебіторська заборгованість, проте існують обмеження щодо кола інвесторів, які можуть інвестувати в такі активи [8].

Відтак, практика провідних країн світу дає можливість виокремити дві моделі, які характеризують ринок сек'юритизації, а саме:

1. Американська модель, в основі якої лежить абсолютний продаж активів спеціально створеній установі (SPV). Протягом останніх років США тримають лідерські позиції у сфері іпотечних цінних паперів, де державні агентства є поручителями ліквідності, оскільки забезпечують стабільне притягнення капіталу в будівельну сферу.

2. Європейська модель, яка базується на концепції «простої, прозорої та стандартизованої» сек'юритизації. Відповідно до оновлених регламентів Європейського Союзу, пріоритет надається високоякісній заставі та чіткому розподілу ризиків між ініціатором та бенефіціаром, що сприяє мінімізації ймовірності системних криз.

У недавньому минулому сек'юритизація активів виступала основним інструментом фінансування банків, а зараз вважається однією з основних причин теперішньої фінансової кризи. Це є частково вірним, оскільки легкий доступ до фінансування спричинює накопичення боргових зобов'язань, що не відбувалося б у зворотному випадку. Однак сприятливі економічні умови минулих років – низька інфляція, низькі процентні ставки, скорочення волатильності на макроекономічному рівні, потужне глобальне зростання – також сприяли буму цін на активи в останні роки, який закінчився кризою. Нещодавній звіт Банку Англії щодо фінансової стабільності чітко визначає природу даного питання: з часом стало зрозумілим, що проблеми у банківській системі є глибшими, пов'язаними зі структурною слабкістю банківських балансів, а саме:

– зростанням агрегованих балансів, яке відбувалось в багато разів швидше, ніж зростання економіки;

– перевагою окремих видів активів, вартість, кредитна якість та ліквідність яких були невизначеними – кредитування домашніх господарств або корпорацій з високим ризиком або вкладання коштів у складні цінні папери;

– залежністю структури зобов'язань від наявності великих сум короткострокового фінансування;

– зниженням рівнів достатності капіталу по відношенню до вищезазначених балансових ризиків за умов зазначеної структури активів та пасивів;

– недооціненими, але потужними взаємозв'язками між компаніями у світовій фінансовій системі [9; 10].

Отже, із врахуванням зарубіжного досвіду на міжнародних ринках капіталу науковці виділяють такі основні типи сек'юритизації:

1. Реальна (традиційна), яка полягає у фактичному виведенні портфеля фінансових інструментів з балансу оригінатора та продажу їх спеціалізованій компанії (SPV), яка здійснює емісію цінні папери під забезпечення подібних активів.

2. Синтетична, яка передбачає те, що оригінатор передає інвесторам тільки кредитний ризик, пов'язаний з активами, через деривативи, водночас самі активи лишаються на балансі банківської установи.

Практика зарубіжних країн засвідчує те, що сек'юритизація вважається не тільки важливих засобом фінансування, але й механізмом інтеграції нашої держави до міжнародного ринку капіталів через стандартизацію та цифровізацію активів.

Розглянувши значення сек'юритизації активів у розвитку міжнародного ринку капіталів, зокрема і у виникненні новітньої фінансової кризи, варто зауважити, що в майбутньому сек'юритизацію слід вважати доволі ефективним інструментом притягнення фінансування банківськими установами та компаніями. Головна передумова цього повинна полягати у проведенні багатьох реформ на зовнішньому та внутрішньому рівнях, покликаних усунути основні недоліки сек'юритизації, виявлених в процесі кризи. Додатковим прикладом життєздатності та перспективних напрямів сек'юритизації активів слід вважати її вдале використання в якості важливого осередку фінансування при остатніх фінансових кризах.

Висновки. Отже, беручи до уваги все вище наведене можна дійти висновку, що зарубіжний досвід вказує на те, що сек'юритизація активів виступає вагомим механізмом притягнення фінансування та управління ризиками на міжнародному ринку капіталів, з лідерами у даній сфері – США та Європейський Союз. Головними аспектами зарубіжного досвіду сек'юритизації є:

1. Лідерство США, які започаткували нормативне визначення правового статусу віртуальних активів ще з 80-х років XX століття.

2. Узгодження регуляторних підходів Європейського Союзу та США. Деякі компанії вже одержали ліцензії для діяльності з віртуальними цінними паперами одночасно в обох юрисдикціях, що вказує на глобалізаційні процеси на ринку.

3. Транскордонний характер сек'юритизації. Так, угоди сек'юритизації неодноразово носять транскордонний характер, коли учасники фінансової трансакції перебувають в різних державах, що змушувало світову спільноту виробляти єдині принципи.

Водночас, на нашу думку, необхідно виокремити переваги та недоліки зарубіжного досвіду сек'юритизації. Так, серед головних переваг є:

– покращення ліквідності (сек'юритизація трансформує неліквідні активи (зокрема, іпотечні позики) на ліквідні цінні папери, придатних до продажу на міжнародних ринках);

– зменшення вартості фінансування (емітенти мають можливість залучати фінансування на більш вигідних умовах, адже інвестори одержують доступ до структурованого портфеля забезпечення з різним рівнем ризику);

– покращення управління ризиками (банківські установи та інші оригінатори мають можливість покращувати структуру власного балансу, мінімізувати кредитні ризики та вивільняти капітал для наступного кредитування).

В свою чергу, недоліки та ризики зарубіжного досвіду сек'юритизації полягають у: зменшенні довіри після кризи; складності структури (механізми сек'юритизації носять комплексний характер, що потребує високого рівня кваліфікації учасників та відповідного правового регулювання).

В нашій державі впровадження сек'юритизації знаходиться на стадії активного розвитку інфраструктури та нормативно-правового забезпечення. На нашу думку, основними напрямами імплементації в Україні зарубіжного досвіду сек'юритизації є:

1. Гармонізація вітчизняної законодавчої бази з європейськими нормами за рахунок впровадження сек'юритизації за стандартами STS з метою підвищення відкритості та довіри інвесторів, а також створення нормативно-правового забезпечення для спеціалізованих компаній, які відділяють активи від ризиків ініціатора, що відіграє важливу роль для захисту прав кредиторів.

2. Активне використання сек'юритизації для відновлення житлового сфери шляхом імплементації досвіду США та країн Європейського Союзу в контексті створення ринку іпотечних цінних паперів. На нашу думку, це забезпечить доступність житла та безперебійне фінансування будівництва за рахунок іпотечного покриття.

3. Активне використання інструментів притягнення інвестицій, зокрема облігацій з покриттям (Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку підтримала концепцію, в основі якої лежать європейські стандарти, що дає можливість банківським установам залучати довготривалий ресурс під заставу якісних активів), а також зелених та інфраструктурних проектів.

4. Поглиблення цифрової сек'юритизації (впровадження регламенту MiCA та використання технологій блокчейн з метою оцифрування активів, що дає можливість мінімізувати витрати на посередників та збільшити транспарентність.

В той же час, основна проблема в даному напрямі криється у браку комплексного нормативно-правового забезпечення, яке б чітко розкривало статус спеціалізованих компаній та процедури відокремлення активів від банкрута. Загалом імплементація в Україні зарубіжного досвіду сек'юритизації дозволить вітчизняним банківським установам залучати ресурси для кредитування відновлення житла (шляхом емісії іпотечних цінних паперів) та бізнесу, що, в свою чергу, сприятиме зниженню навантаження на державний бюджет.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кишакевич Б.Ю. Управління кредитним ризиком через сек'юритизацію активів банку. *Економічний простір.* 2008. № 11. С. 117–125.
2. Новак О.С. Світові та вітчизняні тенденції сек'юритизації активів фінансових інститутів. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки.* 2013. № 2. С. 277–287. URL: https://eztuir.ztu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2389/37.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
3. Difference Between Agency and Non-Agency Mortgage-Backed Securities. URL: https://www.thebalance.com/agency-vs-nonagency-mbs-416923.
4. Крекотень І.М. Особливості посткризового відновлення ринку сек'юритизації активів у Європі. *Ефективна економіка.* 2017. № 3. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5483.
5. Перепаддя І.М. Сучасний стан та перспективи розвитку сек'юритизації активів як інноваційного способу залучення фінансування. *Інвестиції: практика та досвід.* 2010. № 16. С. 31–34. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/16_2010/10.pdf.
6. Ткаченко Н., Чеховський Д. Сек'юритизація фінансових активів: особливості використання в банківській сфері. *Вісник Національного банку України.* 2014. С. 54–60. URL: https://visnyk.bank.gov.ua/archive/2014/8.pdf.
7. Корінівська В.О. Ризики впровадження сек'юритизації активів в Україні. *Економіка і прогнозування.* 2015. № 4. С. 43–56. DOI: https://doi.org/10.15407/eip2015.04.043.
8. Новак О.С. Світові та вітчизняні тенденції сек'юритизації активів фінансових інститутів. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки.* 2013. № 2. С. 277–287. URL: https://eztuir.ztu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2389/37.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
9. Financial Stability Report. URL: http://www.bankofengland.co.uk/publications/fsr/2008/fsr24sec1.pdf.
10. Перепаддя І.М. Сучасний стан та перспективи розвитку сек'юритизації активів як інноваційного способу залучення фінансування. *Інвестиції: практика та досвід.* 2010. № 16. С. 31–34. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/16_2010/10.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Луценко-Миськів Л.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.96
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.60

СЕК'ЮРИТИЗАЦІЯ АКТИВІВ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ: СУТНІСТЬ, ОЗНАКИ ТА МІСЦЕ В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ

Мосьондз С.О.,
доктор юридичних наук, професор,
проректор з навчально-методичної,
наукової роботи та якості освіти,
ПВНЗ «Університет сучасних знань»
ORCID:0000-0003-4417-1074

Мосьондз С.О. Сек'юритизація активів як правова категорія: сутність, ознаки та місце в системі права України.

Стаття присвячена дослідженню сутності та ознак сек'юритизації активів, а також визначенню її місця в системі права України. Визначено, що протягом останніх років, коли національна економіка знаходиться на етапі активного пошуку засобів для масштабного притягнення інвестицій, сек'юритизація активів вважається не тільки фінансовим механізмом, але й стратегічною правовою категорією. Внесення змін до прав вимоги у ліквідні цінні папери дає можливість суб'єктам господарювання мобілізувати ресурси, що відіграє критично важливу роль для відновлення житлово-інфраструктурної сфери. Однак правове значення даного процесу досі наділене дискусійним характером, неодноразово створюючи правову невизначеність між звичним відступленням права вимоги (цесією) та факторингом.

В цілому потреба у дослідженні сек'юритизації активів з точки зору правової науки пов'язана із всебічними змінами у фінансовій системі України, необхідністю у залученні інвестицій з метою післявоєнного відновлення економіки та динамічним розвитком цифровізації. Варто зазначити, що розвиток цифрової економіки обумовлює появу нових викликів, зокрема потреби у правовому визначенні сек'юритизації віртуальних активів та використанні «блокчейн технологій». В свою чергу, це вимагає переоцінки ознак сек'юритизації.

Сек'юритизацію слід вважати комплексним правовим інститутом, що включає в себе міжгалузевий комплекс правових норм та права фондового ринку. Тому чітке розуміння її місця дасть можливість уніфікувати правові норми та забезпечити стабільний розвиток ринку капіталу. Нами визначено, що під сек'юритизацією активів в Україні слід вважати процес трансформації майбутніх грошових потоків від активів (зокрема, позик) на цінні папери, що дає можливість оригінатору (кредитору) одержати фінансування шляхом продажу прав на такі потоки інвесторам через спеціально створену установу (SPV). Встановлено, що сек'юритизацію слід розглядати не лише в якості економічного процесу, але й складного юридичного складу, що передбачає відступлення права вимоги спеціально створеній установі (SPV) та наступну емісію цінних паперів. Виокремлено головні ознаки сек'юритизації, зокрема відокремленість майнового пулу оригінатора; наявність спеціального суб'єкта (SPV); зміна прав вимоги у фінансові інструменти.

Ключові слова: сек'юритизація активів, правова категорія, ознаки, система права, чинники.

Mosyondz S.O. Securitization of asset as a legal category: essence, signs and place in the legal system of Ukraine

The article is devoted to the study of the essence and signs of asset securitization, as well as determining its place in the legal system of Ukraine. It is determined that in recent years, when the national economy is at the stage of active search for means to attract large-scale investments, asset securitization is considered not only a financial mechanism, but also a strategic legal category. Making changes to the rights of claim in liquid securities allows business entities to mobilize resources, which plays a critically important role in the restoration of the housing and infrastructure sector. However, the legal significance of this process is still debatable, repeatedly creating legal uncertainty between the usual assignment of the right of claim (cession) and factoring.

In general, the need to study asset securitization from the point of view of legal science is associated with comprehensive changes in the financial system of Ukraine, the need to attract investments for the purpose of post-war economic recovery and the dynamic development of digitalization. It is worth noting that the development of the digital economy leads to the emergence of new challenges, in particular the need for a legal definition of securitization of virtual assets and the use of «blockchain technologies». In turn, this requires a reassessment of the features of securitization.

Securitization should be considered a complex legal institution, which includes an interdisciplinary complex of legal norms and stock market law. Therefore, a clear understanding of its place will make it possible to unify legal norms and ensure stable development of the capital market. We have determined that asset securitization in Ukraine should be considered the process of transforming future cash flows from assets (in particular, loans) into securities, which allows the originator (creditor) to obtain financing by selling rights to such flows to investors through a specially created institution (SPV). It has been established that securitization should be considered not only as an economic process, but also as a complex legal structure, which involves the assignment of the right of claim to a specially created institution (SPV) and the subsequent issuance of securities. The main features of securitization are identified, in particular, the separation of the originator's property pool; the presence of a special entity (SPV); the change of rights of claim into financial instruments.

Key words: asset securitization, legal category, features, legal system, factors.

Постановка проблеми. Сек'юритизація активів виступає найбільш інноваційною технологією фінансового середовища, що дасть можливість трансформувати низьколіквідні активи (права вимоги) у високоліквідні цінні папери. В умовах сьогодення, коли наша держава вимагає величезного притягнення інвестицій з метою післявоєнного відновлення економіки, правове регулювання сек'юритизації відіграє стратегічну роль. Однак брак єдиного комплексного закону про сек'юритизацію обумовлює появу ризиків перекваліфікації подібних правочинів у факторинг чи звичайне відступлення права вимоги (цесію), що негативно впливає на розвиток ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика висвітлювалася такими ученими як С. Волков, О. Дідовець, А. Гулей, М. Жінко, Ю. Коваленко, Д. Лобода, М. Рябоконь, В. Унинець-Ходаківська, О. Шейко та іншими.

Мета статті – дослідження сутності та ознак сек'юритизації активів, а також визначення її місця в системі права України.

Виклад основного матеріалу. В наукових джерелах існує думка, що сек'юритизація активів є своєрідною «алхімією, яка дійсно працює». На нашу думку, дана думка є виправданою, особливо в контексті її як правового, так і економічного значення. Оскільки сек'юритизація активів дає можливість банківським установам не тільки ефективно провести реструктуризацію активів, але й одержати виручку від їх реалізації та спрямувати їх, зокрема, на покриття існуючої заборгованості.

Почнемо з того, що термін «сек'юритизація» вперше було вжито в колонці «Чутки зі Стріт» Wall Street Journal у 1977 р. Його було вжито головою іпотечного департаменту Salomon Brothers Льюїсом Раніері (Lewis S. Ranieri). Саме це слово Л. Раніері запропонував використати репортеру Wall Street Journal Анн Монро (Ann Monroe) у статті, що була присвячена андерайтингу першого випуску забезпечених цінних паперів за іпотечними кредитами. Угоду було засновано на використанні структур прямого розподілу (pass-through), за яких спеціальна юридична особа (SPV) розподіляє всі акумульовані пулом кредитів на момент чергової виплати за цінними паперами грошові кошти між їх власниками. Андерайтером на той час виступив Salomon Brothers, а угода отримала назву Bank America issue (емісія Банку Америки) [1].

Таким чином, історичною батьківщиною виникнення сек'юритизації активів стали Сполучені штати Америки. Поява сек'юритизації активів в США стала об'єктивною необхідністю ефективного функціонування фінансової системи країни внаслідок дії ряду структурних, правових та ринкових факторів, які зумовили регіональні диспропорції у розподілі фінансових ресурсів. Основними причинами, що зумовили появу інструментів сек'юритизації в США в 80-х р. XX ст., стали законодавчі обмеження у діяльності фінансових посередників. Зокрема, важливу роль відіграли: Закон Гласса–Стігола, який чітко розділяв діяльність комерційних та інвестиційних банків, а також Закон Макффадена, який визначав, що кредитні та іпотечні операції місцевих комерційних банків та ощадних інститутів могли здійснюватись тільки на території тих штатів, де знаходились їх головні офіси. Таким чином, неоднакові темпи економічного розвитку різних штатів сприяли поглибленню регіональних диспропорцій у розподілі фінансових ресурсів, оскільки ті регіони, які відстали у розвитку, потребували додаткового фінансування, а економічно розвинені – мали у надлишку фінансові ресурси, проте внаслідок дії законодавчих обмежень не могли інвестувати їх у розвиток відсталих територій. Сек'юритизація активів шляхом передачі пулів іпотечних кредитів спеціально створеним фінансовим посередникам (на яких не діяли законодавчі обмеження) та випуск ними забезпечених боргових цінних паперів дозволив фінансовим інститутам економічно розвинених штатів інвестувати кошти у менш розвинені шляхом придбання таких цінних паперів [2].

Аналіз наукових джерел показав, що науковці для позначення сек'юритизації «дійсного продажу» використовують спеціалізоване поняття «сек'юритизація активів» (asset securitisation). Визначення «сек'юритизація активів» означає інноваційний спосіб фінансування, за якого: диверсифі-

кований пул дохідних активів (asset pool) фінансової установи (оригінатора) списується з його балансу, набуває юридичної незалежності шляхом передачі спеціальній юридичній особі (SPV), яка здійснює його рефінансування на ринках капіталів завдяки емісії та розміщенню цінних паперів, забезпечених грошовими потоками самих активів (asset backed securities – ABS). Однією з основ операції сек'юритизації активів є формування пулу активів, який генерує процентні та капітальні платежі, що повністю спрямовані для обслуговування емітованих цінних паперів (ABS). Відокремлення диверсифікованого пулу активів та формування забезпечення здійснюються шляхом передачі або продажу оригінатором частини власних активів та всього пов'язаного з ними забезпечення спеціальній юридичній особі, яка називається в деяких джерелах цільовою компанією, оскільки спеціально створюється для фінансування придбання активів на основі випуску від власного імені цінних паперів, забезпечених активами. При цьому цільова компанія створюється у формі незалежної господарської одиниці та не повинна входити до сфери контролю чи консолідації оригінатора. Головна концепція сек'юритизації дійсного продажу полягає в тому, що трансакція відбувається з обов'язковим списанням активів з балансу оригінатора (off-balansesheet-transactions). Водночас, угоди продажу та передачі активів до цільової компанії не можуть бути скасовані, ліквідовані або піддані юридичному відведенню у випадку банкрутства оригінатора. В українському законодавстві такий принцип закладений щодо випуску та обігу іпотечних облігацій, а саме у ч. 2 ст. 19 Закону України «Про іпотечні облігації» [3; 4].

Сутність сек'юритизації може бути оцінена з різних точок зору. Так, беручи до уваги юридичні аспекти сек'юритизації, можна стверджувати, що вона є переуступкою прав вимоги за активами і доходами, які вони приносять. Потрібно зазначити, що чільне місце серед об'єктів сек'юритизації займають кредити, а іншими об'єктами можуть бути потоки майбутніх доходів (надходження) на рахунки банку (клієнтів), грошові потоки за операціями з банківськими платіжними картками тощо. Серед кредитів, що сек'юритизуються, значну частину складають іпотечні кредити ("класичний" об'єкт сек'юритизації). Оскільки головною умовою таких кредитів є однорідність, наявність однакових (типових) схем надання і погашення, то до них можна віднести кредити на купівлю автомобілів (надалі – автокредити) і лізингові кредити, що вже підтверджено практикою. Наприклад, серед операцій сек'юритизації, що проводяться в світі, з цими об'єктами працюють в кожній шостій країні. Характеризуючи сутність сек'юритизації з позицій управління цінними паперами, можна зазначити, що вона є конверсією одних зобов'язань в інші. Причому останні зазвичай оформляються у вигляді облігацій, сертифікатів участі, векселів, тощо. В залежності від виду цінного паперу та його забезпечення виділяють іпотечні цінні папери (MBS) та цінні папери, забезпечені іншими активами (ABS). З точку зору управління ризиками сек'юритизація є новим та перспективним інструментом мінімізації портфельних ризиків поряд з лімітуванням, диверсифікацією тощо [5].

Реальним механізмом, який дозволить подолати проблему із залученням довгострокових фінансових ресурсів, може стати механізм сек'юритизації – випуск боргових цінних паперів, забезпечених раніше наданими іпотечними кредитами. Сек'юритизацією називається операція з випуску облігацій, забезпечених раніше виданими кредитами. Продаючи облігації, емітент отримує гроші, які може спрямувати на видачу нових позик. Він гарантує, що коли не зможе виконати свої зобов'язання перед покупцем облігацій, то поверне кошти, продавши об'єкт застави, на основі якого випущені облігації. Сек'юритизація – процес трансформування неліквідних активів банку в ліквідні цінні папери. Він є позабалансовим джерелом формування фінансових ресурсів банку. Суть сек'юритизації полягає у тому, що банк емітує під частину дохідних активів (іпотечних чи споживчих позик) цінні папери і реалізує їх на відкритому ринку. Іноді сек'юритизацію розуміють як заміну неліквідних активів на найліквідніші – гроші. По суті, це лише фінансова точка зору на цей процес. Є кредит, який повертатиметься банку кілька років, а кошти на видачу нових позик потрібні вже, тому доводиться йти на жертву – віддавати частина доходу як відсотки за новими облігаціями, зате отримувати на руки фінансові ресурси. Вигода очевидна – прибуток банку нарощується за рахунок збільшення оборотів [6].

Отже, беручи до уваги все вище наведене, можна дійти висновку, що під сек'юритизацією активів в Україні слід вважати процес трансформації майбутніх грошових потоків від активів (зокрема, позик) на цінні папери, що дає можливість оригінатору (кредитору) одержати фінансування шляхом продажу прав на такі потоки інвесторам через спеціально створену установу (SPV). На даний час в нашій державі існують правові засади для цього та регулюється через законодавство про цінні папери, де важливу роль відіграють принципи випуску цінних паперів, захист прав інвесторів тощо.

Зупиняючись на питанні цілей та переваг сек'юритизації, А. Хадсон вміло відмічає, що проекти сек'юритизації дають виключну можливість учасникам ринку із значними потоками фінансових надходжень перетворити такі надходження на основний капітал [7]. Підтримуючи цю думку

А. Хадсона, Ф. Вуд виділяє окрему групу переваг сек'юритизації для ініціатора сек'юритизації, зокрема зосереджуючи особливу увагу на таких із них: (1) переваги в сфері бухгалтерської звітності; (2) залучення інвестицій та капіталу; (3) переваги в сфері регулятивного капіталу. Покращення картини бухгалтерської звітності ініціатора сек'юритизації здійснюється завдяки поліпшенню фінансових нормативів ініціатора сек'юритизації, зокрема показника відношення існуючої заборгованості ініціатора сек'юритизації до його активів [8]. Так, надходження від реалізації фінансових активів при сек'юритизації можуть бути використаний для погашення наявної заборгованості ініціатора сек'юритизації. Вітак, сек'юритизація веде за собою мінімізацію обсягу неліквідного портфеля ініціатора сек'юритизації (через їх продаж в ході сек'юритизації), так і наявної заборгованості (через її погашення за рахунок виручки від реалізації неліквідних активів), та, загалом створює можливість нарощування кредитного важеля.

Незважаючи на те, що сек'юритизація набула поширення з 1970-х рр., з'являються її нові різновиди, використовуються дедалі більші види активів. Однією з основних відмінностей сек'юритизації фінансових активів від традиційних форм фінансування є те, що, крім основної мети – залучення фінансування, при сек'юритизації досягаються інші цілі (покращення показників балансу, підвищення ліквідності, управління ризиками тощо). Інноваційність сек'юритизації підтверджують такі її характеристики:

1) «старі» довгострокові активи (переважно кредити) зумовлюють виникнення «нових» ліквідних активів (цінних паперів), тобто відбувається перехід з одного якісного стану активів до іншого;

2) активи зі схожими, але не однаковими характеристиками перетворюються в новий продукт (цінні папери), при чому в кожному конкретному випадку новим способом. Тобто завдяки різноманітності активів, оригінаторів, учасників угоди та чинних норм регулювання сек'юритизація в кожному випадку її реалізації є оригінальною та відрізняється від інших угод;

3) основні учасники сек'юритизації можуть узгодити свої інтереси, а саме: оригінатор залучить додаткове фінансування за рахунок довгострокових активів, а інвестор отримає цінні папери з певними характеристиками. Унаслідок цього відбуваються зміни на ринку, спрямовані на постійне покращання наявної системи його функціонування. Фактично сек'юритизація відіграє роль еволюційної сили на фінансовому ринку, адже конкуренція змушує його учасників використовувати інноваційні форми фінансування, зокрема сек'юритизацію, що приводить до появи новітніх продуктів, форм управління, організацій тощо [9].

У бізнесі та юриспруденції широко вживаним є принцип «двох осіб» (vier-augenprinzip, two-man rule), або «чотирьох очей» (four eyes principle), за яким рішення може прийматися за згодою двох або більше незалежних одна від одної осіб. Такий підхід запобігає корупції, фінансовим зловживанням, нецільовому витрачанню коштів і використанню службового становища в особистих цілях. А чи можливо застосувати цей принцип «чотирьох очей» у відносинах між особою-оригінатором, яка залучає кошти з ринку цінних паперів, і його кредиторами? На ринку, де кредиторами-інвесторами виступає широке коло не визначених заздалегідь осіб – власників цінних паперів? Так, – за застосування передових фінансових технологій і фондових інструментів, відомих у світі як сек'юритизація (security – безпека). Сек'юритизація – спосіб залучення інвестицій шляхом розміщення цінних паперів, що погашаються майбутніми грошовими надходженнями від активів, права на які відступаються і слугують джерелом майбутніх розрахунків з інвесторами – власниками цінних паперів. Унаслідок сек'юритизації ланцюжок розрахунків від початку інвестування до погашення боргу позбавлений найслабшої ланки – українського оригінатора – особи, яка залучає інвестиційні кошти і саме до якої й немає довіри з боку інвесторів. Вона позбавляється впливу не тільки на активи, а й на грошовий потік, який вони згенерують у майбутньому. Такий спосіб залучення може зацікавити найпотужніших інвесторів, які, маючи довгострокові ресурси, не хочуть (не можуть) ризикувати. Більше того, без застосування механізму сек'юритизації не можна починати структурні реформи у сфері пенсійного забезпечення – дуже великі ризики крадіжки та шахрайського знецінення довгострокових накопичень [10].

В процесі дослідження наукових джерел, можна викоермити настіпні чинники, які вплинули на виникнення сек'юритизації, зокрема:

1. Транскордонний рух капіталу (зміна приватних накопичень у колективні інвестиції; переформатування зовнішньоекономічних розрахунків; дисбаланс зовнішніх рахунків США).

2. Уніфікація світового економічного простору (лібералізація законодавства; забезпечення вільного руху капіталу; лібералізація доступу на ринок; випуск та обіг нових фінансових інструментів).

3. Світовий борговий колапс та його наслідки (неплатоспроможність звичних банківських клієнтських груп; обтяження банківського балансу та зменшення показників надійності; максимізація ризиків у банківському секторі; посилення конкурентної боротьби та зменшення відсоткової маржі; зростання мінімального порогу капіталізації; пошук нових джерел доходів тощо).

4. Поява сучасних інноваційних технологій (покращення ринкової відкритості та ефективності фінансових посередників; зростання зовнішньоекономічної інтеграції; нові перспективи для розробки фінансових стратегій; мінімізація комунікаційних затрат).

Таким чином, ринок сек'юритизації у світовому масштабі вже сформувався і, відповідним чином, сприяв активізації функціонування установ-посередників – юридичних контор, рейтингових агентств, інвестиційних банків, які допомагають здійснювати випуск іпотечних цінних паперів як всередині країни, так і за її межами. Запровадження механізму сек'юритизації іпотечних активів вітчизняними банками також дозволить їм отримувати дешевші фінансові ресурси. Сек'юритизація передбачає, що активи, які виступають забезпеченням цінних паперів, виділені в окрему категорію. Тобто навіть у випадку банкрутства банку ці активи можуть бути продані, а грошові кошти повернені кредитору. Сек'юритизація дозволить усунути розрив у термінах, бо цінні папери випускаються приблизно тієї ж довжини, що й активи, якими вони забезпечені. У сек'юритизації є й інші плюси. Наприклад, емітент отримує у своє розпорядження суму, майже рівну розміру забезпечення. У результаті гроші можна перевкласти, а загальний дохід – наростити за рахунок збільшення оборотів. Попри просту суть, сек'юритизація – технологічно складний і дорогий процес. В угоді беруть участь багато груп посередників: сам оригінатор, основний і запасний сервісний агенти, андеррайтери, управляючий коштами і SPV, юрисконсульти, платіжний агент, рейтингове агентство. Процес випуску паперів проходить багато етапів і передбачає високу технологічність. Тому на початковому етапі сек'юритизація виявляється дуже дорогою. Лише згодом, за регулярного застосування і великих обсягів операцій, вона істотно здешевлює запозичення, а також допомагає залучати гроші на терміни, що дорівнюють довжині застави [11].

Неможливість здійснення проектів сек'юритизації відповідно до українського права у зв'язку з відсутністю належного правового регулювання такого роду трансакцій є однією з тих причин, що сприяють застосуванню транскордонної сек'юритизації. Транскордонний характер сек'юритизації проявляється завдяки наявності в структурі таких проектів іноземного елементу. На думку деяких науковців, у проектах сек'юритизації прослідковуються практично ідеальні умови для набуття такими проектами транскордонного характеру [12]. Це багато в чому пояснюється структурою проектів сек'юритизації активів, якій притаманні декілька етапів, які можуть бути реалізовані в різних юрисдикціях. Проекти сек'юритизації у значній кількості з транскордонними в силу того, що продаж активів може здійснюватися офшорній спеціальній юридичній особі, яка випускає цінні папери для кола іноземних інвесторів. Так, учасники можуть знаходитися у різних юрисдикціях, а передача активів здійснюватися спеціальній юридичній особі, яка знаходиться в іноземній для ініціатора сек'юритизації юрисдикції. У такий спосіб і без того складна структура проектів сек'юритизації ще ускладнюється появою іноземного елементу, що породжує низку питань правового регулювання (у т. ч. колізійного), що стосуються до сфери дії міжнародного приватного права. Для банків та фінансових установ особливо гостро постає питання достатності капіталу, вимоги щодо якого визначаються законодавствами низки держав та міжнародними стандартами. Завдяки сек'юритизації в її класичній формі фінансові активи шляхом їх продажу виводяться з балансу ініціатора. Як наслідок, ініціатор сек'юритизації може здійснювати надання нових кредитів без необхідності нести витрати на залучення додаткового капіталу, при цьому отримуючи дохід від активів, сек'юритизація яких здійснюється. На додаток, неможливо оминути таку особливість сек'юритизації як передача ризику, основна ідея якої полягає в тому, що ініціатор сек'юритизації не несе ризику порушення умов сплати/несплати борнниками платежів за відчуженими в процесі сек'юритизації активами після їх продажу. Такий ризик переходить до інвесторів – власників цінних паперів [13].

Отже, сек'юритизацію слід розглядати не лише в якості економічного процесу, але й складного юридичного складу, що передбачає відступлення права вимоги спеціально створеній установі (SPV) та наступну емісію цінних паперів. Серед головних ознак сек'юритизації є:

– відокремленість майнового пулу оригінатора (правове оформлення факту реалізації активів, що остаточно відокремлює активи від ліквідаційної маси оригінатора);

– наявність спеціального суб'єкта (SPV);

– зміна прав вимоги у фінансові інструменти.

Висновки. Отже, беручи до уваги все вище наведене можна дійти висновку, що під сек'юритизацією активів слід вважати складне юридичне поняття, що передбачає відступлення прав вимоги (активів) від первинного кредитора (оригінатора) до спеціально створеної установи (SPV), діяльність якої спрямована на забезпечення випуску цінних паперів, забезпечених цими активами. Порівнюючи її із звичайною цесією (відступлення права вимоги), правове значення сек'юритизації полягає не лише в заміні кредитора, але в локалізації ризиків: механізм сек'юритизації передбачає вилучення активів з балансу оригінатора, що гарантує їхню недоторканність у разі його банкрутства. Відтак, сек'юритизація виступає міждисциплінарним інструментом банківського та цивільного

регулювання, оскільки регулює правосуб'єктність SPV та відступлення права вимоги, визначає засади рефінансування банківських установ та вимоги до капіталізації ризиків за активами, а також регулює порядок випуску та обігу забезпечених активами цінних паперів. Варто зазначити, що на даний час досить гостро постає проблема, пов'язана з браком єдиного кодифікованого закону про сек'юритизацію, тому учасники ринку вимушені опиратися на норми Цивільного кодексу та спеціалізоване законодавство про іпотечні облігації. На нашу думку, вирішення даної проблематики буде предметом подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коваленко Ю., Гулей А., Унинець-Ходаківська В., Рябоконь М. Сек'юритизація фінансових активів: сутність та причини поширення в економічних процесах. *Проблеми і перспективи економіки та управління.* 2021. № 4 (28). С. 177-185. DOI: https://doi.org/10.25140/2411-5215-2021-4(28)-177-185.
2. Новак О.С. Світові та вітчизняні тенденції сек'юритизації активів фінансових інститутів. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки.* 2013. № 2. С. 277-287. URL: https://eztuir.ztu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2389/37.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
3. Про іпотечні облігації: Закон України від 22.12.2005 № 3273-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3273-15#Text.
4. Шейко О.П. Сек'юритизація фінансових активів – інноваційний механізм рефінансування та управління ризиками. Фін*ансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики.* 2011. Вип. 2. С. 154-160. URL: https://www.fkd.net.ua/index.php/fkd/article/view/2667/2706.
5. Лобода Д.Л. Сек'юритизація як спосіб зниження ризиків кредитного портфеля банку. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7f951f1c-e9a4-410e-b2cd-34e5f015aa12/content.
6. Жінко М.Б. Переваги застосування механізму сек'юритизації на вторинному іпотечному ринку в Україні. *Регіональна економіка.* 2009. № 1. С. 165-170. URL: https://re.gov.ua/re200901/re200901_165_ZhinkoMB.pdf.
7. Hudson Alastair. The Law and Degulation of Finance. London: Sweet & Maxwell, 2013. 1572 p.
8. Wood Ph. Law and Practice of International Finance. London: Sweet & Maxwell, 2008. 800 p.
9. Коваленко Ю., Гулей А., Унинець-Ходаківська В., Рябоконь М. Сек'юритизація фінансових активів: сутність та причини поширення в економічних процесах. *Проблеми і перспективи економіки та управління.* 2021. № 4 (28). С. 177-185. DOI: https://doi.org/10.25140/2411-5215-2021-4(28)-177-185.
10. Волков С. Українській сек'юритизації бути чи не бути? *Ekon. prognozuvannâ.* 2019. № 2. С. 154-159. URL: https://econ-forecast.org.ua/?page_id=523&lang=uk&aid=17.
11. Жінко М.Б. Переваги застосування механізму сек'юритизації на вторинному іпотечному ринку в Україні. *Регіональна економіка.* 2009. № 1. С. 165-170. URL: https://re.gov.ua/re200901/re200901_165_ZhinkoMB.pdf.
12. Xin Zhang. Trends And Developments In Cross-Border Securitisation. *Journal of International Banking & Financial Law.* 2000. Volume 15. Issue 7.
13. Дідовець О. Сек'юритизація активів як правова категорія: поняття та основні ознаки. *Юридична Україна.* 2017. № 2-3. С. 39-48. URL: https://share.google/VOblhOLs94ANOMObK.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Мосьондз С.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.61

ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА НА РЕАБІЛІТАЦІЮ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАКОНОДАВСТВА ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ

Осьмак А.М.,
аспірант кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0009-4147-6949
e-mail: andrii.m.osmak@lpnu.ua

Осьмак А.М. Підстави виникнення права на реабілітацію: проблемні аспекти законодавства та шляхи удосконалення.

У статті розкрито проблемні аспекти національного законодавства щодо підстав виникнення права на реабілітацію та запропонувати шляхи їх удосконалення. Відзначено, що історичний розвиток інституту реабілітації відображає зміну суспільних поглядів на роль правосуддя у захисті невинних і справедливого покарання винних. Основною передумовою виникнення права на реабілітацію є неправомірне або неаргументоване кримінальне переслідування та незаконне винесення вироку.

Класифіковано умови реабілітації класифікують на дві групи: на загальні та специфічні. Загальні умови реабілітації включають: соціальну важливість інституту реабілітації, вдосконалення законодавства про реабілітацію, ефективне застосування правових норм, рівень поінформованості реабілітованих щодо правових норм, рівень правової свідомості та правової культури учасників процесу реабілітації. Специфічні умови реабілітації включають: набуття чинності акту про реабілітацію; визнання органом кримінального переслідування або судом права реабілітованого на компенсацію збитків; відновлення прав і свобод, закріплених у відповідному акті про реабілітацію; роз'яснення реабілітованому щодо процесу компенсації збитків, відновлення прав і свобод та ін.

Підстави виникнення права на реабілітацію визначено як приводи або причини, що виражені в юридичному акті, за наявності яких особа має право на реабілітацію. Підстави поділено на такі групи як: підстави виникнення права на реабілітацію підозрюваного, обвинуваченого; підстави виникнення права на реабілітацію підсудного; підстави виникнення права на реабілітацію засудженого; підстави виникнення права на реабілітацію виправданого в частині мотивів і підстав виправдання; підстави виникнення права на реабілітацію неповнолітніх, підстави виникнення права на реабілітацію неосудних осіб.

Підсумовано, що для подальшого розвитку інституту реабілітації необхідно приділяти увагу підвищенню кваліфікації та професійної етики суддів, адвокатів і прокурорів, а також забезпеченню їх незалежності. Розробка нових підходів до компенсації завданих збитків і відновлення репутації незаконно засуджених є пріоритетом у цьому напрямку. Зрештою, становлення інституту реабілітації сприяє зміцненню довіри до правосуддя та підвищенню рівня захисту прав людини в суспільстві.

Ключові слова: реабілітація, право на реабілітацію, система реабілітації, незаконно засуджені особи, умови реабілітації, підстави реабілітації, кримінальне провадження, судове провадження, виправдувальний вирок.

Osmak A.M. Grounds for the emergence of the right to rehabilitation: problematic aspects of the legislation and ways of improvement.

The article reveals problematic aspects of national legislation regarding the grounds for the emergence of the right to rehabilitation and suggests ways to improve them. It is noted that the historical development of the rehabilitation institution reflects a change in public views on the role of justice in protecting the innocent and justly punishing the guilty. The main prerequisite for the emergence of the right to rehabilitation is unlawful or unfounded criminal prosecution and unlawful sentencing.

The conditions for rehabilitation are classified into two groups: general and specific. General conditions for rehabilitation include: the social importance of the rehabilitation institution, improvement of rehabilitation legislation, effective application of legal norms, the level of awareness of rehabilitated persons regarding legal norms, the level of legal awareness and legal culture of participants in the rehabilitation process. Specific conditions for rehabilitation include: entry into force of the rehabilitation act; recognition by the criminal prosecution body or the court of the right of the rehabilitated person

to compensation for damages; restoration of rights and freedoms enshrined in the relevant act on rehabilitation; clarification to the rehabilitated person regarding the process of compensation for damages, restoration of rights and freedoms, etc.

The grounds for the emergence of the right to rehabilitation are defined as the reasons or reasons expressed in a legal act, if present, a person has the right to rehabilitation. The grounds are divided into the following groups: grounds for the emergence of the right to rehabilitation of a suspect, accused; grounds for the emergence of the right to rehabilitation of a defendant; grounds for the emergence of the right to rehabilitation of a convicted person; grounds for the emergence of the right to rehabilitation of an acquitted person in terms of the motives and grounds for acquittal; grounds for the emergence of the right to rehabilitation of minors, grounds for the emergence of the right to rehabilitation of mentally ill persons.

It is concluded that for the further development of the rehabilitation institute, it is necessary to pay attention to improving the qualifications and professional ethics of judges, lawyers and prosecutors, as well as ensuring their independence. The development of new approaches to compensating for damages and restoring the reputation of those wrongfully convicted is a priority in this direction. Ultimately, the establishment of the rehabilitation institute contributes to strengthening trust in justice and increasing the level of protection of human rights in society.

Key words: rehabilitation, right to rehabilitation, rehabilitation system, illegally convicted persons, conditions of rehabilitation, grounds for rehabilitation, criminal proceedings, court proceedings, acquittal.

Постановка проблеми. Реабілітація має вкрай важливе значення для тих, хто страждав від судових зловживань та неправомірних обвинувачень, відновлюючи їхню репутацію та повертаючи їм право на гідність. Цей інститут забезпечує механізм захисту прав людини, який сприяє вдосконаленню правової системи та забезпечує виправлення помилок. Підтримуючи ідеали верховенства права, реабілітація слугує інструментом для забезпечення справедливості та рівності перед законом. Крім того, це сприяє збереженню громадської довіри до судових процесів та правових органів, коли вони показують готовність виправити неправильно винесені вироки. Зміни у законодавстві щодо реабілітації також можуть стимулювати розвиток ефективніших механізмів попередження судових помилок, таких як більш ретельний судовий розгляд справ та захист прав підозрюваних. Розширення прав осіб, які постраждали від неправомірних дій, зміцнює демократичні цінності та підвищує загальний рівень довіри до правосуддя.

Стан опрацювання проблеми. Проблеми реабілітації осіб, незаконно і необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності, незаконно засуджених, та відшкодування їм шкоди, посідає особливе місце в системі кримінально-процесуального права як у правовій науці, так і в правозастосовній практиці. Окремі питання інституту реабілітації досліджували в своїх працях вчені-юристи О. Бандурка, Ю. Грошевий, О. Капліна, А. Суховіліна, В. Маляренко, В. Назаров, В. Нор, Ю. Шемшученко та інші. Значний внесок у розвиток інституту реабілітації, особливо в контексті І. Кравчук, Л. Місінкевич, А. Наумова, О. Осауленко, В. Тертишник, В. Ченцов, М. Шумило, І. Якимчук та інші. Наукові розвідки зазначених авторів не вичерпали цієї складної проблеми, а навпаки створили фундаментальну базу для подальшого ґрунтовного її дослідження.

Мета – розкрити проблемні аспекти національного законодавства щодо підстав виникнення права на реабілітацію та запропонувати шляхи їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Інститут реабілітації незаконно засуджених осіб є важливим механізмом у сучасній правовій системі для забезпечення справедливості та захисту прав людини. Він сприяє відновленню порушених прав і репутації невинних людей, які стали жертвами судових помилок або неправомірних дій органів правосуддя. З огляду на це, постійне вдосконалення інституту реабілітації є критично важливим для підтримки довіри громадськості до системи правосуддя та забезпечення ефективного захисту основних прав і свобод громадян.

Становлення інституту реабілітації незаконно засуджених осіб є важливим етапом у розвитку правової системи будь-якої країни. У процесі свого розвитку інститут реабілітації пройшов кілька етапів змін, пов’язаних з еволюцією правової думки та підходів до забезпечення справедливості. Перші кроки у цьому напрямку були спрямовані на захист прав людей, які постраждали від неправомірного засудження, шляхом відновлення їхньої репутації та надання компенсацій. Історичний розвиток інституту реабілітації відображає зміну суспільних поглядів на роль правосуддя у захисті невинних і справедливого покарання винних.

Значна частина становлення інституту реабілітації незаконно засуджених була пов’язана з впровадженням механізмів перегляду судових рішень, зокрема апеляційних процедур та нових доказів. Це сприяло не тільки зменшенню випадків помилкового засудження, але й підвищенню

довіри громадськості до правосуддя. Сучасні підходи до реабілітації включають юридичні та соціальні аспекти, що дозволяють постраждалим особам ефективно повернутися до нормального життя [1, с. 312].

Основною передумовою виникнення права на реабілітацію є неправомірне або неаргументоване кримінальне переслідування та незаконне винесення вироку. Умова це зовнішній фактор, що впливає на посилення або гальмування причини (підстави), і їхній взаємозв'язок має вирішальне значення для реабілітації невинної людини. Найбільш важливі умови, які безпосередньо впливають на розвиток процесу, називаються факторами. Умови реабілітації класифікують на дві групи: на загальні та специфічні [2, с. 14]. Загальні умови реабілітації включають: соціальну важливість інституту реабілітації, вдосконалення законодавства про реабілітацію, ефективне застосування правових норм, рівень поінформованості реабілітованих щодо правових норм, рівень правової свідомості та правової культури учасників процесу реабілітації.

Специфічні умови реабілітації включають: набуття чинності акту про реабілітацію; визнання органом кримінального переслідування або судом права реабілітованого на компенсацію збитків; відновлення прав і свобод, закріплених у відповідному акті про реабілітацію; роз'яснення реабілітованому щодо процесу компенсації збитків, відновлення прав і свобод; подання заяви про вимогу компенсації завданої моральної та матеріальної шкоди; дотримання прокурором обов'язку офіційно вибачитися перед реабілітованим від імені держави; прийняття реабілітованим запропонованих сум компенсації збитків; ефективне виконання актів про реабілітацію та повне відшкодування збитків; відновлення порушених прав і свобод [3, с. 366].

Зазначене дозоляє зробити висновок, що умовами реабілітації слід вважати зовнішні обставини, за наявності яких починають діяти підстави реабілітації, тобто процесуальні засоби, які підтверджують незаконність і необґрунтованість кримінального переслідування, незаконність засудження особи, її право на поновлення порушених прав та свобод і відшкодування завданої шкоди.

Аналіз юридичної літератури, вивчення матеріалів практики дозволяють виокремити низку умов виникнення права на реабілітацію. Зокрема:

1) на досудовому провадженні:

- незаконна постанова про порушення кримінального провадження;
- незаконна постанова про пред'явлення обвинувачення;
- незаконне затримання;
- незаконна постанова про застосування запобіжного заходу.

2) на стадії судового провадження:

– неправосудний вирок суду – постанова суду, ухвала судді про застосування примусового заходу медичного характеру, коли не мало місце суспільно небезпечне діяння, немає складу злочину, з приводу якого порушена справа, чи діяння не вчинене особою, щодо якої розглядається справа;

– постанова суду, ухвала судді про застосування примусового заходу виховного характеру, коли не мало місце суспільно небезпечне діяння, з приводу якого порушена справа, чи не вчинене це діяння особою, щодо якої розглядається справа [3, с. 367].

Дані аргументи свідчать про право особи на реабілітацію, коли є підтвердження факту незаконного або безпідставного кримінального переслідування, неправомірного засудження чи незаконного застосування примусових заходів виховного або медичного характеру.

Науковці дискутують щодо підстав реабілітації. Наприклад, О. Вакулік вважає, що основою для реабілітації є ухвалення рішення, яке визнає підозру, звинувачення або обвинувальний вирок незаконними чи необґрунтованими [4, с. 7]. Деякі науковці пропонують інший підхід, зокрема виділяючи кілька підстав для реабілітації учасників кримінального судочинства: по-перше, сам факт порушення їхніх прав; по-друге, виявлення обставин, що можуть бути основою для юридичного позову та підтвердження порушення прав під час кримінального судочинства (зокрема через ухвалення рішень про припинення кримінальної справи чи відмову в її порушенні через відсутність складу або події злочину); по-третє, заяву про факт порушення прав від конкретного учасника кримінального судочинства, який має певний набір процесуальних прав та обов'язків [3, с. 368].

Підставами виникнення права на реабілітацію є фактичні дані, що виключають кримінальну відповідальність і свідчать про невинуватість особи, залученої в орбіту кримінального процесу. Водночас М. Шумило визначає, що підставами для повної реабілітації є виправдувальний вирок, постанова або ухвала суду про закриття кримінальної справи [2, с. 295].

Викладене, дозволяє зробити висновок про те, що підставами виникнення права на реабілітацію є приводи або причини, які виражені в юридичному акті, за наявності яких особа має право на реабілітацію.

Вважаємо, що чинний Кримінально-процесуальний кодекс необхідно доповнити главою «Реабілітація», у якій передбачити і положення про підстави виникнення права на реабілітацію». Такими є:

I. Підставами виникнення права на реабілітацію підозрюваного, обвинуваченого є:

– постанова слідчого про закриття кримінального провадження на досудовому розслідуванні;

– постанова судді про закриття провадження під час попереднього розгляду.

II. Підставами виникнення права на реабілітацію підсудного є:

– постановлення виправдувального вироку;

– ухвала (постанова) суду про закриття кримінального провадження у зв'язку з відмовою прокурора підтримувати державне обвинувачення.

III. Підставами виникнення права на реабілітацію засудженого є:

– ухвала (постанова) суду про закриття кримінального провадження у зв'язку з відмовою прокурора підтримувати державне обвинувачення, якщо потерпілий не вимагає продовження розгляду провадження;

– ухвала касаційного суду про скасування вироку, постанови чи ухвали і закриття кримінального провадження;

– ухвала касаційного або апеляційного суду за нововиявленими обставинами та наявності доказів, які підтверджують невинуватість засудженого у вчинені злочину, про скасування вироку постанови чи ухвали і закриття кримінального провадження.

IV. Підставами виникнення права на реабілітацію виправданого в частині мотивів і підстав виправдання є:

– ухвала апеляційного суду про зміну виправдувального вироку, постанови чи ухвали про закриття провадження, коли висновки суду першої інстанції не відповідають фактичним обставинам справи і вплинули на вирішення питання про мотиви і підстави виправдання;

– ухвала касаційного суду про зміну виправдувального вироку, постанови чи ухвали про закриття кримінального провадження з мотивів і підстав виправдання.

V. Підставою виникнення права на реабілітацію неповнолітніх, щодо яких застосовано примусовий захід виховного характеру, є постанова апеляційного суду про скасування незаконної і необґрунтованої постанови суду і закриття провадження з тих мотивів, що не було доведено вчинення суспільно небезпечного діяння особою.

VI. Підставою виникнення права на реабілітацію неосудних осіб, щодо яких застосовано примусовий захід медичного характер, є постанова апеляційного суду про скасування незаконної і необґрунтованої постанови суду і закриття провадження з тих мотивів, що не було доведено вчинення суспільно небезпечного діяння особою [3, с. 369].

Вищевказані пропозиції реально забезпечать захист особи від незаконного та необґрунтованого кримінального переслідування та незаконного засудження.

Можемо зазначити, що застосування сучасних технологій у процесі реабілітації може значно підвищити ефективність та швидкість перегляду справ. Наприклад, цифрові інструменти можуть сприяти збору нових доказів та доступу до юридичних документів, що прискорить процес реабілітації. Крім того, інноваційні методи аналізу даних можуть допомогти ідентифікувати випадки можливого неправомірного засудження, забезпечуючи більш оперативне реагування на помилки правосуддя.

Підвищення рівня професійної підготовки суддів, прокурорів та адвокатів є ще одним важливим напрямком для поліпшення роботи інституту реабілітації. Це включає постійне підвищення кваліфікації, ознайомлення з новими підходами та правовими нормами, а також розвиток етичних стандартів у роботі з незаконно засудженими особами. Така підготовка допоможе забезпечити справедливий та об'єктивний перегляд справ і сприяти відновленню справедливості для постраждалих.

Висновки. Отже, інститут реабілітації незаконно засуджених осіб залишається актуальним і важливим елементом системи правосуддя, який має продовжувати вдосконалюватися для забезпечення ефективного захисту прав людини. Застосування сучасних технологій, розробка нових правових механізмів і підходів до реабілітації, а також підвищення рівня професійної підготовки суддів і адвокатів мають стати основою подальшого розвитку цього інституту. Інститут реабілітації незаконно засуджених осіб є важливим елементом сучасної правової системи, який сприяє відновленню справедливості та захисту прав осіб, які зазнали неправомірного засудження.

Становлення цього інституту стало важливим кроком у напрямку забезпечення гарантій дотримання прав людини, оскільки він дає можливість виправити помилки правосуддя та компенсувати збитки, завдані незаконним засудженням. Поступове вдосконалення інституту реабілітації забезпечує більшу ефективність і прозорість у процесі відновлення прав невинно засуджених.

Сучасні технології, включаючи цифрові системи для збору та аналізу даних, дозволяють прискорити перегляд справ та забезпечити об'єктивність і точність висновків. Крім того, зростає значення

міжнародних стандартів у сфері правосуддя, які спрямовують країни на забезпечення справедливого та швидкого процесу реабілітації. Для подальшого розвитку інституту реабілітації необхідно приділяти увагу підвищенню кваліфікації та професійної етики суддів, адвокатів і прокурорів, а також забезпеченню їх незалежності. Розробка нових підходів до компенсації завданих збитків і відновлення репутації незаконно засуджених є пріоритетом у цьому напрямку. Зрештою, становлення інституту реабілітації сприяє зміцненню довіри до правосуддя та підвищенню рівня захисту прав людини в суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Остренко М., Осауленко О. Історичний розвиток формування інституту реабілітації. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. №4. С. 310–317. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.53.
2. Шумило М.Є. Реабілітація в кримінальному процесі України: монографія. Харків: Арсіс, 2001. 320 с.
3. Наумова А.О. Умови і процесуальні підстави виникнення права на реабілітацію: проблеми законодавства і практики. Шлях успіху і перспективи розвитку. 2020. № 6. С. 366–369. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/dc67a0d3-bd0b-4b80-9981-6efc1bfea187/content.
4. Вакулік О.А. Початок досудового розслідування у кримінальному провадженні: автореф. … канд.. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2015. 20 с.
5. Кравчук І.І., Якимчук І.С. Реабілітація незаконно засуджених у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 7. С. 367–370. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/92.
6. Осьмак А. Інститут реабілітації незаконно засуджених осіб як важлива компонента розвитку правової системи України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* № 1 (41), 2024. С. 243–248. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2024/may/35145/36.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Осьмак А.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.62

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІДУЦІАРНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Павлюк Н.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-6108-9713
e-mail: nata_roman@ukr.net

Павлюк Н.М. Загальна характеристика фідуціарних конструкцій.

Встановлено, що дослідницький інтерес до феномену «юридичної конструкції» як універсальної правової категорії зумовлений її властивостями інтегрувати та структурувати норми права для надання їм внутрішньої єдності, функціональності, правової визначеності та адекватності відбиття соціально-правових реалій. Сучасна правотворча діяльність як в Україні, так і інших правових системах, вимагає модернізації термінології законодавця, універсалізації понять, удосконалення та оновлення засобів юридичної техніки та застосовування різноманітних прийомів правового регулювання з метою спрощення правозастосовної діяльності. Одним з таких правових засобів є юридичні конструкції як способи правового регулювання різного типу суспільних відносин. Наведено доктринальні підходи щодо визначення характерних рис та функцій юридичних конструкцій.

Доведено, що юридичні конструкції є необхідним та стабільним елементом структури права та правової системи і є відображенням структури певних однорідних правових явищ та засобом нормотворчої техніки, який забезпечує побудову нормативно-правового матеріалу і одночасно є методом пізнання і тлумачення норм права. Ознаки юридичних конструкцій як ідеальних моделей правових явищ характерні й для фідуціарних конструкцій. Зростаюча популярність фідуціарних відносин привертає увагу до однойменних юридичних конструкцій, які активно використовуються у різних правових системах у сфері як договірних, так і інших цивільно-правових відносин.

Досліджено, що термін «фідуція» (fiducia) застосовується до всіх типів відносин, в ситуаціях, коли суть правочину, що встановлює такі відносини, спирається на взаємну довіру її учасників. Елемент довіри відіграє важливу роль, завдяки довірі виникають і виконуються фідуціарні відносини, а у разі втрати довіри, відношення припиняються. З розвитком цивільного права фідуціарні конструкції не втратили своєї актуальності і продовжували використовуватися у тому чи іншому вигляді учасниками цивільного обороту. Незважаючи на недостатню розробленість теорії фідуціарних відносин та існуючу колізійність їх нормативно-правового регулювання, вони відіграють важливу роль у цивільному обігу.

Ключові слова: юридична конструкція, фідуціарна конструкція, фідуціарна власність, довірча власність, фідуціарні правовідносини, фідуцарій, траст, довірчий власник.

Pavliuk N.M. General characteristics of fiduciary structures.

It has been established that scholars' interest in the phenomenon of "legal construction" as a universal legal category is due to its ability to integrate and structure legal norms, giving them internal unity, functionality, legal certainty, and adequacy in reflecting socio-legal realities. Contemporary legislative activity, both in Ukraine and in other legal systems, requires the modernization of legislative terminology, the universalization of concepts, the improvement and updating of legal techniques, and the application of various methods of legal regulation in order to simplify law enforcement. One such legal means is legal constructs as methods of legal regulation of various types of social relations. Doctrinal approaches to defining the characteristics and functions of legal constructs are presented.

It has been proven that legal constructs are a necessary and stable element of the structure of law and the legal system and reflect the structure of certain homogeneous legal phenomena and are a means of rule-making technique that ensures the construction of normative and legal material and, at the same time, is a method of cognition and interpretation of legal norms. The characteristics of legal constructs as ideal models of legal phenomena are also characteristic of fiduciary constructs. The growing popularity of fiduciary relationships draws attention to the legal constructs of the same name, which are actively used in various legal systems in the field of both contractual and other civil law relationships.

It has been established that the term "fiducia" applies to all types of relationships in situations where the essence of the agreement establishing such relationships is based on mutual trust between

its participants. The element of trust plays an important role, since it is thanks to trust that fiduciary relationships arise and are fulfilled, and in case of loss of trust, the relationship is terminated. With the development of civil law, fiduciary structures have not lost their relevance and continue to be used in one form or another by participants in civil legal relations. Despite the insufficient development of the theory of fiduciary relations and the existing conflict between their normative and legal regulation, they play an important role in civil legal relations.

Key words: legal structure, fiduciary structure, fiduciary property, trust property, fiduciary legal relations, fiduciary, trust, trustee.

Постановка проблеми. Дослідницький інтерес до феномену «юридичної конструкції» як універсальної правової категорії зумовлений її властивостями інтегрувати та структурувати норми права для надання їм внутрішньої єдності, функціональності, правової визначеності та адекватності відбиття соціально-правових реалій. Сучасна правотворча діяльність як в Україні, так і інших правових системах, вимагає модернізації термінології законодавця, універсалізації понять, удосконалення та оновлення засобів юридичної техніки та застосовування різноманітних прийомів правового регулювання з метою спрощення правозастосовної діяльності. Одним з таких правових засобів є юридичні конструкції як способи правового регулювання різного типу суспільних відносин.

Зростаюча популярність фідуціарних відносин привертає увагу до однойменних юридичних конструкцій, які активно використовуються у різних правових системах у сфері як договірних, так і інших цивільно-правових відносин. Зазначене актуалізує дослідження фідуціарної юридичної конструкції.

Стан опрацювання проблеми. Окремі аспекти зазначеної проблематики є предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних авторів, зокрема, таких як: Ю. Бисага, Г. Бойко, Р. Гаврилюк, Ю. Волошин, Ж. Дзейко, А. Дутко, В. Завальнюк, Д. Лавренко, О. Легка, Л. Луць, І. Онищук, К. Панько, П. Рабінович, І. Шутак та інші. Довірча власність досліджена у працях Р. Майданик, А. Гужви, Г. Харченко, О. Ільків та інших.

Метою статті є характеристика фідуціарної юридичної конструкції у цивільно-правових відносинах.

Виклад основного матеріалу. У доктрині запропоновані різні підходи до визначення юридичної конструкції. Так, під юридичною конструкцією у теорії права запропоновано розуміти: закріплені у законодавстві ідеальні узагальнювальні моделі структури правових явищ, створюваних для формування регулятивних, охоронних, захисних нормативно-правових приписів і досягнення точності і визначеності законів [9, с. 64]; закріплені у законодавстві ідеальні узагальнюючі моделі структури правових явищ, створюваних для формування регулятивних, охоронних, захисних нормативно-правових приписів і досягнення точності і визначеності законів [6, с. 8]; засіб нормотворчої техніки, який забезпечує побудову нормативно-правового матеріалу [7, с. 307].

Отже, навіть незначна частина існуючих у доктрині визначень юридичної конструкції дозволяє говорити про її багатоаспектність, тому необхідним виокремити деякі істотні ознаки юридичної конструкції, які є необхідними для встановлення її значення та функцій.

Згідно позиції А. Дутко ознаки, які характеризують особливості юридичних конструкцій як засобів законотворчої техніки, такі: по-перше, вони є відображенням структури певних однорідних правових явищ, які потребують законодавчої регламентації; по-друге, юридичні конструкції є ідеальними моделями структури правових явищ, які: 1) як ідеальні моделі існують у вигляді певної системи термінопонять; 2) є моделями саме структури правових явищ, а не моделями їх ознак, властивостей, функцій; 3) є системами термінопонять, елементи яких визначаються елементами правових явищ, які вони відображають; 4) є абстрактно-узагальнювальними моделями, які можуть застосовуватися законодавцем для регламентації майбутніх явищ, якщо виявиться подібність їх структури з явищами, відображеними у конструкціях; по-третє, юридичні конструкції закріплюються у законодавстві двома способами: текстуальним (словесним виразом змісту конструкції у тексті законів) та смисловим (логічним виводом змісту конструкції із сукупності нормативно-правових приписів); по-четверте, юридичні конструкції використовуються законодавцем для досягнення точності і визначеності змісту законів та законодавства загалом [5, с. 76].

Характеристика юридичних конструкцій в повному обсязі не може трактуватись без напрямів (функцій) юридичних конструкцій [9, с. 65]. Під функціями юридичної конструкції пропонується розуміти основні напрямки їх впливу на правову дійсність, в чому виявляється їх сутність та основне призначення [2, с. 57]. Серед них, на думку С. Гусарєва та В. Власенко, можна виокремити наступні функції юридичних конструкцій: моделювання, інтерпретації, регулятивна, методологічна та телеологічна [2, с. 60]. Вчений Л. Добробог виокремлює аналогічні функції, такі як: регулятивна: установлення правил поведінки, прав і обов'язків суб'єктів права; охоронна: забезпечення за-

хисту прав та інтересів суб'єктів права від порушень; стимулювальна: заохочення суб'єктів права до бажаної поведінки; інформаційна: надання суб'єктам права інформації про їхні права й обов'язки; інтерпретаційна: сприяння правильному розумінню та тлумаченню правових норм [4, с. 27].

Заслуговує на увагу і позиція Д. Лавренко, який визначає основну функціональну панель юридичних конструкцій через: 1) моделінг; 2) правотворчість; 3) модифікаційну; 4) інтегративну; 5) практичну; 6) роз'яснювальну; 7) демонстраційну; 8) пізнавальну; 9) гносеолого-методологічну; 10) техніко-юридичну; 11) концептуальну; 12) інформативно-логічну [9, с. 67].

У межах розуміння функціональної спрямованості корисним є розуміння телеологічного аспекту юридичних конструкцій як головної мети явища, відповідно до якої організується весь його функціонал, а всі напрямки функціонування об'єднуються для досягнення цієї мети [2, с. 58].

Загальні ознаки і функції юридичних конструкцій властиві й фідуціарним конструкціям. У сучасній юридичній літературі досить широко застосовуються поняття «фідуціарні відношення», «фідуціарна власність», «фідуціарний договір», «фідуціарна угода».

Термін «фідуція» (fiducia) застосовується до всіх типів відносин, в ситуаціях, коли суть правочину, що встановлює такі відносини, спирається на взаємну довіру її учасників [13, с. 68]. Для фідуціарних відносин характерна наявність особливої довіри між сторонами. Елемент довіри відіграє важливу роль, завдяки довірі виникають і виконуються фідуціарні відносини, а у разі втрати довіри відношення припиняються. Як відомо, фідуціарна власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язань була відома ще римському праву. Власне кажучи, саме fiducia cum creditore була історично першою формою застави. За цим договором боржник передавав за допомогою манципації (або in jure cessio) у забезпечення боргу річ на праві власності, з умовою, що у разі задоволення за зобов'язанням, забезпеченим заставою, закладена річ повинна бути повернута назад у власність боржника [10, с. 78]. Отже, для даної конструкції було характерно, що сторона, яка отримала річ (фідуціар, fiduciaries), набувала правовий захист щодо цієї речі (erga omnes), але зобов'язувалася при певних обставинах повернути її стороні, яка цю річ передала (до фідуціанта, fiducians) [13, с. 68].

Із розвитком цивільного права фідуціарні конструкції не втратили своєї актуальності і продовжували використовуватися у тому чи іншому вигляді учасниками цивільного обороту. Сьогодні фідуція як спосіб забезпечення виконання зобов'язань використовується у деяких європейських країнах, наприклад, у Німеччині (де, разом із тим, інститут фідуції не отримав законодавчого закріплення і регулюється судовою практикою) та Франції (де фідуцію врегульовано на законодавчому рівні – у 2007 році ЦК Франції було доповнено нормами про фідуцію) [10, с. 79].

На думку низки французьких дослідників, фідуціарна власність є особливим різновидом права власності в силу обмеженості в часі (propriété finalisée, non perpétuelle), а також тієї обставини, що фідуціарій не має всієї сукупності правомочностей, доступних звичайному власнику, у зв'язку з чим слід говорити про власність у цілях, визначених засновником (dans un but determiné par le constituant) [16, с. 67].

У цивільному праві України фідуціарна конструкція представлена у вигляді права довірчої власності. Згідно ч. 2 ст. 316 ЦК України, право довірчої власності є особливим видом права власності, яке виникає внаслідок закону або договору [15]. Згідно зі ст. 597-1 ЦК України право довірчої власності є одним зі способів забезпечення виконання зобов'язання за кредитним договором. У частині другій статті 597-1 ЦК України зазначено, що право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань є різновидом права власності на майно, за яким кредитор, який отримав майно у довірчу власність (довірчий власник), не має права самостійно відчужувати таке майно, крім як для звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом [15]. Отже в даному випадку конструкція довірчої власності виконує забезпечувальну функцію.

Характерною особливістю довірчої власності в українському цивільному праві є її складний юридичний склад, що включає декілька взаємопов'язаних юридичних фактів. Такий правовий режим, на думку Д. Бевзи, характеризується цільовим призначенням та використовується переважно у сфері забезпечення виконання зобов'язань, що підкреслюється як у законодавстві, так і в доктринальних дослідженнях. Сукупність юридичних фактів, що спричиняє виникнення довірчої власності, охоплює: укладення договору; передачу майна довірчому власнику; державну реєстрацію права (у випадках, визначених законом) [1, с. 302].

Вірним є твердження О. Ільків, що «суть здійснення довірчої власності полягає у добросовісному піклуванні, його дбайливому використанні з метою примноження в інтересах власника. Це зумовлює певні вимоги до особи довірчого власника, його професіоналізму та моральних якостей. Адже довірчий власник повинен здійснювати свої обов'язки особисто, якщо інше не випливає з умов договору або із закону. Передання іншій особі (замісникові) можливе, якщо це передбачено

договором або цього вимагають інтереси установника або вигодонабувача за неможливості отримати в розумний строк відповідної вказівки від власника» [8, с. 50].

Історія виникнення та розвитку інституту довірчої власності своїм корінням сягає в XII-XIII століттях. У юридичній літературі існує думка, що ця правова конструкція активно використовувалася у феодальній Англії у відносинах, пов'язаних із землею, і називалася вона тоді не «trust» (траст), як тепер, а «use» [14, с. 535]. Виникнення і поширення цього інституту пов'язані з різного роду обмеженнями феодального характеру, що супроводжувалися використанням нерухомості. Суть цього правового інституту зводилася у праві Англії до наступного: власник земельної ділянки призначав особу, яка отримувала з неї вигоду, керувала і розпоряджалася землею [14, с. 535].

Конструкція довірчої власності в англо-американській правовій системі, де він традиційно відомий як траст (trust), акумулює низку ключових елементів, серед яких: 1) активи, які утворюють майно, відокремлене від майна засновника або довіреної особи; 2) довірчі особи, що здійснюють управління активами на користь бенефіціара або благодійних фондів; 3) визначена мета, відмінна від вигоди довіреної особи; 4) суд або адміністративний орган із наглядовою юрисдикцією, які можуть бути залучені для моніторингу управління; 5) правовий титул власності, наданий довіреній особі; 6) можливість усної та навіть таємної домовленості щодо виникнення трасту; 7) конструктивні (законні) трасти можуть бути накладені судами постфактум без згоди сторін та ін. [3, с. 175].

Як зазначає В. Дектярьов, сутність англо-американської моделі трасту загалом полягає в подвійності права власності, яке піддається поділу на два титули – законний, що належить довірчій особі, та справедливий, яким володіє бенефіціар. При цьому суб'єктами правовідносин, що опосередковуються трастом, є: а) засновник, якого також називають довірителем (установником); б) довірчий власник (фідуціарій); в) бенефіціар [3, с. 175].

На «подвійній» функції права довірчої власності наголошують також Л. Фокша та О. Зуєва, розуміючи її як речове право, що похідне від права власності, і як спосіб забезпечення виконання зобов'язань [12, с. 65]. На думку цих авторів, в основу права довірчої власності покладено складний юридичний зміст, що включає такі складові частини, як наявність кредитного зобов'язання, виконання якого підлягає забезпеченню; тимчасове перебування майна боржника у власності кредитора; неспроможність боржника виконати основне кредитне зобов'язання в зазначений термін; реалізація кредитором майна боржника задля покриття боргу [12, с. 65].

У Франції право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язання, без притаманного англо-американському трасту атрибута «розщеплення» права власності, запроваджено до національної системи права Франції після вступу в ЄС у 2007 році на підставі Закону № 2007-211 від 19 лютого 2007 року. Відповідно до ст. 2011 ЦК Франції під фідуцією розуміється угода, згідно з якою один або декілька засновників (constituants) здійснюють передачу активів (biens), прав (droits) або забезпечувальних інтересів (sûretés), як поточних, так і майбутніх (présents ou futurs), одному чи декільком фідуціаріям (fiduciaries), які зберігають їх окремо від належної їм на праві власності май нової маси (tenant séparés de leur patrimoine propre) та діють на користь одного чи декількох бенефіціарів (beneficiaries) задля досягнення визначеної мети [11, с. 52].

Висновки. Юридичні конструкції є необхідним та стабільним елементом структури права та правової системи і є відображенням структури певних однорідних правових явищ та засобом нормотворчої техніки, який забезпечує побудову нормативно-правового матеріалу і одночасно є методом пізнання і тлумачення норм права. Ознаки юридичних конструкцій як ідеальних моделей правових явищ характерні й для фідуціарних конструкцій.

Фідуціарні конструкції, що сягають корінням до римського приватного права та зародилися з особливого фідуціарного договору з його різними модифікаціями, збереглися до теперішнього часу практично в незмінному вигляді у всіх країнах континентальної правової системи. Незважаючи на недостатню розробленість теорії фідуціарних відносин та існуючу колізійність їх нормативно-правового регулювання, вони відіграють важливу роль у цивільному обігу.

Отже, у процесі реформування цивільного законодавства України корисним є досвід успішного використання фідуціарних конструкцій європейськими країнами. При впровадженні у практику комплексного правового інституту з регулювання фідуціарних відносин в Україні, поряд з чітким визначенням його змісту, варто також враховувати власний історичний досвід та правові традиції розвитку довірчої власності та довірчих відносин з передачі майна у довірче управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бевза Д.О. Юридично-фактичні підстави виникнення права довірчої власності у цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія ПРАВО. 2025. Випуск 92. Частина 1. С. 300–305. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.42.

2. Гусарєв С.Д., Власенко В.П. Функціонально-видова характеристика юридичних конструкцій. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія ПРАВО. Випуск 88. Частина 1. 2025. С. 55–61. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.7.
3. Дектярьов В.В. Сучасний стан правового регулювання відносин щодо довірчої власності в Україні. *Нове українське право*. Вип. 3. 2023. С. 173–180. DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2023.3.25.
4. Добробог Л.М. Поняття юридичних конструкцій як елементу нормотворчої техніки. *Нове українське право*. 2025. Вип. 1. С. 27–32. DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.3.
5. Дутко А.О. Класифікація юридичних конструкцій як засобів законотворчої техніки. *Вісник університету Львівська політехніка*. 2014. С. 75–80. URL: 150075.rtf.
6. Дутко А.О. Юридичні конструкції та їх використання в законотворчій практиці України: автореф. дис. …канд. юрид. наук. 12.00.01. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів. 2010. 21 с.
7. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
8. Ільків О.В. Правова природа довірчої власності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2021 № 50. С.50–53. DOI https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.50.11.
9. Лавренко Д.О. Функціональна панель юридичних конструкцій. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 3. С. 64–68. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.10.
10. Некіт К.Г. Довірча власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язань: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства. *Часопис цивілістики.* 2016. Вип. 21. С. 78–81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2016_21_18.
11. Рябчинська А.О. Право довірчої забезпечувальної власності в зарубіжних країнах: досвід Франції та Румунії. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2019. № 3. Том 30 (69). С. 51–57. DOI https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.3/09.
12. Фокша Л., Зуєва О. Право довірчої власності як спосіб забезпечення зобовязання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №2. С. 65–68. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-2/15.
13. Халабуденко О.А. Fiducia causa і відносини intuitu personae у Римському і сучасному праві. *Римське право і сучасність:* матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 травня, 2019 року). За заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2019. С. 68–74.
14. Ходирєва А.В. Історичний нарис виникнення та розвитку фідуціарних (трастових) відносин в англійському праві. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. №9. с. 535–537. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/131.
15. Цивільний кодекс України. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
16. Yaëll Emerich. Les fondements conceptuels de la fiducie française face au trust de la *common law*: entre droit des contrats et droit des biens. P. 67. URL: https://www.persee.fr/doc/ridc_0035-3337_2009_num_61_1_19839.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Павлюк Н.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.4:342.7](477)«1710»
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.63

ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИ В «РУСЬКІЙ ПРАВДІ» ТА КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ІДЕЙ ПРАВ І СВОБОД В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ

Пелех І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права,
Запорізький національний університет,
ORCID: 0000-0002-7896-688X

Пелех І.В. Правовий статус особи в «Руській Правді» та Конституції Пилипа Орлика: історичні витоки ідей прав і свобод в українській правовій традиції.

Стаття присвячена комплексному історико-правовому дослідженню еволюції правового статусу особи в українській правовій традиції на прикладі двох фундаментальних пам'яток: «Руської Правди» та Конституції Пилипа Орлика 1710 року. У роботі проаналізовано генезис ідей прав і свобод людини, починаючи від епохи Київської Русі. Автор доводить, що «Руська Правда» заклала перші підвалини правової захищеності особи, хоча цей статус був суворо диференційованим, і був залежний від соціального стану. Детально розглянуто систему кримінальних штрафів («вір»), яка замінила собою звичаєву кровну помсту державною процедурою, що стало важливим кроком до гуманізації права. Особливу увагу приділено захисту честі, гідності та майнової недоторканності вільних верств населення, що свідчить про раннє формування концепції особистої недоторканності. Другим етапом дослідження є аналіз Конституції Пилипа Орлика («Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького»), яка розглядається як унікальний зразок раннього європейського конституціоналізму. Висвітлено перехід від станової ієрархії середньовіччя до ідеї «суспільного договору». Доведено, що документ 1710 року вперше в українській історії чітко розмежував владу та ввів механізми стримувань і противаг, що безпосередньо вплинуло на зміцнення правового статусу особи. Конституція проаналізована крізь призму обмеження гетьманського свавілля, встановлення незалежного суду та захисту прав соціально вразливих груп (вдів, сиріт, козацьких родин), що свідчить про зародження ідей соціальної справедливості, і підкреслює його актуальність і для сьогоднішніх часів.

У порівняльному аспекті виявлено тяглість української правової думки, яка розвивалася в руслі загальноєвропейських цінностей. Обґрунтовано, що попри великий хронологічний розрив, обидва документи демонструють спільне прагнення до обмеження деспотії та встановлення законності. Висновки статті підтверджують, що сучасні права і свободи людини в Україні мають глибоке історичне коріння, а Конституція Пилипа Орлика стала логічним завершенням еволюції розвитку прав особи козацькій республіці.

Ключові слова: правовий статус особи, Руська Правда, Конституція Пилипа Орлика, права і свободи людини, історія українського права, джерела права Київської Русі, українська правова традиція, історико-правовий аналіз

Pelekh I.V. The legal status of the individual in «Ruska Pravda» and the Constitution of Pylyp Orlyk: historical origins of ideas of rights and freedoms in the ukrainian legal tradition.

The article is devoted to a comprehensive historical and legal study of the evolution of the legal status of the individual within the Ukrainian legal tradition, based on the example of two fundamental legal monuments: *Russkaya Pravda* and the Constitution of Pylyp Orlyk of 1710. The study analyzes the genesis of ideas of human rights and freedoms beginning with the period of Kyivan Rus. The author demonstrates that *Russkaya Pravda* laid the initial foundations for the legal protection of the individual, although such protection was strictly differentiated and depended on social status. Particular attention is paid to the system of criminal fines (*vira*), which replaced customary blood feud with a state-administered legal procedure, constituting an important step toward the humanization of law. Special emphasis is placed on the protection of honor, dignity, and property inviolability of the free strata of society, which indicates the early formation of the concept of personal inviolability.

The second stage of the study focuses on the analysis of the Constitution of Pylyp Orlyk (*Pacts and Constitutions of the Rights and Freedoms of the Zaporizhian Host*), which is examined as a unique

example of early European constitutionalism. The transition from the medieval estate-based hierarchy to the idea of a «social contract» is highlighted. It is substantiated that the 1710 document, for the first time in Ukrainian history, clearly delineated power and introduced mechanisms of checks and balances, which directly contributed to the strengthening of the legal status of the individual. The Constitution is analyzed through the prism of limiting the arbitrariness of the Hetman's authority, establishing an independent judiciary, and protecting the rights of socially vulnerable groups (widows, orphans, and Cossack families), which testifies to the emergence of ideas of social justice and underscores its relevance in contemporary contexts.

From a comparative perspective, the study reveals the continuity of Ukrainian legal thought, which developed in line with broader European values. It is argued that despite the significant chronological gap, both documents demonstrate a common aspiration to limit despotism and establish the rule of law. The conclusions of the article confirm that modern human rights and freedoms in Ukraine have deep historical roots, and that the Constitution of Pylyp Orlyk became a logical culmination of the evolution of individual rights within the Cossack republican tradition.

Key words: legal status of the individual, Ruska Pravda, Constitution of Pylyp Orlyk, human rights and freedoms, history of Ukrainian law, sources of law of Kyivan Rus, Ukrainian legal tradition, historical and legal analysis.

Постановка проблеми. Сучасне українське державотворення та євроінтеграційні процеси вимагають глибокого переосмислення історичних витоків вітчизняної правової традиції, враховуючи повномасштабне вторгнення росії та триваючу вже 12 років війну. Ідея прав людини, особливо природних, яка є наріжним каменем сучасної демократії, не виникла на порожньому місці, а пройшла довгий шлях еволюції від простого розуміння, що людина має право на життя та їжу, до закріплення цих прав у міжнародних пактах та статутах. У цьому контексті ключовими віхами є «Руська Правда» Ярослава Мудрого та так звана Конституція Пилипа Орлика 1710 року («Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін», для зручності далі – Конституція Пилипа Орлика). Ці документи не лише фіксували правові норми свого часу, а й відображали унікальне бачення місця людини в суспільстві та державі, окреслювали взаємодії держави і особи та були по-своєму прогресивні в час свого прийняття.

Мета дослідження полягає у порівняльному аналізі правового статусу особи в двох фундаментальних пам'ятках українського права, виявленні еволюції від станово-захисних механізмів Київської Русі до договірно-конституційних принципів козацької доби.

Стан опрацювання проблематики. Дана тематика у науковому середовищі досліджувалася хоч і детально, але досить фрагментарно. Так, окремому аналізу піддавалися норми як «Руської правди», так і Конституції Пилипа Орлика, проте відсутнім є порівняльний аналіз норм на предмет схожих та відмінних рис у регулюванні правового статусу особи. Серед праць, які варто зазначити, це монографія Фігурного Ю.С. «Український гетьман Пилип Орлик», де «аналізується державотворча діяльність Пилипа Орлика в українознавчому вимірі» [1]. Також заслуговують на увагу роботи Демянішина Я.В. щодо аналізу історичного розвитку та формування ідей гарантії прав і свобод людини та громадянина в контексті теоретико-правової спадщини України [2] та Настюка А.А. про аспекти правової регуляції трудової діяльності часів Київської Русі [3]

Виклад основного матеріалу. Звісно українська правотворчість за весь період існування нашої держави, має десятки правових джерел, що заслуговують на окрему, прискіпливу увагу, вивчення та аналіз. Проте, на думку автора, цікавим є проаналізувати та співставити саме дві найвідоміші правові пам'ятки, які охоплюють зовсім різні періоди, форми правління та розвиток правової думки та проаналізувати правовий статус особи у цих документах.

Варто почати з того, що правовий статус особи - це система прав, свобод, законних інтересів, обов'язків, та відповідальності, що закріплені у нормативно-правових актах і гарантовані державою, відповідно до яких особа як суб'єкт правовідносин координує свою поведінку в суспільстві. Але у історичних документах досить важко виділити окремо ті складові правового статусу, що знає кожен юрист, тому, що кожен документ має свою унікальну структуру, стиль, погляд на права та обов'язки, що уособлювало в собі вплив не лише тогочасних правових думок, а й політичного становища України, перебування її під протекторатом чи в окупації та ін.

Першим кодифікованим правовим актом тогочасного руського феодального права виступила збірка «Руська Правда» (різні редакції датуються приблизно XI—XII ст). Для аналізу була взята та редакцію, яка є загальнодоступною, адаптованою для читання - коротка редакція «Руської Правди» із 43 артикулами, є найстарішою.

У цьому документі правовий статус особи не був універсальним (як зараз), а становий, тобто права людини залежали не від факту її народження, а від місця в соціальній ієрархії. Тому право на рівність, що є гарантованим сьогодні та загальноприйнятим, у цьому документі відсутнє.

Найяскравіше правовий статус особи виявлявся у кримінальному праві, а саме у системі штрафів за вбивство (віра). Життя різних категорій населення оцінювалося державою по-різному, що свідчить про жорстку ієрархію в системі ціни життя тої чи іншої особи. За вбивство привелієйованої частини суспільства Київської Русі «княжого мужа» («тіунь, огнищанина і за конюха» арт. 10; ««хто уб'є князівського мужа у розбої» арт. 3) накладався подвійний штраф – 80 гривень [4]. Це свідчить про те, що наближеність особи до влади надавала їй найвищий правовий захист. Життя ж звичайного вільного общинника («князівський отрок, або конюх, або повар» арт. 9; «простолюдин» арт. 3) оцінювалося у 40 гривень [4]. Набагато дешевше оцінювалося життя напівзалежних та залежних, при чому також існувала своя диференціація («за смерда і холопа 5 гривен, а за рабиню – 6 гривен» арт. 13; «за кормилицю 12 гривен, навіть, якщо кормилиця буде холопкою або рабою» арт. 14; «сільського князівського тіуна княж або ратойного» (арт. 11) та «реместв'яника і за реместв'яницю» (арт. 12) по 12 гривен) [4].

Правовий статус вільної людини включав захист не лише життя, а й честі та саме тілесної недоторканності. В тексті «Руської Правди» достатньо приділено багато уваги покаранням за нанесення тілесних ушкоджень (різного ступеня тяжкості, як це зараз можна би було кваліфікувати відповідно до норм Кримінального кодексу України). Високі штрафи передбачалися за дії, що принижують гідність: удари жердиною, долонею, виривання бороди чи вусів (12 гривень), відсікання пальця, руки чи ноги каралося штрафами (наприклад, 3 гривні за палець) [4]. Звісно, можна доволі обережно говорити про поняття право на честь та гідність в контексті існування лише норм з штрафами, проте в цілому текст «Руської Правди» є доволі гуманним та прогресивним як для того часу.

Право на приватну власність, право на спадкування також побічно згадується в тексті «Руської правди», хоча його обсяг так само був залежним від статусу особи. «Руська Правда» ретельно захищає власність, як рухому, так і нерухому («Коли хтось сяде без дозволу на чужого коня, то 3 гривни продажі» арт. 28; «або зброя, або гаманець» арт. 29; «скотина у полі, а будуть це вівці, або кози, або свині» арт. 39) [4].

Коротка редакція, на відміну від інших редакцій, не містить положення щодо спадкування та ролі жінки в Київській Русі, проте містить норми стосовно процесуального статусу особи та можливості регулювання зобов'язальних відносин «Якщо якийсь купець дасть іншому купцеві куни для купівлі або як позичку, то купець не обов'язково має мати свідків; він може піти на роту, якщо той, кому дано куни, буде заперечувати…», арт. 45 [4].

Із вищезазначеного можна відмітити те, що «Руська Правда» замінила кровну помсту (яка була широко розповсюдження у кримінальному праві тогочасних держав) державною системою штрафів, перетворивши захист особи з приватної справи роду на публічну справу князя.

Конституція Пилипа Орлика 1710 року є унікальною пам'яткою правової думки. І хоча в її тексті відсутнє сучасне поняття «права людини» та «правовий статус», вона містить дуже прогресивні для свого часу норми, що все ж таки регулювали статус особи.

Регулювання правового статусу особи в цьому документі можна розділити на кілька ключових аспектів. В першу чергу в документі вказуються різні категорії осіб, в залежності від їхнього суспільного стану. Тобто, навіть майже через 700 років після прийняття «Руської Правди» все одно зберігається цей поділ осіб, і право на рівність не гарантується, хоча Конституція і всіляко закріплює захист особи від свавілля службовців.

Обмеженню свавілля влади приділялася особлива увагу. Велика кількість норм присвячена захисту особи від експлуатації та трудової повинності: «не змушувати ремісників безоплатно виконувати свої домашні справи і козаків до розсилки приватної не залучати» (Глава X) [5]. Текст суворо забороняє старшині (полковникам, сотникам, отаманам) використовувати своє службове становище для особистого збагачення за рахунок підлеглих: «панове полковники, сотники, отамани з усіма військовими та посполитими урядниками не наважувалися виконувати панщин та відробітки на своїх приватних господарствах силами козаків та посполитих, особливо тих, які ані до урядів їх, ані їм безпосередньо не належать» (Стаття X) [5]. Це свідчить про доволі прогресивний погляд на право на свободу праці, а найголовніше, це один із багатьох механізмів обмеження повноважень службовців, що мав прямий вплив на реалізацію прав людини.

Важливим є те, що які в «Руській правді», так і Конституції, захищається право особи на приватну власність: «не віднімати та силою не змушувати продавати землю, не відбирати за будь-яку провину рухоме та нерухоме майно» (Стаття X) [5].

Доволі революційними та сучасними були норми про соціальний захист вразливих верств (тобто, соціальні права). Конституція містила унікальні для XVIII століття норми соціального захисту,

спрямовані на підтримку найбідніших верств населення - захист вдів та сиріт: «Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають в походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися - так погоджено і ухвалено» (Стаття XI) [5]. Також передбачалася допомога постраждалим, чиї господарства були зруйновані війною: «…а всі завдані Україні за теперішньої війни збитки Москвою були сплачені і справедливо відшкодовані» (Стаття II) [5]. Варто погодитися, що і через 300 років, ці норми є надзвичайно актуальними для незалежної України, і також знаходять своє відображення як в Конституції України, так і в спеціалізованих законодавчих актах.

Одним із найважливіших аспектів було право особи на справедливий суд. Конституція встановлювала, що гетьман не має права карати будь-кого на свій розсуд, гетьман не міг самовладно страчувати, ув'язнювати чи конфісковувати майно. Усі провини, чи то знатного, чи простого козака, мали розглядатися Генеральним Судом. Це закладало принцип верховенства права та захисту особи від тиранії. Взагалі, в тексті документа багато норм присвячено правовому статусу Гетьмана, але підсумувати все це можна наступною цитатою: «А сприяти цьому буде Ясновельможний гетьман своєю мудрою турботою та владою, котрому належить усі негаразди Вітчизни нашої виправляти, а права та вольності військові непорушно зберігати і охороняти» (Стаття XVI) [5].

Також Конституція засуджувала практику, коли багаті перекладали податковий тягар на бідних («худобних»), і вимагала полегшення для незаможних.

Доволі характерним, для того часу, є присутність норми, присвяченою православ'ю. Православ'я проголошувалося панівною релігією, і Конституція передбачала відновлення автокефалії української церкви (тобто виведення з-під підпорядкування Москві). Це означало, що повнота прав фактично гарантувалася православним християнам: «… перший пункт про віру святу православну східного сповідання належить розпочати, … нині, непорушно в ній перебуваючи, жодним іновір'ям ніколи не спокушався» (Стаття 1) [5]. Тобто, право на свободу релігії та віросповідання було відсутнє у Конституції Пилипа Орлика.

Ще доволі багато норм в тексті стосуються обмеження права службовців всіх рівнів на зловживання владою, корупційні дії, використання службового становища в приватних інтересах. Все це можна розглянути через призму сучасного права особи на демократичну, правову країну, де працює розподіл влади та система стримувані і противаг.

Висновки. Проаналізовані правові пам'ятки хоча і мають досить різні передумови та час прийняття, проте містять в собі деякі схожі елементи (поділ на суспільні стани і залежність обсягу прав і свобод від них, наприклад). Проте в «Руській Правді» правовий статус особи був більше матеріальним: кожна людина мала свою «ціну» (віру). У Конституції Пилипа Орлика статус стає більш політичним і головним вже стає не те, скільки коштує життя особи, а те, чи має влада право порушити законні інтереси особи без санкції суду.

Конституція Пилипа Орлика вводить поняття соціального захисту вразливих верств населення, що свідчить новітній погляд на соціальну функцію держави, про яку раніше задумувалися досить побічно. В «Руській Правді» держава (в особі князя) лише виступала арбітром у конфліктах власників.

Щодо політичних прав, то у часи Київської Русі лише вузьке коло наближених до князя осіб (боярська рада) мало вплив на політику. Конституція Пилипа Орлика навпаки розширила цей статус до всієї старшини та представників Війська Запорозького, заклавши підвалини сучасного парламентаризму та вільних виборів. Тобто, «Руська Правда» заклала фундамент індивідуальної безпеки та захисту права приватної власності особи, а Конституція Пилипа Орлика додала до цього фундаменту політичну свободу та захист від авторитаризму, тиранії, узурпації влади та її зловживанням. Конституція Пилипа Орлика демонструє велетенський стрибок правової свідомості, пропонуючи ідеї обмеження влади, соціального договору та гарантій прав окремих верств населення, що випередило багато європейських правових практик того часу. Обидві пам'ятки, попри різницю в епохах, демонструють випереджальний для свого часу гуманізм: «Руська Правда» через обмеження застосування смертної кари та акцент саме на майновій відповідальності, а Конституція Пилипа Орлика - через ідеї соціального захисту бідних верств населення та вдів. Простеження цього зв'язку дозволяє стверджувати про тяглість та самобутність української традиції прав і свобод, а також непереборне бажання українців бути вільними людьми, жити та реалізувати свої права в державі з такими органами державної влади, які мають чітко обмежені повноваження та заборону на зловживання своїми посадовими обов'язками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фігурний Ю.С. Український гетьман Пилип Орлик: монографія. К.: НДІУ, 2008. 124 с. URL: https://ndiu.knu.ua/images/elektr_bibl/figorlik.pdf.

2. Демянішин Я.В. Становлення та розвиток ідеї гарантії прав і свобод людини та громадянина в теоретико- правовій спадщині України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО.* 2024. Випуск 82: частина 1. С. 164-170. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.24.
3. Настюк А.А. Регуляція захисту прав працюючих у Київській Русі згідно літописних джерел. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* 2023. Том XXXIII. С. 66-76. DOI: https://doi.org/10.32782/npnuola.v33.2023.9.
4. «Руська правда» – джерело історії та правової системи Київської Русі. URL: https://biblio.lib.kherson.ua/ruska-pravda.htm.
5. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін, підтверджені 5 квітня 1710 року. URL: https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Пелех І.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.98:343.13:343.35
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.64

ДОКУМЕНТУВАННЯ ПРАЦІВНИКАМИ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ УПОВНОВАЖЕНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З НАДАННЯМ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ

Пилипенко С.М.,
здобувач Науково-організаційного центру
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0009-0000-0937-0049

Пилипенко С.М. Документування працівниками уповноваженими підрозділами Державного бюро розслідувань кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

У статті здійснено комплексне дослідження теоретичних і прикладних засад документування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, працівниками оперативних підрозділів Державного бюро розслідувань. Обґрунтовано, що документування в оперативно-розшуковій діяльності не зводиться до технічної фіксації окремих фактів або накопичення інформації, а є системною, програмно-цільовою діяльністю, спрямованою на формування перевірюваної та процесуально перспективної інформації, здатної бути легалізованою в кримінальному провадженні. Показано, що ефективність документування безпосередньо залежить від правильного поєднання кримінально-правових орієнтирів, криміналістичного розуміння механізму службових і корупційних правопорушень та вимог кримінального процесуального законодавства щодо допустимості доказів.

У роботі розкрито значення криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень як методологічної основи документування, визначено типові способи їх учинення, систему слідів і джерел інформації, що підлягають фіксації, а також акцентовано увагу на зростаючій ролі цифрових слідів та електронної інформації в умовах цифровізації публічного управління. Проаналізовано процесуальні та доказові аспекти використання результатів оперативно-розшукової діяльності, зокрема проблеми їх легалізації, роль прокурорського нагляду та судового контролю, а також вплив сучасної судової практики на формування стандартів документування і критеріїв допустимості доказів.

Зроблено висновок, що документування в діяльності оперативних підрозділів ДБР має розглядатися як інтегративний елемент механізму реалізації завдань цього органу, який забезпечує наступність між оперативно-розшуковою діяльністю та кримінальним процесом і створює передумови для ефективного, законного та обґрунтованого кримінального переслідування. Сформульовано науково-практичні рекомендації, спрямовані на вдосконалення організаційно-правових і методичних підходів до документування з урахуванням принципів законності, верховенства права та забезпечення прав людини.

Ключові слова: документування; оперативно-розшукова діяльність; Державне бюро розслідувань; службові кримінальні правопорушення; публічні послуги; криміналістична характеристика; цифрові докази; допустимість доказів; прокурорський нагляд; судовий контроль.

Pylypenko. S.M. Documentation of Criminal Offenses in the Sphere of Official Activity and Professional Activity Related to the Provision of Public Services by Authorized Units of the State Bureau of Investigation.

The article provides a comprehensive study of the theoretical and applied foundations of documenting criminal offenses in the sphere of official activity and professional activity related to the provision of public services by officers of the operational units of the State Bureau of Investigation. It is substantiated that documentation in operational and investigative activities is not limited to the technical recording of individual facts or the accumulation of information, but constitutes a systemic, program-oriented activity aimed at forming verifiable and procedurally prospective information capable of being legalized within criminal proceedings. It is demonstrated that the effectiveness of documentation directly depends on the proper combination of criminal-law benchmarks, a forensic understanding of the mechanism of official and corruption-related criminal offenses, and the requirements of criminal procedural legislation concerning the admissibility of evidence.

The paper reveals the significance of the forensic characterization of criminal offenses as a methodological basis for documentation, identifies typical methods of their commission, the system of traces and sources of information subject to recording, and emphasizes the growing role of digital traces and electronic information in the context of the digitalization of public administration. Procedural and evidentiary aspects of using the results of operational and investigative activities are analyzed, including issues of their legalization, the role of prosecutorial supervision and judicial control, as well as the influence of contemporary judicial practice on the formation of documentation standards and criteria for the admissibility of evidence.

It is concluded that documentation in the activities of the operational units of the State Bureau of Investigation should be regarded as an integrative element of the mechanism for implementing the tasks of this body, ensuring continuity between operational and investigative activities and the criminal process, and creating prerequisites for effective, lawful, and well-substantiated criminal prosecution. Scientific and practical recommendations are formulated aimed at improving organizational, legal, and methodological approaches to documentation, taking into account the principles of legality, the rule of law, and the protection of human rights.

Key words: documentation; operational and investigative activity; State Bureau of Investigation; official criminal offenses; public services; forensic characterization; digital evidence; admissibility of evidence; prosecutorial supervision; judicial control.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, традиційно належать до найбільш латентних, складних за механізмом вчинення та небезпечних за своїми наслідками для функціонування публічної влади, довіри суспільства до державних інституцій і реалізації принципу верховенства права. Їх специфіка полягає у поєднанні владних або професійних повноважень спеціального суб'єкта з корисливими мотивами, що зумовлює високий рівень адаптивності злочинної поведінки, використання формально законних управлінських процедур і маскування протиправних дій під правомірну службову діяльність [1; 3].

Актуальність протидії таким кримінальним правопорушенням істотно зростає в умовах ускладнення соціально-економічних процесів, цифровізації управління та посилення корупційних ризиків у публічному секторі. Наукові дослідження свідчать, що злочини у сфері службової діяльності характеризуються складною криміналістичною структурою, множинністю епізодів, тривалим характером протиправної поведінки та наявністю розгалужених неформальних зв'язків між учасниками злочинної діяльності, що значно ускладнює їх виявлення та фіксацію традиційними процесуальними засобами [1; 4; 7].

Особливе місце в системі протидії зазначеним кримінальним правопорушенням належить Державному бюро розслідувань як спеціалізованому правоохоронному органу, до підслідності якого віднесено злочини, вчинені службовими особами, які займають відповідальне та особливо відповідальне становище, а також іншими спеціальними суб'єктами. Саме на ДБР покладено завдання не лише процесуального розслідування, а й активного виявлення та припинення кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності, що об'єктивно зумовлює ключову роль оперативних підрозділів цього органу у документуванні злочинної діяльності на ранніх стадіях [10; 11].

У таких провадженнях оперативно-розшукове документування набуває особливого значення як первинний етап формування доказової інформації. Саме результати оперативно-розшукової діяльності дозволяють виявити приховані форми злочинної поведінки, зафіксувати фактичні обставини зловживання владою чи службовим становищем, встановити коло причетних осіб і задокументувати причинно-наслідкові зв'язки між їх діями та суспільно небезпечними наслідками [2; 12; 25]. Водночас документування в оперативно-розшуковій діяльності не зводиться до механічної фіксації інформації, а є цілеспрямованим, системним процесом, орієнтованим на подальшу легалізацію отриманих відомостей у кримінальному провадженні [22; 24].

Разом із тим, ключовою проблемою залишається трансформація результатів оперативно-розшукової діяльності в належні та допустимі докази у кримінальному процесі. Невідповідність форм і методів документування вимогам кримінального процесуального закону, порушення встановлених процедур або недотримання стандартів захисту прав людини призводять до визнання таких доказів недопустимими, що неодноразово підкреслювалося в наукових працях і судовій практиці [13; 16; 23]. Особливої актуальності ця проблематика набуває у світлі сучасних підходів до оцінки доказів, сформульованих Верховним Судом, а також посилення уваги судів до дотримання процесуальних гарантій під час використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності [5; 6; 8].

Таким чином, потребує поглибленого наукового осмислення комплекс проблем, пов'язаних із документуванням кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, саме працівниками оперативних підрозділів ДБР. Це зумовлює необхідність системного дослідження теоретичних, криміналістичних і процесуальних засад такого документування з урахуванням вимог чинного законодавства та актуальної правозастосовної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика документування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, має міждисциплінарний характер і перебуває на стику кримінального права, кримінології, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу. У науковому дискурсі сформувалися кілька взаємопов'язаних напрямів досліджень, які створюють теоретичну основу для аналізу діяльності оперативних підрозділів ДБР, однак не забезпечують комплексного висвітлення саме специфіки документування у межах компетенції цього органу та з урахуванням сучасних стандартів допустимості доказів.

Перший напрям становлять праці, присвячені кримінально-правовій характеристиці злочинів у сфері службової діяльності. У навчально-доктринальному вимірі важливе значення має посібник П.П. Андрушка та А.А. Стрижевської, у якому систематизовано ознаки складів злочинів цієї групи, розкрито їх об'єкт, об'єктивну та суб'єктивну сторони, окреслено типові способи вчинення та проблеми кваліфікації [1]. У цьому ж контексті дослідження С.І. Богаченка зосереджене на кримінально-правових механізмах протидії корупційним правопорушенням у сфері центральних органів виконавчої влади та дозволяє конкретизувати ризикогенні чинники функціонування публічної адміністрації, що прямо впливають на побудову моделей документування [3]. Сукупно ці роботи формують нормативно-кримінально-правовий «каркас» для визначення предмета документування, проте не деталізують інструментарій оперативного встановлення та фіксації фактичних даних, релевантних для доказування.

Другий напрям охоплює дослідження з теорії та практики оперативно-розшукової діяльності, включаючи питання оперативного документування. Монографія О.М. Бандурки має базове значення для розуміння організаційних і тактичних засад ОРД, її методів і форм, а також логіки отримання оперативно значущої інформації, яка може стати основою процесуального доказування [2]. У близькій площині перебуває монографічна праця О.Ф. Долженкова, В.А. Некрасова та Ю.Є. Черкасова, де досліджено «розвідувальний» компонент протидії злочинності, підходи до роботи в середовищі злочинності та інформаційно-аналітичне забезпечення, що є важливими для розуміння технологій виявлення й фіксації латентних службових правопорушень [9]. Водночас ці праці мають переважно загальнотеоретичний характер і не спрямовані на вирішення процесуальних проблем перетворення результатів ОРД на допустимі докази у провадженнях, підслідних ДБР, з урахуванням сучасної судової практики.

Третій напрям становлять криміналістичні дослідження, що розкривають механізм злочину, його слідову картину та методичні підходи до виявлення й фіксації доказової інформації. Монографія А.Ф. Волобуєва присвячена механізму злочину та його зв'язку з концептуальними положеннями криміналістики, що дозволяє використовувати категорію механізму як методологічну основу для побудови програм документування (від визначення типових дій суб'єкта до прогнозування слідів і каналів інформації) [7]. Праця В. Є. Боднара, присвячена типовим слідам злочинів у сфері службової діяльності, конкретизує зміст «слідової інформації» та може бути безпосередньо використана для формування переліку об'єктів, які мають підлягати оперативному встановленню, фіксації та збереженню [4]. Однак криміналістичні дослідження, як правило, не деталізують процедурні вимоги КПК України щодо легалізації отриманих даних, що зумовлює необхідність поєднання криміналістичного підходу з процесуальним.

Четвертий напрям – дослідження у сфері кримінального процесу, доказування та використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності й негласних слідчих (розшукових) дій. У роботах М.А. Погорецького послідовно розкрито проблематику допустимості доказів, структуру та зміст доказування, а також системні питання використання матеріалів ОРД у кримінальному провадженні [13; 14; 17; 25]. Важливими для теми статті є положення щодо легалізації оперативно-розшукової інформації, розуміння її сутності та умов перетворення на процесуально значущі відомості, придатні для використання стороною обвинувачення в доказуванні [22; 23]. Дотичними є також праці, у яких аналізуються повноваження прокурора та прокурорський нагляд у сфері ОРД, оскільки саме прокурорський нагляд і процесуальне керівництво істотно впливають на «якість» документування та перспективи допустимості отриманих результатів [18; 20; 21]. Окремої уваги заслуговує науково-практичний коментар до КПК України, у якому М.Є. Шумило та М.А. Погорецький розглядають докази й доказування крізь призму положень кримінального процесуального закону, що є мето-

дологічно важливим для коректного вибудовування логіки документування як «переддоказового» етапу [28]. Водночас, попри значний теоретичний доробок, у літературі недостатньо представлено спеціальні дослідження, що були б присвячені документуванню саме працівниками оперативних підрозділів ДБР з урахуванням особливостей підслідності, відомчої організації та вимог судової практики останніх років.

П'ятий напрям формують джерела правозастосовної практики, які задають критерії оцінки належності та допустимості доказів, отриманих у результаті ОРД/НСРД, а також стандарти мотивування процесуальних рішень. Узагальнення Верховного Суду у вигляді оглядів судової практики ККС ВС за 2025 рік є важливими для виявлення типових помилок сторони обвинувачення при використанні матеріалів, отриманих у результаті «оперативної» активності, та для окреслення актуальних підходів касаційної інстанції до оцінки доказів і процесуальних гарантій [5; 6]. Практика Вищого антикорупційного суду, зокрема вирок Апеляційної палати ВАКС у конкретному провадженні, також має значення як приклад застосування високих стандартів оцінки доказової бази у корупційних справах, де якість документування безпосередньо впливає на результат судового розгляду [8]. Разом із тим, огляди практики та окремі судові рішення потребують наукового узагальнення у площині криміналістики й ОРД, оскільки судові висновки зазвичай фіксують наслідки процесуальних дефектів, але не дають методичних відповідей щодо оптимальних алгоритмів документування.

Нарешті, у сучасному науковому полі дедалі більшого значення набувають дослідження, пов'язані з цифровими доказами, стандартами їх збирання, перевірки та збереження, а також із забезпеченням прав людини в умовах цифровізації доказування. У роботах М.А. Погорецького 2025 року запропоновано бачення цифрового доказування як складової реалізації принципу верховенства права та гарантії справедливого вироку, що має принципове значення для оцінки допустимості цифрових результатів документування та вимог до процесуальних гарантій [15; 26]. Цей напрям є особливо релевантним, оскільки службові та корупційні кримінальні правопорушення дедалі частіше супроводжуються цифровими слідами (електронні комунікації, цифрові документи, метадані, електронні фінансові транзакції), а отже документування оперативними підрозділами має відповідати підвищеним вимогам щодо фіксації, збереження та перевірюваності отриманої інформації [26].

Таким чином, аналіз літератури й практики засвідчує наявність суттєвого наукового доробку щодо: (1) кримінально-правової природи службових і корупційних правопорушень; (2) теорії ОРД та організаційно-тактичних засад оперативного документування; (3) криміналістичної характеристики механізму злочину і слідової картини; (4) проблем доказування, легалізації оперативної інформації та використання результатів ОРД/НСРД; (5) судових стандартів оцінки доказів. Водночас наявні дослідження не формують цілісної моделі документування саме працівниками оперативних підрозділів ДБР у провадженнях щодо злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, з інтеграцією криміналістичного, оперативно-розшукового та процесуального компонентів і з урахуванням актуальної практики Верховного Суду та ВАКС [5; 6; 8]. Це обумовлює необхідність подальшого наукового опрацювання означеної тематики у прикладному та методичному вимірі, зорієнтованому на стандарти допустимості доказів і гарантії прав людини [11; 13; 15].

Метою статті є комплексне дослідження теоретичних і прикладних засад документування працівниками оперативних підрозділів Державного бюро розслідувань кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, а також формулювання науково обґрунтованих рекомендацій щодо підвищення ефективності та правомірності такого документування в контексті вимог кримінального процесуального законодавства та сучасної судової практики. Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення взаємопов'язаного комплексу наукових завдань, зокрема з'ясування правової природи документування та визначення його місця в системі оперативно-розшукової діяльності Державного бюро розслідувань як спеціалізованого правоохоронного органу; розкриття кримінально-правових і криміналістичних особливостей кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, які зумовлюють специфіку їх оперативно-розшукового документування; аналіз основних форм, методів і засобів документування, що застосовуються оперативними підрозділами Державного бюро розслідувань у процесі виявлення та фіксації кримінальних правопорушень відповідної категорії; дослідження проблемних аспектів легалізації результатів оперативно-розшукової діяльності та їх подальшого використання у кримінальному процесуальному доказуванні; оцінку впливу актуальної судової практики Верховного Суду та Вищого антикорупційного суду на формування стандартів документування й критерії допустимості доказів, отриманих у результаті оперативно-розшукової діяльності; а також формулювання про-

позицій щодо вдосконалення організаційно-правових і методичних підходів до документування в діяльності оперативних підрозділів Державного бюро розслідувань з урахуванням принципів законності, верховенства права та забезпечення прав людини.

Виклад основного матеріалу. У межах викладу основного матеріалу вихідним є уточнення понятійного апарату, оскільки саме від коректного розуміння категорії «документування» залежить як побудова тактики діяльності оперативних підрозділів ДБР, так і подальша перспектива легалізації отриманих результатів у кримінальному провадженні. У теорії та практиці оперативно-розшукової діяльності документування доцільно розглядати як цілеспрямований, організаційно й тактично впорядкований процес виявлення, фіксації, перевірки, систематизації та збереження відомостей про події, дії та зв'язки, що мають значення для виявлення й припинення кримінальних правопорушень, а в подальшому – для формування доказової інформації, придатної до використання у кримінальному процесуальному доказуванні. Такий підхід відрізняє документування від простого «накопичення інформації»: воно має не випадковий, а програмно-цільовий характер, передбачає планування, визначення релевантних об'єктів і каналів отримання відомостей, встановлення способів фіксації та критеріїв їх надійності, а також орієнтацію на процесуальні вимоги допустимості [2; 24; 25].

У цьому контексті важливо розмежувати близькі, але не тотожні поняття «документування», «оперативне документування», «фіксація» та «накопичення інформації». Фіксація є техніко-тактичним елементом, що полягає у закріпленні певних фактичних даних у конкретній формі (текстовій, аудіо-, відео-, електронній тощо) з метою забезпечення їх збереження та можливості подальшої перевірки. Накопичення інформації, своєю чергою, відображає радше кількісний аспект – збирання масиву відомостей із різних джерел без обов'язкової прив'язки до чітко визначеної доказової перспективи. Документування ж охоплює фіксацію і може включати накопичення, але не вичерпується ними: воно передбачає аналітичне відсіювання, зіставлення, перевірку, встановлення взаємозв'язків між фактами, формування логічної моделі події та підготовку матеріалу до його подальшої процесуальної «інтеграції» [2; 9; 7].

Поняття «оперативне документування» у спеціальній літературі зазвичай використовується для позначення прикладного різновиду документування в межах ОРД, зорієнтованого на виявлення і закріплення відомостей про злочинну діяльність (у тому числі латентну), осіб, причетних до неї, та її проявів у матеріальному й інформаційному середовищі. На відміну від ширшого поняття документування, оперативне документування акцентує саме на практичних алгоритмах здобуття й закріплення даних із використанням властивих ОРД засобів і методів, з урахуванням конспіративності, ризиків протидії та необхідності забезпечення безпеки джерел [2; 9]. Водночас для діяльності оперативних підрозділів ДБР принциповим є те, що оперативне документування не може існувати «само по собі» і лише у відомчій площині: його результат має бути спроєктований на кримінальне провадження, тобто з урахуванням вимог КПК України, логіки доказування та судових стандартів оцінки доказів [11; 13; 14; 28].

Окремого уточнення потребує питання про співвідношення документування з доказуванням. Документування в ОРД доцільно кваліфікувати як «переддоказовий» етап формування інформації, коли відомості ще не набули процесуальної форми доказів, але вже підлягають такій фіксації й перевірці, щоб у подальшому могли бути легалізовані та використані в доказуванні без руйнування їх доказового потенціалу. Саме тому у роботах, присвячених доказам і доказуванню, наголошується на необхідності забезпечення перевірюваності, внутрішньої узгодженості та процесуальної перспективи інформації, отриманої поза межами безпосередньо процесуальних дій, зокрема внаслідок ОРД [13; 14; 28]. Ця теза має особливе значення для категорії службових і корупційних правопорушень, де спосіб вчинення часто маскується під правомірні управлінські рішення чи професійні процедури, а тому якість документування визначається не лише обсягом зафіксованих даних, а їх здатністю підтвердити юридично значущі ознаки складу кримінального правопорушення, передбачені кримінальним законом [10; 1; 3].

Узагальнюючи, документування в оперативно-розшуковій діяльності оперативних підрозділів ДБР слід розуміти як системну діяльність, що поєднує криміналістичну орієнтацію на механізм злочину та його слідову картину з процесуальною орієнтацією на майбутню допустимість і доказову спроможність результатів. Воно повинно включати не лише фіксацію окремих фактів, а й їх перевірку та контекстуалізацію, формування логічно завершеної інформаційної моделі події та належне збереження матеріалів, що у перспективі забезпечує можливість їх легалізації та використання у кримінальному провадженні з урахуванням сучасної судової практики [5; 6; 8; 23].

Нормативна основа документування діяльності оперативних підрозділів Державного бюро розслідувань формується насамперед положеннями кримінального та кримінального процесуального законодавства, а також спеціальними нормами антикорупційного законодавства, які в сукупності

визначають межі допустимої оперативно-розшукової активності, орієнтири для фіксації юридично значущих обставин і вимоги до подальшого використання отриманих результатів у кримінальному провадженні. Кримінальний кодекс України, встановлюючи склади кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, опосередковано задає предмет і зміст документування, оскільки саме ознаки об'єкта, об'єктивної сторони, спеціального суб'єкта та суб'єктивної сторони визначають, які фактичні дані мають бути виявлені та зафіксовані оперативними підрозділами для підтвердження наявності складу кримінального правопорушення [10; 1; 3]. У цьому сенсі документування має кримінально-правову «прив'язку», оскільки його якість і спрямованість оцінюються через здатність встановлених і зафіксованих обставин кореспондувати юридично значущим елементам складу злочину.

Визначальне значення для документування має Кримінальний процесуальний кодекс України, який, хоча й безпосередньо не регламентує оперативно-розшукову діяльність, однак встановлює вимоги до допустимості, належності та достовірності доказів, а також до порядку їх одержання і перевірки. Саме ці положення формують процесуальні «рамки», у межах яких має здійснюватися документування, якщо його результати орієнтовані на подальшу легалізацію та використання в доказуванні [11; 13; 14; 28]. З огляду на це документування не може будуватися ізольовано від кримінального процесу, а повинно з самого початку враховувати потенційні процесуальні наслідки обраних форм і методів фіксації інформації, ризики порушення прав людини та можливість визнання відповідних матеріалів недопустимими доказами.

Особливе значення у справах зазначеної категорії має законодавство про запобігання корупції, яке визначає коло суб'єктів, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, встановлює обмеження, заборони та вимоги до їх поведінки, а також закріплює механізми фінансового контролю та запобігання конфлікту інтересів. Для оперативних підрозділів ДБР ці норми виконують орієнтуючу функцію, оскільки дозволяють ідентифікувати ризикові зони службової діяльності, типові моделі протиправної поведінки та коло фактичних обставин, що мають бути задокументовані для підтвердження зловживання владою, службовим становищем або пов'язаних із цим корупційних проявів [27; 3]. У поєднанні з кримінально-правовими та процесуальними нормами антикорупційне законодавство формує нормативну основу, яка надає документуванню не лише правову визначеність, а й функціональну спрямованість.

У структурі механізму реалізації завдань Державного бюро розслідувань документування посідає проміжне, але ключове місце між аналітично-оперативним виявленням кримінально значущих подій і процесуальним розслідуванням у формі досудового слідства. З одного боку, документування є логічним продовженням оперативного виявлення ознак кримінального правопорушення, коли первинна інформація набуває більшої визначеності, перевіряється та закріплюється у формі, придатній для подальшого використання. З іншого боку, воно створює фактичну й інформаційну основу для прийняття процесуальних рішень слідчим і прокурором, зокрема щодо початку досудового розслідування, обрання його напряму, застосування негласних слідчих (розшукових) дій або інших процесуальних заходів [19; 16; 23].

У механізмі діяльності ДБР документування виконує інтегративну функцію, поєднуючи завдання оперативно-розшукової діяльності з цілями кримінального процесу. Воно забезпечує наступність між оперативною та процесуальною стадіями протидії кримінальним правопорушенням, мінімізує ризики втрати доказово значущої інформації та створює передумови для побудови послідовної й переконливої доказової моделі обвинувачення. Саме тому ефективність виконання ДБР своїх завдань у сфері протидії службовим і корупційним кримінальним правопорушенням значною мірою залежить від того, наскільки документування органічно інтегроване в загальний механізм реалізації функцій цього органу, здійснюється в межах чітких нормативних орієнтирів і з урахуванням сучасних стандартів допустимості доказів, сформульованих у судовій практиці [5; 6; 8].

Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, відіграє визначальну роль у побудові системи документування, оскільки саме вона дозволяє встановити закономірні зв'язки між способом учинення злочину, особою правопорушника, умовами службової діяльності та типовими слідами злочинної поведінки. Для оперативних підрозділів ДБР криміналістична характеристика виступає методологічною основою вибору об'єктів і напрямів документування, визначення релевантних джерел інформації та прогнозування доказового потенціалу отриманих відомостей [7; 1].

Типові способи вчинення злочинів у сфері службової діяльності та надання публічних послуг характеризуються поєднанням формально правомірних управлінських або професійних дій із прихованими корисливими мотивами та зловживанням наданими повноваженнями. Такі злочини нерідко реалізуються у вигляді прийняття незаконних або формально законних, але неправомірно мотиво-

ваних рішень, умисного невиконання чи неналежного виконання службових обов'язків, створення штучних адміністративних або процедурних перешкод, використання дискреційних повноважень в інтересах окремих осіб чи груп, а також у формі прихованого одержання неправомірної вигоди через посередників або підконтрольні структури [1; 3]. Для зазначеної категорії правопорушень характерним є їх триваючий або багатоепізодний характер, залучення декількох службових осіб, а також використання складних схем маскування злочинної діяльності під звичайні управлінські процеси, що істотно ускладнює їх виявлення без застосування спеціальних оперативно-розшукових заходів [7; 9].

Виходячи з цього, система типових слідів та джерел інформації у справах про службові й корупційні кримінальні правопорушення має комплексний характер і охоплює як матеріальні, так і нематеріальні сліди злочинної діяльності. До матеріальних слідів належать документи управлінського, фінансового та кадрового характеру, носії інформації, що відображають рух коштів, прийняття рішень, розподіл повноважень і результатів діяльності, а також предмети, які можуть бути пов'язані з одержанням або передачею неправомірної вигоди [4; 7]. Водночас не менш важливе значення мають ідеальні сліди, зафіксовані у пам'яті осіб, причетних до службових процедур, а також у формі інформації, що циркулює в межах органу чи установи у вигляді службових комунікацій, усних розпоряджень або неформальних домовленостей [4; 2].

Для оперативних підрозділів ДБР принциповим є те, що документуванню підлягає не ізольований факт, а система взаємопов'язаних слідів, які у своїй сукупності дозволяють відтворити механізм злочину, встановити роль кожного учасника та довести причинно-наслідковий зв'язок між використанням службових повноважень і настанням суспільно небезпечних наслідків. Саме тому криміналістична характеристика службових правопорушень орієнтує документування на виявлення ланцюга управлінських або професійних рішень, умов їх ухвалення, відхилень від установлених процедур і прихованих мотивів поведінки суб'єктів [7; 1; 4].

В умовах цифровізації публічного управління та професійної діяльності особливого значення набувають цифрові сліди та електронна інформація, які дедалі частіше становлять основне джерело відомостей про службові й корупційні кримінальні правопорушення. До таких слідів належать електронні документи, службове електронне листування, дані інформаційних систем і реєстрів, метадані, журнали доступу, електронні фінансові транзакції, а також цифрові записи комунікацій, що відображають реальний зміст управлінських процесів і неформальних домовленостей [26; 15]. На відміну від традиційних матеріальних слідів, цифрові сліди характеризуються високою інформативністю, але водночас – підвищеною вразливістю до знищення, модифікації або маніпуляції, що зумовлює необхідність своєчасного та професійного документування з урахуванням вимог щодо збереження цілісності й перевірюваності інформації.

Значення цифрових слідів для документування злочинів у сфері службової діяльності полягає також у тому, що саме вони дозволяють подолати зовнішню формальну «законність» управлінських рішень і виявити їх реальний мотив, внутрішню логіку та фактичні обставини прийняття. У цьому аспекті цифрова інформація виступає ключовим елементом доведення суб'єктивної сторони злочину, зокрема умислу та корисливої спрямованості дій службової особи [15; 26]. Водночас використання таких відомостей у доказуванні безпосередньо залежить від того, наскільки коректно вони були задокументовані на оперативно-розшуковій стадії з урахуванням процесуальних вимог і стандартів допустимості доказів [13; 23].

Отже, криміналістична характеристика кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та надання публічних послуг визначає зміст, спрямованість і методи документування, що здійснюється оперативними підрозділами ДБР. Вона дозволяє вибудувати документування як системну діяльність, орієнтовану на відтворення механізму злочину через сукупність типових слідів і джерел інформації, з особливим акцентом на цифрові докази, які в сучасних умовах набувають ключового значення для ефективного й правомірного кримінального переслідування [7; 15; 26].

Процесуальні та доказові аспекти використання результатів документування є ключовими для оцінки ефективності діяльності оперативних підрозділів ДБР, оскільки саме на цій стадії вирішується питання трансформації здобутої в межах оперативно-розшукової діяльності інформації у процесуальні докази, здатні витримати перевірку з боку суду. Результати ОРД самі по собі не мають статусу доказів у кримінальному провадженні, однак вони відіграють визначальну роль як інформаційна основа для ініціювання та проведення процесуальних дій, а також для формування доказової моделі обвинувачення. Перетворення таких результатів у процесуальні докази здійснюється шляхом їх легалізації через передбачені КПК України процесуальні форми, зокрема шляхом проведення слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій, отримання тимчасового доступу до речей і документів, допиту осіб, проведення експертиз та інших процесуальних заходів, що забезпечують перевірюваність і відтворюваність зафіксованих відомостей [11; 13; 14].

У наукових дослідженнях обґрунтовано, що результати оперативно-розшукової діяльності мають використовуватися не як самодостатній доказовий матеріал, а як підґрунтя для отримання процесуально допустимих доказів, які підтверджують юридично значущі обставини кримінального правопорушення [22; 24; 25]. Відтак документування повинно бути спроєктоване таким чином, щоб уже на оперативній стадії враховувалися вимоги щодо джерел доказів, порядку їх отримання та можливості подальшої перевірки в умовах змагального судового розгляду. Порушення цієї логіки призводить до ситуації, коли навіть фактично достовірна інформація втрачає доказове значення через неможливість її належної процесуальної легалізації [13; 23].

Вирішальну роль у забезпеченні законності використання результатів документування відіграє прокурорський нагляд і процесуальне керівництво. Саме прокурор уповноважений оцінювати законність і доцільність застосування оперативно-розшукових заходів, ініціювати або погоджувати проведення негласних слідчих (розшукових) дій, а також контролювати дотримання прав і свобод людини під час отримання та використання інформації, здобутої в межах ОРД [18; 20; 21]. У цьому контексті прокурорський нагляд виступає не формальним елементом контролю, а важливим гарантійним механізмом, який забезпечує баланс між ефективністю кримінального переслідування та дотриманням процесуальних прав учасників провадження.

Поряд із прокурорським наглядом істотне значення має судовий контроль, який здійснюється слідчим суддею та судом під час оцінки законності слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій, а також при вирішенні питання допустимості доказів на стадії судового розгляду. Судовий контроль спрямований на перевірку того, чи були дотримані процесуальні умови отримання доказів, чи не допущено надмірного або непропорційного втручання у права людини та чи відповідають зібрані матеріали критеріям допустимості, визначеним кримінальним процесуальним законом [11; 23]. У цьому сенсі результати документування проходять багаторівневу перевірку, що зумовлює підвищені вимоги до їх якості, повноти та процесуальної «чистоти».

Особливої актуальності набувають стандарти допустимості доказів, сформульовані у практиці Верховного Суду, які істотно впливають на підходи до використання матеріалів, отриманих у результаті оперативно-розшукової діяльності. Узагальнення судової практики Касаційного кримінального суду свідчать про послідовне посилення вимог до обґрунтованості, законності та перевірюваності доказів, зокрема у справах щодо службових і корупційних кримінальних правопорушень [5; 6]. Верховний Суд звертає увагу на недопустимість підміни процесуального доказування матеріалами ОРД, отриманими з порушенням встановлених процедур, а також на необхідність чіткого дотримання вимог щодо санкціонування, фіксації та збереження результатів негласних заходів [23].

Практика Вищого антикорупційного суду, зокрема рішення апеляційної інстанції, додатково конкретизує ці стандарти, демонструючи високий рівень критичної оцінки доказів, здобутих у результаті оперативної діяльності, та акцентуючи увагу на причинно-наслідковому зв'язку між порушенням процесуальних вимог і визнанням доказів недопустимими [8]. У сукупності ці підходи формують для оперативних підрозділів ДБР чіткий орієнтир: документування повинно здійснюватися не лише з урахуванням відомчих потреб і тактичних завдань, а передусім із розрахунком на подальшу судову перевірку, в умовах якої вирішальне значення мають законність, пропорційність і процесуальна коректність отримання доказів [5; 6; 8].

Таким чином, використання результатів документування в кримінальному провадженні є складним процесуальним механізмом, що поєднує оперативно-розшукову діяльність, прокурорський нагляд і судовий контроль у єдину систему гарантій допустимості доказів. Ефективність цієї системи безпосередньо залежить від того, наскільки документування з самого початку зорієнтоване на вимоги кримінального процесуального законодавства та стандарти доказування, сформульовані у практиці Верховного Суду і Вищого антикорупційного суду, що є необхідною умовою правомірного й результативного кримінального переслідування у справах про службові та корупційні кримінальні правопорушення [11; 13; 23].

Висновки. Загальний аналіз отриманих результатів дає змогу дійти висновку, що документування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, є складним, багаторівневим і методологічно значущим елементом діяльності оперативних підрозділів Державного бюро розслідувань. Воно не зводиться до технічної фіксації окремих фактів або накопичення інформації, а являє собою системну діяльність, що поєднує кримінально-правову орієнтацію на ознаки складу кримінального правопорушення, криміналістичне розуміння механізму злочину та процесуальну спрямованість на формування допустимої й перевірюваної доказової бази. У роботі обґрунтовано, що ефективність документування визначається здатністю оперативних підрозділів забезпечити наступність між оперативно-розшуковою діяльністю та кримінальним процесом, мінімізувати ризики втрати доказового потенціалу

інформації та враховувати судові стандарти оцінки доказів ще на стадії її здобуття.

На підставі здійсненого аналізу встановлено, що криміналістична характеристика кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності є визначальним чинником побудови системи документування, оскільки саме вона дозволяє прогнозувати типові способи вчинення злочинів, систему слідів і релевантні джерела інформації. Особливу роль у сучасних умовах відіграють цифрові сліди та електронна інформація, які дедалі частіше стають ключовими носіями доказово значущих відомостей, водночас потребуючи підвищених вимог до фіксації, збереження та перевірюваності. Доведено, що якість документування безпосередньо впливає на можливість легалізації результатів оперативно-розшукової діяльності та їх подальше використання у кримінальному процесуальному доказуванні.

З огляду на викладене сформульовано низку науково-практичних висновків, спрямованих на підвищення ефективності документування в діяльності оперативних підрозділів Державного бюро розслідувань. Передусім документування має здійснюватися як програмно-цільовий процес, орієнтований не лише на виявлення фактичних обставин злочинної діяльності, а й на їх процесуальну перспективу. Це передбачає необхідність ранньої інтеграції оперативної та процесуальної складових, активної взаємодії з процесуальним керівником, а також системного врахування вимог щодо допустимості доказів і захисту прав людини. Доцільним є також удосконалення методичних підходів до документування з урахуванням специфіки службових і корупційних кримінальних правопорушень, зокрема шляхом розроблення відомчих рекомендацій, орієнтованих на типові криміналістичні моделі таких злочинів і використання цифрових джерел інформації.

Перспективи подальших наукових досліджень у цій сфері пов'язані з поглибленим аналізом документування в умовах цифровізації кримінального провадження, розробленням стандартів роботи з електронною інформацією та цифровими слідами на оперативно-розшуковій стадії, а також із дослідженням впливу новітньої судової практики на трансформацію тактики документування. Окремого наукового опрацювання потребують питання відомчої координації між оперативними підрозділами та слідчими ДБР, а також проблеми забезпечення балансу між ефективністю документування і дотриманням конституційних гарантій прав і свобод людини, що є ключовим викликом для сучасної системи протидії службовим і корупційним кримінальним правопорушенням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрушко П.П., Стрижевська А.А. *Злочини у сфері службової діяльності*: навч. посіб. Київ: Юрисконсульт, 2006. 342 с. URL: https://ebooks-tg.com/index.php/books/ppandrusko-aastrizevska-zlocini-u-sferi-sluzbovoyi-diialnosti-kriminalno-pravova-xarakteristika-navcalnii-posibnik.
2. Бандурка О.М. *Теорія і практика оперативно-розшукової діяльності*: монографія. Харків: Золота миля, 2012. 620 с. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=0Q6OFxoAAAAJ&citation_for_view=0Q6OFxoAAAAJ:qjMakFHDy7sC.
3. Богаченко С.І. Кримінально-правова протидія корупційним правопорушенням у сфері центральних органів виконавчої влади: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2021. 21 с.
4. Боднар В.Є. Типові сліди злочинів у сфері службової діяльності, учинених працівниками Національної поліції України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 1 (17). С. 30–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2019_1_6.
5. Верховний Суд. Огляд судової практики ККС ВС за І півріччя 2025 року (рішення, внесені до ЄДРСР 01.01.2025–30.06.2025). URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_KKS_I_pivr_2025.pdf.
6. Верховний Суд. Огляд судової практики ККС ВС за липень 2025 року. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_KKS_07_2025.pdf.
7. Волобуєв А.Ф. *Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики*: монографія. Кривий Ріг: Р. А. Козлов, 2019. 122 с.
8. Вирок Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 23.12.2022 р. у справі № 757/55923/16-к (провадження № 11-кп/991/18/22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108044951.
9. Долженков О.Ф., Некрасов В.А., Черкасов Ю.Є. *Основи розвідки в середовищі та інфраструктурі злочинності*: монографія. Одеса: Вид-во ОЮІ НУВС, 2003. 198 с. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=HGQsgWkAAAAJ&citation_for_view=HGQsgWkAAAAJ:eQOLeE2rZwMC.
10. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (чинна редакція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14.

11. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI (чинна редакція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17.
12. Погорецький М.А. Використання інформації, одержаної від негласних джерел, для отримання доказів у кримінальному процесі зарубіжних країн. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 22. С. 131–138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2003_22_29.
13. Погорецький М.А. Докази у кримінальному процесі: проблемні питання. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2011. № 1 (3). URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11pmappp.pdf.
14. Погорецький М.А. Доказування у кримінальному процесі: поняття, зміст, структура. В: *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (27 листопада 2013 р., м. Одеса). Одеса : Юридична література, 2013. С. 17–21.
15. Погорецький М.А. Забезпечення прав людини в цифровому доказуванні як умова реалізації принципу верховенства права та постановлення справедливого вироку. *Право України*. 2025. № 9. С. 60–74. DOI: 10.33498/louu-2025-09-060. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2025_9-s4509.pdf.
16. Погорецький М.А. Негласні слідчі (розшукові) дії: проблеми провадження та використання результатів у доказуванні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2013_1_48.
17. Погорецький М.А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства України*. 2015. № 3. С. 63–79. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Pogoretskyi.pdf.
18. Погорецький М.А. Повноваження прокурора при здійсненні нагляду за оперативно-розшуковою діяльністю. В: *Реформування органів прокуратури України: проблеми і перспективи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (2–3 жовт. 2006 р.). Київ, 2007. С. 124–127.
19. Погорецький М.А. Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 93–103. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/download/431/400.
20. Погорецький М.А. Прокурорський нагляд за оперативно-розшуковою діяльністю. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 2000. Вип. 10. С. 117–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2000_10_24.
21. Погорецький М.А. Прокурор у кримінальному процесі: щодо визначення функцій. *Право України*. 2015. № 6. С. 86–95. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2015-6-pravoukr_6_15-3.pdf.
22. Погорецький М.А. Поняття та сутність легалізації оперативно-розшукової інформації. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2010. Спец. вип. № 4. С. 26–40.
23. Погорецький М.А. Судовий контроль та прокурорський нагляд за використанням протоколів оперативно-розшукових заходів як доказів у кримінальному процесі. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 2. С. 32–38.
24. Погорецький М.А. Теоретичні і практичні проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному процесі (за матеріалами Служби безпеки України): автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ: КНУВС, 2006. 36 с.
25. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія. Харків: Арсіс ЛТД, 2007. 576 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/UP/POGORECKIY_2007.pdf.
26. Погорецький М.А. Цифрові технології та докази у розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки України: процесуальні проблеми та європейські стандарти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 5. Ч. 3. С. 239–256. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.37. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/APP_05_2025_part-3-2.pdf.
27. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII (чинна редакція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1700-18.
28. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Докази і доказування. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажіський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, та ін. Харків: Право, 2012. С. 247–308. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/20794.
29. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні у кримінальних справах: теоретичний та практичний аспекти. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ*. 2001. Вип. 3. С. 199–209.

30. Тіщенко В.В. *Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів*: монографія. Одеса: Одеська національна юридична академія ; Фенікс, 2007. 260 с. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=VraE7f0AAAAJ&citation_for_view=VraE7f0AAAAJ:aqlVkmm33-oC.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Пилипенко С.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.65

ПРИРОДА КОНСТИТУЦІЇ ЯК АКТА ПРЯМОЇ ДІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Подорожна Т.С.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри теорії держави і права
Львівського торговельно-економічного університету
ORCID: 0000-0003-0502-950X

«Одним із найважливіших критеріїв
оцінювання правової системи є її відповідність конституційним положенням,
правомірним очікуванням громадянського суспільства й кожної людини» [1].
Н. Оніщенко

Подорожна Т.С. Природа конституції як акта прямої дії крізь призму теорії конституціоналізації правової системи.

У статті досліджено природу конституції як акта прямої дії. Підкреслено роль Основного закону України в процесі конституціоналізації правової системи крізь призму рішень Конституційного Суду України. Зазначено, що ухвалення Конституції України 1996 року об'єктивно зумовило можливість і необхідність унікального процесу конституційного перетворення правової системи України. Найважливішим складником, інституціональним чинником таких перетворень визнано конституціоналізацію правової системи. Конституціоналізація зумовлює визначеність параметрів взаємної відповідальності держави і людини, держави і громадянського суспільства, а конституційна законність забезпечує реалізацію заходів юридичної відповідальності за порушення конституційних засад та принципів. З іншого боку, конституціоналізація передбачає послідовне узгодження доктринальних і нормативних засобів, спрямованих на формування конституційної правосвідомості суб'єктів права і вироблення в них конституційного праворозуміння. Акцентовано, що саме в такому нормативному ключі й можлива реалізація прямої дії норм Основного закону України. Підкреслено, що в умовах воєнного стану верховенство Конституції України та її принципів, зокрема верховенства права, поділу влади, поваги до прав і свобод людини, є основами демократичного конституційного ладу України. Саме Конституція України в мирний час та в умовах воєнного стану встановлює механізм запровадження засобів обмеження прав і свобод людини. Зроблено висновок, що пряма дія Конституції України підкреслює принцип верховенства права та недопущення протиріч між Конституцією України та чинним законодавством. Конституціоналізація правової системи має подвійну цільову спрямованість: з одного боку, вона покликана забезпечити конституційну модернізацію правового порядку в державі, підвищити його ефективність і якість, перетворивши на нові демократичні правові основи й підпорядкувавши принципам панування права й захисту прав і свобод людини та громадянина; з іншого боку, вона сприяє оптимізації, раціоналізації та конституційно-правовій модифікації державного устрою. Завдяки процесу конституціоналізації забезпечується верховенство конституційного закону.

Ключові слова: Конституція, пряма дія Конституції, права людини, верховенство Конституції, верховенство права, реалізація Конституції, Конституційний Суд України, правова система, конституційна держава, конституціоналізація, конституційність норм права, правопорядок, воєнний стан.

Podorozhna T.S. The nature of the constitution as an act of direct action through the prism of the theory of constitutionalization of the legal system.

The article examines the nature of the constitution as an act of direct action. The role of the Fundamental Law of Ukraine in the process of constitutionalization of the legal system through the prism of decisions of the Constitutional Court of Ukraine is emphasized. It is noted that the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996 objectively determined the possibility and necessity of a unique process of constitutional transformation of the legal system of Ukraine. The most important component, institutional factor of such transformations is recognized as the constitutionalization of the legal system. Constitutionalization determines the certainty of the parameters of mutual responsibility of the state and the individual, the state and civil society, and constitutional legality ensures the implementation

of measures of legal responsibility for violations of constitutional principles and principles. On the other hand, constitutionalization involves the consistent coordination of doctrinal and normative means aimed at the formation of constitutional legal consciousness of legal subjects and the development of constitutional legal understanding in them. It is emphasized that it is in such a normative key that the direct effect of the norms of the Fundamental Law of Ukraine is possible. It is emphasized that in conditions of martial law, the supremacy of the Constitution of Ukraine and its principles, in particular the rule of law, the separation of powers, respect for human rights and freedoms, are the foundations of the democratic constitutional system of Ukraine. It is the Constitution of Ukraine in peacetime and in conditions of martial law that establishes the mechanism for introducing means of restricting human rights and freedoms. It is concluded that the direct effect of the Constitution of Ukraine emphasizes the principle of the rule of law and the prevention of contradictions between the Constitution of Ukraine and current legislation. Constitutionalization of the legal system has a dual purpose: on the one hand, it is designed to ensure the constitutional modernization of the legal order in the state, to increase its efficiency and quality, transforming it into new democratic legal foundations and subordinating it to the principles of the rule of law and the protection of human and citizen rights and freedoms; on the other hand, it contributes to the optimization, rationalization and constitutional and legal modification of the state system. Thanks to the process of constitutionalization, the supremacy of constitutional law is ensured.

Key words: Constitution, direct effect of the Constitution, human rights, supremacy of the Constitution, rule of law, implementation of the Constitution, Constitutional Court of Ukraine, legal system, constitutional state, constitutionalization, constitutionality of legal norms, law and order, martial law.

Постановка проблеми. Ухвалення Конституції України 1996 року об'єктивно зумовило можливість і необхідність унікального процесу конституційного перетворення правової системи України. Найважливішим складником, інституціональним чинником таких перетворень визнано конституціоналізацію правової системи. Це пов'язано з тим, що неможливо досягнути ефективності правової системи чи вирішити завдання без успішних перетворень саме у сфері конституційного забезпечення розвитку всіх елементів правової системи, визнання й захисту прав і свобод людини та громадянина, які в умовах конституційної, правової й соціальної держави мають забезпечуватися основоположними принципами Конституції України.

Конституціоналізація передбачає входження в національну правову систему публічно-владних інституцій, інституційно-статусна і функціональна характеристика яких може зазнавати еволюції в актах і положеннях чинного законодавства, проте з урахуванням рішень Конституційного Суду України (далі – КСУ), який перевіряє їх відповідність конституційній природі з погляду дотримання й захисту прав і свобод людини та громадянина. Цей процес спрямований на забезпечення дієвості конституційних положень у правовій системі та досягається за умови, що створені під час конкретизації тексту Конституції України норми галузевого рівня, інституційні та статусні характеристики суб'єктів права ефективно враховуються на практиці. Конституціоналізація за таких обставин слугує одночасно вектором і показником конституційної законності. Недотримання конституційних приписів призводить до нелегітимності законодавства й основаної на ньому правозастосовної практики.

Своєю чергою, конституціоналізація зумовлює визначеність параметрів взаємної відповідальності держави і людини, держави і громадянського суспільства, а конституційна законність забезпечує реалізацію заходів юридичної відповідальності за порушення конституційних засад та принципів. З іншого боку, конституціоналізація передбачає послідовне узгодження доктринальних і нормативних засобів, спрямованих на формування конституційної правосвідомості суб'єктів права і вироблення в них конституційного праворозуміння. Саме в такому нормативному ключі й можлива реалізація прямої дії норм Основного закону України.

Ступінь наукової розробки. Становлення українського конституціоналізму та конституціоналізації як стратегічного напряму розвитку України як держави конституційної демократії розглядали у своїх працях такі відомі вчені-правознавці, як М. Баймуратов, О. Батанов, Д. Бєлов, М. Бєлова, Ю. Бисага, О. Бориславська, В. Венгер, В. Лемак, І. Деяк, В. Кампо, А. Селіванов, А. Крусян, О. Марцеляк, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, С. Різник, М. Савчин, О. Скрипнюк, О. Стрєльцова, А. Худик, Я. Чернопищук, Ю. Шемшученко та ін. Звернення до положень і висновків цих дослідників дає змогу повніше розкрити питання конституціоналізації правової системи в Україні. Окрім того, з огляду на багатогранність і складність зазначеної проблематики, питання конституціоналізації перебувають у фокусі уваги вчених-юристів, які досліджували проблеми прямої дії норм Основного закону, тлумачення норм права Конституційним Судом України.

Метою статті є аналіз конституціоналізації правової системи, конституціоналізму з урахуванням прямої дії норм Конституції України та їх реалізація Конституційним Судом України.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан українського суспільства і триваюча війна в Україні об'єктивно вимагають удосконалення конституційного регулювання. Це зумовлено потребою адаптації нормативно-правової бази до основоположних засад євроінтеграції, зміцнення принципу верховенства права та забезпечення ефективної реалізації прав людини в умовах воєнного стану. Основні напрями такого вдосконалення мають охоплювати: оптимізацію взаємодії органів державної влади і громадянського суспільства для забезпечення дієвості норм Конституції України, особливо в умовах воєнного чи надзвичайного стану; посилення механізмів захисту фундаментальних прав, які є основою демократичного суспільства; зміцнення прямого народовладдя (демократії) та реального правовладдя (верховенства права), які є ключовими принципами конституційного ладу. Ці конституційні постулати спрямовані на розв'язання проблем, пов'язаних із розвитком політичної, економічної й соціальної сфер, забезпечуючи стабільність Української держави.

Як справедливо зазначає О. Марцеляк, Конституція є фундаментальною основою розвитку національного законодавства, ядром правової системи України, тож не лише сприяє вирішенню низки актуальних політико-правових питань життя держави і суспільства, а й окреслює стратегічні завдання щодо розбудови правової держави [2, с. 79]. Цінність Конституції полягає в закріпленні таких основних засад якісно нового конституційного – суспільного і державного – ладу України, як: визнання не тільки суверенітету й незалежності України, а й її територіальної цілісності, верховенства права, закріплення правової охорони Конституції, принципу поділу державної влади, порядку організації та функціонування органів державної влади й органів місцевого самоврядування, політичної, економічної й ідеологічної різноманітності, проголошення природного характеру прав і свобод людини, рівності у правах і всіх перед законом та інших принципів [3].

В умовах воєнного стану верховенство Конституції України та її принципів, зокрема верховенства права, поділу влади, поваги до прав і свобод людини, є основами демократичного конституційного ладу України. Саме Конституція України в мирний час та в умовах воєнного стану встановлює механізм запровадження засобів обмеження прав і свобод людини *(п. 8.3 мотивувальної частини Рішення КСУ від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024* [4]).

Закріплення в Основному законі України принципу верховенства права, невідчужуваності й непорушності прав і свобод людини і громадянина, гарантій їх здійснення та захисту визначає зміст законів, інших нормативно-правових актів, які повинні прийматися на основі Конституції і відповідати їй (ч. 2 ст. 8 Конституції України [5]). Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено чинним законодавством, а органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією й законами України (ст. 19 Конституції України). Це стосується, зокрема, діяльності Кабінету Міністрів України, який відповідно до ст. 113 Конституції України є вищим органом у системі органів виконавчої влади *(п. 3 мотивувальної частини Рішення КСУ від 28 жовтня 2009 року* № 28-рп/2009 [6]).

Принцип верховенства Конституції України поширюється на всю територію України. Конституційний Суд наголошує, що неухильне додержання органами державної влади та органами місцевого самоврядування Конституції та законів України є запорукою стабільності, підтримання громадського миру, злагоди в державі *(п. 3 мотивувальної частини Рішення КСУ від 20 березня 2014 року* № 3-рп/2014 [7]).

Конституційний Суд України зауважує, що закони, інші правові акти або їхні окремі положення, визнані неконституційними, не можуть бути прийняті в аналогічній редакції, оскільки рішення КСУ відповідно до ч. 2 ст. 150 Конституції України є «обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені». Повторне запровадження правового регулювання, яке Конституційний Суд визнав неконституційним, дає підстави стверджувати про порушення конституційних приписів, а саме ч. 1 ст. 8 Конституції, згідно з якими закони й інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні їй відповідати *(п. 7 мотивувальної частини Рішення КСУ від 8 червня 2016 року* № 4-рп/2016 [8])**.**

Пряма дія норм Конституції України означає, що ці норми застосовуються безпосередньо. Законами України та іншими нормативно-правовими актами можна лише розвивати конституційні норми, а не змінювати їхній зміст. Закони України та інші нормативно-правові акти застосовуються лише в частині, що не суперечить Конституції України *(п. 2 мотивувальної частини Рішення КСУ від 8 вересня 2016 року* № 6-рп/2016 [9])*.* Саме тому, на переконання В. Венгера, пряма дія Конституції та конституційних норм означає насамперед визначення вектора розвитку національної правової системи загалом і конкретного способу нормозастосування в кожній конкретній справі зокрема. Система законодавства повинна формуватися так, щоби зміст і значення конституційних

норм знаходили продовження (деталізацію, конкретизацію) в інших нормативно-правових актах. Некоректним буде розмежування дії норм Конституції та приписів інших актів законодавства, адже це спричинюватиме природний конфлікт між конституційними приписами та приписами законів. Реальність прямої дії конституційних норм вимагає забезпечення безпосереднього відчуття безумовного поєднання приписів основного закону з приписами інших нормативних актів. Це й буде логічним алгоритмом реалізації Конституції [10].

Конституція в будь-якій державі, яка претендує на роль демократичної, насамперед є актом установчої влади народу. Визнання на конституційному рівні носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади народу України, його виключного права встановлювати і змінювати конституційний лад є фундаментом для розбудови такого типу політичної системи, такої політичної організації, за якої всі відносини й інститути спрямовують свою діяльність на гарантування права народу на участь в управлінні державними справами, на забезпечення верховенства рішень і норм, прийнятих відповідно до Конституції вищим органом народного представництва, ухвалення найважливіших рішень щодо політичного курсу держави всіма громадянами [3]. Окрім того, Конституція України має найвищу юридичну силу, тому будь-який закон має розвивати, конкретизувати й деталізувати конституційні приписи і не повинен їм суперечити *(п. 4 мотивувальної частини Рішення КСУ від 10 вересня 2025 року* № 4-р(II)/2025 [11]).

Отже, сучасна конституційна держава – це насамперед такий політико-правовий режим функціонування суспільства, де держава, керуючись принципом верховенства права, у сукупності своїх складових елементів і механізмів виступає середовищем, засобом і гарантом реалізації та захисту конституційних прав людини і громадянина. У цьому аспекті, визнаючи Конституцію України центральним елементом, ядром вітчизняної правової системи, варто зауважити, що, призначення Основного закону визначається і пов’язане з процесом конституціоналізації.

Взаємозв’язок конституціоналізації і конституціоналізму охоплює теорію конституції загалом. У конституціоналізмі часто бачили щось на зразок універсального принципу, який містить оцінювальні критерії, як-от розподіл влади, права людини, конституційний контроль, принцип верховенства права [12]. Тому конституціоналізм традиційно розуміють, по-перше, як політико-правову теорію, що обґрунтовує необхідність встановлення конституційного ладу; по-друге, він виступає у вигляді конституційно-правових принципів, норм і політичних установ; по-третє, це стан побудови конституційного ладу [13]. Тобто «реальність конституціоналізму значною мірою залежить від якості втілення в законодавстві та практичної реалізації його ключових ідей і цінностей» [14].

На переконання М. Савчина, сучасна конституційна доктрина в Україні починає звертатися до проблем конституціоналізму, місця і ролі Конституції як головного джерела права національної правової системи, прямої дії конституційних норм, верховенства Конституції. Також є актуальним дослідження Конституції як певного типу легітимованого соціального порядку, оскільки практика діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб свідчить, що мають діяти єдині критерії ухвалення владних рішень. Такі фактори важливі в забезпеченні правопорядку за допомогою засобів конституційного правління [15, с. 6–7]. Концепція конституціоналізму ґрунтується на конституційній традиції, принципах народного суверенітету, поділу влади, правонаступності (континуїтету) й судового контролю за правовим змістом актів органів влади. Правонаступність означає збереження національних традицій конституціоналізму, їх примноження на основі мінливої конкретної історичної дійсності, реальних конституційних правовідносин. Сутнісним змістом правонаступності є критерій примноження «каталогу» основних прав і свобод, а також розширення процедурно-процесуальних можливостей їхнього захисту для забезпечення гідного життя індивіда. Етимологічно поняття конституціоналізму можна визначити як тривалість, тяглість у часі певних конституційних явищ і процесів, зокрема тривале сприйняття та відтворення окремих правових рішень, а також підпорядкування політичних рішень соціальним цінностям, які забезпечуються конституційним захистом [15, с. 17]. Отже, як вважає А. Крусян, конституціоналізм, що ґрунтується на ідеалах конституційної демократії і виражає найважливіші конституційні цінності політико-правової культури, не тільки містить принципи правового порядку, що його організують, а й є ідеологічною основою конституціоналізації, зумовлюючи її аксіологію [16, с. 71].

Процес конституціоналізації має багатовекторний характер, напрями його розвитку можна описати різними способами. Потреба у тлумаченні конституційного тексту зумовлюється необхідністю усунення прогалин у розумінні змісту нормативних приписів, що, своєю чергою, забезпечує повноту конституційно-правового регулювання. Водночас внесення до змісту Конституції галузевих принципів або їх конкретизація сприяють посиленню регулятивного потенціалу її положень. Тобто процес конституціоналізації може охоплювати всю систему правових інститутів, втілюючи конституційні цінності у правову матерію.

Також варто зазначити, що конституціоналізація правової системи має подвійну цільову спрямованість: з одного боку, вона покликана забезпечити конституційну модернізацію правового порядку в державі, підвищити його ефективність і якість, перетворивши на нові демократичні правові основи й підпорядкувавши принципам панування права й поваги прав і свобод людини та громадянина; з іншого боку, вона сприяє оптимізації, раціоналізації та конституційно-правовій модифікації державного управління [17, с. 31]. Однак в Україні удосконалення потребує не стільки текст Основного закону, скільки практика його застосування. Проблема полягає в нереалізованості багатьох його положень. Перспективним і домінантним напрямом стане процес актуалізації конституційних норм. Конституція має великий творчий потенціал, тому ступінь її впливу на суспільні відносини значний. Конституційні положення або не реалізуються, або суспільство адаптується до них.

Завдяки процесу конституціоналізації забезпечується верховенство конституційного закону. Н. Пархоменко зазначає, що сутність конституціоналізації виявляється в тому, що Конституція насамперед закріплює нормативну модель і юридичну конструкцію найважливіших суспільних відносин, тим самим визначає системні, структурні, функціональні та інші зв'язки між різними суспільними інститутами, завдяки яким забезпечується правопорядок. З іншого боку, завдяки втіленню змісту конституційних норм і принципів у законодавство відбувається його гармонізація, забезпечується стабільність та ефективність його розвитку. При цьому конституціоналізація законодавства безпосередньо залежить від змісту тих принципів і цінностей, які відображено в Конституції [18, с. 16]. З огляду на зазначене, слушною є думка І. Деяка, що конституціоналізація – це багатогранний процес, який відображає динамічну сторону конституціоналізму та має глобальний характер. Цей процес охоплює формальне закріплення прав у Конституції, підпорядкування діяльності органів влади конституційним принципам (закріплення положень у тексті Конституції, надання їм конституційної сили), розширення конституційного регулювання різних сфер суспільного життя, а також вплив конституційних норм на розвиток правової системи [19]. Отже, результатом реалізації процесу конституціоналізації є належне забезпечення дії Конституції та досягнення повноти конституційно-правового регулювання.

Водночас конституціоналізація – це принципово правовий процес, а в контексті зв'язку з конституціоналізмом набуває правоконституційного характеру, тобто це процес, оснований на праві, підлеглий праву і спрямований на досягнення правової мети [20]. Це підтверджується, зокрема, тим, що процес конституціоналізації зорієнтований на європейські та міжнародні правові стандарти, передусім у сфері захисту прав і свобод людини.

Розглядаючи процес конституціоналізації чинного законодавства на основі конституційних принципів, які є каркасом усієї правової системи, підґрунтям для оновлення національного законодавства, варто зазначити, що орієнтиром для країн молодої демократії на шляху наближення до усталеного зразка правової держави, сформованого в низці західних європейських країн, є принципи правової держави, закріплені в Конституції України або такі, що випливають з її положень та міжнародних документів, насамперед у сфері визначення конституційного статусу людини і громадянина. При цьому потрібно наголосити на важливості забезпечення «вибудовування» всієї ієрархії правових актів відповідно до Конституції, сенс якої, її тлумачення та застосування мають здійснюватися відповідно до загальновизнаних норм та принципів конституційної держави.

Висновки. Конституція України є фундаментальним феноменом правової дійсності, ядром правової системи України. Її норми є нормами прямої дії, що означає, що конституційні норми застосовуються безпосередньо, без додаткових законів, гарантуючи захист конституційних прав і свободи людини і громадянина. Пряма дія підкреслює принцип верховенства права та недопущення протиріч між Конституцією України та чинним законодавством.

Нормативною основою конституціоналізації є Конституція і конституційні закони, що розвивають і деталізують її положення. Конституціоналізм проявляється в процесі конституціоналізації так, що його принципи визначають структурні і функціональні взаємозв'язки між Конституцією та іншими правовими актами, галузями права, конституційно-правовими інститутами. Конституціоналізм, що ґрунтується на ідеалах конституційної демократії, виражає найважливіші конституційні цінності політико-правової культури. Він не тільки містить принципи правового порядку, що його організують, а й є ідеологічною основою конституціоналізації правової системи, зумовлюючи її аксіологію. Конституціоналізація правової системи має подвійну цільову спрямованість: з одного боку, вона покликана забезпечити конституційну модернізацію правового порядку в державі, підвищити його ефективність і якість, перетворивши на нові демократичні правові основи й підпорядкувавши принципам панування права й захисту прав і свобод людини та громадянина; з іншого боку, вона сприяє оптимізації, раціоналізації та конституційно-правовій модифікації державного устрою. Тож правова система України перебуває в процесі становлення. І вкрай важливо забезпечити її розвиток у межах і відповідно до конституційних параметрів, визначених Основним законом України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Оніщенко Н.М. Дієвість правової системи в контексті конституційних положень: критерії оцінювання. *Конституція в умовах війни та повоєнного відновлення: сучасні виклики і правові рішення* : зб. матер. міжнар. конф. з нагоди відзначення 29-ї річниці ухвалення Конституції України (м. Київ, 27 черв. 2025 р.). Київ : ВАІТЕ, 2025. С. 112–116.
2. Марцеляк О. Роль науки конституційного права в конституціоналізації правової системи України. *Право України*. 2016. № 6. С. 79–87. URL: https://pravoua.com.ua/uk.
3. Скрипнюк О. Чвертьстолітній ювілей Основного Закону України: європейські цінності та перспективи конституційного вдосконалення. *Конституційна реформа в Україні: досвід країн Центральної і Східної Європи* : зб. матер. учасн. Третьої міжнар. наук.-практ. конф. (НУ «Львівська політехніка», Львів, 24 черв. 2021 р.). Львів, 2021. С. 69–74. URL: https://web.ccu.gov.ua/sites/default/files/konf._konst._reforma_lviv_2021.pdf.
4. Рішення КСУ у справі за конституційними скаргами Оніщенка Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою) від 18.07.2024 № 8-р(II)/2024. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text.
5. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
6. Рішення КСУ у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2000 р. № 1222» від 28.10.2009 № 28-рп/2009. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v028p710-09#Text.
7. Рішення КСУ у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» від 20.03.2014 № 3-рп/2014. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-14#Text.
8. Рішення КСУ у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої, абзаців першого, другого, четвертого, шостого частини п'ятої статті 141 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та положень пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» (справа про щомісячне довічне грошове утримання суддів у відставці) від 08.06.2016 № 4-рп/2016. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-16#Text.
9. Рішення КСУ у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 08.09.2016 № 6-рп/2016. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text.
10. Венгер В. Пряма дія Конституції та конституційних норм: теоретичний аспект *Constitutionalist*. 2022. 20 трав. URL: https://constitutionalist.com.ua/priama-diia-konstytutsii-ta-konstytutsijnykh-norm-teoretychnyj-aspekt.
11. Рішення КСУ у справі за конституційною скаргою Плескача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 57 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (щодо оприлюднення актів органів адвокатського самоврядування) від 10.09.2025 № 4-р(II)/2025. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-25#Text.
12. Крусян А. Український конституціоналізм в умовах війни: до постановки основних науково-практичних проблем та повоєнних тенденцій. *Український часопис конституційного права*. 2023. № 3. С. 16–28.
13. Шемшученко Ю.С., Ющик О.І., Скрипнюк О.В. Сучасні тенденції світового конституціоналізму і вітчизняна конституційна практика. *Конституційний процес в Україні та світовий досвід*

конституціоналізму: монографія / наук. ред. Ю.С. Шемшученко, відп. ред. Н.М. Пархоменко. Київ: Юрид. думка, 2014. С. 212–259.
14. Янчук А., Мазур Т. Конституціоналізм в умовах воєнного стану і повоєнного відновлення України. *Конституція в умовах війни та повоєнного відновлення: сучасні виклики і правові рішення*: зб. матер. міжнар. конф. з нагоди відзначення 29-ї річниці ухвалення Конституції України (м. Київ, 27 черв. 2025 р.). Київ: ВАІТЕ, 2025. С. 132–141.
15. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції : монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.
16. Крусян А. Конституція в науково-практичній парадигмі сучасного українського конституціоналізму (у контексті актуальних питань конституційних перетворень). *Право України*. 2016. № 6.
17. Подорожна Т.С. Конституціоналізація правової системи в контексті діяльності Конституційного Суду України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. № 2. С. 28–33.
18. Теорія і практика конституціоналізації галузевого законодавства України / Ю.С. Шемшученко та ін.; відп. ред. Н.М. Пархоменко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: Юрид. думка, 2013. 308 с.
19. Деяк І.М. Конституціоналізація як категорія науки конституційного права. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. *Сер. : Право.* 2024. Вип. 85, ч. 1. С. 196–201. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/28.pdf.
20. Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01 та 12.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ, 2017. 503 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Подорожна Т.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.575:343.98:343.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.66

ВИЯВЛЕННЯ І ДОКУМЕНТУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ У СФЕРІ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ: КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ

Стефанов Д.С.,
здобувач Науково-організаційного центру
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0009-0008-1448-6052

Стефанов Д.С. Виявлення і документування злочинів у студентському середовищі у сфері незаконного обігу наркотичних засобів: криміналістичні та процесуальні аспекти.

У статті здійснено комплексний аналіз криміналістичних та процесуальних аспектів виявлення і документування злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів у студентському середовищі. Обґрунтовано, що студентське середовище як специфічний соціально-освітній простір характеризується підвищеним рівнем латентності наркозлочинів, активним використанням неформальних соціальних зв'язків і цифрових комунікацій, що істотно ускладнює діяльність правоохоронних органів щодо їх своєчасного викриття та належного документування. Проаналізовано типові способи незаконного обігу наркотичних засобів у закладах вищої освіти, зокрема дрібнооптові та роздрібні форми збуту, безконтактні способи передачі та використання електронних засобів комунікації. Окрему увагу приділено впливу умов воєнного стану на трансформацію студентського наркоринку та підвищення рівня конспірації злочинної діяльності.

У роботі розкрито зміст криміналістичного забезпечення документування наркозлочинів, зокрема тактичні прийоми фіксації доказової інформації, особливості оформлення результатів оперативно-розшукової діяльності та негласних слідчих (розшукових) дій, а також значення тимчасового доступу до речей і документів як процесуального засобу отримання доказів. Доведено, що ефективність документування значною мірою залежить від узгодженого застосування криміналістичних, оперативних і процесуальних інструментів та належної процесуальної легалізації отриманої інформації.

Проаналізовано процесуальні аспекти допустимості та оцінки доказів у справах цієї категорії крізь призму принципу верховенства права, стандартів процесуальної доброчесності та гарантій прав людини. Обґрунтовано роль судового контролю і прокурорського нагляду як ключових механізмів забезпечення законності та доказової надійності кримінального переслідування. Сформульовано практичні рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності, законності та процесуальної стійкості діяльності правоохоронних органів у протидії незаконному обігу наркотичних засобів у студентському середовищі.

Ключові слова: незаконний обіг наркотичних засобів; студентське середовище; криміналістичне забезпечення; документування злочинів; оперативно-розшукова діяльність; негласні слідчі (розшукові) дії; допустимість доказів; верховенство права.

Stefanov D.S. Detection and documentation of crimes in the student environment in the field of illicit drug trafficking: forensic and procedural aspects.

The article provides a comprehensive analysis of the forensic and procedural aspects of detecting and documenting crimes related to the illicit trafficking of narcotic drugs in the student environment. It substantiates that the student environment, as a specific social and educational space, is characterized by a high level of latency of drug-related crimes, the active use of informal social networks, and intensive digital communication, which significantly complicates the activities of law enforcement agencies aimed at their timely detection and proper documentation. Typical methods of illicit drug trafficking in higher education institutions are analyzed, including small-scale wholesale and retail distribution, contactless transfer methods, and the use of electronic communication tools. Particular attention is paid to the impact of martial law on the transformation of the student drug market and the increased level of conspiracy in criminal activities.

The study reveals the content of forensic support for documenting drug-related crimes, including tactical techniques for recording evidentiary information, the specifics of documenting the results of operational-search activities and covert investigative (search) actions, as well as the significance

of temporary access to items and documents as a procedural means of obtaining evidence. It is demonstrated that the effectiveness of documentation largely depends on the coordinated application of forensic, operational, and procedural instruments and on the proper procedural legalization of the information obtained.

The procedural aspects of the admissibility and evaluation of evidence in cases of this category are analyzed through the prism of the rule of law, standards of procedural integrity, and guarantees of human rights. The role of judicial control and prosecutorial supervision as key mechanisms for ensuring legality and evidentiary reliability in criminal prosecution is substantiated. Practical recommendations are formulated aimed at enhancing the effectiveness, legality, and procedural sustainability of law enforcement activities in countering illicit drug trafficking in the student environment.

Key words: illicit drug trafficking; student environment; forensic support; crime documentation; operational-search activity; covert investigative (search) actions; admissibility of evidence; rule of law.

Постановка проблеми. Незаконний обіг наркотичних засобів у студентському середовищі в сучасних умовах набуває ознак самостійного криміногенного сегмента, що характеризується підвищеним рівнем латентності, повторюваності злочинної поведінки та активним залученням молоді до протиправної діяльності. Студентське середовище як соціально-освітній простір має низку специфічних рис, зокрема концентрацію молодих осіб, відносну автономність навчальних кампусів і гуртожитків, інтенсивну цифрову комунікацію, функціонування неформальних груп та субкультур, що в сукупності істотно ускладнює процеси своєчасного виявлення, фіксації та процесуального документування наркозлочинів.

Додатковим ускладнювальним чинником є дія правового режиму воєнного стану, в умовах якого відбувається трансформація способів незаконного обігу наркотичних засобів, каналів їх постачання і збуту, а також методів конспірації злочинної діяльності, що обумовлює необхідність адаптації криміналістичних і процесуальних інструментів протидії таким злочинам [1]. Водночас у практиці правоохоронних органів постають суттєві проблеми правомірного застосування оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій у закладах вищої освіти, з огляду на підвищені вимоги до дотримання стандартів допустимості доказів, процесуальної доброчесності та гарантій прав людини, що набуває особливої актуальності у світлі доктрини верховенства права та практики судового контролю [7–15].

Попри наявність значного масиву наукових праць, присвячених проблемам наркозлочинності, оперативно-розшукової діяльності, негласних слідчих дій і криміналістичного забезпечення доказування, у науці кримінального процесу та криміналістики досі відсутня належна систематизація криміналістичних і процесуальних підходів до виявлення та документування злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів саме у студентському середовищі, що зумовлює потребу у комплексному науковому осмисленні цієї проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі проблема незаконного обігу наркотичних засобів традиційно розглядається крізь призму загальних питань наркозлочинності, її причин, форм прояву та напрямів протидії. Зокрема, у працях І. Богатирьова обґрунтовується необхідність адаптації державної політики у сфері протидії наркозлочинності до умов воєнного стану, акцентується увага на зміні способів незаконного наркообігу та підвищенні рівня його латентності [1]. Значний внесок у розроблення теоретичних і прикладних засад боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів зроблено також у працях М. Погорецького та співавторів, у яких аналізуються як міжнародно-правові підходи до протидії наркозлочинам, так і окремі аспекти агентурної роботи правоохоронних органів у цій сфері [19; 20]. Водночас ці дослідження мають переважно загальний характер і не зосереджуються на специфіці студентського середовища як особливого об’єкта криміналістичного аналізу.

Окремий масив наукових праць присвячено проблемам криміналістичного забезпечення доказування та збирання доказів сторонами кримінального провадження. У монографічних дослідженнях О. Дульського, В. Журавля та В. Тіщенка сформульовано фундаментальні положення щодо сутності криміналістичного забезпечення, його структури, тактичних прийомів та методів фіксації доказової інформації з урахуванням міжнародних, європейських і національних стандартів [3; 4; 26; 30]. Ці наукові напрацювання створюють методологічне підґрунтя для аналізу процесів документування злочинів, однак не враховують особливостей конкретних соціальних середовищ, зокрема освітнього та студентського.

Важливе місце в досліджуваній проблематиці посідають праці, присвячені оперативно-розшуковій діяльності, її функціональному призначенню, організації та механізмам прокурорського нагляду. У наукових публікаціях М. Погорецького та М. Шумило розкрито теоретичні та практичні аспекти використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні, визначено її

роль у виявленні та викритті латентних злочинів, а також окреслено межі процесуальної легалізації отриманої інформації [7; 9; 11; 21; 28]. Разом із тим ці роботи орієнтовані на загальні умови здійснення ОРД і не фокусуються на специфіці її застосування у закладах вищої освіти.

Значна кількість досліджень присвячена негласним слідчим (розшуковим) діям, агентурній роботі та проблемі провокації злочину. У працях, що аналізують співвідношення НСРД та оперативно-розшукових заходів, а також питання правомірності застосування провокації, обґрунтовуються критерії допустимості відповідних доказів і ризики порушення прав людини [10; 15; 18]. Ці наукові позиції мають принципове значення для дослідження документування наркозлочинів, однак не враховують підвищеної чутливості освітнього середовища та особливого статусу його учасників.

Окрему групу становлять наукові публікації, присвячені забезпеченню допустимості доказів, процесуальної доброчесності, реалізації принципу верховенства права та захисту прав людини у кримінальному провадженні. У сучасних роботах М. Погорецького розкрито методологічні засади оцінки доказів, критерії їх допустимості та роль судового контролю у забезпеченні справедливого кримінального процесу, зокрема в умовах використання цифрових доказів [12–14]. Ці підходи формують важливий теоретичний контекст для аналізу документування наркозлочинів, але не спрямовані безпосередньо на проблематику студентського середовища.

Певною мірою дотичними до теми є також дослідження, що розкривають криміногенні процеси у сфері освіти та студентського середовища, включно з корупційними та пов'язаними злочинами. У працях, присвячених корупції у системі вищої освіти та злочинам у сфері міжнародного студентського обміну, акцентується увага на особливостях освітнього простору як середовища підвищених кримінальних ризиків [2; 5; 27]. Проте зазначені дослідження не охоплюють проблем незаконного обігу наркотичних засобів та специфіки їх криміналістичного і процесуального документування.

Узагальнення наявних наукових підходів свідчить про фрагментарність досліджень та відсутність комплексних робіт, у яких би поєднувалися криміналістичні, процесуальні та оперативно-розшукові аспекти виявлення і документування злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів саме у студентському середовищі. Це зумовлює потребу в подальшому науковому опрацюванні зазначеної проблематики з урахуванням сучасних викликів правозастосовної практики.

Метою цієї статті є комплексний аналіз криміналістичних та процесуальних аспектів виявлення і документування злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів у студентському середовищі з урахуванням його соціально-організаційної специфіки, сучасних тенденцій трансформації наркозлочинності та вимог кримінального процесуального законодавства. Досягнення зазначеної мети передбачає не лише узагальнення наявних наукових підходів і правозастосовної практики, а й формулювання науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності, законності та процесуальної доброчесності діяльності правоохоронних органів у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів у закладах вищої освіти.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення низки взаємопов'язаних наукових завдань, зокрема визначення та характеристики криміногенних особливостей студентського середовища у контексті незаконного наркообігу як специфічного соціального простору з підвищеним рівнем латентності злочинів; аналізу типових способів вчинення та маскування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів у закладах вищої освіти, з урахуванням використання цифрових комунікацій і неформальних соціальних зв'язків; дослідження можливостей та меж застосування оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій у навчальному середовищі з позицій їх правомірності, доцільності та відповідності стандартам допустимості доказів; розкриття криміналістичних прийомів фіксації, перевірки та процесуального оформлення доказової інформації, отриманої в ході виявлення і документування наркозлочинів; оцінки ризиків порушення прав людини у процесі застосування оперативних і процесуальних інструментів, а також визначення критеріїв допустимості доказів, сформованих у такій діяльності; формулювання напрямів удосконалення правозастосовної практики, спрямованих на забезпечення балансу між ефективністю протидії наркозлочинності у студентському середовищі та дотриманням принципів верховенства права і процесуальних гарантій.

Виклад основного матеріалу. Студентське середовище як об'єкт криміналістичного аналізу має низку специфічних ознак, що зумовлюють особливий підхід до виявлення та документування злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів. У криміналістичному розумінні студентське середовище слід розглядати як відносно замкнений соціально-організаційний простір, що функціонує в межах закладів вищої освіти та пов'язаних із ними інфраструктурних елементів, зокрема навчальних корпусів, гуртожитків, кампусів, студентських містечок, а також цифрових комунікаційних платформ, які забезпечують повсякденну взаємодію його учасників. Такий простір характеризується високою концентрацією молодих осіб, інтенсивними міжособистісними контактами, підвищеним рівнем довіри всередині неформальних груп і субкультур, а також відносною

автономністю від зовнішнього соціального контролю, що має безпосереднє значення для криміналістичної оцінки умов вчинення злочинів.

Криміногенні чинники, які сприяють незаконному обігу наркотичних засобів у закладах вищої освіти, мають комплексний характер і поєднують соціальні, організаційні та поведінкові елементи. До таких чинників належать вікові та психологічні особливості студентської молоді, пов'язані з процесами соціалізації, пошуком ідентичності та схильністю до ризикованої поведінки; високий рівень комунікативної відкритості та мобільності; наявність місць колективного проживання, що ускладнюють постійний контроль; а також використання цифрових технологій і месенджерів для організації збуту та маскування незаконної діяльності. В умовах воєнного стану ці чинники доповнюються загальним зниженням рівня соціальної стабільності, зростанням стресових навантажень та трансформацією кримінальних практик, що підвищує ризик залучення студентів до незаконного наркообігу.

Однією з ключових криміналістично значущих характеристик наркозлочинів у студентському середовищі є їх висока латентність. Вона зумовлена як специфікою самих злочинів, що часто мають безконтактний характер і здійснюються у вузькому колі довірених осіб, так і особливостями соціальних зв'язків між студентами, які ґрунтуються на неформальній солідарності, груповій лояльності та небажанні співпрацювати з правоохоронними органами. Неформальні соціальні зв'язки відіграють подвійну роль: з одного боку, вони виступають каналом поширення наркотичних засобів та інформації про їх обіг, а з іншого – створюють додаткові перешкоди для виявлення та фіксації злочинної діяльності, оскільки забезпечують високий рівень конспірації та взаємного прикриття. У сукупності зазначені обставини зумовлюють необхідність використання спеціальних криміналістичних і процесуальних підходів, адаптованих до особливостей студентського середовища як специфічного об'єкта кримінального аналізу та доказування.

Типові способи незаконного обігу наркотичних засобів у студентському середовищі характеризуються адаптивністю, високим рівнем конспірації та орієнтацією на мінімізацію безпосередніх контактів між учасниками протиправної діяльності. Найпоширенішими є дрібнооптові та роздрібні форми збуту, що здійснюються у межах вузьких студентських груп або між особами, пов'язаними навчанням, спільним проживанням у гуртожитках чи участю в неформальних об'єднаннях. Зберігання наркотичних засобів, як правило, має тимчасовий і мобільний характер та здійснюється у житлових приміщеннях, студентських кімнатах, орендованих квартирах, а також у місцях загального користування, що ускладнює їх виявлення та фіксацію. Розповсюдження нерідко маскується під побутові контакти, спільне дозвілля або навчальну взаємодію, що знижує ризик викриття та сприяє зростанню латентності таких злочинів.

Організація незаконного збуту наркотичних засобів дедалі частіше здійснюється за допомогою месенджерів, соціальних мереж і спеціалізованих онлайн-платформ, які використовуються як для вербування потенційних учасників, так і для координації їхніх дій. За допомогою цифрових каналів зв'язку передається інформація про місце, час і умови передачі наркотичних засобів, інструкції щодо способів маскування протиправної діяльності, а також дані, необхідні для розрахунків. Використання зашифрованих каналів комунікації, анонімних облікових записів і тимчасових цифрових ідентифікаторів суттєво ускладнює ідентифікацію учасників злочинної діяльності та встановлення їхньої ролі у відповідних схемах.

Особливого поширення набули безконтактні способи передачі наркотичних засобів, зокрема так звані «закладки», які передбачають фізичне розміщення заборонених речовин у заздалегідь визначених місцях без безпосереднього контакту між збувачем і споживачем. У поєднанні з використанням електронних платіжних систем, онлайн-банкінгу та криптовалют такі способи істотно ускладнюють процес доказування, оскільки розривають традиційний ланцюг особистої взаємодії та позбавляють правоохоронні органи можливості фіксувати факт збуту у класичному процесуальному форматі. Доказування у таких справах дедалі більше ґрунтується на аналізі цифрових слідів, фінансових транзакцій, метаданих комунікацій та результатів негласних заходів [11; 14].

У цих умовах значення набуває застосування спеціальних криміналістичних і процесуальних засобів фіксації, збирання та аналізу цифрової інформації, а також забезпечення її подальшої процесуальної легалізації. Належне документування цифрових слідів потребує дотримання підвищених стандартів законності, технічної коректності та збереження цілісності інформації, оскільки будь-які порушення можуть поставити під сумнів допустимість відповідних доказів. Водночас ефективна протидія незаконному обігу наркотичних засобів у студентському середовищі неможлива без правильного та збалансованого поєднання оперативно-розшукових можливостей і процесуальних механізмів отримання, перевірки та використання цифрової інформації у кримінальному провадженні. Саме така інтеграція дозволяє адаптувати традиційні підходи доказування до умов цифровізації злочинної діяльності та забезпечити відповідність доказової бази вимогам верховенства права.

Дія правового режиму воєнного стану додатково вплинула на трансформацію студентського наркоринку. Обмеження мобільності, зміни у логістиці, підвищена увага правоохоронних органів до питань національної безпеки та загальна криміналізація окремих сфер суспільного життя зумовили зміну каналів постачання наркотичних засобів, зростання ролі дрібних локальних мереж та підвищення рівня конспірації злочинної діяльності. Водночас воєнний стан сприяв активнішому використанню дистанційних форм комунікації та цифрових інструментів як основного способу організації незаконного обігу наркотичних засобів, що підтверджується сучасними науковими дослідженнями у сфері протидії наркозлочинності [1]. У сукупності зазначені тенденції вимагають від правоохоронних органів гнучкого та науково обґрунтованого підходу до виявлення і документування наркозлочинів у студентському середовищі з урахуванням нових криміналістично значущих обставин.

Криміналістичне забезпечення документування наркозлочинів у студентському середовищі передбачає формування та застосування цілісної, внутрішньо узгодженої системи тактичних, техніко-криміналістичних і процесуальних засобів, спрямованих на своєчасне виявлення протиправної діяльності, надійну фіксацію її слідів і належне процесуальне оформлення доказової інформації. Необхідність такої комплексності зумовлена підвищеною латентністю наркозлочинів, їх маскуванням під повсякденну діяльність студентського середовища, а також використанням нетипових місць і способів зберігання та передачі наркотичних засобів. За цих умов криміналістичне забезпечення набуває не допоміжного, а системоутворювального значення для всієї доказової діяльності у кримінальному провадженні.

Тактичні прийоми фіксації доказової інформації у справах цієї категорії мають будуватися з урахуванням конкретних особливостей місця, способу та обстановки вчинення злочинів, а також специфіки поведінки їх учасників, які нерідко поєднують протиправну діяльність із навчальним процесом і соціальною активністю. Йдеться, зокрема, про застосування продуманих тактичних комбінацій під час огляду місця події, проведення обшуків і оглядів у житлових приміщеннях гуртожитків, орендованих квартирах, навчальних аудиторіях та інших об’єктах, що за своїм функціональним призначенням не сприймаються як типові місця вчинення наркозлочинів. Важливе значення має також своєчасне виявлення та фіксація слідів наркотичних засобів, пристроїв для їх зберігання і вживання, пакувальних матеріалів, електронних носіїв інформації та інших предметів, пов’язаних з незаконним обігом.

Окрему увагу слід приділяти техніко-криміналістичним засобам, що застосовуються під час документування таких злочинів, зокрема фото-, відео- та аудіофіксації, експрес-тестуванню речовин, використанню спеціальних засобів виявлення мікрослідів і біологічних залишків. Застосування цих засобів має поєднуватися з чітким дотриманням процесуальних вимог щодо оформлення результатів слідчих (розшукових) дій, забезпечення безперервності та достовірності відображення фактичних даних у протоколах, додатках до них і матеріалах кримінального провадження. Порушення вимог фіксації або недоліки у процесуальному оформленні здатні істотно знизити доказову цінність отриманої інформації або призвести до визнання її недопустимою.

У науковій літературі обґрунтовано підкреслюється, що ефективність тактичних і техніко-криміналістичних прийомів документування безпосередньо залежить від їх узгодженості із загальною методикою розслідування наркозлочинів та відповідності сучасним криміналістичним стандартам збирання, перевірки та збереження доказів [17; 26]. Лише за умови системного підходу, який поєднує криміналістичну доцільність, процесуальну коректність і орієнтацію на стандарти допустимості доказів, можливе формування надійної доказової бази у справах про незаконний обіг наркотичних засобів у студентському середовищі.

Особливе значення у документуванні наркозлочинів має належне оформлення результатів оперативно-розшукової діяльності та негласних слідчих (розшукових) дій, які часто виступають первинним джерелом інформації про злочинну діяльність у студентському середовищі. Криміналістичне забезпечення на цьому етапі полягає не лише у фіксації отриманих відомостей, а й у забезпеченні їх подальшої процесуальної легалізації у кримінальному провадженні. Це вимагає чіткого дотримання встановлених законом процедур, належної взаємодії між оперативними підрозділами та органами досудового розслідування, а також забезпечення можливості перевірки і відтворення відповідної інформації у судовому розгляді. Наукові дослідження підкреслюють, що саме на етапі легалізації матеріалів ОРД та НСРД виникають найбільші ризики визнання доказів недопустимими, що обумовлює необхідність підвищеної уваги до криміналістичних і процесуальних аспектів їх документування [28].

Важливим інструментом отримання доказової інформації у кримінальних провадженнях про незаконний обіг наркотичних засобів є тимчасовий доступ до речей і документів. У студентському середовищі цей захід часто застосовується з метою отримання даних про цифрові комунікації, фінансові

операції, переміщення осіб або використання приміщень і технічних засобів, що можуть мати значення для встановлення обставин злочину. Криміналістичне забезпечення такого доступу полягає у правильному визначенні предмета і меж втручання, забезпеченні збереження автентичності отриманих відомостей та їх належному процесуальному оформленні. Наукові праці наголошують, що ефективність тимчасового доступу як засобу доказування безпосередньо залежить від його тактичного поєднання з іншими слідчими та негласними діями, а також від дотримання стандартів допустимості доказів і гарантій прав людини [16]. У сукупності зазначені елементи криміналістичного забезпечення утворюють необхідну основу для формування надійної, перевірюваної та процесуально стійкої доказової бази у справах про наркозлочини у студентському середовищі.

Процесуальні аспекти допустимості та оцінки доказів у кримінальних провадженнях про незаконний обіг наркотичних засобів у студентському середовищі мають визначальне значення для забезпечення законності та справедливості кримінального судочинства. З огляду на активне використання оперативно-розшукових заходів, негласних слідчих (розшукових) дій і спеціальних криміналістичних прийомів фіксації доказової інформації, особливої актуальності набувають вимоги до допустимості доказів і процесуальної доброчесності діяльності сторони обвинувачення. У науковій доктрині обґрунтовано, що допустимість доказів повинна розглядатися не лише як формальна відповідність процесуальним нормам, а як комплексний критерій, що охоплює законність способу отримання доказової інформації, дотримання встановленої процедури її фіксації та забезпечення можливості перевірки і спростування таких доказів у змагальному процесі [12]. У справах цієї категорії порушення навіть окремих процесуальних вимог, зокрема щодо санкціонування слідчих і негласних дій або оформлення результатів оперативно-розшукової діяльності, здатне поставити під сумнів доказову цінність зібраних матеріалів.

Оцінка доказів у справах про наркозлочини у студентському середовищі має здійснюватися з обов'язковим урахуванням принципу верховенства права як фундаментальної конституційної засади кримінального провадження, що визначає межі та зміст діяльності органів досудового розслідування і суду. Реалізація цього принципу у сфері доказування зумовлює необхідність досягнення справедливого балансу між публічним інтересом у викритті та припиненні незаконного обігу наркотичних засобів і приватними інтересами особи, пов'язаними із захистом її прав, свобод і законних інтересів. Такий баланс не може бути формальним або декларативним, а має знаходити своє відображення у конкретних процесуальних рішеннях, способах збирання, перевірки та оцінки доказів, а також у мотивації відповідних процесуальних актів.

Застосування принципу верховенства права у сфері доказування передбачає, насамперед, дотримання вимог правової визначеності та передбачуваності кримінального процесу, що означає чітке нормативне регулювання підстав, порядку і меж втручання держави у сферу приватного життя. Не менш важливими є заборона свавільного та непропорційного втручання у особисту і сімейну сферу, вимога мінімізації обмежень прав людини, а також обов'язок поваги до людської гідності як абсолютної цінності, що не може бути поставлена у залежність від ефективності кримінального переслідування. У цьому контексті оцінка доказів повинна включати аналіз не лише їх фактичної достовірності та належності, але й способу отримання, відповідності процесуальним гарантіям і стандартам справедливого судового розгляду.

У сучасних наукових дослідженнях обґрунтовано наголошується, що особливого значення зазначені стандарти набувають у випадках використання цифрових доказів та результатів негласних слідчих (розшукових) дій, які широко застосовуються під час викриття наркозлочинів. Саме у цій сфері ризик порушення права на приватність є підвищеним, оскільки втручання часто здійснюється у комунікації, особисте листування, електронні пристрої та інформаційні ресурси, що містять значний обсяг конфіденційної інформації, не пов'язаної безпосередньо з предметом кримінального провадження [13; 14]. За відсутності належного судового контролю, чіткої фіксації меж дозволеного втручання та подальшої критичної оцінки таких доказів існує небезпека перетворення спеціальних процесуальних засобів на інструмент надмірного контролю за приватним життям.

У студентському середовищі ці проблеми набувають додаткової гостроти, оскільки значна частина комунікацій, соціальних зв'язків і форм самовираження має неформальний, довірчий та приватний характер. Використання доказів, здобутих із порушенням стандартів верховенства права, у таких умовах може мати негативні наслідки, що виходять за межі конкретного кримінального провадження. Недотримання вимог законності, пропорційності та поваги до приватності здатне призвести не лише до визнання відповідних доказів недопустимими, але й до формування відчуття несправедливості, дискредитації правоохоронної діяльності та підриву довіри молоді до державних інституцій загалом. Саме тому оцінка доказів у справах про наркозлочини у студентському середовищі повинна здійснюватися з підвищеним рівнем процесуальної обережності та аргументованості, з орієнтацією на конституційні та конвенційні стандарти захисту прав людини.

Важливою процесуальною гарантією дотримання вимог допустимості доказів у кримінальному провадженні є ефективний судовий контроль і прокурорський нагляд за діяльністю правоохоронних органів на стадії досудового розслідування. Саме на цій стадії формуються основні елементи доказової бази, закладаються межі допустимого втручання держави у сферу прав і свобод людини та виникають найбільш суттєві ризики порушення процесуальних гарантій. У цьому контексті судовий контроль і прокурорський нагляд виступають не формальними інституційними елементами кримінального процесу, а ключовими механізмами забезпечення законності, справедливості та правової визначеності доказування.

Судовий контроль покликаний забезпечити як попередню, так і подальшу перевірку законності застосування процесуальних заходів, пов'язаних з істотним втручанням у права і свободи особи. Йдеться, зокрема, про надання дозволів на проведення негласних слідчих (розшукових) дій, обшуків, оглядів, тимчасового доступу до речей і документів, а також про оцінку законності вже здійснених процесуальних дій у межах судового розгляду. Через механізм судового контролю забезпечується відповідність таких заходів вимогам необхідності, пропорційності та цільового призначення, що унеможливлює свавільне або надмірне втручання у приватне життя особи. Водночас судовий контроль сприяє формуванню стандартів допустимості доказів, оскільки дозволяє на ранньому етапі виявляти та усувати порушення процесуального закону.

Прокурорський нагляд, у свою чергу, виконує функцію постійного процесуального фільтра, спрямованого на запобігання порушенням закону з боку органів досудового розслідування та на забезпечення належної якості доказової бази. Реалізуючи повноваження процесуального керівництва, прокурор зобов'язаний оцінювати законність і обґрунтованість рішень слідчого, своєчасно реагувати на допущені порушення, скасовувати незаконні постанови та ініціювати усунення недоліків у збиранні доказів. Такий нагляд має не лише репресивний, а й превентивний характер, оскільки спрямований на формування належної практики доказування та дотримання процесуальної дисципліни з боку правоохоронних органів [9].

У сукупності судовий контроль і прокурорський нагляд повинні забезпечувати узгоджене функціонування механізму процесуальних гарантій, спрямованого на формування допустимих, належних і достовірних доказів. Їх ефективність безпосередньо впливає на можливість досягнення завдань кримінального провадження без порушення прав і свобод людини, а також на відповідність доказової діяльності стандартам справедливого судового розгляду. За відсутності належного судового контролю або формального здійснення прокурорського нагляду зростає ризик використання у кримінальному провадженні доказів, здобутих з істотними порушеннями закону, що підриває засади верховенства права та негативно позначається на довірі до системи кримінальної юстиції загалом.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє узагальнити, що незаконний обіг наркотичних засобів у студентському середовищі становить складне, багатоаспектне кримінальне явище, яке поєднує підвищену латентність, швидку адаптацію до зовнішніх умов та активне використання сучасних цифрових технологій. Студентське середовище як специфічний соціально-освітній простір формує особливі криміногенні умови, що впливають як на способи вчинення наркозлочинів, так і на механізми їх приховування, а відтак потребує спеціалізованого криміналістичного та процесуального підходу до їх виявлення і документування. У роботі обґрунтовано, що традиційні методи протидії наркозлочинності без урахування особливостей цього середовища є недостатньо ефективними та не завжди відповідають сучасним викликам правозастосовної практики.

Аналіз криміналістичних і процесуальних аспектів документування наркозлочинів засвідчує необхідність комплексного поєднання криміналістичних, оперативно-розшукових і процесуальних засобів. Саме їх узгоджене застосування забезпечує можливість своєчасного отримання доказової інформації, її належної фіксації, перевірки та подальшої процесуальної легалізації у кримінальному провадженні. Окремо підкреслено, що результати оперативно-розшукової діяльності та негласних слідчих (розшукових) дій відіграють ключову роль у викритті латентних форм незаконного обігу наркотичних засобів у студентському середовищі, однак їх доказове значення безпосередньо залежить від дотримання криміналістичних стандартів документування та вимог кримінального процесуального закону [11; 28]. Недостатня увага до цих аспектів неминуче призводить до ризиків втрати доказової інформації або визнання її недопустимою.

Водночас у дослідженні встановлено, що діяльність із виявлення та документування наркозлочинів у студентському середовищі пов'язана з підвищеними ризиками порушення прав людини, насамперед права на приватне життя, таємницю спілкування, недоторканність житла і принципу пропорційності втручання держави. Ці ризики особливо загострюються в умовах активного використання негласних методів, цифрового моніторингу та збору електронних даних, що вимагає неухильного дотримання стандартів допустимості доказів, процесуальної доброчесності та принципу

верховенства права [12–14]. У цьому контексті судовий контроль і прокурорський нагляд мають розглядатися не як формальні стадії процесу, а як ключові гарантії забезпечення законності та справедливості кримінального переслідування.

На підставі отриманих результатів сформульовано низку практичних рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності та законності діяльності правоохоронних органів у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів у студентському середовищі. До таких рекомендацій належать удосконалення криміналістичних методик документування наркозлочинів з урахуванням цифрових способів їх вчинення; забезпечення чіткої процесуальної взаємодії між оперативними підрозділами, слідчими та прокурорами; підвищення ролі тактичного планування слідчих і негласних дій; а також посилення внутрішнього контролю за дотриманням вимог допустимості доказів на всіх етапах досудового розслідування. Реалізація цих рекомендацій має сприяти формуванню перевірюваної, надійної та процесуально стійкої доказової бази у справах зазначеної категорії.

Перспективи подальших наукових досліджень у цій сфері вбачається у поглибленому аналізі використання цифрових доказів у справах про наркозлочини у студентському середовищі, розробленні спеціалізованих криміналістичних методик для закладів вищої освіти, а також у дослідженні впливу воєнного стану на трансформацію оперативно-розшукових і процесуальних механізмів протидії наркозлочинності. Подальше наукове осмислення цих питань має важливе значення для розвитку доктрини кримінального процесу і криміналістики та для удосконалення практики забезпечення законності й прав людини у кримінальному судочинстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богатирьов І. Проблема наркозлочинності в умовах воєнного стану в Україні: протидія та запобігання. *Публічне право*. 2023. № 3 (51). С. 93–99. https://www.publichne-pravo.com.ua/files/51/10.pdf.
2. Волков Д.В., Погорецький М.А. Корупція і хабарництво на заочній формі навчання навчальних закладів МВС України та заходи протидії їм. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2009. № 20. С. 122–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2009_20_14.
3. Дульський О.Л. Криміналістичне забезпечення збирання доказів сторонами кримінального провадження: міжнародні, європейські, національні стандарти: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. 458 с.
4. Журавель В.А. Загальна теорія криміналістики: монографія. Харків: Право, 2020. 386 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19549/1/Zhuravel_mono_2021.pdf.
5. Погорецький М.А. Правова оцінка оперативно-розшукової інформації, що містить ознаки злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. *Вісник Одеського ін-ту внутр. справ.* 2003. № 1. С. 78–85. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=JRN&P21DBN=JRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ж16215.
6. Погорецький М.А. Роль оперативно-розшукової діяльності в доказуванні у кримінальних справах в сфері обігу наркотичних засобів. *Наук. вісник юрид. акад. МВС України*. Дніпропетровськ, 2003. Спец. вип. 1. С. 253–256. URL: https://visnik.dduvs.edu.ua/index.php/visnyk/main.
7. Погорецький М.А. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність»: проблеми застосування окремих норм. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 3. С. 205–213. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4603/1/Pogoreckiy_205.pdf.
8. Погорецький М.А. Новели проекту нового КПК України і проблеми їх реалізації у правозастосовній діяльності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 1 (27). С. 208–216. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2012_1_25.
9. Погорецький М.А. Прокурорський нагляд за оперативно-розшуковою діяльністю. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 2000. Вип. 10. С. 117–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2000_10_24.
10. Погорецький М.А. Прослуховування телефонних розмов: європейські стандарти. *Вісник прокуратури.* 2003. № 9. С. 45–51. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=JRN&P21DBN=JRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ж16786.
11. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія. Харків: Арсіс ЛТД, 2007. 576 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/UP/POGORECKIY_2007.pdf.
12. Погорецький М.А. Допустимість доказів у кримінальному процесі та процесуальна доброчесність: доктрини і практика (порівняльно-правове дослідження). *Вісник кримінального судочинства.* 2025. № 1–2. С. 60–82. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2025.1-2/22-59.

13. Погорецький М.А. Верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні: методологія та практика застосування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 3. С. 275–299. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-3-275 URL: https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnu-3-2025-r/verkhovenstvo-prava-u-kriminalnomu-protsesualnomu-dokazuvanni-metodologiya-ta-praktika-zastosuvannya.
14. Погорецький М.А. Забезпечення прав людини в цифровому доказуванні як умова реалізації принципу верховенства права та постановлення справедливого вироку. *Право України*. 2025. № 9. С. 60–74. DOI: 10.33498/louu-2025-09-060. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2025_9-s4509.pdf.
15. Погорецький М.А. Застосування провокації в ході негласних розслідувань: питання правомірності. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 1. С. 33-43. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/525/479.
16. Погорецький М.А., Коровайко О.І. Застосування тимчасового доступу до речей і документів у кримінальних провадженнях про злочини, учинені організованими злочинними угрупуваннями. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 1 (29). С. 234–242. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2013_1_28.
17. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Криміналістична тактика: щодо визначення поняття. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2012. № 1 (5). URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pmasvp.pdf.
18. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи: поняття, сутність і співвідношення. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2014. № 2 (33). С. 137–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2014_2_34.
19. Погорецький М.А., Смирнова І.В. Агентурна робота федеральних правоохоронних органів США у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів. *Юридичний радник*. 2007. № 5. С. 101–105.
20. Погорецький М.А., Черниш Р.Ф. Міжнародно-правовий досвід у сфері боротьби з незаконним обігом наркотиків. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 192–196. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_6_43.
21. Погорецький М.А., Шелеменцев В.П. Поняття організації оперативно-розшукової діяльності. *Кримський юридичний вісник*. 2010. Вип. 1 (8). Ч. І. С. 18–28. URL: http://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=juu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ж73488.
22. Погорецький М.А., Шеломенцев В.П. Правове забезпечення боротьби з кіберзлочинами в Україні: проблемні питання. *Вісник прокуратури*. 2011. № 8. С. 30–38. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=JRN&P21DBN=JRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ж16786.
23. Про вищу освіту: Закон України від 1.07.2014 № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (дата звернення: 10.10.2023).
24. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 17.10.2023).
25. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5.10.2017 № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text (дата звернення: 07.10.2023).
26. Тіщенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія. Одеса: Одеська національна юридична академія; Фенікс, 2007. 260 с. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=VraE7f0AAAAJ&citation_for_view=VraE7f0AAAAJ:aqlVkmm33-oC.
27. Черняк А.М. Злочини у сфері міжнародного студентського обміну: проблеми протидії (теорія і практика): монографія / вступне слово М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2023. 334 с. URL: https://alerta.kiev.ua/img/cms/PDF/Chernyak_mono_Zmist.pdf?srsltid=AfmBOornMpLpb3B62qRlg7CoiHhwaWkATFktrmbm5H2r_9Wx4OInd8EZ.
28. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні у кримінальних справах: теоретичний та практичний аспекти. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ.* 2001. Вип. 3. С. 199–209. URL: https://europub.co.uk/journals/visnik-luganskogo-derzavnogo-universitetu-vnutrisnix-sprav-imeni-eo-didorenka-J-17249.
29. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Докази і доказування. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажіський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, та ін. Харків: Право, 2012. С. 247–308. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/20794.

30. Юсупов В.В. Криміналістика в Україні у XX–XXI століттях: монографія. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 556 с. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=d-B_i4EAAAAJ&citation_for_view=d-B_i4EAAAAJ:vV6vV6tmYwMC.

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Стефанов Д.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.13:343.14
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.67

ЗМАГАЛЬНІ ЗАСАДИ У ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ДОКТРИНАЛЬНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Сухачова І.О.,
докторка юридичних наук,
доцентка кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-5844-2229

Сухачова І.О. Змагальні засади у досудовому провадженні: доктринальні та практичні проблеми реалізації.

У статті здійснено ґрунтовний доктринально-практичний аналіз змагальних засад у досудовому провадженні як одного з ключових принципів сучасного кримінального процесу та визначено проблеми їх реалізації в умовах чинного кримінального процесуального законодавства України. Обґрунтовано, що змагальність на досудовій стадії не може зводитися до формального проголошення рівності сторін чи номінального переліку процесуальних прав, а має розглядатися як реальний механізм організації доказування, спрямований на обмеження дискреції сторони обвинувачення та забезпечення процесуальної рівноваги між сторонами. Доведено, що реальна змагальність у досудовому провадженні вимірюється насамперед фактичним доступом сторони захисту до доказів, можливістю їх перевірки та контрперевірки, а також ефективністю судового контролю за доказовою діяльністю органів досудового розслідування і прокурора.

У роботі проаналізовано інституційні механізми забезпечення змагальних засад, зокрема роль слідчого судді як ключового суб'єкта судового контролю, здатного трансформувати змагальність із декларативного принципу у дієвий процесуальний інструмент. Розкрито проблемні аспекти функціонування таких процесуальних інститутів, як тимчасовий доступ до речей і документів, обшук, арешт майна, відкриття матеріалів досудового розслідування, крізь призму їх впливу на баланс сторін і формування доказової бази. Особливу увагу приділено впливу змагальних засад на процес формування доказів сторонами, стандартам їх допустимості, достатності та перевірюваності, а також ризикам підміни доказування припущеннями, селективним відбором інформації або формалізованими експертними висновками.

Окремо висвітлено тактичний вимір реалізації змагальності, що проявляється в активній доказовій позиції сторони захисту, використанні механізмів судового контролю, ініціюванні процесуальних дій і формуванні альтернативної, логічно узгодженої та перевірюваної доказової позиції. Зроблено висновок, що підвищення якості досудового провадження та легітимності судових рішень можливе лише за умови переходу від декларативної до реально діючої моделі змагальності, заснованої на процесуальній відкритості, ефективному судовому контролі та перевірюваності доказування на всіх етапах кримінального процесу.

Ключові слова: змагальність, досудове провадження, доказування, судовий контроль, сторона захисту, формування доказів, допустимість доказів, стандарт доказування, права людини.

Sukhachova I.O. Adversarial principles in pre-trial proceedings: doctrinal and practical problems of implementation.

The article provides a comprehensive doctrinal and practical analysis of the adversarial principles in pre-trial proceedings as one of the key foundations of modern criminal procedure and identifies the main problems of their implementation under the current criminal procedural legislation of Ukraine. It is substantiated that adversariality at the pre-trial stage cannot be reduced to a formal proclamation of equality of the parties or a nominal catalogue of procedural rights; rather, it should be understood as a real mechanism for organizing evidence-taking, aimed at limiting the discretion of the prosecution and ensuring procedural balance between the parties. It is demonstrated that genuine adversariality in pre-trial proceedings is measured primarily by the actual access of the defence to evidence, the possibility of its verification and counter-verification, as well as by the effectiveness of judicial control over the evidentiary activities of pre-trial investigation bodies and the prosecutor.

The paper analyses the institutional mechanisms for ensuring adversarial principles, in particular the role of the investigating judge as a key subject of judicial control capable of transforming adversariality from a declarative principle into an effective procedural instrument. Problematic aspects of the

functioning of such procedural institutions as temporary access to items and documents, search, seizure of property, and disclosure of pre-trial investigation materials are examined through the prism of their impact on the balance of the parties and the formation of the evidentiary basis. Special attention is paid to the influence of adversarial principles on the process of evidence formation by the parties, the standards of admissibility, sufficiency and verifiability of evidence, as well as to the risks of substituting proof with assumptions, selective collection of information or formalised expert conclusions.

The tactical dimension of the implementation of adversariality is considered separately, manifesting itself in the active evidentiary position of the defence, the use of judicial control mechanisms, the initiation of procedural actions, and the formation of an alternative, logically coherent and verifiable evidentiary position. It is concluded that improving the quality of pre-trial proceedings and the legitimacy of judicial decisions is possible only through a transition from a declarative to a genuinely operative model of adversariality, based on procedural openness, effective judicial control and the verifiability of proof at all stages of the criminal process.

Key words: adversariality, pre-trial proceedings, proof, judicial control, defence, formation of evidence, admissibility of evidence, standard of proof, human rights.

Постановка проблеми. Актуальність теми реалізації змагальних засад саме на стадії досудового провадження зумовлена тим, що саме на цьому етапі формується основний «доказовий каркас» майбутнього судового розгляду: визначаються джерела доказової інформації, способи її одержання, межі втручання у права людини, а також закладаються ризики допустимості й достовірності доказів. Водночас досудове провадження за своєю природою є сферою підвищеної процесуальної асиметрії: сторона обвинувачення має інституційну перевагу (організаційні ресурси, доступ до інформації, процесуальні інструменти примусу), тоді як можливості захисту часто залежать від доступу до матеріалів, оперативності судового контролю та реальної, а не формальної, здатності впливати на доказовий масив. У таких умовах змагальність нерідко зводиться до декларації, а «реальна» змагальність потребує працюючих механізмів процесуальної рівності, насамперед у частині доступу до доказів, ініціювання процесуальних дій, ефективного оскарження рішень і дій, що визначають якість доказування.

Додатково актуальність підсилюється ускладненням сучасного доказування: домінуванням документальних, фінансово-економічних і цифрових даних, залежністю висновків від експертного знання та відтворюваності аналітичних процедур, а також високою ціною помилок, коли дефекти доказів, допущені на досудовій стадії, потім практично неможливо нейтралізувати у суді. Для захисту критичною стає не лише можливість «заперечити» доказ, а й здатність перевірити його походження, повноту, контекст і логіку інтерпретації, оскільки саме на досудовому етапі виникають ризики селективного збирання та подання інформації, втрати альтернативних версій і «закріплення» однобічної доказової картини. З огляду на це постановка проблеми «декларативної» vs «реальної» змагальності в досудовому провадженні має не лише теоретичний, а й прикладний характер: вона прямо пов’язана зі стандартами якості доказування, перевірюваності доказових висновків і гарантіями справедливості процедури, без яких неможливе ефективне здійснення права на захист і досягнення справедливого результату у кримінальному провадженні

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі проблематика реалізації змагальних засад у досудовому провадженні традиційно розкривається через три взаємопов’язані площини: (а) доктрину принципів кримінального провадження та моделей змагальності; (б) інституційні гарантії процесуальної рівності сторін, насамперед через судовий контроль і діяльність слідчого судді; (в) практику доказування, де змагальність перевіряється можливістю сторін впливати на формування, перевірку та оцінку доказової інформації. Загальнотеоретичні підходи до системи принципів і їх функціонування у механізмі забезпечення прав учасників процесу ґрунтовно представлені у монографічному дослідженні О.П. Кучинської, що задає методологічні орієнтири для оцінки «працездатності» принципів на ранніх стадіях провадження [3], а також у концептуальному баченні змагальної моделі кримінального судочинства, де акцентовано на інституційних передумовах реальної рівності сторін і допустимих межах процесуальної активності суду [44]. Важливим доповненням до цього доктринального поля є дослідження функції обвинувачення як системоутворюючого елементу процесу, що впливає на баланс сторін і визначає «ресурсну» асиметрію досудового провадження [1], а також праці, які розкривають функцію захисту та її практичні прояви в кримінальному судочинстві [35].

Найбільш розробленим напрямом сучасних досліджень є судовий контроль у досудовому провадженні як механізм компенсації структурної нерівності сторін і запобігання свавільному втручанню у права людини. У навчальному посібнику харківської наукової школи систематизовано процесуальні форми судового контролю та типові проблеми його здійснення під час досудового роз-

слідування [2], тоді як монографія М.А. Макарова пропонує розгорнутий аналіз теорії й практики судового контролю та підкреслює значення стандартів обґрунтування й мотивування судових рішень [4]. У цьому ж руслі монографія В.Т. Нора концентрує увагу на реалізації засади змагальності при розгляді скарг слідчим суддею, фактично демонструючи, що змагальність на досудовій стадії «працює» настільки, наскільки ефективно діють процедури оскарження і наскільки суд здатен перетворити формальну процедуру на реальний засіб захисту [6]. Подальшу деталізацію статусу, функцій та практичних моделей діяльності слідчого судді подано у монографічному дослідженні С.Л. Шаренко [42], а також у спеціальних працях, присвячених слідчому судді як суб'єкту реалізації судових функцій у досудовому провадженні [39] і межам його повноважень у сфері судового контролю [41], включно з дослідженням судового контролю при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій як особливо чутливого сегмента втручання у права людини [34]. У сукупності ці роботи формують потужну базу для висновку, що судовий контроль є ключовою інституційною «опорою» змагальності на досудовій стадії, однак у практичному вимірі його ефективність залежить від процесуальних стандартів, реальної змагальності сторін у судовому засіданні та здатності суду мінімізувати наслідки доказових дефектів, допущених на ранніх етапах [2; 4; 6; 42].

Окремий корпус публікацій розкриває проблеми змагальності крізь призму функцій прокурора, підслідності та стартових рішень досудового провадження, які задають траєкторію всього доказування. Теоретико-практичні аспекти процесуальної діяльності прокурора на стадії досудового розслідування розгорнуто в монографії І.В. Рогатюка [37], а питання визначення функцій прокурора та їх впливу на процесуальний баланс сторін деталізовано у відповідній статті М.А. Погорецького [14]. Практично значущими для змагальності є й дослідження підслідності як інструменту організаційного «розподілу» кримінальних проваджень, що впливає на ефективність розслідування, доступ сторін до процесуальних ресурсів і якість процесуальних рішень: це відображено як у статті про визначення прокурором підслідності [21], так і в роботі щодо удосконалення законодавства про підслідність органів досудового розслідування [25]. До цього блоку логічно прилягає аналіз початку досудового розслідування як критичної «точки входу», на якій фіксуються первинні процесуальні орієнтири та виникають перші ризики доказової деформації [30]. Вказані дослідження підкреслюють, що змагальність у досудовому провадженні має не лише «процедурний», а й організаційно-функціональний вимір: баланс сторін значною мірою формується тим, як визначені повноваження прокурора, як налаштовані механізми підслідності та наскільки прозорими є стартові процесуальні рішення [1; 14; 21; 25; 30].

Вагомим напрямом сучасної доктрини є розвиток уявлень про доказування як центральний «операційний простір» змагальності. У низці праць М.А. Погорецького послідовно розкрито поняття, зміст і структуру доказування [15], проблемні питання доказів у кримінальному процесі [32], а також сучасні концепції кримінального процесуального доказування, що дозволяють пов'язати доктринальні моделі з практичними алгоритмами перевірки й оцінки доказової інформації [16]. Методологічну глибину цьому напряму надає звернення до категорій імовірності та достовірності у кримінально-процесуальному пізнанні, які прямо впливають на стандарти доказування та на межі допустимої інтерпретації фактів стороною обвинувачення і захисту [9]. Водночас сучасний тренд у цьому сегменті полягає в інтеграції вимірів верховенства права в доказування і судовий контроль: такі підходи відображені у дослідженні про верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні [18] та у статті про судовий контроль як умову справедливого й допустимого доказування [19], що дозволяє розглядати змагальність не як риторику «рівності сторін», а як практичний стандарт контролю якості доказової інформації й обмеження державної дискреції [18; 19]. Дотичним, але принципово важливим для змагальної моделі, є також осмислення права на справедливий суд як рамкового орієнтира для оцінки процесуальних гарантій на досудовому етапі [20].

Суттєвий масив публікацій стосується змагальності через призму можливостей захисту як суб'єкта доказування та через криміналістичний вимір тактики захисника. Ранні підходи до розуміння захисника як суб'єкта доказування сформульовано у праці М.А. Погорецького [8], а розвиток цієї проблематики – у монографії, присвяченій кримінальним процесуальним гарантіям захисника на досудовому розслідуванні [38], та у працях, що концептуалізують тактику захисника і її місце в системі криміналістичної тактики [23; 24]. Прикладний зріз цієї теми представлено дослідженням участі захисника у доказуванні у справах про привласнення або розтрату майна службовою особою, де фактично показано, як змагальність «перекладається» у конкретні доказові рішення та інструменти протидії однобічному формуванню доказового масиву [33]. У поєднанні з працями про функцію захисту [35; 36] ці дослідження підводять до висновку, що реальна змагальність у досудовому провадженні залежить не лише від нормативних декларацій, а й від процесуальної «дієздатності» захисту у сфері доказування та від ефективності судового контролю над втручаннями, які впливають на доказову базу [6; 19; 23; 38].

Окремо слід виділити наукові розробки, які аналізують використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності та негласних слідчих (розшукових) дій у доказуванні, адже саме в цій сфері ризики «нерівності зброї» найбільш відчутні через закритий характер інформації та обмежений доступ захисту до первинних джерел. Цей напрям системно розвинуто у монографії про функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі [27], у працях про судовий контроль і прокурорський нагляд за використанням протоколів оперативно-розшукових заходів як доказів [10], а також у дослідженнях судового контролю за дотриманням конституційних прав людини у кримінальному процесі та оперативно-розшуковій діяльності [11] і за законністю оперативно-розшукових заходів, що обмежують права і свободи [7]. Важливими є також праці, які розкривають співвідношення негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів [29], питання проведення НСРД і використання їх результатів у доказуванні [17], а також теоретико-практичні аспекти використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні [43]. Сукупно ці публікації демонструють, що змагальність у досудовому провадженні особливо гостро залежить від стандартів процесуальної «прозорості» походження доказів, від судового контролю за втручаннями та від можливостей захисту перевіряти матеріали, отримані прихованими методами [7; 10; 11; 17; 29; 43].

Разом із тим, попри значний доробок у кожному з названих напрямів, наукова дискусія залишається фрагментованою: судовий контроль часто аналізується відокремлено від доказових стандартів і реальних можливостей захисту впливати на доказовий масив [2; 4; 6; 19], а дослідження доказування не завжди «прив'язують» доктрину до конкретних процедур судового контролю, підслідності, стартових рішень досудового провадження та практики оскарження [15; 16; 21; 25; 30]. Недостатньо інтегрованим залишається й питання критеріїв, за якими можна відрізнити декларативну змагальність від реальної: тобто визначити, які саме процесуальні механізми (доступ до матеріалів, ініціювання процесуальних дій, стандарти мотивування судових рішень, можливість перевірки походження доказів, ефективність засобів оскарження) у сукупності утворюють практичний стандарт змагальності на досудовій стадії [3; 6; 18; 19; 38; 44]. Саме подолання цієї роз'єднаності доктринальних і практичних підходів, а також вироблення цілісного бачення «реальної» змагальності в досудовому провадженні з урахуванням судового контролю, доказування та процесуальної активності сторін і становить наукову й прикладну спрямованість подальшого дослідження.

Метою статті є комплексний доктринально-практичний аналіз реалізації змагальних засад у досудовому провадженні та виявлення ключових причин їх «декларативності» у практиці, насамперед у частині формування й перевірки доказового масиву, доступу сторін до доказової інформації та ефективності судового контролю як механізму обмеження дискреції сторони обвинувачення [2; 4; 6; 19; 35]. Для досягнення цієї мети у статті поставлено такі завдання: уточнити доктринальний зміст змагальних засад у системі принципів кримінального провадження та їх зв'язок із гарантіями прав учасників і стандартами справедливого суду [3; 20; 37]; визначити інституційні передумови процесуальної асиметрії на досудовій стадії та розкрити, як функція обвинувачення і процесуальна роль прокурора впливають на реальний баланс сторін [1; 14]; проаналізувати судовий контроль і процесуальні форми оскарження як практичний інструмент реалізації змагальності, окресливши типові дефекти мотивування та «формалізації» контролю слідчим суддею [2; 4; 6; 35]; дослідити проблемні вузли доказування у досудовому провадженні (структуру доказового процесу, стандарти перевірюваності висновків, ризики селективного збирання та інтерпретації даних) і показати, як ці дефекти трансформуються у проблеми допустимості та переконливості доказів у суді [15; 16; 18; 19]; окремо розглянути чутливий сегмент використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності та результатів негласних заходів у доказуванні крізь призму контролю законності та гарантій змагальності [10; 11; 36]; визначити тактичні й процесуальні можливості сторони захисту як суб'єкта доказування на досудовій стадії, включно з використанням криміналістичної тактики та процедурних механізмів для формування альтернативної доказової картини [23; 24]; узагальнити отримані результати та сформулювати пропозиції щодо підвищення «реальної» змагальності у досудовому провадженні через удосконалення стандартів судового контролю, доступу сторін до доказової інформації та підвищення перевірюваності доказових рішень.

Виклад основного матеріалу. Змагальні засади у кримінальному процесі доцільно тлумачити як системну гарантію справедливості процедури, що поєднує розмежування процесуальних функцій, можливість сторін самостійно визначати стратегію реалізації наданих прав (диспозитивність) та вимогу процесуальної рівності сторін не на рівні декларації, а на рівні реальних можливостей впливати на хід і результат доказування. У цьому сенсі змагальність не зводиться до формального «право заявити клопотання/подати скаргу»: її зміст проявляється у здатності сторін ініціювати та перевіряти доказові твердження, спростовувати позицію опонента й отримувати процесуальні гарантії, достатні для ефективного здійснення права на захист і досягнення стандарту справедливого

судового розгляду [3; 20; 35]. Внутрішня логіка змагальності передбачає, що право на захист набуває реального змісту лише тоді, коли сторона захисту має не лише «право бути присутньою», а й процесуальну дієздатність у доказуванні, включно з можливістю будувати альтернативну версію та використовувати криміналістичну тактику як інструмент раціонального управління доказовими ризиками [8; 23; 24]. Саме тому доктринальна рамка змагальних засад повинна оцінюватися крізь призму їх функціональної придатності: чи створює закон і практика такі умови, за яких «рівність сторін» є не риторичною формулою, а вимогою до процесуальних механізмів доступу до доказової інформації, контролю якості доказів і мотивованості процесуальних рішень [3; 18; 20].

Досудове провадження, на відміну від судової стадії, характеризується структурною асиметрією та підвищеною дискрецією сторони обвинувачення, оскільки саме тут концентруються ключові управлінські та доказові рішення: визначення напряму розслідування, вибір засобів отримання доказів, ініціювання примусових заходів, визначення процесуальної траєкторії справи, включно з підслідністю та стартовими процесуальними рішеннями, які впливають на подальший доказовий ландшафт [1; 14; 21; 25; 30]. Доктринально така дискреція не є «вільною»: вона має бути обмежена гарантіями, що унеможливлюють процесуальну монополію обвинувачення на формування доказового масиву та мінімізують ризики свавілля у втручанні в права людини. Саме тому судовий контроль і діяльність слідчого судді розглядаються як інституційний механізм перетворення змагальності з формальної засади на практичний стандарт, який забезпечує перевірку підстав втручань, корекцію процесуальної нерівності сторін у критичних вузлах та підвищення якості процесуальних рішень через вимоги обґрунтованості й мотивованості [2; 4; 6; 19]. У досудовому провадженні межі дискреції сторони обвинувачення мають вибудовуватися не навколо «зручності розслідування», а навколо процедурних запобіжників, що забезпечують контрольованість доказового процесу, доступність ефективних засобів оскарження та можливість сторони захисту впливати на доказові рішення до того, як вони стануть незворотними для подальшого судового розгляду [2; 6; 14; 19].

Функціональним центром реальної змагальності в досудовому провадженні є доказування, оскільки саме тут визначається, чи здатні сторони не лише проголошувати позиції, а й доводити їх у процедурі, яка допускає перевірку, спростування та відтворення доказових висновків. Стандарт «перевірюваності» формування доказового масиву означає вимогу до такої організації збирання, фіксації та інтерпретації доказової інформації, за якої кожне доказове твердження може бути раціонально реконструйоване, піддане критичній оцінці й співвіднесене з альтернативними поясненнями, а не ґрунтується на неповних даних, селективному відборі чи неконтрольованих припущеннях [15; 16; 32]. Методологічною опорою цього підходу є уявлення про структуру доказування та межі інтерпретації фактів, включно з розрізненням імовірності та достовірності як різних рівнів процесуального пізнання, що безпосередньо впливають на стандарти обґрунтування підозри, клопотань і процесуальних рішень [9; 15; 32]. У контексті верховенства права перевірюваність доказування невіддільна від контролю якості доказів і обмеження дискреції у доказових рішеннях, а судовий контроль постає не лише «процедурним фільтром», а інструментом забезпечення справедливого та допустимого доказування [18; 19]. Особливо виразно проблема перевірюваності проявляється у використанні результатів негласних заходів та матеріалів оперативно-розшукової діяльності, де закритий характер отримання інформації підсилює ризики однобічності й потребує підвищених стандартів законності, контрольованості походження доказів і можливості їх процесуальної перевірки стороною захисту [7; 10; 11; 17; 29; 36].

У досудовому провадженні реальна змагальність не виникає автоматично з проголошення принципу рівності сторін, оскільки вихідна процесуальна конфігурація є асиметричною: сторона обвинувачення фактично поєднує управлінський і доказовий контроль над перебігом розслідування, тоді як захист діє в умовах обмеженого доступу до інформації та залежності від процедурних «вікон» оскарження [1; 14; 30; 37]. Саме тому судовий контроль у цій стадії постає ключовим інституційним компенсатором асиметрії – механізмом, через який дискреційні рішення органів розслідування й прокурора мають бути переведені у площину перевірюваних підстав, належної процесуальної форми та пропорційності втручання у права [2; 4; 6; 19; 42]. Його місце і функції полягають у тому, щоб забезпечити керованість і контрольованість досудових втручань, запобігти «процесуальній монополії» обвинувачення на формування доказового масиву та підвищити стандарти обґрунтованості і мотивованості судових рішень, оскільки саме мотивування створює умови для подальшої перевірюваності як судового рішення, так і доказів, отриманих на його підставі [4; 6; 19]. Процесуальні форми судового контролю, що безпосередньо впливають на змагальність, охоплюють насамперед дозволи на втручання у права і свободи (коли контроль виконує запобіжну функцію), розгляд скарг на рішення, дії чи бездіяльність сторони обвинувачення (коли контроль виконує відновлювальну функцію), а також перевірку процесуальної «якості» способів отримання

доказової інформації як передумови її допустимості та надійності [2; 4; 6]. У цьому сенсі слідчий суддя впливає на змагальність не формальною участю у процедурі, а змістовною перевіркою фактичних підстав клопотань, наявності альтернатив і пропорційності втручання, що особливо важливо у сегменті негласних втручань та використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності, де закритість джерел і методів послаблює можливості захисту й об'єктивно підвищує роль судового контролю як єдиного «фільтра» законності та пропорційності [7; 10; 11; 17; 29; 34; 43]. Водночас у практиці ефективність судового контролю часто нівелюється формалізацією, зниженням стандартів мотивування, «автоматизмом» рішень і розривом між процесуальною формою та реальним захистом прав: коли судове рішення відтворює аргументацію клопотання без самостійної оцінки доказових підстав і ризиків, контроль перетворюється на процедуру легітимації, а не на інструмент обмеження дискреції [2; 4; 6; 19]. У такій ситуації змагальність підмінюється ритуалом процесуальної форми, а захист фактично позбавляється змістовного «поля спору», що суперечить самій природі судового контролю як гарантії справедливості процедури та практичного стандарту верховенства права у доказуванні [18; 19; 20].

Практичні проблеми реалізації змагальних засад у доказуванні на досудовій стадії найвиразніше проявляються у дисбалансі доступу до доказової інформації та інструментів її здобуття і перевірки. Доказовий масив переважно формується стороною обвинувачення, тоді як захист нерідко отримує можливість його повноцінно оцінити із запізненням, коли ключові процесуальні рішення вже прийняті, а частина доказових слідів втрачена або «закріплена» у вигідній для обвинувачення інтерпретації [1; 14; 15; 30; 32]. Процесуальні механізми тимчасового доступу, витребування документів і даних, ініціювання слідчих (розшукових) дій стороною захисту, а також ефективне оскарження відмови в їх проведенні мають визначальне значення для змагальності, оскільки саме вони перетворюють захист із пасивного спостерігача на суб'єкта доказування [8; 15; 38]. Відчутний вплив на цей дисбаланс мають і «організаційні» рішення досудового провадження – визначення підслідності, процесуальної архітектоніки розслідування та стартових процесуальних рішень, які формують ресурсне середовище доказування і фактично задають процесуальну дистанцію між сторонами [21; 25; 30; 37]. Другою системною проблемою є конфлікт «оперативної ефективності» розслідування та гарантій змагальності: процесуальна економія часто досягається ціною шаблонізації обґрунтувань, спрощення перевірочних процедур і використання доказових «скорочень», що знижує перевірюваність доказових висновків і підвищує ризики однобічності [4; 19; 32]. У доказовому плані це породжує кумулятивний ризик: дефекти, допущені на ранній стадії (неповнота контексту, нерозкриті припущення, невизначеність походження даних), інерційно «переходять» у подальше провадження і ускладнюють змагальну перевірку, бо спростування починає вимагати від захисту відновлення того, що вже було втрачено процедурою [9; 15; 32]. Третій вузол становлять типові доказові спори щодо допустимості, достовірності, повноти та контексту доказів і типові помилки інтерпретації: допустимість у практиці фактично стає індикатором того, чи була забезпечена процедура, яка дозволяє захисту перевірити походження доказу й логіку його отримання, а отже тісно пов'язана з ефективністю судового контролю над способами одержання доказової інформації [2; 4; 19]. Достовірність і повнота найчастіше «ламаються» на етапі селективного відбору даних, підміни первинних джерел похідними документами або узагальненнями, а також на етапі експертної чи аналітичної інтерпретації, коли висновок виглядає переконливо, але не піддається відтворенню і перевірці за вихідними даними [15; 16; 32]. Типовою помилкою є перетворення припущення на «доведений факт» через повторення у процесуальних документах і змішування імовірності з достовірністю, що особливо небезпечно на досудовій стадії, де формується базовий «наратив» провадження [9; 32]. За таких умов реальна змагальність залежить від здатності захисту діяти як суб'єкт доказування – фіксувати дефекти контексту, демонструвати альтернативні пояснення, ініціювати перевірочні процесуальні дії та використовувати криміналістичну тактику для побудови конкурентної доказової картини, а також від здатності судового контролю не формально санкціонувати втручання, а забезпечувати практичні стандарти «якості» доказування і обмеження дискреції [6; 8; 19; 23; 24; 33; 38].

Тактика сторони захисту є інструментом перетворення змагальності з формально проголошеної засади на реальний механізм контролю якості доказування, оскільки саме через неї забезпечується активна доказова позиція, здатність впливати на формування доказового масиву та нейтралізувати структурну асиметрію досудового провадження [8; 35; 38]. Доказова стратегія захисту має починатися з ранньої діагностики «доказового ядра» обвинувачення, тобто виокремлення тих доказових блоків, які підтримують ключові елементи версії сторони обвинувачення і визначають процесуальну перспективу справи, після чого стратегічним завданням стає побудова альтернативної доказової версії як конкурентної моделі пояснення події, що дозволяє перевести спір із площини «заперечень» у площину змагальної перевірки доказових тверджень [15; 32; 33]. У цій логіці захист має працювати не реактивно, а керувати доказовими ризиками: своєчасно

фіксувати потенційні дефекти походження, повноти й контексту доказів, виявляти прогалини у доказовій конструкції обвинувачення, а також планувати процесуальні кроки з урахуванням того, що досудове провадження є «зоною підвищеної дискреції» сторони обвинувачення, де пропущені на ранньому етапі можливості часто стають незворотними [1; 14; 30; 37]. Практично це означає систематизацію доказової інформації у вигляді матриці «твердження – доказ – джерело – спосіб отримання – ризики допустимості/достовірності – контрдоказ», що дозволяє узгодити лінію захисту з логікою доказування та уникнути ситуації, коли позиція зводиться до фрагментарних заперечень без альтернативної реконструкції фактів [15; 16; 9; 32].

Робота з документальною та цифровою інформацією в межах тактики захисту має бути побудована навколо забезпечення відтворюваності та перевірюваності доказових тверджень, адже саме в таких масивах найчастіше виникає ефект «очевидності», коли висновок виглядає переконливим, але не може бути незалежно відтворений за вихідними даними або втрачає переконливість при розкритті контексту [15; 16; 32]. Для документальної інформації критичними є перевірка первинності джерел, логіки виникнення документа, повноти ділового контексту (пов'язані договори, акти, листування, внутрішні процедури), зіставлення первинного й вторинного обліку та виявлення ознак селективного відбору, коли у провадження потрапляють лише фрагменти, що підтримують версію обвинувачення [15; 32]. Для цифрових даних ключовою стає реконструкція умов їх створення та зміни, зіставлення різних цифрових слідів (файли, журнали, метадані, комунікації) і перевірка того, чи є аналітичні висновки відтворюваними та чи не підмінюють вони факт припущенням, що особливо небезпечно в досудовому провадженні, де межа між імовірністю і достовірністю легко «змивається» повторенням у процесуальних документах [9; 16; 32]. Окремо ризикогенним є використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності та результатів негласних дій, де закритість способів отримання інформації створює додаткові бар'єри для перевірки й вимагає від захисту підвищеної уваги до законності походження, контрольованості документування та можливості процесуальної верифікації таких матеріалів [7; 10; 11; 17; 29; 43]. У цьому контексті криміналістична тактика захисника полягає у тому, щоб не обмежуватися загальними сумнівами, а переводити спір у площину конкретних перевірочних питань: що саме є первинним джерелом, як зафіксовано дані, чи є повний контекст, чи існують альтернативні пояснення, і чи дозволяє процедура незалежно підтвердити зроблені висновки [23; 24; 15; 32].

Процесуальна тактика використання судового контролю є третім необхідним елементом реальної змагальності, оскільки саме судовий контроль створює «вікна можливостей» для запобігання порушенням, фіксації дефектів доказів і формування такої процесуальної позиції, яка буде придатною для подальшого судового розгляду [2; 4; 6; 19]. У практичному вимірі захист має використовувати судовий контроль як інструмент превенції (не допустити непропорційного втручання або домогтися встановлення чітких меж втручання), як інструмент відновлення (оскаржити незаконні рішення/дії/бездіяльність) і як інструмент доказової «якісної перевірки» (поставити під сумнів спосіб отримання доказів та його відповідність вимогам належної процесуальної форми) [2; 4; 6]. Особливе значення має своєчасність: захист має фіксувати дефекти не тоді, коли вони вже «інерційно» вбудовані в доказову конструкцію обвинувачення, а у момент їх виникнення, оскільки саме на досудовій стадії судовий контроль здатен обмежити дискрецію й запобігти перетворенню процедурних порушень на незворотні доказові наслідки [4; 19; 6]. У підсумку тактика захисту як інструмент реальної змагальності означає поєднання трьох площин: стратегічної (управління доказовими ризиками й побудова альтернативної версії), аналітичної (перевірюваність документальних і цифрових доказових тверджень) та процесуальної (використання судового контролю для попередження порушень і формування «сильної» позиції на майбутній судовий розгляд), що в сукупності дозволяє захисту діяти як повноцінний суб'єкт доказування у досудовому провадженні [8; 23; 24; 32; 33; 2; 4; 6; 19; 38].

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, слід констатувати, що змагальні засади досудового провадження не можуть розглядатися як абстрактно проголошений принцип, відірваний від реальних механізмів формування доказів сторонами. На доктринальному рівні змагальність на досудовій стадії постає як практичний стандарт організації доказування, спрямований на обмеження дискреції держави, забезпечення процесуальної рівноваги сторін та запобігання свавільному втручанню у права особи. Реальна змагальність вимірюється не формальним переліком процесуальних прав, а здатністю сторін фактично впливати на доказовий процес, формувати й перевіряти доказову інформацію у межах передбачуваних і контрольованих процедур. У цьому контексті вирішального значення набувають доступ сторони захисту до доказів, можливість їх контрперевірки та обов'язок мотивованого процесуального реагування на аргументи захисту.

На інституційному рівні ключовою умовою реалізації змагальних засад виступає ефективний судовий контроль, який трансформує принцип змагальності з декларації у дієвий процесуальний

інструмент. Саме через судовий контроль забезпечується баланс між інтересами кримінального переслідування і гарантіями прав особи, встановлюються межі допустимого втручання та перевіряється процесуальна якість доказових дій сторони обвинувачення. Інститути тимчасового доступу до речей і документів, обшуку, арешту майна, доступу до матеріалів досудового розслідування мають функціонувати як механізми стримування і перевірки, а не як засоби одностороннього накопичення доказової інформації, позбавлені реального змагального виміру.

На рівні доказування змагальність досудового провадження виявляється у вимогах до достатності, належності, допустимості та перевірюваності доказів. Формування доказів не може зводитися до селективного збирання інформації або підміни доказування припущеннями й формальними посиланнями на документи чи експертні висновки. Реальна змагальність передбачає збереження контексту доказової інформації, прозорість її походження, можливість відтворення способів отримання та ефективної перевірки іншою стороною. Саме перевірюваність доказування, а не кількісне накопичення матеріалів, є визначальним критерієм його процесуальної якості на досудовій стадії.

У тактичному вимірі реалізація змагальних засад безпосередньо залежить від активної доказової позиції сторони захисту. Тактика захисту має бути спрямована на ранню ідентифікацію доказового «ядра» обвинувачення, ініціювання процесуальних і слідчих дій, системну роботу з документальною та цифровою інформацією, а також послідовне використання судового контролю для фіксації і нейтралізації процесуальних порушень. Ефективна змагальність на досудовій стадії досягається не епізодичним реагуванням на дії слідчого чи прокурора, а управлінням доказовими ризиками і формуванням альтернативної, логічно узгодженої та перевірюваної доказової позиції.

З урахуванням викладеного, удосконалення змагальних засад досудового провадження потребує комплексних змін, спрямованих на посилення реального, а не формального характеру змагальності. Доцільним є нормативне уточнення гарантій доступу сторони захисту до доказів і процедур їх отримання, підвищення стандартів мотивованості рішень слідчого судді щодо втручань у права особи, закріплення вимог до перевірюваності доказування, зокрема у частині цифрових та експертних доказів, а також розширення процесуальних можливостей захисту щодо ініціювання доказових дій на досудовій стадії. У підсумку реальна змагальність досудового провадження має оцінюватися за тим, наскільки ефективно забезпечено доступ до доказів, судовий контроль і перевірюваність доказування, адже саме ці елементи визначають якість кримінального процесу і легітимність майбутнього судового рішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гринюк В.О. Функція обвинувачення в кримінальному провадженні України: теорія та практика: монографія. Київ: Алерта, 2016. 358 с. URL: https://alerta.kiev.ua/monografiyi/521-grinyuk-v-o-funkciya-obvinuvachennya-v-kriminalnomu-provadzhenni-ukrayini-teoriya-ta-praktika.html?srsltid=AfmBOopKJjom7AkNZ4qh8WhcyoyXOzmy8qMyHTh8k84sIw6uqsydkYXg.
2. Капліна О.В., Карпенко М.О., Маринів В.І., Трофименко В.М., Туманянц А.Р., Шило О.Г. Судовий контроль під час досудового розслідування у кримінальному провадженні: навч. посіб. Харків: Право, 2016. 96 с. URL: https://jurkniga.ua/contents/sudoviy-kontrol-u-kriminalnomu-provadzhenni.pdf?srsltid=AfmBOopDAdlF-qlzn5PgsHHQBQOFFW8mH8d766M-_TxK2nCH9HU-PU-0.
3. Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 288 с. URL: https://jurkniga.ua/contents/printsipi-kriminalnogo-provadzhennya-v-mekhanzmi-zabezpechennya-prav-yogo-uchasnikiv.pdf?srsltid=AfmBOoq0UsQ9sqF9AOhXZ7qeXxRZJekwSc5zlsI_a2w-lyRIxqKyGbgY.
4. Макаров М.А. Теорія та практика здійснення судового контролю у кримінальному процесі: монографія. Київ: Видавничий центр «Кафедра», 2017. 434 с. URL: https://www.navs.edu.ua/zagalnoakademichni-kafedri/kafedra-kriminalnogo-procesu/vidannya-kafedri/perelik-drukovanih-vidan/makarov-mark-anatolijovich.html.
5. Марцеляк О.В., Погорецький М.А., Прилуцький С.В. Науково-правовий висновок щодо питань відповідальності суддів у контексті відповідності Конституції України положень Закону України «Про очищення влади». *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 249–263. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2015_Na_dopomogu_yrustam_1.pdf.
6. Нор В.Т., Крикливець Д.Є. Реалізація засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею: монографія. Львів: Колір ПРО, 2017. 376 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/monografiyi/realizatsiya-zasady-zmahal'nosti-pid-chas-roz·hlyadu-skarh-slidchym-suddeyu.
7. Погорецький М. Судовий контроль за законністю проведення оперативно-розшукових заходів, що обмежують права та свободи людини і громадянина. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. Київ: Атіка, 2010. Т. VI. С. 960–963. URL: https://old.nas.gov.ua/UA/Book/Pages/default.aspx?BookID=0000013636.

8. Погорецький М.А. Захисник – суб'єкт доказування у кримінальному процесі. Матеріали наук.-практ. конф. Київ, 2002. С. 27–30.
9. Погорецький М.А. Імовірність і достовірність у кримінально-процесуальному пізнанні на досудовому слідстві. *Держава та регіони*. Серія «Право». 2004. Вип. 1. С. 62–65. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua.
10. Погорецький М.А. Судовий контроль та прокурорський нагляд за використанням протоколів оперативно-розшукових заходів як доказів у кримінальному процесі. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 2. С. 32–38. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=JUU_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=IJ=&S21COLORTERMS=1&S21STR=Ж15408.
11. Погорецький М.А. Судовий контроль за дотриманням конституційних прав людини у кримінальному процесі та оперативно-розшуковій діяльності: стан та перспективи розвитку. Забезпечення прав і свобод людини в діяльності органів внутрішніх справ України за сучасних умов: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4 груд. 2009 р.). Київ: ДНДІ МВС України; Харків: Права людини, 2009. С. 302–306.
12. Погорецький М.А. Кримінальна відповідальність суддів за постановлення неправосудного рішення (ст. 375 КК України). *Юридичний вісник України*. 2015. № 22 (1039). С. 6–7. URL: http://yurvisnyk.in.ua/index.php/arkhiv-nomerov.html.
13. Погорецький М.А. Притягнення суддів до кримінальної відповідальності за ст. 375 КК України: проблемні питання матеріального та процесуального права. *Вісник кримінального судочинства.* 2015. № 2. С. 223–234. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2015_Pogoretskyi.pdf.
14. Погорецький М.А. Прокурор у кримінальному процесі: щодо визначення функцій. *Право України*. 2015. № 6. С. 86–95. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2015-6-pravoukr_6_15-3.pdf.
15. Погорецький М.А. Доказування у кримінальному процесі: поняття, зміст, структура. Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (27 листопада 2013 р., м. Одеса). Одеса: Юридична література, 2013. С. 17–21.
16. Погорецький М.А. Сучасні концепції кримінального процесуального доказування. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу. Харків, 2017. С. 309–312. URL: https://ir.library.knu.ua/handle/15071834/8507.
17. Погорецький М.А. Проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у доказуванні. Актуальні питання досудового розслідування слідчими органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 18–19 квітня 2013 р.). Київ: Хі-Тек Прес, 2013. С. 186–193. URL: https://rm.coe.int/1680098ea1.
18. Погорецький М.А. Верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні: методологія та практика застосування. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2025. Т. 32. № 3. С. 275–299. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-3-275. URL: https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnu-3-2025-r/verkhovenstvo-prava-u-kriminalnomu-protsesualnomu-dokazuvanni-metodologiya-ta-praktika-zastosuvannya.
19. Погорецький М.А. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування в кримінальному процесі України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4. Ч. 3. С. 269–279. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.40. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/42-2.pdf.
20. Погорецький М.А., Гриценко І.С. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2012. № 91. С. 4–7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2012_91_3.
21. Погорецький М.А., Гринюк В.О. Визначення прокурором підслідності кримінального провадження. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 3. С. 60–68. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2016_Pogoretskyi_Grunyk.pdf.
22. Погорецький М.А., Польовий О.Л., Яновська О.Г. Гарантії суддівської незалежності при притягненні суддів до юридичної відповідальності: монографія. Київ: ВД «Дакор», 2014. 308 с. URL: https://ir.library.knu.ua/handle/15071834/8488.
23. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Тактика захисника: поняття, зміст та місце в системі криміналістичної тактики. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 113–123. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2016_Sergeeva.pdf.

24. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Криміналістична тактика: щодо визначення поняття. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2012. № 1 (5). URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pmasvp.pdf.
25. Погорецький М.А., Волкотруб С.Г. Удосконалення кримінального процесуального законодавства України щодо підслідності органів досудового розслідування. *Вісник кримінального судочинства.* 2017. № 1. С. 71-80. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/449/418.
26. Погорецький М.А., Смирнова І.В. Агентурна робота федеральних правоохоронних органів США у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів. *Юрид. радник*. 2007. № 5 (19). С. 101–105.
27. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія. Харків: Арсіс ЛТД, 2007. 576 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/UP/POGORECKIY_2007.pdf.
28. Погорецький М.А., Топорецька З. М. Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності на початковому етапі досудового розслідування зайняття гральним бізнесом. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): наук.-практ. журнал. Київ: Міжвід. наук.-досл. центр з проблем б-би з орг. злоч. при РНБО України. 2013. № 3 (31). С. 215-225. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_20133_3(spets.
29. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи: поняття, сутність і співвідношення. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2014. № 2 (33). С. 137-141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2014_2_34
30. Погорецький М.А. Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства.* 2015. № 1. С. 93-103. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/download/431/400/
31. Погорецький М., Костюченко О. Місце та повноваження Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції. *Право України.* 2012. № 12. С. 35–41. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2012-12-2012-11-12.pdf
32. Погорецький М.А. Докази у кримінальному процесі: проблемні питання. *Часопис Національного університету «Острозька академія».* Серія «Право». 2011. № 1 (3): URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11pmappp.pdf.
33. Погорецький М., Щирук М. Участь захисника у доказуванні у справах про привласнення або розтрату майна службовою особою: проблемні питання теорії та практики. *Knowledge, Education, Law, Management.* 2025. № 3. С. 139–150. DOI: https://doi.org/10.51647/kelm.2025.3.20. URL: https://kelmczasopisma.com/ua/jornal/98.
34. Полохович О.І. Судовий контроль при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 20 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13450/1/Poliukhovich_2017.pdf.
35. Попелюшко В.О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: монографія. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. 634 с. URL: https://lib.oa.edu.ua/files/funds/vudavnutstvo/Monografiya_Popelushko.pdf.
36. Попелюшко В.О. Слідчий суддя у кримінальному провадженні: процесуальний статус та процесуальні функції. *Право України*. 2013. № 11. С. 145–153. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/2666/1/Popeliushko_13022014.PDF.
37. Рогатюк І.В. Процесуальна діяльність прокурора на стадії досудового розслідування: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. 544 с. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=fwhseTkAAAAJ&citation_for_view=fwhseTkAAAAJ:pqnbT2bcN3wC.
38. Старенький О.С. Кримінальні процесуальні гарантії захисника як суб'єкта доказування у досудовому розслідуванні: теорія та практика : монографія / за заг. ред. М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2016. 336 с. URL: https://jurkniga.ua/contents/kriminalni-procesualni-garantiyi-zakhisnika-yak-subiekta-dokazuvannya-u-dosudovomu-rozsliduvanni-teoriya-ta-praktika.pdf.
39. Туманян А.Р. Слідчий суддя як суб'єкт реалізації судових функцій у досудовому провадженні. *Форум права*. 2011. № 2. С. 896–901. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_2_146.
40. Циктіч В.М. Проблемні питання забезпечення прав людини у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 1. С. 154–162. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/1_2016_Cuktich.pdf.

41. Шапутько С.В. Повноваження слідчого судді щодо судового контролю у кримінальному провадженні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 20 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0418U002730.
42. Шаренко С.Л. Теоретико-прикладні основи діяльності слідчого судді в кримінальному провадженні: монографія. Харків: Право, 2021. 480 с. URL: https://knushop.com.ua/image/catalog/pravoizdat/202307/pdf/4370.pdf.
43. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні у кримінальних справах: теоретичний та практичний аспекти. *Вісник Луганського ін-ту внутр. справ*. Луганськ: РВВ ЛІВС, 2001. Вип. 3. С. 199–209. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=BgQjXoUAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=BgQjXoUAAAAJ:anf4URPfarAC.
44. Яновська О.Г. Концептуальні засади функціонування і розвитку змагального кримінального судочинства: монографія. Київ: Прецедент, 2011. 303 с. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=vALh9GkAAAAJ&citation_for_view=vALh9GkAAAAJ:u5HHmVD_uO8C.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Сухачова І.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.14:343.132:343.915
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.68

ЗМАГАЛЬНІСТЬ І «ЯКІСТЬ» ДОКАЗІВ У СПРАВАХ ПРО РОЗТРАТУ ТА ПРИВЛАСНЕННЯ: КРИМІНАЛІСТИЧНІ МЕХАНІЗМИ АДВОКАТСЬКОГО ЗАХИСТУ

Щирук М.М.,
здобувач наукового ступеня кандидата юридичних наук
Науково-дослідного інституту публічного права,
адвокат
ORCID: 0009–0001–1327–1964

Щирук М.М. Змагальність і «якість» доказів у справах про розтрату та привласнення: криміналістичні механізми адвокатського захисту.

У статті розглянуто криміналістичне забезпечення діяльності адвоката (захисника) у кримінальних провадженнях за ст. 191 КК України як системну професійну технологію реалізації функції захисту та суб'єктності захисника у доказуванні, а не як сукупність факультативних «технічних прийомів». Окреслено доказовий профіль цієї категорії справ, у якому домінують документальна, фінансово-економічна й цифрова інформація (первинні документи, бухгалтерські регістри, договори, листування, логи та метадані), а також матеріали ревізій, аудитів і судових експертиз, що підвищує вимоги до повноти контексту, процесуальної форми, збереження та перевірюваності доказів. Висвітлено процесуально-криміналістичні ризики для сторони захисту: селективне вилучення документів без відтворення «ланцюга» управлінських рішень і господарських операцій; надмірні та непропорційні обшуки з вилученням документів і носіїв даних; блокуючі арешти майна; некоректні «переходи» від оперативної інформації до доказів; підміна кримінально-правової оцінки господарським спором або, навпаки, використання кримінального процесу як інструменту тиску в корпоративних конфліктах.

Розкрито питання ранньої діагностики доказового ядра обвинувачення, побудови альтернативної доказової версії на основі повного документального контексту, систематизації багатоепізодних доказових масивів і формування причинно-наслідкових зв'язків. Проаналізовано тактичні підходи до типових процесуальних ситуацій (тимчасовий доступ, обшук, виїмка, арешт майна, призначення експертиз, допит експерта), з акцентом на «якість» цифрових доказів (спосіб копіювання, цілісність, фіксація метаданих) та критичну верифікацію експертного продукту (вихідні дані, методика, межі компетенції). Підкреслено роль судового контролю як механізму забезпечення допустимості, пропорційності втручання у права та обмеження дискреції сторони обвинувачення. Відзначено потребу формувати для суду логічну доказову «історію» та відмежовувати розтрату від управлінської помилки.

Ключові слова: ст. 191 КК України, привласнення, розтрата, захисник, доказування, криміналістичне забезпечення, тактика захисника, судовий контроль, тимчасовий доступ, обшук, цифрові докази, експертиза.

Shchyruk M.M. Adversarial procedure and the "quality" of evidence in misappropriation and embezzlement cases: forensic mechanisms of defence counsel.

The article examines forensic support for the work of an attorney (defence counsel) in criminal proceedings under Article 191 of the Criminal Code of Ukraine as a systemic professional technology for implementing the defence function and the defence counsel's role as a subject of proof, rather than as a set of optional "technical techniques." It outlines the evidentiary profile of this category of cases, in which documentary, financial-economic, and digital information (primary documents, accounting registers, contracts, correspondence, logs and metadata) predominates, as well as materials from inspections, audits, and forensic examinations, which increases the requirements for contextual completeness, procedural form, preservation, and verifiability of evidence. The article highlights key procedural and forensic risks for the defence: selective seizure of documents without reconstructing the "chain" of managerial decisions and business operations; excessive and disproportionate searches involving the seizure of documents and data carriers; blocking asset seizures; improper «transitions» from operational information to evidence; substitution of criminal-law assessment with a commercial dispute or, conversely, the use of criminal proceedings as an instrument of pressure in corporate conflicts.

The paper addresses issues of early diagnosis of the prosecution's evidentiary core, building an alternative defence evidentiary version based on full documentary context, systematising multi-episode evidentiary arrays, and establishing causal links. Tactical approaches to typical procedural situations (temporary access to items and documents, search, seizure, attachment of property, appointment of examinations, and examination of an expert in court) are analysed, with emphasis on the «quality» of digital evidence (method of copying, integrity, fixation of metadata) and critical verification of expert output (input data, methodology, and limits of competence). The role of judicial control is underscored as a mechanism for ensuring admissibility, proportionality of interference with rights, and limiting the prosecution's discretion. The need to present the court with a coherent evidentiary «narrative» and to distinguish embezzlement from managerial error is also noted.

Key words: Article 191 of the Criminal Code of Ukraine, misappropriation, embezzlement, defence counsel, proof, forensic support, defence tactics, judicial control, temporary access to items and documents, search, digital evidence, forensic examination.

Постановка проблеми. Кримінальні провадження за ст. 191 КК України залишаються одним із найбільш ресурсомістких сегментів економічної злочинності, де процесуальна «вартість» справ зумовлюється не стільки кількістю епізодів, скільки складністю доказування юридично значущих фактів: режиму ввіреності/відання майна, меж службових повноважень, механізму розпорядження активами, причинно-наслідкового зв'язку між управлінськими рішеннями та майновою шкодою, а також доведення прямого умислу саме на привласнення чи розтрату (а не управлінську помилку чи господарський ризик). Динаміка статистичної звітності органів кримінальної юстиції та антикорупційної юрисдикції засвідчує сталість значного масиву таких проваджень, що підвищує вимоги до якості доказування і робить роль захисника центральною для реальної змагальності та контролю доказової бази обвинувачення [1; 5]. У цих умовах криміналістичне забезпечення діяльності адвоката слід концептуалізувати як системну професійну технологію реалізації права на захист, що дозволяє захиснику діяти як активному суб'єкту доказування – формувати альтернативну доказову картину, виявляти дефекти походження та процесуальної форми доказів, а також ініціювати ефективний судовий контроль за втручанням у права особи [6; 7; 8; 13; 20; 23].

Підсумовуючи, слід наголосити, що актуальність теми зумовлена поєднанням трьох взаємопов'язаних чинників: стійко високим рівнем кримінальних проваджень за ст. 191 КК України, складною багаторівневою природою доказування у таких справах (де вирішальними є контекст документів, межі повноважень, причинний зв'язок і доведення умислу), а також підвищеними ризиками істотного втручання у права особи через обшуки, вилучення документів і даних та арешти майна. Саме тому практична потреба полягає у виробленні цілісної криміналістично орієнтованої моделі діяльності захисника, здатної забезпечити реальну змагальність і перевірюваність доказової конструкції обвинувачення, мінімізувати доказові помилки та запобігати підміні кримінально-правової оцінки господарсько-управлінськими спорами, що безпосередньо впливає на справедливість і легітимність кінцевого судового рішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика криміналістичного забезпечення діяльності адвоката у кримінальних провадженнях за ст. 191 КК України формується на перетині трьох науково-практичних масивів: (1) досліджень доказування і ролі сторони захисту; (2) робіт, присвячених судовому контролю та процесуальним гарантіям; (3) прикладних розробок щодо тактики, роботи з документально-економічною та цифровою інформацією. Актуальність цієї тематики підтверджується статистичними даними щодо стабільної поширеності проваджень за ст. 191 КК України та їх значної процесуальної «вартісності», що загострює вимоги до якості доказування й до інструментарію захисту [1; 5]. У суміжній площині дослідження причин і механізмів протидії рейдерству показали, що економіко-правові конструкції можуть використовуватися як оболонка протиправних намірів або як інструмент процесуального тиску в корпоративних конфліктах, а отже захист потребує методично виваженого відмежування кримінально караної поведінки від господарських спорів [2].

У доктрині доказового права системоутворюючими стали праці, що обґрунтовують сучасну концепцію кримінального процесуального доказування та критерії «якості» доказів, підкреслюючи перевірюваність, мотивованість і процедурну коректність як умову легітимності судових висновків [8; 10; 30]. У цьому ж руслі послідовно розвинуто тезу про захисника як суб'єкта доказування й окреслено проблемні питання реалізації такої суб'єктності на досудовій стадії, а також інституційні гарантії доказової активності захисту [6; 7; 23]; прикладний вимір цих підходів конкретизовано у навчальних і практико-орієнтованих роботах з адвокатури [20]. Спеціалізоване дослідження участі захисника у доказуванні саме у справах про привласнення або розтрату майна службовою особою уточнило типові вузли доказування (ввіреність/відання, умисел, причинний зв'язок, шкода) та ризики «селективної інтерпретації» документального масиву [19].

Водночас центральним методологічним підґрунтям для криміналістичного забезпечення захисту є комплекс праць про судовий контроль, реалізацію засади змагальності у процедурах оскарження, процесуальні функції слідчого судді та конкретні форми контролю (у т. ч. за межами втручання у права), що формують критерії перевірки законності й пропорційності доказових дій сторони обвинувачення [3; 4; 22; 25; 28; 29; 31]. Важливим напрямом є розробка стандартів справедливого та допустимого доказування через судовий контроль [13], а також аналіз процесуальних «переходів» від оперативної інформації до доказів і вимог контролю за використанням протоколів оперативно-розшукових заходів [12]. Окремий блок становлять публікації щодо обшуку та стандартів захисту приватності [9], застосування тимчасового доступу до речей і документів у складних провадженнях [14], а також теоретико-прикладні праці, що визначають зміст криміналістичної тактики і тактики захисника як елементів організації доказової діяльності [16; 17]. Нарешті, дослідження гарантій суддівської незалежності, проблем притягнення суддів до кримінальної відповідальності та особливостей проваджень щодо народних депутатів акцентують підвищений стандарт процедурної точності й контролю у «чутливих» категоріях справ, що є релевантним для частини проваджень за ст. 191 КК України [11; 15; 18]. У контексті прав людини та процесуальних гарантій значущими є публікації про проблемні питання забезпечення прав людини і окремі аспекти доказування за участю слідчого судді [23; 24], а також конвенційні орієнтири ЄСПЛ щодо недопущення свавільності та належного обґрунтування втручань, репрезентовані, зокрема, у справі *Kavala v. Turkey* [30]. Сукупно ці праці формують наукову базу, однак потребують інтеграції у спеціальну модель криміналістичного забезпечення діяльності адвоката саме у документально-економічних та цифрово-орієнтованих провадженнях за ст. 191 КК України, де вирішальними стають контекстуальність документів, контроль процесуальної форми отримання даних і критична верифікація експертного знання.

Метою цієї статті є обґрунтування концептуальних засад і прикладної моделі криміналістичного забезпечення діяльності адвоката (захисника) у кримінальних провадженнях за ст. 191 КК України як системного інструментарію реалізації функції захисту та суб'єктності захисника у доказуванні, орієнтованого на підвищення «якості» доказування, перевірюваність джерел і процедур, а також на ефективне використання судового контролю для обмеження дискреції сторони обвинувачення й запобігання непропорційним втручанням у права особи. Для досягнення зазначеної мети у статті поставлено такі завдання: визначити місце криміналістичного забезпечення у структурі професійної діяльності захисника та розкрити його зв'язок із сучасною концепцією кримінального процесуального доказування; охарактеризувати доказовий профіль проваджень за ст. 191 КК України (домінування документальної, фінансово-економічної та цифрової інформації) і виявити типові доказові та процесуальні ризики для сторони захисту; окреслити критерії ранньої діагностики доказового «ядра» обвинувачення та визначити вузлові елементи, від яких залежить стійкість доказової конструкції (вірогідність/відання, умисел, причинний зв'язок, шкода, корислива спрямованість); сформулювати тактичні підходи захисника щодо ключових процесуальних ситуацій (тимчасовий доступ до речей і документів, обшук/виїмка та вилучення цифрових носіїв, арешт майна, відкриття матеріалів, допит експертів), спрямовані на забезпечення повноти контексту, належної фіксації та збереження даних; розкрити особливості роботи захисника з оперативною інформацією, ревізіями/аудитами та експертними висновками з позицій критичної верифікації методики, вихідних даних і меж компетенції; обґрунтувати роль судового контролю як стрижневого механізму забезпечення справедливого й допустимого доказування у справах за ст. 191 КК України та визначити напрями використання конституційних і конвенційних стандартів для оцінки законності, пропорційності та несвавільності процесуальних втручань; запропонувати узагальнену модель криміналістичного забезпечення діяльності адвоката, що поєднує доказову стратегію, тактико-ситуаційні рішення та процесуальний контроль «якості» доказів у документально-економічних і цифрово-орієнтованих провадженнях.

Виклад основного матеріалу. Вихідною теоретичною позицією є визнання захисника суб'єктом доказування, що випливає з сучасного розуміння функції захисту та процесуальних можливостей сторони захисту у чинному КПК України. У доктрині послідовно підкреслюється, що доказування не зводиться до «пасивного спростування» матеріалів обвинувачення, а передбачає активну доказову діяльність: ініціювання процесуальних дій, збирання та подання документів, залучення спеціальних знань, формування лінії допиту і перехресного допиту, оскарження рішень, дій чи бездіяльності, а також постановку питання про належність і допустимість доказів [6; 7; 23]. Водночас концепція кримінального процесуального доказування акцентує, що легітимність судового висновку залежить не від обсягу інформації, а від її процесуальної якості, перевірюваності та мотивованості, що перетворює допустимість доказів і контроль процедури їх здобуття на системоутворюючі елементи справедливого процесу [8; 10; 30].

Саме тут криміналістичне забезпечення діяльності адвоката виконує подвійну функцію. По-перше, воно є «прикладною інфраструктурою» реалізації суб'єктності захисника у доказуванні, допомагаючи перетворити розрізнені процесуальні права на керовану доказову стратегію [19; 20; 23]. По-друге, воно інтегрує криміналістичні категорії (версія, ситуація, тактика, документування, слід/дані) у процесуальну форму, не підміняючи право «технікою», а забезпечуючи коректний перехід від фактичної інформації до юридично значущих висновків [16; 17]. Це особливо важливо у справах за ст. 191 КК України, де фактичний масив майже завжди допускає альтернативні інтерпретації, а ключове питання полягає в тому, чи «складаються» розрізнені фінансово-документальні фрагменти у доказ прямого умислу та ввіреності/відання.

Специфіка проваджень за ст. 191 КК України полягає у домінуванні документальної та фінансово-економічної інформації, доповненої цифровими слідами (електронна пошта, месенджери, журнали доступу, метадані файлів, логи інформаційних систем, цифрові копії первинних документів тощо). Така структура доказової бази створює парадокс: формальна «переконливість» документів може підміняти змістовну перевірку контексту господарської операції, а селективно вилучений документ – виступати «псевдоядром» обвинувачення без доведення суб'єктивної сторони та причинного зв'язку [8; 10; 19].

Для захисника типовими ризиками стають: (1) вилучення документів/даних без повного контексту і без збереження їх внутрішньої системності (наприклад, вилучення окремих актів чи платіжних документів без реєстрів, підставних договорів, листування та внутрішніх рішень); (2) перенесення акценту з доказування умислу на «каталог порушень» процедур закупівель, бюджетної дисципліни чи корпоративних правил; (3) домінування експертного висновку як «об'єктивізованого» доказу при невидимих для суду дефектах методики та вихідних даних; (4) надмірні обшуки й вилучення цифрових носіїв, що паралізують діяльність підприємства, створюють непропорційні втручання та генерують похідні порушення прав [9; 13; 23].

Наслідком цих ризиків є підвищена роль судового контролю: саме він здатний трансформувати виявлені дефекти процесуальної форми та «якості» доказів у юридично значущі рішення щодо допустимості, пропорційності втручання та меж доказування [3; 4; 13; 22].

Криміналістичне забезпечення діяльності адвоката у провадженнях за ст. 191 КК України доцільно вибудовувати як послідовну модель, що починається з ранньої діагностики доказового ядра обвинувачення і завершується побудовою альтернативної, перевірюваної доказової картини. На етапі ранньої діагностики ключовим є відокремлення «фактичного масиву» від його інтерпретації: навіть належно вилучені документи не доводять автоматично привласнення чи розтрату, якщо вони лише фіксують управлінське рішення або бухгалтерську операцію без встановлення ввіреності/відання та прямого умислу [19; 30]. Тому захисник має вибудувати логіку доказового аналізу навколо вузлових елементів складу: (а) підтвердження повноважень і реального механізму доступу до майна/коштів; (б) доказів передачі у ввіреність або встановлення відання; (в) встановлення фактичної траєкторії активу (руху коштів/майна) і кінцевого бенефіціара; (г) доведення конкретної шкоди та її причинного зв'язку з рішеннями/діями; (ґ) наявності корисливої спрямованості та прямого умислу [19; 30].

Тактичний вимір цієї моделі передбачає використання напрацювань криміналістичної тактики та спеціалізованої тактики захисника, де ключовими є ситуаційність, вибір моменту реагування, послідовність клопотань, управління доказовими ризиками та комунікативна стратегія представлення альтернативної версії суду [16; 17]. Практично це означає, що захист має організувати роботу з великими масивами документів і цифрових даних як із «системою», вибудовуючи хронологію та матрицю взаємопов'язаних рішень/операцій, а не реагуючи епізодично на окремі документи, відірвані від контексту [19; 20; 23].

У справах за ст. 191 КК України тимчасовий доступ до речей і документів одночасно виступає інструментом формування доказової бази обвинувачення та джерелом ризиків для захисту, оскільки дозволяє стороні обвинувачення «конструювати» доказовий наратив через вибірку документів. Для мінімізації цього ризику криміналістичне забезпечення має бути орієнтоване на відновлення повного контексту: витребування первинних документів у сукупності, звірку бухгалтерських даних із джерелами їх формування, зіставлення версії обвинувачення з внутрішніми регламентами, наказами, посадовими інструкціями та фактичним розподілом повноважень [14; 19]. Науково-практичні підходи підкреслюють, що у складних, у тому числі організованих, формах злочинної діяльності інститут тимчасового доступу потребує підвищеного контролю меж і процесуальної форми, щоб запобігти неконтрольованому «вилученню інформаційного ландшафту» суб'єкта господарювання [14].

У процесуальному вимірі захист має перевіряти: предмет доступу, зв'язок запитуваних документів з предметом доказування, пропорційність втручання, належність ухвали та її мотивованість, а також похідні наслідки для допустимості отриманих матеріалів, якщо межі доступу були порушені

[3; 13]. У криміналістичному вимірі захист повинен фіксувати ознаки селективності, підміни контексту, неврахування альтернативних джерел і «перекроювання» причинно-наслідкових зв'язків [19].

Обшук і вилучення документів/цифрових носіїв у провадженнях за ст. 191 КК України є критично чутливими процесуальними ситуаціями, оскільки можуть паралізувати діяльність підприємства, спричинити непропорційні наслідки та створити ризики порушення адвокатської і комерційної таємниці. Криміналістичне забезпечення дій захисника полягає у контролі меж дозволу, відповідності предмета пошуку формулюванням ухвали, належності вилученого предмету до доказування, коректності опису та фіксації вилученого, а також у документуванні порушень, що згодом можуть визначати оцінку допустимості доказів [9; 13]. Методологічно важливо оцінювати обшук через призму міжнародно-правових стандартів захисту приватності та їх застосування на національному рівні, оскільки саме такі стандарти посилюють аргументацію захисту щодо надмірності, формальності мотивування та непропорційності втручання [9].

Окремий пласт становить «якість» цифрових доказів: від способу копіювання даних і фіксації метаданих до відтворюваності та перевірюваності результатів. У таких справах будь-яка процесуальна «дрібниця» (умови доступу до файлів, часові параметри, логіка пошуку, цілісність носія, спосіб створення копій) може мати вирішальне значення для оцінки достовірності й допустимості цифрового доказу, а отже – для переконливості всього доказового наративу [13; 19].

Попри документальний характер доказування у провадженнях за ст. 191 КК України, матеріали оперативно-розшукової діяльності інколи стають підставою для ініціювання слідчих дій, окреслення кола осіб, моделювання схем руху активів. Тому криміналістичне забезпечення діяльності захисника включає здатність відмежовувати оперативну інформацію від доказів і вимагати дотримання процесуальних гарантій судового контролю та прокурорського нагляду при використанні протоколів оперативно-розшукових заходів у доказуванні [12]. Практична небезпека полягає в тому, що обвинувачення може «підсилювати» документальні матеріали оперативними інтерпретаціями, які є неперевірюваними або здобутими з порушенням гарантій, формуючи упереджений контекст для судової оцінки [12; 13]. Отже, процесуальна стратегія захисту має включати перевірку законності такого «переходу», а криміналістична – виявлення того, де інтерпретація підміняє факт.

Для справ за ст. 191 КК України характерне домінування експертних висновків і матеріалів ревізій/аудитів при доведенні шкоди, завищення вартості, невідповідності обсягів робіт, фіктивності операцій тощо. Водночас «об'єктивізована» форма експертного висновку може приховувати методичні помилки, неповноту вихідних даних, підміну предмета дослідження правовими оцінками або некоректні припущення, що критично впливають на категоричність висновків [19]. Тому криміналістичне забезпечення діяльності адвоката включає: постановку коректних питань, ініціювання альтернативних досліджень у межах процесуальних можливостей, перевірку повноти документальної бази, на якій ґрунтується експерт, та тактично виважену підготовку допиту експерта в суді [16; 17; 19; 23]. Концептуально це узгоджується з підходом, за яким справедливе доказування вимагає перевірюваності й мотивованості, а не формальної наявності висновку в матеріалах [8; 13].

Особливої уваги потребує ситуація, коли експертиза фактично «конструює» причинний зв'язок або умисел через економічні індикатори (наприклад, «економічна недоцільність»), виходячи за межі компетенції. У таких випадках завдання захисту – перевести дискусію у процесуально коректну площину: що саме встановлено як факт, на яких даних, якою методикою, з яким рівнем невизначеності і чи не підмінено фактичні висновки правовими.

Судовий контроль у досудовому провадженні є ключовим механізмом, через який захисник забезпечує не лише реакцію на окремі порушення, а дисциплінування доказового процесу в цілому, підвищуючи передбачуваність і перевірюваність дій сторони обвинувачення [3; 13]. Доктринальні напрацювання щодо реалізації засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею обґрунтовують, що змагальність на досудовій стадії потребує інституційного «фільтра» дискреції держави, і саме слідчий суддя забезпечує реальність такого фільтра, коли захист активно ініціює контроль [4].

У межах криміналістичного забезпечення це означає, що адвокат має вибудовувати системну лінію судового контролю щодо найбільш ризикових втручань: тимчасового доступу, обшуків, вилучення цифрових носіїв, арешту майна, обмежень доступу до матеріалів, а також відмов у проведенні процесуальних дій на користь захисту [3; 22; 25; 28]. Праці, присвячені процесуальним гарантіям прав людини та функціям слідчого судді, підкреслюють, що ефективність судового контролю прямо залежить від аргументованості позиції сторони захисту та здатності переводити фактичні дефекти у юридичні критерії – пропорційність, законність, мотивованість, наявність підстав і належна процедура [23; 29]. Окремі дослідження звертають увагу на проблеми забезпечення доказування слідчим суддею у специфічних процесуальних формах (зокрема під час допиту свідка/потерпілого у судовому засіданні на досудовій стадії), що вимагає від захисту тактичної

готовності працювати з «раннім» формуванням доказів і забезпеченням права на ефективне поставлення запитань та заперечень [26].

Застосування практики ЄСПЛ при здійсненні судового контролю становить окремий ресурс аргументації захисту, оскільки дозволяє підсилювати національні критерії вимогами конв Звідси випливає, що криміналістичне енційних стандартів щодо законності, несвавільності та належного обґрунтування втручань [31]. Показовим у ширшому контексті стандартів контролю свавільності та недопущення зловживання кримінальним процесом є підхід ЄСПЛ у справі *Kavala v. Turkey*, де Суд детально оцінював питання достатності підстав та законності обмеження свободи і загальну логіку використання кримінально-процесуальних інструментів [30]. Хоча предмет цієї справи не зводиться до економічних злочинів, її стандарти корисні для методології захисту у будь-яких провадженнях із високими ризиками надмірного втручання: вони допомагають формувати аргументацію щодо необхідності реального, а не формального судового контролю та недопустимості «постфактум» легітимації втручань без належної доказової основи [31; 32].

Одним із найскладніших практичних вузлів у справах за ст. 191 КК України є розмежування кримінально караної поведінки від господарського спору, порушень бюджетної/закупівельної дисципліни, управлінських помилок або корпоративних конфліктів. Дослідження проблем протидії рейдерству та кримінально-правових ризиків у корпоративній сфері вказують, що господарсько-правові механізми можуть використовуватися як оболонка для кримінальних намірів, але також можливе і зворотне: кримінальна кваліфікація застосовується як інструмент тиску в корпоративних конфліктах, що потребує від захисту особливої доказової дисципліни й чіткого розмежування фактичної та правової площини спору [2]. У такій ситуації криміналістичне забезпечення діяльності адвоката полягає в реконструкції економічної реальності операцій, демонстрації логіки прийняття рішень (у т.ч. колегіальних), доведенні реальності поставок/робіт або наявності службової необхідності, а також спростуванні ключових кримінально-правових ознак: ввіреності/відання, корисливої спрямованості, прямого умислу та конкретизованої шкоди [19].

Додаткового значення набувають провадження, де фігурують суб'єкти зі спеціальним статусом або де підвищений ризик політизації/інституційної чутливості. Напрацювання щодо здійснення кримінального провадження стосовно народних депутатів виявляють загальну закономірність: що чутливіший статус – то вищим має бути стандарт процесуальної точності й судового контролю, а отже й вимоги до криміналістичного забезпечення захисту [18]. Аналогічно дослідження щодо гарантій суддівської незалежності та проблематики притягнення суддів до кримінальної відповідальності підкреслюють, що процедурна визначеність і належний контроль є умовою легітимності результату та довіри до правосуддя [11; 15]. У справах за ст. 191 КК України ці висновки трансформуються у практичний імператив: будь-який доказовий крок обвинувачення має бути процесуально перевірюваним, а будь-яке втручання – належно обґрунтованим і пропорційним [13; 29].

У цьому вимірі криміналістичне забезпечення діяльності адвоката у кримінальних провадженнях за ст. 191 КК України набуває значення не лише прикладного інструментарію захисту, а й процесуального механізму забезпечення реалізації права на справедливий суд. Саме через криміналістично підготовлену доказову активність захисника, орієнтовану на контроль процесуальної форми, перевірюваність джерел доказів і обґрунтованість процесуальних рішень, створюються умови для дотримання стандартів несвавільності, пропорційності та передбачуваності кримінального провадження. У науковій літературі обґрунтовано, що стандарт доказування «достатня підстава» виконує функцію ключового процесуального фільтра, який пов'язує судовий контроль із правом на справедливий суд, обмежуючи дискрецію сторони обвинувачення на досудових стадіях і запобігаючи формуванню доказової конструкції на основі припущень або фрагментарних даних [21]. Водночас право на справедливий суд у кримінальному процесі розглядається як комплексна гарантія, що охоплює не лише стадію судового розгляду, а й досудове провадження, включаючи вимоги до якості доказування, мотивованості втручань у права особи та ефективності судового контролю за діями органів кримінального переслідування [22]. У справах за ст. 191 КК України, з огляду на їх документально-економічний характер і підвищені ризики процесуальної асиметрії, саме криміналістичне забезпечення діяльності адвоката забезпечує практичну реалізацію цих стандартів, трансформуючи формальні гарантії справедливого суду у дієвий інструмент перевірки допустимості, належності та достатності доказів.

Висновки. Криміналістичне забезпечення діяльності адвоката у кримінальних провадженнях за ст. 191 КК України слід розуміти як комплексну міждисциплінарну систему організаційних, методичних і тактико-технологічних рішень, спрямованих на забезпечення реальної, а не декларативної змагальності у категорії справ, де доказування здебільшого вибудовується навколо масиву документальної, фінансово-економічної та цифрової інформації, а фактична «подія вибуття майна» часто опосередковується господарськими операціями, управлінськими рішеннями та облікови-

ми процедурами. У такій моделі захист не може обмежуватися ситуативним запереченням окремих тез обвинувачення: він має діяти проактивно, формуючи перевірювану альтернативну версію подій і контролюючи якість доказового матеріалу на всіх етапах його появи, фіксації, інтерпретації та використання у процесі. Ядром цієї системи є поєднання трьох взаємопов'язаних компонентів: (1) доказової стратегії захисту, зорієнтованої на ранню діагностику доказового «ядра» обвинувачення (вузлових документів, ключових транзакцій, цифрових слідів, базових експертних висновків) і побудову альтернативної доказової картини через висування та перевірку конкурентних пояснювальних гіпотез, відмежування управлінських помилок і господарських ризиків від кримінально караної поведінки, а також системну роботу з елементами складу злочину (правовий статус і повноваження службової особи, режим «ввіреності», причинний зв'язок, розмір шкоди, суб'єктивна сторона); (2) криміналістично обґрунтованої тактики роботи з документами, цифровими даними та експертним знанням, що передбачає перевірку походження, автентичності й цілісності документів, зіставлення первинних і вторинних облікових даних, аналіз логіки формування показників, виявлення ознак селективного відбору або «конструювання» доказів, а щодо цифрових даних – увагу до метаданих, контексту створення/зміни файлів, відтворюваності результатів, належної фіксації та простежуваності (chain of custody) для мінімізації ризиків підміни, спотворення або некоректної інтерпретації; (3) системного використання судового контролю як процесуального механізму забезпечення «якості» доказів і обмеження дискреції держави, зокрема через своєчасне оскарження рішень і дій, що впливають на доказову базу (обшук, тимчасовий доступ, вилучення, арешт майна/документів/носіїв, призначення та межі експертиз, доступ до матеріалів, дотримання стандартів належної процесуальної форми), та через формування для суду прозорої картини доказових ризиків і процесуальних деформацій. Практична цінність такого підходу полягає в тому, що він дає можливість захисту не лише реагувати на поодинокі порушення, а керувати доказовими ризиками в цілому: нейтралізувати ефект селективної інтерпретації документів і фінансових показників, запобігати непропорційним втручанням у права та законні інтереси сторони захисту (обшук, вилучення, арешт), забезпечувати збереження й доступність виправдувальної інформації та, зрештою, переконливо демонструвати суду відсутність необхідних ознак складу злочину або недоведеність критичних елементів, від яких залежить кримінальна відповідальність за ст. 191 КК України [6; 7; 8; 9; 13; 14; 19; 29; 32].

Подальші дослідження у сфері криміналістичного забезпечення діяльності адвоката у кримінальних провадженнях за ст. 191 КК України доцільно спрямувати на поглиблення теоретико-методологічних засад цього інституту, зокрема на обґрунтування його місця в системі криміналістичного забезпечення кримінального провадження та визначення меж застосування криміналістичних знань стороною захисту. Окремим напрямом є розроблення типових і варіативних моделей доказової стратегії захисту з урахуванням домінування документальних, фінансово-економічних і цифрових доказів у справах про привласнення та розтрату майна. Актуальним залишається дослідження криміналістичних особливостей роботи адвоката з електронними документами, цифровими слідами та результатами аналізу великих масивів даних, а також питань забезпечення їх автентичності, цілісності та відтворюваності. Перспективним є аналіз тактики використання спеціальних знань і судових експертиз стороною захисту, включно з ініціюванням альтернативних експертних досліджень і критичною оцінкою експертних висновків обвинувачення. Важливим напрямом подальших наукових пошуків є дослідження ролі судового контролю як механізму забезпечення якості доказів і обмеження дискреції держави у кримінальних провадженнях економічної спрямованості, а також узагальнення впливу практики Верховного Суду та Європейського суду з прав людини на формування сучасних стандартів криміналістичного забезпечення діяльності адвоката у справах за ст. 191 КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вищий антикорупційний суд. Статистичні звіти за формою № 1-К щодо справ за ст. 191 КК України, 2019–2025 рр. URL: https://court.gov.ua/sud4509/statystyka.
2. Кальман О.Г., Погорецький М.А. Рейдерство: причини та заходи протидії. *Вісник Запорізького юрид. ін-ту Дніпропетровського держ. ун-ту внутр. справ*. 2009. № 3. С. 150–160. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=BgQjXoUAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=BgQjXoUAAAAJ:KxtntwgDAa4C.
3. Макаров М.А. Теорія та практика здійснення судового контролю у кримінальному процесі: монографія. Київ: Видавничий центр «Кафедра», 2017. 434 с. URL: https://www.navs.edu.ua/zagalnoakademichni-kafedri/kafedra-kriminalnogo-procesu/vidannya-kafedri/perelik-drukovanih-vidan/makarov-mark-anatolijovich.html.
4. Нор В.Т., Крикливець Д.Є. Реалізація засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею: монографія. Львів: Колір ПРО, 2017. 376 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/monografiyi/realizatsiya-zasady-zmahal'nosti-pid-chas-roz·hlyadu-skarh-slidchym-suddeyu.

5. Офіс Генерального прокурора України. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2019–2025 роки (форма № 1). URL: https://old.gp.gov.ua/ua/statistics.html.
6. Погорецький М.А. Захисник – суб'єкт доказування у кримінальному процесі. *Організація адвокатури і надання правової допомоги в демократичному суспільстві*: доповіді міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2002. С. 27–30.
7. Погорецький М.А. Захисник – суб'єкт доказування на досудовому провадженні за чинним КПК України: проблемні питання. *Актуальні питання державотворення в Україні*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 травня 2014 р.). Київ: Прінт-Сервіс, 2014. С. 480–482. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=BgQjXoUAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=BgQjXoUAAAAJ:geHnlv5EZngC.
8. Погорецький М.А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства України*. 2015. № 3. С. 63–79. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Pogoretskyi.pdf.
9. Погорецький М.А. Обшук: міжнародно-правові стандарти захисту приватності та їх застосування в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 243–252. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/54.
10. Погорецький М.А. П'ять років чинності кримінального процесуального кодексу: уроки для правотворчої діяльності. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 11–27. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2017_Pohoretskyi.pdf.
11. Погорецький М.А. Притягнення суддів до кримінальної відповідальності за ст. 375 КК України: проблемні питання матеріального та процесуального права. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 223–234. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2015_Pogoretskyi.pdf.
12. Погорецький М.А. Судовий контроль та прокурорський нагляд за використанням протоколів оперативно-розшукових заходів як доказів у кримінальному процесі. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 2. С. 32–38. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=JUU_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=IJ=&S21COLORTERMS=1&S21STR=Ж15408.
13. Погорецький М.А. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування в кримінальному процесі України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4. Ч. 3. С. 269–279. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.40. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/42-2.pdf.
14. Погорецький М.А., Коровайко О.І. Застосування тимчасового доступу до речей і документів у кримінальних провадженнях про злочини, учинені організованими злочинними угрупуваннями. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*: наук.-практ. журн. Київ: Міжвід. наук.-досл. центр з проблем боротьби з орг. злоч., 2013.
15. Погорецький М.А., Польовий О.Л., Яновська О.Г. Гарантії суддівської незалежності при притягненні суддів до юридичної відповідальності: монографія. Київ: ВД «Дакор», 2014. 308 с. URL: https://ir.library.knu.ua/handle/15071834/8488.
16. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Криміналістична тактика: щодо визначення поняття. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 1 (5). URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pmasvp.pdf.
17. Погорецький М.А., Сергєєва Д. Б. Тактика захисника: поняття, зміст та місце в системі криміналістичної тактики. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 113–123. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2016_Sergeeva.pdf.
18. Погорецький М.А., Старенький О. С. Здійснення кримінального провадження щодо народних депутатів: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 79–90. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2017_Pogoretskyi_Starenkyi.pdf.
19. Погорецький М.А., Щирук М. Участь захисника у доказуванні у справах про привласнення або розтрату майна службовою особою: проблемні питання теорії та практики. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2025. № 3. С. 139–150. DOI: https://doi.org/10.51647/kelm.2025.3.20. URL: https://kelmczasopisma.com/ua/jornal/98.
20. Погорецький М.А., Яновська О.Г. Адвокатура України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 368 с. URL: https://ir.library.knu.ua/handle/15071834/8208.
21. Погорецький М.А., Міцкан О.А. Стандарт доказування «достатня підстава» у кримінальному процесі України. *Вісник кримінального судочинства.* 2019. № 3. С. 31–42. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.3/31-42. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2019_POGORETSKIY_MITSKAN.pdf.

22. Погорецький М.А., Гриценко І.С. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. С. 4–7. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2012_91_3.
23. Старенький О.С. Кримінальні процесуальні гарантії захисника як суб'єкта доказування у досудовому розслідуванні: теорія та практика: монографія / за заг. ред. д. ю. н., проф. М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2016. 336 с. URL: https://jurkniga.ua/contents/kriminalni-procesualni-garantiyi-zakhisnika-yak-subiekta-dokazuvannya-u-dosudovomu-rozsliduvanni-teoriya-ta-praktika.pdf.
24. Туманян А.Р. Слідчий суддя як суб'єкт реалізації судових функцій у досудовому провадженні. *Форум права*. 2011. № 2. С. 896–901. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_2_146.
25. Циктіч В.М. Проблемні питання забезпечення прав людини у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 1. С. 154–162. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/1_2016_Cuktich.pdf.
26. Циктіч В.М. Проблемні питання забезпечення доказування слідчим суддею у ході проведення допиту свідка, потерпілого під час досудового розслідування в судовому засіданні. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 82–88. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2017_Tsutkich.pdf.
27. Шапутько С.В. Повноваження слідчого судді щодо судового контролю у кримінальному провадженні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 20 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0418U002730.
28. Шаренко С.Л. Теоретико-прикладні основи діяльності слідчого судді в кримінальному провадженні: монографія. Харків: Право, 2021. 480 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product%2Fproduct%2Fdownload&product_id=4370&download_id=1408&fbclid=IwAR3bl2k4zt6lCdYi4StPOgvfMjcsh0QaG9QSujK5UkZe5xt0sUYM8Jm-n24&srsltid=AfmBOopZy-b1ZgeW60XI2XKhYXxqFm4DHbJmFRB3XRRrCWpdNvT9n2se.
29. Шило О.Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України: монографія. Харків: Право, 2011. 472 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19837/1/Shylo_mon_2011.pdf.
30. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Докази і доказування. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажіський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, та ін. Харків: Право, 2012. С. 247–308. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/20794.
31. Яновська О.Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні судового контролю у кримінальному провадженні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 2. С. 12–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2013_2_4.
32. Case of *Kavala v. Turkey* (Application no. 28749/18): Judgment of the European Court of Human Rights, 10 December 2019, final 11 May 2020. HUDOC. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-199515.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Щирук М.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0